NICOLAE IORGA

o viață de om așa cum a fost

m e m o r i i

CORECTBooks

NICOLAE IORGA

O VIAȚĂ DE OM AŞA CUM A FOST

Editura Virtual

2011

ISBN(e): 978-606-599-805-6

Cuprins

I. COPILĂRIE ŞI TINEREŢĂ

I. ORIZONTURI MOŞTENITE

A scrie o autobiografie – şi m-am gîndit deseori la aceasta – mi-a părut, la urmă, un lucru jenant şi impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr-o singură lăture, într-un anume moment şi a căror amintire, în legătură cu atîtea altele, a putut fi diformată de timp? Oameni cari n-au avut o viaţă publică şi cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfăţişarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care ştie aşa de puţin totdeauna şi judecă aşa de mult şi aşa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neştiinţii şi adesea invidiei şi răutăţii sale? Dacă vorbeşti de oameni încă vii – şi ce răpede ne trecem, ca nişte umbre triste pe ecranul veşniciei! atingi lucruri care-i dor – şi de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le cauzezi alte dureri pe care nu ţi le cere nici o datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi şi lucruri bune din viaţa lor, al căror farmec dispare îndată ce-l află şi alţii. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin şi de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin de la mine? Faţă de oricine te-a iubit datoreşti cea mai desăvîrşită discreţie: acestea sînt lucruri care nu se scot în piaţă.

Că era altfel odinioară, aceasta se datoreşte unei naivităţi pe care noi n-o mai avem, unei simplicităţi de viaţă tipică şi unei apucături de spirit care tipiza şi locurile deosebite, aşa încît o viaţă de om se deosebea de alta numai prin nume, date şi cîteva anecdote, fără a te cufunda pînă în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morţi, de aceia cari nu se pot apăra şi pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauţiune, pioasă şi faţă de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viaţă pe care, cum de obicei se ascunde de fiecare o parte din el însuşi, care, fiind cea mai smerită, poate să fie şi cea mai bună, nu este deloc sigur că i-ai înţeles în adevăr! Şi, de fapt, oare în fundul nostru al tuturora, nu este acelaşi om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace uneori, din vina lui şi mai ales a atîtor altora, necunoscut pînă la moarte şi care s-ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr-un zîmbet sau printr-o lacrimă?

Dar de tine poţi vorbi, de tine într-o anume privinţă. Te cunoşti prea bine ca să te poţi lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfăţişezi mai rău de cum eşti. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisi? Împrejurări ca ale nimănuia, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n-are voie să se uite. De ce ne-am scoate în vitrină fericirile, care şi cîte au fost, de ce ne-am striga în piaţa cascăgurilor sfintele noastre dureri?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligaţia să le păstrezi în forma în care ţi s-au înfăţişat ţie. A

scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligație pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume, felul cum, din ce a văzut, din ce a cetit, din ce s-a prelucrat în el însuşi, pe [ce] căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde şi a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai tîrziu se acopăr ca valurile pe fața mării.

E, în acest caz, o istorie de idei, şi ideile merită a fi ştiute, în originea şi dezvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură. Şi cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate, care crede că toate pleacă de la el, încă nu-şi poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n-ar cuteza să tăgăduiască tot ceea ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul şi unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine îşi lasă partea, fie ea şi cît de mică.

Dar atîta n-ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin.”Străin” e un fel de a vorbi şi nu cel mai bun, căci nici un om nu e străin cu totul de tine şi nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau şi din vina ta, ajungi pentru cîtva timp – cine ar putea spune pentru totdeauna? – a-l desprețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, aşa de puternic şi aşa de plin de mister, care e omul de’naintea ta, omul de la care vii şi care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n-au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor pînă se pierde în nesfîrşirea lor: părinții, moşii, strămoşii, viața pe care ai fost chemat s-o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moştenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele: felul lor de a fi, transmis, corectat, sintetizat cu mii şi mii de experiențe, care ajunge pînă la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci morții nu se dau morți. Ceva care, în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături, dă puterile pe care le păstrează partea aceea singură care continuă viața lor, ca s-o păstreze măcar cum a fost, dar şi s-o înalțe şi, pentru păcatele lor, s-o ispăşească.

Ei, înaintaşii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri şi putințe de fapte.

I-am simțit totdeauna în mine şi cu mine, şi, dacă am făcut şi vreun lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor le revine, întocmai aşa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii sînt zei, zeii noştri ocrotitori pe căi pe care conştiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei şi sînt aşa de deosebite, adesea cum ei au fost deosebiți.

Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mintea. Am ajuns a înțelege şi a vorbi uşor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înnodat de dînşii, pe care

n-aveam decît să-l duc înainte. Simțiri izbucneau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aş fi putut bănui altfel. M-am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu şi în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii şi cu viziunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă, eram şi din acel Bizanț nou pe care, cînd îl batjocurim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanț, cu mai multă apăsare şi suferință. Arghiropolii au fost mari dragomani ai Porții şi la 1818 au trecut dreptul lor la domnia Moldovei şi a Țerii Româneşti celor patru familii, cu mai multe drepturi, în schimbul unei pensiuni care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dînşii a trecut în Rusia, şi odrasla lui, Ioan, crescut în şcoala militară împărătească, a intrat ca tînăr ofițer în Moldova la 1828. Aici a rămas, luînd în căsătorie o româncă şi întemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde şi să rămîie în viața satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moşie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuțul meu bunic roşu la păr, cocoşat dintr-un accident de copilărie, voluntar şi duşman al lumii, care nu prețuia pe cel fără cultură mai înaltă şi fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldoveneşte, un boier bizantin cu suman şi ițari, pe pămîntul pe care, singur, ca un adevărat cuc, se stinsese la peste şaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimei obosite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată pînă în fundul zării fuseseră ale lui şi era acuma numai un răzeş sărac.

De la dînsul şi de la ai lui îmi vine ce e mai istoric în ființa mea. Prin ei înțeleg istoria aşa cum aş fi văzut-o, simțindu-mă tovarăş, rudă, prieten, uneori complice cu toți aceia a căror viață o scriu. Din cauza lor am intrat în viața politică, deşi tîrziu, aşa cum intru într-o odaie cunoscută, fără trufie şi fără sfială. Le mulțămesc că în sufletul meu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în fața oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la nime, că ea mă face să sînger şi-mi cere s-o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiță merge pînă la împăratul dîn veacul al XII-lea, ceea ce făcea pe micul moşier de la Cuci să-şi boteze copiii: Constantin, Manuil şi Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana din Tutova. Vechi neam, ale cărui origini se pot urmări pînă la 1600, neam care a dat boieri de sfat domnesc şi mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, şi Calinic.”Iáca”, bunica mamei mele, aceea care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii.

De la dînşii, şi de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pămînt, făcînd din scrisul meu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor şi în acelaşi timp o recunoaştere a tot ceea ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, şubredă de sănătate, căci

alignea cu piciorul, a marelui vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucşănescu, al constituţiei de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat", făcînd dintr-însul nu ştiu ce plămădeală de armean şi evreu din Focşani – şi cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeştii munteni? —, Iordachi, ban, spătar, vornic, sfetnic al Domnului pămîntean Ioan Sandu Sturdza, venea din apriga boierime munteană, între care Filipeştii lui au fost cei mai neastîmpăraţi şi mai dîrji.

De la aceştia simt în mine porniri de luptă pe care totdeauna le regret: de la aceşti făcători şi răsturnători de Domni, totdeauna sinceri şi fără nici un interes. Dar de la ei mai am şi alte însuşiri pe care nu le-am cîştigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeştii, dintre cari unul, colonel al lui Gheorghe Ştefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderaşco, fost vornic de Cîmpulung, a fost şi sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său, sărac şi singur, vin, pe moşia lor de lîngă Podul Iloaiei, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru cel Bun, maramurăşean din ai descălecării.

Şi cum să nu fiu „romantic", precum mi se aruncă în faţă cu o brutalitate de rîndaş, de cine ştie ce abia iniţiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul meu acea istorie a vechii Moldove, în care neamul meu se suie aşa de sus pentru ca, şi prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaţilor, iar aceştia prin femei, mlădiţă a însuşi lui Alexandru cel Bun, să simt în mine zvîcniri a căror origine mă sfiesc să o spun?

Dar Drăghiceştii au scris, şi Elena, mama mamei, a tradus Adolphe al lui Benjamin Constant şi altă literatură franceză, cu care din nenorocire s-au învelit mai tîrziu gavanoasele acasă la noi.

Şi astfel nu scriu din ambiţie – adesea-mi ascund cărţile şi nu-mi place a vorbi de ele —, ci din impulsul cu neputinţă de înlăturat al tradiţiei, care vine de la această femeie, moartă tînără, după despărţirea, voită de ea, de un soţ care nu-i înţelegea nevoile de o viaţă culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu luxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare" – şi soţul răspundea, spune actul divorţului:"Şi fată de Domn să fie, soţ îi sînt şi trebuie să mă asculte".

Vin, în acest domeniu întreg despre partea mamei, care a moştenit iubirea nesfîrşită a cetitului prin care, la nouăzeci şi doi de ani, cînd ochii se trudesc a prinde două slove, îşi mîngîie adînca bătrîneţă lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului şi care, cu o creştere de pension polono-francez şi un singur drum împreună cu tatăl meu bolnav la Toplitz, în Boemia, s-a încumetat a traduce şi din nuvelele lui Alfred de Musset.

Neamul Iorguleştilor, şi el acoperit de injurii, care pesemne ni se cuvin din neam în neam,

aceşti „bulgari" ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argint păstrată azi de fiul meu Mircea şi documentul distrus de ocupaţia germană din casa mea de la Văleni. Oameni din Pind, de la Adriatica, şi-au trimes pe la 1760 odrasla în Botoşani, ca negustor, numele românesc, din Gheorghe, arătînd din ce neam se ţin, iar porecla de Galeongiul, marinar al flotei imperiale turceşti, dovedeşte calitatea de ostaşi liberi, nu raiale ca grecii de pe continent şi slavii.

Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zîmbetul Adriaticei şi cu munţii unde s-a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci aşa de adînc ai mei şi, cum soarta a făcut ca din darul graţios al regelui Albaniei să-mi am moşioara mea la Santi Quaranta în faţă cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atinge poate un pămînt cunoscut strămoşilor.

Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoşani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi dna Saint- Georges şi în care nu o dată am simţit alunecînd prieteneşte umbrele alor mei, a fost efor al negustorilor pămînteni şi – ciudată potrivire —, acestui „cinstit bătrîn", spune actul constituţional al oraşului, i s-a încredinţat păstrarea Arhivelor botoşănene. Fiul lui, Costachi, care avea şi un frate, Iancu, de o tristă viaţă, dar un om nesfîrşit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulţi fii şi fete, dintre care unul, moştenind avocăţia săracă, iar nu îmbogăţitorul negoţ, a fost Nicu Iorga, tatăl meu.

Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, şi iubirea mea nesfîrşită pentru orice unghi de pămînt al meu, prietenia cu fiecare mugur şi fiecare colţ de iarbă, patima de a răscoli ţărîna, încîntarea privirii florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dînşii vin, de la aceşti harnici şi economi balcanici, cari n-au iubit numai banul negoţului lor.

Dar Galeongiul a luat pe romånca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soţul Zoiţei Costea şi fiul Zoiţei a luat pe Maria Bucur, din neamul brăniştean dintre Prut şi Jijia.

Răzeşi, urmaşi şi reprezintanţi, apărători ai tradiţiei. Şi, cînd, împotriva scrîntelii modelor şi inovaţiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate şi limpezite prin sita deasă a cuminţeniei generaţiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costeşti şi Bucureşti, oameni cari n-aţi ştiut decît drumul fără primejdie al experienţei învăţătoare şi aţi făcut cu gîndul vostru smerit ce aţi făcut şi cu braţele, ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat iniţiativa celor dintîi strămoşi.

II. CEA DINTÎI ÎNVĂȚĂTURĂ

Eu n-am învățat a ceti şi scrie: sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire „pedagogică" pentru a descoperi literele şi a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceea nici cugetarea mea n-a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale, ca să ajungă apoi, tîrîndu-se, la ultimele rezultate. Toată această înceată alunecare spre înțeles oboseşte poate sufletele; în orice caz, nu-ți dă impresia, singura care îndeamnă şi asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot aşa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură şi de viață, cele dintîi străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M-am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc şi să risc. Desigur că e ceva din acest întîi pas făcut pe sama mea în toată acea însuşire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică şi fără dicționar, îndată ce şcoala m-a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă şi omoară.

Oricum, eu n-am avut în mîni niciodată pentru însăşi limba neamului meu sau pentru cea franceză, care nu-mi prezintă greutăți la cinci ani – şi franceză de carte cum se va vedea, nu mizerabila franceză de guvernantă! —, acele urîte cărți de învățat pe de rost care se cheamă abecedar şi gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte, cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas supțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul falş cu care se vorbeşte cînilor de manşon şi pisicilor de cultuce.

De aici a ieşit un folos, pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n-a alergat după mine cu ultimele metode ale ştiinții. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, dezgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală, artificialitate. Mi s-a spus că, în anii copilăriei dintîi încă, aveam groaza alintatului şi gestul de netezire mă înspăimînta. Şi, pe urmă, de ce sinceritate sau – una din două – calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngîie şi să-mi placă! Pe răni nu se presară zahăr.

Româneşte am învățat din casa părințească, adecă din casa mamei, aşa cum se vorbea: limpede, frumos şi mai ales puternic şi colorat, fără amestecul ziarului, discursului şi cărții de succes – deşi umbla prin toate colțurile Dorul inimii – în casele boiereşti ale Moldovei de Sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s-a nemerit de am avut înaintea mea înseşi Letopisețele de vechi şi bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu...

Ieşise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la şcoală, iar manuscriptul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mai tîrziu, de foarte tîrziu. Cu spiritul său format la pensionul polonofrancez al domnişoarelor Wiwocki din Iaşi, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare, în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoşanilor. Dar umbla pe atunci din casă în casă, musafir cu vizite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit

totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bunătatea sa nemărgenită şi marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fizică şi simplicitatea sa de spirit, un om între două vrîste, întunecat la față, cu ochii mari şi blînzi, mai totdeauna înfăşurat într-o imensă blană – vara trebuie să fi fost la țară, la Vereştii lui —, cuconul Alecu Canănău. Din vechi neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Calimachii, cari au dat trei Domni Moldovei şi al căror Stănceşti de origine era în margenea oraşului, el, care purta povara cocoaşei sale şi, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot aşa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărților de la o familie la alta, – căci cred că şi aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puțin cam întîrziate, venea aducînd acest prinos sufletesc.

Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într-o biată formă topită, spălăcită, vulgarizată şi trivializată povestea de vitejie şi de cîrmuire grea, de suferință lungă şi de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuieşte istoria țerii şi a nației sale. Încercarea făcută, fără nici o intenție şi nici un plan, cu mine, dovedeşte că nu e aşa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici şi cînd colo, n-am tras nici o provizie de nume, nici o cantitate oarecare de date. Ceea ce se impunea minții mele, care se deschidea unor zări mai largi – şi ce largi în timp şi în spațiu erau acestea! – era întîmplarea, scena, şi dintr-însa nu amănuntele, care pentru poveştile nescrise se înfig atît de adînc şi trainic în memorie, ci impresia de total, senzația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceea cu atîta zgomot şi praf şi sînge! Mă mutam pur şi simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos şi fereştile mici de la cocoana Marghioala Vizdogeasa eu priveam încăierările şi luam parte la judecățile Divanurilor; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbea de ajungeau cuvintele pînă la mine. Nu eram părtaş, dar că eram şi eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vodă cel care nu bea decît din oala de lut, cu Alexandru Iliaş, care nu ştia româneşte, dar era aşa de bun, cu Duca bogatul, ale cării pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori, cu Dimitrie Cantemir, prins, cu muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănileşti, am căpătat putința de a trăi aiurea, oricînd şi oriunde, cu aceeaşi realitate ca şi aceea de la care plecasem şi la care, bogat de amintiri ciudate şi rare, trebuia să mă întorc. Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor; eram aşa de cînd îmi aduc aminte şi poate şi din ceea ce au lăsat în mine alții cari pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, şi au şi făcut-o.

Tot prin blajinul bătrîn, în veşnică rătăcire, cu „menajera” lui Mărgărinta, țiganca aşa de asemenea cu dînsul, de să juri că-i era fată – şi cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-şi pune numele, acelaşi Kogălniceanu, din nou introducătorul meu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvîcnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colț din această Bucovină l-am găsit şi eu cîndva, mergînd cu mama şi fratele pentru nu ştiu ce rugăciune sau mulțămită de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava,

negru şi lucios de mir în racla lui de argint şi aud încă în urechi adîncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în oraşul domnesc, a căruia sfîntă taină nimeni nu venea să mi-o spuie. Dar simțul pentru o bucată 3e țară pierdută, pentru un Domn omorît aşa cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul meu de la oameni lacomi şi răi, acesta pătrundea în mine prin cetirea, uşurată de un atît de frumos tipar, a foilor în care se făcea şi socoteala banilor cu care se cîştigase de nemți îngăduința grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să ştiu ce va trebui să fac cîndva cu dînsa, şi noțiunea materiei istorice imediate, a cunoştinții directe.

Dar cartea care mă aştepta şi mă ispitea, care mi se îmbia în fiecare clipă era alta: cea franceză.

Tatăl meu, avocat al librarului ieşean Petrini, care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau şi acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre şi din care, cîte unul şi astăzi se află la mine, dar şi cu cărți. Frumoase cărți franceze din editura Calmann-Lévy, avînd flori în relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere; veniseră în bloc, şi astfel stăteau înaintea mea, bucuros de atîta viață ce se cuprindea într-însele şi răsărea în fața mea cu acelaşi vechi şi depărtat adevăr ca şi isprăvile moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor şi acuma, deşi a trecut de atunci atîta vreme, o jumătate de veac şi încă mai mult. Cu puțină sforțare le cunosc şi coloarea legăturii acestor cărți de mult vîndute în lipsa mea la şcoală.

Unde n-am mers eu cu dînsele, păreții de vălătuci ai umilei căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel dintîi avînt al imaginației trezite V Cu un călător englez m-am dus în India şi m-am aşezat în răcoarea vilelor ascunse în tamarini, pe cînd servitorii arămii se aplecau adînc înaintea senioriei mele. Cu un călăuz care cunoştea Antilele spaniole m-am primblat în palanchin pe străzile Havanei, uneori stropite cu sînge, strigînd şi eu ca şi creolii cu cari făcusem cunoştință: A la derecha, a la izquierda[1], cele dintîi cuvinte spanioleşti care mi-au sunat în ureche. George Sand, frumoasa doamnă cu ochii mari şi părul negru încrețit pe tîmple, m-a dus în Veneția lui Orio Soranzo şi am netezit şi eu, ca şi iubitul Giovannei, ogarul cel alb al patricianului, dar uneori tot cu dînsa, în Simon, am intrat în satele din bogatul Berry al naşterii sale. Alsacia cu evreii ei superstițioşi – ce frică-mi era, şi de aceea receteam pasajul – m-a făcut să mă înfior de strigătul la spate care anunță, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată şi de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlii cămăşile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoțiene care fac să piară cu grămada turmele şi uneori şi păstorul împreună cu dînsele. Emile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie franceză în care era atîta linişte şi măsură şi frică de orice lucru nou. În poveşti de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului amiral şi m-am ferit şi eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury m-a condus

---

[1] „La dreapta, la stînga”.

în sălile de gimnaziu francez, pline de învățătură pe de rost şi de multă obrăznicie copilărească, de care suferea de-mi era aşa de milă – şi-mi este şi pînă acuma – bietul profesor Delteil, şi în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari aşa de nemiloşi ca Blaizot, de trebuie ca un biet dogar să-şi culce copiii cei mulți într-o biserică părăsită, făcîndu-le paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit – şi-mi părea bine şi mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui şi-l sfîşiau. Împreună cu acelaşi camarad de rătăcire am mers în colțuri de țară franceză unde răutatea de Madame Brodard „la mère"" tortura bătînd cu vergi copilul, care s-a vădit o copiliță, al organistului german, pentru o muzicuță dată în apă de alții şi mica ființă blondă, a murit în chinuri, iar tatăl, acum cu totul singuratec, şi-a luat lumea în cap. Ba pînă şi în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz, ca să văd cum trăieşte aşa un tînăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătîi.

Multe drumuri am făcut eu pe atunci, şi oameni mari au fost uneori aceia cari m-au îndreptat la dînsele! Prin Victor Hugo din Orientale am văzut pierind în flăcări Sodoma şi Gomora, cînd îngerul a spus focului neştiutor: „aici"; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poezii, am intrat în palatul lui Ali-Paşa, „lumină a luminilor" pe care numai dervişul vagabond îl poate face „cîne" şi „blăstămat", am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe vizirul care-şi vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei „djinnii" neastîmpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aer galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat şi eu să i se puie fitilul, drept supt camera prafului de puşcă.

Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cării îngustime îmi era aşa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume! Fără nici o îndrumare şi fără nici o oprire – mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea, aceeaşi. carte pentru încă o dată – am străbătut această literatură pe care nici o teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Şi nimic din ea nu m-a putut îndrepta unde nu trebuia, n-a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Şi totuşi erau în această mică bibliotecă şi Poeții amorezați ai Angliei, înşirați pe rînd, de la Chatterton înainte, erau şi cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul francez pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renaşterii, cîntece pe care tatăl meu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea acelaşi nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.

Cu astfel de lecturi se face un „mic om", cu mult înainte de vreme – eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel uşurel —, şi sănătatea lui suferă atît de puțin încît mă aflu gata de muncă în al şaptelea deceniu al vieții mele...

Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruța de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul meu Manole, avocat şi om cu influență politică, soția lui, Tinca, din neamul Bontăşeştilor, dar fiica unei polone exilate acolo fără nici o legătură cu ginerele, mă punea să cetesc pentru amîndouă, în fumul țigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule,

care au stăpînit şi încîntat întreaga societate pe la 1880: Dramele Parisului cu „domnul de Morley luptîndu-se cu lupii" şi nemuritorul Rocambole, Misterele casei aurite, Contesa palidă şi Marchiza sîngerîndă, Eugenia, împărăteasa francezilor şi Isabela, regina Spaniei. Dar sufletul copilului, lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenţie, nu reţinea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginaţiei era prins acuma – şi pentru totdeauna.

Numai marea stricătoare de gust, şcoala, m-a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, Évenor et Leucippe, şi suferinţele, pe jumătate înţelese mie, ale lui Abelard şi ale Heloisei din micuţa bibliotecă Hetzel, aşa de dulce la cetit, cu acel Dor al inimii unde erau totuşi şi Alecsandri şi Bolintineanu, şi cu fioroşii haiduci al lui N. D. Popescu, pe care l-am cunoscut apoi, funcţionar grăsuliu, cu căsuţa cîştigată prin literatura Calendarelor istorice, in strada Icoanei, ai lui Panait Macri şi ai concurenţilor lui. Dar ce s-a prins din aceste poveşti de potere, de cîrc-serdari, de gazde, de frumoase cîrciumăriţe inspirînd pe Tunsu, pe Bujor şi toată seria vitejilor de drumul mare care luau preţul de răscumpărare al negustorilor, se prefăcea într-o lecţie de istorie care se lega, cît de cît, de nobila povestire a cronicarilor şi stătea alături cu istoria strălucită a Franţei culeasă din măreaţa improvizaţie neglijentă a lui Alexandre Dumas-tatăl, cu scenele de conspiraţie de pe vremea lui Napoleon a studenţilor din Burschenschaften, culese în alte romane din vremea franceză, şi cu înfiorătoarele torturi şi pîrjoluri din Spania „invizibilului" luptînd sălbatec contra invaziei franceze.

Îngust, foarte îngust întîiul meu orizont. Abia în două-trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se cheamă casa altuia, în care vii după alţii, care au trăit, s-au iubit şi s-au urît, au petrecut, au suferit şi au murit acolo, vii pentru un timp, îţi plăteşti adăpostul, încarci apoi totul pe mîni aspre, grăbite, care pătează şi strică şi te duci aiurea, iar pentru un timp numai şi iar plătindu-ţi acoperişul. Se pare că m-am născut undeva în „casele lui Cuza", pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă şi care nu s-au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, şi stăruinţile prietenului său politic, şeful liberal paşoptist Gheorghe Hasnaş, copie botoşăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung, alb, de vechi revoluţionar, cu barbişonul plin şi cu ochii mari, roşii, înlăcrămaţi, supt care vrîsta făcuse pungi mari, – ce foc era soţia lui, cocoana Lenţa, sora Pilăteştilor, ce femeie de inteligenţă, voinţă şi pasiune! —, îl silise a fi subprefect la Ştefăneşti. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administraţie, trei trăsuri la scară şi escortă de călăraşi cu petliţe albastre pe cămaşa albă, cu drept de a face şcoli şi datoria de a prinde hoţii —, pentru ca, la retragere, să fie rugat în scris să mai rămîie pînă se va găsi altul tot aşa de vrednic.

Acum stăteam într-o casă cu un lung şir de odăi avînd faţa spre curte: mai tîrziu s-a aşezat acolo un meşter polon Uşlainschi: văd cheia lui de aur mişcîndu-se la vînt. Două odăi şi o şăliţă, în

fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuința unui Buicliu; o căsuță armenească era în față, cu bătrîna Manana, fata Opisica şi voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m-a speriat cea dintîi javră şi de atunci nu le pot suferi la alții, iar cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăițe, unde stătea, ori venea, o bătrînă, cocoana Balaşa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, fața rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca şi fețele de mironosițe ale armencelor şi voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît; orice element de frumuseță fizică sau morală rămîne nedespărțit de mine. Umbre simpatice, de departe, dincolo de moartea lor, mă urmăresc şi mă vor urmări pînă ce eu însumi voi trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întîie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie – pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în margenile acelea strîmte, şi însăşi viața mea —, moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate şterge. În căsuța aceea cu şirul de trei odăi în lungime: două unde n-am fost niciodată şi care sînt deci dincolo de orizontul meu, cu lucrurile neştiute şi la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puțina mea viață de atunci, în căsuța cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin şi odată căzînd, desperat, în imensitatea lui, acolo s-au strecurat patru ani din viața mea, din viață atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am ştiut numai din ce mi s-a spus de dînsul. Tînăr student şi medelnicer de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neştiutele cu o fată de şaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copiii fără sprijin, fără îndreptare şi sfat, iar la moşioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise şi care nu fusese înțelegătoare şi plină de cruțare pentru metehnele şi lipsurile lui. O slujbă pe apucatele într-o biserică; înscrierea grăbită şi fricoasă în matricule. Pe urmă note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tinereță, cu un rival de dragoste lovit la mînie şi aşteptarea pînă-n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară: la Moara Grecilor, unde aga Costachi Iorga era arendaşul, „posesorul"; din acea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aer pînă-i plesnea pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, odată cîştigat, cu fişicurile de galbeni, se topea pînă-n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceea, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moştenire care mi-a rămas şi pe care am dus-o pe alte drumuri, şi eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul meu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă opri uneori – căci e aşa de greu, mai ales cînd ținta ți-ai ales-o atît de sus! —, ci pentru ca, odată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m-ar amenința acolo, orice m-ar ispiti aiurea, e disciplina cărturărească, boiereasca măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile odată alese, cumpăna de minte a bătrînului vornic Drăghici. El m-a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru: a fi față de oricine, pînă în clipa cînd războiul neapărat porneşte, plin de cuviință, gata de întîmpinare cu un zîmbet şi, după ce s-a isprăvit încercarea, să nu mă înverşunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n-o recunoaşte el.

Dar căsuța aceea dintre Podul de Piatră, Podul lui Harbuz şi"Medeanul" cu lemnele mă cheamă iarăşi înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care aşa de tînăr îl pîndea moartea.

O odaie umbroasă; s-au tras „transparentele" de la fereşti. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghi drept: unul e „crevatul" nostru de fier, cu ocrotitoarea rețea care închide cuşca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halva de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața: fața aceasta, odată plină de tinerețǎ şi voioşie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Măriei Bucur, cu favoritele nemțeşti fluturînd pe obrajii delicați pînă la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare şi după zguduirile celei mai oarbe mînii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceea răsare numai în fotografii; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritualul şi binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia viziune, din anii încă senini, cu aceeaşi expresie în ochii care parcă rîd în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă şi dreaptă şi mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tîrziu, lovită, la o trezire din somn după-amiazi, de trăsnetul unei premature şi neexplicabile paralizii, a trecut stîngii putința de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune deopotrivă la acest lucru. Mîna blîndă şi bună, cu care, în lunile de suferință, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Toplitz, după o aparență de completă însănătoşire, după o undă de soare cald – acela e ceasul naşterii mele, în noaptea de 5 spre 6 iunie 1871 şi, în curînd, a fratelui —, norul nenorocirii s-a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu ştiu. Sau ştiu prea bine: din ceea ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoşanii copilăriei mele, nici aiurea, într-o lume sfărîmată, îmbucățită, redusă la indivizi cari se pîndesc şi se sfîşie. Nimic din solidaritatea elegantă şi discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii, care în toate se simțea una singură.

În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi niciodată. Deşi bunicul avea o bibliotecă franceză destul de întinsă şi variată, din care la unchiul meu Gheorghe, la „moşul Gò", mai rămăsese ceva, mergînd şi pînă la studii asupra marinei franceze, pe care le păstrez, nu cred că tata să fi fost atras vreodată către lectură, deşi limba franceză, ca oricărui om de sama lui, nu-i era

necunoscută. Dar la năcazuri aşa de mari, cineva, care se simte menit morţii, ceteşte în cartea de aur a fericirii pierdute şi pe cîmpiile ei însorite se alină şi se mîngîie. N-aud vorbindu-se. Şi se va fi vorbit puţin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungea agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viaţă.

Dar mîna cea iubitoare şi bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde coperţile colorate de pe hîrtiile de ţigară ale fumatului cu care-şi alina urîtul. Le văd încă: scenele franceze din 1870-1871, cu lupta de la Bazeilles din Les dernières cartouches, în care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roşu se razimă de uşă în mijlocul flăcărilor, cu sprintenul voltigeur, copilul voios supt chivăra mare, modele pentru ce va fi mai tîrziu la noi Dorobanţul din războiul de dezrobire, apăsînd cu opinca piedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minţii mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părintescul gest al mînii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-şi cruce spre odaia aceea dinspre stradă unde n-am intrat niciodată. O furtună de durere şuieră lîngă patul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Măndiţa Davidel, soţia remăritată cu un palid avocat cu favoritele lungi şi ochii şterşi, a lui Alecu Iorga, fratele bunicului şi mama unui fiu, Costică, de care odată m-a apropiat viaţa mea de şcolar, ca preparator al unei mai mici şi zglobii vere cu părul blond. O casă lîngă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase de lume: bătrîna Botez, mama dnei Davidel, purtîndu-şi nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu minţile pierdute bătînd necontenit acelaşi drum. În faţă, grădina întinsă cu tufişurile de „pomuşoară” în care ne zbenguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de universitate, profesoară cine ştie unde, moartă tînără.

Dar, din toată această casă, care-mi va impune apoi prin proporţiile ei şi mă va fermeca prin comorile de verdeaţă şi prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, – nu ştiam eu spre ce se suia şi mai ales spre ce punct, unde s-a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenuşa morţilor cari s-au uitat. Nici un zgomot, nici un cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri şi ele tac. Pe strada aceea fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese pînă atunci, trec cruci înalte şi prapuri se mişcă în vînt şi, înainte de a vedea ce trebuie să vină în urmă, un braţ milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata...

III. CEL DINTÎI MEDIU: ORAŞUL

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile şi cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinților, a căror vedere singură pare că le stăvileşte libertatea şi înseamnă o umilință, nu-şi închipuie cineva din generațiile noi cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puțin prin drumurile pe care, gătiți în rochițe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor vizite care se obişnuiau între „boierii" localnici, pînă la ultimul copist de la Primărie, vizite în care timpul nu intra în socoteală şi fiecarea venea, în voie, cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu şi stătea cît găsea cu cale, între dulceți şi cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea dintîi a fost o complectă desțerare, într-o altă parte a oraşului şi în altă încunjurime de natură, tocmai la vîrsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într-un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, şindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiți, fără un salcîm lipsit de rod şi dacă e un oțetar, apoi nu e din paraziții puturoşi ai curților şi drumurilor muntene, ci acela care poartă în trupul său floarea roşie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea dintîi stradă a vieții mele conştiente, de la răscrucea Podului de Piatră pînă la"Medeanul" cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinşi, avînd pe alocurea şi cîte un atelier ca acela al „ciubotarului" Baraboi, plin de ciocăneala uneltelor, şi numai rareori „curți" ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă şi de voinică pentru a se mărita la peste cincizeci de ani cu cineva de departe, din cellalt capăt al oraşului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea", de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui"Tudorache covrigarul" – care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițesc cerdacele pe stîlpi supțirateci, înaltele coperişuri de zale neagră constelată de muşchi din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la"Biserica nemțească", a polonilor refugiați, dintre cari se alege şi preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s-au stins visurile şi cari stau şi aşteaptă pînă ce românismul dimprejur i-a prins în caldele lui îmbrățişări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-i gotice, de tot ce se găseşte împrejur, pînă sus, la bariera, la „rohatca" spre Curteşti, unde aşteaptă de cu noapte evreii [...] precupeți, zăpăcind pe țeranii greoi, cu cizmele mari, şi pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate, nici sărace, colț de sat cuprins în margenea oraşului care s-a tot întins de-a lungul vremilor.

Ce nu se găseşte aici! Liceul nu şi-a împlîntat încă masiva clădire pe care, într-un ceas de

încurcătură a socotelilor la ofițerii cu aprovizionarea, vor pîrjoli-o ruşii. Pe locul unde va începe să se deşire nesfîrşita bondăneală chinuită şi obosită a lecțiilor învățate pe de rost – or povară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! – este casa măruntică a familiei Stroja: un bătrîn foarte alb, foarte curat şi sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînăr cu favorite care-şi tuşeşte sfîrşitul plămînilor şi o domnişoară, o „duducă", slabă ca o umbră, de o gingăşie fricoasă pînă la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar putea-o atinge şi care va isprăvi muşcată de un cîne turbat – ce tragedie la sfîrşitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat întîia oară, mai mult decît ale noastre de acasă: Carol I al Angliei cu scutarul, Leonardo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paul cercetînd prizonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la"Lența Strojăi", Maria Stuart îşi punea gingaşul gît pe trunchiul călăului fioros şi un Napoleon cu vița rebelă pe frunte şi cu dominatorii ochi albaştri stăpînea pe toți şi pe toate. În fața"Bisericii Nemțeşti" crenelele casei Ciolac, zidită în impozantul stil mixt de pe la 1850, venit, cu germani, cu poloni imigrați, în oraşele Moldovei-de-Sus, lasă să se vadă, lîngă adîncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boiereşti deprinse cu huzurul: cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele şi oglinzi lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate în creton peste catifeaua lor scumpă se vor aşterne în cîteva zeci de ani, după ce proprietarii, închişi în viața lor de o bogăție sigură, ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăştiat în largul lumii pînă la cotiturile strîmtorărilor materiale, paturile de fier şi lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țeranilor din satele vecine!

Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vreau să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăşte cercurile sociale şi le împiedecă, nu numai de a se amesteca, dar de a se şi atinge. Apoi, din ce în ce mai mult, coperişurile se fac joase, pridvorurile se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămîn neschimbate.

Grădinile de flori din față, al căror dor, în oraşe îngrămădite, banal croite după acelaşi plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi şi toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorşi departe în urmă. E acolo nalba mare, roşie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este conduraşul care-şi scoate înainte ciubotica de un roşu-brun pătat cu galben palid şi trimete o aromă vie, proaspătă, este nemțişorul albastru şters şi roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toți clopoțeii ciorchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare, nevinovat, al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mînile măiestre ale unei zîne capricioase, sînt bujori care te cheamă din toate foile multe ale florii cărnoase şi rujele învoalte care le stau şi mai mîndre în față. Sînt garoafele cu sepalele ca nişte trompe de fluturi, floarea potirelor profunde csre îmbată, şi micşunelele rotunde, micuțe, între foile uscate ca de hîrtie. Şi e atîta – mai trebuie oare ceva mai mult?

În fund sînt cireşi şi vişini, mai ales vişinii cu frunza lucioasă şi roşul transparent al fructelor acre; sînt zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireasma de floare şi mai ales nalţii, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndeşte în jur ca o atmosferă de profundă religiozitate păgînă.

Abia dacă o circiumă evreiască s-a putut strecura, înşirînd în ferestuicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor,, în care zac înseşi materialele vegetale din care sînt alcătuite: acolo este un Bercu mic şi o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o cheamă de pe drumurile unde îşi primblă neocupaţia mama, toată din valuri de grăsime şi din rufe care flutură: Feigălă!

În casa lui Grecu din faţă, doamna zîmbitoare la apropierea bătrîneţelor, despre care ştiu că a fost la mănăstire şi că a furat-o soţul, alb acuma, cu căutătura serioasă şi cu un fiu mare, meşter în a zugrăvi trăsurile şi caii. Încolo, casa lui Placă, teribil poliţai cu capul de apostol, bărbos şi pleşuv, la care ultimul haiduc botoşănean, Codău, venise cu colinda şi nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuşi în beciurile poliţiei; „cuconul Costachi Placă”, al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel dintîi cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuţitul în mînă, urmărea prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa”Mişoloaiei”, bătrîna văduvă a lui Mişolu, Mişoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicei ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiţă Boian, cu ochii vii de şoarec şi musca supt bărbie, care, cu banii strînşi de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoşanii băltoacelor, în care se înfundau trăsurile, în oraşul bine pavat, cu trotuarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar laşului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu ameninţătoare lătrături de javră din desişuri şi, între copiii mai tineri, printre pomi, marii ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard nu era voie să te joci cu nimeni şi cei dintîi ani ai unei copilării fără soare n-au cunoscut, afară de întîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui,, tovărăşia cu nimeni, aşa încît şi pentru viaţă m-am învăţat a umbla singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceea, unde cine avea tată sau fraţi mai mari mergea să facă, la 1 Mai, armindenul, pe verdeaţă, cu friptura de miel înainte, în zilele cînd aerur îmbălsămează şi fiecare ascunziş de frunză cuprinde un glas de pasăre. Locul „rădiurilor”, idila vechilor vremuri păstrată întreagă pînă în vremea cînd natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor a motocicletei ori în sforăitul automobilului...

Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ne închinase o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon” în faţă, care era, după mutarea „crevatului” de fier, şi odaia noastră de culcare şi, cu aceeaşi sobă pentru două odăi, – pisica, „mîţa” casei venind, cu firida cu tot, în care-şi torcea filozofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut – şi tot aşa-mi pare că era şi „apartamentul” nostru —, era comun. În teritoriul străin din faţă, în care pătrundeam cu sfială şi cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuţi cu igliţa şi multe alte podoabe ale unor mîni harnice, trăia neatinsă

provincia botoşăneană, aşa cum se continua de secole. Dar copiii cuminți şi bine crescuți, deprinşi a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată şi a ciripi franțuzeşte, nu se riscau decît foarte rareori în asemenea ținuturi necunoscute, unde totuşi rareori apărea pentru pază o tînără ființă bărbătească.

În balconul la rare duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții in domeniul nostru. Seara, pe laviți ne aşezam alături cu buna bătrînă, aşa de măruntită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarele vițe albe, uşoare, şi cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichița, pe moldoveneşte Vochița, ştearsă şi stinsă, trăind fără să ştie cum şi de ce, nu se gîndea că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întîlnit, între cei de pe lîngă noi, la o Vochițica Iamandi, al înseşi frumoasei soții a lui Ştefan cel Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de aşteptarea, acum fără nădejde, a soțului visat, cu glasul supțiat de atingerile vrîstei, duduca Natalia, a doua fiică, îşi cînta aprins în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n-avea cui să le dea, întîrziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăți simple şi bune.

Iar dumineca, de acolo de sus, ne coboram cu mănunchile de flori în mînă, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lîngă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenție, tăcere şi cuviință, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbi albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod", supt anteriu şi de un diacon căruia o teribilă lovitură hoțească îi strivise nasul, lăsîndu-l aşa, schilod şi fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului, care dă viață şi frumuseță, dar îngăduie, fără ca mintea noastră omenească să poată pricepe aceasta, şi ce e mai urît între sluțeniile ce cad asupra noastră, şi ce e mai nenorocit în mizeriile ce se abat flămînde asupră-ne.

Pentru viața mea sufletească, atîta mi-a mai rămas de atunci, şi unele momente legate de cîte o durere care mă fulgera şi de vreo rară plăcere. Astfel, cînd un țipăt din odaie şi un lighean cu apă sîngerată mă înştiința că mama şi-a scos o măsea, cînd am simțit şi eu umilința din scrisoarea vecinei din fund, care chema pe"Madame Zulnie" să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost mustrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolț, pentru o petrecere pe aproape, mama-şi atîrna între „zulufii" făcuți cu drotul motoceii de mătasă roşie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.

Aşa eram, cu caiețelul şi cărțile mele înainte, cu locul de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă a nucilor imenşi a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzişul lor, aşa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele, cu multă disciplină şi mai puțină mîngîiere, cînd, după cine ştie ce socoteli neştiute de mine, mama se opri înaintea mea şi-mi aduse la cunoştință că pentru mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s-o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m-a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puțin tulburi şi triste.

IV. PRIMII ANI DE ŞCOALĂ

În fundul unei pieţi largi şi goale, o clădire frumoasă cu faţada severă, fără un pic de grădină – n-am apucat o şcoală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obicei, cu latrine infame stînd cu uşile date în lături, iar, undeva într-un colţ, cofa cu apă şi cana de tinichea ruginită şi strîmbă din care beau toţi pe rînd. E şcoala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaş cu săli mari, luminoase, bine împărţite, în care desigur călugărul fără copii ar fi dorit şi puţin din cea mai clară şi mai sfîntă lumină: a sufletelor.

Dar în acea după-amiază, cînd porţile de la casa cucoanei Marghioalei Vîzdogesei s-au dat la o parte pentru ieşirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai mei, cărora pînă atunci nu le vorbise de şcoală decît Champfleury, descriind iadul unde s-a istovit profesorul Delteil, eu n-am văzut faţada, nici nu mi-am dat samă de împărţirea claselor, nici nu mi s-au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr aşezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă, în care, la acest ceas, din fericire, nu era nimeni, am pătruns în odaia dlui director Bălăşescu.

Patru ani l-am tot văzut: un om frumos, încă tînăr, cu o barbă mică, cu faţa plină, bună, cu vorba care încerca numai uneori să fie aspră; el însuşi era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simţ pentru copiii altora, încredinţaţi îngrijirii sale, chiar cînd indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame:"Ticălos, blăstămat", dar stăpîn cu totul pe tot personalul şcolii sale desigur că nu era şi nu în spiritul lui de indulgenţă mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zîmbitoare politeţă către mamă-mea, el mă luă de mînă şi, în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viaţa mea, aceea a acelei prime clase, mă puse să dau dovada putinţei mele de a ceti şi de a scrie. Era prin april sau mai şi trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună şi m-am încredinţat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui aşezămînt model: desigur pentru că nu se găseau în programul recomandat de"Onor Minister".

A doua zi eram în bănci, drept, în faţa unei mobile prăfoase pe care n-o văzusem pînă atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în vizită", singurele case cu mobile pe care le cunoscusem pînă atunci. Pe o platformă uzată de picioarele care o suiseră şi o coborîseră, un fel de ladă deschisă, aşezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul". Însăşi făptura acestei alcătuiri neobişnuite îmi fu antipatică şi am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din faţa ei.

Pe acel scaun din clasa întîi a şcolii Marchian se găsea un om de vreo treizeci de ani, blond spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi şi roşii, cu o mustaţă supţire deasupra gurii care nu zîmbise poate din anii copilăriei. Tuşea des şi vorbea aspru."Domnul" era, între colegii săi şi în lume,

institutorul Istrati şi între tovarăşii mei de şcoală se afla un băiat cu exact aceeaşi înfăţişare, în a cărui copilărie veselă şi zburdalnică nu se amesteca nici o prevestire a morţii înainte de vreme, care, „in aceeaşi tuse şi cu aceeaşi amărăciune a inimii, îl aştepta şi pe dînsul.

Numai prietenie n-a primit pe copilul deprins a-şi măsura fiecare gest şi fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră – pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochiţa-i albă cu albastru, îşi luă discret un locşor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle şi injurii mai multe generaţii de şcolari. Erau lîngă mine fiii întregii măhălăli, a căror tumultuoasă intrare şi ieşire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, paşnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într-un cartier parizian de veche nobleţă şi fiii ei, tot aşa de distinşi, avocaţi, magistraţi; mai în fund casa în care trăia tatăl poeţilor Stavri, Arthur şi Raul, om bun de toate glumele şi bucuros de toate năzbîtiile, într-o locuinţă încăpătoare, cu întinsă livadă; de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuţ, blond, cu aparenţa bolnăvicioasă şi tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o soroceancă, de loc din Basarabia, privea de la fereasta unui apartament înzestrat cu tot ceea ce belşugul poate da pentru învăţătura, distracţia şi fericirea unui copil, viaţa năcăjită din şcoala noastră prăfoasă; mai departe, şi mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margeni. Biserica Sf. Dumitru, a lui Racliş, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele şi hramurile ei toată această lume înstărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, acelaşi cartier boieresc urma spre grădina lui Vîrnav, familie cu amintiri cărturăreşti: de traducători din secolul al XVIII-lea, de oameni din al XIX-lea de valoarea drului Constantin Vîrnav şi a fratelui său, călugărul democrat şi naţionalist Sofronie, apoi spre casa cochetă a colonelului Pisoschi, fostul adjutant al lui vodă-Cuza, răsărind arare cu marţialul lui barbişon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curţii a măruntului, vioiului avocat Arapu, oacheş ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei dne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceluiaşi Cuza şi mama colonelului Gheorghe Văsescu, ataşat militar la Paris şi apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoi unde-şi avea moşia Coţuşca, apoi spre colţul unde una lîngă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută şi a bătrînei evlavioase"Anica Băltoaia", cu multe rude basarabene, meştera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borşoaia. În sfîrşit, a cartierului grupului de lîngă Primărie: cu dna Gavrilaş, cu Roseteştii, boierii închise şi oarecum ascunse, cu Miliuţa Stroici, vara bunicăi, care cetea la optzeci de ani istorii universale franceze, la care era abonată, şi fiicele ei, Maricica, măritată cu Vîrnav Liteanu şi apoi cu talentatul muzicant, arhitectul Saint-Georges, de fapt un Sîngiorz ardelean, şi Tincuţa, care a fost apoi dna Văleanu, cu casa lui Nicu Pillat, fratele generalului, văr al doilea al tatălui meu, şi în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderiţă Pisoschi, casă de oameni hotărîţi şi tari cari nu-şi îngăduiau şi nu-şi iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lenţa, şi atît de frumoasa Henrietta,

plecată aşa de tînără din mijlocul vieţii pe care o iubea. Acolo era cartierul Sfintei Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăştiate apoi, supt straşina ei.

În mijlocul unei astfel de societăţi, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu aşezase acest viespar de zgomot şi de total nesupravegheată destrăbălare, în care se aduna, cu fiul pitarului grec Befa, splendid băiat, ca din monumentele artei elenice, cu acela al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliţie, toată sărăcia materială şi lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrîsta mea şi însăşi priveliştea hainelor ciudat bălţate, însuşi auzul strigătelor sălbatece, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă groaza faţă de mulţimile amestecate şi zgomotoase, răspingerea faţă de manifestările lor brutale nu fac decît să continue aceste dintîi impresii ale copilului, atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut izolat.

Căci n-am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăş să mă ia la jocuri despre care pînă la această vrîstă nici n-aveam vreo idee. Un imens pustiu se făcuse deodată în jurul meu. Şi singur mă duceam, şi mă regăseam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din faţă, să bată cu pietre, în tencuiala nesfîrşit găurită a casei Holban, imenşii draci zugrăviţi cu cărbune ori, mai departe, se încăierau în”Medeanul” cu lemnele, cu evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din faţă, care nu putea trăi decît în cămăruţele din fund.

Numai răutatea omenească ni se înfăţişa pretutindeni, la vrîsta cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrşirea fragedelor suflete nevinovate.

Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simţea aşa de pierdut în mijlocul unei atît de largi duşmănii instinctive. Cînd pentru întîia oară fui „scos la tablă” pentru a face primul exerciţiu public, în acel domeniu al matematicelor, în care m-am simţit ca într-o încăpere goală, din care să se fi scos tot aerul şi obiectele să-şi fi pierdut toate contururile şi toate colorile, cum legam între ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.

— Fă-le dezlegate! De ce le legi? – Aşa m-a învăţat mama. Şi mustrările căzură atunci grindină asupra mea: ele mă atingeau însă nu numai pe mine, ci şi pe cine îmi dăduse învăţătura care acum, înaintea tuturora, se decreta vrednică de răspingere şi de pedeapsă. Aşa se înţeleg prea adeseori în şcoală, de oameni făcuţi pentru altă meserie decît cea de învăţător şi, pe lîngă aceasta, înăcriţi de boală, înrăiţi de necazuri pe care nu le pot ascunde, şi cele mai fireşti şi mai sfinte sentimente.

Şi, astfel, nu ştiu cum, copilul care nu ştia să „răspundă” şi a cărui împotrivire la ce nu era drept nu îmbrăca niciodată forma revoltei, se văzu pedepsit.”Mi s-a luat căciula” – ceea ce înseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciuliţa mea cu brandenburguri s-a găsit supt catedră, în picioarele „domnului”, împreună cu mormanul de căciuli şi de pălării ale tovarăşilor de vinovăţie. Avui un sentiment ascuţit de nedreptate în faţa căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un

sprijin. Ceva răsună în mine şi pînă azi din acea înjosire pentru care întru nimic nu mă simțeam vinovat. Sînt aproape şaizeci de ani de atunci şi mă doare încă pentru „luatul căciulii", în clasa întîi primară de la şcoala Marchian. Ca o gîrbovire precoce aplecă fruntea, pînă acum dreaptă, a copilului deprins a se judeca – şi, la întîmplare—, a se şi pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am senzația aceasta: că nenorocul meu mă osîndise a intra într-un gang de întunerec, plin de şerpi de pe catedră, de broaşte şi şopîrle ca aceia din bănci şi că, necontenit, an de an, pînă la o îmbătrînire morală înainte de vreme, trebuia să mă zbat în lipsa de lumină şi umezeala lui.

Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele."Coconaşul" se confunda supt această osîndă cu ceilalți. Şi, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-şi puie în versuri răutatea, mi-am auzit cîntecul – cîte mai eram să aud pe urmă, tot aşa de meritate!

— Hai la joc, genunche goale.

— Las' la dracul, că mi-i foame.

Şi să se mai spuie că poezia populară a încetat la nația noastră...

Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare şi pentru cine ştie mai bine şi are să răspundă acum, cu curajul ignorantului şi al obraznicului, înaintea atîtor ochi care căutau a-i pătrunde în suflet, a-i scociorî gîndul, gata să rîdă de cea dintîi prostie ieşită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s-a creat – şi cu cîtă voluptate am desființat, plătindu-mi polița, după o întreagă viață de om, acest mijloc de tortură, dacă nu şi, pentru cei ce ştiu manevra, de conrupție!

Clasa a II-a mi-aduse materialul inutil de care şi azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n-a dispărut cu totul şi pretutindeni.

Pe cînd ceteam cu pasiune frumoasele bucăți din Cartea de cetire a învățătorilor asociați, uitînd cu totul şi unde sînt şi ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul meu – memoria ne zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecțiile de istoria sacră —, lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea necontenit pe fiul mort îl visează îndoit supt greutatea unui vas plin şi, întrebîndu-l de ce sufere, i se răspunde:"Sînt supt povara lacrimilor tale". Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa şi pe care băieții căutau să-l facă a ieşi mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfăşurate în hîrtiuțe care i se aruncau înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă: „unde-i ce?", adecă unde se ceteşte. Cum eram incapabil să arăt, mîna părintelui îmi smulse „căciula" pentru „oprire" şi, cum mînile mi se întindeau rugătoare după dînsa, mă trezii învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă şi osîndit să stau cîtva timp în genunchi şi să intru în „banca afurisită", alături de Verdeanu, zis „babița", pentru că în gîtul lui lung se mişca osciorul ca la un pelican.

Era o „bancă afurisită" şi profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămul său. Scoşi din stagiul îngenuncherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie le făcea un „ciuchi" în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire şi de milă şi intrau în viață prin poarta osîndelor ei solemne.

La sfîrşitul anului avui un „accesit al treilea” în ordinea vredniciei, ceea ce nu mă putea încuraja peste măsură şi trecui în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, impozant şi simpatic, blond şi gras şi vesel, plătind cu linia pe palme şi pe degete vinovăţiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră şi în care continuau să trăiască, fără ca şcoala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească, De zor, mă trudeam să dau unei scrisori rebele liniile drepte şi rotunde ale caietului de desemn şi învăţam la teorie cum Botoşanii îşi trag numele de la”Batus-Han”, Hanul Tatarilor, care... a distrus oraşul.

Un sentiment că aş putea ceva şi eu îl avui numai în a patra clasă, a directorului Bălăşescu. Aici se întrebuinţau cărţi frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învăţătorului Ionescu din Bucureşti, cea de istoria românilor, cu frumoase chipuri de Domni, a lui Miron Florenţiu. Bălăşescu învăţase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic, din anii 1830—50 şi astfel el se lăsa înlocuit de cîte un elev: atunci, la nouă ani, numit „monitor”, am făcut de pe catedră întîia lecţie de istoria neamului meu. La sfîrşitul săptămînii, duceam fiecare, dintr-un carnet de note, cu foi adause, galbene, verzi, roşii, pe lîngă nota învăţăturii noastre, şi coroana zugrăvită pe acele foi dedesuptul căreia se cetea măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o ceteam:”Balafsessimus”. O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul, atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme pînă la genunchi, pusesem degetele îngheţate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, şi, cînd, la ţipetele mele, directorul adause confirmarea sa la sentinţa bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat” şi deci fac parte din şirul lung al „ticăloşilor, blăstămaţilor”.”Fermecat”... Eram desigur „fermecat”, dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijineau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid şi şubred, asupra căruia, crescut bine de o mamă plină pînă la cea mai înaltă jertfă de simţul datoriei, nu se cobora nici una din razele care încălzesc sufletul şi-l întăresc pentru viaţă.

Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai mei, împrejurările-mi dăduseră un alt orizont, la care şcoala nu contribuise cu nimic: acela, mult peste oraşul ale cărui colţuri şi taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice: orizontul ţerii în care trăiam, al ţerii mele şi al neamului meu.

Mă văd încă învăţînd prima mea lecţie de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădiniţa pe care în curînd era s-o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor dintîi amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru şi, învîrtindu-mă pe tăpşanul din faţa cerdacului, încerc a face să-mi intre durabil în minte definiţia gramaticei. Repet fraza, aleg grupe, stărui îndelung asupra unui cuvînt. Şi vîntul care bate ia cu dînsul ceea ce părea acum definitiv cîştigat. Neuitată iniţiare în tainele unei ştiinţi pe care necontenit am căutat s-o fac mai puţin ursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupră-mi, furioşi că ţin meşteşugul lor la dispoziţia orişicui.

Acasă, nu mai găseam grădina cu florile şi livada cu tainele. Cu toată straşnica strîmtorare

a mamei, pe care o sprijinea, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boiereşti, mergînd şi pînă la cel din urmă, cel mai sărac şi cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuinţă mai bună, dar fără nimic din poezia înflorită a patriarhalei case bătrîne supt coperişul de şindilă. În locul unde ne strămutasem, chemaţi pare că înapoi, în strada celor mai grele suferinţi – văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l gîceam, dar nu voiam să mi-l spun —, era şi o frumoasă zidire cu mai multe odăi şi un balcon de fier în faţa străzii, erau şi straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghezie liberă, politică, a Botoşanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu care, cu amintirea oraşului autonom, cîrmuit de ai săi, îşi zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu ştiam că neamul meu era acela al unui epitrop al aceleiaşi libertăţi); omul mic, slab, cu ţăcălie avea ca soţie pe fiica unui argintar, al cărei frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăţi italiene şi adusese de acolo o soţie veneţiană, Teresa, roşcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, aşa de iubitoare şi de bună, într-un mediu care n-o înţelegea, mergînd pînă la brutalizare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica şi Floricica. O dată, Floricica n-a mai apărut în curte; ferestile casei mari stăteau închise şi mai tîrziu am aflat că fetiţa grăsuţă şi veselă, sugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s-o mai vadă.

Trai aspru şi trist. Pîri de la şcoală, crezute acasă, şi sentimentul sfîşietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam şi le iubeam: planuri de căsătorie nouă, care aduceau în cele două odăiţe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu faţa osoasă, înroşită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărîme în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refuz îl îndepărtase, în casa cea veche; apoi îngustări într-o viaţă şi aşa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar gîrbovă şi acră, care n-avea un cuvînt pentru noi – mi s-a săpat în ochi anunţul care unea pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandrei Simionescu —, apoi cea dintîi boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîlcilor care sugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moşului Manole. Iar, ca mîngîiere – Doamne, ce n-ajunge pentru un suflet de copil! —, Iţic cel bărbos, corogit şi bun, care o dată pe săptămînă ne dădea să alegem din panerul lui plin de miresme, între palidul pandişpan cu mirosul boieresc şi vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. O dată, ca o curiozitate exotică, o caracatiţă de post, care se adăugea avantajos la salepurile şi supa de tahîn a lungilor posturi religios observate – dar biserica o văd încă foarte neclar – şi supremul dar al celui dintîi pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincţie faţă de cozonacii care de Paşte se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, şi faţă de paştile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smălţau aşa de apetisant marile stafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu viziunile şi farmecele ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerile mamei, care şi astfel îşi crea un mic venit, din Convorbirile unei mume, din Petru şi Camila a lui Musset, din colecţia de anecdote şi zicale, adunate ca Flori literare. Lectura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul şcolii, care trebuie cetit, „învăţat", reţinut, acela înlăturase, pe mulţi ani, pînă la pubertatea care caută instinctiv frumuseţă şi poezie, sufletul copilăresc, aşa de doritor să plutească în lumile irealului.

Călătoream, mînaţi din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie şi ieftenă. Am ajuns astfel, în părţile de pe la bariera Suliţei, la o casă cu două apartamente de cîte două odăi cu săliţă la mijloc, unde două armence fără bărbat stăteau în veşnică luptă, mama şi fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr şi creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustea o îmbelşugată grăsime. Erau dulci însă şi mi se dădeau cu atîta prietenie: poate cel dintîi lucru pe care l-am primit din mîni cu priinţă, şi aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuţitul în mînă de specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Şi iarăşi, vizitele dese la băcanul armean din colţul Podului de Piatră, unde coarnele de mare roşii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum într-o mare casă din faţa bisericii Sfîntului Ioan, dintr-un cartier dominat de cazarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru şi mai ales de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitaţie a împăratului şi regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el şi toţi ai lui, murise un bătrîn şi odăile stăteau goale şi era un rost de aşezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuinţa unui boier cu moşie: curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru ospeţe bogate, odăi văpsite cu flori mari verzi, multe şi mari odăi, din care şi eu aveam una: o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele franceze din nou trezite la viaţă odată cu dreptul de a trăi puţintel şi pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului – şi sînt altele de jur împrejur —, în pacea care se coboară, oraşul depărtat vuieşte de lătrături confuze, de zgomote neţărmurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujeşte „popa Ili" cel cu dar de beţie şi dar de minuni...

Şi nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofiţerul spiţer Voiculescu, mic, blond, pleşuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu viii şi cu morţii, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, voinioă, bălaie şi-a adus un piano, şi un glas puternic şi dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpaţi, de „steaua nopţii care da lumină", de un suprem adio dat munţilor în adînca singurătate a pribeagului. Tîrziu, stau fără ca somnul să se apropie de mine şi ascult. Am nouă ani şi nu e numai muzică în urechile mele. Undeva e o altă lume,

care nu e nici realitate şi nici slovă scrisă, şi acea lume mă cheamă cu un glas pe care nu-l auzisem pînă atunci niciodată.

Acelaşi simț îl am şi cînd, pe prispa bucătărioarei părăsite, țes cununi de flori şi mă îngîn în alte cîntece, dintr-un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care priveşte drept înainte, şi ea, spre astfel de noi vedenii, cu ochi mari negri, în negura serii. Profesorul Grigoriță, muntean şi el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheşă şi foarte slabă, foarte tristă, şi Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Dar, acuma, zăream, dincolo de casă şi de şcoală, şi alte lucruri aşa de mari, de zguduitoare întîi, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele care abia încep a trăi nu se pot desface de influența lor.

V. ATINGEREA CU VIAȚA DIN AFARĂ

Astăzi, cînd şi copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălcătoare, a sporturilor, nu-şi poate închipui cineva cît de puțin contact avea lumea de acum vreo cincizeci, şaizeci de ani cu viața politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din cluburi, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi şi apoi le dădeau pe dulăpiorul de lîngă pat. Mult mai tîrziu, le-am găsit şi cetit cu cîtă pasiune! – în odaia de dormit, cu vastele divane şi splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprind toată casa, la „moşu' Manole". Avocat şi el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viață a şi scris-o într-un manuscris pierdut şi, prin politică, dar şi prin firea de paşnic om bun, doritor de prieteni şi necontenit cu o „codiță" după dînsul, a bătrînelului potolit şi de berea „burcuturilor" permanente, devenit ajutor de primar al Botoşanilor.

Ziar în casa părintească n-am văzut pînă la 1877 şi, ca să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zbucium, de nelinişte şi de îmbătător triumf după veacurile fără război. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul, necum să se strige pe stradă, ca înghețata pe care o ducea pînă la barieră splendidul fabricant cu şorțul alb şi putinica sprijinită strîmb pe cultucul-şapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „înghețatoo" mi-a rămas în ureche, doar cu şi mai prelungitul strigăt pentru apă – în dialect „oos"! , Wasser – al aparului evreu, cocoțat pe margenea butoiului şi ciocănindu-şi mecanic biata rablă cu coastele ieşite afară. Încolo, cum toți negustorii erau la tarabă şi aşteptau ei, în loc să-şi caute muşteriul, muştereul, cum se zicea la noi, „cel cu gazetele" ar fi trebuit să aibă un sălaş al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vîndut şi o astfel de marfă băcanii din piața cea mare lîngă biserica Ospeniei, în fruntea cărora stătea vestitul armean Măgîrdici.

O zi trecea ca alta, fără „senzații". N-am auzit vorbind bărbați, căci „moşii" nu apăreau în casa văduvei decît pentru vreo amenințare contra greşelilor noastre care, în ce mă priveşte pe mine, – fratele meu fiind mai puțin fericit, dar şi cu mai multe păcate, – se terminau cu un „înțelegi" al lui moşu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinelor mele, în caz de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitatea întîi cu învelişul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu învelişul brun-şters). Cînd veneau la cărți – şi unde nu se juca! , şi în salonaşul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde şi se aprindeau pe dînsa luminările de spermanțetă, fără mucări, miros, dar şi fără trandafirii înflăcărați ai mucului ars —, „boieri" şi „cucoane", fetele singure neamestecîndu-se, toți erau prea ocupați cu plesnitul bucățelelor de carton în care un naționalism romantic pusese şi chipurile Domnilor şi Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vieneză şi astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la mîrîiturile înăbuşite ale cîştigătorilor; iar eu, cu lecțioara mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului) strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul țigărilor afecționate de

ambele sexe. Iar, cînd erau numai femei, lîngă cronica vieții de familie a altora, atinsă, muşcată sau sfîşiată cu totul, se auzeau numai nesfîrşitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori şi asupra celor care nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe supțire hîrtie galbenă, se tîra pe toate mesele.

Frumoasa carte de cetire a „învățătorilor asociați", la care colaborase şi Odobescu, cuprindea, desigur, dar cu atîta discreție! , şi articole despre țară şi despre neam, dar ele nu ne fuseseră tîlcuite printr-un singur cuvînt, şi astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea-aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duioase, atingînd sentimentele general umane care mijeau în sufletele noastre. Nici în clasa întîia, nici în a doua, nimic care să privească sîngele nostru şi pămîntul nostru. Conştiința de noi înşine n-o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci evreii umblau la şcolile lor confesionale ori poate şi la şcoli de Stat din alte cartiere decît acesta, rămas curat românesc; ne reunea pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la şcoală ca şi acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezea nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decît de dumnezeiasca Treime, aşa de colorat înfățişată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de a sta în picioare, neînțelegînd şi nesimțind, pînă ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al luminărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezea povestea spusă pe întunerec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia ştiută în a vrăji zmeii cumpliți, ferecați în butoaie din care-i scot proştii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-şi găsească drumul înapoi, dracii cu coarnele bîrligate şi coada sfredel, care sînt totdeauna pe urma noastră şi al căror nume eram şi noi obişnuiți să-l avem necontenit pe buze, – toată această porodiță[2] fantastică şi infernală, care ne făcea să tremurăm în întunerec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuşi, marele, adîncul, fiorosul întunerec.

Da, nici „sentiment religios", dar mai ales deloc „sentiment patriotic" şi „sentiment național". În zădar, pe păreții clasei a III-a, în care ne îngrămădeam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bătăii la palmă, la curtea, vai! aşa de uscată şi de goală, din care, cînd, rareori, se deschidea o fereastă, vîntul trimetea praf şi duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea larga hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a Daciei lui Treboniu Laurian [...]. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoşanii, „numiți aşa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus" şi însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu şi mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stînca pe care, cînd aveam fierbințeală de gîlci, o simțeam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute. Dumnezeu singur ştie pentru ce.

Aşa, zile goale, un fel de bătrînețã şcolară precoce aruncată asupra avîntului, acum definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Asupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți ştiau să scape din cînd în cînd

2

din temnița înăbușitoare, „umblînd fugari”, „bătînd mingea” pe „toloacă”, între nuci, răpede curățiți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu”, de unde, din cînd în cînd, se afla că s-a înecat cîte unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit şi obligatoriu”.

Istoria românilor din clasa a patra ne dădea chipuri şi poveşti. Atîta. Sentimentul nu era sugerat de o minte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Şi totuşi noi trecuserăm printr-un război şi „repurtaserăm o victorie”, deveniserăm „independenți”...

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă. De două, de trei ori avusem senzația netedă, înfiptă adînc în minte, de să se păstreze şi pînă astăzi, a lucrului neobişnuit care sta să se petreacă ori care îşi începuse, îşi isprăvise rosturi pe care nu mi le puteam închipui cu atîta trudă, suferință şi cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele [...] lungi cît răbdarea săracului, treceau oameni de la țară, dintr-o lume pînă atunci cunoscută numai prin vierul care ne aducea daruri de la rude ori prin calicii rătăciți pe străzile oraşului, zdrențe mai mult decît oameni, cîntîndu-şi cererea şi mormăindu-şi satisfăcutul „bogdaproste”, cînd nu li se zicea simplu şi scurt: „să vii altă dată moşule” sau „femeie”. Pe cămaşa lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela dorobanțului ne arăta că ei merg la oaste: nu la obişnuita oaste din curtea căzărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de departe. Oastea era puțină şi chemarea supt steag culegea numai ici şi colo militari activi, dintre care nici unul n-avea vreo legătură cu noi.

Am ştiut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de spiritul necesar, indispensabil, am început acest război, care era pentru noi şi o straşnică încercare, plină de atîta risc, la un popor care de mult nu-şi pusese viața în primejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc aminte de nici o manifestație în legătură cu acest lucru crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpii ale Bulgariei. Ținta, de o natură politică aşa de abstractă, n-o puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului” nu putea să existe: pînă la trecerea mea în jos la Bucureşti, nu cunoşteam alt turc decît pe acela, aşa de nelămurit, legat de un trecut despre care ni se spunea că s-a isprăvit de mult, din cronicile de acasă şi din cărțile de şcoală.

Armata noastră n-am văzut-o; n-o văzusem niciodată. Marşurile ei nu se desfăşurau prin cotloanele modestei noastre locuinți, iar drumurile mele erau bine hotărîte şi foarte scurte. Dar împrejurările m-au făcut să văd oastea cea mare străină, venită ca să dea lupta de căpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, şi lupta noastră, mai tîrzie.

Nevoia de a economisi asupra mizerabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele cari, bineînțeles, ne pofteau foarte puțin – şi de cîte ori am simțit-o, din privirea care se oprea, aspră, asupra bucății de hrană care ne revenea, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai tîrziu, tîrziu de tot, cînd

toată mîndria tînărului se formase în mine, cînd mă stăpîneau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conştiinţa mea nu le putea primi astfel, din insultă şi din ameninţarea cu loviturile! O, teribilul sentiment de a te simţi miluit şi de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare şi mai rău!

Şi eu am „mîncat pînea altuia" şi „am suit scările casei străine". Mama avea fraţi cari trăiau, fără a fi bogaţi, ba măcar cu totul asiguraţi de veniturile lor, totuşi în împrejurări înlesnite, îngăduindu-şi chiar a cheltui mai larg pentru aplecările şi plăcerile lor. Erau mai simţitori şi mai în măsură de a ajuta decît fraţii tatălui, dintre cari numai „moşul Manole" primea cu plăcere, în casa lui aşa de dezordonată, de pe urma lîncedei vieţi vegetative a frumoasei şi cochetei lui soţii, pe cei doi nepoţi, botezaţi de dînsul"Bandraburcă" şi"Papăfus", după nu ştiu ce mitologie personală: o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsea şi îngrijorat de ajutorul ce i s-ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moşul Gò", adecă Georges, avocat, efor la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui primblare boierească pe Strada Lăpuşneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuşi. Iar, cît despre bietul „moşu' Iacob", fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofiţer pentru o femeie şi pe urmă improvizat picher, bun om bolnav, care se chinuia de conştiinţa ofticei rozînd dintr-însul, o dată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustăţile mari şi ochii focoşi, căutînd o aşezare în Botoşani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinaţi cu înţelegere şi iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngîierea copiilor, a soţiei sale, frumoasa „ţaţa Aspasia" fată crescută la Şcoala Centrală din Iaşi în vremile ei bune, a unui bulgar, trecut apoi ca vameş în ţara lui liberată, Gheorghiev (pentru români: Gheorghiu), şi a unei Livezence de neam bun.

În ce priveşte pe acei fraţi ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieşit mai mult din instinctul decît din cunoştinţile tatălui ascuns la ţară, cu soţia lui ţerancă, pe care o dată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunţi, înăcriţi, era avocat la Roman şi ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abonamentul pe la uşile oamenilor – şi mi-a rămas în minte trimeterea neconteniţi, ca să se întoarcă adesea cu buzunările tot goale, a „secretarului de redacţie", Iacob Riven. Despărţit de mult de o „femeie" de o mare frumuseţă, pentru greşelile ei, pe care le-a continuat pînă la o sfîntă ispăşire ca pedagogă la Şcoala Centrală din Bucureşti, ca şi pentru ale lui, pe care le-am aflat şi pe acelea, năpădit de o obezitate care-i îndoia urechile şi-l făcea aşa de greoi încît îi era un chin şi dusul la tribunal, de care se mutase alăturea chiar, al doilea „moşu' Manole", iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretenţiile noastre de mai tîrziu, o ducea foarte greu. Ne-a trebuit timp ca s-o înţelegem noi şi nu cred s-o fi înţeles vreodată fiul, Cezar, frumos băiat, splendid ofiţer de artilerie, aşa de bine însurat, care a isprăvit mai tîrziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste şi mai părăsite împrejurări.

Am cunoscut mai tîrziu pe alt „moş", la Negreştii lui din judeţul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă, ajungînd primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal şi cu şeful său, Neron Lupaşcu

şi, pe lîngă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpînire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbaţi, – pînă la hoţii cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste şirul de teribili cîni păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, pînă la uşa odăii de culcare, neîncuiată ca de obicei, se opriră îngroziţi cînd, nedeschizîndu-se deodată, şi-au închipuit că vor vedea în faţa lor statura impunătoare, mîndra faţă rotundă, străbătătorii ochi deasupra mustăţilor greceşte încîrligate şi vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut mai tîrziu pe fratele mai mare al mamei, „moşu' Costachi", la ale cărui întîmplătoare strîmtorări zic, cînd griul nu se vindea bine, am contribuit din destul şi noi, fără ca îngerescul optimism al mamei s-o fi simţit vreodată.

Dar deocamdată, în acel an de război, 1877, culcuşul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într-o casă plină de vechi miresme boiereşti patriarhale şi de acre socoteli contemporane: casa care se chema că este încă a fostului postelnic, preşedinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întîrziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară şi pentru cartea de rugăciuni şi pentru acatiste, Manolachi Drăghici.

Nu ştiu de cînd datează cea dintîi icoană a Iaşului, pe care aş crede-o puţin mai tîrzie. Din ea îmi rămîn două lucruri: luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birji, neavînd, ca acelea de un cal din Botoşani, ţerănescul jug rusesc deasupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mîrţoage deprinse a frămînta „glodul" şi apoi puternica lumină a străzilor centrale, aşa de deosebită de fumuria rază tulbure din „fînarele" de la noi, terminate deasupra cu paranteza încîrligată a tinichelei ruginite. Văd iarăşi o întîie adăpostire chiar în margenea vechii Curţi domneşti, atunci arsă şi pustie; căzărmile bătrîne sînt încă în picioare şi noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofiţerul de administraţie Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă şi darnic găzduitor. Altă dată, în margenea Bahluiului, tot ,a Ioanidi şi la „ţaţa Zinca", în casele cele mici ale Tăculeştilor, paşnici moşnegi, a cărer fată, mîndra, solemna, blajina „ţaţa Mari", e soţia lui „moşu' Gò". Acolo mă cheamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini cu o aruncare feminină în fîntînă, din fericire fără urmări, gaiţa cu penele albastre-sure care latră ca un cîne, scîrţne ca un fierăstrău şi vorbeşte ca oamenii, şi biblioteca lui „moşu' Ioanidi" care şi-o cataloghează înaintea mea dăruindu-mi mărinimos nişte poezii editate de Petrini, acela care a fost clientuţi tatălui meu şi i-a dat atîtea din cărţile sale. Ba încă o dată, pe şesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moşul" cu mijloacele superioare ale vrîstei sale, ca să deprindem încă un meşteşug.

Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul, foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în faţă şi, jos, cu un fel de gîrlici întrebuinţat ca sufragerie, şi ca odaie de dormit pentru oaspeţii mărunţi, cari erau lăsaţi în sama unei enorme populaţii de nesăţioase ploşniţe, a căror cunoştinţă mai de aproape am făcut-o mai tîrziu, într-o a doua şedere, pe care n-o pot aşeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invizibile, cu candele care licăreau după geamuri şi cu

o întreagă colecție, completatată cu îngrijire, de cîte ori se ştirbea, a unei ceramice cu o întrebuințare foarte particulară. De acolo răsărea în salon, unde-l aştepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele, lîngă fereasta pe al cării prichici, alături cu ochelarii, erau, cînd Lamartine, cu care-şi îmbălsămase tinereța, cînd atît de modernele, de revoluționarele Convorbiri literare. Dinții căzuseră, limba se împleticea puțintel, se apropiau de pacea veşnicei închideri ochii obosiți supt ochelari; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creață, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care aşa de greu se putea face înțeles o venerabilă înfățişare răzleață, rămasă dintr-o întreagă societate dispărută, afară doar de tot aşa de bătrînul său amic Ghica Ghefal, cu care, în ,anume rarisime zile, ambii în haine de pielea dracului, sure cu puchiței albi, ieşeau pentru o primblare la Copou, care, cu paşii lor mărunți, împiedecați, putea să ție cu ceasurile. Dar vremea cînd, prins din fugă, deveneam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicii mele, de atîția zeci de ani răposată şi mie necunoscută, e încă departe.

Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde poruncea de fapt – şi cît de aspru! – soțul, funcționar la „starea civilă”, al fiicei postelnicului, femeie fără însuşiri fizice, tîrziu şi greu măritată, un Mircea, dintr-o familie de boiernaşi de la Tîrgul Frumos, am fost întîi atunci, la 1877.

Din dosul geamlîcului priveam şesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăreau ca o perie deasă baionetele soldaților țarului.

Pe aceşti soldați i-am văzut pe urmă, cu ocazia celui dintîi drum la „moşu' Manole” din Roman. În vagonul de clasa a doua, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ceea ce fusesem, a ceea ce ne cerea numele şi legăturile noastre, în fața mamei stă un ofițer superior între două vrîste, cu barba în două părți ca a împărătescului său stăpîn. Are nevastă – şi vorbeşte duios de casă – şi are şi copii rămaşi acolo, acasă, cu dînsa. De dorul şi în dragul lor, el ne împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărei nume îl aud încă în urechi: malenchi. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunînd din clopot strigă numele stîlcit cu indicații nemțeşti, flăcăii bălani, roşii şi graşi se răpăd să taie cu şpăngile harbujii cărnoşi cu care li se mai ostoaie setea.

Apoi, într-o zi, un strigăt de bucurie al mamei:”S-a luat Plevna!”

Pe cei cari au luat-o, cu aşa de puțină deprindere şi pregătire, cu un aşa de mărinimos sacrificiu al tinereței lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape: un ofițer şi un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasiliu Pîrgaru stă într-un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi supțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrşită iubire de femeiuşcă măruntă, slabă, cu imenşii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu; doi copii se zbenguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte: Romul şi Ema, el un băiețaş blond, neastîmpărat; ea, icoana însăşi a mamei sale. Zile întregi, nemişcat, ofițerul priveşte în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tîrziu, cînd cu greu îşi poate mişca din loc piciorul străbătut de glonț, el povesteşte ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată aşteptare însetată în valea sămănată

de morți.

Servitoarea noastră, bălaia Lisaveta, are şi ea lîngă dînsa un luptător al războiului care abia s-a isprăvit. Uneori uriaşul țeran e în odaia învățăturii noastre şi ne priveşte, simplu, ca şi cum n-ar fi vorba de dînsul şi de o clipă ca aceea, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noştri îşi acopereau din goană rănile – şi, tot nu mureau.

Undeva, în nesfîrşite depărtări, mijeşte o lume încleştată în trînte sălbatece, în care baionetele împung şi pumnii lovesc, gurile, în încleştări supreme, muşcă în carnea de om...

Aceşti doi profesori cu carnea sfîrtecată fac mai multă geografie şi spun mai multă istorie decît toți dascălii de la şcoală împreună.

Din partea ei, şcoala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obicei lipovencele grase vînd sîmburi de floarea-soarelui şi de bostan sau umplu aceeaşi linguriță, ştearsă pe şorțul roşu, cu înghețată de lămîie (alămîie la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lîngă ulcelele şi grămăjoarele de „verdețuri" din grădinile lor, s-au aprins butoaie cu smoală şi, înaintea lor, pe cînd undeva se petrece desigur o paradă pe care n-o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu ştie – din partea mea, cînd fenomenul acestei producții muzicale se prezintă de mama în salonul lui"Madame Văsescu", mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac! —, dar cîntăm din răsputeri"Fiii României, toți voinici de frunte, şoimi de prin Carpaaați, şoimi de prin Carpați". Poezia lui Alecsandri, cu Sergentul şi Peneş Curcanul, va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noştri se deschideau mai largi la lucruri pînă atuncea neştiute.

Iar pe străzile paşnicilor Botoşani, de-a luagul arterelor evreieşti pline de zgomot, de „harhătul" micului comerț, prin fața caselor boiereşti, de o aşa de îngrijită ținută, treceau straşnicii ostaşi de imitație şi de contrabandă ai gărzii civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele şi în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puştile ieşile din uz, pe cînd muzica țiganului Balica, purtînd un aşa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare şi o formidabilă căciulă de grenadir, sună din toate alămurile sale şi cutare avocat sau funcționar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuțită.

Seara, într-una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duioasele accente ale rugăciunii şi, la o mare paradă, la, care am apărut, trimişi de mama, dar răpede înapoiați acasă de „moşu' Go", în uniformă cu fireturi de aur şi cu două decorații pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia", cu alba bărbuță napoleoniană, îşi trece în revistă voinicii.

Din patriarhalismul ei vechi, a cărui fantomă se stinge în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezea la încîntarea încrezută, neştiutoare de primejdii, a romantismului „independenței" şi „victoriei".

VI. LICEUL

Dacă trecerea de la libera viață de copil la îngustarea băncii de şcoală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros, tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o şi mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul cînd am păşit pragul liceului.

De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfățişare, alte obiceiuri şi aite metode, într-un caleidoscop uman cu care nu se poate învăța cineva dintr-o dată, să aibă un caracter deosebit, vizibil mai Înalt şi cu adevărat mai impresionant decît acea şcoală începătoare prin care n-ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulți profesori cari predau aceeaşi materie în mai multe clase şi cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ție față de aceştia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra față de micul grup încredințat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu – căci pe atunci termenul de gimnaziu, reprezintînd prin oraşe mai mici un liceu incomplect, era puțin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebeşte, se precizează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă şi se pot armoniza în singură ființa, pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului”. Dacă în această şcoală nu strică o foarte bună înțelegere între profesorii de clasă, cari nu trebuie să facă a se zgudui revoluționar sufletul copiilor cînd trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această cauză aşa de mare şi aşa de grea, în şcoala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăție de suflet cu colegii, trebuie să ştie şi ce se petrece la fiecare dintre aceştia, iar „dirigintele” să nu fie un simplu supra-pedagog, chemat cînd se petrece un scandal şi cînd sînt de pedepsit vinovați, ci acela care, armonizînd lecțiile în atîtea domenii, să îndrepte învățămîntul către acea cultură generală care pe această treaptă de învățămînt e singura de avut în vedere.

Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt influența răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de profesorul Grigoriță. El nu mă lămurise unde şi pentru ce mă duc. Totuşi, poate că instinctiv îmi voi fi dat samă de ce mă aşteaptă, cu toată marea mea dezorientare, în care poate intra şi puțină frică, dar desigur nici o mîndrie şi nici o iubire, cînd am intrat în prima clasă a liceului botoşănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după numele acelui hirsut, aspru, „roman”, profesor şi scriitor, istoric, filolog pentru afirmarea nației care a fost Treboniu Laurian, despre care însă în atîția ani de studii nimeni nu ne va vorbi ca despre un model şi nici chipul lui dominator nu va răsări pe pînză sau în marmură şi bronz înaintea noastră.

Întîi, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din izvorul unor cunoştinți mai înalte: veche locuință boierească lîngă biserica Sfîntul Gheorghe, fundație a lui Ştefan cel Mare, încă nerăzăluită de Comisia monumentelor istorice şi mai impunătoare în tencuiala groasă pe care vremea aruncase mari umbre negre, biserică în care profesorul de religie, frate de episcop şi figură fină, blondă, ca a lui Ştefan însuşi, în chipul de imaginație creat de Asachi, părintele Moisiu, nu

ne-a dus o singură dată pentru a ne vorbi de Dumnezeul tuturora, de Hristos cel bun şi de Domnul marii noastre glorii trecute. Această construcţie, în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viaţa şi activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparţinut unei familii armeneşti. Căci armenii, cu excepţia casei drului Ştefanovici, gospodărită după tradiţii bucovinene, erau în tot lungul acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lîngă negustorul de ghiuden, tărcat şi îndesat de la"Ghereta verde" şi pînă la casa din faţa liceului a unei respectabile familii armeneşti, cu lung trecut la noi şi, pe urmă, în faţă, cu un întreg cartier locuit de aceiaşi oaspeţi, armenimea se întindea pînă departe. Pe cînd, înainte de strada perpendiculară a şcolii noastre, care ducea spre centru, cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivaşcu, dintr-o formidabilă clădire cu temelie proastă, skyscraper, pentru ochii noştri deprinşi cu zidiri modeste, în dreapta bisericii şi în faţa ei se mai întîlneau locuinţi armeneşti răzleţe sau şiruri întregi: la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă şi tăcută, era un model de gospodărie occidentală – şi o a doua stradă a aceloraşi armeni pornea de la dînsul —, ori la alţi Goilavi, cu legături austriece în aceeaşi Bucovină, de unde va răsări colegul nostru nalt, blond, cu ochii albaştri, Goilav Gustav, menit să fie apoi un elegant ofiţer de cavalerie.

Liceul, cu o urîtă firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „sală" la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întîia, o clasă a doua îngustă – căci numărul şcolarilor descreştea răpede – la spatele ei avînd în faţă cancelaria şi undeva în dreapta clasele superioare, prin chichineţe ca pentru o şcoală care scotea, la sfîrşitul atîtor osteneli, în cea mai mare parte cu totul zădarnice, doar doi, trei absolvenţi din clasa a VII-a. Cum frecvenţa era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în fosta bucătărie, compusă din două odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spatele tablei exerciţiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinaţie i-a dat ştrengăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata livadă de pomi, deasupra căreia, ca nişte uriaşe spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobaţi, acrobaţi veritabili din speţa miss Vandei cu tricoul verde, pe care o văzusem în anii copilăriei ţinînd în dinţi pe partenerul ei, înainte ca prin circul Sidoli să fim iniţiaţi, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuţi, prin spărturile pînzei, la elegantele prestaţii ale familiei Sidoli: bătrînul, impozant ca un şef de stat în exerciţiul funcţiunii, Cezar, rubicond şi zîmbitor, melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngereasca Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între doisprezece şi cincizeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioşii, crescuţi în recea religie a cărţii, care face timid şi stîngaci, pe tovarăşii ieşiţi din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau, acolo, la circul rîvnirilor noastre, artişti în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-şi arate satisfacţia, dresor emerit, folosul evident al ostenelilor sale.

Cea dintîi cunoaştere a profesorilor a fost confuză. Nu-i puteam măcar deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea şi Ionescu. M-am deprins mai răpede cu profesorul de ştiinţi naturale, Savinescu, fiu de preot ieşean, ajuns la catedră în momentul cînd îşi termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărăşit şi de unele manifestaţii mai drastice, în care piciorul nervos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În faţa unei mase şcolare în care se întîlneau vlăstarele tuturor profesorilor din oraş, cu un număr de solizi fii de ţerani din împrejurimi, vrîstele fiind şi acuma destul de amestecate, pînă la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuşi să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii şi-au făcut apariţia. Una cu totul nepregătită, noi neştiind nimic despre dînşii, ei neştiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fişă de provenienţă şi de studii: profesorul, abstract, pe catedra lui, elevii, abstracţi, pe băncile scrijelate de alte generaţii, trecute cu un folos relativ prin aceleaşi vechi metode; îndeplinirea funcţiei plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, fireşte, nu sînt grele de gîcit.

Îi văd încă aşa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri şi-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt: un gospodar gras şi gros, puţin bărbos, cu bunii ochi albaştri, aplecaţi spre somn cînd elevul ştia prea bine lecţia învăţată pe de rost; profesor de latină pînă atunci, el luase acum istoria, şi obrăzniciile capitulau înaintea acestei bunăvoinţi somnoroase, incapabilă de a porunci şi de a pedepsi, dar contra căreia, în duşmănia cumplită şi jocul de-a pînda şi de-a lovitura dintre stăpînitori şi stăpîniţi, nimenea nu se gîndea la un atac, notele fiind pe lîngă aceasta aşa de părinteşte distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluţionar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experienţa multor ocupaţii, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competenţă la latina sa, la franceză, unde a funcţionat în clasa a IV-a după dispariţia profesorului francez, dar şi la fizică şi chimie, şi o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui. Suflet adînc şi foarte simţitor, de o bunătate fără margeni, de o dreptate care nu admitea favorizarea, de altfel puţin obişnuită, şi prigonirea, mai deasă, el se ofilea tăcut, închiîndu-şi misterul în mijlocul unei societăţi în care, poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipseau, dar care n-avea faţă de dînsul o înţelegere, lăsîndu-l să-şi cîştige pîinea cu lecţii date pînă tîrziu noaptea, prin noroaie; [...] soţia lui, o nepoată a lui V. A. Urechiă, rotundă ca o brînză de Olanda şi roşie ca acoperişul ei, purtînd pe capul, de o frumuseţă de mult stinsă, o vizibilă perucă, întrebuinţa pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, pînă va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Şi se vorbea de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l aşteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsea şi zburdăciunea elevilor ţinuţi în gazdă, aşa încît, din supunerea lui la o soartă aşa de grea

se desfăcea numai tînguirea muceniciei aşteptate:”Müsü Ionescu, müsü Ionescu”, sau”Mijivinschi, Mijivinschi”... Lui „domnu’ Tokarski” nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi: doar în clasa a IV-a, gazda obrăzniciilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte şi nu sînt nici adolescenți cu cunoştința răspunderii lor morale şi cu grija viitorului în viață, se punea puțină cretă în saltarul unde obositul profesor îşi aşeza lunga barbă sură, sau supt catedra răsunătoare anumite bombițe de plumb pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate şi ascunse de-a lungul păreților şi cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală, mecanismul micii răutăți ieşea la iveală, acelaşi glas de supunere la toate nedreptățile se auzea fără ca din blînzii ochi negri, deasupra cărora se lăsa aripa sură a şuviței revoluționare să iasă un fulger de mînie:”Bombaluit-ați d-voastră pînă acum, bombalui-vom şi noi la examen.” Sau, în sfîrşit, la lovituri mai apăsate cu creta răsăreau de pe polițile din păretele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atîta delicatețā în suflet şi cu atîta suferință în viață, nu era în stare să jignească pe nimeni, erau o moştenire din ceea ce generații întregi, de o rară cruzime față de cellalt străin, care însă pe departe n-avea însuşirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datoare să facă față de profesorul de franceză, „domnu’ Meteiu”.

Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului, cînd se puteau organiza rezistențe ca aceea contra ciudatului ministru de Instrucție, generalul Tell, căruia i se prezintase ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un francez din Nord, care zicea „septante” şi „nonante”, un pribeag fără studii deosebite şi fără nimic din ceea ce se desface dintr-o anume înălțime a culturii în adevăr umane; sînt sigur că acela care într-un moment de supremă desperare ne spunea în chinuitul său jargon:”Dechit profesor la asemeni bueț, mai bin’ pastor la porc”, era un om fundamental bun, că se găsea bine în țara adăpostirii sale, unde-şi măritase fata după un avocat român, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul de datorie şi de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar apucăturile pionului francez, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, şi vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufle greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în Suferințile profesorului Delteil şi pe care le afli şi în amintirile din L’armoire aux souvenirs ale poetului Jacques Normand, cu pocnitorile pe treptele catedrei şi cu scaunul ei uns cu clei. Metoda lui era cu totul învechită şi era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceea stătea adeseori în genunchi, să deosebească între ba-guet-te şi românescul bagă-te de acasă. Cînd rezistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă şi ochii supt ochelari ca ai lui Gorceakov se supăra şi începea lupta care, se spunea, dusese odinioară pînă la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu bourrique, care, înțeles de chinuitori

ca buric, i se striga de cei de afară prin uşa răpede deschisă şi închisă; mînile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenuncheați şi uneori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii" făceau muzică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără rezultat o oară întreagă, sau, stînd cuminți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe vîrful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remuşcare cînd, ceva mai tîrziu, am dus pe „domnu' Meteiu" la cimitirul catolic, unde țerna era tot țernă românească pe care, punctual pînă la istovirea puterilor sale, el o călcase, pentru a-şi îndeplini la şcoală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de română, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure şi răspingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, ardelean de origine, prin împrejurări neştiute, şi trăia în Botoşani, ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, coleg al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățişare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tîrziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, şi de aici din Botoşani, şi într-un tîrziu, am auzit de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siret, la țară, unde dădea instrucție copiilor unui moşier. Dar ce om de energie şi ce om de înțelegere! Între profesorii pe cari i-am găsit la intrarea în liceu, el reprezintă autenticul produs al satelor de unde venea. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putință ca să-i învețe, nu numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în Convorbiri literare – singurul dintre învățătorii noştri al cărui nume a apărut în vreo revistă —, călăuzul care mi-a vădit existența unei literaturi româneşti alta decît a cărților de şcoală, nu numai că era un gospodar, care-şi va ridica, după datina strămoşilor țerani, în singurătatea sa, o casă chiar lîngă liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credință, şi credința aceea şi-o manifesta, hotărît, necruțător, brutal, oricînd şi înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconaşul" care, în puterea situației sociale a familiei, înțelegea a fi tratat altfel decît ceilalți şi, la apariția alintatului de acasă care venise tîrziu, glasul lui de batjocură, întovărăşit de rîsetele clasei, se auzea tăios:"A, coconăşelul! Ți-au dat cafea cu lapte? Ei? Cafea cu lapte..." Şi figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat straşină, se lărgea într-un zîmbet larg, răutăcios, supt mustățile tunse ca la moşnegii din satul lui şi din ochii spălăciți ieşea o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinți să puncteze observația. Era în acelaşi timp un ireductibil naționalist pe o vreme cînd în localitate, afară de rarisime exhibiții şcolare, din ce în ce mai părăsite, naționalismul se manifesta doar prin poeziile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelenească, străbătută de mustața cu sfîrc, care, înfăşurat în cravata înfoiată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărate ale primei sale tinerețe. Acasă, trăgeam la maşina de înmulțit, din însărcinarea lui Băleanu, Panegiricul lui Ştefan cel Mare, pe care, primă încercare de comerț, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naționalist aşa, ci credința lui, ascunsă, adîncă, gata de fapta pe care

împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostea la întîmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost marturi, noi, din întîia clasă, la apariția propagandistului antisemit şi ultranaționalist, Polihroniade ori, cum scria el, Polychroniade.

Răsărise la Botoşani ca să agite doctrina lui, din cînd în cînd servită prin foaia Deşteptarea, pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungînd a-l cunoaşte la Argenti, considerat ca şef al antisemiților locali. Văd încă seara luminată de scînteierile de aur roşu ale venețianei Teresa: Polihroniade, încă tînăr, rotunjor la față, puțintel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i displace viața, cetea poeziile sale, între care, în primul rînd, aceea închinată stăpînului casei:

Un amic cu suflet mare se uita la noi:”Tot cuvîntul fu de țară şi d-ai săi eroi. [...]

Şi, pe cînd declama, ca la Bucureşti, ceea ce uimea sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pomeneau la noi, aceste încrezute versuri neroade, o mişcare a mînii răsturna păhărele de pe tava pe care servitoarea aducea nelipsitele dulceți.

Polihroniade vorbise la şcoala Marchian, unde i se dăduse voie să ție o conferință. Foaia lui Bădescu a însemnat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într-un colț, ascultam cea’ dintîi expunere de acest fel.

Sala clasei întîi, unde făcusem o aşa de tristă intrare în studii, era plină de public supt lumina marii lămpi de gaz prinsă în tavanul înalt. [...]

Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit şi la liceu, în clasa întîi, unde-şi făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet şi ziaristul de Bucureşti – o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest Bucureşti, capitala, nouă numai de vreo douăzeci de ani, a unei țeri a cării facere o necunoşteam cu totul! ; din cîți erau în mediul acestei copilării a mele, aşa de puțini fuseră pînă acolo, aşa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în i la sfîrşit şi cu şuşuiala unui c muiat slavoneşte, şi nimeni nu ne vorbise de ce este la Bucureşti, în mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoşanii noştri! Cîteva cuvinte întîmpinară pe oaspetele rar, al cărui meşteşug de vorbă făcu să se cutremure fereştile odăii. Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrajii mei, cunoştință personală, îmi dădu pentru cîtva timp un prestigiu deosebit.

În total, era o rară ocazie de a vedea oameni din afară, – o altă vizită, afară de cîte un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu”, venit să-şi pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturora, fiind aceea a neamțului cu fonograful, de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi. afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal:

Der Graf von Luxenburg

Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt!

Ca urmare politică pentru noi – cari ştiam acum ce e politica, pentru că era de notorietate şcolară că Savinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu şi alții sînt conservatori —, nimic. Numai

şcolarii de la”Marchian” continuau să se bată întîi cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi paşi de acolo, să se desfăşure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic şcolar (de la şaisprezece ani în sus) şi campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui numeros grup de mărunţi spectatori, cărora din cînd în cînd, pentru variaţie, li se arunca vreo carte ca s-o rupă cînele holbănesc ori dintre cari cîte unul, cum am păţit-o eu în aceşti primi ani de şcoală, îşi mai scrîntea cotul sau umărul pe gheaţă. Care era mai îndrăzneţ şi mai mehenghi trecea dincolo de aceste Olimpice şi înşela pe cîte un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale, pe care o făceau toţi ţeranii), un „franc”, cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi, cu sfoara, piesa de argint cu sau fără efigia încă tînărului Carol I, intitulat”Domn al Românilor”.

Dar acestea erau senzaţii ale nevrîstnicilor de la şcoala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei cîţiva, foarte puţini, evrei de pe aceleaşi bănci, relaţiile noastre erau de o bună camaraderie; poreclele lipseau şi nu se pomeneau loviturile. Dacă Aizenberg nu ştia nimic, Simon Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creţ şi ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întîi în clasă. Părechea de băieţoi mari, graşi groşi, cîrlionţaţi, greoi a Joldeşterilor – Joldeşter Iancu şi Joldeşter Bercu, gemeni şi aşa de asămănători încît unul putea să „spuie lecţia” pentru celalt, pentru ca o dată, unul din ei să zbucnească în mărturisirea sinceră:”Nu sînt eu, e frate-meu” – nu stîrnea nici o duşmănie; cel mult, cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cîte o glumă din cele mai grosolane la adresa roşiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăreau la casa lor în faţă cu liceul.

Nu, predica lui Polihroniade, cu tot naţionalistul sprijin al lui „domnu’ Băleanu”, răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră”, de care erau destule, prin locuri mai dosite, dar ne îngrămădeam cu toţii, la ieşirea din clasă, în jurul jidănaşului rufos care vindea excelente „pleţăle” de turtă întinsă şi uscată, înţepată cu puncte ca acelea care, la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atîtea înţepături date de strămoşii, aşa de îndepărtaţi, şi mai ales aşa de nesiguri, Mîntuitorului însuşi.

Dar iată unde m-a dus frăţia de ideal dintre „domnul de română” şi apostolul totdeauna fără bani al unui antisemitism care vagabonda căutînd abonaţi la Deşteptarea. Să mă întorc la cercul învăţătorilor noştri...

Între profesorii bătrîni era şi cel de fizică şi chimie, Lupaşcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dînşii nu era nici o asămănare. Cu tot aerul său somnoros, Severin ştia istoria, şi la un moment a apărut şi un manual al lui, cu litere mărunţele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieşită din cercul învăţătorilor noştri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vreun loc nemţesc, căci zicea „ţine” şi „ţăru” (zero), roşcatul nostru iniţiator în ale tainelor naturii, – pe care ca ştiinţi naturale ni le preda după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneaţă inovaţie, însuşi directorul Savinescu, care nu cerea decît învăţarea pe de rost a staminelor, pistilelor şi altor

elemente, pe care le urîțea știința, ale florilor noastre iubite, – nu știa, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s-o spun despre acela care la zece ani ai mei mă declara gloria clasei, deși tezele mele de fizică erau simple amplificații literare în jurul unei materii pe care n-o cunoșteam pentru că nu mă interesa. Lupașcu avea aparate pentru materia sa, dar se ferea să le atingă, declarînd că „sînt periculoase", interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanță putînd fi și ea „periculoasă", din moment ce se găsea în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale; abia dacă, din cînd în cînd, o roată de sticlă se învîrtea cu cele mai mari precauțiuni. Experiențele nu reușeau niciodată; cînd. după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu și ușoarele cărți ale lui Poni, substanța trebuia să devină albastră, ea rămînea roșie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru nu credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, deși el striga de se aduna lumea în stradă. O dată am luat cu toții o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clișeul viziunii din manualul nostru de fizică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu' Lupașcu" trebuie să fi fost greu de înfruntat și de biruit. Roșul mustăților sale umflate deasupra buzei anunța aplecarea la luptă, și partidul conservator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanți. A vrut s-o arăte și eu prilejul vizitei cu care Ion Brătianu, însuși Ion Brătianu, a onorat liceul nostru cînd eram în clasa a IV-a.

Văd încă scena pe care, să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor cari, oricum să fi fost în ei înșiși – și rău nu era nici unul – și față de alții, față de mine au fost binevoitori pînă la îngăduință pentru materiile pe care nu le iubeam și deci nu le puteam învăța.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n-a uitat niciodată anii săi de răzvrătire și care, apoi, n-avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-i plăceau pompele într-o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva și, în lipsa lor, ușa cămăruței noastre s-a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaște decît figura de profet bărbos și chel a polițaiului Placà. În frunte, un om mărunt și cărunt, bărbos și cu părul creț înfoiat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului" cu puchiței albi, care te chema și te stăpînea prin strălucirea extraordinară, plină de vioiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghidușie copilărească, într-un cuvînt, de farmec, a ochilor în care nu pricepeam noi cîtă putere de voință și de creațiune se cuprindea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînștiințați, pe cînd ar fi fost așa de firească, în toate clasele, o lecție pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea atîta trecut de suferință, de luptă, de întemeiere și de glorie, în faldurii hăinuței ca a oricărui evreu zaraf din piață, întreaga istorie a creării, atît de mult și printr-însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frazele din manuale – iar noi învățam în acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte și de la gemenii romani ai divinelor lui zburdăciuni! – pe însuși Ion Brătianu, președinte al Consiliului de miniștri și adevăratul stăpîn al țerii.

Pe catedră, Lupașcu, membru al partidului conservator, stătea neclintit. A nu ieși înaintea

primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine ştie ce măiestre combinații de club, o datorie de partid, neîndurător față de tiranicul „vizir”. De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate şi a fețelor noastre mai mult curioase decît speriate, şi deloc respectuoase, profesorul voi să „facă lecția”.”Fiindcă eşti profesor, e de presupus că ştii”, fu observația care-l opri de la ceea ce era să vie, adecă: desemnul pe tablă şi necontenita întoarcere la cartea de pe catedră ca să fie vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A şi altul B.”Cheamă un elev, şi nu unul din cei mai buni”.

Şi, astfel, printr-o inocentă înşelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, în calitatea falsă, că nu sînt „unul din cei mai buni”, cum că, dacă în tubul AB faci vidul de aer, obiectul C şi obiectul D, deşi au altfel o greutate deosebită, îşi pierd cu totul diferențierea.

Un semn din cap şi, forma o dată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic, s-a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alți profesori, din fericire în adevăr alții, ba poate chiar din clubul lui Ion Brătianu, ceea ce, fireşte, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Îşi poate închipui oricine care era atenția din oara de fizică şi chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobişnuită tichie protectoare pe cap...

Altfel erau, fireşte, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoci de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile şi pornirile lui, aceeaşi înfățişare, oarecum seacă, uneori dură, fără nici un contact sufletesc față de un public şcolar ținut în frîu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de deplin la început: Velea şi Ionescu.

Cel dintîi, profesorul de geografie, era un om frumos şi mîndru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită şi exagerată, purtîndu-şi sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului şi, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mănuşă pe mîna obişnuită a învîrti filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, nici un manual nu se potrivea cu intențiile sale şi astfel el dădea coli manuscripte, scoase la centigraf şi, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea dintîi locuință a zeilor noştri, mai mult temuți decît adorați, şi m-am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea” se reducea la o căsuță de mahala, cam ca a Vîzdogesei mele şi că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, uşa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari, negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit şi el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung, mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire şi asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea şi-i măcina sufletul, rece pînă la intimidare, cu privirea neexpresivă şi obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoşteam, dar n-am fi putut bănui că în acest trup şubred, crușat cu atîta îngrijire şi în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocotul de căldură şi de iubire a

aventurilor care, cîțiva ani după aceea, îl va face să ia drumul oceanului, cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească şi să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica şi am continuat aşa pînă la sfîrşitul studiilor mele, grațiat, pentru alte aptitudini, în ce priveşte însuşirea acestor cunoştinți şi îndemînări, răceala lui era şi mai glacială, şi pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechiă, ca ministru, pe „libretul" meu, împodobit cu calcomaniile la modă, pelițe de clei înfățişînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel şase, rareori înlocuit cu un opt dureros smuls sforțărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb Sanielevici era mîngîierea profesorului, şi se putea prevedea viitorul ştiințific care-l aştepta.

Caligrafia şi desemnul erau încredințate unui ardelean de origine, cum o dovedea numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol aşa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăşti. Om de pace, cu toată dîrza-i mustață roşie aplecată a război, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobişnuite, ronde şi batarde, şi sfaturilor lui îi datorez, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai tîrziu, un fel mai sănătos de a ținea condeiul, pe care pînă atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător. Mai puțin l-am putut mulțămi cu planurile de grădină, înverzită la pajişte şi pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră şi cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi şi nuduri – văd încă un moşneag gol, crispat spre rugăciune, ca într-o pînză de martiriu a lui Ribera. Pe urmă ne-am împăcat iarăşi, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în carie-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluță Cerchez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuța, cu mamă-mea: odiosul amestec de colori stângaci aşternute a avut locul său în expoziția de sfîrşit de an. Şi în jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes şi iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, şi pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului meu peste cîtva timp, pe profesorul de muzică, autorul caietului centigrafiat de teorie muzicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vine numele notelor (atunci îl învățam şi nu-l înțelegeam):

Ut queant laxis Resonare fibris Mira gestorum Famuli tuorum etc. domnul „Victor conte de Fleury".

De loc francez, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, şi mai puțin, fost capelmaistru şi acum „maestru" al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustața mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puțin, sau deloc, să cîntăm, aşteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine ştie cărui stagiu în cine ştie ce armată străină, să devie şi maestrul

nostru de scrimă, cu sabia şi cu floreta. Oara lui era un prilej de conversaţie la care luau parte mai ales cei mai mari, mai purtaţi prin lume şi mai „stricaţi”, cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi. Pentru că întreaga conversaţie privea teatrul, reprezentaţiile lui Teodor şi mai ales Adelinei Popescu, la care nu toţi aveau plăcerea să asiste – eu nu i-am ştiut decît după afişuri – şi, în teatru, în special actriţele. Însurat, întovărăşit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea şi ale altora dintre şcolarii precoci sau mai copţi, şi, la povestirea unor isprăvi pe care le socotea imaginare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren:”Ciş matà ghindesc? ; la matà nici mirosul...” La muzică, aveam cu toţii note bune.

Şi colegii? Se spune că marele avantaj al şcolii publice e cunoaşterea de timpuriu a oamenilor în deosebitele lor înfăţişări şi acţiuni şi că sufletul copilului caută o indispensabilă hrană în tovărăşia cu cei de aceeaşi vrîstă. Poate fi adevărat, mai ales în obişnuinţa cu brutalităţile şi urîciunile de care e plină, în tot lungul ei, viaţa. Pentru a fi mai mult decît atîta, ar trebui generalizarea în toate clasele a unei anumite educaţii a sentimentelor. Şi ar mai trebui ca vrîstei aparente, însemnată prin numărul anilor, să-i corespundă o vrîstă sufletească – dar eu eram, în multe privinţi, aşa de departe peste anii mei! Şi, iarăşi, mijlocul de apropiere, de colaborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea ascuţită şi duşmănoasă, al exerciţiilor fizice, de dezvoltare trupească, de antrenament, de libertate şi armonie, ne lipsea cu desăvîrşire, înlocuit prin acrobaţia de care am vorbit mai sus.

Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întîmplarea te punea pe aceeaşi bancă, şi atît. Niciodată nu ne-am povestit nimic, n-am avut ceva să ne spunem. Nici pentru un act de revoltă, pînă mult mai tîrziu, nu era cu putinţă să ne înţelegem. Ne simţeam fiecare din altă lume: recreaţiile erau absolut goale, şi, după cît îmi aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, aşa de îngustă. Nici unul nu vorbea de părinţii săi, de fraţii săi, de surorile sale, care, acestea, o dată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalţi, ca şi mamele, de alminterea, în corul de înjurături obişnuite. În casa vreunui coleg nu-mi aduc aminte să fi intrat. Ajutoare nu ne dădeam la nici un prilej: cutare-şi făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ne arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtăşi, pentru ca apoi să mănînce ori să puie în buzunar ce adusese.

Grosolănia unor odrasle ale mahalalelor întrecea orice închipuire. Ca şi azi, din nenorocire, păreţii se acopereau de cele mai scîrboase inscripţii şi desemnuri, iar latrina era în toate privinţile ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunţînd la orice sentiment de demnitate umană. Un folclor special era adus şi ţipat în urechile fiecăruia de aceşti reprezintanţi ai decăderii orientale; versuri răsunau, din acelea de care s-ar fi înroşit cei mai învederaţi dintre beţivi în cea din urmă dintre cîrciume. Cine le ştia mai mult era mai mîndru şi ceilalţi îl priveau cu un deosebit respect. Sentimentele cele mai fireşti ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai dezgustătoare constituia o distracţie obişnuită. Mă mir cum nu se ajungea şi la acte de cea mai vinovată rătăcire a simţurilor, deşi nu lipseau clienţi mărturisiţi ai caselor de prostituţie! Unul din băietanii cei mai spurcaţi la

gură începea orice lecție, orice răspuns printr-o mîrîială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități: elevul își înjura profesorul și se aștepta cu nerăbdare momentul cînd izbutea să strecoare înjurătura, cu care n-a fost prins, de altfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare acelei fizice în odăițele fără aer, în care se comunica tuberculoza, și atîția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări! Alții se infectau de boli rușinoase și aflam cum încetul pe încetul li se desface corpul otrăvit.

La experiența dezastruoasă pe care o dădea școala, înfundînd în tainițile cele mai ascunse ale sufletului ce mai rămînea bun – și, cu atîta îngrămădire de lecții, care trebuiau mai toate învățate pe de rost, nu mai rămînea o clipă familiei, de altfel obișnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănile adînci care, în această ticăloșie, supurau —, se adăugea pentru mine și altă experiență, din care e mirare că am putut ieși teafăr, viu și curat sufletește. În nevoia de bani a gospodăriei, cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care rîdea cutare, care, pe urmă, mi-a devenit un așa de bun prieten, cîntînd în versurile, pe care atîția se pricepeau să le facă, pe”Tatar Burechiță”:

De Pel Grosa Tatar fiu, Zornăind prin buzunare, Leafa de fanaragiu, ci trebuia să dau lecții.

O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani! Unde nu m-au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozilor lăsați liberi, străbătând cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou deasupra pămîntului! O dată, lîngă biserica Roset, în fața tuturor gropilor îngrămădite, învățînd pe o vioaie verișoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu însumi am pierdut-o, în odăița foarte încălzită, în care era atîta lume, pentru ca „moșu’” Costică Iorga, vărul primar al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lîngă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie românească, pentru al cărei nume mama avea atîta respect. O dată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă și, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m-a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei: lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n-am putut rezista teroarei pe care o răspîndeau haitele de cîni între care se ivise și turbarea. Apoi, lîngă biserica Sfinții Voievozi, în casa cuiva pe care situația lui în învățămînt trebuia să-l împuie respectului meu, ca și încă o însușire, și mai nobilă și mai înaltă, în odaia supraîncălzită în care pregăteam la latină, la greacă, răsfoind dicționarul lui Quicherat și stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgîiau ploșnițele, eram necontenit invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă, care se zbenguia fără rost între fiii casei mergînd pînă la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoțelul s-o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Și casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăș – ce splendori răsăreau înaintea mea! – și unde, după inspecția ochilor unui unchi al colegului, am fost trimis acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea șubredă pentru odrasla casei...

La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, – examenele de iarnă le pregăteam în fundul micului pat, acoperiți cu pături care înlocuiau focul —, supt raza chioară a luminărilor de său necontenit curățite cu mucările, mai tîrziu şi supt aceea a lămpii de porțelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă încleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezeşti, a mamei, pregătirea lecției. O groază... Excepțiile latine din gramatica lui Badilescu învățate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele cîteva ceasuri dintre unu şi şase, să mă ridic cu ochii închişi îngînînd inconştient:

Ante, apud, ad, adversum sau

A, ab, absque, abs şi e sau, iarăşi,

Linter singur numai ține De vorbele feminine.

Pe masă se întinde teul cu care trag meridiane şi paralele. Coastele țerilor se lucrează cu cerneală într-un amănunțit zigzag. Munții se fac migălos, ca nişte omizi întortocheate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăveşte deosebit țerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt fereşti se aude în marea tăcere a căsuței lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceeaşi lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoşmănată suflă în cenuşă ca să aprindă primul foc, tremurînd, copilul nedormit trage cizmele de glanț ori lungile cizme de piele cu tureatcă pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeții de zăpadă să se tîrască la izvorul învățăturii.

Şi, o bucată de vreme, nevoile unei familii aşa de strîmtorate ne-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care – fata lui Uhrinovschi „cel sărac” – o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei şi care acum, părăsită de soț, despărțită de copiii meniți a sluji, tulburată la minte, aiura nopți întregi prevestindu-şi moartea, care era s-o prindă mai tîrziu, din fugă, pe cîmpiile înghețate unde o dusese bolnava desperare...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aş fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moşu' Manole” prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volume franceze din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga şi calendare ca al Ghimpelui, în care G. Dem. Teodorescu îşi rîdea de Austria învinsă, pe care „o măsea o-nveninează”, şi de Carol I”Hop-în-țol”, căruia-i cînta:”Ia-ți lădița şi domnița / şi treci iute Dîmbovița”, precum şi colecția foilor războiului, Războiul Weiss, Războiul Grandea al poetului macedonean, cu chipurile celor căzuți, cu scenele de asalt, o atît de impresionantă lectură, încît, la atentatul contra lui Ion Brătianu am întrebuințat stilul de jurnal ca să-l anunț prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire? Şi apoi întrebuințarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alții, zdrențos şi slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să dezguste de carte, ca să desființeze orice simț al frumuseții literare... Doar cîte o carte de premii se adăugea la moştenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-şi mai creştea veniturile. Cu ce grijă îmi numerotam volumele, aşezate pe două policioare lîngă fereasta între ale cărei geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroşi, cintețe, stigleți, aşa de bine îngrijiți că

mureau pe capete, ascundeam o oiță, adică o vrabie cu un punct roşu pe guşă (furnizam cu păsări şi pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mîncău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tînăra şi frumoasa soție, Maricica Nacu, care, el, creştea şi canari şi făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecînd ghiudenul de care-i era plin buzunarul).

Era, în această bibliotecă, un vechi calendar franco-român al lui Asachi, din care mi-a rămas în minte povestea lui Lumînărică, bunul cerşitor ctitor şi răspînditor de milostenii, şi discursul lui Alexandru Hasdeu, la şcolile din Hotin, ca şi cutare baladă a poetului moldovean. Fabulele lui Nichitachi, Maeştrii Mosaici ai Georgei Sand traduşi în româneşte. De la librăria lui Ivaşcu prindeam uneori cîte un volum cu legătura de hîrtie aurită, din acelea pe care le răspîndea larg editura franceză Mame pentru copii ori de la Marcovici şi Sassowski, broşurile, des tipărite, ale lui Rîureanu sau şi cîte o încercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Pînă ce, într-o bună zi, supt influența mediului, am prins patima haiducilor lui N. D. Popescu şi a imitatorilor lui, Tunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiță Cătănuță, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuşi se desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe cîrciumărițe, ibovnice şi trădătoare ale voinicilor codrului, o întreagă istorie, fie şi pe jumătate falsă, de cîrc-serdari şi de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi şi evadări, de judecăți la curte şi spînzurători. Oricum, era mai bine decît Contesa palidă şi Marchiza sîngerîndă. Şi, în Dorul inimii, pe lîngă canțonetele curente:

Sînt Herr von Kalikenberg, Tocmai din Berlin alerg; Avut mult protecțion, Acordat conțesion, Dai la mine mult parale Şi eu face dumitale Trum de fer alles gut Cum nimenea n-a văzut, şi tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau şi bucăți, iscălite de cei mai aleşi poeți ai noştri, de care se alinta un sentimentalism începător. Şi astfel, la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iaşi, aşezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, şi o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în Evenor et Leucippe şi alte frumoase cărți franceze ale primei copilării, în schimb, pentru colecția tîlharilor şi a cîntecelor.

Era prima inițiere în literatura română. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mulțămită lui Băleanu, care mi le împrumuta, – şi care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ştefan cel Mare, făcîndu-ne s-o descriem —, vor corecta ceea ce era greşit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venea numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aştepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți franceze de ştiință popularizată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea ruseşti ale lui Sologub. Fără a pomeni scrierile înseşi ale lui Emanuel Arghiropol: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veneau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul, şi cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete! Oprit o clipă înaintea

primejdiei ştiinţei şi filozofiei fără Dumnezeu din Contemporanul lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într-o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor aşteptări în picioare, în faţa stranelor de la Sfinţii Voievozi, lîngă casa cucoanei Balaşa, cu nucii bătrîni şi prunii bogaţi în goldane dulci.

Cînd nu rătăceam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau sîmbăta întregi tabunuri de evrei, cari nu se sfiau să-şi expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaştele care-şi scoteau din mlaştini boturile sure şi ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvizate – şi ce goană am tras noi trei, fiind şi un tovarăş ocazional, care el ne învăţase, înaintea unui frate care voia să răzbune onoarea familiei! —, cînd nu prindeam peştişorii care se zbăteau în valuri, cînd, cu şapca de gardă naţională a unchiului în cap şi în hainele de dril ale verii, ne rupeam ciorapii prin scaii deşi în care-şi pieptănau miţele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moşu' Manole", care, cu ciubărul în care-şi răcea vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl pătuream şi-l timbram, foiletonul tradus dintr-un Moléri pe care mă îndărătniceam să-l scriu Molière, ori, retras în colţul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moşu" le găsea vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său Romanu, fără l, ca să nu se confunde cu Romanulu al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanţa deschidea şi mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi a „moşului Costachi", ne lua în zori de ziuă de la Roman şi, de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaştri, şi hanuri curate şi răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare şi de cer senin, la Negreşti, unde am deprins şi alte ocupaţii decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie, bine încleiate şi corogite, capabile să zboare vuind şi la capătul a trei păpuşi de sfoară, să capete bilete trimise în vîrtecuş pînă în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins o dată şi un nenorocit de liliac, care a rămas sfîşiat în spinii unde căzuse. Şi ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul şi pe nimeni ai casei... Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian, împăratul Mexicului şi cu lămpi prezintînd pe moştenitorii austrieci Rudolf şi Ştefania, cele de jos unde se îngrămădea buna mătuşă armeancă, harnica ei soră, băiatul pe care-l va sugruma anghina şi fetele. Era orăşelul însuşi, cu şiragul de case evreieşti mărunte, era ziua de tîrg strîngînd ţeranii voinici, adevăraţi ostaşi ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilarâ, mic, vioi, prietenos şi a plăcutei lui soţii, fata"Lăşculesei" de lîngă noi, şi era fetiţa lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordaţilor, în legătură cu moşia arendată de Aslan, cu nepoţii mai mici ai vechiului Grigoriu, a cărui fată mai tînără, Agripina, aşa de dulce, zăbovea o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuite, sfărîmam uşile încuiate de stăpînii dispăruţi. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietăreasa din împrejurimi, comerciant român unic, cu barba ca a lui Maximilian al Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide şi rahat pînă la cele mai tari lichioruri. În grădina plină de ţîrîitul greierilor

neobosiți ascultam cîntînd cele trei verişoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cării viață, prelungită cîțiva ani, n-a fost mai veselă şi Lucreția, măritată la Huşi cu casierul Brighiu. Tot şesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe care aveam cruzimea de a-i înțepa pentru colecție.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut o dată scînteind baionetele unor manevre, care se întindeau pînă la vechile „grajduri" domneşti. Lîngă biserică, gîrla ne aştepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmaşi ai răzeşilor de pe vremuri, P. P. Carp însuşi făcînd parte, cu toate ideile lui de noblețǎ lituaniană, dintre dînşii, prin Carp Lungul; erau cei de la Oşăşti, cei de la Alexeşti, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile şi vinul de după sobă, alături cu prăjiturile, m-au făcut să dorm două nopți şi două zile; erau Motăşeştii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m-am apropiat mai tîrziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moşioara ținută în arendă de „moşu' Costachi" şi via pe care o păzea, cu un cîne bătrîn şi un motan stingher, uscat, drept, fioros şi bun, vierul Malancea, supraviețuitor al războaielor lui Ştefan. În poiana pădurii de la Mera aştepta ermitul blînd cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi îmbălsămate cu porumbrele3 vinete şi porumburi coapte într-o întreagă lume nouă, unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori şi nici înjurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia cu „morală lăuntrică" şi „dinafarică", pe care mi-o inculca tratîndu-ne la întîmplare şi de „mascarale", părintele Moisiu.

3

VII. ADOLESCENȚA

Mîntuisem cu bine – şi cu premiul întîi în amfiteatrul împodobit cu frunzar şi plin de ce avea oraşul mai ales, al şcolii Marchian, unde cununile şi plachetele de cărți erau date în prezența şefilor, pe atunci respectați, ai autorităților —, mîntuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gînd la alte trei sau patru şi la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie şi fără latină şi greacă şi cu mai puține înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-şi caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilizația timpului.

Aşa de iute veneau noile cunoştinți de oameni şi de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă dezvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viața reală, încît cred că nimeni dintre noi nu şi-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să şi-o puie şi învățătorii, poate că şi părinții noştri: după atîta trudă de nopți nedormite, slăbiri a puterilor în creştere, care se cer cu atîta grijă cunoscute şi cruțate, drumuri prin ploaie şi ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarăşilor, sforțări pentru a cîştiga atenția, dacă nu şi o afecțiune la care nu cutezam a rîvni, a profesorilor noştri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de ştiință – căci, ca educație, ca sentimentalitate, ca înțelegere şi prețuire pentru frumos era singur copilaşul cu rochie albă de pichet şi brandenburgurile albastre de la şcoala Marchian – al întreg acestui greu şi lung sacrificiu.

Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns.

Vorbeam limba pe care o învățasem acasă, din fericire de la cine păstra o lungă şi folositoare tradiție boierească, în care cuvintele se selecționaseră, se îmbogățiseră în nuanțe fără a se împuțina şi falsifica şi în care, fraza, vechea frază grecească, trecută şi prin buna franceză a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoşteam din cele dintîi lecturi. Dar merită desigur un cuvînt de laudă, de caldă şi meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu' Băleanu", părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos, cîțiva ani după bahanalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunță", ca în „poezie" şi „filozofie", aşa de neromanice, care au dus fireşte la azi încetățenitele: „viteză" şi „aplauzele"; o despărțire netedă între conjugarea a doua, împuținată, dar tocmai de aceea prețioasă, care mă va face să urmăresc cu mînie orice stupid „a ține" şi „a menține" (el scria: „a ține", şi „a menține", în loc de admisul: „a ținea" şi „a menținea"). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu mai putea fi un sigur îndreptariu de limbă definitivă şi, în acelaşi timp, bogata formă românească a neimitabilului, prin măsură, simplicitate şi delicatețǎ, Costachi Negruzzi, un Prosper Merimée al nostru, puțintel înaintea celui francez, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moşia lui Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franța secolului al XVIII-lea. Şi, pe lîngă aceasta, pe lîngă propriul grai al profesorului, care putea servi de model, ca vigoare şi naturalețǎ măcar, trimeterea la „panegiricul" marelui voievod moldovean şi întrebuințarea în clasa

a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, Cartea de cetire cu litere chirilice şi culegeri din vechi scrieri şi din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecţiilor lui Mettey nu le datora desigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-a dreptul româneşte, fără a îngîna, un text francez şi care-şi avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuşi se pare că era foarte puţin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul şi atît de secul Noël şi Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iaşi, pe care l-am cunoscut şi după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a dlui Cuza, în toată exuberanţa sfătoaselor lui dispoziţii. Pentru colegii mei însă, felul nervos, desperat, al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul Charles XII al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter” cu „a ajuta”, iar un text modern nu poate fi tradus decît de cine cunoaşte ambele limbi.

Latineşte începusem cu „domnu’ Severin”, care era încă pentru această materie, despre a cării utilitate şi valoarea reală, pentru a forma un stil de noţiuni precise şi de frază largă nu ne vorbise nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. Istoria sacră a abatelui Lhomond, cu al său Deus creavit coelum et terrarrt, era tot aşa de fadă, de lipsită de vlagă şi de coloare, de sinceritate şi de talent, ca şi Proca, rex Albanorum, duos habuit filios; Numitorem et Amulium din De viris illustribus a aceluiaşi; nu se simţea dedesupt acea vibraţie a vieţii pe care şi un copil, instinctiv, o prinde. Trecerea la discursurile, de o rafinată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din Catilinare, care cer cunoştinţa, la noi nulă, a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atît de departe, şi aceea la fraza strînsă a lui Cezar, dictînd în ajunul unei bătălii esenţa însăşi a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decît catastrofală. Mi-a trebuit că prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie aşa de familiară istoricului. Ideea, atît de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrisorilor domneşti şi boiereşti, arătîndu-se, fireşte, greşelile şi marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne şi astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiţi a-şi răzbuna, prin distrugeri, închipuitele jigniri.

Greceşte... A, greceşte! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atîtea materii, şi cu materii atît de diferite, să-ţi însuşeşti limba în care raţiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari şi mai frumoase complicaţii de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăciri ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor aşa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveţi pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoşti la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr-un timp aşa de scurt şi deci aşa de preţios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele fraze de exerciţii din care, peste dificultăţile care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia învăţate, aflam că „nenorocirea vine adesea de la cuţit” trebuia să trecem la neegalabila fineţă, la satira, profundă, ca pentru oameni de înaltă

cultură, la ironia care se potrivea aşa de puţin şi cu vrîsta şi cu însăşi receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din Dialogurile morţilor, pentru care se cerea să ştiu şi istorie şi mitologie şi atîta filozofie, pe cînd era aşa de natural să se caute textul Evangheliei blînde a Sfîntului Ioan, care se lega şi de religie.

Lecţia de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin aceşti ani tineri din religia care a fost atîta îndemn şi atîta mîngîiere pentru înaintaşii săi. Biată istorie sacră, cu morala „vergii lui Dumnezeu", caietul cu expunerea, fără o oară de filozofie, rezervată cursului! superior, în care se înşirau şi se „explicau" toate ereziile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adîncă, de la gnostici la manichei şi la atîţia urmaşi, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice... Nu ştiu ce mai era în clasa a III-a, dar în a patra ni se servise de „părintele" manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman, Inocenţiu. Nu era decît un mijloc pentru a lua nota: să înveţi pe de rost, şi astfel excelentul matematic Briul a putut să se încurce în lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclasm bizantin de care habar n-aveam, că „nu ne închinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului reprezentat de dînsa", schimbînd pe „ci" cu un „nici", ceea ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, deşi elev bun, în rîndul „mascaralelor".

Geografia se învaţă pe de rost după colile trase la maşină, mai tîrziu şi după dictare. Cartografi distinşi, din nevoia care ne făcea să jertfim dulcele somn de noapte pentru a îmbogăţi „atlasul", care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului în litere de aur, n-aveam noţiunea reală a ţerilor, a popoarelor, a producţiilor şi sensul valorii pe care o pot avea neamurile şi teritoriile în viaţa generală a lumii. Nici un vis de călătorie nu răsărea în fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie încaltea nu ştiam deloc. Ce vom fi învăţat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, deşi, vag, cred că era vorba de asirieni şi babilonieni, cu ceva Grecie şi Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cîntecele despre războiul de la 1877, de la revista trupelor în grădina Ospeniei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Griviţa, şi de la atentatul contra lui Ion Brătianu la întemeietorii de împărăţii, cu sens religios arhaic şi exotic, în valea Eufratului şi a Nilului, înţelepţii noştri „secundari", în a lor pricepere şi adîncă ştiinţă, au dat din umeri şi au rîs. Atîta e de gros stratul de crasă pe minţi, dintre care unele sînt încă tinere... În clasa a II-a ni s-a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iaşi, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, desigur foarte competent prezintate, într-o formă al cării secret îl au francezii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres şi acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franţa, pe care n-aş fi putut gîci, nici în cele mai cutezătoare speranţe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar firul însuşi al istoriei, simţul dezvoltării, înţelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor şi fiinţelor omeneşti înseşi pe dunga timpului, repartizarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate pînă dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu ştiu din

ce manual mai bîiguiam înaintea somnolenței lui „cuconu' Costachi" ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțeau în două: acei cari „au fost răi", „au apăsat poporul" şi acei cari „au fost buni", „au făcut şcoli, biserici şi toate aşezămintele" şi „au rămas victorioşi". Iar baza celei mai nule istorii a românilor erau paginile, cu o ortografie de mult moartă şi cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic şi național, dar fără nici o putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu, – nu de acolo m-am făcut eu istoric, ci atunci cînd in mine s-a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fast uman în oameni...

Ştiințile nu sînt făcute pentru oricine dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer şi pămînt, puteri văzute şi mari nevăzute puteri misterioase, toate frămîntate şi ele cu acea desprețuită şi atît de folositoare poezie, şi dacă nu se gîndeşte cineva la aplicații practice. Dar din fizica nu mai ştiu cui din clasa întîi, carte solemn şi pur teoretică, din savantele pagini culese din ultimele cărți franceze – şi noi dădusem pentru mineralogie de însuşi marele manual francez al lui Lapparent – ale lui Ion şi Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelui Poni, ce puteam culege pentru gînd şi pentru viață, ce sens al măreției şi frumuseții lumilor, noi aceia cari prin minunile fără sfîrşit eram călăuziți de mustața roşie şi tichia neagră, de mîna tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Țăru"?

Nedezvoltați fiziceşte, unii nespălați şi nepieptănați, fără să-i fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stîlpii cerdacelor de acasă, aşa călcam, cu tot atîta simț ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior". Număram cu nerăbdare cîți ani mai aveam la temniță şi ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înțelegeam mai ales pe cel dintîi: că la „catalog" de acum înainte – dispărînd şi formalitatea rugăciunii cu"Împărate ceresc mîngîietorule" —ni se va zice „domni" şi că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-l dăruia statul român pe ruinele căsuței unde murise turbată mîța bătrîioară şi fricoasă care fusese Lența Strojăi.

O mare şi frumoasă clădire, în mijlocul unei curți căreia nu i s-a dat toată întrebuințarea, această nouă casă a noastră, după ce ieşisem din ietăcuțele, bucătăriile şi găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Aşezată sus, în regiuni de aer curat, în afară de forfota jidovimii sărace, între locuințî boiereşti impozante şi livezi bogate, avea două rînduri, culoare largi, pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare greceşti şi cărți din veacul al XVIII-lea [...], sală de gimnastică şi tot ceea ce trebuia unei instituții după cerințile timpului.

Ne-am aşezat însă, cred, fără nici o ceremonie şi n-a fost bine pentru cîtă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind al doilea om mare al experienței noastre începătoare, pe însuşi ministrul de instrucție, care era Dimitrie Sturdza cu care mai tîrziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe şi de multe feluri legături, la care nici nu se putea gîndi

atuncea. Între director şi prefect, măruntul om de stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, şi ochii noştri erau fermecaţi de belşugul decoraţiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptuşit pieptul. Vor fi fost poate şi cuvîntări şi, să fi fost ele şi cum trebuiau, mi-aş fi adus aminte multă vreme de dînsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rosteau, pentru oamenii în vrîstă şi importanţi.

Nu mă gîndeam că voi sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, nouţe, bune de trăit în ele, cum în toată şcoala ulterioară nu vom mai întîlni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt şir de profesori, deosebiţi şi prin vrîsta lor adesea, de ceilalţi, de care, chiar de Băleanu, ne despărţiserăm prea uşor şi fără nici o părere de rău, în clipa cînd ei ne încredinţau, cu ce ne putuseră da, colegilor lor din „cursul superior".

Dintre cei vechi, doi, cu totul diferiţi ca înfăţişare, temperament şi metodă, predau limba greacă şi matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminar, cred, cumnat cu Savinescu; înfăţişarea, şi ca maniere, a unui episcop: solemn dar bun, emfatic dar zîmbitor, cu o cută adîncă între sprîncenele groase şi cu mîna în favoritele de tăietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le dezmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos; „eh, eh!". Pentru subtilităţile materiei sale desigur că nu era pregătit şi chiar textul în legătura lui de frază nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi uneori. Nu voi uita niciodată hazul iniţierii noastre în Herodot, care poate că spune poveşti bune pentru minţile tinere, dar „ionismul" lui cere cu totul altă preparaţie decît a Gramaticei lui Zotu sau a unei atît de uşoare linciuriri în Lucian. La prima lecţie de fapt nu ştiam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărţile.

Profesorul era însă încredinţat că fusese o altă lecţie înainte, în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi şi la istorie, ca una ce introducea în viaţa sciţilor şi geţilor, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În faţa tăcerii generale, glasul răsfăţat al profesorului se întoarse spre mine. – Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, şi harnic, şi învăţat, – eu desigur pot traduce. Şi, de sfială, am tradus, – Dumnezeu şi zeii Olimpului şi ai tuturor popoarelor Orientului pot să ştie singuri ce. Conştiinţa, o delicată conştiinţă, care mijea, mă tulbura în două privinţi: că spuneam ce nu ştiam şi ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abuzam şi că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecţia a fost totuşi dată. Dar recompensa a venit imediat: însuşi textul, editat la Teubner, în Lipsea, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai tîrziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceeaşi curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos, care pe stradă acosta pe oamenii mai în vrîstă cu fireasca întrebare: „cucoane, da' mie cînd îmi faceţi saftea?". Din greceasca primelor clase de „curs superior" îmi aduc aminte aceasta – şi atîta.

Frumos, cu părul blond, creţ, des, cu nişte pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute şi elegant în mişcări, nervos de nu-l puteam urmări, sigur de ştiinţa sa şi amorezat de dînsa,

avînd o nesfîrşită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într-un joc de iluzii, profesorul Dimitriu vrăjea, acolo, pe scîndura neagră, o mai înaltă matematică, din care nu înțelegeam absolut nimic. Cînd venea teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întîi o disertație... literară asupra problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul" pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceeaşi tristă experiență...

Aparte, fără vrîstă aparentă dar, desigur, trecut de patruzeci de ani, ardeleanul Marțian, directorul liceului supt „conservatori", al cărui nume chiar părea că-i spune ființa, venea din altă lume şi o reprezintă neschimbată. Ultramontan, care învățase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă ştiință, el crea „sintaxa ornată" pe care ne-o prezintă. Nalt, osos, bolnav, reținut de suferința lui de piept adesea acasă, călcînd şi de aceea măsurat, cîntărindu-şi vorbele dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun şi iertător pentru cei cari, ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl aşteptau în culoar ca să-l înştiințeze că nu sînt pregătiți pentru... ziua aceea, el dădea o înaltă demnitate, pe care n-o mai întîlnisem la nimeni, catedrei. Traduceam acum din poezie, şi Georgicele lui Virgil, cu un profesor care nu era nici plugar amator şi care uitase casa părintească, de bună samă a unui vrednic țeran de dincolo, nu ne erau inteligibile prin recomandațiile practice din ele, iar poezia ne scăpa şi nouă, cum scăpa şi profesorului, un aşa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, deşi mai tîrziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.

Bătrîn desigur era şi profesorul de filozofie, Giurgea, dar mai bătrînă filozofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră aşa cum venise de acasă, încheiat, descheiat şi spunea ceva aşa de părinteşte încît nu ne simțeam la şcoală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam şi nu învățam nimic.

Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmam cîțiva, avocatul Licu! Şi, astfel, de la profesorul cu ochii verzi, melancolici, care păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al meu la Universitate, şi ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice „peregrina rondinella". Cînd, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un sincer gînd de recunoştință pentru filologul improvizat, care, în dorința de a ne arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghittoso" de „nigăiosul" său moldovenesc.

Germana era predată de paşnicul profesor Nicolescu, tot un ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mişcări şi gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunişoară puteam fi siguri de la nesfîrşita lui indulgență, dar la această materie, care ne punea în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceea care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m-a făcut să pătrund pe paginile Metodei lui Ahn desişul

declinațiilor şi formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute pînă atunci!

Nu ştiu nimic despre lecțiile de ştiinți naturale: cu profesor cu tot, ele s-au împrăştiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsele. Acelaşi lucru cu limba franceză. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă materiile lor nu mi-ar fi fost aşa de simpatice, nu i-aş fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului – unde se rătăcise şi manualul, vechi, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd sau poate şi traducînd, seminarist pentru seminarişti, din, probabil, vreo carte în ruseşte, – cu un profesor tînăr, deşi nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s-ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea uşor încrucişată, ceea ce-i dădea un aer misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse şi studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului şi, cred, în adevăr prețuitului său elev de la Botoşani, apărea vorbăreț, aprins, călcînd larg, potrivindu-şi pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că odată au şi locuit împreună, deşi pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un carătaş neamț sau polon căruia îi ziceam „buiá” (boiá) lumina care veghea pînă tîrziu în casa Mănditei Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobişnuite scînteieri, dar şi cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din Bucureşti la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă şcoală. Distanța, necesară, între dînsul şi şcolarii săi nu înțelegea s-o stabilească decît prin ştiință, care nu-i lipsea, şi talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă – se înscrisese şi ca avocat – pe cari i-am cunoscut. Aşezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improviza după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am şi acuma: nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de aşa frumoase descrieri, de fragmente literare aşa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfinte evreieşti, al marelui egiptolog Maspero. Pentru întîia oară atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen, un aşa de înalt nivel, şi eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place aşa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, şi tocmai de aceea el consimțea – mai mult, el găsea foarte natural – să ne trateze şi pe noi ca oameni. Acelaşi lucru îl făcea dintr-o tinerețǎ doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute la Iaşi, pînă la capăt, dintr-o nesfîrşită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, – şi acesta apărut într-o nedespărțită tovărăşie, lîngă noul „domn de ştiinți naturale” pentru „cursul inferior”, Mironescu, mergînd alături aşa încît le vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-şi continuă şi azi o bătrînețǎ senină, în mijlocul bogatei sale familii şi care-şi are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîştigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos şi voinic.

Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele rezultate ale şcolii lui Lambrior şi le comunica prin note manuscripte, era dispoziția, care ne ridica aşa de mult în ochii noştri, ducîndu-mă pe mine pînă la hotarele, pe care totuşi le vedeam bine, ale familiarității, de a discuta cu noi. Intre ortografia lui Băleanu şi a lui erau deosebiri şi, pentru a ne câştiga de partea sa, cînd ar fi putut să ne impuie acestălalt sistem, el recurgea şi la legile derivației, de care pînă atunci fuseserăm străini.

E cel dintîi om mai în vrîstă care mi-a arătat înțelegere şi iubire. Mai tîrziu, cînd acea nedreptate m-a depărtat de oraşul naşterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorității colegilor săi, care mă sacrificase aşa de uşor, acest sentiment şi, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într-o intimitate care mă onora şi mă îndemna.

Şi iată şi catastrofa vieții mele şcolare la Botoşani.

Se simțise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină şi, probabil mai mult pentru trecutul său de militar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de muzică şi de scrimă primise această delicată sarcină. După conversațiile cu care ne obişnuise, fireşte că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lîngă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învățat să fiu politicos de acasă, unde chiar mi se făcuseră mustrări cînd sărutasem mîna lui Vlădicescu, oaspete al lui moşu' Manole", foarte amabil cu teatrul de ambele sexe, deşi nu trebuia s-o fac, pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mîna". Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s-o fac din nou şi înaintea tuturora, pentru că pînă atunci n-aş fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refuzat, cum nu se putea altfel, fiindcă aş fi mărturisit, în cazul contrar, că n-am creştere şi că am mințit. Era şi mîndria rasei, căreia nu i s-a poruncit. Eu, Oare nu fusesem niciodată pedepsit, din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarăşilor mei, trebuia să rămîn „oprit", sentința rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniştit, am plecat acasă, bănuind ce mă aşteaptă.

Pentru aceasta, „conferința" profesorilor m-a eliminat pe cîtva timp din şcoală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.

Şi – am găsit.

Am ajuns astfel la liceul din Iaşi, ceea ce era şi o uşurare pentru condițiile de viață ale mamei, fratele meu intrînd în acelaşi timp la Şcoala Militară de acolo.

Mai văzusem oraşul, care continua să-mi pară fără păreche, deşi el n-are pe departe, cu toți Tătăraşii şi Ciurchii săi, de origine tataro-țigănească, aceeaşi frumuseță ca Botoşanii, răsfirați pînă departe, cu mahalale ca nişte sate, cu lungi şi curate străzi armeneşti, lăsîndu-se numai centrul înghesuielii comerțului evreiesc, aici învrîstat însă cu armenii răspîndiți în toate colțurile şi cu cîte un lipovan din piață, vînzător de peşte, de frânghii, de paneraşe de ceară pentru Paşti, cu flori colorate prinse deasupra, şi de sîmburi de floarea soarelui.

O dată, eram tot la mătuşă-mea Zinca şi la „moşu' Ioanidi", gazda noastră, ori de erau bucuroşi

ori ba – şi, cu o perfectă discreție, nu-şi arătaseră împovărarea prin întreita noastră prezență – într-un cartier de care fusesem străin chiar şi cînd, rareori, ne abăteam la „moşu' Go", lîngă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Şcoala Centrală în sus, printre vechi gospodării, cărora încă neînțelegerea artistică nu le dărîmase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cîte o taină. În noua vizită, cu cîtva timp înainte de strămutarea mea şcolară, eram într-o foarte curată căsuță de la Copou, tocmai la capătul marii străzi boiereşti, mărgenită de case ale unei mîndre şi fine aristocrații, frecată cu franțuzeşte, occidentalizată în limbă, ca şi în clădiri, care întindeau peroane supt care odinioară se opreau multele trăsuri în serile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odinioară într-un şir de case fără stăpîn, pornind astfel de la cofetăria Tufli, rezervată pentru scopuri comerciale, în față cu maidanul dlui Cuza, unde rămăsese numai o pivniță de găzar aşteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofițeri, cu locuinți de închiriat. Impunătoarea Şcoală Militară, cu larga grădină în față, avînd peste drum, pentru un negustor de piane şi cine mai plătea chirie, vechea locuință încăpătoare şi arătoasă a Drăghiceştilor, se găsea încă între adăposturi de bancheri evrei, ca Juster (o dată singur Neuschotz se înfipsese într-un mîndru palat de arhondologie la începutul străzii Mitropoliei şi casa Paşcanului de lîngă Sf. Ilie se pregătea să cuprindă un spital, o alta mai departe, scăpînd de degradarea ca destinație şi de urîțirea ca stil, prin aceea că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar şi şcoli ca a dnei Dodun des Perrières, văduva organizatorului închisorilor moldoveneşti supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politicieni, gata la orice întoarcere a soartei să vîndă cui dă mai mult şi, dacă se poate, statului; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieşea totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavili. De la un capăt la altul, linişte, măsură, bună-cuviință. Cetele de şcolari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mişcările deşănțate ale unei tinerețe zburdalnice şi cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralizantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură uşoară amenințare a sfîrcului de bici, care nu lovea, ci despica aerul dintr-un gest elegant, cai de rasă care ar fi făcut mîndria unui amator din Apus, şi cunoşteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea primblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-şi plătească o cursă ca să se afişeze.

Acolo, în capăt, căsuța care înainta asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte deseori şi acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate şi străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste – vai, cinematografele din ultimele decenii! – nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt care se oprea melancolia lui Eminescu, părechile grăbite nu numai să guste plăcerea alintărilor uşuratece, dar să şi învedereze tuturora fericirea lor; adîncuri umede de întunerec, rareori străbătute de cîte un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie

singur cu dînsul şi cu iluzia pădurii neatinse, încunjurau urîta piramidă ţintuită teu litere chirilice, care amintea, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-vodă Sturdza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuşi în primul rînd, datoreşte ocrotirii binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor şi puţin şi al sclăvitelor noastre ţeri; nici un naţionalist sensibil nu se simţea jignit de o astfel de afirmaţie.

Cu unchiul, căpitan de intendenţă, mergeam uneori, purtînd şi eu o şapcă de dril, ieşită din uz – şi mi se vorbea şi mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Şcoala Militară —, la impunătoarea cazarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinţi al vieţii de stat în Moldova. Atingerea cu o instituţie de perfectă ordine şi disciplină, în care totul se făcea pe baza respectului absolut, mă umplea de o mîndrie naţională deosebită de aceea care putea să iasă din vechile coruri de pe piaţa de la Botoşani. Aici vorbea, cu o elocvenţă de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite şi participam la cercarea excelentului borş în care se amestecaseră toate mirodeniile îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită şi, adaug, bine îmbrăcată: numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea ruşine, dureroasă pentru sufletul meu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrenţe; pînă şi ordonanţele aveau, în regimul însufleţit încă de amintirea proaspătă a unui război cîştigat, o bună ţinută militară, şi nu cred să se fi gîndit vreun ofiţer de atunci să le schimbe uniforma ţerii într-o livrea de lacheu. Ne înfundam şi în grădiniţile vecine, care duceau la huceagurile cu care se termina lunga alee, şi sunetele de trîmbiţi în dimineaţa răcoroasă trezeau vedenii de trecut luptător, meneau noi sforţări pentru drepturile încă necîştigate, a căror noţiune exactă, în ciuda atîtor ani de şcoală, îmi lipsea, din nenorocire, aşa de mult. De altfel, în această linişte politică, dominată de continua creaţiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimida – şi nici pe regele care-l susţinea şi care-i datora şi lui noua coroană de oţel – o opoziţie zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nicu Filipescu opoziţie a cării cunoştinţă o putusem prinde din foaia aristocraţiei luptătoare, Epoca, amestecată cu atîtea alte ziare pe mesuţa lui „moşu' Manole", nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranţe prea îndrăzneţe. Se credea că s-a cîştigat o bază solidă, permamentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zgudui, şi a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negrăite primejdii.

Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbeguia ca şi noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, impozantă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase şi Ami, cu ochii negri, strălucitori de inteligenţă şi, admirat de „ţaţa Zinca" şi de mama, cînta cu un glas puternic romanţele la modă, cerîndu-i-se de preferinţă Viorica de pe vale, bucata de rezistenţă. O familie din nenorocire fără copii, în care n-am auzit o vorbă rea şi n-am văzut o mişcare de mînie sau de nerăbdare. Văd, departe, casa tot aşa de bine ţinută, dar cu o atmosferă misterioasă, pe care n-o puteau sfărîma elegantele lor mişcări, pe cele două verişoare, aşa de bune cu noi, împărţindu-ne batoane neuitate de ciocolată Suchard şi, odată chiar, nişte frumoase lanţuri de bronz cu sticle colorate pentru

primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine”; Lența, fata aşa de cuminte şi studioasă şi Tauța, cu o licărire de veşnică glumă în micii ochi negri din fața ştrengăreşte pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită moşierului Anghel şi de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridica silueta ei slabă, cu mişcările voluntare, energia privirii, atît de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe care nu-i încețase vrîsta.

Şederea ieşeană se oprea aici. Ni-mi mai aduc aminte, ca altădată, de seri în centru, la grădinile cu înghețatele măiestre ca la”Alexandra” ori cu păhăruțele de bere amară, care-mi mijesc şi ele într-un colț de trecut asupra căruia s-a lăsat multă cenuşă. Ca teatru, numai clipa, atît de depărtată, cînd, în grădina Vîrnav de la Botoşani, Millo însuşi vrăjea sabaturile țigăneşti din Baba Hîrca, fierbînd la focul dracilor cazane de farmece, sau vreo vagă scenă pe care o actriță franceză, veştedă şi urîțică, şi ea patronată de „moşu’ Manole”, arunca refrenul provocator:

Voici ceci, voici cela. / Comment trouvez-vous tout cela?

De teatrul Iaşului, ca şi de toate spectacolele şi petrecerile lui pînă la plecare, am rămas cu totul străin.

Dar, în anul trecerii mele la acel acel mediu şcolar, locuința soților Ioanidi, care fusese şi pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în Sărărie, într-un lung şir de odăițe, lîngă care talentul de înfrumusețare al căpitanului crease o grădiniță şi chioşcul înfăşurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m-am întors apoi duminecile şi serbătorile, avea şi alți oaspeți, fiecare cu alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viață continuu veselă, ca a vechii noastre ofițerimi. Un fost ofițer ungur, pripăşit, Réthy Bela, roşie figură rotundă cu o cravată de mustăți învîrtite, încînta pe cei de casă şi pe oaspeți cu ghitara lui din care scotea nervos accentele Zapfenstreich-ului; român, zicea, după mamă, avea prin Iaşi nu ştiu ce rosturi neclare, pe care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze; o nepoată a Elencăi Iorga, veşnic trista soție a lui Iancu Iorga, fratele bunicului, aşa de bun şi de blînd, aşa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari, umflați, cu craniul eshilean total dezgolit şi barba sură de profet, dar simțind încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă uşuratec pierdută la ispititorul joc de cărți, Aglaia,”Pasărea”, din cauza profilului ascuțit al unei figuri extraordinar de spirituale, sărea de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii intrat printr-o fereastă deschisă şi, pregătind o căsătorie cu această ființă volatilă, melancolic, cu mustățile greceşti atîrnînd, sever ca un preşedinte la Curtea de Casație, pe cînd din creionul lui fără şcoală ieşeau tot felul de omuleți cu capul mare şi membrele de paianjen cari sămănau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă dar vie reputație l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide, scris, cu o capricioasă ortografie franceză: Jiquide. Nu înțelegeam ce însemnau neaşteptatele dureri, trîntind pe pat pe „țața Zinca”, al cării apropiat sfîrşit îl anunțau, fără ca ea sau alții să bănuiască.

Acolo m-am pregătit, pe băncile chioşcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi

deie o bursă la şcoala cea nouă, de care nu ştiam nimic, ba pe care nici măcar n-o văzusem.

Străin şi necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întîia încercare, pe care nu se putea să n-o strice o timiditate a cării vădire atîta vreme n-am putut s-o ascund, deci pradă oricărei întrebări imperioase, oricării încruntări din sprîncene, ba chiar oricării atitudini în care aş fi putut gîci neprietenie ori despreț, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii, care s-a prefăcut apoi în Şcoală de Frumoase Arte şi în Pinacotecă şi care adăpostea atunci liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturdza, înjugînd strada care-i purta numele, cu internatul, a cărui mucedă şi murdară temniță trebuia să mă închidă în curînd. N-am ieşit întîiul, biruit, dacă nu mă înşel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tîrziu prietenul meu de la Vălenii de Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoşani, mamă-mea puțind să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, şi pînea statului îmi era asigurată, o pîne pe care n-am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila maşină sfărîmătoare a şcolii.

Am intrat astfel în bătrîna clădire neprietenoasă, cu o curte îngustă şi prăfoasă, într-o clasă a VI-a, mică şi tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina şi unde putina cu apă îşi revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuşi pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus – unde pribeagul îşi aşezase locul, lîngă un ftizie, Tăutu, gata de moarte, şi doi evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridica de păr ca să lămurească îndoielile cu privire la absență ale profesorului —, îl vedeam mititel, grămădit şi, în cele mai multe cazuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestuoasa catedră botoşăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile fereşti deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate şi crenelelor casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieşite pe trotuare şi, la orice deschidere a fereştilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul" ei, o stradă rău şi rar măturată.

Deşi cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile Convorbirilor, deşi legați cîte unii de activitatea literară şi ştiințifică renovatoare al cării organ fusese societatea"Junimea", deci notorietăți netăgăduite şi adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca şi noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la cari plecasem şi, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la demoralizarea ce m-a învăluit de îndată, crescînd necontenit, e fiindcă asupra nedreptății şi umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des, de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înşişi n-au avut nici o atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire desprețuitoare şi violentă, celalt avînd o „dexteritate", pe care n-o prețuiam deloc\.

Încolo, tot oameni trecuți de cincizeci de ani, iar unii şi mai înaintați în vrîstă, asupra cărora

meşteşugul exercitase o acțiune deprimantă, cu atît mai mult cu cît aici nu era omul din Iaşi avînd a face cu oameni din Iaşi, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul şi tradițiile eroice de la Botoşani – adevărat că şi fără profunda stricăciune, mizeria morală de acolo —, era adunată de vîntul întîmplărilor în oraşul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-Sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de franceză Alexandru Şuțu. Urmaş de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăceau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea uzată o distincție ereditară şi înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om, pe care descendența şi creşterea îl meneau la altceva decît trista meserie care vădit îl dezgusta pînă într-atîta încît refuza să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca: „tu, cel cu cravata albastră”, lucra obosit şi în silă, putînd avea, de altfel – el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu şi care publicase o mizerabil tipărită istorie a literaturii franceze —, aşa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotrivea la orice încercare de bună pronunție franceză. Venea ca la o osîndă, examina în neştire, adînc nemulțămit de orice manifestare şi ne aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceea a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotea ca a sa personală, ca „metoda” sa, – ceea ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean Soare, pe care-l pîndea un aşa de grozav sfîrşit la bătrîneță, să spuie că”Suțu are metodă”, ori „n-are metodă”, după nota pe care o putuse căpăta. Cînd în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ne-a dat compoziții libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana d’Arc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata desprețuită; eu însumi am avut pentru întîia oară, aşternînd acele rînduri calde de lirism pe baza unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruită de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate, ceea ce l-a reținut pe lume pînă ieri, care ne preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoşani, micuț, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploi şi prăfuită de multe vînturi, ne privea de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe nişte neînțelegători sau ca pe nişte duşmani temuți, cu cari se dă zilnic lupta pe viață şi pe moarte, ci ca pe nişte rătăciți şi rău crescuți cărora aşa de mult ar fi vrut să le schimbe sufletul, umanizîndu-l şi civilizîndu-l. Era ceva înduioşat, vibrant, dureros-rugător în glasul lui, cînd, la teză, izbucnea:”Nuuu copiați! De ceee copiați?”, ca să termine printr-o amenințare, de care trei şferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă – obicei mai rar la Botoşani, unde însă, cînd se făcea se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei... o alta —, îşi rîdeau cu cinism.”Explica” bine, viu – cea dintîi „explicație” la istorie pe care o auzeam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greşise vreun amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine

şi eu ceteam, urmînd exemplul de la Botoşani, din cartea de „istorie a evului mediu'', apoi din cea „modernă” următoare, ale lui Duruy, frumoasă lectură, prezintată simpatic, ca şi manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu care, plecînd foarte tîrziu din viață, a lăsat aşa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură franceză apărute în curs de mulți ani de zile la Convorbirile literare, studii îngrijit scrise, care dovedesc cetiri asidue, dar cărora le lipseşte orice farmec, acest om distins n-avea desigur o cunoştință adîncă a unei limbi aşa de grele – cîtă distanță pînă la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa! —, şi nici pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci înăcrit, veşnic obosit, îşi dregea cu vîrful creionului o coafură creață şi învoaltă în care vrîsta pusese multe puncte albe. Mi s-a spus că e „domnu' Codiță” şi cu atîta se încheia caracterizarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse Convorbirilor etimologii şi articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă şi cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face s-o zăresc din odaia mea de oploşit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ştefan cel Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari, dulci, glumeți şi în fond trişti, deasupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex, nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil înveliş, făcîndu-i viața capricioasă, nelogică, necontenit sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, şi singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot aşa de romantică şi tot aşa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rîzîndu-şi de ignoranța, aşa de răspîndită şi aşa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pînă la glumă, pînă la ghiduşie, atingînd şi terenuri pe care pînă atunci numai „contele” de la Botoşani le pipăise, ca în ziua cînd ne dădea la Odiseia, pe care aşa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic şi pitoresc, explicația suplementară că Nausicaa, cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus, „se va fi uitat puțintel printre degete”. Dar noi nu ştiam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moşneag şi-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă şi accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n-ar fi bine să rămîie oprit”, acela nu-şi făcea pedeapsa şi, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine”. Prin cîte n-a trecut, cum se va vedea, şi îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care-l iubeam desigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă! Pînă şi vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă” ne dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune şcoli din Germania, doctor în drept şi doctor în filozofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal,

Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, fața stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se aşeza pe catalog ca să nu umble nimeni într-însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraş, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăreau mîneci şi craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, ştiind cît se putea şti şi la Botoşani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le preda, ceremonios, în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt şi totdeauna proaspăt, trăgîndu-şi manşetele cînd scria pe tablă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cît de obicei, şi această incapacitate absolută m-a dus la prima înşelare a unui profesor: în cursul unei teze m-am cerut la putina cu apă şi am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta, alături de scrierea pe manşetă, silită de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau, la Suțu, şi cu o neruşinată teză prezentînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției" la profesorul de ştiinți naturale de care va fi vorba pe urmă.

O dată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească aleasă atitudine a bolnavului de aceeaşi boală cu Lucescu, care-şi domina suferințile, şi în acelaşi timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opream total dezorientat, glasul slab mă îndemna:"Să încercăm! Să văd şi eu ce s-ar putea!". Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puțintel în fața mea."Domnu' Drăghici" de la ştiințe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunt, creț, cu mustața care părea roasă de molii – de aici porecla: căţeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipseau să adauge"Catella Magna", imediat repetată şi de profesor. Aici lecția era un perpetuu scandal:

1 ise aduceau pietre din gunoi ca să le identifice şi se pare că într-adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut şi altfel, în familia lui – de care a vrut să mă şi apropie —, şi, supt dascălul ridiculizat am descoperit un om fundamental bun, care însă desigur îşi greşise meseria.

Mai că l-aş fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la muzică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, deşi mă asigura că am „un glas frumos".

Ce splendid era profesorul de desemn, Şoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfățişa ca un sfătuitor mai în vrîstă! Moartea timpurie a împiedecat dezvoltarea talentului său, foarte real.

La română, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuțit şi pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească şi viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a rezolvi, filologic şi istoric, chestia originii românilor, Alexandru Philippide, moştenitorul nuraelui şi temperamentului

unui grec de geniu, de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, mînios şi furios, fulgerînd pe supt ochelari, părînd că vrea să ne înţepe cu vîrful stufoaselor mustăţi, umflîndu-şi pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, împroşcînd cuvintele la explicaţia care nu se înţelegea şi bruscînd la răspunsuri şi pe cei mai buni, el ne prezintă, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărţi erau citate în nemţeşte, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, ştiinţă, care învaţă ce nu e, şi poezie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înşira o întreagă bibliografie poliglotă cu necruţătoarea însemnare a anului şi locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

De colegii de la externat îmi aduc aminte prea puţin. Între dînşii se desfăcea printr-o inteligenţă deosebită – îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întîi, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui rezervă l-a împiedecat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu. Fiul unui magistrat bolnăvicios şi şubred şi al unei mame care s-a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieţii lui întregi, el era tot mai mult atras dincolo de şcoală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot aşa de necunoscut sărăciei mele ca şi reprezintaţiile din Botoşani, ale lui Grigore Manolescu. De altfel, cum se va vedea, la această vrîstă privirile noastre mai ale tuturora erau îndreptate în altă parte, şi cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii, nu puteam să ne dăruim întregi şcolii. Încă una din problemele învăţămîntului mai înalt, această firească distracţie, pe care nici o mustrare, nici o pedeapsă nu o pot înlătura, cerînd din partea învăţătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenţie şi nesfîrşite cruţări. Mediul şcolar era şi aici în imensa lui majoritate românesc [...]

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat: în urîtul şi scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva şi din psihologia deţinutului, al Liceului Internat.

Peste stradă, o grădiniţă cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în oraşul care, deşi mult mai puţin decît Botoşanii mei, era, în cartierele româneşti, totuşi, numai flori înaintea casei şi zîmbetul lor se răsfăţa la toate ferestile; o tristă curte pietruită, mică de 0 cuprindeai dintr-o privire şi totdeauna plină de lume; la poarta ferecată, ghereta de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce priveşte locuinţa, Doamne! Sus, dormitorii reci, înţesate de paturi – dormitorul meu se chema prin tradiţia suferinţii de mai multe generaţii:"Siberia" —, două repetitorii, tot aşa de rău încălzite, pentru cursul inferior şi cel superior deosebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Ţurcanovici de la Roman, care avea iluzia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă ameninţare, era un om sănătos şi voinic, pe cînd Antoniade cel blînd, vorbind în şoapte, îşi tuşea agonia – şi în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsufleţit, capul blond, creţ, plecat prea curînd pe perina sicriului – şi Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la"Siberia" venea numai ca să doarmă.

Undeva, în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moş Cute", ducea la latrine,

care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi țigani bătrîni, aproape tot aşa de ferfenițoşi, ne coboram rebegiți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veşnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-vodă Sturdza însuşi, creatorul, în acest local putred de vechime şi neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți şi pieptănați, Dumnezeu ştie cum şi unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului, care comunica printr-o ferestuică îngustă cu o bucătărie, în care nimeni n-avea curajul să privească. Acolo ne aştepta zilnica noastră leoarcă de dimineață, în care se puteau recunoaşte slabe urme de lapte, – dumineca, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur şi simplu suprimată ad maiorem Dei gloriam. La amiazi, nişte chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s-a amestecat strujitură de lemn, ne împovărau stomahurile, iar seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într-un fel de sos gros, dezgustător şi, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentație, total insuficientă – eu mă aprovizionam peste gard, la olteanul cu strafide şi mai ales cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de veveriță – cincizeci de bani pe zi. Întorcîndu-ne dimineața la pupitrele în care învățasem seara pînă la zece, reluam supt aceleaşi capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii" hărțăgoşi din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănea singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitea albumul cu mărci poştale, mare şi folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoi, plictisit, pedagogul îşi tîra paşii, pe cînd din stradă se ridicau iarăşi strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeților şi zvonul mulțimii grăbite spre tîrg. Aerul, de timpuriu plin de praf, zăpăcea şi mai mult mințile pe care, jos, le aştepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să rezulte din acest fel de viață îşi poate închipui şi cine n-a trecut printr-o experiență asămănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delicte şl pentru crime, nu mai reacționai: te părăseai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființei fizice – şcoala n-avea şi nu avuse niciodată baie – dispărea; puțini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-şi compătimească zilnic fața palidă, obosită. Imbrăcăminții nu i se dădea nici o atenție. M-am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din şoşoni ghetele, care pe încetul se muiau şi simțeam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud paşii, m-am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, care se îmbulzeau sălbatec. Cravata o părăsisem şi prindeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem şi cu nişte ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivea, de altfel, şi cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai rezistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț, Nicolae şi Panait, se uitau cu curiozitate la acela care părea, cum mi s-a şi spus, „un ofticos

ieşit din spital”.

Paltonul meu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la o sută de paşi: îl înduram, neavînd cum şi unde să-l schimb şi pe acela. O păreche de pantaloni largi, de aceeaşi coloare, arătau prin amploarea lor că sînt un dar de la unul din unchii mei. Purtînd un băț gros, pe care nu ştiu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iaşului, pe care se purtau şi atîția oameni îngrijiți şi fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbuşite şi a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb şi brandenburgurile albastre, în ce-l prefăcuse şcoala, care – nu e aşa? – dă instrucție şi educație şi pregăteşte pentru o viață luminată şi mulțămită?

Cînd, dumineca, apăream la „moşu' Ioanidi”, unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență – acasă scriam o cartă poştală într-un an —, cîte o fată frumoasă cu care vorbea, învîrtindu-se în călcîie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roşii a Şcolii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta şi trista fantomă buhoasă şi prematur bărboasă care apărea uneori în privazul uşii...

Încredere în mine nu aveam deloc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proşti, incapabil de a face şi eu ceva şi că, menit, de altfel, unei morți apropiate, nu voi fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea prezintă lucrurile decît dintr-o cunoaştere adevărată a materiei, pentru care n-aveam nici timp, nici gust.

Nu ştiu unde ar fi ajuns această desfacere fizică şi morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli urîte şi de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea uneori o pornire de nebunie distrugătoare, care-i trecea pe un timp la infirmerie, în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul, de la dobrogeni foarte copți, pe cari-i prindeau cu slujnicile acei cari pîndeau la ferestile subsolului, pînă la bieți băieței înspăimîntați, abia ieşiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei dintîi prieteni pe cari mă puteam răzima eu mai mult decît dînşii, cari erau mai siguri de sine şi deci mai rezistenți, pe mine.

Din Botoşani venise şi colegul meu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac” de la Poştă, Iosif, prieten odinioară, ca şi frații săi, cu tatăl meu şi cu „moşu' Manole”, şi al „doamnei Otilia” de la Şcoala de fete; familie pe care o cunoşteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s-a vădit mai tîrziu o delicată poetă şi care a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrtiile ei toate foiletoanele mele din ziarul Lupta, frumos tăiate şi cu îngrijire păstrate – mai tîrziu numai voi întîlni pe fratele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova —, ba, pînă şi la vărul lor după mamă, Constantinescu, de al cărui părinte se leagă o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioi, împodobit şi cu însuşiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioşătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, şi a cărui rătăcire între hîrtiile mele am regretat-o aşa de mult, el nu părea deloc menit ftiziei care l-a lovit la Bucureşti, ca elev la Şcoala Politehnică şi de care, în cele

mai mari chinuri sufleteşti, înduşmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi şi dealuri, la mine, era să se stingă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu, azi colegul meu la Universitate şi eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fizice şi morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid şi mai armonios, fără urme de melancolie şi îndoială în lupta vieții, pe care o primea încrezător în muncă şi bucuros de puterile sale, pe fața mare, cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire: om de ispravă, idealist nebiruit, filozof al unei resemnări din care în întunerecul său a ştiut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali şi pretențioşi, de o inteligență slăbuță şi fără un caracter format, noi, ceşti trei făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte şi mai bune; ce furioşi au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid umor focşănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor", cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cît de rar, de „vacă".

Odată constituit acest element de rezistență, „vacile" ieşeau fireşte la primblare împreună. Şi ele au fost provocatoarele, supt conducerea eternei căciuli vechi de deznădejde şi sfidare şi a bățului gros cu care am fost bănuit că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor mei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți", de această Bastilie murdară a adolescenței mele şi să încerc o nouă viață, plină desigur şi ea de multe umilinți, mai grele chiar, uneori, decît pînă acum, dar în fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie\.

Într-o duminecă deci, întunecatul nostru „provizor", Cujbă, a decretat, nu ştiu pentru ce motiv, căci nu se săvîrşise absolut nici o greşeală, că noi din clasa a VI-a „nu ieşim". Aşa cum ajunsesem, tot aveam multă „sămînță de vorbă", aşa încît logica mea dreaptă, raționalismul meu instinctiv m-au făcut să întreb de ce nu avem voie să beneficiem de această zi a primblărilor şi vizitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiții ale „pionilor" din toate țerile, a fost natural: „fiindcă aşa vreau eu şi n-am poftă de discuții". Cine crede că atît de uşor se izbeşte în fața unui băiat de aproape şaisprezece ani nu cunoaşte dîrza şi, adaug: fericita dispoziție a acestei vrîste, cînd se trezeşte simțul demnității umane, al respectului de sine însuşi. La rîndul meu, am răspuns că: de ce ies colegii din a VII-a?"Fiindcă sînt din a VII-a." Logica însă, chiar într-un biet cap năcăjit ca al meu, îşi păstrează drepturile:"Dar dacă vreunul din a Vll-a va rămînea repetent şi va fi împreună cu noi?"

Provizorul înțelegea că hotărîrea era luată; că vom ieşi, şi, sfidîndu-ne, ne-a invitat s-o facem. Ca de cîte ori în viața mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simțit că pe fața mea subit îngălbenită trece vîntul supremului risc. Dînd într-o parte pe portarul uimit, am ieşit.

Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeliune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinații, şi directorul însuşi, care vădit n-ar fi vrut să mă arunce pe

stradă. Înaintea întregii clase s-a dezvoltat în ultima instanță decisiva discuție:"Ei, dom'le, şi dacă te-om da afară, dumneata ce te-i face?" Riposta, salutată de cele mai revoluționare rîsete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost:"Mă fac ori sacagiu, ori" – şi aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la Romanu lui „moşu' Manole" – „ori ministru în Bulgaria".

Am fost deci eliminat – a doua oară în viață, şi din cîte locuri era să mai fiu, pînă şi de la Academia Română, de trei ori, de bunii mei colegi şi foşti elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina şi din viața politică şi din literatură şi, cu iscălitura a şaptezeci de profesori, de la Universitate..., dar nici sacagiu nu m-am făcut şi nici din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci numai mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăieşte din mila altuia.

Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolachi Drăghici şi ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse şi pensia care reprezintă banii scutelnicilor. Cred că şi mai înainte stătusem acolo, pe margenea de deal, între pomii deşi, pînă la margenea gardului de cătină cu măruntele flori violete – o nouă vedenie a vieții de la țară, care fermeca la cea dintîi întîlnire pe urmaşul fără avere al vechilor moşieri. Au fost pe acolo şi zile bune, pe care, copil neştiutor, incapabil de a descoperi pe fața găzduitorului grijile materiale şi neplăcerea vizitelor parazite, mi le aduc aminte nedesluşit; la via din margenea Iaşului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ştefăniță Lupu, unde se odihnea de veci Postelnicul, am căpătat şi putința de a birui, prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă, groaza întunerecului, de care-mi fusese stăpînită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ şi zgîrcit, avea o mireasmă de boierie care făcea bine sufletului meu. Zăresc încă o rudă a stăpînului, un băiat negricios, gras, în uniformă militară şi două vlăstări sărăcite ale Drăghiceştilor, fiul şi fiica, albă, roză şi grasă, ai maiorului Drăghici.

Desigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulți, prea mulți. Lucra în special contra mea şi reputația rea a unui şcolar eliminat, şi inițiarea socialistă, despre care voi vorbi pe urmă, şi francheța cu care exprimam idei, care desigur se potriveau foarte puțin cu atmosfera acestei case patriarhale, în care plutea încă sufletul bătrînului cronicar şi autor de cărți religioase, plin de evlavie şi de ceea ce contemporanul, tipograful lui, Asachi, numea „sevas către ocîrmuire". Nu era desigur în mine nimic din acea blîndeță linguşitoare care nu displace oamenilor de oarecare vrîstă, cari, cînd n-au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire, care face pe adolescenți pe atît de interesanți pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vrîstă, pe cît de dezagreabili pentru bărbații în concurență cu cari stau gata să intre.

Se căuta, deşi nu-mi dădeam sama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, prezentă, n-o gîcea, pentru înlăturarea indezirabilului. Într-o duminecă am căpătat „ordinul" de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu şederea forțată la biserică. O religiozitate larg cuprinzătoare,

cu multă poezie, cu o nesfîrşită milă de oameni, tindea să înlocuiască total religia moştenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mîntuitorului. Socialist militant, însărcinat cu răspîndirea cărticelelor roşii ale prințului rebel Kropotkin, aveam şi o datorie de partid ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refuzat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de august, s-au întors sfințiți, efectul asupra domnului soartei mele n-a fost acela al blîndeței apostolice. Nu numai că în ochi era mînia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul meu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de răspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, şi al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leşin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mănînc şi unde o să-mi plec capul.

Între colegii externi, Şumuleanu, cu fața de domnişoară, cu ochii albaştri, nevinovați, supt părul creț, se alipise la tovărăşia „vacilor" mele, care în acest moment de vacanță se găseau, desigur acasă, fiecâre mulțămit cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o şi cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuii, unde se tînguiau ca oameni în agonie huhurezii şi vindereii. Prin străzile prăfoase m-am tîrît acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală şi de părăsire, unde paturile trebuiau improvizate. Prietenul meu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa mărturisirii, pe care o zăboveam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Şumuleanu a văzut, a doua zi, două capete pe două perini, am Înțeles şi eu că trebuie să merg aiurea.

Vagabondajul celui izgonit m-a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare şi al cărui suflet îl simțeam îngreuiat de măsura ce luase."Domnu' Burlă" mi-a făgăduit să intervie la minister pentru ridicarea pedepsei, iar pînă atunci m-a poftit într-o odaie la dînsul.

Stăteam pentru întîia oară în casa unui profesor, a unui om învățat, şi pe furiş mă strecuram pînă pe pragul camerei de lucru unde se îndesau solemne cărți mie neştiute, între care nu fără uimire am descoperit şi o „juxtă" franceză, – da, una din acele comode şi oribile traduceri juxtalineare de care ne foloseam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfîrşită a pătrunderii personale, cu dicționarul în cîrcă, a misteriosului text elenic. O uimire şi o deziluzie... Deci, – deci şi profesorii țin „juxte" acasă... Încolo aveam o singură sarcină: să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din straşnica gramatică grecească a profesorului.

Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu ştiu ce legende false despre viața găzduitorului meu, dar nimeni nu se ocupa de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul, mînca în chiar restaurantul, dintr-o veche prăvălie de lîngă Piața Traian, ținut de mama, măruntică, slabă, albă, corogită, a lui Jichide, restaurant unde, de hatîrul

foarte frumoasei, ochioasei domnişoare a casei, venea, primit în chiar cercul familiei „domnu' Burlă" însuşi. Eu, care voi prinzi apoi pentru douăzeci şi cinci de bani într-o cîrciumă lîngă casa Paşcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moşului Ioanidi", să preţuiesc după dreptate plăcerea de a mînca dejunuri şi prînzuri complecte, de o delicioasă pregătire, după carta plină de bunătăţi.

Dar toate cele bune au şi un sfîrşit. O dată, în liniştea adîncă a casei eu curte largă, goală, din dosul bisericii Lozonschi, am auzit o conversaţie care, într-un moment, m-a lovit drept în faţă. —"Şi băietu-ista cine-i?" întreba glasul unui prieten al profesorului. —"Ia, un biet băiat sărac: l-au dat afară de la internat şi-l ţin aşa la mine"..\.

Într-o clipă eram în faţă, unde domnul de limba italiană, elveţianul Weizsäcker, cu care la şcoală aveam foarte puţin de făcut – şi nu ştiu chiar dacă-l urmam —, ţinea pensiune pentru elevii de liceu. M-am oferit acolo pedagog, şi nu era loc, acesta fiind ţinut de şubredul meu coleg Holban, a cărui sănătate atinsă a putut totuşi răzbi ostenelile obrăzniciei coalizate a elevilor săi. Dar situaţia pe care o rîvneam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ţinea însuşi „domnu' Drăghici", pe strada Arcului.

M-am aşezat acolo cu leafă: patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aş aduce se vor mai adăugi alţi zece. Şi imediat m-am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curţii, lîngă frumoasa casă pe care, cu o soţie a doua, tînără, fata avocatului Menciu din Roman, şi cu noi copiii, o ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lenţa şi Nataliţa, şi un bleg băiat funcţionar, care trebuia în curînd să-mi arate taina căsuţelor din mahala unde privighitorile cîntă nebune prin desişuri, iar, în nopţile cînd acopere cu un văl icoana, cîte o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură, se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n-o cunoşti pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiţi de mine de la pensionatul Disem, unde o domnişoară înflorea în fereastă la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m-am mai întîlnit în viaţă: voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov – tot huşeni —, Melinte de la Roman, un uriaş, apoi boierosul dorohoian Coroiu şi francezul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetăţuia. Nu-i mai încăpea dormitorul, dar, în ce priveşte leafa, „domnu' Drăghici", care mînca împreună cu noi, el şi familia întreagă, anume căutături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m-a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea, crescută prin ademenirile de colegi, un termin final de numai şaizeci de lei.

Cu această importantă leafă, şi adăugindu-se tot ce se schimbă în corpul şi în mintea unui băiat de şaisprezece ani cînd privighitorile cîntă aşa de ispititoare în grădina cusătoreselor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, şi cum, înaintea casei unde creşteam băieţi – tot de pe la Huşi şi de aiurea din provincie, pe cari uneori trebuia să-i aduc la respectul autorităţii cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica

turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu —, trecea silueta blondă a domnişoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experienţa mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat şi ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare s-a prefăcut într-un tînăr cu ţinuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuţi de dungi roşii de mătasă, fabricaţie a croitorului Hirsch din piaţă, solemn ca un vechi diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viaţa mea, şi tocmai în strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenţii, şi bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic: să mai fiu dat afară o dată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva care o provocasem pentru că voiau să ne aşeze în bănci după catalog – şi telegramă la Minister şi o întrunire publică! – numai la sfîrşitul clasei a VII-a, şi mi se pare că la însuşi, „domnu' Burlă". Intre obligaţiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezeşte la înţelegere şi la creaţiune e desigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecţie, bîiguiala, tăiată de observaţiile profesorului, a celor cari nu ştiu şi se eternizează, chinuind pe acela care-i chinuieşte. În acest timp eu ceteam în bancă una din dărţile franceze ale unei iniţieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s-a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea: o împrumutasem cu atîtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ţinea, în strada Mare, un depozit de cele mai noi cărţi pariziene, şi o ceteam în zare, netăiată. Şi duhul raţionalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea:"De ce s-o dau?" —"Fiindcă e străină de şcoală"."Dar străină e şi mantaua de pe mine. Voiţi s-o luaţi?"

De Paşti, eliminat şi de această „conferinţă", eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant beţigaş. Iar, cum „domnu' Burlă" era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învăţasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd şi ea în socoteală, furasem pentru ocazie. Şi nu mi-a părut rău, cînd, înlăturat şi de la premii, am auzit din mulţime strigîndu-se „întîiul cu cunună", Liciu, care revenea astfel la locul pe care, atîţia ani de zile înaintea intrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoşani, în casa primitoare a „moşului Iacob" şi a bunei mătuşe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădiniţa de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul muzicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceţi de deasupra sobei, mă pregăteam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, pînă la beţia sufletească şi la complecta refacere morală: darul ideilor de peste şcoală şi al literaturii pentru care nu se „învaţă lecţia" şi nu se pune notă.

VIII. IDEI ŞI LECTURI

Şcoala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăşi nu le are. Şi ucenicii se deprind astfel nu a avea idei, a urî ceea ce, avînd acest aer, trimete imediat la cartea de clasă. Ideea pentru idee, fără nici o legătură cu nota, fără nici un folos pentru carieră, aceea n-are nici o trecere. Căci, pînă atunci, nu se confunda, ca azi, ideea adevărată cu pasiunea care pretinde a fi o idee şi cu activitatea zgomotoasă şi dezordonată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționalism şi în patriotism, cum era firesc, ceva impus şi întreținut de Statul înfățişat prin „domnii" de pe catedră, cari şi ei o făceau fiindcă aşa era ordinul de la „onor. Minister", ideea nu putea să fie aceasta.

De altfel, de cîte ori fraza se întrupa într-o realitate vie, trecînd supt ochii noştri ori şi făcînd apel la noi, ce jalnice erau rezultatele!

Nici o mai bună dovadă nu poate fi decît petrecerea la Iaşi a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale regimului lui Ion Brătianu, care totuşi recursese şi la oameni ca Nicu Gane, ca impozantul Vasile Gheorghian, cumnatul lui „moşu' Go", pentru a da impresia unei schimbări în oameni – procesul Maicanilor, al generalului Anghelescu pentru deturnări de fonduri şi condamnarea lor erau aproape, ca şi procesul lui Simion Mihăilescu, directorul Vămilor —, aşteptînd pe aceea în metode.

Văd trei scene din această vizită plină de învățăminte.

Regele soseşte. Liceul, înzestrat cu arme pe care nu ştiu dacă le mai avusem vreodată în mîni, dar potemchiniada şcolară trebuia să se adauge la celelalte, e înaintea porților internatului. Careta largă, pompoasă, â la Daumont, cu jochei călărind pe caii dinainte, suie strada Arcului, precedată după obicei de fîlfîirea de pene albe, de sclipirile de oțel ale jandarmilor călări şi de trăsura în care prefectul poliției în picioare, cu fața către Suveran, garantează siguranța, ordinea, buna-cuviință. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaştri ai regelui, care cercetează iute toate, de jur împrejur, fără a face sforțarea unui zîmbet, fără o umbră de mulțămire.

Deodată un imens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambițioasei clădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atîta lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; îmbulziți din toate părțile, băieții sar zaplazurile înapoi în curte, cu sau fără bețigaşele reformate care li se încredințaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balş, profesorul Miltiade Tzony de la Universitate şi altă tînără opoziție nerăbdătoare şi indignată şi ea de isprăvile de la Bucureşti ale „cetățenilor indignați", adecă ale agenților cari pedepseau redacțiile ziarelor opoziției, devastîndu-le în numele „nației", ca şi de conrupția crescîndă a unui regim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colectivități", de unde porecla, răpede generalizată, de „colectivişti", se şuierase, aruncînd asupra

domnescului oaspete al oraşului mere putrede şi ouă clocite.

Lecția de sentimente civice nu era din cele mai bune.

La şcoală, nici un cuvînt despre cel care venea la sfințirea noii Mitropolii, mare şi solidă clădire, făcută onest de arhitecți străini, dar bazilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina şi amintirile țerii, nici un cuvînt despre opera lui şi despre însuşi lăcaşul în care puteam păşi de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot"Doamn' meşte"-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghițisem în copilărie, de la o preoțime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credința ei.

Dar cu aceleaşi netrebnice puşti trebuia să defilăm în fața uriaşului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I şi ai unei oficialități civile şi militare, în fața căreia stătea înfipt, cu sprîncenele-i dese, generalul Racoviță, comandantul corpului de armată. Singură curiozitatea a făcut să ne întoarcem privirile spre locul unde era regele, şi am făcut-o aşa de lălîu şi de zăpăcit, încît cîțiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul şcolii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.

Toți erau supt impresia dureroaselor scene de la sosire. Şi astfel pare că s-a scuturat mult din ceea ce trebuia să mai fie. Plecarea celui atît de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică şi mîndră domnie am putut-o vedea, cu aceiaşi ochi de curioşi nedisciplinați şi nerespectuoşi, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar ferestile liceului nostru.

Aceeaşi lungă trăsură de gală, dar fără jocheii săltători, cazacele şi caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea şi ea umilită, regele, vădit întristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur – ruşinea ruşinilor de care mai mult am rîs decît să înțelegem inconştiența degradării —, un stol de nemernici derbedei, români şi evrei, urlau din fugă un „ura" țigănesc, care era cea mai sîngeroasă din ofense.

Cu biserica în locul cafelei de dimineață şi cu o regalitate astfel batjocurită de clasa care era datoare să încunjure, peste toate deosebirile ei, tronul de „voință națională" pe care-l dorise, şi apărată aşa de neghiob de înseşi organele care aveau această sarcină, şi cu un naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe dinafară, din corespondența de la Roman a „moşului Manole", nu numai prin Contemporanul şi Revista socială de la Iaşi, dar şi prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiştilor de factură franco-belgiană din Bucureşti, Drepturile omului.

Nu-mi aduc aminte cum, m-am trezit în Păcurari – lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă şi frumoasă, prefăcută în penitenciar,"Poarta Verde", înaintînd printre căsuțe curate pînă la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți şi la berăria"Zimbru", cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului englez. Unul din ei, Eduard, era, cred, în clasa a VII-a şi el ne colăcise deci. Dar şedințile, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă

credinți politice şi sociale, erau prezidate de fratele mai mare, Carol. Frumoasă figură albă, blondă, între belşugul bogatului păr creț, cu albaştrii ochi siguri şi reci – şeful nostru era unul din oamenii cari cîştigă şi rețin – a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce, cîştiga răpede inimile.

De aici m-am căpătat cu traducerea franceză în quarto, pe două coloane, aspră şi solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a Capitalului lui Karl Marx. Am lăsat grijile şcolare, care pentru mine erau foarte puțin grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răzbate, în acest desiş de abstracții. [...] Legea ofertei şi cererii, plus-valoarea datorită muncitorului şi pe care capitalul lacom al exploatatorilor o fură, profeția unei „zile de apoi", cînd acest capital se va concentra aşa de mult în numai cîteva mini, încît va ajunge o şuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută şi definitivă a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf... Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înțeleg, o conferință – cu totul altceva decît tezele şcolare cu care eram dator – şi, în acel mic grup de tineri necunoscuți mie, am şi cetit-o.

După aceea m-am învrednicit să capăt şi o misiune, pe lîngă lecțiile pe care le făceam vierului de la Copou – contactul cu „poporul" —, pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit căinîndu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinerețele mele dacă am ajuns nebun —, aceea de a duce noua evanghelie, cu broşurile lui Kropotkin cu tot, la Botoşani, unde, stînd cîteva zile la „moşu' Manole", mi se pare, aşezam pe rafturile bunului liberal bătrîn literatura socială cu coperțile roşii. Dar, cu tot entuziasmul de care eram capabil, potolit entuziasm moldovenesc chiar la şaisprezece ani, n-am putut cîştiga pentru ceea ce socoteam că e crezul meu statornic decît pe simpaticul meu fost coleg Waiser, pe care asemenea predici din adolescență nu l-au împiedecat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoşanii noştri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările ridicule sau criminale ale doctrinei mele, pînă la vrîsta pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît mai mare milă, cu cît el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să rezist acestor rătăciri barbare, ca şi pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înşişi şi trufiei prosteşti a oamenilor ajunşi.

Carol Mayer avea însă |şi o bibliotecă germană, cu clasici legați frumos, din care era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu şi, ca să zic aşa, şi al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai, fără folos apreciabil! să mă inițiez într-o literatură al cării sentimentalism romantic, ca în despletiții lui Briganzi, cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii mei fumurii, cu lipsa mea de cravată şi cu bețigaşul amenințător, m-ar fi putut seduce atît de uşor. Dar pentru fericita, mîntuitoarea atingere cu o altă literatură, a cării limbă o stăpîneam foarte bine, dar de care fusesem

despărțit prin bariera şcolii de atîta vreme, mai trebuiau cîteva luni de zile şi toate pățaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră – şi decît să fie o impunere, în cine ştie ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine aşa! —, către ce-mi pica în mîni din noul scris românesc, într-o vreme cînd, de o parte, la moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la bucureşteni, un romantism de pitoresc colorat, capricios şi zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cetit astfel, cu unii, puțini, din colegii mei, scrierile lui Constantin Miile: Dinu Milian, imitație după Jules Valles, dar plină de amintiri autobiografice dintr-o societate aşa de asemenea cu aceea în mijlocul căreia trăiam, apoi Feciorul Popei, în care colorile erau mai vulgare şi mîna mai grea, fără să las deoparte Caietul roşu, în care era pasiunea franceză pentru baricade, pe care a înțeles-o şi Eminescu în Împărat şi proletar, şi negația absolută, furioasă, opusă credințelor metafizicei. Şi, într-o zi o elegantă fițuică reunea cu acelaşi Miile, cu versurile plate ale ofițerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale unui Nicolae Țincu, pagini de critică literară şi artistică ale lui Delavrancea, de o aşa de proaspătă şi de curajoasă personalitate.

Încercări literare nu făcusem eu însumi, decît nu ştiu ce schiță, după paginile de realism din Contemporanul cu privire la ridiculul amestecat în drama îngropărilor din colțul meu de Botoşani – forțam pentru aceasta un suflet care cerea altceva —, şi numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în fața casei „moşului Iacob” era aceea a unor vechi colegi ai mei, în care o domnişoară mai nostimă decît tînără avea ochi şi pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urît, dar bogat, al lui „moşu' Manole”, îngînam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit:

Are inimă de aur, Şi ți-e drag de nu-l vezi bine. Fericeşte-te pe tine: De bărbat ai un tezaur...

Ermil, el însuşi ieşit de la admirabila şcoală particulară”Institutele Unite” a junimiştilor, cu amintirea lui Eminescu şi cu prezența lui Cuiianu matematicul şi a matematicului Melik, cu”Codiță” al nostru şi cu tot clanul, cunoştea mult mai bine noua literatură şi, cum îi plăcea să-i cetească inteligentei şi bunei noastre mătuşe, Aspasia, asistam şi eu, în acele luni dinaintea bacalaureatului, la lecturi luate din Convorbirile literare, mutate acum la Bucureşti. Ermil cetea rău, dar eram în măsură să înțeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la Contemporanul...

Deocamdată, în urîtul oarelor din clasa a VI-a, mă apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor”, o foaie proprie, pe care o trăgeam la maşină şi o dădeam abonaților – tot nu uitam Romanu de la Roman! – în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lîngă ce dădea statul român, îmi complectau alimentația. Cum fusesem găsit de o coloare a feței puțin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul Ecoul ceaunului. Eram şi ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viața creațiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor şi trebuia să răspund la lecție, ceea ce devenea

absorbant.

Cum se vede, deloc talentul precoce. Şi, de altfel, cînd versurile s-au înmulţit, mă jenam de caietul meu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila maşină a şcolii.

Literatura românească mi s-a mai vădit la „domnu' Drăghici" prin apariţia Revistei nouă a lui Hasdeu, impunătoare prin proporţiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori şi cu eroice chipuri de scriitori. Era şi Delavrancea acolo, şi era şi Vlahuţă – dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui şi prin apariţia deodată, lîngă Otel Traian, a trupului îngroşat şi greu la mers, a feţei bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustaţă, pe cînd băţul căuta să lovească în diformele „turnure" ale doamnelor. Ne-a trebuit timp ca să-l înţelegem, şi a trebuit ca poezia lui atît de nouă şi de adîncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai Convorbirilor de la Iaşi în eleganta ediţie bucureşteană a lui Socec. Dizidenţa Revistei nouă, pornirea ei contra Convorbirilor, duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia" la care colabora şi isteţul, productivul filolog Lazăr Şăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicaţiei ne cucerise, şi am avut o deosebită plăcere să comunic exemplarul cumpărat din banii mei de pedagog fetiţei cu obrajii roşii care rîdea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipeam şi ultimul „franc" al cîştigului meu, mă cucerise cu desăvîrşire, contribuind esenţial la desfacerea mea din dezordinea şi vulgaritatea care mă încunjurau şi dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîţia alţii, pot măcar înţelege şi simţi.

Lîngă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cării vitrină pe jumătate îngheţată în lungile seri de iarnă îmi vrăjea ochii. Pînă astăzi, a intra într-o prăvălie nu-mi e lucrul cel mai plăcut, şi mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotărî a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr, două edituri franceze îşi trimeseră cărţile în acest Iaşi al vechilor pensionate la care învăţase Kogălniceanu şi Alecsandri, al reprezintaţiilor de teatru francez, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuţărie de snobi cu cîteva sute de cuvinte franceze ca pentru relaţiile cele mai comune şi mai banale din viaţa socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă măruntă, îngrămădită, aducîndu-ne produsele masivei şcoli realiste, care cîştigase şi neastâmpăratul spirit provenţal, avînd anume legături cu neinfluenţabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Crudităţile voite, pentru a cuceri şi reţinea un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer şi curajos o doctrină, ale lui Zola: Nana, cu lumea infamă pe care o descrie, La Terre, cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase, Le Ventre de Paris, cu dezgustul movilelor de hrană care încunjură şi domină, în halele pariziene, acţiunea, Germinai, cu epopeea întunecată şi dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul meu, pe care indecenţele nici nu-l puteau atrage, cu atît mai puţin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcţii arhitecturale, a frazei grele de

sens, legată în cătuşe trainice, ducînd descripţii îmbelşugate şi acumulînd adjective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului meu de mai tîrziu.

De partea cealaltă, erau cochetele cărţi ale lui Marpon şi Flammarion, de format mai micuţ, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăşi o plăcere, cu ilustraţiile de un impresionism tînăr şi îndrăzneţ, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatic. Daudet mi s-a înfăţişat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în Jack, e sforţarea stângace de a face ca şi romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă şi clară, aşa de dulce, din cîmpiile Sudului francez, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările ţernei arse de soare, greieruşi ca aceia de la noi, din grădina şi via Negreştilor.

Poezie puţină. De aceasta: a lui Haraucort, halucinatul, a lui Maurice Bouchor, a lui Sully-Prudhomme, a lui Coppée, ba pînă şi cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin, a mai vechiului Baudelaire, din Florile răului, mă voi apropia mai tîrziu numai, la Universitate. Şi tot aşa de critica unui Paul Bourget.

Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin libraria aşa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureştean, putinţa de a străbate larg, în toate direcţiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schiţe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent şi moştenitor al adevăraţilor povestitori francezi, măsuraţi, discreţi, siguri, ca şi în „uşoarele înseilături, puţintel ştrengăreşti, bune de export şi în Orient, ale lui Rene Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceea ce ar fi însemnat a plăti volumul, destăinuirile de frumuseţă mi se făceau cu atît mai scumpe.

A ieşit din aceste necontenite lecturi, pe lîngă care datoria impusă a şcolii îmi era acum aşa de puţin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile şi din toate vremile. Aici era adevărata geografie şi adevărata istorie! Peste atîţia ani de grea robie cu ghiuleaua „lecţiei pe mine” de picioare, acest sentiment al spaţiului şi timpului se lega de acela pe care-l prinsesem demult, foarte demult, şi apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumastatăl mă introduseseră, de la Cei trei muşchetari înainte, prin broşurile cu interesante şi elocvente săpături în lemn, în lumea aristocraţiei cu pălăria largă, pana în vînt, freza de dantelă şi spada la coapsă lovind cizmele larg deschise deasupra. Şi simţirea se desfăcea din tot ce o apăsase pînă atunci, se curăţa de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălţare răpede, neaşteptată, ameţitoare, pînă la o adevărată beţie a spiritului, din subpămînteana frămîntare cu atîta noroi de mahala, cu atîta infecţie de bancă şi cu atîta seacă pretenţie, proastă şi rea, de catedră. O, sfintele mele cărţi, mai bune şi mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din ţerile unde nu s-a întrerupt niciodată cultura, şi de aceea, cu toată lipsa unei averi, moştenită sau cîştigată, cu cîtă nesfîrşită iubire, cu cîtă nesăţioasă patimă v-am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colţuri ale părăsirii voastre, din împrăştierea atîtor furtuni şi

catastrofe casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai prețios omenirea de pretutindeni şi de oriunde, în casa mea, deseori mutată, pînă la permanența unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalță acelaşi imn, peste margenile morții cui v-a scris, acelui mare şi nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul uman!

Acum ieşirea în oraş nu era numai vizita la „moşu' Ioanidi" ori popasul la grecii de la Mitropolie, cu tichiuța neagră şi pestelca albă, cari vindeau neasămănate cataifuri şi baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungată, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăşi ai mei, cari nu ceteau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărților pe care mi le însuşisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor Atenei, din care se scotea mai multă învățătură, mai mult folos sufletesc decît din toate lădoaiele tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întreagă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi şi de aspirații, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschişi înainte, am venit şi eu la proba, pe atunci înfruntată de aşa de puțini şi în împrejurări de impunătoare seriozitate, a bacalaureatului, dincolo de care înțelegeam fiecare ce largi, seducătoare şi pline de primejdii necunoscuturi se deschid... Căci era pe atunci, şi pînă la copii, un simț al seriozității vieții, al datoriilor care se impun şi al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universității ieşene, din nou sigur pe situația mea, căpătată printr-un nou concurs, a trebuit să îndur însă ultima, şi aceasta destul de grea, umilință materială a tinereței inele.

O parte din această vacanță, în care nu m-am „preparat", cum nu mă preparasem, îndeosebi, nici pentru examenele de pînă atunci, am petrecut-o însă la țară, la Ermil.

El moştenise de la unchiul său Botez moşia Zahorenii, din Dorohoi, luase în arendă cuibul de răzeşi al Brăheştilor din Borolea, moşia săracilor urmaşi de boieri, muncind la plug cu grija să nu treacă boii pe moşia proprietarului, şi cu „cocoanele" ajutînd la dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orăşeneşte, politicoşi şi mîndri, şi pe lîngă aceasta şi moşia lui Costică Iorga, mort cu mințile împainjenite, lăsînd ca moştenitoare pe verişoara de la biserica Roset, măritată cu fostul meu coleg de şcoală primară, Gheorghe Ursianu, apoi cu ofițerul Bălăceanu, Şerpenița, desigur un vechi Şipinți din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut şi granița Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, dacă nu şi pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, rămînînd în vechile case scunde şi înguste ale acelui Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, şi a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, îşi îngîna bătrîneța şi decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea aşa de mult încît amenința prin zăbrele cu o puşcă neîncărcată pe gazdă ca şi pe „neamul lui", care eram eu. De jur împrejur, moşii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor, Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaş, Pănculeştii. Şi Tudorachi

Covrigarul, cu fata-i vioaie, era pe aproape, şi lîngă Săveni, în casa unui subprefect, mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit şi eu ținînd de urît unei preotese ochioase, pînă ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să ştiu, m-a mînat acasă tot aşa de imperios ca odată „moşu' Costachi" cînd, la vie, priveam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, ei pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n-a vrut să-l vîndă nimănuia şi l-a pierdut la cărți.

Multe am învățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi şi aştepta apoi să ieşim din căruță, dar la nevoie aşa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît ştiam eu mîna podul de vergi şi de fîn peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic; mai tîrziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus şi eu o dată acasă, dar singur eu ştiu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințile mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în margenea lanului de popuşoi. M-am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbeau bondarii greoi cu aripile roşii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice cari cărau snopii cu care meşterul clăditor făcea coperişul trecătorului palat de spice şi le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd şi cîntînd, – altceva decît Rodica lui Alecsandri! – în praful ridicat de batoza, în a cării căsuță verde cîte o bălaie nemțoaică da vrîsta mea urmărea cu (Ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraților peşti de argint. Am văzut vînîndu-se vrăbii cu ploaie şi o cucuvaie împuşcată m-a privit cu desperarea ochilor ei galbeni; am cercat să cresc becața rănită, căzută din stolul plecat spre lumină şi am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopțile clare, țintate cu stele, mi-a țîşnit în față focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, şi din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici" ştiam că uneori şi proprietarii asigurați o fac fără pedeapsă. Am auzit hărmălaia țiganilor, o clipă colonizați pe pămîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colțuri ale lumii.

Dar am văzut şi oamenii venind încrezători la socoteală şi plecînd deznădăjduiți că le-a crescut datoria. Am înțeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrîşnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat seama de ce vărul pleacă seara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo duşman al unei societăți sprijinite pe astfel de baze.

Ce putea face mama ca să mă întreție în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iaşi pentru examen! Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară – din nou povară cuiva! – lui „moşu' Iacob", care, aşezat un timp ca inspector la piață de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acum scos din funcție şi pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră şi la focuri de revolver, luaseră în stăpînire țara, cu toate comunele ei. Bolnav, stîngîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii mei ca să-i compare cu bietele lui rotule dezgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă şi trebuia bunul zîmbet veşnic al totuşi chinuitei de griji „țața Aspasia", ca să poată primi o conştiință în trezire ospitalitatea ce aşa de natural i se oferise.

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, şi ştiam cine le-o fi dat, ca să ajuta o rudă săracă, şi după ce stăruinți materne, făcute acum şi în numele meu. Banii „domnului Drăghici”, plus un mic împrumut pe care-l priveam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, şi eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-şi găsească o răsuflătoare. Şi, dacă se găsiseră cîțiva „franci” pentru „locanta” de lîngă casa lui Paşcanu, locuința n-aveam cum o plăti, deşi, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit şi la „moşu' Ioanidi”, care mă privea acum ca pe un prieten şi confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci în odaia vecină, „țața Zinca”, redusă la o umbră, cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agoniza în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Şumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăş fără plată colegul Briul. Şi ce otel! În dosul Mitropoliei, pe o stradă cu foarte rea reputație, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la țară. Jos, berărie şi cîrciumă, cu fete cari erau gata să se suie cu clienții lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăițe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curții îmbulzite de lume. Sunetul muzicii răzbătea la noi prin podeaua hîrşcîită şi neîngrijită şi de alături se auzea adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraş, aceste oteluri, fără deosebire, pînă la Otel Rusia, alt depozit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile – şi vai! toate realizările —, de prin odăile din dreapta şi din stînga şi chiar pînă la impozantul Otel Traian, răpede degenerat cu acelaşi praf, cu acelaşi indescriptibil miros de acru, cu aceleaşi covoare îmbîcsite de murdărie, cu aceiaşi chelneri evrei nespălați, cu neînchipuitele latrine de cuib asiatic şi cu politicoasa rugăminte de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu muzică numai pînă la ceasurile trei de dimineață”. Mi s-a întîmplat într-o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să sting luminarea, dormea paşnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cincheam pe o canapeluță, să simt intrînd cu zgomot un om străin, care, cu orice preț, înjurîndu-mă, voia să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrşcîitul pe păretele soios al chibritului meu am văzut pe cine? Pe Cezar însuşi, pe Cezar al lui „moşu' Manole”, pe Cezar tovarăşul de copilărie, prietenul mai în vrîstă, cu bani de la mama din Bucureşti, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceea unde-l aştepta idealul său de o noapte.

Aşa învățam eu pentru bacalaureat şi, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea ruşinii, însemnam, o dată, de două, de multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd îşi aduce aminte că „a fost ținut din pomană”...

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru teză. Ea are marele avantaj că îngăduie elevului să se coboare pînă în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat şi mai bun, să-

şi învedereze apoi şi prin formă bogăția de nuanțe, delicateța de percepții, putința de creațiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în fața ta; nici o înfățişare străină, nici o temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te de obicei mai prost – uneori cu cît mai prost! – de cum eşti în adevăr. Cred că voi fi scris bine, căci la această probă am ieşit, pe neaşteptate, o mărturiseşte stîngaciul tuturor examenelor, cel dintîi, cu domnişoara Elena Buznea, mai tîrziu dna Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul meu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt şi altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succed. Văd pe Petru Missir, mic, rumăn, cu c:helarii pe ochii glumeți, urmîndu-ne, cu mersul lui iute, săritor, lucrul la înscris; mai tîrziu el era să fie mijlocitorul cu însuşi Caragiale al debutantului literar şi, pînă la sfîrşitul lui, lipsit de o femeie aşa de iubită şi căutîndu-şi mîngîierea în ațipirea conştiinței, un sentiment de caldă gratitudine m-a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la greceşte, profesor de seminar, deprins cu ruralii lui; din „mă” şi din „tu” nu ne scoate. Un candidat nu ştia ceti greceşte. – Ce grecească e asta, mă? – Greceasca veche... – E prea veche, mă!” Şi tot de la seminar ne venise un bătrîn Gheorghian, care avea acelaşi nume cu fostul ministru liberal, – aşa de solemn cînd îşi prezintă frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părți – şi care n-avea a face cu quasi-omonimul său, aşa de fin şi de complex, de la liceul din Botoşani. Cum, la istoria romanilor, îi povesteam din frumoasa carte, nobil tipărită şi luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse aşa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s-o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi țîfnos:”Nu-mi spune mie de astea; mie spune-mi ca la carte”.

Aşa am ajuns student.

IX. UNIVERSITATEA DE ACASĂ

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire şi al cărui rezultat nu mi s-a comunicat niciodată altfel decît că am fost admis la Şcoala Noumală Superioară, am început studiile mele la Universitatea din Iaşi.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, în care trebuie să exprim şi atîta recunoştinţă, să nu se mîntuie cu lucruri prea unite, care erau condiţiile în care atunci, la 1889, se trăia într-un internat universitar care purta, pe lîngă aceasta, şi titlul, total neîndreptăţit, de şcoală, de”Şcoală Normală”, cea dintîi în rang, cu sora ei din Bucureşti, dintre şcolile normale ale ţerii.

Se închiriase pentru a adăposti vreo douăzeci de studenţi de la Litere şi de la Ştiinţe Casa Ciurea în faţă cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin prezenţa în balcon a tuturor moaşelor şi îngrijitoarelor în nevoie de bărbaţi. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rînduri, cu balconaşe şi un petec de grădiniţă, tot aşa de absolut neîngrijită ca şi restul.

Căci noi n-aveam nici conducător responsabil, nici îngrijitor pentru nevoile casei şi ale noastre. Directorul, un simpatic şi placid profesor de ştiinţi naturale, craiovean de origine, Stravolca, însurat cu o belgiană, dar pe care-l surprindeam şi pe alte drumuri decît ale casei, ne-a făcut, cred, o singură vizită într-un an, pentru a „cerceta” plîngerile direcţiei femeilor din faţă, cari nu-şi cătau de lucru din cauza noastră şi, ameţit în cîteva minute, de zgomotoasele protestări ale studenţilor că gustul nostru care rătăcea şi pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenţie pentru colegele noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat aşa, năuc de cap, acasă, hotărît să nu mai intervie în această anarhie complectă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a şaptezeci şi cinci de bani pe cap, în cursul căreia, pe lîngă feluri în general dezgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la greci sînt mai ieftene cu bucata şi mai scumpe cînd se iau douăzeci deodată, ceea ce a adus, ca o consecinţă naturală, „trecerea prin uşă”, cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimes de la Bucureşti, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploieşti, s-a compromis de la început prin ideea de a ne inspecta şi sfătui, prin admiraţia pentru o colegă care făcea literatură şi care, oacheşă şi grasă, era, în iluzia lui, palidă, blondă şi cu ochii albaştri, şi printr-o misterioasă scenă cu lenjeriţa, de care urmărit a străbătut ca fulgerul toate coridoarele şi a dispărut. De la acea, de altfel invizibilă, lenjeră, Madame Racoviţă, ne veneau schimburile, şi o familie ţigănească, bărbat şi femeie – celui dintîi i-am lăsat ca amintire cilindrul meu, pe care mi-l turtise, ca răzbunare pentru o scenă cu „hep-hep”, desigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d-sa, din neamul Morţuneştilor după mamă, e român get-beget, d. Şt. C. Ioan —, cari cumulau rîndăşia cu sufrageria şi cu curăţitul odăilor, inclusiv a latrinei, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întrucît nu se întrebuinţa o mai comodă pîlnie, aşezată în antreul de lîngă

scări, alături de lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, şi vizitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii şi sala de mîncare de jos compuneau alcătuirea şcolii. De ele toate dispuneam după voie, într-o adevărată republică, în care cine voia să tiranizeze tiraniza şi bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr-însele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent şi mai spiritual avînd numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalți. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalți pentru severitatea şi hotărîrea lui, bunul Fîntînaru, de pe la Folticeni, înalt, spin, slab, din care soarta a făcut, pe lîngă profesorul de liceu care a trebuit să fie, şi un prefect permanent al liberalilor, la care aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din Bucureşti şi călcarea demonstranților, în fața Palatului Regal, de caii jandarmilor călări ai maiorului Fănuță, fusese dat în judecată, împreună cu toți acei cari-l ajutaseră la guvern. Evolceanu, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoşani, cu botanistul Em. Teodorescu, se ținea prin răceala lui firească şi calculată la o parte de toate aceste frămîntări, şi indiferența lui se păstra şi atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebuințați ca suport pentru a cruța pe cei noi, au fost strămutați, nu fără osteneală, cu concursul lui Ştefan Popa, mort tînăr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ştefan Ioan, care cuprindea şi prețioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului ți puțintel bîlbîitului Ionescu, care a ajuns profesor de română la Craiova şi care era, din cauza slăbiciunii lui în toate privințile, supt numele curent de”Bulichi”, obiectul glumelor noastre celor mai dureroase: azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toți doctorii, temîndu-se de oftica familiei, care-l făcea să nu cuteze a călca nici în ceasul morții în odaia fratelui, profesor la o şcoală din Iaşi; mîne, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploi: poimîne, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase compromitea instituția, şi el se lăsa adus înaintea „judecătorilor”, de Popa şi de Teohari, de cari vorbim îndată, ofițeri de rezervă, în uniformă şi cu săbiile scoase. La uşa care despărțea de dormitor, sumbru, cu barba nerasă, păzea, mormăind la fiece amenințare a situației sale, Radoveanu, apoi profesor la Bîrlad, dar groaza pe care o răspîndea n-a împiedecat coaliția desperată a slabilor de a sparge această uşă bine păzită şi de a crea ceea ce s-a numit de atuncea „pasagiul polului Nord”. Mai erau şi alții: cei doi Scobai, Hulubei şi cîțiva veniți după mine, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăție, căruia călărăşenii fără deosebire de partid îi vor ridica un bust şi pentru bunătatea ca şi pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băiețaş mărunt, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă, „nepotul” meu şi care n-a mai putut scăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravănul ardelean Grigore Bîrsan, care cînta aşa de duios din vioară şi aducea o simțire națională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut şi el un timp prin aceste plictiseli care, la noi ca şi la francezi, erau un obicei pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. O dată nu l-am întrebat de durerile lui de acasă, o dată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta uneori din greu înstrăinatul între frați. De altfel, cei veniți de la

Liceul Internat procedaserăm tot aşa cu State Dragomir basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent şi autorul unor mişcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s-a pierdut înaintea noastră; îşi atrăsese broaşte în pat şi alte mizerii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perişor mărunt şi creț, ca şi prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă simpatic. Pentru noi, nu era basarabeanul din ale cărui amintiri să culegem atîtea lucruri prețioase, ci aşa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni şi pentru nimic, deşi ar fi fost capabil, cu forța lui vizibilă, să turtească pe orice adversar.

De la ştiințificii din spate veneau puternice manifestații, la care participau băieți impozanți ca talie şi ca glas, un Tomida, blînd, cu toate formidabilele lui dimensiuni, dorohoian de la Pomîrla, crescut în aer liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, aşa de bun de gură, de cari se țineau oarecum deoparte doi: Romanescu, totdeauna tăcut, demn, rezervat, cu tichiuța pe cap ca un profesor de anatomie, ca hirurg ilustru, făcîndu-şi lecția în amfiteatru, şi Nicolae Teohari, atît de simpaticul"Culiță", răsfățat de toate cocoanele din Iaşi pentru ochii lui verzi, aşa de trişti şi pentru lunga-i mustață roşie, trecută, deşi era la matematici şi nu la chimie, printr-o permanentă prelucrare în negru; „cotilionist" celebru pe a cărui mesuță, păzită de un enorm cîne de rasă, se răsfățau scînteietoare toate decorațiile de carton, spoite cu argint şi cu aur,"Culiță", prieten cu noi toți, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politeță în izmene primea vizite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat şi pe care, după ce vrăjise şi neveste de profesori, care-i cîştigau prietenia soților, l-am văzut pe urmă atît de amorezat de o persoană literară, încît s-a pus să cumpere cărți de filozofie contemporană şi de literatură, curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Piteşti un fin critic literar în Noua revistă a dlui Motru, unde a însemnat cu eleganță, discreție şi imparțialitate şi un portret al meu. Şi era să uit – mi-ar fi părut aşa de rău! – pe colegul de la matematici, cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiță Berbecul şi care plîngea aşa de duios cînd, în schimb, pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trîntindu-l solid, o frumoasă cravată roşie, şi pe cel mai masiv, mai hîrşit dintre aceşti ştiințifici, care s-a trezit şi cu o înfățişare la tribunal pentru că s-a uitat puțintel cu nevasta tînără, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchi din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățărilor cu dinții din glumă, dar adeseori şi cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau uneori în forma versurilor, căci această bizară şcoală, şi mai ales normală, nu ştia numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepadatu" (şi măgarul şi d. Lepadatu erau vecinii noştri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea şi la meşteşugul stihuirii. Fîntînaru, care făcea la gazetele liberale, unde am scris şi eu, unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu ruşii, cronici glumețe şi şi-a adunat, supt pseudonimul"Vladimir", epigrame, dintre care unele în adevăr bune:

Cugetările de astăzi, Sînt prostiile de mîne —, a schițat astfel pe colegii săi într-o „jalnică

tragodie”, în care, deşi atît de prieten, figuram şi eu:

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat: Ea ascunde supt povara-i un cap mare de-nvățat, şi era acolo vorba, printr-o licență poetică, în fond, nu şi în formă, nu numai de nu ştiu cîte „limbi”, dar şi de „matematici şi ştiinți”, pe care grație lui mi le adăugea. Eu însumi am încordat o şubredă şi timidă liră pentru a face un Testament, care mi se pare că precedase şi provocase opera lui Fîntînaru,”Testament” în care mulți aveau ce n-ar fi voit, ca prietenul Scobai, cam iute la mînie:

Lui Scobai cel mititel, Ce mi-a fost prieten bun, Fi las astăzi moştenire O măciucă de alun, Ca prin ea să stăpînească În întreaga Facultate, Socotind că e destoinic Ca pe toți să-i poată bate.

Această inocentă satiră n-a rămas însă fără sancțiuni pentru o cutezanță care o dată a fost şi puțintel ciomăgită – cu ce adîncă rană pentru o firească mîndrie! – şi astfel, devenit pentru tovarăşi”Duhul”, întrupat şi într-o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului său, din cauza taliei mele supțiratece, neînchegate, într-un măturoi, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuță Roznovanu, pe care, la 1866, tata şi bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Şi, după textul ad-hoc, oîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele şcolii:

Cine trece etc.? Este Iorga, este Duhul: E Nunuță Măturoi.

O vizită regală care, din fericire, nu onoră şi o astfel de şcoală, ne puse deodată în fața lui Carol I.

Cu fastul obişnuit, regele înainta prin sălile de jos ale fostei reşedințe fanariote, noi fiind în fund, fără nici o rînduială, ceea ce-mi atrase de la masivul şi brutalul rector Climescu, care-mi dăduse aşa de iertător drumul la bacalaureat, unde nu ştiusem la matematici absolut nimic, strigătul de: „scoate căciula, măi”.

S-a oprit, ne-a privit: din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, şi glasul puțin rauc, cu întîrzieri asupra silabelor străine, a răsunat pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată, mieluşelele pentru care suspinam noi în bănci: mititica roşcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega care sărise odată pe fereastă, cea care ne dădea fructe din copaci, două alte apariții stranii, cu profiluri asiatice, cele două palide fete de profesori şi bălaia regină a visurilor mele eminesciene:”Tar tumnealor?” —”Sînt studente, Maiestate!” —”A! tumnealor sînt ca să nu înfețe tumnealor”. Ne-o spusese! Multe lucruri mai ştia şi regele Carol I, deşi nu învățase la Universitate cu studente.

Că se învăța şi în acest infern de dezmăț, mai mult sau mai puțin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba încă, în ce mă priveşte pe mine, între cîntece, certe şi încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Şcoli Normale, în care n-am ascultat nici o lecție de pedagogie şi n-am examinat nici un elev, am întins peste orice aşteptare şi speranță orizonturi care şi aşa întreceau cu mult ceea ce se cerea de la noi, ba chiar ceea ce la noi se putea înțelege,

prețui -şi întrebuința. Dar despre acestea pe urmă, după ce voi chema din amintirea, care le-a rămas credincioasă, cu mult mai mult pentru binele primit decît pentru omeneşti scăpătări, pe profesorii mei.

Nu era nici unul dintre dînşii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorință de a ne fi folositor şi cu o zestre de ştiință, nu totdeauna împrumutată, pe care odinioară, prin schițe publicate în L'Indépendance Roumaine, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gîndi cît pot să doară pe oameni în viață astfel de observații, de altminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la cari, şi nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am cîştigat mai puțin.

În fruntea acestei categorii trebuie aşezat, desigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărțită la premii. Viața, bine scrisă de altfel, dar cu răsfățări de frază care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, şi am răsfoit pe urmă şi un proiect de reformă a învățămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspirații la portofoliul Instrucției Publice. Îl vedeam acuma în fața noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios şi bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, îngînînd fraze goale de sens despre „poezia populară care zboară din cracă în cracă", ori la examen urmărind cu acei ochi înroşiți de patimă care-l vor face, păcătoşii, să plece în America împreună cu nu ştiu ce fermecătoare italiancă şi cu cassa Teatrului Național, pe cutare colegă grăsuță care, în chinurile întrebărilor, îşi răsfăța pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba română era mai totdeauna absent, la Bucureşti şi avea bunul simț să lase suplinirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală şi morală, Aron Densuşianu.

Nu de la jovialul şi oriental-ironicul profesor de greceşte, fost farmacist, ni se spunea, în Orient, macedoneanul Ioan Caragiani, membru al Academiei pentru nişte studii pline de o bogată experiență filologică şi istorică din provincia sa şi pentru clara traducere a Odiseii, de la acest spirit, puternic, dar de o aşa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învățat a ceti în original literatura celei mai depline şi mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustățile aplecate spre gura senzuală de cel mai mare mîncău al Iaşului, aruncînd din marii ochi negri, nu numai lumină, dar şi o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l vedeam seara în strada Arcului în papuci la masa de cină, lîngă tovarăşa sa şi lîngă o sprintenă copilă brună, se făcea a ne explica, în adevăr culinar, rîzînd în fundul sufletului dar cu un aer de profundă seriozitate în privirea de celebru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuțit şi complimentul drept cu o pîne, sau ne reprezintă „eleganța" prin felul cum se învîrtea în jurul scaunului fără să-l răstoarne şi al catedrei fără s-o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ne vorbea de nu ştiu ce trecătoare suferință fizică a Hypatiei, filozoafa din Alexandria. Ca rezultat didactic, ştiințific – fireşte nimic. Dar ce bucurie a simțit el la licența mea – şi aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbea în Camera de Consiliu! – cînd a văzut că pot scrie în greceşte considerații asupra literaturii clasice în

spiritul vechilor biografi şi comentatori!

Nicolae Ionescu „marele orator” de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii intraţi în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susţie tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încîntase o generaţie, ni se prezintă palid, umflat, supt părul alb, buhos, pe care-l respectase vrîsta, refuzînd să vie la examen fiindcă „englezii, învăţătorii noştri în materie de libertate, au legea habeas corpus”, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ne aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, Na-po-le-on Bo-na-par-te, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafà.”Ce-ar fi fost pentru Viena? Ce-ar fi fost pentru creştinătate? Ce-ar fi fost pentru omenire? Ce-ar fi fost...?” —”Ei, ce-ar fi fost?”, întrerupse, enervată, Elena Didia Odorica Sevastos. Leul fără dinţi îşi scutură coama. În faţă vedea Parlamentul, adversarii cari-l provocau, odioşii guvernamentali.”Ce-ar fi fost? Eu aş fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem!”

Îmi pare rău că în aceeaşi categorie îl punea o neînvinsă dispoziţie a studenţilor, cari ştiau de altfel că şi la”Junimea” profesorul lor avea aceeaşi atmosferă, pe filozoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnoasă, în care era şi o nesfîrşită bunăvoinţă şi un optimism naiv şi mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără îndoială, era în curent cu filozofia franceză, pe care ne-o punea în mînă, pînă la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi. Thales, pentru el”Talete”, şi Locke, pe care-l pronunţa lătăreţ:”Loche”, adăugîndu-i titlul de onoare: „domnul Loche”. Făcea seminarii şi era atent la părerile noastre chiar cînd avea a face cu gluma, pe care n-o înţelegea sau se făcea că n-o înţelege, a lui Gane, actualul preşedinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferenţiarelor mai drăguţe şi se dădea chiar, oroare! la „domnul Loche”, pe care-l proclama „un prost”. Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid oltean se ţinea la nivelul „maestrului”.

Nu mai tînăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet şi scrisese o imposibilă Negriadă, lucrată însă după toate regulile epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densuşianu, făgărăşeanul mutat în Iaşul unde la generaţia mai veche nu se evaporase încă învăţătura strict şi dîrz „romană” a lui Simion Bărnuţiu, se ţinea la o parte de viaţa publică, evita şi prieteniile, în acelaşi timp cînd absoluta lui izolare şi evidenta lipsă de orice ambiţie vulgară şi de orice pofte nu-i puteau face duşmani. Despreţuitor faţă de Alecsandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într-o aşa de neglijată haină, îl fermeca, neînţelegător faţă de tot ce venise pe urmă, el, suplinitorul la română al rotofeiului başbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Ştia latineşte bine, ştia cu iubire limba care pentru dînsul valora întîi ca amintire a strămoşilor. Cuteza să ne deie ca text epigramele lui Marţial şi manevra aşa ca să nu ne atingem de nici una din spurcăciunile, numeroase şi grozave,

dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, – şi ce spaimă pe el cînd o studentă, propria lui nepoată, nepregătită şi venită tîrziu, a luat bucata de alăturea şi se îndărătnicea, neînțelegîndu-i sensul, să-i tot dea înainte! Cînd era vorba de Horațiu, hotărîtul antisemit într-un oraş unde, trebuie să recunoaştem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite şi zidurile, el observa că acest libert fără virtuți militare şi lăudăros de lipsa oricărei moralități romane ar fi putut fi de origine semită, în care caz „trebuie că l-a chemat Oriț Flecheles". Căci se şi glumea uneori în barba aceea de vlădică blăjean, şi omul nu era numai îndeplinitorul fără greş al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădea tăiosul, calm repetatul lui „nu e adevărat" la examene, oi şi un om blînd şi bun. Acelaşi care, bolnav de rinichi şi incapabil de a se mişca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s-o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ne dea şi părinteşti sfaturi. Păcat că glasul lui supțire, care, forțat, se pițigăia, strica această înfățişare, şi moral romană...

La franceză, singura limbă şi literatură romanică predată de pe catedra Facultății ieşene, vioiul Ştefan Vîrgolici, cu ochii ca mărgică neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduş în fața ciupită de vărsat, pe laturile căreia fîlfîiau uşoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu şi o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuşi pentru materia sa, fost elev al Universității din Madrid şi excelent traducător al lui Don Quijote, pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămîie în paginile uitate ale Convorbirilor, era cel mai bucuros din toți de orice progres al nostru, de care i se încălzea inima ca a unui bun şi iubitor părinte. Mai făceam cu dînsul şi exerciții latine pentru Şcoala Normală, şi nota lui distingea şi pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții şi copia conştiincios dintr-însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes şi primelor mele manifestări literare şi, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m-a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunceau junimiştii lui, acelei lumi literare şi politice bucureştene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atîta limbă străină vie se învăța deci: franceza, care se ştia binişor, pe vremea aceea, de toată lumea. Cît priveşte germana, nu era catedră, ci numai oare de seminar, destul de rare, pentru singuri normaliştii, dar tot în clădirea Facultății le preda împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densuşianu. Ne chinuiam cu lînceda tragedie sentimentală a lui Schiller, Fata de la Orleans dar, şi cînd zăream un înțeles, declamațiile „fetei" înseşi, ca şi ale tuturor Talboților de acolo, ne lăsau cu desăvîrşire reci, cînd, cum se va vedea, altă poezie ni se cobora în suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote şi Curtius, şi a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era încredințată lui Petru Răşcanu. N-am mai întîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar şi de armonios, fața rotundă, cu părul scurt şi mustața bătrînească albe, prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolit, dar plăcut, într-o figură de marmură „din Antichitatea pe care şi purtările lui ne-o revelau. Nici o nesiguranță, nici o poticnire, nici o sforțare şi nici o săritură dincolo de margenile celei mai depline înfățişări clasice; ochii nu aruncau lumini şi nici o tulburare romantică

nu se oglindea într-înşii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceea ce se povestea, parcă ar fi fost cules de pe o friză elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la şcolile înalte din Paris, ca să ia tîrziu la Iaşi o licență cu socoteli din vremea fanarioților, foarte bine precedate şi explicate, viitorul alcătuitor al unor manuale şcolare de o concepție greşită în ce priveşte stilul didactic, nu era ceea ce se cheamă un erudit; ştiințificul nu biruia în el şi nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de preciziune mai mult decît de noutate, înşirîndu-se după alta? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare? Un astfel de profesor însă ca Răşcanu înseninează sufletul în vrîsta chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat şi mai disarmonic, şi acesta e un nepreţuit folos, în afară de faptul, esenţial, că el avea înfăţişarea însăşi a nobilei sale materii. Şi eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Vîrgolici, care nu primea de obicei, şi la Xenopol, care avea oarecare piedici în gospodăria lui improvizată la un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie şi dătător de încredere, al bunei întîmpinări în biblioteca plină a învăţătorului. Statornic ajutător mi-a fost de la început pînă la sfîrşitul unei inițieri în care, cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie şi pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndoială, şi în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.

Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțeau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cititor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol – şi era să prind pe cele dintîi în Convorbiri, unde stătea în față şi toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunt şi pătrat, cu fața rasă între lungile favorite roşcate, cu ochii clipitori şi şterşi, care, tremurînd din picioarele bolnave, suia încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e fiziceşte altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea şi reținerea ideii o luminau întreagă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către care mergea un nesfîrşit respect. Mai tîrziu, la Facultate, pe cînd vorbea, zdrumicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare şi capabilă de a se încînta răpede pe sine decît aşa de adîncă precum se vădise în prima tinerețe, înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul acela luminos care cerceta lacom pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priveam mînile, mînile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.

Teoriile acestui cap filozofic aşa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, şi el ni le-a şi schițat, cu un entuziasm lipsit de gesturi, în primele lecții fără să fi putut noi simți noutatea şi caracterul lor, măcar foarte sugestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmate silinți spre mai bine, chiar şi cu mijloacele cele mai greşite şi mai rele, vălmăşagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereței sale, pe acest spirit, născut pentru

abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligenței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării? Fața i se bucura și se rășchirau larg într-un zâmbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cînd ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîceam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai găbji pe unul asupra faptului. Rareori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenești mărturisite în viață sau duios ascunse, pe care le răscolea cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul, nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Rășcanu, ci scîntei electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danț de sclipiri.

Rareori un om s-a bucurat mai mult de propria lui cugetare și s-a simțit așa de bucuros s-o poată comunica altora! Valoarea cuvîntului în sine, simțul literar înnăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor sugestive și a indicațiilor șoptite, dincolo de care o lume întreagă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puțin cunoscute, și totuși acela care făcuse descripții de călătorie ce nu mișcă și versurile palide, pe care, în revista Archiva, luată de dînsul asupră-și, le iscălea”I. Laur”, muzicantul ale cărui degete erau obișnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, pînă la peisagiul pe care purismul lui îl numea „cîmpenie” urmărea dureros o frumuseță literară, o dată gata să-i vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o arăta cea mai nețărmurită satisfacție. În clipa aceea, cum n-o putea smulge de la improvizație, și-și dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga – numai atunci – la manuscrisul pe care stătea să-l tipărească, glorioasa Istorie a Românilor în cinci volume, continuate apoi prin alte patru și, căutînd cu ochii lacomi admirația pe fețele noastre, cetea pasagiul cu voluptatea copilului care suge o acadea mult timp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naționalism de convingere i se înfipsese de mult în minte, și nu erau rare ocaziile în oare căuta să-l vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceeași dispoziție sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobișnuit dat nouă de o soartă pe care n-o merita pregătirea de la început a celor mai mulți, prilejul de contact însă ne-a lipsit. Migăleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenții decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lîngă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuința mai cu folos pentru lecturi și meditații personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, răspingînd numai pe aceia cari nu puteau răspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s-a arătat o cugetare vie care merită condusă și încurajată, atunci el era prins – și am simțit-o așa de adînc la capătul atîtor ani de umilire! – de același entuziasm, poate exagerat, care-l stăpînea cînd descoperise o intrigă istorică dibaci țesută sau crezuse că atinge acea desăvîrșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.

Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit şi, faţă de ceilalţi, atît de tînăr, care însă ştia să-şi puie frîu aprecierilor în ce priveşte şi pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vioaia Lupta a lui Gheorghe Panu, abia despărţit de Iaşi, ştiam că la Bucureşti se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filozofie de la noi, organul radicalilor sprijinind fireşte pe amicul lui Panu, voinicul, sprîncenatul şi fălcosul răzeş Bădărău, care nu era încă „marele elector", urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alţii, mai tîrziu compromis de o politică antinaţională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un muntean, care indispunea şi prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul: Ioan Găvănescul. Nu cu multă prietenie i-am aşteptat sosirea, care a întîrziat. Dar la vederea feţei sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoşi, întinsă către noi, ca şi cum, revărsîndu-ne sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expuneri pline de viaţă şi, mai ales, cu clara pronunţie de la dînşii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducţia unei poezii intrinsece, care se descoperea pînă şi în felul adînc uman, la fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate şi de mister, am pus jos armele şi am urmărit, cuceriţi, un steag pe care era scris, dar în puternice colori de sentimentalitate proaspătă, activă, acelaşi crez de naţionalism care la Xenopol se desfăcea numai din siguranţa unor argumentaţii. Şi aerul acela de coleg ceva mai în vrîstă, cu cîţiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparaţie ce-mi venise în răspuns: „a d-tale este?"

Cu acestea toate, cu trei-patru profesori cari erau oameni vii şi mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înseşi, se descoperea pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.

Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, aşa de preţios, de călăuzire: atmosfera morală comună pe care o creau aceşti profesori împreună, cu buni, cu mai puţin buni, printr-o colaborare, măcar aparentă, pe care le-o impunea şi un perfect bun-simţ şi respectul faţă de aceia a căror formaţiune sufletească le era încredinţată.

Erau din partide deosebite, care se luptau pentru putere, şi prin ziare care nu-şi observau forma şi treceau şi pe lîngă buna-cuviinţă, şi prin manifestaţii din care, cum am văzut, nu lipseau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor, stăpîni ai ţerii mai mult de zece ani era, cu toată înţelepciunea lui Carol I, care nu adusese la cîrmă pe duşmanii lor înverşunaţi, ci pe junimiştii fără pasiuni, şi anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta prevenienţă blajină, a unui înalt magistrat, care era şi cumnatul popularului vodă Cuza, Theodor Rosetti, era, zic, mult praf de puşcă risipit pe drum, şi în aer multe gaze otrăvitoare. Dar profesorii, dintre care numai unul, Vizanti, era în Parlament, se fereau de a se manifesta în aşa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puţinii intelectuali. Nu am ascultat nici un discurs politic al lor, cu atît mai puţin să ne fi smomit să-l ascultăm, şi n-am cetit de dînşii nici un articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna aşa, şi-mi dau

samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poţi da în lături, dar atunci aşa era, şi nu mă pot opri, la capătul unor lungi şi pentru mine îndreptăţite, neapărate lupte, să spun că, aşa cum era acolo şi atunci, era bine.

Cei mai mulţi ieşiţi din cercul"Junimii" sau trecuţi măcar printr-însul, aceşti cugetători şi scriitori, deşi de o valoare foarte deosebită desigur, erau deprinşi a discuta fără patimă, a-şi vorbi frumos, a reprezenta fiecare punctul său de vedere în aşa fel încît la capăt să-şi mai poată strînge mînile. Solidaritatea unei generaţii îi lega, iar cînd unul ta Densuşianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, aşa de imperioase şi de stringente, el înţelegea că este o demnitate şi o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel, polemicile erau necunoscute şi nimeni nu încerca să atragă pe studenţi de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refuzat asemenea servicii, nefiind obişnuiţi să-şi capete trecerea şi nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Răşcanu observaţii calme cu privire la o carte de şcoală şi în răspunsul lui Răşcanu a fost o iritaţie, ne-a părut rău şi ne-a bucurat că mănuşa n-a fost ridicată de Xenopol.

Am vorbit de examene, şi felul cum ele se făceau adăugea încă un element de demnitate la viaţa universitară. Locuiam, deşi nu ne dădeam sama îndeajuns, în palatul însuşi al Domnilor Moldovei dintr-un timp mai apropiat, după arderea curţii de pe malul Bahluiului: în casa lui Scarlat vodă Callimachi, bunul ocîrmuitor care a dat ţerii sale Codul modern, şi pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe faţadă, erau armele moldoveneşti şi o inscripţie care înştiinţa că acolo e uşa dreptăţii. Larga sală de aşteptare avusese cîndva tronul între înaltele fereşti dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voievozi şi Doamne, beizadele şi domniţe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre ca să ascultăm cuvîntul de adevăr şi predica morală.

În sala de la dreapta intrării, profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fiecare sfîrşit de an – eu eram să apuc, în graba mea de a zbura, şi cu cîte griji îmi crescuseră, aşa de răpede, unul singur. Pe lunga masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminau clar feţele, de o solemnitate specială, ale profesorilor noştri, aşezaţi în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca şi acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele noastre. Noi înşine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n-aduceam nici o siguranţă, căci şi cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra şi de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care şi el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă şi din răspunsul studentului îşi putea da samă şi de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, şi niciodată nu s-a ridicat un glas de nerăbdare peste diapazonul obişnuit, care se păstra cuviincios dintr-o lungă tradiţie, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înţelepciune şi o cuviinţă „romane", ca ale lui Bărnuţiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag şi în fiinţa colegilor curioşi

să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. O dată, o întreagă idilă cu o blondă colegă s-a împrăștiat, mai-mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu? , poate și din cauza prezenței mele, fata nu știuse absolut nimic la Xenopol... Și de acolo plecam cu toții în vîrful degetelor, salutînd, cei fericiți și cei cu mai puțin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu" îi chinuise degeaba cu sistemul lui „erotematic","Ce e logica? Filozofia? Dar ce e filozofia (pronunțat „felosofie»)? Cunoștinți? Dar ce sînt cunoștințile?", ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Rășcanu, cu observația, satisfăcută:"Bun băiat, dar s-a încurcat, fiindcă e așa de grea felosofia!".

Dar ce era și mai prețios decît lecțiile, decît această concordie profesorală, fie și numai aparentă, venea din două alte domenii, de răpede, surprinzător și minunat de răpede inițiare: lectura cea nouă și pătrunderea noilor idei de viață luptătoare, pentru alt ideal decît al fericirii generale, prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.

Școala Normală avea o bună bibliotecă și, afară de cărțile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune și care uneori cuprindeau atîta umanitate revelatoare, ca ale lui Tolstoi, Război și Pace, Ana Karenin, Cazacii, cu o lume întreagă în ele, așa de străină și corespunzînd totuși așa de mult cu ce e mai adînc și mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele priveliști de țară rusească și cu delicatele indicații de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare rus, Dostoievski, cu dureri atît de grozave într-o atmosferă morală atît de tulbure, această bibliotecă într-ales, pe care cred că și-o ceruseră înșiși înaintașii noștri după sfatul unor profesori pricepuți, ne atrăgea așa de mult, încît nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru cîțiva bani cărți cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate. Și apoi nici nu prea era vreme, cu atîtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale Iașului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, oare nu făcuse să apară decît primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al Istoriei Românilor și, cu Letopisețele lîngă mine, complectam cu cît mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs, celelalte materii ne țineau la dispoziție, în cărți exclusiv franceze, dar cuprinzînd și traduceri din germană, din engleză, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre atît de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius, și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celalt dînd ceva, după bogata, practica minte engleză, și peste povestire; aveam pe Mommsen, de a cărui străbatere însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strîns mai multă știință, de atîtea feluri, în capul său, Salomon Reinach – și băiețașul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s-ar fi spus că acel om de formidabilă învățătură va fi cîndva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am

cetit aceste admirabile două volume cu atîta atenție şi de atîtea ori, încît eram desigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple şi atît de grele. Orientul însuşi îmi apărea într-o altă lumină, deşi fără ultimele rezultate – şi cele de azi erau întrecute mîni, chiar în ce priveşte numele regilor Asiriei; iar preistorie nu exista, Creta nu-şi arătase comorile şi cuvîntul de hitiți reprezintă încă aşa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogazkoy! —, din paginile, aşa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secului Weber, şi inițiatorul în istoria Revoluției franceze îmi era sistematicul Taine, a cărui ură față de iacobini mi-am însuşit-o, pe cînd din Carlyle nu cunoşteam decît acea carte epică despre Eroi care nu se poate traduce bine în franțuzeşte.

Dar în filozofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost aşa de ispitit, încît primul meu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laborator, recente, stăteau alături de superbele clădiri de cugetare ale unei metafizice care încă nu murise cu totul.

N-avea cineva decît greutatea alegerii. Erau şi reprezintanții acelei vechi metafizice, total perimate, dar încă aşa de atrăgătoare, şi atrăgătoare pentru toate timpurile prin îndrăzneala arhitecturii şi prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul Estetica lui Hegel şi, ca să mă orientez asupra dezvoltării acestor idei „supranaturale”, aveam cartea, interesantă a lui Flint, Psihologia lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai tîrziu colegi ai mei din Bucureşti ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureştii lor, Maiorescu n-avea nevoie de nimicuri de laboratorii şi crea şi fără aceasta tinere genii filozofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptar, şi alături de dînsa urmăream dezvoltarea de idei a lui Taine în De l’Intelligence, în acelaşi timp cînd cetind cu toată răbdarea şi cu toată admirația pentru solid închegatul veşmînt, străbăteam prin opera lui critică, de la Încercarea asupra lui Titu-Liviu, operă de debut la alte „essay”-uri ale lui, aşteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă Istorii a literaturii engleze.

Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filozofic, că dincolo de rigiditatea prezintărilor lui Taine pe baza neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor şi artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăreau alte orizonturi: încercarea unui Hennequin de a analiza opera în tot ce se conține într-însa, iar nu verificînd ,la dînsa realizarea unor linii fixate o dată pentru totdeauna, teoretic şi o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant, însuflețeau o altă critică, fără pretenții matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, Essais de psychologie contemporaine, titlu care spunea ambiții mai mari şi putea face să se prevadă o întreagă direcție în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoaşterea vieții altfel decît din scrisul, cernut mulți ani de zile, al altora. Cred că, deşi numele lui Brunetiere, căruia nu-i păsa de „psihologie” şi care

se indigna de uşoara plutire nehotărîtă în domeniul ideilor, opuindu-le convingeri creştine, catolice şi solidităţi dogmatice, îmi era cunoscut, n-am ajuns decît după acest an de Universitate ieşeană la opera care pretindea să instaleze sistemul, exclusiv, al urmăririi genurilor literare, fiinţe abstracte, dar însufleţite, capabile prin ele însele de o dezvoltare organică şi, cînd m-am înfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecţie stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri şi de a însufleţi forma m-au dezgustat răpede, în ciuda mulţilor lui admiratori de factură normaliană.

Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, şi nu se poate spune că era uşor să se intre în legătură cu dânsul. Pentru estetică mă mai abăteam şi pe la tineri înnoitori ca Arreat şi alţii din Biblioteca de filozofie contemporană, în care"Culiţă" îşi căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicele lui.

Şi, astfel, – pe lîngă versuri risipite în Contemporanul, care afirma însă, prin încîlcita şi atît de mărunt filologica Istorie a limbii şi literaturii române a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata ştiinţă a lui Philippide a putut să-i opuie ceva şi mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul nostru mai în vrîstă, simpaticul şi iutele la gînd D. A. Teodoru, versuri de care m-am lepădat, poate fără dreptate, cu dezinteresul meu complect pentru lucrul odată făcut, dar din care cutare fragment, Moş Crivăţ, care în întregime are însă un sens sentimental, s-a rătăcit şi prin cărţile de cetire pentru copiii mai mărunţi —, am ajuns la acelaşi gen de „essays" către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de şcoală înaltă.

Grupam amintirile lor proaspete şi care trebuiau să fie trainice în jurul unor noţiuni generale care mi se păreau că domină simţirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înnoi în formă, coborînd în ea o nouă poezie intimă, studiile despre Iubirea în literatura modernă şi Pesimismul la artist. Dar îndeletnicirile mele de la facultate mă reţineau pe drumul unei erudiţii care nu era condusă de nimeni şi n-avea nici materialul trebuincios la îndemînă, ajutîndu-mă mai mult din instinct ori şi urmînd unor aplecări ereditare, ca în Critica literară la antici, sau şi aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, ştiri de familie şi amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin şi viu, al bătrînului postelnic din Păcurari şi de la vie, Manolachi Drăghici.

Un editor pe atunci prieten şi care se considera ca un fiu sufletesc, directorul Ramurilor din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tîrziu, într-un volum care n-a avut nici o răspîndire, aceste Pagini din tinereţă. Ele au apărut întîi în Arhiva, organul Societăţii Ştiinţifice şi Literare din Iaşi, cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, aşa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai mei.

Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialităţi foarte deosebite, cari se adunau într-una din odăile de jos ale Facultăţii, acolo unde odinioară stăteau arnăuţii, ciubucciii şi ciohodarii lui vodă Callimachi. Era între ei Cobâlcescu, autodidactul de mari însuşiri divinatorii

în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunt şi ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvîrşită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Buţureanu, a treia înfăţişare a favoritelor englezeşti, nalt, iute, entuziast, ocupat, pe lîngă tîndăleala didactică a şcolii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era, puţintel în colţ, ca unul ce era tînăr, foarte sălbatec şi izbucnitor de speţa fostului meu profesor Philippide, şi cu circumstanţa agravantă că n-avea licenţă, d. Ghibănescu, încă de atunci aşa de amorezat de documentele pe care le colecţiona şi le copia în masive condici, încît a ajuns să înveţe de unul singur limba slavonă, pe care abia o descoperise la Bucureşti [...], autorul studiului Rusia, România şi Puterile occidentale, D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Şuţu va da acolo o cercetare asupra traducerii româneşti a Menehmilor lui Regnard.

Printre şefi, era fireşte Xenopol, a cărui influenţă va deveni tot mai mare, pînă ce îngrijită, odinioară, publicaţie a Societăţii îi va aparţine exclusiv, cu participări ocazionale, între care cea mai obişnuită a dlui Ghibănescu, dar fără critica severă şi strictul control din anii, plini de iluzii, de la început. Acela care înfăţişa aceste preţioase însuşiri, nu totdeauna şi nu deplin obişnuite la noi, era însă un străin, aşezat în Iaşi şi ca industriaş, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr-un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească şi de tot ce privea poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri şi suferinţi, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se aşeze la Berlin, va rămînea totuşi puternic şi sincer legat, H., adecă Haymann, Tiktin: tînăr încă, slăbuţ, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare încetineală [...], el aducea cu dînsul, în tot ce spunea şi făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca şi, în legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, pînă la hotărârile cele mai grele de luat şi mai uşoare de părăsit, la dispoziţia oriclui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil şi drept, asupra unei inteligenţe capabile, pînă la marele dicţionar etimologic româno-german, şi de cele mai mari şi mai întemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat încă din acei ani de întîie tinereţă o înţelegere, o simpatie care nu s-au dezminţit niciodată, şi supt îngrijirea d-sale atentă şi iubitoare s-au tipărit acele prime studii ale mele.

Dar, supt influenţa lui Hennequin şi a „ştiinţificismului” lui, mult mai mult decît a lui Bourget, am încercat să schiţez, altfel decît prin fraze de simplă literatură şi prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m-am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem o dată la o adunare de dascăli, gras, gros, roşu, stîngaci şi şiret, spuind atîta cît să îndreptăţească un vot de „pentru contra”, apoi, ca viu, rumăn la faţă, liniştit, cu trăsăturile înnobilate, în sicriul încunjurat de cîţiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s-a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber, autorul cărticelei Stil şi gîndire şi care observa în însăşi psihologia sa anormală rarul mecanism al audiţiei colorate. Poate că şi azi, cînd se scormoneşte mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit în acest studiu de concentrare, pe care Vîrgolici, primindu-l cu un bun zîmbet fericit, îl trimesese

glorioasei reviste a junimiştilor săi, Convorbirile.

Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică ştiinţifică”, acela despre Veronica Miele, al cării volumaş de duioase versuri apăruse abia. Aceasta nu atîta pentru dînsa, pe care Miron al meu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de şubreda şi blonda ei fiică Virginia, care era să fie soţia nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adoraţia întregii ei poezii, Eminescu.

Poetul fără păreche a fost pentru mine o revelaţie fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotoliile îmbrăcate în pînză şi candelabrul cu luminările de spermanţetă, toată imitaţia, vădită şi nedeplin asimilată a literaturii romantice franceze, se împrăştiau ca o magie elegantă înaintea realităţii, şi misterios de dulci şi sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele şi îndestul de limpezită pentru ca valul ieşit dintr-o formidabilă topire să curgă sigur şi strălucitor, într-o revărsare simplă, ca un şivoi de ape de la munte. Ideea se simţea ascunsă şi supt cel mai cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite şi ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîşieri de suflet. Biruind greutăţile unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale, continue, forţată să intre în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulţămit veşnic de el însuşi, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viaţă, rarile sonorităţi ale acestui grai în care fiece ţinut românesc şi fiece epocă istorică îşi aduseseră partea, precum aportul lor al tuturora se adunase, înviind vechile legende, şi din toate încercările şi suferinţile se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.

Dorinţa de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiţie, nici acea puerilă vanitate care ştie să găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s-a spus şi care, aşa cum mă făcuse firea şi împrejurările, nu se poate spune chiar în acelaşi fel de alţii, mă ducea şi la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l uşurase aşa de binevoitor un Tiktin şi spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la preciziuni în citaţii, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, pînă la consulul grec Kritikos – tatăl talentatului actor care mi-a întrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ştefan —, dintre favoritele triunghiulare ale căruia răsunau strigăte de admiraţie pentru „peisanele români cu cîntece de te stupefesco”. Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iaşi, la care totuşi conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman, de origine ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, şi nici dogmatica foaie a junimiştilor, căreia îi dădea contribuţii ascuţit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînăr extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeţi sigure de ţintă bărbaţilor, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchiz, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruţătoare, pentru

altă politică, Lupta lui Gheorghe Panu.

Nu ştiu prin cine mi-a venit, într-o vreme cînd jurnalele nu se prea ceteau, cunoştinţa acestui puternic instrument de agitaţie, în care articolul directorului, în conflict cu însuşi regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos şi de a cărui brînză de pe domeniile regale era vorba atît de des, şi fără îndreptăţire, se deosebea printr-o logică strivitoare, într-o formă lipsită de orice eleganţă şi despreţuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare, care era pentru noi secretarul şcolii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entuziast adept al lui Panu şi fidel membru al noului partid radical, care ştia bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puţin îi păsa de aceea, – tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatic, ca ziar măcar, dacă nu ca organizaţie politică. Acolo, după un sfat care trebuie să fi fost al lui, am trimes cu sfială o corespondenţă, poate chiar două, pînă ce campania bucureşteană contra zguduitoarei piese de întunerec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, Năpasta, a trezit în mine acea nevoie, cu neputinţă de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur şi liniştit, de haita intrigii, în faţa căreia, rănit, dar lovind din răsputeri, cu sete, cu voluptate, am stat o viaţă întreagă. Lupta mi-a publicat o recenzie de caldă, indignată apărare a piesei.

Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădărea anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînăr şi-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puţin cetite, într-un cerc foarte restrîns, de la Arhiva, acest articol, după care voi fi îndemnat să dau altele, pînă voi ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a şcolii mele, numele nou al cuiva care-şi cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd şi altora ceva din informaţia pe oare i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiţie, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a le transmite o preţuire sau un despreţ pe care nu le puteam ţinea numai pentru mine.

Xenopol m-a chemat şi mi-a vorbit cu interes – el, de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licenţe pripite, determinată şi de şubrezenia unei tinereţe cu bătăi de inimă şi îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără şovăieli cronologice, o teză despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea călduroasă a colegului şi prietenului său de la”Junimea”. Dar cea mai mare şi mai plăcută surprindere mi-a fost cînd, oprit pe stradă de Petru Missir, pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din mînile lui, fără alte explicaţii, elegantul volum, abia apărut, al Năpastei, cu această dedicaţie, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rînduri de mîna însăşi a mie necunoscutului Caragiale:”Criticului inteligent şi conştiincios, care a binevoit a ceti întîi Năpasta şi a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupră-i”. Cu o astfel de preţuire acordată de aşa de sus aceluia care avea încă obiceiul ca, înainte de a întîlni pe un mai mare decît dînsul, să-şi verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remuşcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceea, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe

cineva din minți.

Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densuşianu n-a voit să mi-o acorde, mergînd şi pînă la absentarea de la comisiune, în care a trebuit să fie înlocuit, şi pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părinteştii, văzînd că din şcoala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe care atunci îi credeam aşa de puțin asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat şi moale care-mi acoperea fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție utilă de modestie, s-a abținut, şi pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întrebat încă mult lucrurile şi oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus, deasupra preocupărilor individuale şi pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propoveduit nimeni, şi nimeni nu ne-a înregimentat şi nu ne-a organizat pentru reprezintarea şi apărarea lui. Dar dincolo de munți se judeca, la Cluj, supt pretextul plîngerii”Memorandului”, prezintat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci împăratului legat de tradiția romană, urmaşul „maicii” Maria-Tereza şi al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni. Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele sugestii ale dlui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Şi nu numai cel din poeziile alese de Maiorescu, care Eminescu şi el însuşi ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în Proză şi versuri editate de Morțun de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu Influența austriacă şi cu Făt-Frumos din lacrimă, cu Sărmanul Dionis, – fără să fi ajuns noi atunci la atît de folositoarea cunoaştere a articolelor lui din Curierul de la Iaşi, din Timpul, genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atît de românesc şi individual, fără nimic din seaca frază pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, drul Vasile Lateş, menit unei aşa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate şi Grigorescu, frumosul şi vigurosul Grigorescu, care avea un aşa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului. Liberalismul decolorat şi compromis putuse prinde numai pe Fîntînaru, rămas complect izolat. De o influență a conservatismului unui moş Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască” pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie tvorba: cu ce ochi ne uitam la aceia cari fuseseră prinşi de interesul de castă: un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Bîrlad, care nu se gîndea că-l aşteaptă o carieră diplomatică; ei nu se bucurau, din această cauză, a aderenței lor politice, de nici o vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tînără, care ne trimetea să-i găsim trăsură pe ploaie, invocînd pe „oncle Alecsandri”. Şi, astfel, deodată, din orientalismul nostru provincial, în care se stinsese scînteia revoluționară marxistă, țîşniră accentele, de mult ridicate şi recomandate de Bîrsan, ale cîntecelor naționale, trăgănatul Deşteaptă-te române, departe de sălbatecul, sfâşietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul Pe-al nostru steag al lui

Ciprian Porumbescu, un Eminescu al muzicei româneşti, din care albanezii şi-au făcut imnul naţional, şi răscolitoarea de patimi Marsilieză.

Le-am cîntat destul şi la congresul studenţesc de la Ploieşti, care a fost pentru mine o iniţiare neaşteptată într-o nouă lume, pentru întîia oară avînd prilejul de a străbate ţara, pînă la curatul, românescul oraş, pînă la captivanta vedenie de învălmăşeală şi de lumină a Bucureştilor, despre care Fîntînaru, dus pentru o cură după muşcătura unui cîne suspect, ne vorbise cu entuziasm, spunînd că Iaşul, sacrul nostru Iaşi, nu e decît ca o mahala a acestei Capitale a României.

Lipsa de program, de ordine şi de măsură, mult inferioară însă scenelor de mai tîrziu, îmbulzirea prin trenurile gratuite – dar şi cu glume ca a hazliului, bătrîiorului Lazăr Teodorescu, avînd în buzunar un bilet de tren ordinar în accelerat, cerea conducătorului să-l ducă „aşa cum scrie în biletul lui" —, jaful de prin gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile ploieştene, răscolind marfa, ca să ne spunem apoi unul altuia: „uite, cînd ţi-o trebui, de aici să cumperi", coborîrea pe scări şubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, întîlnirile la un coleg muntean cu o familie modestă, încîntată de hazul „moldoveanului" care, stricînd socotelile tînărului filozof blond Pompiliu Eliad, în luptă cu Stuart Mill însuşi, conducea apoi la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnişoară a casei, acestea sînt numai amănunte fără mare importanţă pe lîngă ideea ţerii, a neamului, care se impunea direct, nu prin cărţi. Ce era, pe lîngă această trezire de mîndrie şi de putere, pretenţia de superioritate a studenţilor munteni, altfel crescuţi, de la cari cunoscusem la Iaşi numai uşorul despreţ al dlui Mehedinţi, totuşi un sovejan din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui Maiorescu alături de naţionalismul recent al Ligei Culturale, abia înjghebate de aceşti studenţi, sau ochelarii albaştri de metafizician rutinat ai dlui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor concepţii personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanima lor luare în glumă? Ori, alături, umflările oratorice ale Dobreştilor din Ploieşti, „geanabetul" cel mare, care a apărut o clipă şi bunul nostru conducător „micul geanabet"! Ori, iarăşi discursul, cetit pe foi cu slova nesigură, a lui Kogălniceanu, membru în consiliul comunal din „urbea" cu Statuia Libertăţii, pe care, pentru a-l scurta îl pîrleam cu luminările noastre! Ori, îndemnul de a căuta într-un fund de stradă obscură pe zeul liberalismului local, neînduplecatul republican Grigorescu! Impresia de total era covîrşitoare. Cu adevărat pentru întîia oară ne simţeam români, români pînă departe de tot, pînă la Basarabia lui Dragomir şi pînă în malul rîurilor largi care purtau în unde doina lui Grigore Bârsan. Crez statornic de o viaţă. Nu, nu, Fîntînaru n-avea dreptate: „cugetările de astăzi" nu sînt totdeauna „prostiile de mîne"...

Şi astfel, a doua zi după licenţă, un drum mi se deschidea înainte, peste care eram singur stăpîn, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, şi în ceea ce priveşte viaţa mea casnică, multe greşeli pe care, cum sînt socotelile teribil de exacte ale vieţii, care nu ţine samă dacă aveai sau ba ochii deschişi cînd ai luat o hotărîre, le plăteşti pe urmă cu multă durere.

Deocamdată nu mai aveam rost în Şcoala Normală, unde era să las; un singur prieten, credincios mulți ani de zile, pînă ne-am pierdut din vedere: Fîntînaru. Întîmplarea-mi scoase înainte şi ceva neaşteptat: o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din oraşul unde numai cu cîteva luni de zile înainte intrasem pierdut în zvonul vesel şi în zbuciumul dezmățat al unui congres de studenți fără scop şi fără rost Ploieştii.

O catedră de latină. Cum ajunsesem a ceti fără nici o greutate oricare clasic, m-am prezintat.

În vremea de azi, cînd se deşiră, în ciuda legii prin care am căutat, să înlătur atîta nedreptate, dăunătoare şcolii înseşi, listele reuşiților la un „examen de capacitate" în care, cum candidații sînt cu sutele, e imposibilă orice observație atentă a fiecăruia, orice cîntărire complectă a științii, talentului şi aptitudinilor, multe şi felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-şi poate da sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într-o atmosferă de seriozitate şi de sigură judecată, asemenea, de altfel, cu aceea de decență şi control la examenele anuale şi la atît de importantele şi de respectatele licențe pe care le cunoşteam.

Astfel, într-o zi de mart m-am dus a doua oară la Bucureşti, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din Iaşul meu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenți, oameni în vrîstă şi profesori cu experiență, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut întîia oară figura de dac torturat, cu ochii războinici înfundați supt sprîncenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu gîceam deloc care vor fi legăturile în viitor; ca şi toți ceilalți, între cari cred că era şi Odobescu – nobilă figură de o rară finețā, cu pletele crețe, sure, în jurul frunții drepte şi largi, cu ochii albaştri viorii, de o feminină dulceață —, el a fost însă deosebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o şcoală rivală şi puțintel desprețuită. La o şedință a Academiei Române, care-şi avea localul într-o odaie din biblioteca Universității, am fost chemat chiar între aceşti învățați pe cari, la Iaşi, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, şi în Arhiva am şi publicat vreo două dări de samă din domeniul filologiei române care erau destul de îndrăznețe: acolo cineva din foştii mei profesori, Caragiani, cred, m-a recomandat colegilor săi. Atîta-mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii mei adversari la Universitate: V. A. Urechiă. Pe figura încă rumenă supt asprul păr cărunt, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfăşurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu nişte concurenți formați la Universitatea din Bucureşti şi cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învățămîntul muntean, am fost preferat acestora. Teza mea despre Virgil, scrisă pe baza lecturilor de la Universitate, contribuise, poate la acest, rezultat. Atenția lui Odobescu, membru într-un Consiliu Permanent în, care figura şi Hasdeu, era atrasă asupra mea, şi aveam să simt în curînd efectele – fericite pentru o aşa de răpede carieră, care mă răsplătea de umilințile trecutului —, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă şi bogată în urmări.

Şi la Iaşi erau prieteni cari se gîndeau cum putea să fie ajutat tînărul cu înfăţişarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploieşti numai după 1 april al acestui an 1890, ca să se facă economie în buget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nici o altă ocupaţie decît folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, deşi căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viaţa Iaşului, unde reprezintă tipul omului politic de o corectitudine şi de o demnitate desăvîrşită: m-a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare inportanţă pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, deşi, pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferenţă, în casa unchiului meu şi cumnatului lui. Aşeptarea mea a fost răpede satisfăcută: în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lîngă un colonel amic ca să fiu primit, aşa deşirat cum eram, într-un regiment de cavalerie. N-aveam, bineînţeles, nici o grabă şi, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în linişte studiile peste graniţă.

La o astfel de călătorie nu m-am gîndit însă eu. Peste cîteva luni, o bursă"Iosif Niculescu", de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, şi fără concurs. Odobescu, în înţelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsii, din cauza îngrijorărilor pe care, fără ca eu să le simt motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut şi trupeşte prea răpede, chemat înaintea preşedintelui Consiliului de miniştri însuşi, Theodor Rosetti, venit pentru cîteva zile la Iaşi. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică şi în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară nici un fel de servicii pe viitor, mi s-a promis ajutor pentru a merge în Italia, şi peste cîteva zile puteam să închid frumoşii galbeni ai lui Napoleon al III-lea şi piesele de aur germane corespunzătoare, unii şi celelalte deopotrivă necunoscuţi mie, în sigurul şerpar cu care mă încingeam de cale.

X. DUPĂ LICENȚĂ

Am înțeles mai tîrziu numai că aceşti bani trebuiau să-mi ajungă! vreun an de zile, avînd să-mi aleg domiciliul în vreun sanatoriu – şi bunul doctor Buicliu, el însuşi şubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi şi recomandase, deşi fără a-mi găsi nici o atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la întoarcerea din Italia, şi mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare şi noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar a doua zi să mă aşez la masă cu tovarăşii cari scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local.”Nu e vremea curei”, a fost răspunsul – era în iunie sau la sfîrşitul lui mai, – „iar, dacă un uşor catar de gît te îngrijorează, pot să te asigur că ai putea să şi mori căzînd de pe acoperiş”. Am plătit, am mulțămit şi am fugit – de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințile, un cimitir întreg cu sticluțele pline în mînă.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă şi îndrepte dacă în adevăr aş fi fost bolnav, a fost însă inițiarea, subită, fermecătoarea pînă la amețeală inițiare în natura şi în viața, chiar şi în literatura italiană pe care n-o cunoşteam direct decît prin extrasele, oricît de competent şi de cu gust făcute, din manualul lui Frollo şi Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbeam, şi încă destul de curățel ca să nu mă cufund în masa desprețuită a străinului exploatat, de care pe urmă se rîde.

Fără nici o recomandație din partea nimănui, cu cît îmi spunea aşa de scurt şi de sec în rîndurile lui mărunte şi banale Ghidul în franțuzeşte al lui Baedecker, grăbit mai ales să-şi recomande otelurile şi restaurantele nemțeşti, m-am trezit, la capătul unui lung drum austro-german fără atracție, într-o seară întunecată, în lumea de umbre şi de şoapte, de tăcere misterioasă şi de trecătoare fantasme a Veneției. O, ce bine ar fi fost dacă nu m-aş fi coborît din gondola de piață, cu discuția neapărată la plată, în fața scărilor de marmură şi stîlpilor auriți ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi şi prin amestecata, confuza „table d'hôte”, acea sfătuire intimă cu spiritul însuşi al oraşului înfăşurat aşa de larg şi de strîns de o aşa de mare glorie! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de campielli, ca la bătrîna”Bruna Gregoretti născută Predonzani”, să stau alături de oacheşe cîntărețe care-şi cercau glasul, de ofițeri de marină sorbindu-şi cafeaua alături de fidela ordonanță, să asist la cumpărăturile cu paneraşul coborît pe fereastră, să mă încurc şi să mă descurc de zece ori pe zi fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghi drept de străduță la altul, căutînd deasupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult noaptea, serenadele încercate la fereştile unde se vedea un cap de femeie tînără şi de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului şi, ziua, plîngerea duioasă a copiilor răzleți acompaniindu-se din armonică, să vorbesc oricui şi oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile şi petrecerile şi să văd, să înțeleg toate durerile acestui oraş unic pe care-l iubeşti cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai fi găsit chemarea şi rostul vieții, ca să uit ce mi-a

fost această mare greşeală, a rătăcirii într-o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este în Veneția.

Şi, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, aşa de rău, şi mai ales a aceluia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune" pentru forestieri, cum joacă mai liber monedele de aur în şerparul lui am văzut Padova, Vicenza şi Verona, dulci oraşe paşnice, în care se auzea vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte şi de mare artă spontanee şi îmbelşugată, am prins privelişti trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai tîrziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul meu într-o adevărată casă locuită şi eram să-mi port paşii, călăuzit de mîni nevăzute, de-a lungul Arnului palid şi printre copacii solemni de pe povîrnişul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realizărilor trecute pe care n-o mai despărțeam de o realitate ea însăşi atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrşit că una şi alta merg împreună. Dar foarte confuze-mi revin primele vizite la Milan şi la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot izola în domeniul măreț al puterii de odinioară şi fără să simt fiorul de care s-a cutremurat Asachi într-un timp cînd nu se învăța atîta istorie a romanilor după excelentele cărți de erudiție ale germanilor şi ale englezilor; apoi afurisita de călăuză cu legătura roşie mă stăpînea aşa de mult, şi şcolarul de pînă ieri simțea datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca şi miile de turişti care-l încunjurau, tot ceea ce era însemnat ca remarcabil în paginile „ghidului": o, fericite timpurile cînd, după lungi aşteptări şi cu greutăți aşa de mari, tînărul de dincolo de Alpi se cobora încet-încet, în sunetul de clopoței al diligenței, oprindu-se des de la un oraş la altul, ascultînd ce se vorbeşte în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare dimprejur, avînd necontenit senzația acestui lucru nou, de atîta artă şi totodată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, aşa de obosit, dar stăpînit de atîta vrajă, să intre în casa adevărat italiană a albergatorelui, să fie dus cu un zîmbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăița răcoroasă, cu perdeluțele albe, de la fereasta măruntă a căreia un gest ca pentru dezvelirea unei statui să învedereze miraculul cu turnuri şi portale, cu statui sure şi fațade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale!

Dintr-o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu ştiu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraş zgomotos şi scuturat de friguri, ci să mă aşez, cu sentimentul că aproape se zbate marea sărutată de soarele cald, între portocalii şi lămîii unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcea, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refuzau să mai meargă, ceteam cu lăcomie această literatură, odată aşa de mare şi rămasă şi azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu grațiile lui gentile şi sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n-a dispărut niciodată la această nobilă nație. Dar cu I Malavoglia şi cu Mastro don Gesualdo, chiar cu Tigre Reale şi cu Il marito di Elena ale lui Giovanni Verga mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din sud în care e atîta naturaleță şi atîta omenie

şi unde pasiunile strigă clar şi cald spre îndestularea lor. Carducci, cu versul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era rezervat pentru alt timp şi pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor şi atîtor cetiri în literaturile cele mai deosebite, nimic nu-mi poate şterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vrîstă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de e aşa de veche tradiție şi de o noutate totuşi aşa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă şi titlul roşu, ale mîndrului, singuratecului povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegiene ale lui Bjornstjerne Bjornson, cu albastre reflecte pe margenile munților ninşi deasupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întîiului ceas cînd omul, fericit şi îngrijorat, s-a găsit în fața pămîntului pe care, cum se ştie, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M-am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca totuşi să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încleştarea unor idei şi sentimente ieşite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii şi a oamenilor cu ochii mei, cu propriii mei ochi; prea învățat a primi, a asimila riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie – păcatul şcolii —, nu proiectam asupra realității însăşi ființa mea, care şi ea îşi avea şi-şi are dreptul la interpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa şi, pentru această liberare care nu vine răpede şi uşor celui legat de cartea copilăriei şi adolescenței, n-am ştiut întrebuința acest minunat mijloc de evadare din cetit şi ştiut, care e, în toate lucrurile şi în toate sufletele ei, Italia.

Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuințasem decît pentru o mică parte în cursul acestei călătorii de pripă şi de grija ultimului ban, era, pînă la deschiderea acelor lecții de la Ploieşti, pe care nu aveam să le încep însă niciodată, tot răgazul pentru a relua lecturi pe care cu şi mai mare pasiune le-am urmat, luînd acuma cărțile de la însuşi Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti şi Winterhalder de la 1840. Niciodată n-am avut atîta timp la dispoziție, atîta libertate de spirit, atîta bucurie de a învăța de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit aşa de larg să-mi întregească sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele şi din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simțului, aşa de necesar, al proporției dintre lucruri.

Continuam foiletonul meu la Lupta, unde apăream din cînd în cînd, în indiferența lui Panu pentru ce umplutură literară puneam eu în jurul gîlcevilor politice care mă dezgustau adînc, aşa cum ele sînt, fără altă țintă decît a intereselor personale, în jurul informațiilor zilei, supt despreţul, care nu se cobora măcar pînă la formele unei ipocrizii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechi ucenic al lui Rosetti, şi înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbaşa – splendid cu barba lui de asirian, lingăi aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, şi este, fratele său Constantin —, dacă am un

sistem critic al meu şi, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.

Norocul meu însă m-a pus în legătură şi cu alţi oameni, în altă atmosferă decît aceea cu fum de ţigări, miros de cerneală şi pripă a cugetării şi scrisului care e, supt bătaia continuă a ştirilor din afară, a redacţiei.

Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumos legate la Schönviszner în Iaşi din cărţile mele franceze şi mi le şi arăta fără să mi le dea înapoi, se aşezase la Bucureşti, unde-şi înjghebase o trecătoare viaţă de familie şi unde întîlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatica lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoşănean şi cu acea poezie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment şi tot ce pot da ideile, era, în schimb, o muzicalitate dulce, un simţ al celor mai delicate nuanţe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întâia oară la Revista nouă, nu fără îndoieli în ce priveşte întâmpinarea pe care aş putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în Convorbiri cele două studii de critică ştiinţifică ale mele, deşi cu greu primite – căci, dacă mă prezintasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis şi în casa, bine păzită de ciraci interesaţi la aceasta, a lui Maiorescu —, şi care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iaşi, care, iubitoare de precizie şi însufleţite de un hotărît realism, nu preţuiau deloc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr, şi uneori chiar împotriva lui, ale vizionarului basarabean.

Întâmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate şi pentru a răpi un credincios posibil grupului de un aşa de strict exclusivism de la formaţiunea intelectuală din faţă. În căsuţa din strada Regală a Revistei nouă, biată prăvălioară avînd în dos obişnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie şi în istorie trona, o zi pe săptămînă, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionescu-Gion, pe care se spunea că şi-l dorise ginere: nalt, gras, pieptos şi învîrtindu-şi eroic bustul, faţa lui ea însăşi avînd aceeaşi înfăţişare a unui baron medieval care şi-a părăsit platoşa, aşa de dîrz îi era înfipt părul aspru şi aşa de răsucită a bătaie roşcata mustaţă; numai ochii şterşi, în care plutea o dispoziţie la glumele uşoare, vădea adevărata fire a omului încîntat de propria lui frază, în care credea că descopere influenţa eleganţelor înhorbotate ale lui Odobescu. Anecdotistul Speranţă zîmbea de supt ochelari în faţa rotundă, placidă – deloc autorul snoavelor lui populare, de altfel blînduţe, fără îndrăcită vervă a ţeranului—, şi deasupra conversaţiilor, în care Hasdeu însuşi amesteca, potolit, mici răutăţi cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzea vorba, smulsă din dinţii strînşi, a filologului Lazăr Şăineanu, om de o foarte largă comprehensiune şi cu diviniaţii care, mai tîrziu, cînd s-a despărţit de ţară, hotărît să-i uite şi limba, i-au creat o meritată reputaţie în străinătate. Circulînd între aceşti obişnuiţi, cu grija de a umplea halbele şi de a îndeplini alte funcţiuni de chelner, o ciudată fiinţă cu lunga barbă blondă şi ochii şterşi, melancolici, îşi făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsise nu ştiu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupaţiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu ştia bine româneşte – numele meu fiind terminat cu a se bucura

de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea şi repartiza articolele, putând face primite din neprimite şi neprimite din primite, după relațiile personale, şi figura ca secretar de redacție pe coperta cu desemnuri roşii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schhițele din Italia, dar şi al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din Contemporanul.

Atmosfera, din care nu lipsea gluma, era însă îngreuiată de preocupația continuă a directorului şi amfitrionului şi de profeția lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună şi de însuşiri intelectuale deosebite, manifestând încă din anii adolescenței un distins şi solid talent literar. De o sănătate şubredă, nesupravegheată în anii marii crize trupeşti, copleşită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creațiunii, Iulia, iubita lui Iulie, revenise din Paris foarte greu bolnavă, şi toate îngrijirile devotate n-o putuseră scăpa de la o moarte aşa de prematură: la cimitir mica față palidă, ajunsă în cavoul familiei, era obiectul mîngîierii şi desperării nenorocitului părinte, care anunța, în prada iluziilor spiritiste, pe care i le servea cu dobîndă Ghionis şi soția lui, o profesoară franceză dar, cu aceeaşi lipsă de sinceritate, şi alții, ziua precisă, din martie 1891, cînd mila Domnului îl va reuni sufleteşte cu cea necontenit plînsă. Durerea-i smulsese o poezie nouă, în care puterea sfîşietorului sentiment izbutea să învie forma, care rămăsese stîngace şi abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile şi proza Iuliei erau cel mai prețios dar pe care-l putea face cel veşnic nemîngîiat, şi nu mi-am dat seama îndeajuns cu cîtă nerăbdare aştepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poezie le merita desigur. Prin odaia glumelor, uneori şi triviale, la Hasdeu însuşi, vestit pentru aceasta, treceau deci uneori ca nişte bătăi răpezi de aripi albe şi se tîrau mucede aburiri de cavou. Oricum, supt nici un raport, nu era bine de trăit aici, dar şi din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpîn al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine, el dădea într-o parte „bretonul” meu ieşean, restituind libertatea şi lumina frunții.

În acele cîteva luni de mare linişte şi mulțămire ale mele, Alecsandri, de mult slăbit de boală, secat de cancer, se stinse. Revista nouă trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generații în mijlocul căreia descălecase pe la 1856 tînărul basarabean. Celui de curînd venit i s-a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-şi petrecea bătrînețele îngustate şi năcăjite de eterne nevoi băneşti în vila sa de la Şosea, pentru a-i cere unele informații prin care schița mea ar fi putut să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul cronicilor moldovene îl zărisem, cu burta lui enormă, zguduită, în birja cu care se transporta acasă, cum, drept şi solemn într-un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotuare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gîndul că m-aş putea prezintă eu, cu ce eram, înaintea aceluia care personifica aşa de mult din trecutul cultural şi politic al neamului meu mă paraliza. Mi-a fost imposibil să iau hotărîrea care m-ar fi aşezat în fața lui. Am scris deci cu

căldură, aşa cum mă pricepeam, studiul pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă şi despre Veronica Miele în urîtele volumaşe, ieftene, a un leu, pe care le scotea librarul ieşean Şaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului şi totdeauna demnului, goetheanului şi olimpianului Maiorescu, de care aceeaşi sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare şi nedrepte – tant de fiel entre-t-il dans l'âme des... dieux? – în care orînduindu-i-se lui Negruzzi să puie în Convorbiri un simplu necrolog al lui Alecsandri – orice alta, pentru un astfel de om, de altminterea întrebuințat la"Junimea" mai mult ca un ornament dintr-o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, – se vorbea şi de tonul „sec" pe care-l întrebuințasem eu în Revista nouă. Durerea venea, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăşi, dintr-un articolaş, de la Lupta, în care, demult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră şi de tribunal a omului care desigur avea mari merite, încă nu destul desluşite, dar nu şi sensul dezvoltărilor istorice şi neapărata lor perspectivă.

Nemulțămirea neiertătorului critic putea fi determinată de altfel şi de faptul că avusem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereței mele, cu acei fruntaşi ai literaturii româneşti dintre cari doi, odată membri ai"Junimii", pe care o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu: Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poezii ale lui, iar Delavrancea, autorul Sultănicii, i-a împodobit revista cu cîteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare noutate pitorescă, în care trăia tot sufletul naiv şi inventiv, complicat şi mucalit, capabil de cea mai înaltă poezie şi de cea mai exactă reproducere, pînă la urît şi trivial, al părții muntene din poporul românesc.

Am început cunoaşterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechi credincios al"Junimii", bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într-o zi în casa din strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd însurat cu dra Burelly şi tată a două încîntătoare fetițe, primitoare familie la care se adăugea sora dnei Caragiale şi unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate torturi de castane. Prezintat întîi ca un negustor de nu ştiu ce, de lînă mi se pare, n-a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din Lupta le cetise şi nu-i desplăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, şi se vedea, desigur, prea mult. În această primă vizită chiar, am putut cunoaşte comorile de improvizație, cu atîta vervă şi coloare şi umor şi simulată violență, cu un rafinat simț, moştenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moşteniri, ca a"Momuloaii", aşa de iute cheltuită, şi după multe închipuiri de la care nici n-avea ce cheltui, a fost, ca şi în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație şi de un strălucitor capriciu, şi totuşi s-a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, şi în comediile realiste, şi în povestirile cu subiecte din acelaşi mediu real, şi în observațiile corosiv de critice, un clasic pînă la obsesie şi manie, rafinînd necontenit cel dintîi scris, chiar cu riscul să-i ia tot ce e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Şi atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor genevez Rodolphe Toepffer, şi cu bucățele de chibrituri răpede

manevrate pe masă a căutat să-mi învedereze cum arta nu e decît o aproximaţie pe care cu un singur gest uşor poţi ajunge s-o distrugi. Alexandru Vlahuţă nu trecuse decît foarte puţin pe la Convorbiri, unde altele erau ideile conducătoare care, deşi revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puţină îndemînare la scris şi relaţii sociale bune, încă mai păstrau groaza faţă de orice putea fi tendinţă de a inova: Caragiale, el însuşi fusese adus a caricatură acelaşi liberalism de care, cu Rosetti în frunte, îşi rîsese în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare Timpul, dar desigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiţionalist, pînă la a vedea „greco-bulgărimea" numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstate cu fanarioţii. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluţionară pe care o vădeau încă de atunci poezii ca frumoasa La oglindă, cu.: .saloanele bogate,

Unde mintea nu gîndeşte, unde inima nu bate,

aşteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în faţă cu vechile arme, bine îngrijite, în mînă. Atunci cînd, prin legătura între cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaşte, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viaţă fericită, şi cu ochii adînci, cîteodată străbătuţi de scîntei, care răsăreau impresionant din întunecata faţă, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise în cariera lui literară, după nuvelele pline de dureri sociale ca şi de suferinţi omeneşti, şi vădit îşi căuta o cale.

Voinţă şi hotărîre, pasiune, franchetă, mergînd pînă la brutalitate, de militant liberal, care dădea Voinţii naţionale, „cearşaful", cum îi ziceau adversarii pentru vastele proporţii materiale, caracterizări pecetluitoare, ca „umbra rătăcitoare cu mustăţi albe" pentru Dimitrie Brătianu, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic", ori"Cleonte cel fără ruşine" pentru zburdatecul Fleva, Delavrancea,"Trubadurul" cu alăuta în cui, aparţinea mai mult luptei pe care o purta şi în care aducea tot atîta crez cît adusese Eminescu în apărarea partidului din faţă şi în dogmatica osîndire a „roşilor" de toate speţele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aplecările şi mijloacele omului de teatru, cum totul la Vlahuţă făcea să răsune coarda melancolică, uneori, alteori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însufleţea în felul său nu numai orice scria – odată, desemnînd ca o jucărie o roată la Revista nouă, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul Buccea şi căpăţînă —, dar şi orice vorbă, cu atîtea intonaţii deosebite şi oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dîrza îndreptare a frumosului păr blond şi creţ, cu mustaţa mică, ascuţită, menind război, cu strălucirea, de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbea, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului părerile şi simpatiile sale.

Faţă de încercările mele poetice, la care Caragiale se oprea numai ca să-mi observe că „lacrimi" nu rimează complect cu „patimi" şi recomandîndu-mi hazliul „pacrimi" ca să nu pierd duioasele „lacrimi", şi faţă de Vlahuţă, extrem de rezervat în judecarea literaturii altuia, el mă punea să-i cetesc

din caietul meu, şi-şi poate închipui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet cînd el cerea să i se repete versurile din Perikles;

Marea netedă, oglindă de safir, doarme supt rază.

Pe Acropole zeița protectoare privighează

Peste tîrgul alb ce-ntinde dunga lui pînă departe, sau, din Tirol:

Iar țitera sună-n vale la vreo stînă părăsită,

Cîntînd dragoste nebună şi durere nesfîrşită,

şi el însuşi, cu glasul cald, catifelat, învăluitor, trecea prin magia dicțiunii lui versurile fără pretenție ale”Iorguțului”.

Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul cînd la altul, şi i-am avut uneori, cu atîta recunoştință, în cămăruța popasului meu bucureştean. O singură dată, în casa pe care o locuia Vlahuță în dosul Legației bulgăreşti – la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curți, lîngă actualul cămin de fete”Spiru Haret” – a apărut, prezidînd patriarhal, cu fața-i de bun sfînt muscălesc, chealǎ, blondă, surîzătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire şi cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui ideologie se manifesta în cam greoaiele lui critice sociale şi socialiste, netezite de o mînă aşa de delicată în ce priveşte stilul ca a „tovarăşului” său Nădejde: însuşi Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim care, în literatură, se înlocuia cu alt pseudonim dublu, Ioan Gherea. Toată înfăţişarea – şi sufletul la fel – a prigonitului, a întemnițatului în sumbra Rusie țaristă, care părea că tîrăşte în piciorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfîrşită bunătate, de o dorință de a cîştiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înțelegea fără ura ce se amestecă de alții în manifestarea, violentă şi strîmtă, a aceloraşi credinți. Naționalismul meu nu se oțerea înaintea originii evreieşti pe care i-o cunoşteam cu toții omului muncitor şi modest care, cu atîta prestigiu cîştigat prin talentul său, nu oferea nimic pentru o cît de uşoară deviație a religiei sale sociale, ci se mulțămea să taie de dimineață pînă noaptea tîrziu halcele de jambon pentru vizitatorii grăbiți ai restaurantului din gara Ploieşti, unde stilul era desigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silințile de altă limbă ale rusului de educație. Rareori o vorbă ieşea din gura aceluia spre care, şi în nădejdea unui larg studiu de explicație filozofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la nici unul nu era nimic de scos pentru propaganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic, într-o limbă abia şi insuficient învățată, articolul sperat nu l-a avut nici unul.

Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului, înfundat peste urechi în politică, decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție şi fără program, ale Revistei nouă, mijea la orizont. Dar despre această Literatură şi ştiință, ca şi despre multe alte lucruri în legătură cu literatura, de care mă simțeam legat cu tot sufletul meu, mai mult decît orice ramură a ştiinții, în care-mi căpătasem o oarecare inițiare enciclopedică, va fi vorba mai tîrziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniştită şi plină de mulțămire a tovărăşiei în trei, au

continuat şi mai departe, dar fără aceeaşi netulburată satisfacţie, căci alţii, de multe feluri, cu dibace ambiţii, au ştiut, ca de obicei la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr-un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita vrîsta de nouăsprezece ani abia împliniţi şi puţinele mele osteneli de şcolar şi de începător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apusului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoşteau îndeajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Minister”.

XI. TREI ANI DE STRĂINĂTATE

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenuşie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescriptibil haos, în Parisul de la sfîrşitul veacului trecut, în care, după întîia covîrşitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi nu ca să-l înțeleg, căci nu fusesem trimes pentru aceea, şi eram aşa de strîns de îndatoririle mele încît nici n-aş fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atîtea lucruri de învățat, mai tîrziu şi atîtea de făcut, nu-mi vor putea îngădui să mă desfac decît pentru trecătoare şi insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară vuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din uşa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, ți se aruncau în picioare de să ți le sfarme dacă nu le păzeai bine, apoi un imens bulevard înfăşurat în muceda ceață de toamnă, din care va ploua aproape necontenit, un miros de sufragerie în care abia s-a mîntuit o petrecere, fronturi nesfîrşite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită, adăpostindu-şi subt umbrele cilindrele burgheze ori şăpcile muncitoreşti, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de deasupra, care trăia numai în serate şi „picnicuri”, cu doamnele valsînd moale în brațele ofițerilor cu epoletele lungi de aur, strigătele prelungi, triste ale vînzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o izolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, – iată ce m-a primit în dimineața cînd am făcut cunoştință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborîse în suflet şi unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii mei literari, aşa cum îi cunoscusem unul cîte unul – parcă aş fi trăit ani de zile între dînşii, împreună cu Caragiale, Vlahuță şi Delavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în Trente ans de Paris.

Casa mi-o ştiam dinainte, deşi cred că am petrecut cîteva zile în acel Hotel Rollin, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, chiar lîngă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegai şi de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut aşa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoştință, cu acel maternei spirit al bătrînelor franceze din mica burghezie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o fată purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste de care s-a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăițe, cu obişnuitul cămin de marmură la care te uiți cînd ți-e frig şi te miri ce răpede se consumă fără nici un folos loabda de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflate căutau în zădar, contra răcelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial” moldovenesc cu meşteşug cusut, două-trei scaune şi o măsuță de lucru, pe care m-am grăbit să înşir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărți, – acesta era

să-mi fie multă vreme sălaşul. Deasupra, nişte ofiţeri greci cu familie se distrau ţupăind tocmai în ceasurile cînd lucrările date de profesori îmi cereau mai multă linişte, şi mai-mai să se încaiere o luptă greco-română în momentul cînd, sătul să bat cu băţul în plafond, am ieşit pe scară somînd inamicul să se prezinte – şi, el aparţinînd elementului militar, m-am convins că e gata să ia însuşi ofensiva. O nenorocită de sluguliţă, înfăşurată în hăinuţe negre, care apărea un ceas-două pe zi pentru a face curăţenie, cu pretenţia de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împuţineze provizia noastră de cărbuni puturoşi. Nu ştiu unde mîncam înainte de a face, într-o locuinţă ceva mai largă şi cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile belşugurile moldoveneşti cu care, după torturile şcolii, mă obişnuisem.

Societatea românească nu mi se recomandase, şi eu însumi n-aveam cum şi cînd s-o caut. La doamnele Lagier era însă un român, şi ce zdravăn, masiv şi serios român, viitorul doctor şi general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpindu-l cu săptămînile, grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar şi cu dînsul. În hotelul mobilat din faţa Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcţie, vechiul meu coleg de clasă mai înaltă la Botoşani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul şi muncind din greu la filologul Othon Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun concetăţean şi prieten, care ţinea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, bucureştean din Giurgiu, plin de mîndria unei teze despre Cabiri şi a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu, mititel şi slab, cu ochelari savanţi, d. Rădulescu-Motru, pe vremea aceea complect boem în apucături – şi Evolceanu era în măsură s-o ştie mai bine decît oricine, – pînă ce, nesatisfăcut cu filozofia franceză, şi-a luat zborul către un Berlin mai metodic şi mai original, d. Dianu şi el student la latină, închis feciorelnic într-o odăiţă totdeauna încuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune şi o tînără fiinţă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din Craiova, venit pentru nişte studii de drept. O dată am fost chemat într-un colţ de Vaugirard, la un pension, ca să cunosc pe o domnişoară Poenaru Căplescu, care se cerea iniţiată, prin insistenţele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparaţii acasă, şi nici bruna mea elevă cu ochii mărunţi de şoarec nu înţelegea să-mi jertfesc timpul pentru dînsa.

Atîţia... La secţia istorică din Şcoala des Hautes Études, care se cere prezintată cu îngrijire pentru cît bine am luat eu de acolo, şi nu-l pot uita nici pînă acuma, era numai un român, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras şi oacheş oltean, foarte dibaci în a recurge la vechi cărţi uitate şi a face din ele teze nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, şi tot aşa de dibaci în a muta pe cheiuri cărţile pe care voia să le cumpere, dintr-o lădiţă în alta, cu preţul considerabil mai mic: mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n-a ocupat nici una. Mai tîrziu numai, ca elev al Şcolii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a

apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul şcolar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filozofie: n-au trecut decît vreo cîteva săptămîni şi l-am văzut venind la mine foarte spăşit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă dar folositoare convingere: că nu ştie nimic şi că trebuie să reia toate de la capăt. Eu, care n-aveam despre mine, cu şcoala mea din Iaşi, aceeaşi convingere, m-am raliat, fireşte, dar, de acuma înainte, pentru cîţiva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studenţii români erau mulţi, aproape incalculabil de mulţi, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupaţi, zgomotoşi, gata să se înjure şi să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin, cu legiunile internaţionale de tineri de toate naţiile, unindu-se numai prin grija amărîtă a carierei şi prin aplecarea către petreceri în tovărăşia unui public feminin special, cu care omul însurat n-avea nimic a face. Cîte unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiozitate sau din patima de a juca tablele, şi astfel Teohari Antonescu s-a găsit expus brutalităţilor unui institutor bucureştean venit pe sama lui, care-şi pregătea doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legaţie ca să-i cerem intervenţia. Dar personalul diplomatic, cam de vrîsta noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcţiuni. Ministru fusese Alecsandri, şi locul rămăsese neocupat, interimatul fiind ţinut de d. Nanu, a cărui asămănare cu preşedintele Carnot era în adevăr uimitoare. Dar pînă la d-sa era drum lung şi, cînd l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandaţii „să nu ne batem”. Izvorul de dreptate nu funcţiona. Şi, de altfel, niciodată de la Legaţie nu ne-a venit un sfat, o direcţie, un îndemn. Şi tot aşa va fi şi aiurea, la Berlin, C. Diamandy primindu-mă, cînd veneam să-mi reclam bursa, cu întrebarea:”Dar ce, muriţi de foame?” Eram singura naţie în care colonia, compusă mai mult de studenţi, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a rezultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu, care n-a supravieţuit ultimei lui operaţii, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri români, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoştinţii.

Aşa singur am stat în aceşti ani de studii franceze, singur cu profesorii mei, cu lucrarea căreia în curînd m-am consacrat, cu cărţile pe care le găseam pe cheiuri şi de a căror binefacere nepreţuită va fi vorba pe urmă. O dată însă mi-a venit o foarte veche cunoştinţă, poetul Gheorghe din Moldova, mititel şi bondoc, roşu şi iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta, Ana, statul îl trimesese pentru studii de statistică pe care le urma cu un moldovenesc şi botoşănean răgaz pe cînd soţia lui, foarte inteligentă şi neasămănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîştige din această scurtă şedere şi, ajutată de o soră demult aşezată ca doctoroaie la Paris, răscolea oraşul în toate colţurile.

Mă mutasem acuma în Rue du Cardinal Lemoine, la doi paşi de locuinţa veche, în al doilea etaj al unei case curăţele, cu o grădină părăsită alături şi în faţă cu nudităţile unor băi, şi aici avînd în

serviciu şi o harnică bucătăreasă şi fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu „boiserii" şi tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotită, şi din ce-mi dădea suplinitorul de la catedra din Ploieşti, o mobilă care mi se părea culmea luxului: canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă şi, o dată, într-un ajun de Anul nou, am trimes după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieşean Gane aşa, încît trebuia să întrebe ca să-şi găsească domiciliul. Stăteam într-o casă unde stăteau şi pensionari, a căror dispariție o semnala doliul de la poartă, dar şi cîte un misterios student care la miezul nopții bătea la uşa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai ştia unde i-o fi odaia, şi între atîția locatari eu eram pentru „concierge"-ul alsacian, pe care aşa de rareori îl trezeam cu obişnuitul:"Cordon s'il vous plaît" ca să-mi deschidă uşa, unul din cei mai respectabili şi prin corespondența, ziare, reviste, jurnale, care-mi venea din țară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele nobleței, intitulîndu-mă statornic, doi ani de zile:"Monsieur du Chorka".

Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină aşa de grea pe umeri: să ajungă în acei doi-trei ani la nivelul colegilor francezi, pregătiți altfel şi în alte împrejurări iar, dacă e cu putință, să-i şi întreacă. Rareori, mult mai rar decît ceilalți bursieri, la cari, ca la Evolceanu, se trezise o neaşteptată şi absorbantă pasiune pentru muzică, mergeam la teatre şi tot aşa de rar la Operă. Nici un spectacol nu mi-a lăsat vreo amintire, afară de Par le glaive al lui Richepin, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cîntece de pustiu ale turanienilor săi, cu o regină prizonieră în frunte, Le Mage al lui Massenet. Văd încă pe grosul tenor Escalais, basc după care se nebunea Parisul şi pe cântăreața cu glasul clar, dur şi sec, dna Melba, spre care atenția parizienilor se îndrepta mai mult pentru că ştiau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cumințit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.

Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atîta lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, şi asupra cochetelor „bateaux-mouche" de pe Sena, încît groaza şi dezgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna îmbulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.

N-am cunoscut casa unui coleg francez, burghezia acestei societăți aşa de prudente şi de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n-ar fi fost îndelung şi cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, şi încercări făcute naiv mi-au dat lecții usturătoare. Nu ştiu cum şi prin cine, m-am pomenit însă într-o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot, fostul secretar al prințului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute şi al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicație în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s-o ştie şi, acolo am găsit pe un german încă tînăr, cu lunga barbă castanie, care s-a recomandat drul Gustav Weigand, viitorul creator al Seminarului românesc din Lipsea. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri româneşti care

plictiseau vizibil pe atunci aşa de voinica şi de blonda doamnă Picot, eruditul francez mi-a pomenit cu admirație de Nicolae Mavros care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franțuzeşte ca în secolul al XVIII-lea”.

Societatea franceză, de la care, ca măsură înțeleaptă, ca organizare a muncii, ca discreție şi eleganță sobră, aveam aşa de mult de cîştigat, mi-a rămas total neştiută, ca şi colegilor mei, trimeşi şi ei numai pentru carte, teză şi diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual şi de grație în purtări tocmai prin viața în familia franceză, ale cării defecte nu le puteam lua, cu firea noastră aşa de deosebită, dar ale cării atît de mari calități ne-ar fi fost de un neprețuit folos. Şi nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy, şi din cauza banilor săi generos împărțiți, se simțea ca acasă, n-au avut intrare aceia dintre noi cari iubeam literatura şi lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care şi-a dobîndit între normalieni – ca înainte de dînsul un Țițeica la matematici – din acele prietenii franceze, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în cazul lui, aceea a unui de Martonne, marele geograf, care s-a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de geografie fizică şi umană, ci i-a adus aşa de mari servicii în întregirea de mai tîrziu a hotarelor.

De şcoală însă mă țineam. Nu însă în condițiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, fireşte, n-a cercetat-o nimeni. Fusesem trimes pentru limba greacă, dar eu, care mă gîndeam la filozofie şi la istorie literară, n-am făcut nimic pentru a începe studii în această direcție, şi astfel, Odobescu m-a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simțeam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiția, şi politică şi culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca şi nesfîrşită mea curiozitate şi iubire de sufletul omenesc, oricum şi oriunde, ceea ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes şi de simpatie care există în adevăr, în cer şi pe pămînt.

Dar, după noul îndreptar ministerial, unde nu trebuia să merg eu? La Şcoala de înalte Studii desigur, dar şi la Sorbona, dar şi la École des Chartes, care e în stare să reție singură pe cineva, şi la École du Louvre, care e pentru artişti, şi Dumnezeu mai ştie unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întrețineau de la Bucureşti, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii şi profesori şi să încerc selecția fără care învățătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire şi o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întîi alegerea între şcolile înseşi şi, rebel față de autoritatea şcolară, aşa de competentă încît putea fixa şi un program amănunțit pentru studii de specialitate peste graniță, am ales Şcoala des Hautes Études, singură Şcoala des Hautes Études, unde eram dator, de altfel, după acelaşi program, să-mi iau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aş fi putut urma stăruitor lecțiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „şcolăria” ieşeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul meu ca să îndrăznesc a-mi face din toate părțile un program propriu. Nu-mi voi ierta niciodată că am fost doi ani şi mai bine la Paris pe o

vreme cînd se putea asculta la Collège de France un Renan, cînd la şedinţele solemne ale Academiei se putea zări un Taine, fără să fi căutat a cunoaşte pe autorul Istoriei literaturii engleze. Şi mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanţe şi din tot ce îndoiala poate da ca atingere uşoară, ironică a lucrurilor şi a ideilor pe care era să-l cetesc, în aceşti ani de studiu, în acea Viaţă a lui Isus, în care fraţii de Goncourt, ajunşi de mult familiari mie în romane ca şi în schiţele din viaţa secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al Georgei Sand, ca şi în nobilele şi frumoasele lucrări despre originile creştinismului părăsit de dînsul şi chiar în acele diderotiane essay-uri de formă dramatică fermecînd pe atîta lume. N-am ascultat eu, care era să fac o teză cu subiectul şi din literatura franceză a evului mediu, o lecţie la Gaston Paris, care era să-mi şteargă în schimb pagini întregi din această teză cu menţiunea nu prea măgulitoare: „c'est insense...” Tot ce era dincolo de „şcoala mea” părea că nu mă interesează: n-am auzit o conferinţă, n-am asistat la o solemnitate a inteligenţei franceze, n-am căutat cu ochii curioşi şi plini de admiraţie la aceia cari în deosebite domenii o reprezintau; în lupta continuă a ideilor tinereţa mea n-a luat parte pentru unul sau pentru altul, n-am pus mîna decît pe revistele unei specialităţi pe care, astfel, o strîmtam eu singur. Tot aşa nu urmăream nimic din viaţa politică franceză supt oblăduirea chiposului Sadi Carnot, menit unui tragic sfîrşit, pe care caricaturile şi criticile vîndute pe stradă îl reprezintau aşa de lemnos încît rămîneau într-însul dinţii leilor trimeşi de negusul Abisiniei, şi a autoritarului Constans, prezintat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritîNd pînă într-atît pe omul sigur şi cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Braziliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piaţa Concordiei, fără să mă fi deranjat o clipă de la ocupaţii, aşa de onest şi aşa de îngust înţelese.

Şi totuşi era o vreme cutremurată de multe furtuni: un Ravachol, un Vaillant puneau bombe la poarta caselor burgheze, care se lăsau pe o coastă, şi de Întîi Mai oamenii Primăriei acopereau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, şarjele splendizilor chiurasieri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă pînă la margenea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaştri şi barba blondă, şi abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naţionalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranţele milităreşti ale lui Mac-Mahon şi prin scandalurile cu decoraţiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neîmpliniţi, de existenţă. Ducele de Orleans se prezintase, contra legii care înlătura pe urmaşii vechilor dinastii, ca să-şi facă datoria militară de francez şi, pentru măreţul dar făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din faţa parapetelor Senei.

Deşi lipseau acum manifestaţiile de la statuia Strassbourgului pierdut, deşi respectul pentru ştiinţa germană era aşa de mare încît un biet băieţandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunţat: „un”, era considerat la şcoala noastră ca întruparea însăşi a celei mai bine informate şi mai metodice

erudiții, gîndul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu pierise. Alascieni erau pretutindeni, şi se ceteau romanele lui Erckmann şi Chatrian, paginile dureroase ale lui Edmond About şi, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcționarul alascian arestat de germani la graniță, caii cavaleriei au stat o noapte întreagă cu curelele pe dînşii, naționalismul francez al abatelui Wetterlé încălzea inimile. Alianța rusească se desemna ca o garanție a unei viitoare revanşe şi întregiri şi vizita escadrei Țarului, înapoiată de amiralul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai entuziaste speranțe.

Legați de Tripla Alianță, eram stimați pentru valoarea militară ce ni se recunoştea, dar prezența noastră în tabăra adversarilor nu contribuia desigur să facă simpatici supt raportul politic pe supuşii lui Carol de Hohenzollern: un obraznic coleg francez a şi întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexați de Rusia”. Ne aştepta în curînd procesul intentat de antreprenorul nemulțămit, Hallier, şi un tribunal internațional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba țerii. Din partea noastră, trebuie să spun că eram impresionați, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tînăr, limbut, plin de talent, măgulitor şi gata de toate sfidările, îi dădea parcă un nou avînt, pe cînd în Franța republicană nu vedeam decît neînțelegeri, conspirații şi spirit de anarhie. Unul din profesorii noştri, totuşi un excelent republican şi un om de stînga, ne spunea la curs că poate cea mai bună soluție la 1848 ar fi fost acceptarea regenței ducesei Elena de Orleans, ceea ce ar fi scutit de catastrofa, încă aşa de dureros simțită, a imperiului al doilea. Pentru a înțelege în adevăr Franța ar fi trebuit acel simț intim care leagă om de om la două popoare care nu numai au asămănări, dar urmăresc aceeaşi țintă şi împărtăşesc astfel aceleaşi bucurii şi aceleaşi deziluzii.

Deci, ceea ce părea că este şi sfatul statornic de la Bucureşti, numai Şcoala, Şcoala fără relații în afară. În zădar, Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoştea, cred, mai mult din scrieri decît prin relații personale. M-a primit învățatul încă voinic cu acea înfățişare ironică şi cu acea blagă în vorbire pe care străinul o înțelege aşa de greu şi în care crede că recunoaşte o intenționată şi crudă luare în rîs; numai tîrziu de tot, după război, am putut prețui sentimentele adevărate ale aceluia care-şi trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă vizită că Hasdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care şi eu o judecam aşa de fastuos romantică, a învățatului român, şi m-a poftit să mai vin în zilele şi la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la aceşti oameni aşa de muncitori, cînd se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, fireşte, dintre clienții lui slavi. O dată – şi n-am prea profitat de invitația aruncată în treacăt la care se adăugea şi îndemnul de a merge la”Otelul Societăților Savante”, unde am auzit întîia formă, cu cochete şi nepotrivite triluri la sfîrşit, a Marsiliezei —, o dată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din ruseşte, rusoaică ea însăşi, femeie între două vrîste, a cării întrebare: ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniştească. Principiile mele, ca şi vrîsta şi aspectul ei, m-au pus la

adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de inițiare şcoala avea aşa de mari pretenții față de totala mea dezorientare.

Am cercetat la început mai mulți profesori, dar am rămas pe urmă numai la patru-cinci, iar, ceva mai tîrziu, trebuie s-o spun, cu singur subiectul tezei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă şi mi-a lăsat o prețioasă disciplină pentru toată viața. Totuşi, pînă tîrziu, ideea unui doctorat la Sorbona, dacă mi-ar fi primită licența – şi erau dispuşi să ție samă numai de bacalaureat —, m-a urmărit. Alesesem chiar şi subiectul: poezia latină în Italia modernă a lui Sannazar şi Vida, însă m-am oprit la observația, spusă cu o franchețǎ pe care m-am învățat greu s-o primesc, în toată sinceritatea şi utilitatea, dar şi în brutalitatea ei, ca de judecători pentru cari în asemenea cazuri nimic n-are a face decît chestiunea însăşi, că o licență franceză se capătă printr-un „dresaj” pe care eu nu-l am şi că risc astfel, deşi mai „savant” decît cei de lîngă mine, să nu reuşesc. Iar asemenea proiecte la oameni cari lucrează încet, aproape fricos, amenințau să-mi compromită reputația. Însuşi Gabriel Monod, care domina secția noastră la Hautes Études, a scris protectorului meu Xenopol că „improvizez în erudiție” şi, mai tîrziu, cînd îl rugam să-mi caute editor pentru un Carol al XII-lea la Bender pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea prezintarea prealabilă a manuscriptului şi, înştiințat de suflete bune de la noi, mustra în toată forma pe tînărul profesor de Universitate că, îmbrățişînd prea mult, uită de tradițiile şcolii.

La început deci am mers şi la un Roy, la un Thevenin. De cel dintîi, gras, roşu, vesel, încrezător – şi luat în rîs de ascultătorii lui —, m-a îndepărtat pînă chiar această „bucurie”, care nu avea înfățişarea abstrasei ştiinți ale cării mistere eram chemat să le pătrund. Tot aşa nervozitatea acelui conferențiar de instituții care era Thevenin, pe care l-am mai revăzut o dată, după un sfert de veac, biruind încă nervii săi zdrobiți, care-l făceau aşa de greu de ascultat.

Un mare folos aş fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomatica. Nu ştiu ce m-a făcut să părăsesc un curs aşa de necesar, rămînînd să învăț eu singur ceea ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ținea gata la îndemînă.

Rămîneau deci abatele Duchesne, Monod şi d. Charles Bémont.

Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, Liber Pontificalis, şi prezintatorul Romei subterane, cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiții de formă ale ştiinții franceze, era Voltaire în carne şi oase, dar şi în spirit. Aceeaşi fină formă a craniului, aceeaşi viță de păr răsucită pe luciul pleşuviei totale, aceiaşi ochi proeminenți, cu aceeaşi tinereşte ştrengară strălucire într-înşii, aceeaşi gură larg tăiată şi răsfrîntă asupra dinților absenți. Şi aceeaşi eternă îndoială, exprimată în nuanțe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovea, fățiş şi pieziş, cu atît mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cîte oase de mucenici au fost răscolite de mîna aceea supțire fără a tremura înaintea sacrilegiului care, o dată săvîrşit ştiințific, era întovărăşit de nelipsitul zîmbet al feței întregi: încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare

analize! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voi şti mai tîrziu numai ce duşmănii stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajuns – biruit întîi de Jonnart, diplomatul care expulzase pe Constantin al Greciei, ceea ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căuţînd operele învingătorului, – membru al Institutului, director al Şcolii din Roma, unde adesea a speriat pe Monsignorii tipicari şi, ultima dată cînd l-am văzut, îngrăşat şi puţin obosit, în 1920 [...], mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de eruditi pe care fabricaţia noastră-l aruncă asupra unei societăţi cu o direcţie aşa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i prezint o teză, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechi Papă medieval, şi făcînd să i se ducă de servitoare carta de vizită a importantei mele persoane, el m-a privit cu aceeaşi luminoasă ironie pe faţă, recomandîndu-mi să păstrez cartonul meu pentru altă ocazie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr-o veche familie de pastori din părţile Genevei, cu barba mică în două părţi, faţa încă tinereşte roză, cu ochii foarte uzaţi supt nedespărţiţii ochelari, Monod vorbea încet, cu un aer de tristeţă, prezintînd, cu scrupulozitatea profesorilor săi germani, la cari se gîndea cu o jenată recunoştinţă sanitarul din 1870—1871, – cînd a scris adînc simţita cărticică Français et Allemands —, despre instituţiile france care erau de mulţi ani de zile singura lui ocupaţie ştiinţifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nici o silinţă, pe care ar fi socotit-o scăzătoare, de a introduce în ea formă şi viaţă, nu ştiam la acest profesor, atît de respectat, ce alese şi duioase intimităţi ascunde aparenţa glacială şi mohorîtă. Soţ al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluţionar al Rusiei, trăind în căsuţa-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într-o tovărăşie sufletească din cele mai distinse, şi cu prezenţa unei rude mistice a soţiei sale, crescînd cu cea mai mare şi mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Şcoala franceză, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lîngă care, eretic de figură şi de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, şi care e azi dna Rist, şi pe acel fiu, Bernard, în care pusese atîtea speranţe şi pe care l-au luat, în ce chinuri! ostenelile anume impuse de superiori fără inimă tînărului soldat, Monod ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viaţă intimă a lui, aşa de scumpă şi aşa de rară. O dată am mers la el ca să restitui o carte, şi vizita n-a durat zece minute. Acolo am putut simţi tot ce coboară în suflet religia unei aşa de covîrşitoare autorităţi, trecută prin atîtea persecuţii.

Tînărul alsacian protestant care prezintă izvoarele istoriei Angliei într-un curs, care păcat că n-a fost publicat, de cea mai mare preciziune şi cu o formă plăcută, d. Bémont, avea faţă de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei teze frumoase despre Simon de Montfort, ajutătorul lui Monod la vestita Revue Historique se lăsa atras, din nesfîrşită lui bunătate, şi la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găseau totdeauna din belşug la acela care ne-a cercetat apoi în ţară, ne-a urmărit cu atenţie şi, în timpul războiului, ne-a arătat una din acele simpatii profund înţelegătoare care mîngîie de suferinţi şi dau încredere în neapăratul succes al cauzei celei drepte. Şi pînă astăzi, la capătul atîtor dovezi de preţuire pe care unele critici fireşti nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru

mine de cîte ori ochii, încă aşa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă necontenit o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care şi ea s-a prelungit, spre desperarea urmaşilor nerăbdători, aşa de mult.

Îndemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atît de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți cari-şi aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinistul şi cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente Istorii generale franceze4 şi, obişnuit cu alte direcții, n-am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrîn cu ochii albaştri şi ascuțita barbă căruntă.

Aici era însă, întrecînd pe toți prin cea mai absolută şi mai rece rezervă, pînă într-atîta încît ni se părea că voit nu ne recunoaşte pe stradă, un profesor care, înainte de toate, deşi declarînd că nu-şi recunoaşte nici o aptitudine didactică, nici un talent de a comunica ştiința sa – şi s-a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Arhivelor Statului, – căuta să-şi formeze elevii şi altfel decît prin lucrările scrise de la Hautes Études, şi să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțiş de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile şi Paul Verlaine – poetul suferinților şi capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil şi observat dintre erudiți – Charles V. Langlois, vorbea încet, cadențat, sacadat, afecționînd unele comparații ca aceea a „vinului nou în foaie vechi”. Acei mărunți ochi de miop şi de observator m-au deosebit de la început dintre colegii francezi, printre cari îmi aduc aminte numai de măruntul, brunul şi prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai tîrziu – iar de la Hautes Études îmi rămîne numai actualul director al imprimatelor la Biblioteca Națională, d. de la Roncière, fiul amiralului, şi el însuşi istoric al Marinei, pe a cărui mare învățătură, liniştită şi distrată, o încunjura respectul tuturor camarazilor, veniți de la Şcoala Normală şi de la Ecole des Chartes.”D-ta ai mai cetit vechi documente?”, mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că ştiu latineşte, greceşte şi chiar nemțeşte. I-am mărturisit că nu. Şi, imediat, nu pentru o lucrare în scris, oare se prezintă, se analizează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, şi se restituie, dar pentru un articol în Revue Historique – uriaşă onoare! – mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era subbibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brentano – un bun tovarăş pe care nu l-am mai revăzut deşi acum vreo treizeci de ani a fost la Bucureşti pentru o conferință, dar fără a mă cerceta —, manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s-a vădit imediat atît de interesant, al scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelar al insulei Cipru şi predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce sete m-am pus la lucru şi de ce mîndrie am fost cuprins, deşi continuam colaborarea mea la mai multe reviste româneşti, cînd pe dosul coperții de la Revue Historique s-a anunțat apropiata apariție a unui studiu de”Pierre Jorga!””Pierre Jorga” n-a luat acest

4

studiu de inițiare ca un exercițiu de formă, în vederea unei înaintări şcolare, ci s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtăşit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii şi la căpătâiul căruia ar fi vegheat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris, unde şi-a închis suprema deziluzie şi dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr-un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață şi alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare şi activitate am făcut întinsa teză care mi-a cucerit diploma de la Hautes Études.

De acum înainte, viața dimprejur, chiar şi lecțiile celor doi-trei profesori la cari urmam şi mai departe, mă reținea mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voi împărți după necesitățile înseşi ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească şi cum n-o pot recomanda îndeajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veneau de acasă şi care erau respectuos suite sus nobilului român”Monsieur du Chorka”, luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi rezervasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrîndu-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în cazuri excepționale, din bugetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice pînă la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai înaltă jertfă pe care puteau s-o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi uşor pe lume plăceri ca aceea pe care o simțeam cînd, între nouă şi unsprezece ceasuri de dimineață, în aerul aşa de viu totdeauna, uneori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Senei, cărîndu-şi vasele normande încărcate cu marfă şi purtînd pe covertă toată familia „căpitanului”, plus cînii, pisicile şi bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini şi foarte adeseori feminini, pe cari-i cunoşteam temeinic, căci de la această străbatere psihologică atîrnă şi prețurile ce se pot dezbate: de la polonul cu note de muzică, purtîndu-şi ciudata coadă sură împletită pe spate, pînă la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror față stacojie erau însemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roşu mult mai pronunțat trimetea şi la frecvente şi abundente libații la multele cîrciume din față. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, şi ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achiziționa pe atunci, în ciuda sfaturilor date de librarii de la spate, pentru prețuri foarte mici, cărți din cele mai folositoare şi mai pline de atracție. În special cele în limbi străine, cu cărțile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nici o trecere şi se îmbiau pe nimic, – de unde pentru mine şi avantajul de a mă adînci în cunoaşterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpăraturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într-un colț al odăii de culcare, după ce fuseseră foiletate voluptos în seara liberă de muncă şi scutită de grijă a cui nu duce nici o răspundere şi nu poartă nici o luptă.

Astfel, tot ciocănind în cutare Istorie a dispariției păgînismului, limba germană mi-a intrat în

minte altfel decît prin lecțiile de la Botoşani şi de la Iaşi, pînă la Universitate. Iar, cum frumoase cărți engleze îmi căzuseră în mînă, pe dînsele, începînd cu Poemele lui Shakespeare, legate în marochin roşu, pe care le păstrez, m-am îndărătnicit să le dau de rostul cuprinsului. Întîi am încercat în tovărăşie cu Evolceanu, care s-a dezgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic aşa de plin de aluzie şi aşa de împovărat de apucăturile sufleteşti ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicționar. Trudindu-mă astfel dimineața în pat, pînă a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din îndrăznețul roman de profeție al lui Bulwer Lytton, Ultimul dintre baroni, m-am trezit ştiind englezeşte fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iaşi şi o ceteam curent; aici am deprins, pe volumaşele de la Garnier, din O Parnaso Lusitano, limba portugheză; pe cea daneză mi-am însuşit-o din nu ştiu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger: am deprins suedezeşte, pe vremea cînd ceteam în traducerea edițiilor Nilsson seninele, dar şi energicele Synnove Solbakken şi Arne ale lui Bjornstjerne Bjornson, după însuşi textul episcopului Tegner, în celebra lui epopee scandinavă, de clare şi aspre trăsături, dar şi cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor nordice, Saga lui Fritjof; în olandeză m-au introdus foarte uşor romanele, frumos tipărite, ilustrate şi legate în pînză albastră cu aur ale sfătosului Van Lennep, mai mult decît poezia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdijk. Singurele limbi slave şi turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, şi pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiazi, servit de corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei francez, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-şi zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit şi în țară, luam omnibuzul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de privelişti, la care se adăugeau cele, de alt gen, la însuşi suişul scării în vîrticuş, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în larga-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cîte unul – îl văd şi acuma sclipind din ochelari, mişcînd din țuluc şi gata să mă înțepe cu barbişonul sur – era în stare să mă pîndească oare întregi pînă voi pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, încîntat că şi el colaborează la actul de vindictă:”Monsieur, on vous appelle au bureau” şi apoi, de deasupra țepoasei bărbuțe:”Monsieur, vous devez être Anglais”, ceea ce nu era un compliment. Altfel de sală de lucru decît a culoarelor şi depozitelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la şcoala noastră; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lîngă aceia cari, mai ales după amiazi, dorm liniştiți, fără o tresărire; şi pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sîsîituri stăruitoare ale nervoşilor, totul punctat de paşii de sentinelă ai supraveghetorului căutîndu-şi o victimă, pînă ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude poruncitor:”Messieurs, on va bientôt fermer”;”Messieurs, on ferme”;”On ferme”. Fără a mai pomeni ce aşteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuarul, din rîndul ai doilea, al manuscriptelor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci altfel îl poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă

nu cutezi a-ţi lua libertăţi, totuşi aspru blamate, la care un drept foarte contestat ţi-l dă multul păr alb din cap şi din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fişele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se desluşea figura cavalerului picard căruia-i închinasem doi ani din tinereţa mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcuţ şi fără protecţie, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tânărul rege, curînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrşitele episoade ale războiului de o sută de ani, descoperind în sfîrşit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz”, regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea Sataliei, spumegînd de mînie cînd se părăseşte Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tîrîndu-şi apoi îndoielile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri şi îndemnuri, în Franţa naşterii lui. În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, şi cu analizele literare care i s-au suprimat pentru a nu împovăra şi mai mult bugetul şcolii, şi aşteptam sentinţa, temută, a comisarilor responsabili.

Şi ce dulce era, după atîta muncă, să iau „batoul” pe Sena, să ascult distrat strigarea staţiilor pînă la”Pont de Sully, la Bastille!”, să pornesc pe cheiurile acum pustii, pe lîngă fete pentru mateloţi, care-mi strecurau la ureche”Joli gargon”, şi să mă înfund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aştepta în apartamentul mobilat din banii mei masa de sară şi plăcerea inegalabilă a răsfoirii cărţilor pescuite abia în cursul dimineţii.

Pentru teza mea trebuisem să fac şi un drum în Italia, cu bieţii trei sute de lei smulşi de la Ministerul de Instrucţie, acum încredinţat unui tînăr avocat, cu care era să am multe legături şi de multe feluri, Take Ionescu, şi care ni se părea nouă că s-a cam grăbit. Am debarcat într-o Romă alta decît a otelurilor de atunci doi ani, într-o cămăruţă de adăpost mai ieften, unde am redactat, nu fără emoţie, petiţia către însuşi Papa, ca să fiu admis a lucra în arhive. Eram recomandat de profesorii mei Şcolii franceze din Roma, şi astfel m-am prezintat directorului ei, Geffroy, autorul Istoriei Suediei, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunţii. Am fost dat în sama unui blond coleg francez, care era acolo cu familia, nevasta săltîndu-i un prunc pe braţe, şi care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea muzeele, rostind aprecieri convenţionale, de această Romă a monsignorilor, în faţa cărora, spunea el, „e un straniu amestec de fineţă şi de prostie”. Cu el am străbătut străzile populare şi m-am oprit înaintea costumului din Campagna cu tabliete aşa de asemenea cu catrinţele noastre şi cu alba cămeşă plisată ieşind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce aşteptam îndelung, într-un îngust culoar – dincolo de care Sfîntul Părinte, prizonier din voia sa, însuşi Leon al XIII-lea, se primbla în grădinile sale, invizibil, să treacă oara „precisă” a introducerii în cămăruţele cu registre, intram cu sfială şi-mi luam locul la mesuţa unde mă primea cu un zîmbet cîte un amabil iezuit cu barba lungă ca a preoţilor noştri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondenţa papilor din secolul al XIV-lea, şi vecinii francezi îmi strecurau taina cum se pot dezmorţi picioarele în arhivele Vaticanului: lira regelui Umberto, jouer de la lyre. Cînd şi cînd, un clopoţel suna, şi toată

lumea se ridica în picioare: era un cardinal care trecea. Şi, de cumplita grabă cu care mă strîngeau atîta material şi atît de puţini bani, de mîncam cu o liră – iar lira! – la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura şi cîte o lepta fără curs a regelui grecesc Othon, mă trezeam noaptea, urmării de vedenii, strigînd de-mi speriam vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe Kernbach şi soţia lui, fricoşi şi nemulţămiţi călători, m-a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărţile engleze frumos legate şi frumos mirositoare – atunci am primit în suflet pe Carlyle, şi m-am simţit altul după cetirea Revoluţiei franceze, a lui Frederic al II-lea, a lui Cromwell, cu nesaţ sorbite la Paris. Stăteam într-o casă cu trei surori, dintre care două îşi aveau bărbaţii în larga lume şi unde-şi avea sălaşul tot felul de lume: un tînăr italian, un grec cu favorite înfoiate... După vederea Londrei, Avenue de l'Opera îmi părea o alee de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele englez Richard al II-lea. Neuitată iniţiare literară, care mi-a turnat în suflet o binefăcătoare concepţie religioasă, idealistă, activă, care mă susţine şi pînă astăzi, în ciuda lucrurilor şi a oamenilor.

În sfîrşit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sentiment în materie de învăţămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieşene, unde, dacă izbuteam fără voie a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul şcolar şi pentru tînărul capabil de a avea şi de a manifesta cu francheţă şi curaj, idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoştinţă faţă de profesorii mei, cărora le datoram atîta, şi cari, la plecare, mi-ar fi spus şi ei ceva – dar, iarăşi poate să fi fost în această condamnabilă indiferenţă şi foarte mult dintr-o sfială pe care şi atitudinile profesorale mi-o întăriseră —, şi am plecat la Berlin. Programul cel mare al şederii mele în străinătate mi-o impunea, şi cîte unul din studenţii de la Paris mă şi precedase în această Germanie, de un aşa de mare prestigiu, care era şi aliata noastră.

M-am trezit deci într-o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă şi străbătut de nişte curente de aer aşa de reci încît, strecurîndu-mi-se prin mîneci, îngheţau braţul pînă la cot: o mare schimbare şi o reală suferinţă după iernile pariziene în care ninge şi îngheaţă aşa de rar, aerul totdeauna umed păstrîndu-se necontenit suportabil. Tot aşa de frigid îmi părea totul: casele fără trecut, ridicîndu-şi blocurile care nu primiseră patina de fum şi de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care şuiera vîntul din stepele polono-ruseşti, pieţile vaste, bisericile calvine şi protestante făcute pentru un raţionalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care uneori la Paris, peste tot vuietul infernal, din care lipsea atunci acela al automobilelor, cu birjarii beţivi şi hărţăgoşi, „faisant trotter cocotte", îmi amintea dangătul neobosit din turnul bisericii Sfîntului Ioan de la Botoşanii rămaşi în fund, tocmai în fund, şi pentru toată viaţa. Supt zero erau privirile oamenilor cari, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărîmaseră cîteva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandaţi, că se găsesc totdeauna supt ordin şi gata de o temută inspecţie. Pe cînd uniforma franceză, nesimpatizată

de muncitori, se ținea ascunsă, aici „haina împăratului se expunea pretutindeni şi era bine să-i faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochii îmi păreau că aruncă sclipiri de oțel şi talia se ținea țeapăn dreaptă ca şi cum şi acolo ar fi contribuit teribilul crivăț care îngheață. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoțeilor prinşi de un adevărat tui turcesc cu coada de cal spînzurînd în vîrf: lumea n-avea destui ochi pentru această întrupare a mîndriei naționale. Cîndva am zărit şi pe stăpînul tuturor energiilor şi tuturor splendidelor manechine: marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-i care luneca răpede din şi spre Schlossul strămoşilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care şi în domeniul social, la începutul domniei sale ambițioase, încercase a le realiza, şi nu era nimic imperial nici la împărăteasa grasă şi palidă, cu ochii foarte mărunți, nici la grupul de copii în mondire fredericiane, cu micuța princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate ferestile.

Supt drill şi exerzieren, care contrastau aşa de puternic cu oarecare lăsare în voie a şepculițelor roşii franceze, era însă, în ciuda constrîngerii şcolare, şi altceva: o burghezie nu atît de deosebită față de cea franceză şi un intelectualism familiar în legăturile sale de şcoală şi de societate şi chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața lui şi contra lui, dar nu şi peste dînsul, strivindu-i mîndria şi aspirațiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord şi apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n-am întîrziat să mă deprind, mi-au putut învedera îndeajuns aceasta.

Întîi în Berlin chiar, la gazda mea însăşi.

Mi se recomandase, de Evolceanu – care era mai de mult acolo, despărțindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său şi căruia soliditatea Berlinului, cu marmura şi porfirul adevărat al galeriilor de artă, îi impunea aşa de mult —, pensiunea unde se adăpostea el, în paşnica Dorotheenstrasse, totuşi la numai cîțiva paşi de Universitate ca şi de Schloss cu tainița vulturilor. Mare casă de raport, servind mai multe familii şi jos, cu cheile în mînă, un rebarbativ portar-temnicer vorbind cu secul şi durul accent berlinez. Frau Dollen, bătrînă văduvă izraelită, mare admiratoare a lui Bleichroder şi care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre desperarea nervosului latinist român, dacă „şi împăratul a fost la îngropare", sentimentală şi banală persoană care ne soma să declarăm: „oare nu găsim că leul are ceva maiestuos" şi deplîngea pe contemporana sa, împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I întrebuința rareori scara care le reunea apartamentele intime, prezida cu demnitate un adevărat sobor internațional de persoane, masculine şi feminine, pe care, pentru motive deosebite, le adunase Berlinul. Erau acolo, pe lîngă Evolceanu şi Teohari Antonescu, un reprezintant autentic al victoriei de la 1870— 1871, care cunoscuse la şcoală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devie regele României şi căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle; maiorul în pensie, a. D. von Plessen, cu părul aranjat ca la frizer şi

mustața roșie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci americane, cu două fete așezate la celalt capăt al apartamentului ca să n-aibă a face cu o ușă care se deschidea între cele două odăi, a maiorului și a mamei lor; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist și furnizor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soția pribeagă. Americane, alte americane, dintre care una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit avînd prea multe ocupații pentru moment; apoi două blonde, albe, grăsuțe misses, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului meu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după-amiazi, în altă direcție – infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul"Zoi mu, sàs agapò" („Viața mea, te iubesc"). O alta, zeiță mîndră și strălucitoare a republicii federative cu cîteva stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmîntul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un"Leutnant" în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl punea să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnizoana lui, ca să-i rîdă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Atîtea americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lîngă care, ignorîndu-le total, ca unul ciare știa cîtă primejdie este să faci curte unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate dezastruoasele ei consecinți financiare, un singur american, ofițer de marină, pe care noi, românii, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într-una dacă dynamite se pronunță dainamait, ceea ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cînd am refuzat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să rîdem la Witz-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga Kamerad și a propune pacea, pentru că zîmbea din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbeam nemțește și ne spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman".

Dar expoziția umană, ca într-o Weltstadt, cum devenise acum Berlinul, nu se oprea aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau reprezintate. Un grec rotund, oacheș și unsuros la fața, care nu se dădea pe nimenea altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o norvegiană bătrînă ca Nornele care vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cării asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul japonez cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Dollen", care se emoționa profund, pînă la lacrimi, și-și deschidea punga bine înnodată, cînd „bietul" Kanai, „al cărui tată ajunsese ministru de război în Japonia", avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungea fără termin. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai sîngele va hotărî, dar care mărturisea lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor mei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era reprezintată de singura familie a stăpînei: fata

matură care era sigură că o ia Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, şi alta, roşie şi masivă, care păzea cu ochi îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, îşi petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau aşa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numaidecît în legături cu oamenii, cu oamenii serioşi şi tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dînşii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît huruitul şi pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Aşa era şi la Universitatea, clasic-solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic cel Mare în față,”Universitatea regală frederico-wilhelmiană”, în ale cărei culoare nu se purtau studenții, strict distribuiți în timp şi spațiu, manevrînd didactic la sunetul de clopot, neobişnuit în Franța, care-mi amintea mie de muzica analogă a bucovineanului „domnu’ Felix”, „pedelul” importat de bunul „dom’ Berlă”. Corecte, geometric perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile”, aşteptau, cu studenți platnici, înscrişi, prezintîndu-şi pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele”, ascultători tăcuți, impresionați în aparență, ai unui Lehrer, care de obicei îşi cetea cu glas egal, de o sonoritate profesională specială, un caiet. bine scris, bine cusut şi bine păstrat, în margenile precis fixate ale unei oare, a cării trecere se sublinia de îndătinatele fîşiiri din picioare, cu efect irezistibil, ale ucenicilor.

Pe profesori, afară de unul singur şi o singură dată, nu i-am cunoscut acasă, şi nici la seminarii. Acea singură excepție m-a lecuit de dorința, sinceră, de a mai încerca. Era la istoria medie, şi intrarea mea în odaia plină de tineri gata de război a fost semnalată prin căutături în care pentru fostul elev al unei şcoli franceze nu era desigur prietenie. Se analiza un text medieval şi, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie, ba din secolul al XIV-lea care-mi era aşa de cunoscut: proiectul de expediție sacră al lui Guillaume Adam. În mediul neobişnuit, o întrebare, ca la liceu, mi se adresă mie, şi cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la somațiile prea imperioase, tăcerea mea m-a fixat vizibil în judecata acelei tinerimi studioase – „iată ce e şcoala franceză”, păreau să spuie douăzeci de ochi! —, pe care n-am căutat s-o mai revăd, mărgenindu-mă a-mi face la cursuri, mai mult sau mai puțin exact, „semestrele”.

Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru Scheffer-Boichorst care, cu ochii aproape pierduți şi cu atîta experiență în schimb, avea curajul, în fața celui mai numeros şi mai admirativ public tineresc, să spuie, vorbind uşor, mai mult decît „franțuzeşte”, că asupra bătăliei, asupra marii victorii inițiale din Pădurea Teutoburgică, a cării bogată bibliografie o dădea, nu se ştie de fapt mai nimic. N-am fost mai asiduu la Ludwig Geiger, elevul şi continuatorul lui Burckhardt, istoricul vestit al Renaşterii, care îngîna prelung, oprindu-se la sunetul clopotului şi în mijlocul unui titlu de carte, o poveste despre Rabelais,”Ra-pe-lé”, pe care o culegea din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vreo două ori la prietenul Richard Sternfeld, evreu sărac, pasionat de muzică, mare prețuitor al Franței, pe care o punea alături cu Anglia în prelegerile

sale, dar ținîndu-se ca scriitor de angevinii din Neapole, de cruntul Carol I şi de sfîntul lui frate, Ludovic al IX-lea: el îmi primise şi teza de doctorat, pe care nu era s-o trec însă la Berlin.

Atîta contact cu universitatea, şi o vizită inițială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, Gesuch-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostăşeşti din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul şi în alte lupte decît ale științii, Virchow. Foarte albul, uscatul, slabul bătrîn cu barba rotundă şi şuvița de păr pe frunte, m-a contemplat prin ochelari şi mi-a atras atenția asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise pînă ieri, Bismarck – acuma vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea dra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, Pärchen, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenții îl conjugau: caprio, caprire, caprivi, capritum – că de un timp, printr-o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale universității autonome, s-a desființat carcera ei şi orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei şcoli e supusă legilor țerii şi dată în sama organelor obişnuite ale poliției şi dreptății. – Dar eu sînt, Excelență, deşi încă aşa de tînăr, Oberlehrer, profesor de liceu la cursul superior. – N-are a face; eşti înştiințat.

Inutilă recomandație, căci pe lîngă altele, aveam destul de lucru.

Întîi cu teza care-mi putea mijloci doctoratul, impus de condițile înseşi ale trimiterii mele în străinătate.

La Paris, cetind paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, Visul bătrînului pelerin, tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie Istoria literaturii franceze în secolul al XIV- lea, ambițios proiect pe care, ca şi pe acela al unei Istorii a cruciatelor mai tîrzii, neglijate de obicei, l-am urmărit multă vreme şi, cum se întîmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite şi mîngîiate, nu l-am realizat niciodată. Dar, între altele, copiasem părți însemnate din romanul, asămănător, al lui Toma al III-lea, senior al marchizatului italian subalpin, pe atunci de influență exclusiv franceză, Saluzzo, Cavalerul rătăcitor. Mă atrăgeau mai mult portretele de prinți contemporani, bine trase, unele considerații morale, cîte una şi politică, decît fabula în felul obişnuit în acea vreme, cînd Roman de la Rose, în a doua parte a lui, mai hotărît alegorică, dar plină de aluzii contemporane, stăpînea sufletele. Vrînd să înfățişez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuințasem şi călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia, ca să cercetez, din fugă, şi manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flăcărilor, aşa încît lucrarea mea de doctorat, scărmănată cu ură de un Gabotto şi un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine ştiute, contra intrusului francez, a ajuns să fie înlocuitoarea parțială a textului dispărut. Era vorba acum să reconstitui şi biografia marchizului neastîmpărat şi fără direcție, cavaler bătăuş, despre care se ştiau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Şi astfel am cules răbdător ce informație măruntă se putea găsi, luînd ca bază acea istorie

a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m-a dăruit şi cu o cronică iscodită de dînsul – şi ce aspru am fost mustrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n-am cunoscut dezvăluirea cuprinsă într-un articol pe care unul îl strecurase în... Buletinul oficial al Ministerului de Instrucție Publică, poate pentru că-l refuzase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir! Apucăturile mele literare îmi cereau neapărat să pun ceva carne pe oase, şi astfel am creat un cadru cam larg pentru o aşa de strimtă figură, cu note asupra culturii şi obiceiurilor contemporane, ceea ce mi-a adus ca neuitată mîngîiere laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominația franceză la Genova, în care observa – şi nu uit nici aceea – că în cartea mea nu e nici una din acele „pointes acerbes qui deparent tant d'ouvrages de l'érudition moderne".

Scrisesem în limba germană – vai, cu cîtă trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris şi la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse şi, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabularul care zilnic mi se îmbulzea! Dar Sternfeld mi-a observat părinteşte că e mult de îndreptat, indicîndu-mi şi un polon obişnuit cu asemenea revizii (pe urmă am aflat de la un coleg român că asemenea revizii înseamnă de obicei o redactare, el însuşi, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei şi fragmente...). Se şi revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului facultății, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut teza „fără nici un ajutor". —Dar este cineva care mi-o revede. —N-are a face. Aşa se întîmplă cu toți străinii. —Dar nu pot jura! —Atunci mergi la Lipsea, unde se primesc tezele şi în limba franceză şi în oricare alta, şi chiar în a d-tale. dacă este cine să ți-o poată ceti.

Şi astfel am dăruit un creion de aur polonului, mi-am luat teza şi timp de o lună de zile am tradus-o în franțuzeşte, luînd apoi – fără a-mi retrage actele, dezinmatricularea cerînd o taxă, şi am fost deci dezinmatriculat din oficiu – trenul pentru Lipsea.

Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la Paris, iarăşi fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat şi prețuit.

Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de țara şi de neamul lui, m-am trezit în Biblioteca Națională cercetînd catalogurile la secțiunea care priveşte Orientul european, şi un fior de bucurie, mai străbătător decît acela care întovărăşea şi descoperirile cele mai neaşteptate şi mai frumoase în alte domenii, m-a pătruns cînd între „noile achiziții" am găsit scrisori de-ale pretendenților noştri domneşti ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea şi fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S-a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu teza mea, şi un mănunchi de acte româneşti sau privitoare la români, pe care m-am grăbit să-l comunic – cui altuia? , lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi şi oral, în aparițiile la Paris ale profesorului meu, a cărui fermecătoare tinerețǎ de spirit se distra de orice: de jocul marionetelor care-l pasiona – cîte marionete nu le manevrase el ca istoric! – şi chiar de ocazia ce i se oferea de a duce acasă supt ploaie

pe o biată grizetă care nu-şi luase umbrela – era descurajant, deşi, chiar de atunci, descurajarea nu intra în obiceiurile mele:"Istoria românilor am scris-o eu; nu e nevoie să se revie asupra ei; caută-ți de istoria universală, unde te aşteaptă, la Iaşi, catedra lui Nicolae Ionescu".

Eu însă am perseverat şi, ajuns la Berlin, am intrat, din capul locului, la Arhivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul imperiului otoman, mai căutase numai pentru ineditele pe care le-a dat apoi în Tezaurul său: Papiu Ilarian. Ce de lucruri nouă îmi răsăreau în cale, pînă la uneltirile contra turcilor, cuprinzînd şi planul de a prinde pe sultan, pe care Petru Rareş le făcea electorului de Brandenburg prin trimesul său! Atîtea alte lucruri veneau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipseau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refuz al asprului Frederic Wilhelm I de a asculta pe nu ştiu ce spion moldovean. Dar aici, renunțînd să fîşîi din picioare la Geiger şi chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic, toată corespondenţa de la Constantinopol a trimeşilor prusieni şi m-am apucat chiar de lunga, greaua, obositoarea muncă, neplătită şi nerăsplătită, şi pînă la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iaşi şi din Bucureşti pînă pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alții ar avea să continue azi, în loc să-şi batjocorească predecesorii şi ajutătorii. Nu pot spune îndeajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngrămădise zi de zi aşa de mult şi a cărui publicare o aşteptam cu o aşa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n-am mîncat în spectacole, primblări şi aventuri, ca mulți alții, banii cu îngrijire economisiți ai binefăcătorului meu prin bursă Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă nici un profesor de care să fi fost legat, nici un coleg german, dar absolut nici unul, pe care să-l fi cunoscut, nici o apropiere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară şi de la care să-mi fi picat vreodată două rînduri de scrisoare.

La Lipsea intram în adevărata viață germană, în viaţa germană a Sudului, mai blîndă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută", fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu al existenţei o găsisem la Berlin, tot aşa ca şi în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale fîlfîind pretutindeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite dar, trebuie s-o recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuşi tînărul autocrat rusesc. În Saxonia, voi putea să văd făcînd semne de prietenie în dreapta şi în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, şi pînă şi în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebea îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis şi sec, al Berlinului.

Oraşul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții şi de trufia militară: întîi negustorii, al căror bîlci, pe care nu l-am văzut, însemna şi acuma destul de mult, deşi nu mai veneau, ca odinioară, oamenii Orientului, grecii,

ca şi moldovenii şi muntenii, vechii noştri lipscani, cu hainele lungi şi largi şi cu impozantul işlic pe capetele rase şi, apoi, pe lîngă dînşii, studenții de la Universitatea cu lung trecut pînă în evul mediu, la care se adunau tineri din multe națiuni, şi atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret care, şi din cauza compoziției lui variate n-aveau nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor universității pariziene, serveau berea de Pilsen în pocale înalte şi gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aer liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea să meargă şi în împrejurimi, unde nu găseai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau fireşte şi teatre, şi atîta muzică pretutindeni, pentru cine avea mai puțină muncă şi mai multe mijloace decît mine, grăbit să mîntui cît mai răpede cu doctoratul.

Şi trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viață modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraş unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica turnul puternic al bisericii Sfîntului Petru, Bederskirche în pronunția locală. Cine avea vreme ar fi avut şi alte elemente istorice de găsit.

Societatea internațională lipsea, bineînțeles, cu totul. S-au dus americanii ciudați şi frumoasele americane, grecul placid, lupava norvegiană, Plessen amenințînd cu mustățile două cornuri ale lunii, japonezul în căutarea unui nou împrumut, maghiara cu părul rutilant, gata de o romanță de iubire, şi chiar grupul de români harnici la studiu şi răi de gură. Eram lipsit de tovarăşi, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari vizibili, în care portarul, găzduitorul meu, biet om cu familie, năcăjit de studenții beți cari-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, şi venea să şi-o verifice necontenit; altfel, fata-şi lăsase în odaie scrisorile Corneliei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simțitor suflet mediocru, şi la plecare familia aştepta jos cu un buchet de flori în mînă de care poate întreg Berlinul n-ar fi fost capabil.

Se apropia vacanța, şi nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlineze. Iarăşi lipsei mele complecte de călăuzire i se datoreşte faptul că n-am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze şi cărora această lipsă de atenție nu putea să le placă prea mult. Nici nu i-am vizitat, văzîndu-i numai în ziua examenului, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupră-şi, după moartea bătrînului Maurenbrecher, teza mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea şi nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste şi individualiste, cu tot ce s-a adaus pe urmă la această linie dominantă, şi nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire şi de neobişnuită ca formă. Nu se grămădeau în jurul celui de curînd sosit studenți de toate neamurile, în frunte cu japonezii gata să jure că în istoria lor națională, pentru care se comanda larg informația, toată concepția profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cării

bunătate era amestecată şi cu multă maliție, el s-a interesat de studiile mele franceze, de cuprinsul şi de lacunele lor, reținînd pe acestea din urmă, şi mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu gîceam ce relații voi avea pe urmă cu omul, de o aşa de sigură şi de prielnică memorie față şi de un student atît de străin şi de puțin pregătit în chestiile oare-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilitățile mele de publicare în limba lui era să-i datoresc aşa de mult.

Ideea că alegîndu-mi trei materii după regulament: deci, pe lîngă istoria universală, limba latină şi literatura franceză, la a cării cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să şi lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte. De altfel convingerea că la un examen e bine să te prezinți nu cu ce ai îmbucat atunci, ci cu ce posezi obişnuit şi permanent, cu ce ți-ai însuşit în adevăr şi serios, o aveam şi atuncea. Vremea mi-o petreceam deci în acele cîteva săptămîni de Lipsea numai cu facerea corecturilor, lacom aşteptate, la teza a cării răspundere o simțeam aşa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revizorului francez, un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranță în ce priveşte stilul francez curent. Şi aici, unde nu erau Arhive de Stat, continuam goana după inedit, şi în vederea istoriei cruciatelor tîrzii, pentru care era un oarecare material în manuscriptele din bibliotecă, dar mai ales pentru istoria românilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult; am avut mare satisfacție găsind un volum din corespondența polonă a secolului al XVI-lea începător, Acta Tomiciana, pentru partea care nu fusese încă tipărită, şi am îmbogățit cu extrase de acolo colecția la care țineam aşa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nici o solemnitate – Iaşul apărea măreț în urmă! —, prin vreo cămăruță oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat pînă atunci de atîția, mai deştepți şi mai proşti decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu şi iute.

Lamprecht şi-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituții merovingiene, pe care, ascultător distras al lui Monod, preocupat el însuşi, de altfel, de probleme relative la izvoarele înseşi ale acelui timp, nu le prea ştiam, sau nu le ştiam mai deloc. Şi istoria medievală a Germaniei mi-a căşunat numeroase şi neplăcute surprinderi. Numai cînd m-am simțit pe terenul meu, în secolele la care lucrasem pentru cele două teze ale mele, cînd întrebările au lunecat într-acolo, am putut riposta la „ober nein” al examinatorului:”De data aceasta e însă ja, domnule profesor, am răspuns, ştiind ce spun. —Şi de ce? —Pentru că mă aflu pe terenul meu, nu pe al d-voastră.” De fapt, ştim aşa de puțin şi unde credem că ştim mai bine! Probabil că şi filozofia din capul cel bun şi larg al lui Lamprecht ajunsese la aceeaşi, şi tristă şi mîngîietoare concluzie, căci nota pe care a dat-o atîtor insuficiențe a fost relativ bună.

Bună a fost şi aceea la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Wachsmuth, la care totul era şi impunător şi aşa de părinteşte simpatic. A părut că-l impresionează declarația mea, care se

sprijinea pe o conştiinţă sigură, de mult întemeiată, că mă poate întreba din orice autor şi în orice loc. A deschis pe Virgil, la Culex. Şi, cu toată iniţiarea mea relativ nouă, de-abia un semestru în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsea: numele nemţesc al ţînţarului, pe care, cu un zîmbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoşteam de mult din ediţiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este şi de ce poate Lamprecht.

A fost o adevărată cursă examenul la literatura franceză, unde mă credeam mai deplin asigurat. M-a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile şi necontenitul obiect de distracţie care era însăşi figura examinatorului: Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunt, avea o figură care reda în foarte micşorat pe aceea a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisea, şi-mi venea a rîde. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m-a întrebat de la început, şi cu stăruinţă, despre acea viaţă a Sfîntului Alexie, care se crede aşa de veche şi de care, ocupîndu-mă pe urmă, tocmai din năcaz pentru această umilinţă, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt aşa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni şi urmaşii lui imediaţi, şi dînd Laodiceii numele impus de cruciaţi, de Liche, nu poate fi decît posterioară sfîrşitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atît de vag, răspunsul era un continuu şi dulce „sehr gut”. Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.

Dar toate aceste neplăceri, pe care, obişnuit să mă observ necontenit, atent şi crud, să mă judec mai aspru decît oricine şi să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mîndriei, le-am simţit adînc, nu m-au împiedecat să capăt peste cîteva săptămîni nu diploma pe care ar fi aşteptat-o preţuitorii „fenomenului” de la Iaşi – aşa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumeţe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la teză o „dissertatio egregia” şi la oral un „cum laude”.

Se pare că, mult mai tîrziu, prinţul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universităţi din Lipsea, unde şi el fusese student, a fost surprins cînd în nu ştiu ce discurs s-a pomenit şi numele fostului student de acolo care era acuma istoricul românilor şi al Imperiului otoman în chiar marea colecţie a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuţă ţerănească de la Vălenii de Munte această informaţie, care se poate să corespundă adevărului, deşi n-am crezut că trebuie s-o verific.

De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria faţă de stat şi de umbra lui Iosif Niculescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études şi doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu de primblare, m-am aruncat cu şi mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut românesc pe care din inimă îl doream tot mai mare, capabil să-şi găsească un rol, cunoscut şi recunoscut de toţi în vastul cuprins al istoriei universale.

La atîta mă gîndeam, literatura franceză din secolul al XIV-lea, cruciatele tîrzii căzînd acum

pe planul al doilea.

De aceea am plecat la Dresda, unde ştiam că voi găsi, în Arhivele de Stat de acolo, corespondenţe diplomatice, din Constantinopol şi de aiurea, care trebuiau să vorbească şi de noi, pe lîngă ce alte descoperiri îmi putea rezerva o soartă mai bună.

Am nimerit acolo primitoarea casă a unei bătrîne cu numele polon şi a fiicei ei, trecută de vîrsta cînd de obicei se mărită fetele. Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut şi paşnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună şi unui chiriaş ieften de bani i se permitea şi puţină bucătărie în casă; mai pe urmă, atîta vreme, la fiecare început de an, primeam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedea o amintire mişcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsea, ea dădea o idee din cele mai favorabile despre inima acestor saxoni.

Ce frumos se înfăţişa oraşul, faţă de amintirile greoiului, încărcatului Berlin şi de puţinătatea relativă a practicei Lipsce! Se simţea aici nu numai mîndria regalităţii peste o ţară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varşovia, profund străbătută în acel secol al XVIII-lea de spiritul francez, dar şi o fineţă de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche şi cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliţie te mîna aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniţi dintr-o anume direcţie, cînd ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un aşa de neted şi cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcţii care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem muzee aşa de vast concepute şi, supt frontoanele de un clasicism atît de ţapăn, cu atîta pricepere împărţite şi prezintate, eleganţa Muzeului din Dresda, care conţinea cîteva din cele mai preţioase pînze italiene, era însă inegalabilă.

La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine preţioase cronici veneţiene din secolul al XV-lea, dar şi gramatica greacă a unui Petruvodă, care se pare a fi fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cercel, la Arhive, unde rapoartele din Turcia adăugeau zilnic la cunoaşterea trecutului românesc, dădeam şi peste relaţii întâmplătoare cu pribegi ca acea tînără şi şireată ţiitoare a lui Gheorghe Ştefan, Ştefania Mihailova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se prezintă ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după osteneli aşa de bogat răsplătite, în faţa ochilor obosiţi se strecurau apele de argint ale largii Elbe, iar pe povîrnişul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire pregătite, care duceau mintea la Versailles şi la cele două Trianon, pe care August al II-lea şi al III-lea cătaseră cu ambiţie să le copie şi în reşedinţa lor electorală din Germania, ca şi în Varşovia, care şi pînă azi păstrează credincios această influenţă a eleganţei franceze.

Puteam crede că voi găsi alte asemenea corespondenţe la München, unde pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîneau aşa de mult.

Lumea era aici alta, atîtea erau, şi sînt, fără îndoială, şi azi deosebirile dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la acelaşi numitor, ca provinciile franceze, şi ele pe vremuri atît de diferite

în toate privințile, aceeași dinastie, cu puteri absolute, aceeași modă, căreia nimeni n-are dreptul să-i reziste. Berăriile, de unde-mi aduceam și eu, în apartamentul studențesc din Türkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porția cotidiană de bere, erau pline de lume, și am văzut, în zile de mare serbătoare și soldați cu leul Bavariei pe coif împleticindu-se pe stradă. Și la bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscripte, conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe gît în fața mea o sticlă întreagă și tremura apoi din picioare. Nu mai era aceeași ordine firească și distincție nativă pe străzile largi, bine croite, pe care se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel dintîi și ale lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata construcție cu multe ferești a"Maximilianeului" și lîngă Propileele care arătau, așa de stângaci și de nepotrivit cu clima, simpatia pentru Grecia, unde a purtat coroana o mlădiță a Wittelsbachilor, regele Otto.

O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura națională, mi-a părut, chiar după sumbra aparență a nemulțămitelor clase populare din Paris, înăcrită și înrăită. Știam că după generosul și cavalerescul nebun, Ludovic al II-lea, mort pe lacul artificial din castelul său, încleștat cu medicul englez, era un rege, bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din Biblie, păștea iarba în curtea castelului său. Proprietara mea era soția unui nenorocit care zăcea într-o casă de nebuni; cînd i s-a anunțat moartea acestuia, nici un sentiment nu i s-a întipărit pe față. Pentru un chibrit căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l îmbrac din nou și a părut mirată cînd am reținut îmbrăcămintea ușor găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.

Aici, bineînțeles, nu mai era corespondența constantinopolitană, la care se putea merge cu siguranță de a găsi detalii necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărîrile de diete contra primejdiei musulmane materialul era bogat și interesant, fără să lipsească și eventuale atingeri cu viața românească de odinioară, în acel domeniu, așa de pitoresc, al pretendenților la tron cari rătăceau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie și lipsiți de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constiantinopol să-și capete dreptul de moștenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar deloc grăbiți să ajungă acolo. Din colecția lui Hartmann Schedel, făcută cu atîta dragoste și cheltuială în secolul al XV-lea, am cules scrisoarea neprețuită a lui Vlad Țepeș către regele Mateiaș al Ungariei și alte știri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n-aveam nici o înțelegere pentru vechea artă, așa încît la manuscripte, unde ceream să mi se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu știri subsidiare, orice și de la tipărituri, n-am făcut să mi se arăte manuscriptul de la Neamț, scris și ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărișescul" sau Mărășescul.

Într-un colț de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s-a clintit o piatră și care-și închide viața actuală între fortificațiile medievale, pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zîmbitor cer de gheață, mă atrăgea mai mult dintr-un sentiment romantic decît din credința că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite. Orașul

lui Peter Vischer mi-a dat, de altfel, pe neprevăzute, şi însemnarea cu privire la medicul german al lui Ştefan cel Mare, pe lîngă încă un moment din viața rătăcitorilor „fii de Domni” cari luau Europa în piept, miluiți de toți prinții şi de toate oraşele. Îl văd încă aşa, într-o sclipire de gheață – şi ce înghețate erau şi odăile trecătorului meu adăpost! – supt cerul nemilos de albastru.

Ştiam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Şchiopul cu fiul său Ştefan şi că zilele nenorocitului bătrîn s-au isprăvit în aceeaşi muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac şi oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît şi vremurile înseşi, trebuiau să mă ducă neapărat şi în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli... Şi nu m-am gîndit niciodată că pot să cer un adaus la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tezei de la Lipsea.

Aşezat pe malul Innului, iute şi clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălănci de pe munte şi ecoul cîntecelor răsfrînte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui entuziast şi copilăresc, în sunetul multelor lui clopote, ceva dintr-o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemțeşte în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată şi. birocratizată din Viena, ci o bună Austrie veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfățişarea peceților domneşti ale lui Aron-Vodă şi lui Ştefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viață împrejur farmecul zîmbetelor unei familii frumoase şi bune; ce durere a fost pentru drăgălaşa fetiță de vreo şapte ani plecarea străinului de care în nici un chip nu voia să se despartă!

Dar din oraşul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieții nu se putea culege aşa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de arhive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în care se chinuiau între străini Voievozii Moldovei, ci şi asupra relațiilor privitoare la noi din vasta corespondență a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Bâthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe acelaşi drum pe care-l făcuse cu patru ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare şi de limbă italiană, pe care s-o poată cît de cît înțelege, Petru-Vodă, am văzut, în primele zile de primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunțat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înnegrite şi bisericuța franciscană lîngă care un călugăr olog şi stins de suferință îmi arătă locul unde ştia bine că s-au coborît rămăşițele mucenicului domnesc plecat în lume de grija creştinătății şi din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Şi aici îmi rezervam să mă întorc înapoi, în speranța, care s-a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu țărîna străină.

Şi prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneția, şi în prima conversație

cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani” m-am dovedit, fără ştiinţa mea, aşa de plin de lumea în care trăisem pînă atunci, încît, crezînd că o fac în italieneşte, îi vorbeam de jumătate de ceas într-o limbă din care ea nu înţelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneţia, adevărata Veneţie, istorică şi populară, m-a înfăşurat, m-a prins, m-a reţinut şi străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau şi fiziceşte, pentru ochii mei, pentru fiinţa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineaţă, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale republicii veneţiene cu Orientul, mă îndreptam cu vaporaşul spre debarcaderul dei Frari, şi, înfundîndu-mă în secretul strădiţelor pe care nici acuma, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrşire, căutam cu ochii piaţeta deasupra căreia se ridică supţirele turn de cărămidă palidă al bisericii franciscanilor. Alături, în casa albă care-şi întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revarsă de pe balcoane, canarii cîntă, în cuşte şi feţe brune răsar în cadrul arhaicelor fereşti, e ca o comoară care poate să ajungă învăţaţilor din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfîrşite în toate direcţiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinereţă, îmi ocupam locul unde registrul cerut îşi deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. Trova, trova sempre? , întreba prietenosul supraveghetor. Şi astfel, zi de zi se îngrămădeau notele cuprinzînd o viaţă întreagă. Iar, la întoarcere, înşirînd pe jos aceleaşi strădiţe, trecînd de la un campiello de granit şi de marmură la altul, nemeream în sfîrşit în acel Campiello del Vin, în dosul otelului Danielii, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obişnuitul Chi è, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aştepta la Arhive. Palidul meu vecin de masă, Urbani di Gheltof, mă găsi într-o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise româneşti rătăcite la Veneţia din schimbul cu Viena, care cuprindeau traducerile din viaţa lui Scanderbeg şi a necunoscutului sfînt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de întemniţatul Vlad Boţulescu de Mălăieşti, secretarul, puţin iluzionist şi puţin şarlatan, al stăpînului, închis şi el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ştefan-vodă şi nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al sîrbilor liberaţi. Nu fusesem deprins la Iaşi a ceti chirilica manuscriptă şi, cînd am fost întrebat ce se cuprinde în aceste biete cărţulii scrise la întunerec şi în mucezeală, mi-am cheltuit toată atenţia ca să gîcesc. Ajunsesem la rezultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturilor cele mai fireşti ale ţerii mele, cînd prietenul de ocazie, menit unei soarte tragice, îmi anunţă că are şi el, din moştenirea tatălui, arhivist la Murano, lîngă Veneţia, unde se vînduseră hîrtiile unei mînăstiri de femei, scrisori româneşti. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase, de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricaţie veneţiană scrisorile trimese din Bucureşti ale Doamnei Ecaterina, soţia levantină a lui Alexandru, Domn al Ţerii Româneşti, şi ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către mătuşa Marietta Adorno Vallarga, care-şi căutase

un adăpost de bătrîneţe în cămăruţele călugăriţelor muraneze. În zidul de întunerec al trecutului nostru de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, şi se vedeau printr-însa umblînd, luptînd, călătorind, suferind, întocmai ca noi de astăzi, doamne imperioase, coconi meniţi unui turbure viitor, boieri şi negustori, din lagunele Adriaticei pînă la malurile dunărene de unde eu însumi veneam. Mult m-am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata şi umila lor literă grecească...

Urmărind aceeaşi reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acelora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, aşezîndu-mă într-una din stradele întortochiate şi înguste, care se învîrteau în jurul Domului alb, cu sfinţii cei mulţi, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor şi locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la dispoziţie două odăi, la Arhivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, pînă la imposibil, după ţeri, şi căutam acolo şi cîte o întregire la recolta mea de lucruri româneşti, descoperind de pildă că un editor ungur înlocuise fără a sta pe gînduri”Valacco” de la Ioan Hunyadi cu”Transilvano”. Se oprea din cînd în cînd o trăsurică de piaţă din care era coborît pe braţe un bătrînel stors de puteri, dar hotărît să-şi facă datoria pînă la capăt şi care nu era altul decît Cesare Cantù, însuşi autorul formidabilei Istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n-o mai cetea nimeni.

M-am dus la Florenţa, unde am putut să gust, într-o odăiţă curată şi liniştită, marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, şi pînă în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, şi apoi în vălmăşagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon şi a registrelor unde ici şi colo se mai întîlnea cîte o fărîmă de informaţie orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor tîrzii se cereau neapărat complectate şi în tezaurul medieval al republicei surori cu Veneţia, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile republicii genoveze cu Famagusta Ciprului, cucerire şi colonie a strămoşilor săi, şi el însuşi mi-a dat primele direcţii; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, şi tot ce se poate şti despre marea creaţiune a genovezilor în Crimeea, splendida Caffa, păzită de orguxii, între cari erau şi „valahi ungureni” şi „valahi poloni”, adecă moldoveni şi munteni, fusese publicat în Actele societăţii ligure de istorie a patriei de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules nu atîta în ce priveşte istoria românilor, pe care, o viaţă întreagă, în tot ce am făcut n-am pierdut-o din vedere – şi totuşi era ceva de cules în rapoartele ambasadorilor genovezi din Constantinopol, şi fantoma cîte unui pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuinţate de Hasdeu fiind, foarte curios, dispărute —, cît pentru relaţiile orientale, în”Sindicamentele” Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante colonii crîmlene. Oficiul României, adecă pentru imperiul bizantin, mi-a dat o bogată

recoltă. Aveam, cu ce găsisem, aşa de numeros şi aşa de important aici, tot ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcţie – şi pînă astăzi mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe ţări.

Cu acest tezaur, care aştepta numai o prelucrare înceată pentru a da o bază mai largă istoriei neamului meu, mă întorceam, după anii de studiu isprăviţi, în vara lui 1894.

În tot cursul unor studii care nu erau uşoare şi care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învăţat şi asupra lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relaţiile cu ţara, unde mă aducea fiecare vacanţă.

E adevărat că acolo nu mai găseam, în ce priveşte prieteniile, ceea ce lăsasem. Încă de atunci am putut preţui ce înseamnă la noi „să lucrezi" pe cineva, să-l dărîmi încetul cu încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt şi prin îndrăzneaţa inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, şi fonetismul meu fanatic, care mă făcea, ca bun ieşean de la Contemporanul ce eram, să scriu: „ieu" şi „ieste", mă ispitise a înlocui pe consacratul"Hasdeu", într-o scrisoare, şi nu numai pe copertă, cu"Hîjdău". Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se împrăştie. Am primit un răspuns mînios cu"Yorrhga", care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spiritişti care se formase în jurul ilustrului bătrîn, ca pentru o pradă, exploatase această greşeală de tact: era vremea cînd i se transmiteau continuu, prin închipuita intervenţie a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă lume, pe care omul care-şi păstrase totuşi întreaga putere a unei minţi extraordinare le accepta fără nici o critică, pînă într-atîta, încît el a executat supus ordinele „spiritului" în ce priveşte suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-şi satisfacţia că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuşi, care fireşte, habar n-avea de precizările fiinţii imateriale. Revista nouă, intrată pe mînile acestui cerc restrîns, decădea necontenit, tîrîndu-şi cu greu existenţa aşa de încrezător începută, pe cînd Convorbirile, menite să treacă prin mari prefaceri, cu încredinţarea lor altui cerc de devoţiune personală, aici faţă de Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lîngă Evolceanu, considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său, erau tinerii filozofi pe cari-i găsisem la congresul studenţesc de la Ploieşti şi filologul Litzica, toţi convinşi că se poate face, cu aceste mijloace şi în aceste condiţii, un lucru nou şi un lucru mare.

Din noii junimişti nu mai vedeam pe nimeni, dar de la Revista nouă era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însuşiri şi autor al unei piese istorice în versuri, ciudată fiinţă cu tragica faţă slabă, tăiată de linii cumplit încrucişate care, avînd şi în viaţă imaginaţia poetică, şi poate mai mult chiar decît în poezie, se însurase cu o franceză, deschisese cu cumnatul său o fabrică de produse chimice şi a ajuns să fie complect despoiat de acesta, pierzîndu-şi şi nevasta, rătăcindu-şi copilul şi trebuind să ceară de la bogăţia mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se şi fiziceşte, peste puţin. Ca semidoctor, el m-a făcut cunoscut, pentru o statornică nasofaringită, cu atît mai blajină, cu cît era mai puţin tratată, cu o serie de specialişti, mari

şi mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dureroase şi mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, pînă ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s-a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărţire, că acuma toate operaţiile magice s-au terminat; eram destul de cuminte – şi de păţit – ca să nu le reîncep în Germania, cu alţi binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat şi a lui Machaon a fost simţitor zguduită.

Deci anume uşi îmi erau acum închise la Bucureşti pentru literatura mea, căci m-am convins că, dacă nu mai pot avea nici un rost la Revista nouă, unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n-aveam ce căuta nici la Convorbiri unde, după socotinţa celor cinci-şase tineri, îmi lipsea cu desăvîrşire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sforţări intelectuale zădarnice; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o poziţie, îşi făcuseră ziduri şi păzeau, bine înarmaţi, pe crenele. Pe o hîrtie roză ca juneţa revista maioresciană începea pe un drum de complectă refacere a intelectualităţii româneşti, în care orice concesie ar fi fost o piedecă.

Nici în grupul celor trei nu mai găseam ce fusese odată. Cîtva timp ei s-au ţinut încă împreună şi iarăşi i-am putut vedea la gazda mea din Bucureşti, într-o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr-un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schiţez viaţa botuşăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan şi realist, de vreo două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol şi, la capăt, sentinţa lui Caragiale a venit, batjocoritoare:”Foarte bine! tot aşa ceva poate să placă; aşa ar trebui să scriu şi eu”. Am trecut în odaia de alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui septembre, ardea un foc frumos în cămin, şi într-o clipă rodul silinţilor mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greşeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tîrzie, deşi poate că mai bine a ieşit aşa.

O, nu mai era plăcut să fii în această tovărăşie care ea însăşi trebuia să se desfacă! Prezidenţia lui Gherea, pornit pe luptă socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, şi un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înţelegea desigur, dar care nu-l împiedecau de a-şi face el însuşi observaţiile sale, căci se pregătea să scrie un roman cu cheie. O influenţă hotărîtoare o cîştigase în acest cerc cineva care a contribuit esenţial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturora, le va putea spune.

Înainte însă chiar de apariţia zeflemisitorului aceluia, căruia i se găsea atîta spirit, nu o dată am plecat dintre aceia pe cari mi-i socotisem prieteni mai în vrîstă – şi într-o privinţă îmi şi erau – cu gîtul strîns de durere şi de mînie, privind, la întoarcerea în odaia mea, cu ură rîndurile pe care le scrisesem. Desigur că nu astfel se ajută în dezvoltarea ei înceată şi dureroasă, care simte atîta nevoie de sprijin, de sfaturi şi mîngîieri, o chemare literară. Ca un ecou al acestei suferinţi scriam atunci

aceste versuri:

Am fost chemat să trag o brazdă Pe cîmpul vieții cel întins Şi-am căutat cu dor aprins Pămîntul ce mi se cuvine.

În dureroasa-mi rătăcire S-au rupt opincile de fier: De aş vedea un semn din cer Şi încă n-aş avea putere...

Dar eu nu cred, am fost chemat!

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale, Delavrancea şi Vlahuță, care putea fi de un aşa de mare folos pentru o nouă îndrumare a literaturii româneşti, s-a rupt. Vina a fost desigur a tuturora, dar mai ales a acelora cari-şi făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista de luptă Viața nouă, pe care o scotea Vlahuță în tovărăşie cu gluma obositoare a doctorului Urechiă, secretar de redacție fiind tînărul ardelean Al. Hodoş, care iscălea Ioan Gorun, om de un talent adînc şi serios, dibaci scormonitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă, ursuză îl făcea să deie lovituri adesea nedrepte în domeniul criticii, unde, pe lîngă inteligența sa severă şi talentul de a crea o frază masivă şi grea se cereau direcții care-i lipseau şi o imparțialitate de care nu era capabil.”Distrugerea” cu desfacerea unor fragmente de frază e o sarcină atît de uşoară şi care se poate întrebuința împotriva oricui! Pe tema artei cu tendință şi a artei fără tendință s-a dus atunci cu un Anton Bacalbaşa, ziarist foarte înzestrat, stăpîn pe umorul special bucureştean, o lungă şi cumplită luptă, urmată şi pînă la ciocniri personale, degradante, tîrînd în noroi suflete care altfel puteau da cu mult mai mult.

Gazetăria năvălea încă de atunci domeniul respectabil al poeziei.

Se rupseseră fireşte raporturile cu Gherea, care-şi pregătea Literatură şi ştiință, în care mi se ceruse şi mie o bucată şi, un studiu cu citații ca la Hautes Études despre Carducci fiindu-mi refuzat, dădusem versuri, cărora li s-a atribuit o interpretare revoluționară – şi au fost strigate şi prin cluburi —, pe cînd, de fapt, era vorba numai de deziluziile mele:

Celui ce predică-n pustiu
Şi-n jurul lui tovarăşi n-are,
Rămîie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui şi mare!
Dar să lucrezi nebănuind
Izbînda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zîmbind
Şi brațul tău să taie cale...
Răbdare-n noapte, muncitori,
Profeți cu ochi de foc, răbdare,
Lumina roşiilor zori

Acum sau mai tîrziu răsare...

„Muncitori”, „roşii zori”, dar era tot ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială”... Începeam, Doamne iartă-mă, să am şi eu aşa puțintel talent...

Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță care-şi permisese să scrie un roman, în care amintiri personale ieşeau prea mult la iveală, într-o formă prea puțin închegată, Dan, devenea un intrus într-un domeniu care nu era al lui – şi desigur şi era mai puțin decît lirica, iar țeranismul pe care Delavrancea îl inaugurase şi-l păstra în fundul sufletului său de fiu de grînar, în ciuda unui liberalism de împrumut şi de carieră, devenea pentru acelaşi Caragiale – suflet veşnic nemulțămit şi de alții şi de sine şi răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, dezgust, ceea ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat piedestal, dar singurul —, obiectul unei sîngeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însuşiri ale polemistului, nu s-a răspuns prea mult şi nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii, el desfăcîndu-se tot mai mult de țară, pe care o despreţuia pînă la margenile urii şi căutînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s-a revărsat asupra entuziasmului inițial al lui Goga, şi apoi la Berlin, unde conversația lui, dibaci pregătită, uimea prin învățătura abia culeasă din lexicoane şi prin virulența paradoxului pe savanți boboci din mijlocul studențimii, în genunchi înaintea zeului negației: admirația lui mergea aşa de departe, încît o dată, foarte tîrziu, după ce mă înfățişase, în rîsetele dlui Goga, ca pe nu ştiu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-şi vremea cu scrisul – degenerasem rău de cînd, vorbind de Năpasta, eram „criticul inteligent şi conştiincios” la optsprezece ani! – îmi făcea în tren elogiul civilizației berlineze, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliție. N-am văzut, mulți ani, nici pe Vlahuță, pe care se înstăpînise cu totul, pînă la o cutremurătoare tragedie a vieții sale intime, o nouă şi periculoasă prietenie, aşa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a dnei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea – şi a găsit sala goală, şi ce-am mai avut de lucru reținîndu-l pînă către ziuă la mine ca să-l împac, deşi n-aveam nici o vinovăție pentru o organizație aşa de stîngace! – ne-am întîlnit ca şi cum era să facem cunoştință acum întîia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua aşa de mult şi căreia-i aduceam atîta sinceritate tînără, se dusese în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele” cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureştilor sfărîmaseră definitiv o tovărăşie de la care putea să aştepte aşa de mult societatea românească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate cunoscută.

În străinătate, reunisem pentru Şaraga criticele de foileton şi de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate: aşa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de Schițe din literatura română, în care poate că istoricii literari ar avea de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece, ajunsesem a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894): am primit la Berlin modesta

cărticică, pe care colegii români au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n-am avut un cuvînt de recunoaştere. Începeam să mă deprind cu meşteşugită tăcere care m-a încunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n-a putut să oprească în loc izvorul menit să-şi arunce apele, oricîte noroaie şi cîte pietre ar găsi în cale.

La Lupta nu mai trimesesem nimic. Spiritul harţăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărţuieli fără scop, care a adus procesul lui Panu pentru les-maiestate, condamnarea, plecarea lui în străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care din cunoaşterea trecutului culegea tot mai mult îndemn către muncă şi către tot ce din partea unui om, cît de puţine însuşiri să aibă, de altfel, poate să folosească altora, – acest sprijin reciproc, această mîngîiere de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun şi sfînt pe lume, singurul care ajută să se suporte povara unei existenţe care în ea însăşi e fără scop, ca şi universul întreg supus unor legi neînţelese nouă:

...nu înţelegi

Că totul e un haos nemăsurat şi mut?

terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morţii:

Călăul fără milă ce prada şi-o aşteaptă.

Atunci de ce revărsarea fără sfîrşit a urii, la care cineva e îndreptăţit numai printr-un trist beteşug din naştere? Viaţa politică, hapsîna pornire de eternă răzbunare mă îngreţoşa adînc, şi-i dădusem expresie şi în primele schiţe din Lupta: pentru ca să mă împac cu dînsa, ca să mă amestec fără pofte personale în viitoarea ei, a trebuit sentimentul că viaţa noastră publică, aşa cum este, duce la un dezastru, care, de altfel, în toate domeniile, n-a întîrziat, şi că a nu-ţi lua locul în legiunea unui desperat asalt pentru ruperea cercului de fier e o condamnabilă dezerţiune.

Între studenţii cari-şi căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiţi de oameni superiori, dezgustau, pe cînd, cu toate necontenitele ciocniri dintre individualităţi pline de unghiuri, la conservatori, mai ales la junimişti, orice părere s-ar fi avut de politica pe care o făcea un diletantism dezabuzat, minţile alese se impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidariza cu vreo atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max de a da articole de literatură la Timpul, unde, de altfel, ţinîndu-mă la o parte şi de duşmăniile literare, vorbeam mai mult de literatura străină, de la Madách, cu Tragedia omului, la Arhitectul Solness al lui Ibsen, pe care, în acelaşi timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci, căutam a-l înţelege în sclipirile de oţel ale unei morale de vechi viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veşnic reci. Nu ştiu cum am isprăvit şi cu aceste legături în care aveam, de la început, impresia că întrebuinţez alt limbaj decît acela care ar fi fost dorit.

Nu uitasem iubirea, care nu m-a părăsit nici un singur moment, pentru istoria literară. Lecturile mele franceze, dar şi engleze – tot şirul marilor poeţi, de la Pope şi Thomson, ai măsuratului secol al XVIII-lea, pînă la intimitatea duioasă, unită cu un adînc sens filozofic, a lachiştilor şi la armoniile delicate ale lui Tennyson —, ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui Xenopol,

Arhiva, unde însă trimeterile mele apăreau în condiții tipografice dezastruoase, un întins studiu despre începuturile romantismului, în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aş voi, şi nu le-aş putea scrie altfel.

Dar, din ce în ce mai mult, colaborația mea la publicațiile din țară se mărgenea la contribuții ştiințifice, anume descoperiri abia făcute cerîndu-se împărtăşite cît mai răpede.

Astfel am dat Arhivei studii despre călători prin țerile noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog şi numismat Sestini, rare ediții de texte din secolul al XVII-Iea, care vorbeau despre români, ca Maiolino Bisaccioni, povestitor al războaielor lui Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-vodă, scrisori de Domni din aceeaşi epocă fanariotă ori şi corespondența de la Murano a vechilor Voievozi şi Doamne din secolul al XVI-lea.

Erudiția, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat – şi îndată după întoarcerea mea statul m-a înlesnit să public la tipografia lui întîiul volum din nişte Acte şi fragmente, care s-au învrednicit de aprecierea unui P. Pierling – şi care ridica pentru istoria românilor atîtea probleme noi şi cerea interpretări originale pe care le sugerau şi mijloace de informație de curînd găsite, – atunci cînd Xenopol, în Iaşul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citațiile din ediția lui Ureche de Picot —, mă cucerea, mă reținea tot mai mult, interzicîndu-mi incursiile pe terenuri aşa de ispititoare, unde încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complect uzat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.

Cu atît mai mult eram oprit în aceste margeni ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cării generalizări şi sinteze m-am ținut mult timp ferit, dintr-un spirit de despreț pentru filozofia uşoară, la îndemîna oricui, ca şi din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritice, cu cît pentru această istorie a românilor îmi lipseau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse Iaşul şi pe care nu avusem cum să mi le capăt în străinătate.

A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea veche, aşa de artistică totdeauna, dar şi aşa de deosebită de la un timp la altul şi de la un om la alt om şi, neştiind un cuvînt slavonesc – şi nici pînă acum n-am deschis vreo gramatică a vechii slavone, recurgînd aşa de rar şi la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente şi a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese şi cu gîndul la alte lucrări şi păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domneşti sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii paşi într-un domeniu atît de greu, dar totuşi imperios necesar.

Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străbateri mai largi în trecutul românesc, ca în Contribuțiile la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea, primite de Academia Română, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru Vatra lui Coşbuc şi Slavici, ambii necunoscuți mie, ultimul şi criticat, în revista lui C. Dimitrescu-

Iaşi, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

XII. ÎNTÎII ANI DE PROFESORAT

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobîndi o catedră universitară, aceea pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n-o vedeam în tot pericolul ei, ca informație, ca putință de critică pe un cîmp aşa de vast, ca simț al oamenilor.

Şi anume nu la Iaşi, ca succesor al lui Nicolae Ionescu, a cărui lipsă permanentă şi a cărui absolută insuficiență, de temperament mai mult decît de inteligență, ținuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din Bucureşti, unde locul fusese ocupat, Dumnezeu ştie cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n-a lăsat nici o urmă, liberal de la 1848, răsplătit aşa fiindcă aşa voise sau, fiindcă nu se găsise altceva pentru dînsul şi a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a Manualului lui Duruy, pe care-l aprecia aşa de mult încît a isprăvit însuşindu-şi-l.

După lege, concursul era să se ție la Iaşi, şi astfel, după patru ani, m-am regăsit în oraşul studiilor mele.

Dar şi aici ca şi la Bucureşti, şi din aceleaşi motive, am întîmpinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuisem prin nimic la aceasta.

În adevăr Xenopol îmi păstra aceleaşi sentimente, mergînd chiar aşa de departe încît m-am trezit cu dînsul venind misterios la mizerabilul otel Rusia, unde poposise lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral Istoria revoluției sîrbeşti a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediție mai nouă. Dar mai erau şi alții, pe cari o neexplicabilă şi cu totul nemeritată antipatie îi ridica împotriva mea, şi din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înverşunat să puie trei acolo unde Xenopol. Răşcanu puneau zece şi viceversa, obicei din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de preşedinte, Odobescu, cu care n-avusem în toți ultimii ani nici o legătură, dar care nu-şi schimbase părerile despre mine; totuşi marea lui autoritate n-a fost în stare să recheme la bunul-simț pe neaşteptații mei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial.

Concurenții mei atunci şi peste un an erau tot aşa de neaşteptați ca şi atitudinea vădit duşmănoasă a unei părți din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinerețe sau lipsa unor vizite preliminare, la care nu m-am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influența. Unul era chiar fostul meu profesor de la Botoşani, Georgian, care-mi opunea îndemînarea sa de vorbă ca avecat şi simpatia pe care o inspira misterul din toată ființa sa, pînă la căutarea încrucişată, care părea că spune atîtea: nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, O pagină din Domnia lui Ştefan cel Mare pe care-l voia Domn de fapt şi în Țara Românească, s-a văzut cîtă dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o aşa de vie inteligență îi lipsea, printr-o fatalitate ereditară, care a atins şi pe fratele lui, un matematician de forță, putința de a se ținea pe linia dreaptă a judecății, care singură face pe profesor, mai ales la universitate, unde deprinzi pe alții a lucra. Alături, era un învățat profesor de latineşte la unul din iliceele din Bucureşti, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de

care cetisem nişte studii într-o revistă din Craiova, de unde, se pare, era originar, şi pe care-l vedeam acum întîia oară: scurt, pătrat, palid, foarte ciudos, pînă într-atît încît publica în timpul concursului, în ziarul Românul, complect decăzut, articole de defăimare contra, mea, pe care nu le iscălea, dar mi-a spus la poştă, cînd le trimetea, că sînt ale lui, ceea ce m-a făcut să observ:"Nu cred: d-ta arăţi un om de treabă". Se adăugea un fost elev al Berlinului, dibaci cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitanovici, pregătit de mult pentru această întrecere, ca unul care, ştiind că mă ocup de Mézières şi de cruciata Ciprului, se grăbise a trata un capitol din acelaşi subiect, publicînd o teză despre luarea Alexandriei.

Concursul a ţinut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărţite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, aşa de mult erau cuceriţi atîţia de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iaşi această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiţie, nici grabă, deşi nu m-am gîndit la putinţa ocupării catedrei mele de liceu la Ploieşti. Rezultatul a fost puţin măgulitor pentru mine: întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian. Pentru acest foarte îndoielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Intram într-un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecţie înaintea unor adevăraţi studenţi şi fără să am legături personale cu colegi de o vrîstă de şi o reputaţie care întrecea aşa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, craiovean, care-şi căpătase catedra fără lucrări, însuşi discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecturile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înţelegere pentru dînsul în explicaţii care plăceau; acum, cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunetul sec al bastonului, cu picioarele înţepenite, lunga, obscura şi murdara scară care ducea la cancelarie în vechiul local, el simţea povara sarcinii sale şi tot mai obosit se făcea acel:"Va să zică, va să zică" intrat în deprinderile lui de atîţia ani.

Nici o putinţă de apropiere cu acela care avea şi o viaţă de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de veneţian, cum îl arăta şi numele de"Frîncuşor", dar şi figura cu ochii albaştri, de un glauc ca al lagunelor, şi fineţa de spirit; director al Şcolii normale superioare, era în adevăr un om afabil, bucuros de relaţii pe care o astfel de diferenţă de vrîstă le împiedeca: nu ştiu cîtă grecească se învăţa la acest străin, rămas izolat în mijlocul unei societăţi în care i-a plăcut să se înrudească. Nu exista o catedră de franceză, limbile romanice fiind încredinţate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie şi a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată da lămuriri: am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrîsta îl corogise şi ochii de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filozofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu francez bine scris, desigur nu fără ajutor, şi care se poate ceti cu plăcere, despre poezia populară românească, dar la atîta se mărgenea toată activitatea lui în scris, influenţa asupra studenţilor fiind nulă: deşi se ţinea încă voinic, gras şi gros, îndrăgit de mîncările alese pe care şi le gătea acasă, pînă ce o ciudată boală,

căzută asupra lui subit, l-a redus la o biată umbră, scăzută pînă la talia unui copil rahitic, el își arăta limpede anii.

O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuiți de impozantul pedel, Moș Marin, stîlp al Facultății, care, cu cheile în mînă, ca și „moș Cute"-le ieșean, chema la examene, proclama la licențe și, cu impozantele-i favorite sure, avea chiar aerul că el pune notele. Își poate închipui cineva ce efect a putut să aibă asupra tînărului venit dintr-o lume așa de frămîntată și așa de vie această încunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici sugestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.

Profesorii mai bătrîni, cari dezvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea, erau, pe lîngă Hasdeu, rară apariție la Universitate, unde a fost suplinit un timp de d. Șăineanu, rău privit de studenți ca evreu și urmărit cu gelozie de învățătorul său, care găsea că „prea se obișnuiește cu catedra", Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechiă.

Nici lecțiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta Istorie a arheologiei, nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceea ce jignea adînc o fire de o atît de mare delicatețǎ. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de legație din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărți de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reținea săptămîni întregi pe canapea în vreo odaie mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedeca pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat pînă în momentul cînd l-am văzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întîrziată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviță de sînge pe buzele supțiri, supt mustața albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fîntînaru, i-am așezat biblioteca în niște odăițe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiții triste, pentru un conflict cu elevii – o palmă rătăcită pe o față prea obraznică —, direcția Școlii normale unde urmase șubredului Francudi, și el, cu toată dezordinea romantică a vieții sale, osebea cu grijă ce era al lui de ceea ce numea: cărți „stăpînărești", ale stăpînirii; am zărit atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cării mînă luptaseră atîția, și din cauza legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate mojic de o rudă a ginerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici pînă astăzi lumina zilei.

Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studente trebuiau să aibă, vrînd-nevrînd, legături personale cu veșnic entuziastul, în permanență tumultuosul profesor, cu o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferea de lipsuri esențiale. Întîi că, desigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriase lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata Dacie înainte de romani și fusese trimes, ciudată potrivire!

la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le şi ştia, revenind ca să scrie şi istorie a românilor, pînă la un manual, însufleţit şi cald, dar de un şovinism banal şi obositor, şi să organizeze frumoasa şi costisitoarea Revistă pentru istorie, arheologie şi filologie, atunci momentan oprită, şi să deschidă săpăturile de la Adam-Klisi, creînd epigrafia românească, n-avea simţul, indispensabil şi celui mai neexperimentat dintre studenţi, al proprietăţii literare. În studiul lui întins asupra cronicelor româneşti, în chiar Catalogul muzeului, la a cărui înjghebare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici şi mănăstiri, unde s-ar fi putut pierde, obiecte de o valoare nepreţuită, ba încă şi în manualul său pentru şcoli, sînt rînduri, perioade luate de la alţii, deşi el, care muncea bucuros şi improviza uşor, ar fi putut să le scrie tot aşa de bine. Iar al doilea, îl stăpînea o gelozie capabilă de a-l duce la fapte urîte, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, Istoria consulatului prusian şi Pretendenţii domneşti, din care, pe cel dintîi nu l-am putut recăpăta niciodată; muzeul lui, plin de manuscrise şi documente, era închis oricui, şi, cînd am vrut să lucrez în el, mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor: numai cu ordin de la Minister am putut căpăta informaţii asupra istoriei literaturii româneşti, şi manuscrisele dorite mi le-a trimes la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea Revistei, ca, odată, la Magazinul istoric, Laurian şi Bălcescu."— Cu oricare m-ai apropia, ar fi pentru mine o covîrşitoare cinste. Dar care mi-ar fi partea! —Partea? Nici una. Doar rolul nostru e să îndemnăm: elevii noştri vor lucra pentru noi." Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri lunecoase, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activităţi care ar fi putut fi atît de spornice! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cincizeci de ani, printr-o fulgerătoare apendicită, era un impuls spre acţiune, aşa de rar pînă astăzi încă în lumea noastră.

Bătrînul moldovean Urechiă, care preda istoria românilor, înnădind an de an la volumele, împărţite pe labirintice serii, ale prezintării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri şi explicaţii, le prezintă ca „istorie", era mînat desigur şi de iubire pentru materia sa, de dorinţa de a folosi, de un naţionalism veşnic viu, care-l însufleţise din prima tinereţă, cînd fostul Popovici şi, cred, Cozmiţa, iscălea Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorinţă de a părea. Trecuse de şaizeci de ani cînd l-am cunoscut, şi faţa cu ochelarii înfipţi în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om aşa de mult amestecat în toată viaţa timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor" înainte de toate. Ce nu făcuse în cursul unei vieţi aşa de active, condusă de atîta rîvnă, pe care n-o canalizase o bună şcoală de metodă, – Spania, unde fusese ca şi Vîrgolici şi legase atîtea relaţii dîndu-i ceva dintr-o frazeologie care era prin aceşti ani cu totul ieşită din modă! O poezie uitată, multe pagini de roman necetite, nuvele, schiţe şi snoave, de cuprins istoric şi popular, încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, polemică, luptă la cuţite cu Maiorescu şi"Junimea", nu fără cîteva oaze de împăcare şi ajungînd la un contact formal

în Facultate... Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care rămîne, şi frunzăreala agitată producea mai mult un sentiment de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de funcţionarii Arhivelor, ba chiar să găsească fondurile de publicaţie, el consimţea să-mi împărtăşească şi mie unele informaţii din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar, pe neaşteptate, te trezeai că acest suflet de o aşa de blîndă aparenţă cerea să ţi se scindeze catedra sau îndemna, alături de Tocilescu, pe studenţi să se ridice contra unui profesor care, ca mine, „insultase" pe Mihai Viteazul şi „glorificase" pe fanarioţi.

Pentru Maiorescu rămăsesem ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu şi al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurenţă, omul de stînga şi, circumstanţă agravantă, intrusul ieşean care, într-o Facultate datoare să primească unul după altul pe toţi elevii lui, ocupase un loc destinat unuia dintre dînşii, filozofic pregătit pentru aceasta. Voi avea prilejul să cunosc mai tîrziu cîtă asprime sufletească se ascundea supt aparenţele măreţ solemne ale fostului elev al Terezianului vienez, ale omului de armonioasă cultură, de sigură judecată şi de autoritate cu îngrijire întreţinută, care nu putea cunoaşte decît ucenici şi vasali. Nu o dată el a încercat să biruie această pornire şi să dea tînărului care nu-i putea ştirbi nimic dintr-un aşa de mare prestigiu ceva măcar din ceea ce poate i s-ar fi cuvenit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedea mai puternică: nu-mi refuzase, într-o formă brutală, la început chiar, cîteva note de viaţă pentru La Grande Encyclopedie, unde fusesem angajat încă din anii de la Paris, cînd făceam şi traducerea scrisorilor de la clienţi, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul? Cel aşa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese – ciudată potrivire! – silit să mă recomande studenţilor, nici rectori, nici decani nefiind la îndemînă, şi buzele i se descleştară pentru aceste cuvinte singure:"Vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecţii de istorie". N-a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalităţi, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca şi pentru forma lor.

O încercare de tineret profesoral organizat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui Maiorescu, deşi fraza lui, fastuoasă şi goală, nu sămăna nici cu precizia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, şi care era deopotrivă cu dînsul doar în despreţul pentru lucrul care se publică, C. Dimitrescu-Iaşi.

De o dispoziţie veşnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulţi şi cari-l măguleau prin admiraţia lor devotată, gata, şi recunoscător chiar, să petreacă serile cu dînşii, şi pînă în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într-un local public bine luminat, cu paharul de şampanie alături, mai mult ca un pretext al întîrzierii fără termen, acest om, pe care mulţi l-au iubit şi cîţiva nu l-au uitat după ce, obosit şi bolnav, dar mai ales foarte sărac, din despreţ de boem pentru avere, s-a retras într-un colţ de Severin, neştiut de nimeni, nu putea să cîştige pe cine avea în viaţă un ideal neted. Căci el însuşi, plin de idei, şi în materie de învăţămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimişti pe acest om de talent, unul din duşmanii sturdzismului şi din factorii creatori ai

„drapelismului”, nu căuta să facă din opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceluia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnicie n-o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipse de tact jigneau, fără ca el să-și dea samă: îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe nimeni, viitorul rector, îl elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător ce sînt și pînă azi, cînd nu mă simt dator, într-o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîmbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns:”Dar d-ta nu ai ceva de propus?” Era apoi în acea largă frază, de care vădit se încînta, sugînd-o ca o acadea, și a cării dezvoltare o puteai gîci cu mult înainte, ceva moleșitor, conrupător, aș zice, care putea să indispuie pînă la dezgust pe cine caută în cuvinte scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s-o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privind la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înnegrea poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o senzație de pregătit, de artificial, de moale și de gelatinos, care îndepărta unele caractere de acest om, care în viața lui n-a căutat să lovească pe altul, nici prin energia pe care n-o avea, nici prin intriga de care desigur fineța lui nu ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s-au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întîrziată unde el prezida și fermeca.

Încă neînsurat, Ioan Bogdan era deseori alături de acela în a cărui seriozitate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, îl admira pentru nesfîrșitul dar de a vorbi fără să înfrunte nimic și să zguduie pe nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomîrla, unde se inițiase în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturdza, [...] în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulele cele mai stricte ale unei filologii deprinse la maestrul vienez Jagic, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să cîștige prin afabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde, cu ochii albaștri, impresionant de limpezi și de adînci.

Colegii mai bătrîni îl priveau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest european plin de hotărîre și franchetă și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n-avea nici o legătură, iar colaborarea cu „cuconu’ Costică”, sau, cum îi zicea toată lumea, Coco, era imposibilă pentru că acesta nu „labora” deloc. Urechiă, Tocilescu priveau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se trudea să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, deși mai tîrziu mediul i-a dat și lui acea tendință spre dominația prin oameni devotați, prin „ciraci”, pe care desigur că n-o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond disprețuia pe omul solid, fără

artificialitate, dar şi fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sila îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare şi putinţei de a aduna simpatii a tînărului slavist i se poate încredinţa conducerea Convorbirilor, pe care sindicatul foştilor lui elevi le dusese la discredit şi aproape la faliment.

Şi prin silinţile lui, care nu se simţea bine, izolat între bătrîni, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul, venit din"Pedagogiul" lui de la Cernăuţi, unde-şi istovea puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios şi infirm, ca să ocupe o catedră de istorie a românilor înţeleasă altfel decît în sensul diletantie al lui Urechiă: cu stricta şi puţintel strimta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce ştia, rebel faţă de orice încercare de a porni în altă direcţie, rigid ca preciziunea, clar şi rece ca ştiinţa absolută, aşa de deosebit sufleteşte de ce era scris în faţa lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină şi bună şi tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăţie de cruce" pe care trebuiau s-o tulbure nu o dată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră şi profesorii şi însăşi cariera de pînă atunci.

Studenţii din acel timp erau relativ puţini. Sala „numărul IV", unde-mi ţineam cursurile, larg amfiteatru cu ferestile spre piaţa cu statuile care azi, În schimbarea pripită şi apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulzate pe cine ştie ce văi ţigăneşti ale"Cetăţii Universitare" – o, ce americani sîntem, fără calităţile americanilor! – se umplea la mine cu lume venită şi de la alţi profesori, dar împărţirea pe atîtea specialităţi nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi şi cu elevi de la Şcoala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frazei, Maiorescu şi Dimitriescu, erau şi ascultători din afară, urmînd unei vechi şi desigur excelente tradiţii.

De o vrîstă mai ridicată decît a multora din auditorii de astăzi, aceşti studenţi de prin 1890 reprezintau un public şcolar serios, ascultător, doritor de ştiinţă, nu rareori capabil încă de atunci de vederi originale, deşi savantul obicei al seminariilor nu era aşa de răspîndit şi profesorul nu avea unul, doi sau mai mulţi, cît mai mulţi asistenţi. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, şi nimeni nu s-a îmbolnăvit de meningită şi n-a înnebunit, nu s-a sinucis de prea multă erudiţie cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul şi pentru el însuşi. După lecţie, cîte unul se ţinea după profesor, şi discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbea rău de celalt, – la mine desigur nu.

Din aceste prime generaţii de ascultători ai mei s-au desfăcut excelenţi profesori, conducători de instituţii ştiinţifice, istorici. Pe lîngă d. Svilokosic, care mai tîrziu a intrat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit şi noaptea la gazeta lui Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puţin înzestrat şi mai puţin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrşit entuziasm pentru ştiinţă şi pentru şcoală, un C. Moisil, cu ştiinţa lui de ungureşte, un Giurescu, rece şi chibzuitor, un Caracaş, plin de foc şi de vervă, un Munteanu-Rîmnic, numai avînt şi voie bună, un Henri Stahl, spirit fin şi foarte delicat, un Vasile Mihăilescu, argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuind şi

pufnind, un Nemeş, o Emilia Cioran, care a tradus din englezeşte călătoria lui Paul de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru şi melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreția Gane care mi-a prezintat o teză despre aşezămintele turceşti, o Lela Pancu- Pîrvan a apărut mai tîrziu —, şi alții şi altele, cari cu toții, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conştiință şi nu se supărau cînd era nevoie să se reia lucrurile de la capăt.

Înaintea lor, fără o tradiție a catedrei, încercam felul meu de a preda. Ca în toată viața mea, două lucruri mă dezgustau, din instinct, fără îndoială şi din cauza originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar şi din cauza coborîrii din nişte oameni pe cari, din scrisorile lor, i-am cunoscut cumpăniți la vorbă şi feriți de a arăta însuşirile pe care le-ar fi avut: deci nu mă puteam deda nici la desfăşurări retorice de fraze, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aer, care erau obişnuite la elevii lui Maiorescu şi de care aş fi fost cel dintîi să izbucnesc de rîs, nici la greoaia prezintare de erudiție nemestecată spre care îndemna puțintel, nu fără a turna şi cîtă frază putea să găsească, Tocilescu.

Îmi aminteam şi de atît de naturalii – nici un frazeolog şi nici un pedant – profesori ai mei de la Iaşi şi de aleasa discreție franceză a celor de la Paris. Şi se adăugea, din fondul propriu al marii mele tinereți, cu o nesfîrşită dorință de a comunica pe cît mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să ştie toți că sînt ale mele – şi de aceea am şi fost criticat că prezint subînțelesuri şi că lunec asupra unor simple sugestii care ar merita să fie expuse pe larg în nu ştiu ce „baralipton" logic şi silogistic – şi o franchețăjdeschisă în a arăta ce ştiu şi ce nu ştiu, ce cred şi ce-mi este cu neputință să accept. Nici o notă critică față de înaintaşi nu se amesteca în expunerea mea şi, dacă se rîdea la curs, uneori eu însumi cu studenții împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine ştie ce neaşteptată potrivire a lucrurilor sau atitudini ale personagiilor istorice, iar nu de vreun biet de înaintaş al meu care obosise, orbecăise şi rătăcise ca să nu obosesc, orbecăiesc şi rătăcesc eu. Dar în valul cunoştinților uneori prea de curînd căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranțe pe care nu ştiam şi nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvînd situația, şi acea mare iubire de oameni, sprijinită pe sforțarea de a-i înțelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poezie aproape cu totul părăsită. Şi, tocmai ca să am simțul adevărat, impresia vie şi caldă a acestei umanități trecute cu care-mi frămîntam gîndul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputință de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învățate disertații una peste alta şi fără care istorie în adevăratul şi bunul sens al cuvîntului nu se poate face.

Astfel pentru cursul meu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici şi documente contemporane, am foiletat prin Pallmann şi alți mai vechi prezintatori ai subiectului şi am izbutit a face ceva care părea că interesează pe cei mai mulți dintre elevii mei, deşi cîte unul, pasionat de prezintarea analitică, solemnă şi cam dură. a lui Onciul, de cu totul alt temperament – deşi

tradusese din Schiller şi, cine ar crede? din zglobiul Heine – şi de o pregătire atît de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr-o carte-două care-mi stăteau la îndemînă.

Tîrziu de tot, cursul din aceşti primi ani plini de îndoieli şi de scăpătări, redactat foarte credincios şi inteligent de dra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr-o întîmplare. Mă aşteptam la cine ştie ce greşeli de amănunte şi nepotrivire în perspective, şi am fost, o mărturisesc, adînc mulţămit cînd am constatat că bunul simţ şi silinţa de a intra în subiect dăduseră rezultate pe care lungi cercetări şi meditaţii de ani întregi nu făcuseră decît să le întărească.

O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. Deşi puţin înzestrată cu cărţi din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care poseda măcar principalele colecţii, Pertz, Muratori şi altele. Lucram de zor prin odăiţa cu puţini cetitori, încălzită de ameţeai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a dlui Ioan Bianu, şeful, care apărea cu ochii de pisică pînditoare, dîrz în păr, supţire în mustăţi, ca să prindă cea mai mică abatere a funcţionarului sau a cetitorului, fie şi un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, şi apoi, dă Doamne bine de ce predică, uneori publică, avea să sufere! Sala de lectură s-a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai tîrziu şi niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaş; la biblioteca aceasta, de o înţeleaptă organizare şi de o întrebuinţare comodă, s-a adaus prin voinţa lui D. A. Sturdza şi Biblioteca Centrală, odată la şcoala de la Sf. Sava şi care se muta, ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Dimitrescu-Iaşi, cel mai puţin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc şi să rămîie închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura aşa de strînsă dintre tot ce am putut face în atiţia ani şi acest binefăcător aşezămînt, fără care, adecă creatorul şi conducătorul ei, mă întreb dacă s-ar mai fi putut face ştiinţă românească, în istorie ca şi în filologie, nu s-a rupt niciodată.

Între profesorii cari lucrau – şi la cari, cu obişnuita recomandaţie, se adăugeau şi unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu şi care, distrat, întreba în franţuzeşte pe oricine, necunoscut, şi pe mine, cîte ceasuri sînt – şi între bibliotecari s-au stabilit răpede relaţii de adevărată şi deosebită prietenie, care a dus şi la spornice colaborări.

Era acolo ardeleanul Ştefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lîngă d. Obedenaru poet macedonskian, care pătrunsese şi în bine păzitele Convorbiri, cu „fiorii morbizi, fosforescenţi" care „în trupuri de adolescenţi aprind zvîcnindele artere", şi enormul liric, blînd ca un prunc, a fost privit fără prea mult respect de tovarăşii săi ştiinţifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu-Vartic, venit din presa liberală, foarte preţuit de Sturdza, care-i dădu să scrie, în Zile revoluţionare, pomenirea revoluţiei de la 1848 şi să alcătuiască marea colecţie de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescenţă; era, chinuit, supt aparenţa-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie şi psihopatie, care-l vor duce la cirligul spînzurării, N. Zaharia, care între atîtea cărţi s-a trezit bibliograf şi biograf

literar, şi pentru Eminescu; era elevul meu Sadi-Ionescu, mărunt ca un şoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfîrşitul lecţiei l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei românilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, şi care era menit să puie la îndemîna cercetătorului o bibliografie a publicaţiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri erudiţi, muncitori şi fără pretenţii, pe cari-i scormonea şi îndrepta, probozea şi împăca, unind asprimea lui de ţeran de pe Tîrnave cu o adevărată preţuire şi prietenie faţă de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însuşiri omeneşti cu desăvîrşire superioare.

Cu înfăţişarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, osos, foarte slab – de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie aşa slab" —, palid şi frizat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simţea puţin potrivit, Nerva Hodoş, fratele lui Gorun, dar fără nimic din ţepii acestuia, şii fiul lui Iosif Hodoş, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei şi răbdătorul editor al Operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lîngă ascuţitul său simţ critic şi preciziunea firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincţie creşterea alături cu fiii drului Davila în casa de mari tradiţii boiereşti a Goleştilor. Îl ocupa, pe lîngă trecutul familiei, de care împrejurările îl alipiseră, acea mare operă a Bibliografiei româneşti, descriptivă şi ilustrată, la care, îndemnat şi călăuzit de şeful său, lucra zi de zi, putîndu-se prezintă la scurte intervale fasciculele unei publicaţii care face şi va face totdeauna cea mai mare onoare ştiinţii româneşti. Nu ştiu cum într-o zi m-am simţit aproape de omul cu aparenţa rece care-şi trecea printr-o sită atît de deasă simpatiile şi preţuirile îndelung verificate; lui i s-a datorit şi schimbarea de atitudine a fratelui gazetar şi critic care mă înscrisese la început şi pe mine între victimile sale. Pînă la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroşi mîngîietori în luptele grele, de multe feluri, în. care nu era să mă arunce nici o fire duşmănoasă, nici o ambiţie de satisfăcut, ci numai conştiinţa că, peste piedeci insuportabile, este o operă, de cultură şi de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preţ.

Tot aşa de zvelt şi de slab, tot aşa de nervos şi de iute, roşu la faţăi şi blond, privind pe toţi şi toate cu nişte neuitaţi ochi de neastâmpărată ironie, Ştefan Orăşanu m, fiu de preot bucureştean, dar rudă cu satiricul poet din vremea lui Cuza-vodă, adunase pe neştiute de oricine o mare bogăţie de cunoştinţi din cele mai variate şi avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în, praf pe adversarul care-i cădea în mînă. Un fost coleg de la liceul din Iaşi, huşean focos şi violent, Al. Gîdei, elev al lui Urechiă şi avînd de la acesta anume neglijenţe de formă şi insuficienţe de fond, dar desigur om capabil, care s-a distins apoi în cooperaţie şi a murit prea răpede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într-o serie de articole publicate în Convorbirile încredinţate acum lui Ioan Bogdan, Orăşanu I-a făcut răpede harcea-parcea. Aceeaşi soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfîrşită răbdare a harnicului diplomat, şi a venit momentul cînd şi Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă franceză, cu multă informaţie nouă, dar cu vechea tendinţă de a face descoperiri unde trebuie şi unde nu trebuie,

a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoarea maşină de logică a aceluiaşi critic. Nu pot spune îndeajuns cît de bine mi-a prins. Într-o activitate de acelaşi fel, pe care, încă o dată, mi-o impuneau împrejurările, ca să se curețe un diletantism uşor şi periculos, siguranța că lîngă mine se aflǎ pentru acest război de mai mulți ani, ale cărui începuturi şi al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligență aşa de ascuțită, cu atîta prietenie sinceră şi caldă. Ce păcat că amîndoi au fost luați aşa de răpede şi într-un chip aşa de tragic!

Fe lîngă Biblioteca Academiei ce puțin lucru era pentru mine însăşi săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărți găsite cu atîta stăruință pe cheiurile Parisului şi care au stat, ani de zile, înşirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuțe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într-o curte, un „om de piatră", o mitologică statuie! Gospodărie de student neaclimitat cu o altă viață, în şirul de trei odăi, un antreu şi o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curții, care găzduia în alt şirag de cămăruțe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întîmplare completau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună – reduşi la jumătate pentru luna întîi, conform cu -nu ştiu ce deşteaptă regulă bugetară. Din cînd în cînd se adăugea binefacerea unui bacalaureat care m-a făcut să cunosc interesantele şcoli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, şi ceva educație, de la cele cîteva eleve ale şcolii Bolintineanu, lîngă Şosea, la marele pension Pompilian al dnei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veneau, cu crucea la gît, fete mari, aşa de speriate în numele Mîntuitorului şi al Maicii Domnului. M-am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare de cîteva minute a unor delicate suflete de copii tulburați, şi de aceea nu m-am înscris între călăii iluziilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulți ani cu prezidenția mea de comisie, care m-a făcut să cunosc pe atîția profesori secundari, şi de multe feluri, cari, o dată dezlipiți de pe catedra cazărmii lor, erau oameni de înțeles, glumeți şi cu haz, de n-ai fi crezut ce teribil exercițiu fac zilnic cu nenorociții pui ai oamenilor.

Am cunoscut şi plaga stăruinților acasă, deşi n-a venit la mine, ca, pe neaşteptate, la Bogdan, obişnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să aibă o notă mai mare. Dar am avut în fața mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, începea să se joace cu portofelul plin de bumaşte, m-am învîrtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o fostă colegă ieşeană care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceeaşi mişcare. Şi chiar, după un dulap care abia mă acoperea, am stat ascuns cîteva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele tui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cutare ofițer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniți prea mari față de vrîsta tînără a unei a doua neveste, şi un comisar de poliție mi-i recomanda sărind pe birou şi aşezîndu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cînd examina pe arestații de la secție. Toți mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „şase", afară de înaltul funcționar, de o rară

creştere, care, mult mai bătrîn decît mine, şi-a scos, ani de zile, jenat, pălăria înaintea mea fiindcă examinasem deosebit, mai tîrziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.

Alte venituri nu erau decît, mi se pare, ceva de la Vatra sau de la Adevărul literar, unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din Timpul. Şi totuşi din acest aşa de puțin desfăceam ceea ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria românilor, în acele depozite din Apus, unde ştiam că se mai ascund încă atîtea comori nedescoperite. Cum se isprăveau examenele de bacalaureat, excursia ştiințifică pornea din nou, cu aşa de puține mijloace încît nu îndrăzneam să mă apropii de oteluri, căutînd cu ochii înştiințările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înaintea căderii iernii, şi noua recoltă de documente se adăugea la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voi vorbi pe urmă.

Să încerc a reconstitui desfăşurarea acestor campanii de cercetări, pe țeri, dacă nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac; care a însemnat pentru mine şi fericita statornicire a vieții mele casnice, ceea ce a dat alt spor însăşi muncii căreia mă închinasem cu totul, deschizîndu-mi-se şi perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînțeles şi dezgustat, mă depărtasem, şi în acela, pe care atîta timp îl desprețuisem profund, cu desăvîrşire, al politicii.

XIII. MULTE DRUMURI STRĂINE

Veneția-mi dăduse pînă la luarea Constantinopolei de turci în 1453 tot ce cuprinde, afară de atît de îmbielşugatul, dar nestrăbătutul Archivio Notările, în care, între hîrtiile notarilor, ce nu se poate găsi! Acelaşi lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat niciodată.

Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind şi atîta cu privire la oaspeții răsăriteni întreținuți de Sfîntul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, şi nu pot să uit atențiile nesfîrşite de care m-am învrednicit de la acest om de o atît de aleasă cultură şi de o delicatețǎ sufletească aşa de desăvîrşită: am ajuns a fi la gazda mea modestă un adevărat şi mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din țară. Secretarul de legație era Duiliu Zamfirescu, cu privire la care, în cercul celor trei din Bucureşti, influențați şi de nedreptul articol al lui Gherea despre”Pesimistul de la Soleni”, auzisem numai ce se poate mai rău şi a cărui literatură, puțin artificială, nu corespundea întru toate gustului meu: prea multe vînători în fracuri roşii, prea mult exotism legat de viața însăşi a autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonski unite cu influențe de la”Junimea”, de unde acum îmi venea atîta duşmănie... Dar, aşteptînd vremea cînd voi putea să judec în legătură cu timpul său această poezie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei şi adesea destulă duioşie, am cunoscut la Roma, primblîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un om care nu corespundea fațadei create de voința lui: unul extrem de simțitor, de o lirică făptură, capabil de o bună şi sinceră prietenie şi chiar – cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă şi ascultîndu-l cum vorbeşte? – timid.

La Florența, am găsit puțin, culegînd din tot ce poate da neasămănata cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru ştiință. Dar aici am avut în fața mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui Toma de Saluzzo al meu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sînt „paginile pe care le-am copiat din Muletti”. Foarte roşu, s-a scuzat, dar peste cîteva zile m-a întrebat dacă nu e al meu cuțitaşul de tăiat miniaturile care s-a găsit pe masă şi a trebuit să-l ameninț cu o plîngere la ministrul României la Roma. O, erudiții, ce suflete bune! Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cuvîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochi. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tîrzii, cercetam acolo socoteli napoletane. Şi totodată răsfoiam şi cartoane de corespondență pentru o vreme mai nouă. M-am trezit însă a doua oară bănuit în cinstea mea cînd, după dispariția unor hîrtii, am fost puşi cu toții supt un fel de pază pe care, în ce mă priveşte pe mine, am răspins-o.

Prima din aceste noi călătorii italiene m-a dus şi prin orăşele din Italia centrală, al căror nespus farmec îl gustam pentru întîia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel de cărămidă roşie, încunjurat

de şanţurile acuma goale, uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice:

Prin şanţuri goale, prin portice

Se-ntind mari ierburi parazite:

Pe-aice Ariost cîntat-a Şi Tasso-a suferit aice.

cînta poezia mea aţipită, pe care atîta frumuseţă o trezise însă.

La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele turnuri zdravene, condus de un bibliotecar aşa de prietenos, Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului veneţian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Alberti, prin Moldova, am descoperit corespondenţa şi notele istorice ale stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui carnet de student la Veneţia şi la Padova îl găsisem la muzeu în Bucureşti, a cărui cronică despre începuturile româneşti, mare operă în spiritul şi în stilul Renaşterii italiene, aşa de asemenea în idei cu hîrtiile bologneze, ceea ce mi-a permis să i-o atribui, era să o public şi a cărui figură răsărea astfel pe neaşteptate în deosebita ei importanţă literară şi culturală.

Îmi pare rău că nici acuma n-am văzut toată acea Umbrie, de atîta farmec senin, însorit al naturii şi de atîtea amintiri de sfinţi mistici şi de mari creatori ai unei arte nemuritoare, tot acel colţ binecuvîntat al minunii italiene, care cuprinde Perugia Peruginului, maestrul lui Rafael şi creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă minte, nu mai vorbeam de rău, ca în Amintirile din Italia culese în 1890; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrşită bunătate şi pentru lucrurile neînsufleţite, al sfîntului care a iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului Veterani, vizitator „austriac”, ca şi Marsigli de la Bologna, al Munteniei Brîneoveanului. Cum şi Sicilia pînă astăzi mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cunoaşterea unei părţi aşa de nobile din Europa noastră, care în curînd era să fie sfîşiată de uri atît de adînci, ale unor generaţii rele şi proaste.

Am fost o clipă şi în Ancona cu arcul lui Traian, şi, într-o zi de aspru frig, sus, în turnul municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, şi să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile crivăţului dezlănţuit, ale cumplitului Borra, care-şi arunca pe punte şivoaiele de apă furioasă.

Venisem a patra oară spre această cunoştinţă a Italiei, pe care o prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în Pe drumuri depărtate, din care lipseşte o parte, rătăcită, a manuscrisului, şi care cuprind şi sufletul, nepreţuit ca spontaneitate şi ca nuanţe ale rasei, de pe celălalt ţerm al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.

Vechiul şi nobilul oraş dalmatin, mica republică romană, cu aşa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia, prin insule se vorbea o limbă romanică de curînd numai dispărută şi la care veneau ciobanii „vlahi”, de la munte cu caşul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelaţie şi o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca nişte lucruri de ieri, pe cînd priveliştile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s-au slăbit şi se amestecă. Să mi se dea voie să mă

opresc mai mult asupra lor.

Veneam de la Fiume, pe un vas de comerț al Lloydului, care făceai legătura cu porturile acestei coaste de Apus a Peninsulei Balcanice şi cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară pirații iliri şi urmaşii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăți pecetluite cu leul venețian care-şi ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămăşițe ale unei lumi care încetul pe încetul se pierde şi pecare o aştepta cucerirea politică a sîrbilor. După vreo două zile numai, zidurile încă în picioare ale Ragusei au răsărit deasupra mării de un albastru african.

Am stat acolo mai mult decît o lună de zile, într-un concurs rar de împrejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapte petrecută într-un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pînza tavanului, în chiar locuința din fundul pieții celei mari, a unui nobil raguzan din vremurile de libertate: o singură bătrînă, pitită într-un colț, invizibilă, păzea multele odăi dintre care vastul salon cu diplome încadrate îmi era lăsat mie. La doi paşi Palatul Rectorilor cuprindea Arhivele, şi lîngă dînsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fîntînă femeile, ca în vechiul Canaan, ca în Veneția cînd nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veneau ca nişte umbre de trecut la căderea nopții, în veşmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, şi le aşteptau în stradone, strada cea mare, mărgenită de fațade în care nu; era nici o vulgaritate modernă, bărbați frumoşi, în poturi şi veste de aceeaşi coloare, purtînd pe cap bereta de catifea, viorie, roşie, ştampilată în margene de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o osterie cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veneau uneori marinari din țeri depărtate săltînd, cu gîndul acasă, copiii pe cari-i întîlneau şi strigînd de vin şi de dor. Uneori mă rătăceam pe cîmpul plin de cactuşi țepoşi, deasupra căruia migdalii, lămîii şi portocalii îşi întindeau ramurile: pe apele calde, în bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor în vizită, şi sunetele rugăciunii de culcare pluteau peluciul desăvîrşit al apelor. Țerani întîrziați, trecînd pe caii şi catîrii lor, le salutau din treacăt cu un dobr vecer.

În ceasurile libere străbăteam acest mal aşa de frumos şi aşa de singuratec. Era ca o coborîre lină în trecutul a cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al slavilor, întunecații pini maritimi se ridicau din îmbelşugata vegetație pe care soarele o săruta fără s-o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deşi ai livezilor. Iar în oraşul însuşi, cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înfloreau în cerdace oleandri palizi fără mireasmă, şi rîsete după perdelele trase, unde blonde patriciene cu strămoşi înainte de cruciate pîndeau ce li se năzare, izbucneau clare şi zglobii.

Directorul arhivelor, Giuseppe Gelcich, dalmatin italianizant în oraşul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată prezența unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălțată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele dintîi zile un călăuz sigur şi bun, dar şi un adevărat prieten, şi o familie simpatică, în care erau şi o fată măricică şi copii mici, îl încunjura. Ce mulțămire era pentru mine care, în rătăcirile mele ştiințifice de-a lungul şi de-a latul lumii, avusem a

face numai cu arhivişti şi bibliotecari absolut oficiali şi complect anonimi, cari nu-ţi arătau o oarecare mulţămire decît cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna! Din căsuţa lui, sus pe munte, unde poftea şi la masă pe cercetătorii prieteni, luntri cu pînzele albe mijeau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuşi, autor al unui studiu în italieneşte despre balşizii din Zenta vecină, publicator de documente, şi pe numele ungurului Thalóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într-un costum ţerănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă şi de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceea l-am pierdut din vedere cu totul.

Dar el nu era aici singurul prieten din aceeaşi tagmă a scormonitorilor de arhive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuşi aducea registrele şi legăturile de acte, pe un străin nalt, bine legat, cu lunga barbă roşietecă şi ochii limpezi supt fruntea înaltă, un obişnuit al acestor arhive prea puţin cercetate şi un prieten vechi al lui Gelcich, care nu era altul decît vestitul autor al Istoriei bulgarilor, al cărţii descriptive despre Bulgaria, al atîtor studii, tot aşa de nouă, pe cît de migălos precise, de o siguranţă fără păreche şi totuşi mai prejos de mulţămirea unui spirit veşnic neliniştit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca nişte vechi amici, şi ce plăcută era conversaţia lui, plină de amintiri hazlii – căci cîtă lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învăţămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil", pe care zicea că-l preţuieşte deopotrivă cu Legiunea de Onoare franceză pe care ştia că o meritase, şi din lumea austriacă, unde filologul cu simţ poetic avea o repulsie faţă de erudiţia care „te duce ca dintr-o odaie obscură în altă odaie obscură"! Vinul dulce din insulele greceşti strălucea în păhare, şi mînile se rătăceau în coşul cu migdalele abia culese. La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priveam pe aceste cunoştinţi care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-şi ia ziua bună de la acela în tovărăşia căruia stătuseră cîteva săptămîni de atîta satisfacţie reciprocă.

Era aici o Italie şi nu era o Italie. În orice caz, nu o Austrie decît doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunetul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roşu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a şambelanului imperial.

Şi Arhivele-mi dădeau zi de zi putinţa să străbat într-o interesantă viaţă, de un caracter aşa de particular, cu mîndri nobili succedîndu-se la guvern, cu oaspeţi princiari şi voievodali, ba chiar cu regi şi ţari sîrbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari soseau din cetăţile şi văile dinlăuntru şi, de la o vreme, cu primejdia turcească, de care bogaţii negustori se apărau prin plata exactă a tributului şi prin înfăţişarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului şi la pragul celor puternici.

Rareori atîtea lucruri bune se întîlnesc laolaltă, rareori folosul şi frumuseţa şi bunătatea stau astfel alături. Şi cînd mai e şi întîia tinereţă a celor abia douăzeci şi şase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dînsa...

Drumul spre Italia însăşi, pe un vas al Companiei raguzane, cu puţină lume localnică, a fost

pentru mine continuarea aceluiaşi farmec. Iarăşi, plutind încet, de-a lungul ţermului cu înalţii munţi, dincolo de care era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, pînă la superbul cerc scăldat de soare al „gurilor Cattarului", cu oraşul sămănîndu-şi albele căsuţe, cu pitoreştile costume pătînd de violetul şi roşul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel belşug de profund cobalt. De la Risano, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herţegovinene, vasul tăia marea pentru a se opri numai în faţa medievalului Bari, cetatea Sfîntului Nicolae, unde abia se isprăvise pelerinajul la moaştele, aduse din Mira asiatică, ale sfîntului: Neapole era în fond ca ţintă a drumului meu binecuvîntat, şi pînă atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s-a deschis la 1898, cînd altă serie de cercetări m-a adus de la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiţia, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la ţermurile reci ale Balticei, unde căutam, vechi relaţii din secolul al XV-lea cu cavalerii teutoni iar, la Danzig, ce ştiri despre români se puteau rătăci în corespondenţa „nunţiilor" oraşului, liber la Curtea regilor Poloniei.

Lunga excursie ştiinţifică a atins întîi Liovul strămoşilor noştri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descălecărilor evreieşti, se pierduse, în ciuda statuii dominatoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la Biserica Moldovenească a Lăpuşneanului şi a lui Miron Barnovschi, la aceea a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn român tăiat în piaţa publică. Am stat aici mai mult timp străbătând condicile din care pînă după 1600 răsărea o întreagă viaţă a Moldovei mele, cu negustori şi soli, cu primejdia năvălirii Voievozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, şi din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veneau cu marfa lor adusă de cărăuşii de la Iaşi. Ca şi la Ragusa, ura prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski, perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc şi, mi se pare, avînd şi puţin sînge românesc care, între două copii de documente. Îmi povestea cu ce meşteşug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preţ pentru naţia sa. Mai tîrziu doctorul Isak din Botoşani, veselul polon de emigraţie, bunul prieten al tatălui meu, pe care-l îngrijise şi a cărui fotografie o păstra, şi al fraţilor lui, îmi va arăta, cu atîta bucurie, vorbin-du-mi de trecutul, neuitat pentru el, al naţiei sale, foaia din Lemberg, cu iubire păstrată, în care era vorba de vizita acolo a profesorului de universitate din România.

Fără acea puţin simpatică plebe evreiască, cetatea negoţului cu Apusul german, rareori cercetat de ai noştri, Cracovia,"Cracăul", era, în ce priveşte fidelitatea pioasă faţă de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbea de acele vremi: porţile perfect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian – căci mulţi negustori din Italia au fost pe acolo! – în jurul căreia, lucrîndu-se la o reparaţie de stradă, lopeţile aruncau cranii sparte şi oase mucede şi, mai ales, prelunga cîntare din supţirile trîmbiţi, datînd de la nu ştiu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăiţa mea de lîngă

poarta Sfîntului Florian, o auzeam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colţuri ale zărilor. Şi aici ca şi la Lemberg aceeaşi plăcere de a mă îndatori, acelaşi sentiment al meu că mă găsesc între tovarăşi de studii şi între prieteni.

Trebuie să spun că n-a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau arhivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcaţi în platoşe în deşertul codrilor tăiaţi de ostaşii lui Ştefan cel Mare, la Dumbrava Roşie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în ceasurile libere de la Arhive a prefeţei, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul al XI-lea din colecţia Hurmuzaki, mă aciuasem într-o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni şi de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbaţi, femei şi copii mai răsăriţi, erau la lucru şi, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuinţi moderne fără nimic istoric şi mai ales „teutonic", în oraşul unde filozofase, cu noţiuni de permanenţă şi eternitate, peste toate micile relativităţi umane de care mă ocupam eu cu atîta lăcomie, Kant. Pe lîngă folosul ce am tras, şi pentru epoca marelui cabotin"Despot-vodă", am avut prilejul să cunosc aici şi o viaţă germană plină de mari învăţături, cu totul deosebită de aceea pe care o prinsesem în casa cu mulţi oaspeţi, feluriţi, a bătrînei Döllen: o Germanie de provincie, ordonată, harnică, de un admirabil spirit de muncă, dar fără nimic din nemulţămirea şi iuţeala prea obişnuită la noi, romanicii.

Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarele se strigau pe stradă; fiecare se răsplătea pe sine pentru cît muncise o zi întreagă. Şi pentru prima oară la bunul arhivar Paul Karge am cunoscut şi o viaţă de familie germană, cu femei voinice şi vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dînşii şi cu toată atenţia casei îndreptată spre leagănul unde ciripea copilul. Virtuţi care erau atunci şi făceau puterea Reichului, căruia tînărul împărat, activ şi îndrăzneţ, gata de luptă pentru ideile sale, dorea şi izbutea, în chestia canalelor, să-i deschidă noi drumuri de expansiune, cu gîndul ultim al stăpînirii oceanului:"Viitorul Germaniei este pe Mare". Asemenea înalte idealuri, fie şi dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care aşa de brutal hotărît îşi arătase la Berlin, într-o ocazie solemnă, intenţiile autocratice, scriind pe registrul primăriei versul lui Homer:"Nu e bună o stăpînire a multora; unul singur să fie stăpîn!"

Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul naţional al populaţiei dimprejur şi legăturile cu coroana polonă a Gdanskului, în Danzigul complect gotic, unde ai noştri din Moldova trimeteau odată boi pentru aprovizionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă şi păhare de argint. Aici mi-a fost scurtă, deşi nu zădarnică, petrecerea.

Pentru a cunoaşte, în vederea unei publicaţii de documente, pe care era s-o fac mai tîrziu numai, cum se va vedea, dar şi a înfăţişării depline a eroului şi a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă şi mare excursie de cercetări trebuia întreprinsă, la un an după aceea, în 1899. Fiind atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutător pe unul din elevii mei, care pregătea o teză despre Memoriile lui

Kemény, Neagoe Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voi arăta mai jos, îl cunoscusem în însuşi satul lui şi în primitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iaşi, pe care nu l-am mai văzut, deşi trăim în aceeaşi țară, era un băiat cuminte, cu mişcările încete, pe care toate silințile mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut îndepărta de la moştenitele căi tradiționale ale virtuții.

Pentru întîia oară m-am aşezat apoi la Viena, pînă atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Aşezat într-o cămăruță plină de ploşnițe, care se ardeau la luminare pe furiş, de o biată bătrînă chinuită şi bătută de fiul ei – altceva, decît viața de familie de la Königsberg! —, apoi într-o locuință mai încăpătoare şi mai curată, dar din cînd în cînd cu apariția aceluiaşi parazit local despre care noua gazdă-mi spunea:"Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploşnițe", m-am pus la lucrul încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplect cercetat de Hurmuzaki care, intrînd în depozite ca la el acasă, îşi îngăduise a lua pentru dînsul şi vechile hîrtii chirilice, de o valoare neprețuită, ale lui Petru Şchiopul, dar lăsînt instrucțiunile în româneşte date de Mihai Viteazul solilor lui la Împărăție, „pohtele ce au pohtit".

În palatul imperial însuşi, dedesuptul odăii unde dejuna împăratul – şi auzeam mişcîndu-se scaunele şi, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului – cîțiva cercetători, între cari fusese odată şi canonicul Ulysse Robert, autorul bio-bibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m-am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunați într-o odaie ca de locuință, ajutați şi supravegheați de directorul maghiar, Kârolyi de Nagykároly, Careii noştri, tipul nemeşului de provincie, gros şi roşcovan, de un alt maghiar, tînăr, Göry, şi de un austriac de aceeaşi vrîstă, toți aparținînd, în acest stat rămas feudal şi plin de ev mediu, dinastic şi cavaleresc, nobilimii.

Pe cînd înainte, reluasem Innsbruckul, una din țintele principale, stînd într-o primitoare casă unde trei fete blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam tocmai în margene, lîngă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot aşa de rurală ca la o stînă din munți, cu muşte mari de gunoi care ți se rătăceau în sîn, iar, ca mîngîiere, zîmbetul cochet şi cinstit al fetei patronului, care servea ca într-un tablou din Reisebilder ale lui Heine. Acolo, cu cheiurile rîului în față, mi-am scris, într-un senin răgaz, Chilia şi Cetatea Albă.

Oarele de lucru la Viena erau potrivite aşa încît să lase personalului după-amiaza liberă: se începea la nouă şi se continua pînă la trei; grăbiți să profite, cercetătorii îşi aduceau în buzunar ceva de ronțăit, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tabla cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rotofeiul cleric surîzător de lîngă fereastă, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficierea leturghiei, îndeplinea nevoile trupului, aşa cum este stăpînit, precum se ştie, de Satana. Kârolyi era complect surd, ajutorul maghiar, dezagreabil ironic; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Şi ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn român, rupînd în furia lui necontenite lațuri de viclenie vieneză, după vechi practici seculare, care se tot țeseau din nou

în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia" şi chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre greci!

Pentru studii de acelaşi fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Arhivelor şi, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuşi stăpînul popoarelor sale din monarhia devenită la 1867, prin puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile şi sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat şi ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac şi gardistul ungar, cari, la apariția bărbii mele negre, ca şi a bărbii blonde a unui belgian prieten, care el se supăra, iar eu găseam haz în această neînțelegere, lua poziție de onor, bătînd călcîile ca înaintea unuia din arhiducii bărboşi, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, cari obişnuiau să treacă pe acolo.

Întîmplarea a făcut să fiu, în această lungă şedere la Viena, marturul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteea cu ducele de Orleans, dar şi al impresiei pe care a produs-o moartea năprasnică a împărătesei, veşnic absentă, urmărită de fantasme tragice şi alergînd ea însăşi după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe ring, unde-mi făceam primblarea de refacere după încordările de la Arhive, am văzut astfel mulțimea îngrămădindu-se spre redacția marelui ziar Neue Freie Presse, de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s-a părut că aud din zvonul care se întețea strigătul „împăratul a fost ucis". Era însă veşnic trista împărăteasă, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omeneşti, lovită drept în inima tuturor suferinților de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul meu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într-o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoasă pînă şi în moartea fără strigăt a sosit, bunii burghezi ai fidelei capitale îşi molfăiau cîrnații şi deasupra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întreținea cuvenita pietate. Aşa, Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferență, de la aceia pe cari îi despreţuise statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleoapa de oțel în umeda catacombă a Capucinilor.

O ultimă călătorie, înainte de ceea ce socot o nouă epocă în viața mea, a fost aceea, singuratecă, la Haga, unde-mi propusesem să văd corespondența olandeză la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Aşezat în otelul"Leului de aur" din oraşul aşa de curat, în care se spălau sîmbăta şi fațadele şi străzile, fiecare luînd jumătatea din fața sa, între livezile care duceau la Scheveningen şi la Marea Nordului, bătută de vînturile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viață chiar, închis în odăița unde pregăteam, seara, prefața istorică la Documentele Bistriței, am trăit săptămîni de eremitică singurătate, care m-au făcut să înțeleg sporul, migala, perfecția vechilor erudiți din mănăstiri, care trăiau numai viața pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea tîcîia molcom ceasurile,, şi uneori aripi albe din „coafa" totdeauna proaspătă anunțau fără cel mai

mic zgomot apariția fetei care îngrijea odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul meu era, lîngă sala oaspeților de cari mă feream, o odaie din vechea casă burgheză, unde un serviciu aproape invizibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o întrerup şoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.

Dar, înainte de a culege aceste adause la informația de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a unei noi Istorii a românilor, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului al XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru Expoziția Jubiliară, amănuntele cele mai precise ale acestui timp, m-a făcut să cunosc nu numai arhivele săseşti, către care mă îndreptam pentru acest lucru ştiințific, dar însăşi viața, de folos neprețuit pentru noua direcție în ideile mele, a fraților noştri ardeleni.

Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineața de iarnă, în Braşovul aşa de frumos supt ninsoare, cu un frig care întrecea şi amintirile mele dîrdîite din Botoşani şi pe care-l simțeam şi în salonul rău încălzit din Vila Kertsch, unde şi singur îmi făceam focul, am cules nespus de bucuros însemnările zilnice din Socotelile Braşovului – ale Sibiului erau să se adauge şi ele —, prin care, clipă de clipă, se lumina în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, pînă dincolo de 1600. Rămînea ca un alt drum, la Bistrița, unde am fost primit de arhivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram pînă noaptea tîrziu la o lampă chioară – şi mi se va face apoi socoteala greşelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemînă ziua mare în România stăpînă pe Ardeal! – să-mi aducă vădirea neaşteptată, profund emoționantă, a scrisorilor româneşti care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde şi galbenă, o întreagă viață întinsă, între Bistrița şi Cîmpulungul Moldovenesc, timp de trei veacuri. La Braşov mă voi mai întoarce şi prin noile legături de familie, şi data aceasta îmi voi chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră: domneşti, boiereşti, negustoreşti, plus ale turcilor în trecerea cu oastea, ale modeştilor locuitori din Şchei, ale grecilor din companie, cari, cu informații în toate domeniile vieții româneşti, vor alcătui capitolele culegerii mele Braşovul şi românii. Partea slavonă din aceste corespondențe de atîtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu a cărui ediție, de o mare eleganță, tipărită la Viena, a putut să apară, mulți ani după moartea lui, abia ieri, prin grija dlui Bianu; dar, transcrise din nou de Bogdan şi, pentru dînsul, de un elev macedonean care era să-şi prepare o altă ediție, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului meu, după lungi chibzuieli cronologice cu mine, în publicații de texte şi traduceri care sînt, prin acurateța lor filologică, un model al genului.

În tot acest timp, şi la Braşov am găsit din partea saşilor aceeaşi bună întîmpinare, de care voi avea parte şi la Sibiu, unde pe vremea aceea arhivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al nației sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Braşoveanul Friedrich Stenner, care-şi cunoştea perfect depozitul, îmi făcea loc la masa de lîngă biroul său şi, pe cînd îşi împlinea

datoria birocratică, tăindu-şi, totdeauna la orele zece punct, cele două mere din care-mi oferea un sfert, cuvenit ostenelilor mele, dar fără să încerce nici un fel de conversaţie, ca unul care ştia preţul timpului, voievozi şi boieri soseau, plecau, petreceau, se băteau, primeau daruri de înscăunare înaintea celui care le însemna rostul la mesuţa de lemn în faţa arhaicelor fereşti spre care se ridicau strigătele tînguitoare către clienţi ale vînzătoarelor de fructe din Şcheii româneşti.

Dar aici, la Braşov, am căpătat noţiunea, aşa de preţioasă pentru ideile şi îndreptările mele de viitor, a românului din Ardeal altfel decît prin exemplarele de mult aşezate la noi, un Scipione Bădescu şi poeziile lui, un Marcian şi sintaxa ornată, chiar prietenul meu Ioan Bogdan, desfăcut, prin studiile universitare la Iaşi, prin petrecerea la Pomîrla, prin atîţia ani la Bucureşti, din mediul ardelean, sau elevul meu Lapedatu, care-şi trăise mai toată copilăria şi adolescenţa în Moldova.

Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăţia materialului pe care-l aflam pentru ca, seara, obosit, să caut societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac şi acolo întrebuinţam o oră uitîndu-mă, eu care nu citeam gazete acasă, prin foaia germană a oraşului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie şi ispravă, icoană a lui vir bonus în ediţie românească şi a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului cel mai sincer şi mai delicat, care era Andrei Bârseanu. Poet pe vremuri, şi izvorul poeziei curgea acuma, neîncetat, în viaţa lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Braşov din instinct şi în care se simţea şi strînsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însuşiri aşa de rare, din nenorocire la noi: îi plăcea să asculte pe altul şi acorda cea mai largă înţelegere scopurilor şi cea mai deplină preţuire isprăvilor aceluia. Palid, cenuşiu-palid, cu o nesiguranţă timidă în privire, cu glasul stins, purtînd urmele unei boli grele, el era în oraşul său şi cea mai plăcută tovărăşie şi cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae şi pentru multe lucruri nesfinte de pe nesfîntul nostru pămînt, şi în legătură, mai din păcate, cu atitudinea faţă de stăpînii unguri, de altfel puţin vizibili şi sensibili aici, fierbeau cele mai urîte patimi, şi oameni, totuşi de mari calităţi, şi le iroseau ţesînd intrigi şi scoţînd, alături de venerabilul organ al lui Murăşanu, Gazeta Transilvaniei, foiţe otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zîzanie între bunii şi modeştii suburbicari din Şchei, el n-avea nici o dispoziţie să se amestece în aceste triste lupte interne, al căror noroi continuu răscolit nu stropea pînă la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacă în străinătate, de la început, munca mea găsise o recunoaştere şi o încurajare, la noi abia dacă se afla cineva, cum o voi şi arăta, care să se oprească un moment asupra ei, aşa încît îmi era atît de preţioasă primirea, complect dezinteresată, pentru rezultatele gîndului meu a acelei conştiinţi româneşti aşa de pure şi aşa de sigure\.

Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într-o cumpătare pe care în Bucureşti, unde scîndurile mele erau o excepţie, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui

vizitator onest pe care nu-l aducea nici un scop politic sau personal. M-am convins îndată că acesta era felul obişnuit de viaţă al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, de altfel aşa de doritor de adepţi printre naţionalităţi, că la toţi era aceeaşi ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din ţara liberă, – dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, aşteptînd pe ardeleni la Bucureşti ca să le dea subvenţii din bugetul statului şi astfel să şi-i cîştige politic. Am constatat-o şi în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stîlpii liceului din Braşov, creaţiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Şaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puţin folos, se pripăşea şi cîte un elev de la noi, trimes de părinţii îngrijoraţi mai mult pentru penitenţă şi disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul şi neclintitul următor al marelui Mitropolit şi frate şi al modestului, simpaticului preot din Săcele, cu masa plină de bunătăţi între care turceştile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar din toată fiinţa lui, de"Sfînt Nicolae" mirean, se desfăcea o seninătate absolută, de să te întrebi dacă într-o vreme învălmăşită şi tulburată ca a noastră se mai pot găsi şi astfel de oameni. Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Puşcărilor şi două fete creşteau, într-o atmosferă cu desăvîrşire românească, între cărţile care erau, pe acele plaiuri, nu un text de şcoală şi nici un prilej de critică, ci lucru sfînt ca şi cartea de închinare: una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutindeni cunoscută şi apreciată, Elena Popea.

XIV. PRIME PUBLICAȚII

Vin acum la scrisul meu de-a lungul acestor ani, care n-au fost, ca şi atîția alții pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entuziasm pe care nu-l avusem la Universitate, la nici una din Universitățile pe care le străbătusem, şi mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem şi care, foarte rar mulțămit cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iaşi: eu însumi.

Cu toate că în teza de la Paris, care a ieşit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari şi mai curate plăceri ale vieții, îmbrățişasem un cerc aşa de vast, cu toate că – în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfîşiată, cum am spus, de unii critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust şi al unui exclusivism național care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin şi mai ales de la o şcoală franceză —, Philippe de Mézières găsise numai călduroase aprecieri, dintre care aceea a unui german, în Byzantinische Zeitschrift, pe care-l dovedisem plagiator, m-a făcut să surîd, iar a dlui Coville, astăzi un aşa de bun şi de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndeam cu o sfială care mergea pînă la durerea de a mă receti, pînă la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine şi pe orice, pînă şi pe un banal articol de dicționar istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere şi povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea aşa de amabil, ca „omul-document”, eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din arhive şi biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoştinților de istoria românilor.

Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, aşa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuințînd şi cea mai slabă din „hîrtia de scris” de la Letea – dar, pînă nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie şi filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parizian şi berlinez, din Acte şi fragmente privitoare la istoria românilor, purtînd în frunte planşa în colori, datorită lui Şoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la München, care înfățişa pe doi Domni români din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celalt în mantia albastră blănită şi cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.

Ieşind din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe şi de aceea mai puțin prețioase, începeam acuma tipărirea, pe banii statului, dar fără cel mai mic avantaj pentru mine, nici măcar acela de a-mi rezerva un număr de volume, fie şi ca să le împart gratuit – ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vreo zece mii de cărți cumpărate cu gologanul şi scîndurile văpsite roz cu însăşi mîna mea, pe care să le aşez bine numerotate şi etichetate! —, a volumului al treilea, în care era să

apară o informaţie de cel mai mare preţ cu privire la veacurile al XIV-lea şi al XV-lea. Se şi tipăriseră vreo sută de pagini, în aceleaşi condiţii de o desăvîrşită mizerie, cînd am fost chemat la Minister ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Ştiinţi, cu care n-avusem nimic a face, glumeţul, prietenosul, de altfel, pentru alţi oameni şi, în ce mă priveşte şi pe mine, în alte împrejurări, Ştefan Sihleanu1"Patan" al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de muzică, boemul Sihleanu, că publicaţia, care costa aşa de puţin, s-a oprit."Noi liberalii", spunea secretarul general al Ministerului de Instrucţie, cu un D. A. Sturdza preşedinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist şi nici nu înţeleg cum de te pot pasiona". Se pare că aveam aerul unui tînăr destul de inteligent...

O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ţinut la Iaşi, îmi dăduse, cu o reputaţie foarte îndoielnică, numai suplinirea catedrei de istoria universală la Bucureşti pentru care mă recomandase aşa de frumos Maiorescu. Îmi îndeplinisem cu zel, în margenea puterilor şi a neexperienţei mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum de altminterea şi fusesem asigurat, voi fi întărit definitiv – căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieşisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în mart 1895, elevul diplomat al Şcolii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Minister al nostru unde pînă atunci nu cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul atotputernicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ştefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din strada Fîntînii, unde e acum o şcoală de ţesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iaşi, dar cu miniştrii noi n-avusem nici o atingere.

În fruntea Ministerului era atunci Take Ionescu. Poate că mă mai prezintasem la el o dată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinaţi vizitei la Roma, în vederea pregătirii tezei mele pariziene. Acuma l-am găsit pe tînărul ministru, de o aşa de îngrijită înfăţişare engleză, cu un aer de o severitate deosebită, al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoştea foarte bine fostul şi viitorul meu concurent, Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături şi, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o şi aparte, o conferinţă, sprijinită pe inedite, despre Basta şi Mihai Viteazul, în care eram destul de „patriotic", mi se pare, – deşi pentru aceasta Urechiă, Tocilescu mă denunţaseră vindictei publice —, îmi puse în faţă, ca un corpus delicti înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătea să facă o amănunţită cercetare critică a stilului, cu acea siguranţă de care e capabil, în toate domeniile, numai bărbatul politic român."Te interesează?", mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vrîstă decît mine."Deloc." A privit îndelung cutezanţa mea, pentru a rosti apoi această sentinţă:"Cîtă vreme voi fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor". Foarte liniştit am răspuns:"Nu e nimic, dle ministru, voi aştepta".

Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că şi data aceasta a apărut, tot aşa de sumbru, cu cicatricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă cu tot atîta duşmănie din profunzii ochi

negri, Căpitanovici, care, nereuşind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum şi era de aşteptat, o broşură în care eram prezintat ca plagiator pentru că făcusem să se nască şi să moară cineva la aceleaşi date ca şi un mare număr de predecesori şi, pe lîngă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într-o citaţie de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Şi mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu care, cu toată desconsideraţiunea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său, ministrul, scindarea catedrei, în care caz puteam fi sigur că nu mi se va mai face nici o greutate. Era însă acuma în comisiune şi Ioan Bogdan, şi faţă de energia tînărului profesor vechile intrigi, care reîncepuseră, s-au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a rezultatului dar, iată, în martie, eu fusesem profet: guvernul a căzut, şi dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai tîrziu, cîndva în tren, că fusese, ca şcolar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga" – bunicul meu – căruia fostul ministru, preşedintele Academiei Române binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m-a confirmat profesor.

Acuma aflam că şi la publicarea documentelor anume legături, deloc ştiinţifice şi profesorale, cad greu în cumpănă. Dar, cît despre aceea, deşi nu eram, şi nu mă gîndisem vreodată a fi, pesimist, nu m-am făcut liberal. Amestecul în viaţa publică şi politică era să-mi vie mai tîrziu numai, nu ca obişnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacţie de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă şi multe suferinţe, a unui categoric imperativ moral.

Întreruperea publicaţiei mele, aşa de smerite, de la început, m-a îndreptat, fireşte, către alte posibilităţi de a tipări şi, pierzînd pe cîţiva ani sprijinul statului cu atîtea preocupaţii de partid şi de clientelă, am nimerit, tot în 1897, la Academia Română.

N-a fost chiar aşa de uşor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai grosolan contra celui care l-a recomandat, părinteşte şi din toată inima. E adevărat că mi se primise în Memorii rezultatul multor cercetări, ca în Contribuţii la istoria Munteniei, şi era să mă lupt cu Tocilescu, pînă la trimeterea, pentru o ultimă somaţie, a neînduplecabilei ordonanţe a fratelui meu ca să recapăt pentru publicare Pretendenţii domneşti, cărora colegul meu înţelegea probabil să le dea o altă destinaţie. Dar să intru în colecţia pe care Sturdza stăruia să o numească pînă la capăt"Hurmuzaki", deşi Odobescu, Tocilescu colaboraseră la dînsa, era o mare şi îndrăzneaţă ambiţie pe acele timpuri cînd se răzbătea încet şi cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o îngenunchere iniţială prin care toate piedecile se puteau înlătura.

Am întîmpinat cu acest prilej opoziţia categorică şi, natural, foarte elocventă, a fostului meu profesor de trei lecţii – una despre Molière, alta despre Napoleon şi a treia despre asediul Vienei, cu hogea şi cu haremul —, Nicolae Ionescu, care nu vorbea de obicei la Academie, dar nu putea să piardă această ocazie de a împiedeca un lucru compromiţător pentru asociaţia ştiinţifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tineretului beneficii materiale – nici nu ştiam că se

plătesc şaizeci de lei pe coală – înseamnă a-l conrupe. A trebuit intervenția lui Sturdza pentru a frînge împotrivirea unui adversar aşa de virulent în mijloacele lui de elocuțiune. Fiindcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s-o piardă, el îşi aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuție de trei sute de lei pe lună pe care n-o ridica niciodată şi pe care o puse la dispoziția celui care nici nu se gîndise a cere ceva.

O, cu ce bucurie m-am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijită literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecției, rapoartele consulilor prusieni? Textul în limbi străine era observat cu atîta atenție, încît cred că nu s-a strecurat o singură greşeală de tipar. D. Bianu veghea să nu se lase prea mult spațiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, şi ce-am avut să îndur cînd erau o dată prea rar sămănate documentele şi rezumatele mele! Mai-mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obişnuia cînd nu-i venise încă marea înțelepciune a vrîstei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefață, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furişat acolo, ce n-am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin, al lui Alexandru-vodă Ipsilanti şi statuia lui glumeață de la Brunn cu ciubucul in gură şi picioarele păturite supt propriul său postament! Numai cine nu se încrede prea mult într-însul şi nu aşteaptă prea mult noroc de la împrejurări şi prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulțămiri.

În ce priveşte pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu şi a întovărăşit de cîteva cuvinte măgulitoare apariția elegantului şi impunătorului volum, dar voi simți îndată cum, din motive neştiute, prietenia şi de acolo se va împuțina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai în străinătate, la statornicul urmăritor al întregii mele activități care e d. William Miller, această prezintare a unui atît de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XlX-lea. Şi numai pentru acea introducere, pentru note, pentru amănunțita tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învățasem în străinătate, închisesem atîta timp dintr-o tinerețã – aveam abia douăzeci şi şase de ani! – pe care alții, mai îngrijiți de ei înşişi, ştiau s-o folosească altfel – şi în sensul românesc ei aveau dreptate.

Colecția oprită de Minister pentru păcatul meu, închipuit, de neadmisibil „junimism”, a primit-o şi mai departe tot Academia, mulțămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulțămirea nu mi-a exprimat-o nimeni şi niciodată. Partea cuprinzînd veacul al XVI-lea pînă la Mihai Viteazul a urmat ca volumul al XI-lea din colecția”Hurmuzaki”, şi pentru acesta am cheltuit osteneli tot atît de devotate, cu şi mai puțină recunoaştere decît pentru volumul precedent, dar încetul pe încetul mă obişnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc în schimb – cînd nu se puteau arunca injuriile de care uşa de larg m-am împărtăşit – vreun semn de recunoaştere. Adaug că, pe cînd ce publicau alții venea din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le adunaseră, şi nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era rezultatul lunilor de muncă păgînă în care mă îngustam şi de hrană, ca în Veneția, cu peştii fripți din tingirea pentru muncitori şi cu polenta cumpărată în colțul

străzii. A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie şi eu să-mi iau rămas bun de la toţi, de la cine mă ştiu şi de la cei, mulţi, cari nu mă ştiu, de la cei cîţiva prieteni, de la mulţii duşmani şi de la atîta gloată de indiferenţi, să spun şi aceste lucruri pe care le-am tăcut o viaţă întreagă, din multă mîndrie şi dintr-un incomensurabil dispreţ.

Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul şi la comoara strînsă în Innsbruck şi în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se ştie că-l calomniasem, a trebuit o tainică înţelegere a dlui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neştiutele de toţi să alcătuiesc cele două părţi, pline de noutate, ale volumului al XII-lea, trecut şi el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n-avea a face întru nimic cu ce izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s-a prezintat unor judecători cari totuşi consimţiseră să mă înscrie între membrii corespondenţi ai Academiei, foarte hotărîţi, de altfel, să mă lase multă vreme la uşă. Căci au alergat pentru a umplea locurile goale şi la bunul meu vecin din strada Sculpturii, aşa de vechi moldovean de la Socola, călugăresc la înfăţişare şi la apucături, dar atît de modest în ce priveşte lucrul său după datină şi de o aşa de bună inimă pentru mine, care era coconul Costachi Erbiceanu, neaşteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.

Eram îngăduit însă a da în Memorii cele dintîi studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieşite şi din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă Cronicile muntene cercetate în originea şi legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu privire la trecutul nostru, Manuscriptele din biblioteci străine, actele româneşti despre Petru Şchiopul şi Mihai Viteazul, în care vibra atîta şi din umilinţa unuia şi din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din Socotelile Braşovului şi Sibiului pentru secolul al XVII-lea, încredinţat mie în acea Istorie a românilor pentru Expoziţia Jubiliară, din care celelalte părţi le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu şi Colescu-Vartic.

Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe, am întrebuinţat alte luni întregi de zile pentru a cerceta toate izvoarele generale ale ţerilor noastre, ceea ce, faţă de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarizîndu-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informaţie. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor mei cu Hasdeu, care-şi exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i cîteva rînduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă ştia că sînt autorul, eu fiind – Doamne sfinte! – „o perlă a generaţiei tinere”, dar îl atribuise el unui basarabean care-i desplăcea.

Aceeaşi bună credinţă era s-o întîlnesc la Academie şi pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Socec cu documentele Bistriţei. Prezintată la premiu, raportorul, Vincenţiu Babeş, bătrîn bănăţean cu multe sucituri şi, mai ales, supus multor influenţe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum iar, cînd a ieşit şi al doilea, că lucrarea s-a exclus de la considerare de vreme ce partea dintîi n-a fost premiată.

Acuma pătrundeam şi aiurea, pe lîngă reluarea colaborării la Arhiva din Iaşi, cu acte privitoare la Neagoe Basarab şi solul lui la Veneția şi Ragusa şi la Nicolae Mavrocordat în legătură cu învățatul călugăr francez Le Quien. Documente întru cîtva legate de pămîntul țerii au intrat în Buletinul societății de geografie prin bunăvoința lui Gh. Lahovary, de la Curtea de Conturi, secretarul societății care dăduse el însuşi multe scrisori româneşti în Convorbiri, iar la Economia Națională, transmisă de P. S. Aurelian ginerelui său, pe care-l cunoscusem la München, d. C. Băicoianu, a apărut analiza descoperirilor de la Lemberg, mai tîrziu Condici de socoteli ale Domnilor fanarioți şi altă informație în acest domeniu. Şi luxoasa revistă a dlui N. Pătraşcu, Literatură şi artă, al cărui Alecsandri îl judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, şi pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii şi pentru contribuții istorice.

Cu publicul cel mare eram să intru în contact prin conferințe rezervate mie, în înțelegere cu Onciul, care alesese ca subiect: Întemeierea Principatelor, şi cu Bogdan, care a vorbit despre Studiile slave la români. Partea mea au fost: Luptele lui Mihai Viteazul cu turcii şi Cultura română supt fanarioți. Ambele au servit de bază unei întregi serii de ataatacuri piezişe, – „duşmanul lui Mihai Viteazul", „lăudătorul fanarioților", – care însă fac parte din războiul pe care tînărul cu atîta tenacitate urgisit şi urmărit a fost nevoit să-l înceapă.

Pînă atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care n-am învățat să o țin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceeaşi înțelegere a străinilor, cărora nu le făcusem nici o îndatorire şi de cari nu mă lega nici un rost sentimental ca de compatrioții şi conaționalii mei, dar spre cari, cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenea de la Academie pentru corectura singură. Şi, spre a putea face aceste drumuri, rămîneam şi mai departe în strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul străzii Icoanei, lîngă rampa de gunoaie care aromea mahalaua, într-un şir de odăițe joase, cu ferestile către ulicioara care se chema mîndru strada Orientului şi de unde veneau aburiri de cîrciumă, strigăte de bețivi şi cîte un tîlhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănea în mijlocul nopții la geamul de la intrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Calea Griviței şi care, aparţinînd fiului inițiatorului românesc în chimie, Alexe Marin, purta ştiințificul nume al acestuia. Acolo era acelaşi popas, iar nu o adevărată locuință: un fotoliu cumpărat din singura moştenire a vieții mele, de la arhimandritul Varahiil Lateş din Mînăstirea Neamțului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miclescu, cîteva scaune despărechiate, un pat de fier şi o masă de sufragerie reprezintau, pînă ce gospodăria chibzuită a soției mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant român invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele dintîi scaune îmbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe care, scurtă, foarte scurtă vreme, mi le-a dat ziarul L'Independance Roumaine, cu care m-am legat printr-o colaborare care cere multe explicații.

Încă din anii mei de student, începusem contribuțiile, întâmplătoare, la unele reviste franceze, aceea de la Revue historique, îngrămădită de material francez, neputînd, fireşte, să continue (un articol despre nişte scrisori privitoare la angevinii din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas şi astăzi în manuscris, aşteptarea tipăririi dînd putința de publicare unui istoric italian). Dar Revue critique a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase teza, îmi trimesese cărți pentru recenzie, şi am putut păstra legăturile cu această importantă publicație mai multă vreme, pînă ce, cînd am arătat cum fusese alcătuit catalogul lui Tocilescu, am primit de la redactor înştiințarea, inspirată de oameni de la Bucureşti, că după cît se pare, eu urmăresc răzbunări personale – şi, neapărat, m-am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupația permanentă în ce priveşte cruciatele, revistei consacrate acestor studii, Revue de l'Orient latin, care continua Arhivele contelui Riant şi a cării conducere o avea un spirit de o critică sigură şi nemiloasă, pentru care fiece cuvînt era obiectul unor lungi examinări şi eventuale discuții, Charles Kohler. I-am propus tipărirea acolo a materialului strîns ani de zile în acest domeniu şi astfel, cu socotelile Caffei şi Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a Notelor şi extraselor pentru a servi la istoria cruciaţelor în secolul al XV-lea, care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1889, al treilea, de origine mai mult raguzană, tipărindu-se la Bucureşti. După cele dintîi numere cuprinzînd aceste contribuții m-am învrednicit de atenția cuiva, care nu era altul decît creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, şi n-aş putea spune îndeajuns cîtă încurajare a tras cel care se trudea în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii şi intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciare care venea de aşa de sus.

Față de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nici o dorință de a găsi noi informații şi de a prezintă explicații noi, nu m-am gîndit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la Lupta, preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei, decît să leg împreună cîteva propoziții doctrinare cu aerul cuiva care a descoperit ce nu-şi închipuia nimeni că s-ar putea găsi. În toată lunga mea viață am avut un sentiment de fereală, un adînc dezgust, cu motive mai mult de estetică şi de eleganță, față de dogmatismul greoi şi pretențios pe care numai spiritele pedante, neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complect definit şi de a fi exprimat printr-o formulă, una singură şi fără greş, îl pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s-a părut că ai cu atît mai multe şanse de a te înşela, cu cît îți e mai strictă preciziunea afirmațiilor. Doar nesfîrşitele nuanțe ale stilului, cînd le posezi – şi, dacă nu, de ce n-ai face matematici sau fizică? – sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipoteză, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cît de mult în asigurările noastre. Orice priveşte pe am nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceea ce în omul însuşi e aşa de aproximativ şi de supus prefacerilor celor mai neaşteptate şi celor mai felurite. A trata sufletul omenesc ca pe un corp cristalin, care neapărat şi oricînd înfăţişează aceleaşi fenomene, lămurite o dată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă dintre greşeli. El trebuie înțeles cu o nesfîrşită simpatie şi redat aşa încît să faci simțite toate tainele lui şi toate îndoielile cui caută, cu

multă delicateță şi supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într-însul.

Deci nu putea să fie vorba de o „şcoală nouă” în istorie, precum mai: tîrziu voi evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înnoire voită, codificată şi proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluție”; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăşi a lucrurilor.”Luptătorul” pe care l-au creat unii din puținii mei prieteni, adesea de o atît de superficială înțelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinşi, n-a existat niciodată. Cum n-am avut pretenția să revelez crezuri neapărate şi pentru alții, tot aşa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descurc cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ți strîmbi însuți gîndul şi aceasta, atît de greu pentru cel ce cugetă bine, îmi inspiră acelaşi sentiment de răspingere ca şi contorsionarea organelor materiale ale corpului. Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da în lături în fața injuriilor şi a oricării grosolănii, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă şi prăfoasă în loc să continue pe un drum drept şi comod, sămănat de imundiții.

Aceasta pentru a explica de ce ideea unui război cu atîta lume, pe care a trebuit să-l primesc, rareori cu bucuria că am înfruntat o şarlatanie ori am distrus o iluzie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele şi cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui de mult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrşită izolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții şi revărsare de patimi. Doar o arătasem îndeajuns, de la şcoala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam şi eu, căutînd, la internat, unde în jurul meu erau numai urletele dezmățului, să suprim şi zgomotul paşilor mei, apoi la studiile, în străinătate, unde nu m-au recomandat nici alții de acasă şi n-am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsea o însuşire, tot aşa şi pînă la cei şase ani de activitate ca profesor la Universitate, în care n-am curtenit pe nimeni, n-am îngrijit pe nimeni, n-am căutat nici cîrdăşie, nici încăierare în locul unde fierbeau atîtea pasiuni, şi aşa de cumplite, pătate de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N-am ştiut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, uneori şi în cele scurte de iarnă, ca în vizita la Braşov, ca să caut obscur documente pe care le ceteau atît de puțini din public şi pe care le urmăreau şi le pricepeau aşa de puțini, şi dintre istoricii cari nu făcuseră o lungă şi grea şcoală ca a mea. Îmi interzisesem apoi orice activitate literară, şi o dată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca şi numele foii (soția lui iscălea Laura Vampa) nu mi le amintesc bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două-trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n-am stat înaintea publicului, şi pînă astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conştiință, mă face nemulțămit de mine şi-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fizică le-aş avea poate. De forfota unei politice de basculă – azi liberalii, mîne conservatorii —,

în care, totuşi, cum combatanţii erau boieri şi intelectuali, aceasta se simţea şi în tonul polemicelor, mă ţinusem cu cea mai mare grijă total deoparte. Şi, de altfel, se ştia aşa de mult că sînt un sălbatec fără calităţi de exprimare! Bunul meu elev şi credinciosul meu prieten Henri Stahl a fost cel dintîi care a căutat să mă încredinţeze că mă exprim destul de curăţel ca să pot avea o influenţă asupra oamenilor, şi-i păstrez pentru aceasta o veşnic vie recunoştinţă! Nimeni, într-un timp cînd erau aşa de multe şi de unanim recunoscute talentele, nu s-ar fi gîndit să scotocească în odăiţele joase, goale, căptuşite numai de cărţi, pe un profesor fără notorietate pentru a-l arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea deseori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorinţă de a-l influenţa era vizibilă, şi de aceea atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să li poată răspunde, ajungînd pînă la neurastenie —, mai tîrziu adăugirea lui Onciul, care, însă, tot aşa de puţin înzestrat ca vigoare polemică, se mulţămea să puie în notele studiilor sale de o erudiţie glacială cîte o decizie de tăgăduire fără apel, dădeau de gîndit acelora cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr-un lung trecut, aveau toate legăturile în societate şi dispuneau aşa de larg de studenţimea însăşi, pe care ar fi dorit atît de mult s-o păzească de orice altă înrîurire. O adevărată oaste solidară, din invidie şi ură, care nu ar fi ieşit la luptă dreaptă, dar avea putinţa de a trezi în faţa rivalilor temuţi atacurile acelora cari n-aveau aceleaşi motive de prudenţă. Astfel, jignit de ironiile dintr-o recenzie la L'Independance Roumaine, pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei Istorii a Bucureştilor, unde nu erau decît pretenţioase şi greoaie cochetării cu subiectul, prezumţiosul Ionescu-Gion îşi pregătise cu săgeţi tolba de vechi ziarist şi ţintind la Bogdan, ca acela care s-ar putea mai puţin apăra, prezintă unui ridicul menit să se întoarcă foarte răpede asupra lui însuşi pe „plăviţul decan" şi manifestările lui „decanale".

Dacă Hasdeu se ferea să provoace o discuţie publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale ştiinţii – ceea ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulţămindu-se a da la timpul potrivit loviturile, în umbră, şi îndreptăţindu-se apoi că n-a distins prin întunerec cine i-a ieşit în cale, dacă Urechiă, slab în apărare, oferea pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia aşa de vie, patima aşa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoşteau nici o rezervă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inamicului care era pentru dînsul oricine călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Klisi, săpată de dînsul, pînă la domnia regelui Carol, pe care-l măgulea aşa de mult. În faţa lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dîrză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice merit, negîndu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd dezlănţuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar şi contra celui din urmă dintre necunoscuţii cari nu fac imediat gestul defensiv, fără să uit totul şi să mă substitui eu încremenirii dureroase a celui lovit

pe nedrept.

Din ce am spus pînă acum se vede cît de greu mi se făcuse drumul către o activitate în care nu doream decît să pun la îndemîna tuturora ceea ce cu atîta trudă putusem să cunosc şi să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se ştia şi ce, după ostenelile mele, se putea şti de acum înainte. Depozite închise, cărți răspinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri care de la sine caută să se plătească fără ca şi cea mai aspră hotărîre să fie capabilă de a opri o pornire de autodefensivă. Şi cum oare aş fi putut să rămîn nesimțitor cînd, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, răspingerea de la premiu a Chiliei şi Cetății Albe, am descoperit în noua ediție a Istoriei românilor de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a-ntregul din urgisitul meu manuscris? Pînă atunci n-aş fi crezut că oameni de mare autoritate şi foarte respectați pot să-şi facă astfel cărțile. Dar am căutat şi aiurea, în această lucrare însăşi şi apoi şi în alte studii ale aceluiaşi autor, şi aim. putut constata întrebuințarea statornică, menționată şi mai sus, a aceluiaşi procedeu, şi cînd era vorba de o publicație aşa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra dezvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemîna oricui ca Mitologia lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gîndi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie, dureroasă fiind vorba de un coleg – dar vai de ce era colegialitatea noastră într-o Universitate veşnic sfîşiată! – să învederez aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice şi atitudinea mea față de asemenea înaintaşi.

Scăpate de conducerea oligarhică de pînă atunci, Convorbirile literare fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudea la ele, îndreptînd şi stil de proză şi cadență de versuri, pînă tîrziu noaptea. În această revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind acum şi larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimînd părerile care mi se impuneau din însăşi cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica mea n-a ajuns să cadă niciodată în acele greşeli, care trebuie evitate de orice om cinstit şi de orice om care a primit o bună creştere: aruncarea unor încriminări neîntemeiate şi întrebuințarea unui ton a cărui grosolănie nu aduce nici un folos. Nu s-a răspuns nici aşa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuții ştiințifice, „ciudatei ființi", cum mă caracteriza prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, şi eram dator, mai puțin pentru pielea mea decît pentru aceea a prietenilor mei, s-o duc mai departe. Astăzi, după ce atîția ani au trecut, după ce adversarul meu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățişînd toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărît că n-aş avea să retrag nimic din ceea ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.

Regret numai că lupta, şi nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moştenit alt sînge, a ajuns acolo unde n-am crezut că s-ar putea coborî. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe şi, îndată ce nestăpînirea tinereței a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s-a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător,

compromițîndu-l, scoțîndu-l din învățămînt, măcar atunci, şi măcar pentru actul de violență, spontaneu dezlănțuit prin jignirea celei mai elementare mîndrii! De altfel n-a fost întîia dată cînd s-a manifestat dorința călduroasă a atîtor colegi de a scuti Universitatea de un aşa de rău element.

Colaborația întâmplătoare la L'Independance, pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatismul lui G. Em. Lahovary, mort tragic, şi liberalismul tinerilor Brătieni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucişări de spade, într-una permanentă. Mi s-a părut atunci, în 1899, cînd eram acuma pornit pe harță pentru ceea ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că prezintarea fără rezerve şi fără cruțare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a românilor în acel moment n-ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, țintind un scop mai înalt decît lămuririle ştiințifice de pînă atunci: acela de a afirma credința că noi, cu tradiția noastră, cu puterile noastre, aruncînd deprinderi urîte, care duraseră prea mult şi făcuseră atîta rău, am putea să creăm o civilizație, una adevărată, originală, corespunzînd şi firii noastre reale şi celei mai bune şi mai nobile moşteniri. Astfel, număr de număr, s-a alcătuit, chiar peste planul meu de la început, subiectul dezvoltîndu-se de la sine, şi fiindu-mi imposibil, pentru considerații de ordin personal – pe care căuta să mi le descopere, într-o interesantă conversație, prudentul Tiktin, apărut o clipă la Bucureşti —, sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acuzație din Opinii sincere, Viața intelectuală a românilor în 1899.

Eram, în timpul tipăririi acestor coloane, socotite neîngăduit de scandaloase, deşi nu era în ele nici un accent de violență, nici o notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic şi cu scrierea istoriei secolului al XVI-lea românesc, cînd, împreună cu numerele ziarului francez cuprinzînd studiul meu, îmi soseau, trimese de Rubin, bucuros că se caută aşa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la Bucureşti, va avea să plătească şi cu pielea pentru cutezanța lui; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an pînă ce mi-au mîncat-o şoarecii, era vorba şi de soarta pe care o va avea această pelerină istorică la apropiata şi nelipsita regulare de conturi de care, de altfel, îmi păsa aşa de puțin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe cari acuma îi compromisesem cu totul, şi s-au cules, după cît îmi aduc aminte, vreo şaizeci, şaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iaşi, cum fusese vorba şi de Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul meu profesor trimetea o broşură întreagă, de o savoare de stil potrivită cu însuşirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu deciziunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tînăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condei de o nobilă trampă şi, în curajoasa foaie franceză pe care o tipărea, făgăduia celui aşa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit şi n-a venit, cînd mulți din duşmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

II. LUPTĂ

XV. PRIME PREOCUPAȚII POLITICE ŞI NAȚIONALE

Nu-mi stătea prin gînd, la început, prin 1899, să ating în l'Indépendance Roumaine subiecte politice. Dar nu numai în sufletul meu, ci în acela al unei întregi generații, mai ales al celor cari avuseră legături cu Apusul şi cunoscuseră societăți de o civilizație modernă adevărată, activă, cu simț de răspundere, oricare ar fi fost şi acolo greşelile şi slăbiciunile, cu îngrijire ascunse însă de acea ipocrizie despre care gînditorul francez a spus că „e un omagiu pe care viciul îl aduce virtuții", se ivise părerea că şi în acest domeniu, de care, de altfel, la noi atîrnau toate celelalte, nu se mai poate ca acum. În adevăr era de toată evidența, chiar cînd ea nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de țerani fără pămînt, fără drept adevărat în viața publică – afară de gluma insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, mînat ca vitele, bătut sau plătit şi, la capăt, înşelat —, şi lipsiți de orice creştere prin şcoală, cu o burghezie care în Moldova era aproape total străină şi nenaționalizabilă, cu o boierime sfîşiată de patima politică, dar oprită într-un putred oportunism, peste al cărui fond regele îmbătrânit hotăra sterpe schimbări de regim, şi cu o intelectualitate complect zăpăcită, oare nu-şi dădea sama nici de care e datoria ei față de neam şi de țară, nici de tot ce ele, bineînțeles şi servite, ar putea să puie la îndemînă pentru o totală transformare. Şi aceasta cînd, dincolo de hotarele unde se opreau privirile politicianilor, considerând provinciile româneşti ca un număr de kilometri oarecari pe drumul spre Apusul tuturor plăcerilor şi fericirilor, conceput şi acela între cartierul de distracții al Parisului şi Coasta de Azur, fremăta o întreagă românime ardeleană, muncitoare, onestă, idealistă, crezînd în noi ca în Dumnezeu, fără a ne cunoaşte, şi tocmai pentru că nu ne cunoştea [...].

Iar de jur împrejur, fără ca ochii obosiți sau orbi din naştere să le deosebească, primejdiile unor monarhii de pradă, a căror viziune era aşa de puternică în mintea unui Sturdza, care-şi avea totdeauna colțul de bolnavă exagerare, încît, chemîndu-mă la Ministerul de Externe pentru a-mi recomanda să scriu despre România şi chestia Orientului, mă îndemna să mă grăbesc, căci „nu se ştie ce se poate întîmpla, țara liberă stînd ca o frunză pe apă".

În tăcerea flămînzilor, în toropeala sătuilor, un român de peste graniță încercase prefacerea totală a spiritului public printr-o foaie, frumos tipărită de editorul braşovean aşezat la Bucureşti, Gheorghe Filip, România jună. Aurel Popovici, bănățean, medic de profesie, luptător radical pentru liberarea alor săi, fără să predice încă încrederea în Viena şi imposibila alipire la Austria, pentru care va lupta, cu o rece convingere antipatică, şi bucovineanul Aurel Onciul, era un om impresionant prin vigoarea sa trupească, prin frumuseța oacheşului, rotundului său cap de medalie romană, prin

tumultul de idei care i se zbăteau în suflet, printr-o elocvență, puțintel de cafenea vieneză unde, țara stînd totuşi pe loc, toate chestiile se puneau şi se rezolvau înaintea unei halbe de bere, dar covîrşitoare, copleşitoare pentru ascultătorii uluiți de abundența unui val care nu se mai sfîrşea, precum şi prin intonațiile profunde ale unui formidabil glas de tribună.

Îl voi cunoaşte mai tîrziu, terorizat şi eu de aceste excepționale daruri fizice, mai mult decît gata să-mi adaug iscălitura la a unui Nicolae Filipescu, care fusese complect cucerit, în favoarea unui program supt realizarea căruia trebuia să zacă şi atît de scumpa nouă neatîrnare a României noastre. Pentru moment, după ce numai în timpul din urmă începusem a opri pe țigănaşul care făcea cu strigătele lui ascuțite concurență neamțului cu „warme Würst”, moşneagului şi babei cu „ciorbă de burtă caldă“ şi cerşitorilor cu „miluiți-mă şi pe mine” şi „melostiviți-vă” ca să-i cumpăr incolorul şi insipidul Univers, ceteam de la un capăt la altul marele jurnal bine făcut, al cărui scris curajos contribuia să definească „ideile” ce mi se desfăcuseră mie din lunga cercetare a unui trecut serios şi onest, avîndu-şi baza lui proprie.

Era acolo altă credință decît aceea din frumoasele discursuri cu care se luptau în Parlamente vane, numai de formă, eleganții atleți ai luptelor noastre de partid. Voi învăța a cunoaşte şi prin propria mea experiență ce era supt această paradă care, la zile mari, cînd se ridica vibrantul glas al lui Maiorescu, cînd Carp îşi arunca formulele sfidătoare, cînd Delavrancea, încă puțin apreciat ca orator, dar încîntîndu-se de elocvența sa, îşi desemna în aer pitoreştile capricii, aduna în loje tot ce lumea feminină a vechilor Bucureşti avea mai fin şi mai fermecător. O dată, cu o frumoasă adresă caligrafiată, am fost chemat la ministrul meu, care era colegul doctor Istrati, mie dealtfel personal necunoscut. O misiune? O decorație? Era o zi foarte caldă de vară şi, în cabinetul său, ministrul stătea în jiletcă. M-a invitat să mă dezbrac şi eu, ceea ce, înclinîndu-mă înaintea generozității gestului, am refuzat. Apoi a început să mă întrebe, cu multă stăruință şi încă mai multă jenă, despre examenul de bacalaureat la care, din nou, eram preşedinte. Numele lui Take Ionescu, căruia Istrati-i era profund devotat, se amesteca necontenit, curios, în acest interogatoriu. – Ce am eu cu el? De ce l-am supărat? .. . Am înțeles.”Dați-mi, vă rog, o foaie de hîrtie.” Şi, cînd i-am întins demisia, pe care, cu gîndul la Take Ionescu, nu cuteza să mi-o ceară, a prins să mă întrebe prietenos cît aş fi cîştigat la comisiune, cum s-ar putea pune suma la loc, şi dacă aş vrea să-i cataloghez colecțiile. – Voi căuta un student în lipsă de mijloace. – Da, da, tocmai aceasta voiam s-o spun. – Nici nu puteați gîndi altfel. Dar, totuşi, dacă aş vrea să merg în străinătate, fiind poate bolnav, fiind de dorit să fii bolnav... Dar nu sînt. – Atunci, ştiu eu? o cercetare ştiințifică. – Aş face-o la mănăstirea Neamțului.

— A, tocmai, tocmai... – Dar cu mandat oficial, trecut la Monitoriu...

— Desigur! – Şi nu ca o compensație: voi prezintă contul... – Desigur! Şi m-am dus la Neamț şi am prezintat contul, dar nici însărcinarea nu s-a publicat, şi a trebuit să înghit trei sute de lei tocmai...

Colaborator al României june, era şi d. A. C. Cuza [...].

În acest moment, pentru o bibliotecă de istorie contemporană din Paris, apărea cartea, bine făcută, despre istoria contemporană a României a lui Frédéric Damé, fost director la l'Indépendance, creatorul unui ziar ilustrat, autorul unui prețios dicționar româno-francez, om pe jumătate încetățenit printr-o căsătorie care se termină scandalos, făcîndu-l să părăsească țara pentru totdeauna, aşa încît i s-a pierdut şi urma. Prezintînd ca pentru o lucrare menită a fi consultată tot şirul schimbărilor politice, atît de dese şi cu atît de puțină semnificație, toată lista de nume, în mare parte de mult uitate, ale zecilor şi sutelor de miniştri din agitatul nostru cinematograf politic, lucrarea, în care erau servite şi unele interese de partid, ceea ce era de altfel foarte vizibil, punea în lumină, fără ca aceasta să fi fost în intențiile istoricului, zădărnicia totală a unei vieți politice de oportunism şi stîrpiciune în forme de pripit şi neinteligent împrumut.

Linii generale nu voise, sau nu putuse desface autorul străin, căruia toată această comedie îi era în fond indiferentă. Ele mi s-au impus cu atîta putere, trezind o adîncă durere în sufletul cui îşi dădea samă la ce rezultat s-ar fi ajuns dacă puterile vii ale nației ar fi fost în adevăr întrebuințate, încît am redactat, cu o pasiune care nu era în obiceiul medievistului, ocupat cu țeri străine sau cu epoce aşa de depărtate, o critică, menită nu atîta să arăte valoarea cărții înseşi de care era vorba, ci să facă procesul unor mari şi fatale greşeli. Concluziile mele, ieşite din considerații istorice, coincideau desăvîrşit cu ale dlui Cuza, al cărui punct de plecare fusese economic şi social. Darea de samă, care a format o întreagă broşură, a apărut în România jună, trezind, de altfel, puțin interes, ca tot ce se publica în această admirabilă foaie, care peste cîteva luni şi-a oprit apariția, primejduind şi existența tipografiei"Minerva", creată mai mult pentru acest scop.

Ceea ce nu s-a mai putut publica deci acolo – şi vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată —, a putut trece, grație lui Rubin, neînregimentat în vreun partid şi destul de inteligent ca să-şi dea sama că asemenea convingeri sînt drepte şi că ele trezesc tot mai mult opinia publică, fie şi numai din cauza persoanelor care erau în joc, la l'Indépendance. Acolo s-a tipărit deci o nouă serie de articole, în care, reluîndu-se tema din recenzia asupra lui Damé, se urmărea trecerea de la o viață modestă, dar reală, potrivită cu noi, capabilă de a da forme proprii şi de a întreținea o atmosferă morală, la această păpuşerie de care se puteau înşela numai vanitățile uşoare ale copiştilor străinătății, ai unei străinătăți neselecționate şi neadaptate nevoilor noastre, şi se arăta tot răul care a putut să rezulte din această degradantă atitudine de perpetuă sclavie; partidele, toate partidele erau denunțate ca instrumentul continuu întrebuințat al degradării noastre timp de mai multe decenii. Cum conducătorii țerii ceteau mai mult în limba franceză, aceleaşi lucruri care trecuseră neobservate în „obraznica" foaie de radicalism transilvan a lui Aurel Popovici stîrneau acuma discuție şi împotrivire, creîndu-mi, în general, cu totul altceva decît simpatii, cu care de altfel nici n-aveam ce face. Această atitudine de duşmănie crescîndă, perfect inteligibilă deci şi de care n-aveam cum să mă supăr, s-a întărit şi prin articole scurte în care simțeam că exprim sentimentele a sute şi mii de intelectuali cari

nu scriau, cari, din deosebite motive, nu puteau scrie, cînd îmi arătam disprețul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, fără țintă, fără folos, ținînd în loc de atîtea decenii un neam întreg. Articolele au fost reunite în două broşuri, Opinii pernicioase, partide politice în România în secolul al XIX-lea (1900) şi Un proces de deznaționalizare (1902) care au fost urmate de Scene şi istorii din trecutul românesc.

Îndărătul acestor negații, exprimate fără nici o rezervă, într-o formă a cării urbanitate şi obiectivitate îngreuia şi mai mult concluziile fondului urmărit cu toată răbdarea din generație în generație, tot mai sus în aparență, tot mai jos în realitate, era însă o afirmație: aceea pe care de mult mi-o impusese cunoaşterea istorică a însuşirilor, a vredniciei, a isprăvii, cînd era lăsat a face ceva, ale acestui neam şi tot aşa ce putusem prinde din viața țeranului pe care-l înălțase aşa de mult, cu atîta entuziasm poetic, de la Sultănica înainte, Delavrancea, numindu-l „acest aur curat al neamului nostru", şi ce putusem prinde din viața satelor ardelene, aşa de strîns legate de viața unei intelectualități desfăcute, întreagă, din mijlocul lor. Astfel transformările din secolul al XIX-lea, secolul europenizării, occidentalizării, „civilizării", nu-mi păreau ca o fericită revoluție prin care am fi ieşit din casa unui orientalism, unui fanariotism şi „boierism" putred, şi datele, devenite serbători naționale, de 1821, 1848, 1866, 1877 şi 1881 nu mai străluceau înaintea mea cu lumina care orbea pe alții, ci vedeam lunga desfăşurare a unei existențe naționale, cu atît mai serioasă şi mai vrednică de interes, cu cît perioadele în care se împărțea oglindeau mai deplin firea ei specifică şi putința de a servi astfel, numai astfel, cu adevărat, civilizației universale.

Şi acesta era un vechi crez. O dată – numai o dată, căci interesații se feresc de a fi prinşi din nou – avusem prilejul să exprim public părerile acestea. Era chiar la începutul activității mele de profesor şi de istoric, cînd se socotea că sînt, şi că voi rămînea un „băiat bun". Se făcea la Ateneu cu solemnitate mare pomenirea lui Zece Mai, serbătoare națională, singura serbătoare națională, şi, ca de obicei, era să asiste însuşi Carol I pe care nu-l văzusem altfel decît în cele două ocazii de la Iaşi, care trebuiau să-mi lase o slabă idee despre soliditatea şi popularitatea dinastiei. Sturdza făcuse ca eu să fiu însărcinat cu discursul festiv. Nu pot uita truda pe care am cheltuit-o pentru a pune pe hîrtie cele cîteva pagini pe care era să le cetesc înaintea gloriosului Suveran. Fraze n-aveam, cum nu le-am avut niciodată, şi numai cînd ideea, această idee a nației mai presus de orice, a nației care singură creează şi susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei, şi individualitățile cele mai fericite, mi s-a vădit limpede, numai atunci forma, caldă, dar deloc serbătorească, s-a impus de la sine. Nu mai era vorba decît de legătura dintre Țară şi Domnul Țerii; deci nimic din banalitățile curente: din Brătianu la Sigmaringen, din călătoria pe Dunăre, din debarcarea la Severin, din proclamarea Independenței, din „tunurile de la Plevna" şi din „coroana de oțel". Nimic, absolut nimic. Aşa de obraznic era acest tînăr de douăzeci şi cinci de ani...

Şi, cînd a venit ziua pe care acuma o aşteptam cu calm, căci conştiința mea avea să vorbească,

şi pagină după pagină s-au desfăşurat fără să apară ce aşteptau lojile oficiale, ce aştepta în primul rînd regele, s-a făcut în sală o apăsare pe care n-am prins-o deodată. Obiceiul era să se cheme oratorul înaintea lui Carol I, care-i spunea cîteva vorbe amabile. N-am fost chemat. La ieşire – întîia oară am avut această senzaţie, care s-a repetat apoi de atîtea ori în viaţa mea, după ce făceam un act de credinţă sau luam o hotărîre potrivită cu convingerea mea – mi-am dat seama că lumea se fereşte de mine. Noroc că fidelul Vasile Mihăilescu, care-şi făcea acum stagiul militar, m-a luat după datina lui la întrebate asupra celor ce spusesem şi pufniturile lui m-au mîngîiat de pedeapsa, de altfel, meritată, a izolării. Începeam a fi, în societatea căreia nu mă puteam asimila, ciumatul, desperantul ciumat care totuşi nu se poate distruge...

Dar, cum arătam mai sus, aceleaşi convingeri se impuseseră şi altora; ele, şi nu anume interese, cel puţin din partea mea, m-au făcut să am prietenii de opinii, unele durabile, măcar pînă la o răscruce, altele cu totul trecătoare.

Astfel – pe lîngă aprobări ca a lui Constantin Bălăceanu – în partidul liberal, în care nu biruise „drapelismul“, pus supt conducerea aparentă a lui Aurelian, dar însufleţit de flacăra de paie a unui C. Dimitrescu-Iaşi şi a cîtorva altora, se ridica o nemulţămire contra „mînăstirii” lui Dimitrie Sturdza revenit la cîrmă, care nu mai putea să se ţie ascunsă. Brătienii erau nerăbdători de a juca un rol în casa unde domnise cu atîta autoritate, în puterea unor servicii naţionale neuitate, părintele lor, şi nu era o vulgară ambiţie aceea a tinerilor, cari în familia lor primiseră îndreptări politice ce erau să-i stăpînească toată viaţa. Nu văzusem pe cel mai mare din fraţi, Ionel, şi numai întîmplarea m-a făcut, mai tîrziu, să fiu ascultătorul unei conversaţii de copilăreşti glume de salon pe care, din tren, el o întreţinea cu nu ştiu ce doamne de pe peronul unei gări: cine ar fi gîcit din acele silabe rostite răsfăţat pe viitorul stăpîn şi despot al României, unite şi prin hotărîtorul lui aport!

Şi cine ar fi putut să creadă că un sumbru şi ţepos dictator financiar, năcăjit şi amărît, se va desface din acel vioi şi vesel Vintilă Brătianu, care-mi răsări în cale ca un prieten de aproape aceeaşi vrîstă!

Prin Procopiu, nalt, slab, palid, solemn sfătuitor mai bătrîn, Brătienii achiziţionaseră l’Indépendance, unde odată fusese servită, nu fără răsunet, ideea conservatoare. Mi s-a oferit să iau asupră-mi conducerea unui număr de duminecă, literar şi cultural. Am primit cu plăcere, şi m-am pus să adun pagini de trecut, să le traduc, împreună cu bucăţi literare – ca una din primele poezii ale idilicului nou poet, venit din Braşov, St. O. Iosif —, să fac dări de samă despre expoziţii de pictură (ceea ce mi-a procurat apoi ceva mai pe urmă neaşteptata vizită a lui Grigorescu, adus de Vlahuţă însuşi, cu care mă unea acum acelaşi crez naţional, stăpîn şi pe inima lui caldă şi, împleticindu-se pe scările înguste ale popasului meu din aleea Alexe Marin, el îmi aducea minunatul tablou de flori care împodobeşte şi acum casa mea). Credeam să fac din acest număr săptămînal, nu numai încă un organ de luptă faţă de acea societate de sus pe care ştiam bine că, dacă aş cuceri-o, cum peste vreo zece ani

am şi izbutit în parte, biruinţa generală ar fi fost cîştigată, ci şi un mijloc atît de potrivit de a arăta lor înşile, dar şi străinilor din ţară şi de peste graniţă că sîntem o naţie adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească, pentru care ni s-ar putea îngădui altceva decît servilismul tricolor de pînă atunci. Poate am arătat prea mult de la început asemenea intenţii şi de aceea s-a căutat o jignire care să mă îndepărteze de o foaie pe care, ca orice a căpătat vreodată munca mea, ajunsesem a o iubi.

Dar se pare că în planurile lor de viitor, urmate cu perseverenţa caracteristică a acestei admirabile familii de vieri argeşeni din umbra vechilor voievozi, era nevoie şi de concursul unui tînăr îndrăzneţ care ar fi putut fi şi înscris în trupa de asalt ce se pregătea şi, fără mine, s-a şi format, şi a învins. Deci şi după ce părăsisem acest plan, care mi se redusese aşa de mult, am rămas colaborator al jurnalului şi, data aceasta, dîndu-şi sama noii conducători în ce împrejurări trăiesc, şi cu acea remuneraţie de trei sute de lei pe lună care mi-a împodobit casa cu scaune şi fotele de pluş pentru biroul din moştenirea arhimandritului de la Neamţ.

Dar colaboraţia aceasta, prelungită cîteva luni cu cîte un articol pe săptămînă, era să se lovească de o stîncă în stare s-o sfarme, cu toată durerea casnică pentru împuţinarea mijloacelor de trai. Scrisesem, anume, cîteva rînduri despre – cine ar crede că aceasta putu să provoace o ruptură cu tinerii liberali, cu Vintilă însuşi, care a pronunţat sentinţa, cînd mai tîrziu rolurile erau să fie răsturnate! —, despre pericolul capitalului străin, care nu vine niciodată într-o ţară fără ca aceia cari-l aduc să ceară pentru ei, în politică, drepturi corespunzătoare cu serviciul cum, de altfel, s-a şi întîmplat, pînă la primirea, astăzi, a controlului financiar al Genevei (iar noi, atunci, priveam cu milă la Bulgaria controlată, cu monopolurile în mîna creditorilor ei). Cînd în ziua rezervată mie am privit în vitrina palatului Independenţei numărul proaspăt apărut, articolul prim era altul. Am cerut explicaţii, trimeţînd, pînă tîrziu noaptea, după Rubin, care nu se putea găsi. Răspunsul a fost că alţii au decis astfel, şi deci să dau „altceva". Am răspuns, în aceeaşi noapte, că eu dau convingeri, nu marfă, că nu mi se poate cumpăra sufletul – şi... ne-am oprit, pentru totdeauna, aici. Neoliberalismul nu mai era în faza pipăirilor generoase; el îşi luase acuma singurul şi exclusivul său drum, de un inexorabil dogmatism matematic.

Dar lucrurile, odată pornite, nu se puteau opri astfel. Şi aiurea, în toate părţile, noile adevăruri germinau şi ieşirea lor îndrăzneaţă la faţa pămîntului nimeni nu mai putea s-o oprească.

O întîmplare m-a dus la Iaşi, poate participarea la vreo comisiune de concurs, şi acolo am căutat să văd pe d. Cuza, pe care mi-l aminteam ca persoană numai tinerel şi sprinten, cu cilindrul strălucitor pe cap şi beţigaşul elegant în mînă, furînd minţile cocoanelor şi, cu o mantilă femeiască pe braţ, afişînd la teatru înaintea unei lumi ipocrit scandalizate prietenia cu o actriţă. L-am găsit în casa-i retrasă de la Copou, în faţa locuinţii impozante unde trăise Gheorghe Asachi, în acest castel în miniatură străjuit de cele mai cumplite javre şi păstrînd, la adăpost de mediul ieşean, cu alte direcţii,

o comoară de cărți cît ale mele, dar cu deosebirea că, om cu mijloace, el nu le cumpărase vechi.

În acel moment, cercetam Arhivele, pline de lucruri nouă, pe departe nu numai preoțești, ale bisericii catolice, şi un călugăraş mititel, modest şi dulce ca mierea, care mă îngrijea cu struguri proaspeți şi vin bun din viile episcopului, îmi punea în vedere ce mare şi puternică e Roma Papilor, ce puțin rol joacă românii într-însa şi ce mare folos aş aduce eu, ajungînd să port şi rochia roşă a cardinalilor, dacă, rămas acum fără legături de familie, aş trece peste deosebirile de dogmă şi antagonismele istorice şi aş primi o călugărească tundere de care n-avea decît să mă privească în ochi ca să înțeleagă cît de departe îmi erau aplecările. Refuzînd o aşa de înaltă onoare, am căutat din nou pe d. Cuza, impuindu-mă aproape aceluia care vădit dorea să fie vizitat cît mai puțin, şi el a crezut că-mi face o deosebită plăcere chemîndu-mă într-o sară la dînsul cu profesorul de ştiințe naturale Bujor, socialist pe atunci, care era să fie colegul meu de prezidenție la Senat, eu fiind preşedinte al Camerei în"România Mare" – dar cine să se gîndească pe atunci la asemenea nebunii! —, şi cu fostul meu profesor d. I. Găvănescul, al cărui statornic naționalism corespundea cu crezul de acum al gazdei, care fusese pe vremuri, la Contemporanul, un aprig luptător pentru ideea socială.

N-am avut prilejul să vorbim mai mult despre ceea ce aşa de curînd era să ne lege atît de strîns. D. Cuza cetise darea de samă despre Damé şi o aproba din toată inima, expunîndu-mi cu acest prilej propriul său crez, de o natură mult mai filozofic şi economic precisă, fără elemente istorice. De acestea era mai curînd străin prin educația sa, la Dresda, la Bruxelles, şi prin acele preocupații care-i vor procura catedra de la Universitate, cu ajutorul, foarte activ, al lui Ioan Bogdan.

Înaintea acestuia, adaug, se ruga pentru o catedră şi un Stere, întrevăzut la ultimul meu concurs, cînd era comensalul ultra-conservatorului A. D. Holban: bărbos şi hirsut, într-un palton îngălbenit, propuindu-mi o discuție contradictorie asupra unui oral al meu, pentru ca apoi să mă silească a-i face în Convorbiri o dare de samă folositoare carierei sale – şi ce admirație exprima fiorosul apostol social liberalizat pentru modestele mele lecții de deschidere la Facultatea de Litere. De atunci..., Doamne!

Dar, acum, în alte împrejurări, în însăşi casa mea, aveam alt avînt în lupta pe care nu eram dispus s-o părăsesc față de nici o duşmănie, şi care găsea sprijin în sentimentul, chiar nemărturisit, al unei generații.

XVI. OSTENELI DE ISTORIC

Deocamdată, fără ca propaganda începută să fie lăsată la o parte, căci, lăsînd-o eu, ar fi continuat-o alții, noi sarcini în domeniul științii mele au căzut asupră-mi în acești ani 1901 și 1902.

Luasem premiul pentru Chilia și Cetatea Albă, ajungînd a-mi da sama că totuși intrigile țesute în jurul muncii mele pot fi biruite. Academia anunțase un altul, cu un subiect așa de greu, pentru a cărui prelucrare lipseau aproape cu totul lucrările pregătitoare: Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea.

Trebuia, pentru a se scrie, și mai ales de un istoric și în spiritul istoric, nu numai răscolirea unui așa de întins material, în mare parte ascuns în manuscripte care nu se găseau cu toatele în Biblioteca Academiei, dar și cercetarea din punctul de vedere al adevărului a cronicilor, așa de însemnate încă pentru acest timp, și punerea lor în legătură cu mai vechile alcătuiri de acest fel. Un an de zile de răbdătoare studii era încă puțin, chiar pentru cine avea obișnuința de a lucra cu acest material.

În mijlocul multor greutăți și suferinți intime am lucrat, mai acasă, mai la mînăstirea Neamțului unde am salvat de la risipire un mare număr de manuscripte și de documente, care sînt astăzi la Academie, ca și cele de la Cernica – pe cînd manuscriptele, catalogate de mine, de la episcopia Argeșului s-au pierdut —, mai la Brașov, într-o odăiță din fața casei familiei Bogdan, avînd ca vecin pe un profesor german de limbi romanice care, ca să facă practică de românește, se certa în zori de zi cu cocoșul, la ceea ce a format două volume noi de istorie literară, în care era desigur și multă noutate, capabilă de a fi recunoscută răpede de comisiune.

În jurul manuscriptului meu, ca și în jurul celui precedent și în jurul Documentelor Bistriței, s-a început însă acolo o luptă pe care o prevedeam, dar mărturisesc că nu și rezultatul ei. Hasdeu, care, data aceasta, nu putea bănui pe nici un basarabean neprieten, a prezintat grave obiecții contra acordării premiului, între care aceea, care s-a socotit decisivă pentru răspingere, că nu vorbesc de Panegiricul lui Ștefan cel Mare și, bineînțeles, n-am luat înapoi manuscriptul refuzat fără să mi se fi certificat de la birou că este un întreg capitol despre cartea pe care aș fi uitat-o.

Rămîneam însă pe brațe cu acest studiu așa de întins. Dar se pare că, împreună cu noua stăpînă, intrase norocul în casa mea, prea mult lipsită de dînsul. O telegramă iscălită de cineva pe care nu-l văzusem niciodată, cu care n-avusem nici o relație, nici o atingere, Al. Callimachi, coborîtorul lui Dumitrașcu, fratele lui Ioan Teodor-vodă Calimah din secolul al XVIII-lea, lua asupră-și cheltuielile ca o mulțămită pentru felul neprătenitor și pios în care vorbisem de ai săi, Domni în acel secol a cărui istorie sufletească o scrisesem acum.

Nu un editor, căci n-a reținut din ediție decît puține exemplare pentru prieteni, ci un adevărat ctitor în sensul istoric al cuvîntului, de la care apoi, cu concurența firească între unele mari familii avînd încă preocupații culturale și mijloacele de a le servi, s-au învățat și alții, permițînd astfel o serie

întreagă de publicații documentare ce n-ar fi putut apărea cu mijloacele statului sau ale Academiei care-mi adusese o aşa de nemeritată jignire, menită de altfel să nu fie ultima.

L-am cunoscut apoi pe acest binefăcător în casa lui din strada Batiştei, plină de cărți rare şi de tablouri, în care, credincios tradiției sale de familie, boierul botoşănean de la Stănceşti, odrasla, crescută în străinătate, a unui tată bătrîn şi a unei mame de o rară evlavie, inițiatoare a unui Institut biblic, era o figură cu totul în afară de obişnuita societate românească. Mîndru de numele său, de frumuseța sa fizică, asemenea cu a unui căpitan de reîtres în luptele religioase din Franța secolului al XVI-lea,, de o impunătoare putere fizică – s-ar fi putut bănui înceata lui distrugere de cancer la Paris, pe vremea războiului? —, priceput în mînuirea armelor, el avea într-însul, cu ieşirile violente care intimidau în Cameră pe adversarii conservatismului său de nuanță junimistă, pornirile unui luptător fără preget, gata să sprijine pe oricine-şi simțea ca şi dînsul ceea ce trebuie pentru a înfrunta orice primejdie în urmărirea unor scopuri de dreptate. Şi, cu aceasta, un bun stăpîn al țeranilor de pe moşiile sale, asigurînd, în momentul cînd îşi va rîde de reformele, rău făcute, ale lui I. I. Brătianu, că nu cunoaşte un mai bun platnic decît săteanul român.

Am putut salva prin tipărirea, aşa de răpede încît corectura îmi lua nopțile pînă către ziuă, tipografia”Minerva”, căreia, într-o margene a Bucureştilor, i se făcea acum inventarul pentru faliment şi lichidare. N-a fost proastă bucuria dlui Filip, om de ispravă, care s-a ruinat de prea multe planuri, dar a cărui iubire pentru artă şi pentru cartea românească, menită să ia un nou avînt prin devotamentul lui, erau nesfîrşite: oacheşa lui față rotundă se lățea şi mai mult la fiecare din isprăvile pe care ajungea să le îndeplinească. Se va face un loc în dezvoltarea artelor grafice la noi acestui spirit întreprinzător şi îndrăzneț, al cărui romantism a putut aduce, la un moment dat, adevărate minuni.

Dar cartea mea se cerea complectată prin materialul inedit care se ascundea la Blaj, curioasa capitală a românilor uniți, pe care o cunoşteam numai după atrăgătoarea legendă, pe cînd realitatea, şi oameni şi lucruri, merita să fie cunoscută, direct şi serios.

M-am găsit astfel la 1902, după o călătorie la Veneția, asupra căreia voi reveni, căci ea face parte dintr-o nouă serie de drumuri în Apus, în acel colț ardelenesc de pe Tîrnave în care trăia neschimbat secolul al XVIII-lea, epoca Mariei-Terezei, cu tot ceea ce o formase odinioară. Piața larg austriacă, biserica în stil iezuit cu cele două turnuri în față, clădirile şcolare seci, reci, vechi, pline de mireasmă călugărească, din umbra ei, castelul unguresc, refăcut în stilul unei epoce mai noi, casele canonicilor, cari, unii cu cartea, alții cu moşia, ba chiar, cîțiva, şi cu cartea şi cu moşia, îşi succedau căsuțele pe străzi înguste, abia pavate. Şi, de jur împrejur, emanația țeranimii din această vale, de pe dealurile cu vii, sătenii aşezați şi sătenii cari veneau la tîrg. Totul în sunetul clopotelor catedralei şi în mormăitul de lecții al ucenicilor şi fetelor ucenice veniți de pe la sate, şi cu ceva hrană în traiste şi în legături. O revelație a unei românimi încă mie cu totul necunoscute.

Blăjenii, în gîndul cărora e totdeauna o tendință de a salva sufletele schismaticilor, şi nu cruță

pentru aceasta zîmbetele şi laudele, au fost deosebit de îndatoritori pentru profesorul bucureştean care cunoştea marea operă îndeplinită acolo şi o aprecia pe deplin. Erau printre dînşii şi oameni de trecut cari nu mai ceteau de mult, amestec de românism mîndru, de țeränism aspru şi de exclusivism catolic fără nimic din fineța iezuită; erau şi oameni vioi şi veseli, nu fără o cultură mai înaltă, dar cari, deprinşi cu avantagiile unei paşnice vieți de provincie, n-ar fi murit pentru nici un crez, cum nu s-ar fi încălzit pentru nici o idee; erau gospodari în redingotă preoțească, asemenea întru toate cu părinții lor gospodari în cămaşă şi izmene; erau şi profesori ca oriunde aiurea. Mitropolitul, aşa de primitor, tot numai zîmbet, Victor Mihályi de Apşa, nemeş maramurăşean, aducea cu dînsul atmosfera prelaților de curte din vremea austriacă. Se desfăceau din acest grup, oricum, interesant şi în general simpatic, două individualități cu totul deosebite, dar a căror făptură sufletească era de alt caracter, ceea ce-i împiedeca de la un lucru împreună care ar fi adus un şi mai mare folos decît acțiunea separată a fiecăruia, acestui mic grup de cărturari români.

Unul înfățişa pe vechiul cleric român intransigent, retras în colțul lui, gata să-l apere contra intrusiunilor, chiar şi prieteneşti, iar față de stăpînirea străină manifestîndu-se dîrz, fără nici o rezervă şi fără nici o frică, de vreme ce de la început, pentru a putea fi astfel, sacrificase întreaga sa carieră, dar care era prea respectat, şi respectabil pentru oricine, ca să se poată gîndi cineva să-l lovească pentru această eroic îndărătnică încăpățînare. Am intrat şi eu în casa, goală de mobile, a elevului şi prietenului marelui Cipariu, al omului care de la sine, fără ajutor, fără mediu, fără recunoaştere a făcut mai mult decît atîția cu cele mai frumoase studii, cu biblioteci la îndemînă şi cu încunjurimea cea mai inteligentă şi mai plină de îndemnuri: canonicul Moldovan,"Moldovănuț", cum îi zicea, cu iubire, fiecare, era în adevăr numai o bucățică de om într-un vechi anteriu cu totul neîngrijit. Vorbea puțin şi apăsat, niciodată de dînsul şi fără nici o legătură cu multe pe care, în multe direcții, le făcuse, dar ce flacără ieşea din ochii mici, supt fruntea încununată cu asprul păr cărunt, flacără de veşnică luptă şi de nestrămutată credință, rezistența întrupată a neamului său față de orice încercare de a-l deznaționaliza! L-am văzut la mese mari ale Asociației, cînd mulți dintre ai noştri se simțeau bucuroşi stînd lîngă reprezintanții, uneori împodobiți şi cu titluri nobiliare, ai puterii şi glasul le vibra cînd se ridicau uralele pentru împăratul-rege, rămas în multe inimi tot „drăguțul de Împărat". Erau şi alții, tineri, al căror aprins naționalism nu desprețuia popularitatea din care se formează clientelele. Dar Moldovănuț ținea ca lucrurile să fie puse la punct, şi glasul ciudos, rostogolind greu fraze de o vicleană încîlcire, ştia totdeauna să spuie în auzul tuturora, şi în ciuda oricui, ceea ce nu era îngăduit a se spune. Şi ce inimă de aur se ascundea în acest mărunțel trup scorțos! O dată, cu toată împotrivirea mea, el a scos din şerpar un abonament dublu, triplu, pentru Sămănătorul, pe care, cum se va vedea, ajunsesem a-l conduce: cerea scuze că s-a încurcat definitiv în socoteli şi n-are cum face altfel.

Foarte român şi prin înfățişarea sa, cu fața solid pătrată, cu barba rară de dac, cu sprincenele groase şi nişte buni ochi verzi de țeran, ca ai lui Dimitrie Onciul, dar fără tot ce sclipea, neliniştitor,

în aceştia, Augustin Bunea, format la Roma, avea în distincţia întregii sale ţinute, din care însă lipsea eleganţa căutată, şi nu cu totul plăcută, a şefului său Vlădica, caracterul prelatului de capitală, al cercetătorului de biblioteci, al scriitorului cu ştiinţă şi talent care era. Făgărăşean, purtînd un nume care se întîlneşte şi în boierimea noastră, cu care era fără îndoială legat prin vreunul din strămoşii săi, încă tînărul canonic era, şi pentru cei geloşi de marile lui însuşiri, netăgăduita faimă a Blajului, a cărui dezvoltare în toate vremile şi în toate domeniile o cunoştea atît de bine. Scrisese încă puţin, dar lucrări mai întinse, fundamentale, despre episcopiile vechi româneşti, despre Petru Pavel Aaron, episcopul pustnic, creator de şcoli, erau în pregătire şi o scurtă conversaţie ajungea ca să-şi deie samă cineva cît de întinse erau rezervele lui de ştiinţă, ceea ce, de altfel, nu-l împiedeca de a lua o parte importantă în administraţia vastelor moşii ale diecezei metropolitane. Era un orator de ocazii mari, in a cărui largă frază întîlneai elementele de puternic sentiment fără care în vorbire nu se pot atinge culmile, şi potolitul lui glas căpăta răsunet cînd i se dădea putinţa să afirme un crez făcut din acelaşi metal antic ca al lui Moldovănuţ. Renunţînd la perspectivele episcopale, care cu siguranţă i-ar fi fost admise altfel, el era unul din reprezintanţii convinşi că sprijinul Vienei, legat de atîtea amintiri istorice, nu e o simplă iluzie, şi mai tîrziu va fi cîştigat şi el de ideologia lui Aurel Popovici; primit bine la arhiducele moştenitor, la revoluţionarul filoromân, al cărui ceas se aştepta cu nerăbdare, Bunea va stărui de mine să nu tulbur prin nici o manifestare acea vizită la Sinaia a lui Franz-Ferdinand şi a soţiei lui, în care acest grup de vizionari punea atît de mari speranţe.

Aprecierile lui Bunea pentru munca mea, asămănarea mea, pe care am surprins-o într-o conversaţie a lui, cu Hasdeu însuşi, nu mi-au putut fi indiferente şi n-am putut uita găzduirea de mai tîrziu în chiar casa lui, aşa de bine îngrijită de o harnică nepoată, şi ea de mult dispărută dintre cei vii ca şi unchiul fulgerat de o boală de inimă. S-a legat astfel între noi o prietenie caldă, care a avut efecte şi asupra activităţii de istorici a amîndurora.

Cu această legătură, tot aşa de preţioasă ca şi ce găsisem la Blaj în biblioteca lui Cipariu nici pînă astăzi destul de cercetată, am plecat din umbra turnurilor româneşti stăpînind asupra Tîrnavelor\.

Înainte de a mă întoarce din această răpede călătorie pentru informaţii suplimentare, a trebuit să merg şi la Oradea-Mare, unde activitatea de Mecena a înţelegătorului episcop Samuil Vulcan, legăturile lui cu un Şincai şi alţi fruntaşi ai culturii româneşti în secolul al XVIII-lea grămădiseră în biblioteca diecezană atîta material încă neîntrebuinţat, cuprinzînd pînă şi cutare cronică a principatului muntean. Episcop era atunci marele binefăcător Mihail Pavel, caracteristic ţeran tonsurat, care nu ţinea nimic pentru sine, dînd totul pentru dăinuirea şi luminarea neamului; deşi l-am zărit cîndva, ca aparenţă un simplu preot cu barbă, tîrînd ciubote greoaie, n-am vorbit niciodată cu dînsul, relaţiile mele fiind, în vastele odăi goale ale cancelariei vlădiceşti numai cu canonicul Neş, tatăl doctorului pe care l-am cunoscut pe urmă aşa de bine, şi-mi aduc aminte foarte mult surprinderea cu care, în această nouă coborîre cu un veac în urmă, ca prin vremurile lui Vulcan el însuşi, m-am găsit în faţa

acestor clerici de o croială atît de deosebită de a blăjenilor, iar mie cu totul necunoscută: capetele rase, lungile mustăți de nemeşi unguri din zilele lui Pavel Chinezul, vechile anterie tîrîndu-se pînă la pămînt, pipa lungă ca un ciubuc turcesc. Şi nu mai puțin accentul străin urechilor noastre – într-o seară, trecînd cu trăsura prin satele din jurul Orăzii, îmbălsămate atunci de mirosul dulce al copacilor înfloriți, n-am înțeles dintr-o dată ce e acel „cheiu" (teiu), căruia, împreună cu „acațul" (salcîmul), i se atribuia principalul merit pentru delicata mireasmă. Vorba cădea înceată, întretăiată de lungi căderi comode sau pline de înțeles, din gura tăbăcită cu tutun a acestor bătrîni, cari hrăneau în modesta lor izolare mari visuri, pe care nici unuia nu le plăcea să le mărturisească.

Am terminat în sfîrşit de tipărit voluminoasa carte la care atîta lucrasem şi a cărei publicare îmi dădea prilejul să arăt ce nedreptate mi se făcuse la Academie. Cel dintîi articol, în Epoca, a fost datorit, am aflat-o mai tîrziu, ciudatului falsificator Caion, cel care „descoperise" pe Kemény, „autorul ungur», după care Caragiale „plagiase" Năpasta – şi jurații au achitat, după pasionate pledoarii, în care un avocat al apărării arunca pe masă cărțile groase ce ar fi fost să fie operele, de fapt neexistente, ale „eruditului" acuzat, pe fiul unui influent avocat liberal. Era o tăgăduire violentă, care, necunoscînd pe autor, m-a lovit în inimă: indignarea m-a dus drept la redacție, unde, considerîndu-mă foarte de sus, cu lornionul în ochi, redactorul Ciorăneanu mi-a refuzat orice explicație. Şi, totuşi, în scurt timp coloanele acestei foi, închisă atunci curiozității mele dureroase, erau să-mi fie puse la dispoziție de N. Filipescu pentru a manifesta acelaşi crez pe care pînă atunci îl purtasem prin România jună şi prin foaia franceză...

Altcineva n-a crezut că trebuie să se ocupe de lucrarea prin care căutam să arăt nu numai bogăția unei literaturi în mare parte ignorate, dar şi valoarea actuală, pentru nevoile şi aspirațiile noastre, a cugetării acelor corifei ardeleni, cari din fundul gropii umilinților lor cutezaseră a ținti aşa de sigur stelele nemuritoare ale idealului. Abia într-o nouă călătorie ardeleană omul cu două suflete, cu trei, dacă se ține samă şi de sîngele său neapărat sîrbesc, Gheorghe Alexici, Alexics pentru stăpîni, care-şi creştea un fiu cu două forme ale numelui său, după cum intra în casă un român şi un ungur, el, profesorul de limba română la Universitatea din Pesta pentru că era blînduț cu stăpînii, dar care nu numai că m-a condus la biblioteca Muzeului Național, dar m-a pus în contact cu studenții români de acolo, în frunte cu tînărul Octavian Goga, mi-a spus cu sinceritate că „nici dintr-o carte românească n-a învățat atîta ca din aceasta.".

Cineva m-a sfătuit să prezint lucrarea prințului moştenitor, care „ar dori să cunoască tineretul", şi astfel, cu cele două volume frumos legate subsuoară, m-am dus la Cotroceni. Intîia mea întîlnire cu viitorul rege Ferdinand mi-a rămas limpede în minte. [...] Blond, foarte slab, cu figura mică, îngustă, săpată adînc pe tîmple şi pe obraji, cu palizii ochi albaştri fără siguranță în priviri, aspectul acesta fizic, pe care-l va îndrepta barba ce-şi lăsa să crească, nu se potrivea cu impresia ce o aveam de la Iaşi, unde-l adusese, pentru a înfățişa moldovenilor pe tînărul ofițer de vînători, regalul său unchi,

şi de la serbarea Universităţii bucureştene în 1890, cînd, fără să asculte lungul discurs al rectorului Orăscu, veche figură din vremea lui Cuza-Vodă, care întrebase pe atunci tînărul cumulard, abia întors din străin'ătate, dacă el e „cel ce mănîncă şăpti chiti", îşi umfla şi desumfla ritmic obrajii graşi şi rumeni, poate numai din timiditatea care l-a urmărit pînă la sfîrşit. Dar viaţa ascunsă înăuntru, o viaţă de franchețǎ şi de ironie, spuind limpede orice – uneori prea mult orice – oricui – uneori prea mult oricui —, izbutea să biruie aceeaşi sfială care se arăta prin lungile opriri pînă la venirea termenului în adevăr just – şi ştia foarte bine româneşte – şi prin neplăcuta repetare a cuvintelor din urmă ale interlocutorului de care se agăţa cu desperare. A arătat foarte puţin respect nu numai pentru publicaţiile Academiei Române, a căror parte administrativă „samănă cu dările de samă ale Creditului Rural", şi chiar pentru întreaga tagmă politică de la noi, cu ai cării şefi era coleg la Senat, dar nu se ducea acolo niciodată; pentru a-i califica, a întrebuinţat chiar un cuvînt francez care m-a făcut să tresar: acela cu care la Waterloo Cambronne răspunsese somaţiei de a capitula şi pe care fabricanţii de fraze eroice l-au prefăcut în nobilul:"La garde meurt et ne se rend pas». Da, chiar acel cuvînt care nu figurează în vocabularul de audienţe al dinastiilor. Făcea o singură distincţie, clară şi absolută, pentru Kogălniceanu. Era deci şi in familia regală cineva contra unei situaţii politice pe care o descrisesem fără rezerve întocmai aşa cum era? Încă de atunci aceasta-mi dădea de gîndit. Oricum, m-am întors cu multă bucurie de la această primă vizită.

Dar mi s-a observat că nu-mi făcusem datoria de a mă duce întîi la regele. Şi astfel o nouă cerere de audienţă pentru a prezintă aceleaşi volume buclucaşe mi-a deschis uşile palatului regal.

Orice era să [se] creadă mai tîrziu despre tînărul amestecat în politică pentru a încerca să strice bunele relaţii cu monarhia pe care o văzusem şl o voi vedea adesea la lucru în Ardeal, şi oricum cuvintele sale au putut fi raportate de ministrul austro-ungar la 1915, aproape cincisprezece ani după aceasta, cînd mă hrăneam cu iluzia că putusem face şi unele progrese, Carol I a fost foarte bun cu profesorul care abia se apropiase de treizeci de ani şi care în politică, singura hotărîtoare, nu însemna absolut nimic, nefiind măcar înscris în listele electorale. Aici mă aşteptam să găsesc protocolul. El era desigur în audienţa în picioare, în felul cum se dădea mîna la început şi la sfîrşit, dar, modul de exprimare fiind fără îndoială altul decît la Cotroceni, deloc în ce priveşte ideile, netede, radical de netede în toate privinţile, şi sentimentele rostite cu o uimitoare lipsă de orice fereală. A pipăit cartea, s-a uitat la dînsa, a foiletat-o, a pus-o de-o parte şi apoi s-a interesat de ce se petrecuse cu dînsa. – A fost scrisă pentru Academia Română, dar răspinsă de dînsa. – Da? şi pentru ce? – Pentru că s-a adus înainte lipsa unui capitol. – Şi capitolul lipsea? – Nu, maiestate, şi am făcut să se constate aceasta. – Şi s-a revenit asupra hotărîrii? – Nu, maiestate... – Nu? Aceasta este o... Nu găsea cuvîntul. În sfîrşit el s-a desfăcut, necruţător, potrivit cu vechile lui păreri asupra moralităţii lumii pe care o găsise aici: —.. .O urmă de barbarie. Şi a vrut să ştie cine era în comisiune, cine decide la Academie. Şi numele lui Urechiă a căzut, pe alături. – Urechiă a murit. Nu era multă durere în glas la pomenirea aceluia

care fusese totuşi un perfect curtisan, atîția ani de zile. Cînd a aflat că la universitate fetele frumoase trec examenele răpede, Tocilescu dînd note pentru patru materii – voia să examineze şi la Istoria Universală şi după numirea mea —, a avut, în întunerecul care se lăsa, şi regele nu sunase pentru a se aduce lumina, un gest care nu mi-a putut scăpa. Mai tîrziu însă, față de anumite nereguli băneşti constatate la Muzeu, fiind semnalate de funcționarul lui Tocilescu, d. Tzigara Samurcaş, care nu pierdea din ochi direcția, regele a intervenit pentru ca, trecîndu-se asupra malversațiilor, scandalul să nu devie public.

Şi de la Palatul regal am plecat cu impresia că se pregăteşte o vreme nouă, care va fi mai bună, mult mai bună decît aceea în care, cu vreo zece ani în urmă, descălecasem.

Se vedea şi prin alte semne.

Am spus că o emulație frumoasă se produsese între familiile boiereşti, cu dorința de a face cunoscut ceea ce pînă atunci zăcuse numai în Arhivele lor şi în cele străine. Exemplul a venit de la Al. Callimachi.

Ca mulțămită pentru tipărirea Istoriei literaturii îi propusesem să scriu din nou, după o reuşită încercare a lui Xenopol, istoria familiei lui. Pentru aceasta mi s-au adus în saci documente, de multe feluri, între care am avut bucuria să găsesc pînă şi scrisori personale, intime, pe lîngă cele din monografia fostului meu profesor de la dragomanul Ioan Teodor, viitorul Domn. Dar pentru cele patru domnii ale familiei arhivele din străinătate păstrau desigur un prețios şi bogat material. Cu o sumă, al cărei rest i l-am adus înapoi, am pornit deci în cercetarea acestui material inedit: călătoria, pînă foarte departe, făcută cu cea mai mare grabă, căutînd să prind ce-mi trebuie şi în ceasurile care nu sînt pentru lucru, trebuia să fie plină de izbîndă.

Am revenit în Galiția, şi biblioteca Czartorycki mi-a dat corespondențe particulare din cele mai interesante, la care s-a adaus descoperirea formei latine a Cronicei lui Miron Costin, pe care a tipărit-o apoi în colecția lui I. Bogdan un nou prieten, găsit atuncea, tînărul istoric Barwinski, căsătorit cu o simpatică doamnă crescută în Moldova, de la care şi el învățase ceva româneşte; cu cîtă bunăvoință mi s-a deschis casa lui! Bibliotecarul Biskupski a făcut şi el imposibilul ca să-mi fie de ajutor. Intre națiile noastre era de ajuns să ne vedem pentru a ne şi înțelege. La Viena, am regăsit pe Kârolyi, pe Göry, pe Siegenfeld, pe clericul care-şi lua dejunul copios lîngă fereastă. Documentele puse la îndemînă luminau legături economice, evenimente politice şi dădeau la iveală o întreagă rectificare de granițe, pe tăcute, în paguba Moldovei.

De acolo am mers pentru întîia oară la Copenhaga. Simpatică reşedință regală, plină de trecut, avînd în caracterul caselor de cărămizi aparente, roşe, violete, în scărițele care se suie din stradă către uşa de intrare, în liniştea piețelor ei, ceva din Haga. Şi acolo voi reveni iarăşi, bucuros uimit cînd, după o rătăcire, ba pe Căile Olandeze, ba pe Căile Statului, fără să se supere cineva şi fără să-mi ceară plată pentru parcursul greşit, mergînd şi pînă la Rotterdam, m-am găsit tîrziu noaptea întîmpinat ca

un prieten plecat abia ieri de acelaşi om de serviciu, care m-a dus exact la aceeaşi odaie unde fusesem cu mai mulți ani în urmă. Corespondențele din Constantinopol cuprindeau în ambele locuri şi ştiri nouă despre dinastia aceasta de cîmpulungeni ridicată prin vrednicia lor pînă la Scaunul domnesc al lui Ştefan cel Mare.

Pentru a se adăugi o nouă recoltă am mers şi în Suedia. Cu totul altă lume în maiestuosul Stockholm, clădit din piatră, în jurul masivului Palat regal, deasupra lacurilor minunate, în legătură cu Marea. Deprinsesem încă de la Paris această clară limbă vocalică în care baza fineză a țerii înlăturase sunetele germanice obscure şi influența adusă de la Nistrul nostru tracic mutase articolul la sfîrşit ca la popoarele dunărene. Am putut strînge astfel singur şi pregăti cu traduceri, pentru publicație, destule fragmente de rapoarte diplomatice constantinopolitane.

Şi am făcut cunoştința unui om a cărui atenție, prin petrecerea lui Carol al XII-lea la Bender, era mai de mult atrasă asupra țerilor noastre. Bunul, prietenosul Theodor Westrin, director al Arhivelor, a rămas legat de mine şi de noi mult timp după ce-şi părăsise, de bătrîneță, funcția, pînă cînd, mai dăunăzi, l-am văzut zdrobit de ani şi de urmările unui accident, dar şi din patul suferinților lui arătîndu-mi, prin cartea pe care mi-o înfățişa, interesul pentru lucrurile româneşti.

Documentele Callimachi, cărora le-am adaus două prefețe muncite, dintre care una e istoria unei lungi părți din secolul al XVIII-lea, au apărut în două volume, frumos şi luxos lucrate la"Minerva" lui Filip, abia în 1902. Pînă atunci însă putusem da, în această vreme de mare, dar şi de atît de bucuroasă încordare a tuturor puterilor, acte de deosebită însemnătate privitoare la familiile Cantacuzino şi Brîncoveanu.

Întîmplarea, care, aşa oarbă cum pare, îşi are totuşi căile ei necunoscute, m-a făcut să descopăr, într-un manuscript adus de la Muzeu la Academia Română, însuşi carnetul de student, la Veneția şi la Padova, al stolnicului Constantin Cantacuzino, căruia, cu cîtva timp în urmă, îi putusem atribui, prin comparația cu manuscriptele din Bologna, Cronica Anonimă, atît de importantă, chiar anacronică în cugetare şi stil, a începutului neamului românesc înțeles ca o singură unitate. Am comunicat amețitoarea descoperire bătrînului şef al conservatorilor, G. Gr. Cantacuzino, întrebîndu-l dacă ar consimți să susțină publicarea acestor revelatoare pagini, împreună cu însăşi Cronica şi cu ce credeam că mai poate fi considerat, în scrisul timpului, ca opera acestui învățat boier. Învoirea mi-a venit îndată, şi Filip şi-a putut cheltui tot meşteşugul de artist născut ca să dea eleganta cărticică în care se cuprind Operele lui Constantin Cantacuzino (1902).

G. Gr. Cantacuzino, din care amabilitatea lui Delavrancea, trecut de la liberali la celait capăt al ideilor politice, a făcut un mare orator şi pe care lumea care-l vedea trecînd în faitonul său cu livreaua familiei, cu cilindrul în cap, surîzînd ca un preşedinte de republică în dreapta şi în stînga, îl considera ca un simplu personagiu decorativ, era un om plin de rasă, mîndru de originile sale, pe care le-ar fi vrut nu numai împărăteşti bizantine, dar şi legate de „pairii" de Franța, de dinastia Valois însăşi, cum

pretindea un Cantacuzin aventurier şi parazit, care cerea o pensie lui Henric al II-lea, regele Franţei şi, cu toată stricta economie, luată puţintel în rîs, a unor venituri enorme, de pe moşii cît o ţară, un suflet de o rară bunătate şi de o cultură deosebită. Frumuseţa cărticelii din 1902 l-a sedus, şi astfel m-a rugat să-i fac plăcerea de a-i tipări – neapărat boiereşte, adecă fără ideea măcar a unei răsplătiri boiereşti – Genealogia Cantacuzinilor, la care s-ar adăugi multele documente inedite pe care le păstra în mari cartoane roşii.

Lucrul nu era chiar aşa de uşor, deşi eu aveam timp pentru orice şi pentru oricine. O curioasă temere de orice ar putea sămăna cu o înstrăinare, fie numai prin pipăit, l-a făcut să-mi dea din Genealogie, publicată pe vremuri de Bolliac în ziarul lui, numai o copie recentă, iar în locul documentelor n-am avut decît fotografii, de altfel foarte bine făcute.

Astfel am putut înjgheba şi o scurtă istorie a familiei, pe care am intitulat-o Despre Cantacuzini, cuprinzînd-o în colecţia de trei volume – cu Operele Stolnicului, patru – pe care venerabilul boier le-a putut avea foarte răpede înainte-i în vechea casă modestă, plină de trecut, care a fost părăsită pentru pretenţiosul palat ajuns să devie prin închiriere un oficiu public – ar fi putut-o prevedea el, care punea cu atîta mîndrie pe tavane, pe uşi, pe grilajul de fier aurit pajurea bicefală a Bizanţului! – şi apoi dărîmată ca să se ridice o banală clădire de raport. Cînd i-am cetit, după dorinţă, paginile despre origini, s-a întristat pierzînd pe „pairii“ de Franţa dar, cînd s-a dovedit originea imperială, s-a ridicat ca de o zguduire electrică pentru a striga, aşa de confuz pe urmă, după ce se auzise:”Ce tot Hohenzollerni, ce tot Hohenzollerni, dar Cantacuzinii ce-s?” Era, la capăt, aşa de mulţămit, încît a ospătat pe Filip la Floreşti, mi-a cerut mie să-i dau Istoria literaturii româneşti şi, într-un tîrziu, sfios, m-a întrebat dacă n-aş voi să primesc de la el – iarăşi: „dacă sînt bolnav“, ca şi Istrati —, fie şi ca împrumut, banii pentru o nouă călătorie în străinătate. Prin testament va lăsa, cu gîndul la Delavrancea, treizeci de mii de lei pentru a se scrie în adevăr istoria familiei „pe baza documentelor adunate de d. Iorga”.

Cum se va vedea, împrejurări în legătură cu noua politică de care eram tot mai mult legat m-a apropiat de N. Filipescu, al cărui curaj, a cărui nevoie fizică de a găsi o rezistenţă şi de a o dărîma nu putea decît să mă cîştige, deşi nu puteam ceti tot în ochii lui cu sclipiri leonine, şi unele întrebări şi propuneri cu privire la manifestaţii publice care ar fi de dorit mă nelinişteau. Şi, pentru dînsul, ca un dar de prieten, am tipărit la Socec, în foarte bune condiţii, vechea tipografie căutînd să nu se lase supt nivelul”Minervei”, Cronica pe care şi azi am motive s-o atribui lui Constantin Căpitanul Filipescu.

Intre doritorii de acel altceva care era în aer, de care nu putea să scape nimeni, nici, cu atîta părere de rău, regele, care credea că ne-a găsit barbari, că ne-a „civilizat”, în singurul fel cum. trebuia, şi că a făcut-o şi deplin şi definitiv, era şi tînărul Constantin Brîncoveanu.

Fiu al lui Grigore Brîncoveanu şi deci, din cauza vrîstei înaintate pe care o avea tatăl la naşterea lui, însuşi nepotul lui vodă-Bibescu şi a lui vodă-Ştirbei, cari aceştia nu aveau atunci decît

strănepoți, şi al fiicii devotatului diplomat grec în serviciul Turciei, Musurus-Paşa, frate al unei femei de incontestabil geniu poetic, dna de Noailles care însă nu se bucura atunci de marea şi meritata faimă universală de mai tîrziu, el sacrificase tot ce-i putea da ca plăceri, şi spirituale, chiar ca viitoare carieră, Franța, în a cărei limbă, în a cărei cultură fusese crescut, şi venise în România, încă rămasă în urmă şi în pragul unei grele crize, pentru a se face român, începînd prin a intra într-un regiment. Român însă nu în sensul egoist şi oportunist al cuvîntului, puind în marea afacere politică, singura decisivă, numele său aşa de mare şi importanta sa avere, ci român în acel sens mai curat şi mai înalt în care înțelegeam şi eu rostul neamului nostru.

În marea sa tinerețǎ, el era sfătuit de un prieten mai în vrîstă, om de superioare însuşiri, Marcel Mielvaque, scriitor de talent, cugetător original, dar mai ales suflet franc şi inteligență capabilă de a deosebi stări de lucruri înainte ca ele să se fi pronunțat pe deplin. A fost unul dintre cei dintîi cari au înțeles că în această Românie în care se inițiase aşa de răpede se petrece ceva, şi avea destul curaj ca s-o recunoască public, cum a făcut-o în articole din revista franceză, pe care o scotea cu d. Brîncoveanu, dîndu-i un larg orizont, La Renaissance latine. Am găsit acolo una din rarile recunoaşteri, din partea lui Mielvaque însuşi, nu a muncii mele ştiințifice, ci a lucrurilor urmărite şi realizate după putință în țara mea, pe care mi le-a dat străinătatea care, fireşte, avea cu totul alte griji.

În casa din strada Scaune, discret şi elegant mobilată, d. Brîncoveanu aduna o lume aleasă. N-avea nici o legătură politică şi, cîştigat apoi, un moment, de liberali, s-a despărțit în urma unei grosolane carje în Cameră contra „prinților”, din partea unui om de o nerozie deosebită, pentru ca să-şi caute un loc în deosebite direcții ale dreptei fără a afla vreodată ce merită priceperea sa iute şi multele sale cunoştinți. Astfel se găseau acolo, pe lîngă dra Văcărescu, pe care am cunoscut-o şi acasă la părinții ei, energică figură foarte sprîncenat şi ochios românească, din care emana viață şi dorință de muncă, deci altceva decît legenda ce se țesuse în jurul unui vis neîmplinit, pe Procopiu, care-şi urmărea vînatul pentru partid, pe C. Mille, pe care, peste amintirea cetirilor din cărțile sale, îl vedeam acum întîia oară, greoi în figură şi în trup, adevărat marsuin, şi tăcut, în ciuda unei inteligențe reale, tot ca un marsuin, precum şi pe alții pe care nu mi-i mai aduc aminte. Atmosfera era fără îndoială de stînga şi trăgea spre clubul neo-liberalismului, dar se agitau, la masă şi după masă, Mielvaque ascultînd cu atenție, multe probleme ale zilei, în a căror desluşire comesenii aduceau, e adevărat, mai multă bunăvoință şi încredere decît pricepere adevărată. D. Brîncoveanu însuşi n-avea nici una din prejudecățile pe care i le-ar fi putut da averea şi situația socială, şi astfel, cînd, la 1906, ideile mele m-au scos şi în stradă, contra păpuşeriei străine, de modă superficială, care era periculoasă pentru cultura noastră, încă aşa de gingaş tînără, dar care-mi părea nu mai puțin periculoasă şi pentru prestigiul civilizației franceze celei adevărate, între cei cari se interesau mai călduros de ce se petrece era chiar tînărul pe care toate obişnuințile şi tradițiile sale ar fi trebuit să-l îndrepte către lagărul celălalt.

Pe sama noului meu prieten, am putut tipări, în legătură cu publicaţiile cantacuzineşti, documente relative la Constantin-vodă Brîncoveanu, însemnări din ţară, ca a moştenirii lui, dar mai ales multe rapoarte din corespondenţele străine care de ani de zile aşteptau să iasă la lumină şi pe care Academia, la care se lucra încet, nu le-ar fi putut primi în acel moment. Un nou volum se adăugea astfel la elegantele ediţii in-l2 ale"Minervei", căreia avea de ce să-i fie recunoscătoare ştiinţa românească.

Cele două volume de documente privitoare la Domnia lui vodă-Ştirbei, legate de un studiu pentru Academie, care a ieşit apoi deosebit, au întîrziat, apărînd numai în 1908. Nu ştiu cum am ajuns a cunoaşte pe d. Barbu Ştirbei, omul tăcut şi păzit, supt a cărui discreţie perfectă, de baronet englez, se ascundea o aşa de mare ambiţie, servită de o fină inteligenţă şi de un instinct moştenit în judecarea situaţiilor politice, tînăr lipsit sufleteşte de toate defectele, ca şi de toate calităţile vrîstei sale, însă avînd desigur tot ce poate atrage şi reţinea o prietenie de sfat bun. Vorbea doar de distanţa pe care o punea Carol I între dînsul şi între societatea românească fără a voi să facă într-însa nici o deosebire de persoane, nici o gradaţie de stimă."Pentru Regele, un neamţ nu e ca alt neamţ, dar românii sînt pentru dînsul tot o apă." Se putea gîci doar ce rol ar fi dorit să aibă pe lîngă o regalitate cu urechile deschise. Ţiindu-se la o parte de viaţa partidelor iar, cînd l-au captat o clipă conservatorii, de care era legată amintirea chibzuitului său tată, s-a grăbit să treacă direcţia grupului craiovean asupra fratelui care n-avea nimic din însuşirile lui, tînărul, generosul Gheorghe Ştirbei, d. Barbu Ştirbei era un hotărît prieten al ţeranilor, a căror chestiune se punea din nou, stringent, în faţa unei noi generaţii şi, membru al Consiliului fixat la 1907 de reformele lui I. I. Brătianu, nu pregeta să denunţe, în foaia pe care ajunsesem s-o am, cîte ceva din ce se uneltea contra dreptelor interese ţerăneşti. De altminterea, apropierea dintre această fire tăinuită dar, în deosebire cu alţi oameni ascunşi, foarte simpatică, şi dintre mine era aşa de mare, încît, trebuie s-o spun şi cu o firească recunoştinţă, că, atunci cînd a fost vorba ca ziarul să apară, primul fond, pe care l-am cîntărit luni de zile cu atîta frică, a fost de la fraţii Ştirbei.

La d. Barbu Ştirbei acasă, într-un dulap de lemn de lămîi care a dispărut, cred, de pe urma instalării unei autorităţi germane în vremea războiului, am văzut, alături de exemplarul din Letopiseţele lui Kogălniceanu oferit Domnului Ţerii-Româneşti, dosarele pe hîrtie albastră, îngrijit scrise, scrupulos îndreptate şi gospodăreşte cusute, ale Voievodului din preajma Unirii. Ideea unei publicaţii ni s-a impus amîndurora, şi cîtva timp, pentru a fi util dlui Sadoveanu, a cărui bază materială, cu o casă de copii, n-avea lărgimea talentului său, l-am rugat să copieze tot ce mai trebuia pentru înjghebarea publicaţiei proiectate.

Din ea a ieşit un Ştirbei-vodă aproape cu totul necunoscut: nu numai un om de o perfectă ordine, dar şi un neastîmpărat creator, iar schimbul de scrisori, vrednic de oameni din vremea celei mai curate antichităţi elenice, dintre dînsul şi romanticul Grigore Ghica al Moldovei a relevat la unul

o aleasă sensibilitate, aproape bolnăvicioasă, un suflet de o exchiză poezie, iar la celait, la munteanul practic, o bărbătească hotărîre de a înfrunta pentru fapta sa orice duşmănie, care-l pune alături cu înțelepții din fruntea cetăților antice. Primul volum a apărut la"Minerva", pe care ajunsesem astfel a o ține material în mare parte: Filip mai izbutise tocmai prin publicațiile mele a-şi găsi patroni printre oamenii cu avere şi, de la un timp, cu interesarea moştenitorilor lui G. Gr. Cantacuzino, şi-a clădit palatul la doi paşi de Universitate, splendidă întreprindere, de care, cu gîndul la România jună, va izbuti să lege un ziar cu numele tipografiei. Cel de-al doilea, cu material intern, n-a zăbovit mult. El a fost prilejul unui neaşteptat incident tragicomic, care merită să fie povestit.

M-am trezit acasă cu d. Ştirbei profund tulburat. Îmi anunța un duel, da, un duel între unchiul său Gheorghe Ştirbei şi un om politic bucureştean, foarte cunoscut, dar a cărui vrîstă nu-l arăta potrivit pentru asemenea regulare de socoteli. Iar motivul acestei temute întîlniri care ar fi să fie, eram şi eu, şi anume, prin cartea pe care o isprăvisem de tipărit. Am înțeles, dar nu fără greutate. Am aflat întîi că beizadea Gheorghe Ştirbei, autorul unei foarte interesante scrisori pe care o tipărisem, şi care era la nivelul acelora, despre societatea din Petersburg, pe care le adresase tatălui său, Domnul pe la 1850, trăieşte. Trăieşte la Paris, cu totul retras, absolut uitat, însurat cu o străină, o austriacă, ale cării fete îl vor moşteni, dar şi nepotul trebuia să aibă parte din această moştenire care se făcea atîta timp aşteptată. În scrisoare se discutau lucruri privitoare la rudele acelui om politic. Cum familia Ştirbei şi alte familii se luptau între ele pentru tron şi deci se urau, răutatea din scrisoarea aşa de tinerei beizadele se explica. Față de vădirea acestei dureroase aluzii, omul politic n-avea a face decît cu insultătorul, cu calomniatorul care păcătuise aşa de greu cu şaizeci de ani în urmă, dar acesta, amenințat la nouăzeci de ani de o sabie aşa de sigură, anunța pe d. Barbu Ştirbei că-l dezmoşteneşte.

Trebuia ca eu să dreg greşeala pe care fără voie o făcusem. Pentru aceasta am schimbat foaia şi am readus la starea pacifică pe cel supărat, apoi am adresat venerabilului cvasicentenar o scrisoare care-l putea măguli şi împăca şi pe dînsul, prin care, făcîndu-mă a crede că n-am pus niciodată la îndoială existența lui, scuzam divulgarea prin aceea că pasiunea de istoric m-a făcut să trec peste orice ca să nu răpesc publicului plăcerea de a ceti o scrisoare aşa de bine făcută.

N-am primit răspunsul, care m-ar fi putut interesa, dar peste puțin au apărut două volume ale lui Gheorghe Ştirbei, Feuilles d'automne et d'hiver, în care erau alte scrisori, acestea fără nici un clenciu de duel între cele două secole, şi chiar o istorie a poporului românesc, însuflețită de un frumos sentiment patriotic, a celui de aproape o jumătate de veac exilat de bunăvoie, insistînd mai ales asupra epocii pe care o cunoştea aşa de bine. A ținut chiar ca o ediție românească a acestei lucrări să apară, pe care, în indiferența noastră curentă, n-a observat-o însă nimeni.

Începusem şi o publicație de documente moruzeşti, care, nu mai ştiu de ce, s-a oprit la primele coli, apoi pierdute.

Dar această vreme aşa de fecundă în lucrări, care nici ele nu se bucurau de o mai mare

notorietate decît foile veştede ale fiului lui vodă-Ştirbei, cuprinde şi alte adăugiri la acea istorie a românilor care prinsese acuma cu desăvîrşire pe medievistul cu studii privitoare la Occident.

În acest mai vechi domeniu, pe care numai multă vreme după aceea îl voi cultiva din nou, adus de împrejurări, lucram puțin. Din actele ragusane şi din cîteva răzlețe note italiene făcusem, tipărindu-l la Imprimeria Statului, cu o admirabilă minusculă, dar pe groaznica „hîrtie de scris" de la Letea, un al treilea volum al Notelor şi extraselor. Într-o călătorie nouă la Veneția, în 1901, cînd mi-am găsit sălaşul de o lună într-o căsuță din Calle del Ridotto, la doi paşi de biserica S. Mosè, în umbra căreia pe la 1500 stătuseră solii lui Ştefan cel Mare, continuasem, după 1453, şi pînă în epoca lui Soliman cel Măreț, culegerea documentelor privitoare la raporturile cu Orientul, recoltă care-mi va fi de mare folos pentru o Istorie a Imperiului otoman la care nici nu cutezam să mă gîndesc atunci, dar ele vor aştepta lungi ani de zile publicarea.

Cercetasem, dar nu pentru asemenea studii despre Apusul tot mai mult uitat, întîiaşi dată Budapesta, şi ea găsită în treacăt, pînă atunci, ca şi Viena. Pregătisem pentru"Minerva", care scotea şi o colecție albastră de cărticele pentru popor, o istorie a lui Mihai Viteazul, care a avut darul să placă unui spirit ca al lui Vlahuță, cu totul ieşit din vechile lui tovărăşii, cum profesorul Alexici ținea să-i cunosc elevii, aşteptînd probabil de la mine certificatul de sentimente româneşti de care prin purtarea sa nesigură avea aşa de multă nevoie, am cetit, în prezența lui, fragmente dintr-însa unui grup care, cu d. Goga, pe atunci, ca aparență, un modest tînăr foarte blond, era să deie în curînd, mulțămită spiritului de organizator şi de bună administrație al dlui O. Tăslăuanu, frumoasa publicație literară Luceafărul, despre care va fi vorba mai tîrziu, în altă legătură. Stînd în subsolul unei mari case din Buda, în odaia închiriată de portar, am lucrat în biblioteca Muzeului Național, cercetînd vechi manuscripte româneşti şi făcînd excerpte din traducerea de acte polone datorită prin 1870 unui canonic german de la Suceava, Schmidt, istoric al catolicismului în părțile noastre. O dată, portarul, care ştia prin amicul său, portar şi el, la Palatul Regal din Buda, cînd avea loc venirea şi plecarea, tăinuite de frica atentatelor, a lui Franz Joseph, ne-a arătat locul exact de unde-l pot vedea, şi de foarte aproape, trecînd. Am stat acolo supt ochii poliției, care n-a îndrăznit să mă întrebe nimic, în ciuda pălăriei calabreze, a cunoscutei pelerine cenuşii şi a mînii ținute în buzunar, cine sînt, ce caut şi pe cine aştept, pînă ce trăsura, venind din cetățuia gotică, s-a coborît pînă în fața mea, bătrînul suveran, roşu, gras, obosit, cu capul plecat pe umăr, vorbind cu adjutantul său credincios, contele Paar.

De la Budapesta, m-am întors cu neaşteptata cunoştință, prin hîrtiile, perfect păstrate, ale celui dintîi episcop, după Unire, pentru ortodocşii din Ardeal, cari-l ceruseră prin răscoală: sîrbul, cu principala reşedință în Buda, Dionisie Novacovici, o întreagă lume de hîrtii de umil caracter provincial, cu gîlcevi, bătăi şi păcate prin satele rămase în urmă, dar toate cu o limbă atît de bună, cu o ideație şi o simțire românească de o seculară datină, şi aşa de asemenea cu ce ştiam atît de bine din viața actuală a satelor de la noi. Acesta mi-a fost materialul pentru articolele, publicate în Noua

revistă română a dlui Motru, care s-au tras aparte apoi în cărticica Sate şi preoţi din Ardeal, la 1901.

Deocamdată, cu atîta inedit, cules în deosebite împrejurări – şi la catolicii din Iaşi, chiar şi pentru Istoria literaturii româneşti —, şi cum, pe de altă parte, în Ardeal dădusem şi de depozitul de acte româneşti politice din Alba-Iulia în biblioteca Batthyányi, iar aceea a Academiei Române mă îmbia cu manuscripte aşa de preţioase ca registrele lui Brîncoveanu şi lui Constantin Mavrocordat, am căutat şi am găsit un nou fel de publicare oficială.”Junimiştii”, aceia cu cari Sihleanu mă bănuia că am înţelegeri misterioase şi condamnabile, erau acum la putere, într-o combinaţie conservatoare care, ca orice ieşea din jocul mecanic, supravegheat de regele Carol, al partidelor în luptă, mă interesa foarte puţin. Ministru de Instrucţie ajunsese inteligentul şi binevoitorul pentru toată lumea avocat bucureştean, C. C. Arion, pe care nu-l cunoşteam personal, zărindu-l numai o dată la Ateneul Român, cînd în prezenţa frumoasei Prinţese Moştenitoare, către care întorcea nişte ochi zîmbitori de iepure amorezat, vorbea despre datoria de a ajuta pe artişti şi pe poeţi, tovarăşi, periculoşi, la această manifestare fiind Take Ionescu, care şi făgăduia fondurile necesare, el gata să ajute de unde e, de unde nu-i, pe oricine, şi Delavrancea, a cărui măiestrită elocvenţă, cu mijloace scenice rafinate, o auzeam întîia oară vrăjind unui auditoriu uimit descoperirea de Leonardo da Vinci a chipului, necesar pentru Cina din Milan, a lui Iuda – şi trebuia să-l fi auzit cum rostea, profund şi sinistru, aceste două silabe Iu-da! Poate tot în dorinţa, pe atunci generală, de a căpăta un adept politic, C. C. Arion voia „să facă şi pentru mine ceva», cu atît mai mult cu cît, cum se va vedea, ajunsesem colaborator al Epocei şi eram să vorbesc cîndva la o întrunire junimistă, dar fără să fiu, în ciuda convingerii lui Sihleanu, un junimist. I-am răspuns că aş putea relua de mult întreruptele Acte şi fragmente, dar admiţîndu-se acum şi studii. Refuzam numai remuneraţia, care mi s-a impus numai pe urmă, de trei sute de lei pe an, plus cîte o sută de Paşti şi Crăciun.

Astfel, a început, la 1904, publicaţia, pe care era s-o duc şi pînă la treizeci de volume, a Studiilor şi documentelor privitoare la istoria românilor. Va intra acolo, pentru Braşovul şi Românii, rezultatul cercetărilor în Arhivele Sfatului braşovean şi, cu ocazia unor drumuri ardelene, care, de un timp, aveau şi alte scopuri decît ştiinţa, noi dovezi ale vieţii noastre naţionale dincolo de munţi. Astfel, o dată, la Sibiu, am aflat că se păstrează la Protopopiat corespondenţa Companiei greceşti de comerţ: am stat multe zile, aproape nemîncat, şi cu o lumînărică lîngă mine, în lungi ceasuri ale nopţii, culegînd atîta material grecesc şi românesc, de cel mai mare folos pentru reconstituirea unei vieţi a neamului în acele părţi, viaţă care nu era numai a ţeranilor şi a preoţilor, fără îndoială baza, dar pe lîngă el se afla, în condiţii relativ bune, şi o burghezie, activă, econoamă, ambiţioasă, foarte îndărătnică în hotărîrea de a i se respecta privilegiile şi obişnuinţile; mari registre de comerţ în minuscula grecească aşteptau un cercetător cu mai mult răgaz, dar mi s-a spus că, pe urmă, preoţii, în trecere pentru afaceri, le-au dat cea mai profană dintre întrebuinţări. Pe cînd mă trudeam asupra hîrtiilor îngălbenite, m-am trezit o dată cu un bătrîn înalt şi ţapăn care, luîndu-mă drept un „amanuens”, mi-a dat ordinul să

comunic ceva protopopului Stroe, apăsînd, ca să înțeleg, asupra titlului său:”Măria Sa Gal, de la Casa Magnaților”. Am acceptat misiunea, care nu-mi era cu totul nouă, căci, altă dată, în Cancelaria Universității, generalul Lahovary, profesor de matematici, altfel foarte politicos, dar foarte „ciocoi”, mă confundase cu servitorul... În alt rînd actualul şef al Bisericii ortodoxe în România unită, pe atunci un elegant şi supțiratec asesor consistorial, foarte curtenitor, şi nu numai pentru prieteni, locuind în două odăițe lîngă Casa Națională, Ilie Cristea, îmi vorbise de nu ştiu ce vechi maldăr de scrisori care se păstrează la „biserica din groapă”, şi mare mi-a fost uimirea şi bucuria cînd am găsit acolo întreaga corespondență, purtată atîtea decenii, de pe la 1760 înainte, cu atîta lume, mai ales boieri, clerici, negustori de peste munți, a bogatului negustor sibian Hagi Constantin Pop, înrudit prin căsătorie cu nobilimea olteană. Ce nu era acolo, pînă la probe de mărfuri, de stofe din epoca Fanarioților, pe care, ca şi orice voiam din acest tezaur, mi le-a dăruit, prin Cristea, bunul Mitropolit Mețianu, pe care, şagunian numai ca barbă şi ca gospodărie, nu l-am văzut decît la slujbă, neavînd de ce să-l văd; le-am păstrat pînă la Expoziția din 1906, cînd le-am vîndut pe nimic, iar funcționarul cumpărător, pretextînd că le-a distrus ploaia, le-a vîndut şi el zelosului cercetător al trecutului nostru negustoresc, d. Furnică; ba erau chiar şi mostre de praf de puşcă de pe vremea Mariei Terezei, pe care, cînd le-am cercat în odaia otelului „împăratul romanilor”, pentru mine de „ploşnicioasă” amintire, etajul s-a umplut pe trei zile de mirosul de ceapă cu care se tratau reciproc războinicii din acea vreme. Supt gangul otelului lăzile cercetate se ridicau, ceas de ceas, movilă, pe cînd cu o înfricoşată grabă copiam şi rezumam actele mai importante, strămutat sufleteşte în lumea acestor interesanți şi simpatici işlicari cărora prietenul negustor ardelean, „hagiul”, a cărui boltă se mai vedea şi se mai vede încă în Sibiu, le trimetea de toate cele din Apus, de la piese de îmbrăcăminte pentru jupîneasa şi coconița, pînă la Enciclopedia franceză, periculoasa, revoluționara Enciclopedie franceză, pentru un cleric altfel aşa de evlavios ca scriitorul şi traducătorul Chesarie de Rîmnic. Din aceste hîrtii urmăream în drumul său la Karlsbad, unde între „duchi“ şi „duchese”, cinstit de ambasadori ca al Spaniei, uita aşa de mult pe buna sa soție craioveană, care-i trimetea toate premenelile necesare pentru costumul său oriental, pe ultimul Ştirbei din ramura veche. Era acolo şi o bogată mină pentru istoria scrisului românesc, de clerici şi de mireni, ca învățatul elenist Grigore Brîncoveanu, printr-a cărui bibliotecă, apoi prădată şi risipită, de la biserica grecilor din Braşov, am cercetat, nu fără folos, ori ca Florian Aaron, istoricul ardelean din Bucureşti, şi Eliad, comandîndu-şi la Sibiu materialul pentru tipografie. Ce n-am luat pentru mine am trecut – tot aşa de dibaci ca odinioară corespondența consulilor austrieci în Muntenia, strămutată şi uitată la Sibiu, în retragerea sa din vremea napoleoniană, de consulul sas Merkelius —, şi am putut astfel depune, în ciuda pazei ungureşti de la graniță, la Academia Română.

Voi străbate, cîndva, Ardealul de la un capăt la altul, oprind trăsura, plătită din punga mea – d. Goga, acuma alt om decît tînărul student de la Budapesta şi decît visătorul din primele poezii pe care mi-am făcut cea mai plăcută datorie să le salut, va vorbi de nu ştiu ce rechiziții de la preoți pentru

excursii de „sultan“ răsfăţat sau conrupt —, la fiecare bisericuţă, pătrunzînd în mizeria ei umedă, răsfoind vechile cărţi de slujbă, căutînd în ele fărîma de adevăr contemporan, care, unită cu alta, şi ea păstrată din întîmplare, fără gînduri de „istorie”, alcătuiau o vedenie de trecut românesc, întrucît, pe acele vremuri aspre, ea era cu putinţă. Aşa s-a făcut, fără înaintaş, fără călăuză şi fără îndemn, culegerea inscripţiilor şi însemnărilor ardelene care a apărut, în seria oficială, la 1906.

Cum aveam acuma locul de publicare, se părea că însuşi norocul vine cu carul la moara care umblă. O dată, călătorind, pentru scopul de informaţie naţională despre care va veni vorba pe urmă, prin Oltenia, am ajuns la poarta mînăstirii Brîncoveni, înoă aşa de bine păstrată prin grija administratorilor ospiciului. Alături era conacul unde Grigore Brîncoveanu, Bibescul înfiat de elenistul de pe la 1820, îşi ţinea arendaşii, dintre care ultimul fusese un Skedaresi. Casa, aparţinînd acum amicului meu Brîncoveanu, era complect pustie; un tablou, bunişor, de Lecca, atîrna încă pe păreţii goi, iar, în pod, Doamne! , dintr-un gros strat de praf, îngrămădit de vreo cinzeci de ani, răsăreau colţuri de hîrtii care se cereau dezgropate. Şi, cînd s-a terminat întreagă această operaţie, aveam înaintea mea toată arhiva mănăstirii Hurezului, rămasă în mînile eforului de pe vremuri al”Aşezămintelor Brîncoveneşti”. Şi aici o viaţă, o întreagă viaţă, în care-şi aveau, încă de pe la 1700, rostul lor Voievozii ctitori, boierii ajutători, egumenii, protopopii, preoţii. Era o impresionantă exhumare. Puse în saci, hîrtiile au plecat spre gară pentru ca apoi, cu autorizaţia amabilului proprietar, să formeze volumul IX dîn Studii şi documente. Dar pe urma mea jandarmii veneau să-mi ia prada, şi o iapă leneşă se proptea în drum, la o sută de metri de gara unde acuma trenul intra... Aveam aerul unui hoţ american de cinematograf, – încă nedescoperit pe atuncea.

Şi alte grupe de documente româneşti, vădind o viaţă aşa de interesantă, de bogată şi de sinceră, aşteptau de mult publicarea. Astfel, la Craiova, în Muzeul care poartă numele nedreptăţitului pictor Aman, de o aşa de onestă tehnică şi de un atît de vast simţ pentru tot ce e „pictural”, zăcea întreaga corespondenţă a familiei lui, cu multele şi feluritele afaceri ale tatălui, un fel de Hagi Constantin Pop în Oltenia lui, presimţind cu isteţime toate prilejurile de cîştig, pe cînd femeia care era să-i dea un copil la bătrîneţă, un „dar al lui Dumnezeu”, un”Teodor”, ţinea ascunse tezaurele de poezie pe care era să le transmită fiului. Şi, într-o zi, căutîndu-se ceva prin nişte grajduri părăsite ale boierilor Glogoveni din aceeaşi Craiovă, a ieşit nu numai îmbelşugata Arhivă a unei mari gospodării oltene pe vremea Eteriei, dar şi scrisorile, atît de preţioase, ale lui Tudor Vladimirescu el însuşi. Într-un depărtat volum din Studii şi documente a apărut şi această contribuţie esenţială la cunoaşterea unei regiuni aşa de interesante la începutul secolului al XIX-lea.

Acest lung şir de volume, în care intrau şi atîtea documente de caracter general din arhivele şi bibliotecile prietenilor, la cari la toţi am scormonit, pînă şi la cel din urmă din provincie, nu mi-a adus, de altfel, nici o vorbă bună. Ba chiar un coleg de la Facultatea de Drept, pe care-l cunoscusem la Iaşi, ca profesor acolo, tînăr oltean sprinten şi vioi, foarte iubit de studenţi, alăturea de severul Stelian,

I. Tanoviceanu, a consacrat într-un ziar lungi coloane greşelilor mele de genealogie moldovenească, specialitatea lui, în care, cum sînt lucrurile omeneşti, făcea tot atîtea greşeli măcar cît şi mine şi, cum, gata de răspuns precum eram atuncea, am ripostat, s-a spus de dînsul, spre ştiinţa tuturora, că nu numai îmi lipsesc neapăratele cunoştinţi, dar iscălesc volume pe care nu le-am făcut, timpul material nefiind suficient pentru o producţie atît de scandaloasă. Şi, ca să învedereze lucrul, nu uita, cu o deosebită delicateţă, să noteze şi timpul pe care, după socotinţa lui, trebuia să-l consacru vieţii de familie. Acelora cari cataloghează delictele mele ştiinţifice mă grăbesc să le semnalez şi acest element preţios pentru a mă reduce la adevărata valoare. Tanoviceanu avea şi o deosebită pică pentru că, într-un articol al lui dat unei colecţii îngrijite de mine, cum el releva o greşeală a mea, eu am adaus un calificativ mai aspru pentru mine şi l-am ridicat la superlativ... O, e periculos să glumeşti într-o ţară de intelectuali deştepţi...

Pătrunsesem şi în Academia Română, care mă reţinuse atîta vreme la uşă ca pe un catehumen supus pocăinţii, şi pentru unele caracterizări din Opiniile de la 1899. Cum am pătruns, e poveste lungă. Aleg dintr-însa doar atîta că am trecut numai la al treilea scrutin, cu majoritatea absolută, după ce Bogdan şi, cred, şi Onciul, îşi căpătaseră locurile acolo. Stricam o veche armonie, cu care Sturdza însuşi, aşa dominator cum era, avuse mult să se lupte, ajutat şi de străbătătorul spirit al d-lui Bianu. Cîte supărări şi pe acea vreme! O dată, în şedinţa publică, Hasdeu s-a ridicat ca să declare că revine asupra unei donaţii pe care o făcuse. Lucrul ştiinţific se făcea, fireşte, în aceste condiţii, cu totul neîndestulător.

S-a încercat o dată şi cenzura faţă de memoriile pe care eu, cel oprit la poartă, continuam să le dau. Bondar zgomotos în acest stup unde se făcea aşa de puţină miere pentru alţii, preşedintele perpetuu, în puterea unei făgăduieli de testament care s-a dovedit vană, I. Kalinderu, intimul puţin preţuit al regelui, căruia-i administra moşiile Domeniilor, cu faţadă – „să se vază, să se vază“! —, dar cu pagubă, şi-i culegea ştafete din viaţa politică şi socială, pe care o urmărea viclean cu ochiu-i de oriental pe jumătate închis, pe cînd, cu jobenul sur, cu mustăţile ceruite ca ale lui Napoleon al III-lea, străbătea călare Bucureştii, înnodnd conversaţii de pe şa, pentru plăcerea de a te prezintă tîrîndu-te după Rosinanta lui, încerca să-mi denunţe pe Sturdza, care el ar fi oprit şi închis în saltar nu ştiu care din aceste lucrări. Mirosea greu, a pivniţă veche şi a locuinţă lacustră, în templul înţelepţilor, unde – şi atunci! – orice era contra mea se bucura de o atenţie deosebită: mai mult de aceea se dăduse un mare premiu, pentru o savantă, dar neînsufleţită şi haotică Istorie a lui Mihai Viteazul, pe care era incapabil de a-l înţelege eroic, lui Ioan Sîrbu, ciudat pedant bănăţean, care te adula în public, rîzînd şiret din ochii verzi de slav, şi te pişcă prin note, în timp ce se lupta la Fundaţia Carol, unde merituosul cercetător, istoricul lui Matei Basarab găsise un loc de bibliotecar, cu cineva care, plin de mijloace greceşti tradiţionale, era mult mai tare decît dînsul.

Cînd, în sfîrşit, fiecare fiind obosit de intrigile sale, am intrat în aceste templa serena, a căror

activitate îmi impusesem să o urmăresc numai de sus, din lojile publicului, Iacob Negruzzi, redevenit apoi atît de prietenos pentru mine, şi el însuşi aşa de simpatic prin interesul pe care pînă în clipa morţii l-a păstrat pentru orice era idee, contribuţie ştiinţifică, vitalitate intelectuală, dar care se amuzase să-mi caute strămoşi eterogeni cari n-au existat niciodată, m-a întâmpinat cu un mic discurs care numai a salutare nu sămăna, puindu-mi-se în vedere că acolo domneşte o camaraderie perfectă pe care neastîmpărul meu n-ar trebui s-o tulbure, – iar din sala manuscriptelor nu o dată auzeam discuţii care treceau prin două uşi şi un culoar, servitorii fiind cu urechea la războiul stăpînilor. Am răspuns foarte simplu şi scurt, luînd un angajament pe care cred că l-am ţinut: acela de a fi cel dintîi la muncă şi la pretenţii cel din urmă. În ce priveşte pe acestea, trebuie să mai adaug că şi colegii au făcut, statornic, aşa încît să nu le pot manifesta niciodată (1910).

Acuma, nimeni nu-mi putea opri publicarea memoriilor deşi, o dată – şi, acum de curînd, a doua oară – s-a încercat o discuţie critică asupra lor. Puteam să reiau şi colaborarea mea la Hurmuzaki, unde şi d. I. Nistor va începe tipărirea decisivelor rapoarte ale consulilor austrieci. Din partea mea, am luat asupră-mi, ajutat de soţia mea, care-mi făcea grelele traduceri din ungureşte, corespondenţa cu oraşele ardelene a Domnilor, boierilor şi altor oameni de la noi. Pe urmă, după ce învăţatul grec din Petersburg Papadopulos-Kerameus făcuse prin mine să i se introducă în colecţie materiale de mult adunate, am luat, în mare parte după copiile Academiei, actele greceşti relative la trecutul nostru, pe care le-am putut duce pînă către sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Patru mari volume noi se adăugeau astfel la adunarea actelor străine privitoare la istoria noastră.

Am spus că mi se dăduse un loc aici la Academie pe care nu căutam să-l fac mai larg. Cînd Sturdza – pentru a cărui aniversară alcătuisem un volum de Prinos, la a cărui dedicaţie a fost o discuţie, fără rezultat, de două ceasuri, ca să mi se lase apoi mie redactarea ei, iar la prezintare am preferat s-o facă alţii, – cînd el deci era în rele dispoziţii evitam ciocnirea, aşa încît nu mi s-a aruncat peste umeri regulamentul, ca forfotitorului doctor Istrati, şi n-am fost trimes, pentru vreo propunere, „la calendele greceşti", ca Duiliu Zamfirescu, totdeauna gata să se „fandeze" cu un adversar căruia îi trimetea cartelul şi apoi, cînd mai trecea vremea, cădeam la învoială, prin dibăcia d-lui Bianu. Ajunsesem chiar să-mi găsesc prietenii, în afară de cercul restrâns al „tinerilor istorici", care nici acesta nu se va menţinea pînă la sfîrşit. Dar cînd, la apropierea jubileului de douăzeci şi cinci de ani al Academiei, bunul, cumpănitul Poni, declarînd că nu mai poate purta prezidenţia, chiar şi cu un secretar aşa de experient ca d. Bianu, şi arătînd nevoia unui succesor cu notorietate culturală, a riscat o indicaţie către mine, s-a făcut, deşi era o zi de vară caldă, un frig neaşteptat în larga sală bătrîncioasă a iubitei mele Academii. Era, de altfel, să mai văd, acolo, destule...

Cu toată frica mea veche de orice ar fi o povestire, de orice ar sămăna cu o sinteză, biblioteca populară a"Minervei" mă furase cu acea istorie populară a lui Mihai Viteazul, pentru care mi-am adus aminte că pe vremuri fusesem, aşa puţintel, un poet. Iubirea pentru trecut, pentru marile lui

figuri de energie şi sinceritate, de aplecare către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le observam la contemporanii mei, mă prinsese şi, adăugindu-se preocupațiile politice, astfel de învieri îmi serveau pentru critica timpului prezent mai mult decît orice argumentare de natură abstractă, logică. Suferințile vechilor săteni şi preoţi ardeleni mă luaseră pe aripa lor în Sate şi preoţi din 1902. Peste doi ani, Spiru Haret, care, desigur, dacă nu era un suflet cald şi un visător – scrisorile lui de student la Paris îşi rîd de războiul pentru independență —, căpătase prin cugetarea lui de matematic nezguduite convingeri care corespundeau cu ale mele, s-a hotărît, în vederea scopurilor urmărite de dînsul în învățămîntul pe care-l reforma, să deie o deosebită strălucire aniversării de patru sute de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare.

Pe Haret abia de-l voi fi văzut, şi în firea lui rece, în glasul lui puțin nazal, în figura lui palidă fără relief, ca şi în firea autoritară pe care, cu toate scrisorile afectuoase către orice învățător, o avea, nu erau elemente care să poată cuceri pe un tînăr. Nu ştiu prin cine, el însuşi îşi formase o părere nu tocmai rea despre intențiile mele ca şi despre ce aş fi în stare să fac. Astfel el îmi dădu să scriu pentru această ocazie o Istorie a lui Ştefan cel Mare, care trebuia răspîndită pînă în fundul țerii în mii de exemplare, I. Bogdan, care poate el vorbise despre mine, avînd să adune documentele lungii şi glorioasei Domnii, mare operă de neegalabilă răbdare, care trebuia să apară mult mai tîrziu.

Cartea am făcut-o, cu toată dificultatea documentării, dintr-un singur avînt şi, măcar că ungurii au oprit-o, pentru că spuneam într-însa că „strămoşii regelui Matiaş au mîncat mămăligă pe taler de lemn", am avut bucuria că, într-o călătorie prin Ardeal, tocmai pe la Baia Mare, în casa unui sătean, fiica lui m-a întrebat – arătîndu-mi cartea de la"Minerva" cu foaia de titlu împodobită de bizarul miniaturist Rola Piekarski, refugiat polon la Tîrgul-Jiului şi boem plătit de Filip —, m-a întrebat, zic, dacă eu am scris-o, ca să strige apoi:"Dacă e aşa, apoi țucu-ți sufletul!" 5.

Serbarea a luat proporţii neobişnuite, într-o țară în care trecutul nu era viu ba, mai mult, se făceau cu privire la dînsul, după excesele romantismului fără adîncime, glume uşoare. Pusesem la cale cu Haret o procesiune istorică pe însăşi Calea Victoriei, şi ministrul, după ce făcuse în gînd o socoteală precisă a lungimii străzii şi a Şoselei, împărțite pe proporțiile obişnuite ale unui trup de cal, se învoise. Se găsiseră ceva bani pentru facerea costumelor, zugrăvite bucuros de pictorul Costin Petrescu, şi regimentele de cavalerie dăduseră Un nobil Ştefan cu ochii albaştri şi un mai mititel şi grozav de negricios Vlad Țepeş, pentru ca nici Muntenia să nu fie uitată. Am rămas plăcut surprinşi cînd am văzut că lumea stricată de luptele politice şi de plăcerile banale se poate înduioşa de un asemenea spectacol. Arhitectul bucovinean Vladimir Mironescu, care-mi arătase şi un frumos album de reproduceri în colori ale odoarelor din bisericile bucovinene, făcuse la Şosea o copie în lemn a mormîntului lui Ştefan de la Putna şi, deodată, cînd se înălțau rugăciunile pentru pomenirea marelui Domn, al cărui nume ne rechema Bucovina, Ardealul chiar, am văzut, adînc zguduiți, cum pe acel

[5] „Îți sărut sufletul".

lemn săpat cu arhaice slove se pleacă genunchii bătrînului prim-ministru Sturdza [...].

Am descris pe urmă, din însărcinarea lui Haret iarăşi, aceste scene şi cele din toată țara, tot aşa de sincere şi de duioase, în Pomenirea lui Ştefan cel Mare.

Numai dintr-un colț s-a ridicat un strigăt de indignare contra proslăvirii măcelului. Am cetit pamfletul. Autorul era un fost călugăr Teodorescu, care iscălea pornografiile sale favorite: Tudor Arghezi. Peste treizeci de ani netrebnicia unui tineret conrupt era să facă din el un nou Eminescu...

Era pe drum bun lupta pe care o începusem la România jună şi o urmasem în Epoca, răsplătit de Filipescu cu o ladă de excelent vin, prin articolele care, adunate, au format, pe aceeaşi linie, de acum neclintită, volumul Cuvinte adevărate... Din toate părțile veneau semnele că această societate, care părea vrăjită de o detestabilă politică şi veştejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăieşte, vrea să trăiască, de o altă viață, tot mai sus şi tot mai larg, peste brazdele însîngerate ale hotarelor săpate în carnea ei.

Simțeam nevoia tot mai mult, în această operă care totuşi era aşa de grea, de sprijinul tuturora. La o serie de conferințe făcute pentru femeile din lumea bogată am văzut pe atîtea care erau cu totul altceva decît păpuşile occidentalizate prin modă, limbă, călătorii, pe care le credeam singure în acele locuri. Lîngă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, aşa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul cu desăvîrşire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soțul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vrîstă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fizic, ea arăta o perfectă înțelegere a datoriilor imperioase care se impuneau şi sexului ei şi categoriei ei sociale în această epocă de mari prefaceri. Ceva mai tîrziu, voi găsi la dna Marghiloman de atunci, viitoarea dnă Brătianu, aceeaşi călduroasă dorință de a vedea afirmîndu-se însuşirile reale ale unui popor prea mult timp desprețuit, şi în această credință nepoata de fiu al lui vodă-Ştirbei, Cantacuzină din Moldova după mamă, aducea tot spiritul de energie activă al bunicului ei.

Supt îngrijirea harnicului secretar general de la Culte, P. Gîrboviceanu, cu care am fost şi prin tăinuite mînăstiri din funduri de pădure, unde călugări meşteri la cîntări, şi chiar la cîntece de lume, îşi dregeau cu vinul porfiriu din pivnițe glasul puțin prăfuit şi egumenii se cutremurau cînd în biblioteca necercetată căutătorul de manuscripte atingea cutare hartă între foile păturite ale căreia stăteau grămadă bumăştile de cîte o mie, se lucra serios, fără mult zgomot, la ceea ce pe urmă, cu multe surle şi tobe, dar mai cu puțin folos, se va chema „cultura poporului". Ministerul patrona biblioteca de popularizare"Steaua" şi, prins de acuma, tot mai mult, de dorința de a vorbi poporului, pe care ajunsesem a-l cunoaşte altfel decît din mahalaua botoşăneană sau din mijlocul cărților profesorului, am dat acolo, nu o informație bine cernută şi cu îngrijire pusă la gheață, ca să mă cetească şi prețuiască zece oameni, ci prinosuri de închinare pentru acei eroi fără cunoaşterea şi cultul cărora nu poate trăi nici o nație, dacă nu viața lui Veniamin Costachi, îngerescul Mitropolit

moldovean cu care prin alianță erau înrudiți ai mei despre mamă, aceea a lui Tudor din Vlădimiri. Întîmplarea a făcut astfel ca lîngă eroul săbiei domnești să steie acela al hangerului răzvrătirii pentru dreptate şi sfîntul ridicat dintre boieri ca să împace în numele lui Dumnezeu tot ceea ce desparte pe oameni din cauza intereselor opuse.

XVII. CĂLĂTORII NOUĂ ŞI NOUĂ LUCRĂRI

Acuma nu mai vorbeam, în studile mele istorice, de lucruri care ar fi undeva, asemenea cu alte locuri din alte părţi, şi ele neştiute de-a dreptul, şi nici de oameni cu urmaşii cărora să nu mă fi întîlnit, de suflete a căror continuare pînă în prezent să-mi fi fost necunoscută. Am descoperit, vale de vale, povîrniş de povîrniş, tot cuprinsul ţerii mele, care atingea aşa de puţin pe drumeţul bucuros să-şi poarte picioarele aiurea iar, aici la noi, găsind, în contacte întîmplătoare, numai prilejul de a rîde, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strîmb, pretenţios, disarmonic, uitînd că pe alături este o altă lume, aşa de respectabilă şi demnă de iubire, mai presus chiar de pitorescul romantic care-i plăcea aşa de mult lui Delavrancea.

O gripă de vară, care nu părea că are de gînd să mă părăsească, m-a făcut să încerc, în 1904, schimbarea de aer, cum o vor face apoi cumplite chinuri de măruntaie, după un copios ospăţ la Căldăruşani, la capătul unei excursii la Snagov, în care, pe barca lipovenilor împodobită pentru ocazie cu scaune pentru cei mari, Dimitrescu-Iaşi lunecase de pe tronul pus lîngă al lui Ioan Bogdan şi era să-şi înece blajina filozofie în mîlul racilor locali, şi ei defuncţi acuma. Am pornit deocamdată de-a lungul României, spre Severin.

Mă găseam înaintea unor lucruri care nu-mi erau deloc ştiute. Amintirile istorice deveneau o realitate mai vie decît oricînd înaintea pămîntului pe care se desfăşurase trecutul, înaintea urmelor, oricît de neglijate şi despreţuite, care pentru istoric căpătau un glas. O modernitate neinteligcntă, pripită şi vanitoasă, scotea şi mai mult la iveală, cu „palatele” sale pentru Prefectură, pentru Comună, pentru Tribunal, pentru şcoli, pentru îmbogăţiţii politicei, ceea ce era autentic şi armonios, purtînd pecetea timpului şi sprijinindu-se pe cerinţile locului. În acelaşi timp cu desăvîrşita întrupare a paginii de istorie se petrecea necontenit in mintea mea această operă de selecţionare, cele alese îmbinîndu-se de la sine într-o puternică sinteză a operei îndeplinite acasă la dînsul de acest neam.

M-am oprit la Rîmnicul Vîlcii, care dovedeşte în faţa Sibiului, ce poate face, cu acelaşi calm sănătos, altă rasă, la Tîrgul Jiului, rămas aşa de boieresc prin străzile laterale, la îndrăzneaţa inovaţie de sistem rusesc, după modelul Odessa, de la Severin. În Craiova haotică, risipită în multe sensuri, era mai puţină atmosferă istorică, în ciuda împrejurimilor bogate în vechi biserici şi în puternice mînăstiri. O decenţă ţerănească simpatică osebea şi micul Caracăl, pentru a căruia împodobire mai nouă se cheltuise atîta adevărată iubire. Nici apropiatul meu Ploieşti, în vecinătatea căruia nu gîceam că mă voi aşeza pentru ani întregi, revenind apoi necontenit, nu-mi mai apărea numai prin vanitatea marelui bulevard, prin statuia unei Libertăţi fără alt tîlc decît al ridiculei republici de la 1870 şi prin leii cu gurile lacome de la masivul liceu: fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bing cu urechea ca s-o auzi, şi trebuie şi un dram de iubire ca s-o înţelegi.

Îmi luam note în cale, scriindu-le pe băncile zăvoaielor, în liniştea pe care, cum nu sîntem

noi deprinşi a trăi în aer liber, n-o tulbura nimeni. Încetul pe încetul, ideea unei cărţi răsări, pe care"Minerva", cu tiparul lui Filip şi multicolorele coperţi ale lui Rola Piekarski, era gata s-o publice, dînd şi recompensa, neobişnuită pînă atunci, de nouă sute de lei pe volum. Am continuat astfel drumuri pe care nu mi le mai cerea starea sănătăţii, iute restabilită. Pretutindeni, în oraşele la care mă opream, căutam să deosebesc faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă generatoare şi, odată găsită aceasta, tot restul devenea inteligibil şi interesant. Astfel vedeam în Buzău episcopia creatoare, şi azi închisă între vechile ei ziduri, şi această comprehensiune totală mă mîngîia de a găsi în biserica gospodăreşte, dar prost refăcută în vremile de cărturărie ale lui Chesarie şi Filoteiu pe cinicul lor urmaş, aşezat de politică fostul preot băcăuan şi client al Leculeştilor, episcopul Dionisie care, propuindu-mi... să-i scriu biografia, proclama cu glas tare că el nu e „nici beţiv, nici curvar", iar datoriile le are fiindcă şi-a plătit locul şi de aceea „ia bani de la popi". La Rîmnicul Sărat, unde ignoranţa distrusese biserica lui Ştefan cel Mare şi părea că meneşte ruinei mînăstirea lui Mihai Cantacuzino, în care, ca preşedinte al Comisiei Monumentelor Istorice, am avut apoi mulţămirea de a curăţi frumoasele fresce brîncoveneşti, se vedea vadul şi vădenii lui, cu toate satele, purtînd nume de glumă ca pentru pribegi, din împrejurimile lui. Cu totul altfel la înfăptuirile ruseşti, după restituirea malului dunărean de veacuri încălcat de turci: la Brăila, luată în stăpînire de ardelenii noştri pentru un comerţ care încă de pe la 1340 tindea şi răzbea aici, la Călăraşi, unde dispăruse şi popasul vechilor purtători de răvaşe domneşti în tolbele lor şi umilinţa sătească a satului lui Licherie, apoi la Giurgiu, care pe lîngă fosta moschee prefăcută în bisericuţă moscovită chema pe iubitorul trecutului la insuliţa plină de frînturi de ziduri în care Sinan Vizirul se oploşise o clipă în faţa furtunii dezlănţuite de Mihai Viteazul.

Cu totul altfel Moldova mea, din care o întreagă parte o vedeam şi căutam s-o descifrez acuma, de la cele două capitale, pe aceeaşi linie, a Milcovului şi Siretului, dar cu origini şi aspecte atît de deosebite: una, Focşanii, pe rămăşiţele sătuceanului lui Stoe, lîngă care, pentru un negoţ de hotar, se aşezaseră, cu ceva boierime născută şi administraţie de graniţă, cu urmaşii ţerani ai lui Focşa străbunul, serioşii, avarii negustori armeni, printr-o săritură de la Bacău şi de la Roman; alta Galaţul, fundaţie a lui Mihai Sturdza, care nu se lăsa dus de sfaturile chiseleviane ale epocei sale şi nu făcea un oraş fără boieri, ci lega malul dunărean, deschis corăbiilor lumii, cu aristocratica alee a străzii domneşti. Mai sus, cetăţile siretene, cu biserici domneşti din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, tinzînd către depărtata capitală a Sucevei. Astfel Bacăul, în care originile catolice ale franciscanilor din Ciuc se pierduseră odată cu „biscupul" ungur de pe vremuri; apoi ortodoxul Roman, episcopal înfipt între satele de unguri de la descălecare şi de unguri adauşi. Cu totul altfel, alte origini, altă dezvoltare, altă lume şi altă ţară, între Prut şi Şiret, cu locuri largi, chemînd la răsfăţarea livezilor şi grădinilor, niciodată strînse în ziduri şi de aceea regulat arse de ciambururile tătarilor; Bîrladul, un sat nemărgenit, tologit ca apele leneşe ale rîului său; Vasluiul, poiană de pădure cu un popas domnesc

care-l înnobilase de la început. În fine laşul atîtor glorii, ieşit din cuprinsul Curţilor domneşti ca să cheme la sine, nu o ţerănime pe care Capitala, cu birurile ei, o sărăcise, şi o vor dezonora cîrciumile alegerilor ca să cheme la sine tot parazitismul politic şi social, dar ţinînd într-un organism toată această plebe de peste hotare prin mîndria boierilor din palatele de la Copou. Iată sălaşul armenesc din Botoşani, sigilat de Domnie cu două biserici din epoca mare. Mai sus, Dorohoiul, atît de sătesc în toată alcătuirea lui. Iar în margene, pe Prutul îngust şi urît, adesea revărsat şi incapabil de a reţine o populaţie urbană, care de altfel ar fi primit cele dintîi izbituri tătăreşti, singur Huşul, de îndoită făptură, cu străvechii unguri din Corni, pe calea spre Nistru, spre Ciobîrciu şi Cetatea-Albă, şi cu oamenii Vlădicăi lui Ieremia Movilă în umbra şi mai bătrînei biserici a lui Ştefan cel Mare însuşi. Ţară făcută cu plan, întemeiată de voinţi tari, rînduită de spirite prevăzătoare, cîrmuită cu autoritate, ţară de cavaleri, de ostaşi şi de paraziţi, cu totul deosebită de pitorescul folklore, de capriciul înflorit al principatului muntean, făcut cum a vrut Dumnezeu, şi cum le-a plăcut oamenilor, fiecare la locul lui şi cu placul lui, sprijinind pe rînd domnii fugare, gata să fie împrăştiate de orice înaintare a sumbrului front de zimbri din miazănoaptea moldovenească.

O dată, în 1903, m-am fost abătut şi peste graniţă. La Ţibăneşti, răscolind hîrtiile lui P. P. Carp, aflasem de grozăvia de la Belgrad, cu un rege şi o regină omorîţi cu pistoale şi săbii şi aruncaţi pe fereastă ca în tragediile Orientului. De la Severin am riscat, peste două-trei săptămîni, o aventură acolo. Cum n-aveam paşaport valabil, vameşul ungur, cu grecescul nume de Patéra, mă trimisese înapoi cu jandarmul – clasicul „ţipem cu şupa" —, pentru ca în zori de ziuă să-mi iau biletul de cîteva zile la Vîrciorova, să las acolo jandarmul, cu toate protestările lui, şi să pun, pe vapor, tocmai cînd stătea să plece, supt nasul furiosului reprezintant al nervoasei Ungarii biletul de liberă trecere. Şi astfel la Belgrad am văzut urmele de sînge de pe balconul vechiului conac, dărîmat pe urmă, ofiţerii beţi cari se crăcănau în uşa cafenelelor şi întunecatul colonel Maşin, cumnatul neiertător al reginei Draga, contemplîndu-şi opera. Dar, în acelaşi timp, am avut prima iniţiare, plină de învăţăminte, a acelui Balcan pe care suficienţa noastră neroadă obişnuia a-l ignora din toată înălţimea unui neîndreptăţit despreţ.

Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia şi cu tragicele scene din Belgrad, văzute în cele dintîi urmări ale lor, am făcut cartea Pe drumuri depărtate, apărută în 1904, şi tot în acelaşi an au ieşit de supt tiparul"Minervei" Drumuri şi oraşe din România. Ele au fost cetite îndeajuns pentru ca să îndemne pe editor la continuarea seriei, iar din tineretul de atunci, unul din cei mai buni elevi ai mei, Vasile Pârvan, menit unei aşa de mari şi de răpezi cariere, n-a întîrziat să înfăţişeze unui cerc destul de larg de cetitori din şcoli, public onest şi înţelegător, cartea menită să intereseze pe români în patria lor însăşi.

Peste cîteva luni, în 1905, o altă rea stare de sănătate, în faţa oăreia abdicase şi ştiinţa bunului doctor Teohari m-a îndemnat la un nou şi bun drum, pe care, ca ultimă posibilitate de îndreptare, mi-l

recomandase el singur.

Data aceasta, nu mai era vorba de a vedea singurele capitale ale țerii, care se dovediseră, cu tot vernisul modern, aşa de banal, că au fiecare, dedesupt, mai mult sau mai puțin adînc, o fizionomie particulară, aşa de neted pronunțată. Cu trăsura pe care mi-o dădea întîmplarea, pînă la cele mai caraghioase din briştile jidoveşti ale Moldovei, incomparabile şi în ce priveşte caroseria şi în ce priveşte caii mucenici, mă opream, pe drumuri care n-aveau caracterul comod al liniilor ferate, unde mi se părea mie că este, într-un tîrguşor, într-un sat, ceva care m-ar putea interesa supt un raport sau altul. N-a fost vale, n-a fost povîrniş de deal, n-a fost colț de lume unde să nu fi pătruns astfel. După excursii colaterale era o inițiare aproape completă în realitățile pămîntului romănesc liber, şi în ce priveşte pitorescul, şi în ce priveşte monumentele, dar şi în ce priveşte oamenii, cu tot felul de a fi.

Am învățat astfel, fără alfabetul ştiințific îndătinat şi fără cunoaşterea terminilor tehnici, de care, printr-o ciudată incapacitate de a învăța treptat, am rămas străin şi pînă astăzi, o mulțime de lucruri care s-au integrat în cunoştințile mele, ajutîndu-mi esențial în studiile de mai tîrziu. Într-un mediu a cărui admirație pentru trecut se mărgenea la biserica episcopală de la Argeş şi la Trei Ierarhii din Iaşi, iar înțelegerea pentru rostul lor şi felul cum l-am putea sprijini se oprea la refacerile scandaloase ale lui Lecomte du Noüy după o practică, a lui Violletle-Duc, de aşa de multă vreme condamnată în Apus, şi pentru Notre- Dame din Paris şi pentru La Sainte-Chapelle, tot de acolo, ca şi pentru catedrala din Lausanne, nu ştiam, eu, care mă ocupam cu atîta rîvnă de trecutul romănesc, nimic despre originea, dezvoltarea, caracterul şi prețul uneia din cele mai frumoase şi nobile creațiuni ale geniului național. N-aş zice că-mi plăceau şi mie – ca şi Suveranului care punea să-i frece cu peria tablourile din bogata galerie pe care avuse mîndria de a o înjgheba, ori curtenilor, gata să cadă în genunchi pentru a-i adora zeii în orice domeniu, ori mulțimii cucoanelor „culte“ şi entuziaste, care găseau că frumuseța cere atîtea bibiluri ca în odiosul interior, orbitor de aurit, al bisericii argeşene —, toate scînteierile şi sclipirile, tot strassul ieften cu care arhitectul francez lua ochii necunoscătorilor şi oamenilor lipsiți de gust, nici n-aş afirma că imitația falsului gen istoric pentru clădirile publice, trecînd peste învățămintele de discreție ale unui Petre Antonescu, mă satisfăceau. Protestarea lui Aman contra prefacerii arbitrare a vechilor noastre clădiri, devenite un fel de construcții de zahăr de pus pe masa unui banchet solemn, nu-mi erau cunoscute pe atunci, şi numai un cerc restrîns de prețuitori se strîngea în jurul reparației, după cu totul alte principii, de poeticul spirit pios al unui Mincu, a bisericuții bucureştene, ridicată în vremuri de sărăcie de episcopul Stavropolei. Dar în calea mea răsăreau necontenit zidiri, mari şi mici, de la ctitoria domnească pînă la darul smerit al celui umil, „dinar al văduvei”, binecuvîntat pentru tragerea de inimă cu acelaşi dumnezeiesc dar al frumuseții, în care se vedea o înrudire, o filiație, o descendență, amestecată, totuşi, cu necontenita tendință a rasei de a face şi ceva nou, care se cerea explicată. Unde nu putea nemeri arhitectul fără inițiarea în trecutul nostru politic, care-i putea da el singur şi scara cronologică şi posibilitatea recunoaşterii

influențelor venite din schimbările de mediu, istoricul familiarizat cu acele vremuri gîcea, dintr-o firească intuiție specială. Astfel mi s-a creat în minte, răpede, o întreagă scară de derivație și, pe baza ei, un întreg sistem al artei românești care, pe urmă, corectat și întregit de cercetătorii de specialitate ca d. Gheorghe Balș a rămas ca bază a oricăror studii de amănunte. Nu mi se va ținea de rău că o spun și, dacă în discursul cu care a fost primit la Academie nu s-a pomenit nimic de substratul istoric pe care l-am dat unor investigații așa de merituoase, d. Balș, cu care voi colabora la opera franceză de revelare a artei românești din trecut, mi-a mărturisit amical cît de mult a putut păstra din rezultatele mele.

Copleșit de ceea ce izbutisem a înțelege și de ce puteam comunica altora, nu mă oprisem firește și la altceva decît la liniile generale ale arhitecturii și la unele considerații de pură estetică a picturii și sculpturii. Mai tîrziu numai, cînd voi recunoaște opera pe terenul, așa de nou, al iconografiei, pe care a îndeplinit-o un Mâle și un Gabriel Millet, numai atunci mă va preocupa și această lature, orînduind, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, dominată pînă atunci de excursiile și dejunurile lui Kalinderu, magnificent și aici, ori de interesul tehnic al excelentului matematic Pangrati, o serie de spălături îngrijite care au ajutat esențial cunoașterea trecutului nostru artistic. Și, peste nesfîrșitul zel, dus și pînă în cele mai neiertate exagerații, al dlui I. D. Ștefănescu, pe care l-am cunoscut, la început, simpatic, ca ginere al lui Vlahuță și mi-a părut rău că nu-l pot urmări pînă la capăt cu stima mea, au răsărit și dintre străini urmăritori atenți ai acestui capitol de artă în oameni ca dd. Henry și Grabar. La așa ceva mă puteam aștepta cu greu cînd înaintea unei zidiri patinate de vremuri, între țeranii grămădiți în jurul omului care nu venea nici pentru o afacere, nici pentru a le ținea o predică politică, însemnam și schițam uneori detalii de arhitectură, fără nume pentru mine [...].

Am mai deprins cu acest prilej și ce știam tot așa de puțin ca vechea noastră arhitectură la începutul rătăcirilor mele: epigrafia slavonă și românească al cării material îl constituie inscripția de pe fațade, de deasupra ușilor, de pe păreții acoperiți cu fresce, de pe odoarele de metal și de pe odăjdiile frumos cusute cu aur, a căror cunoștință o căpătăm zi de zi, stabilind și aici legăturile care se impuneau. Puțina mea știință de slavonește, căpătată fără gramatică, fără dicționar și fără profesor, a putut astfel să se îmbogățească simțitor și, numai atunci cînd scriitorul voia să facă înaltă retorică și poezie subtilă, trebuia să recurg la ajutorul totdeauna gata al colegului, prietenului și acum și cumnatului I. Bogdan. S-a adunat astfel puțin cîte puțin, cu cîtă greutate, adesea lucrînd spre noapte, pe lumina cea mai nepotrivită, în graba birjarului și a nevoii unui adăpost, întins în brînci pe lespedea umedă, pe care nimeni nu mi-o pregătise cu ceasuri înainte, materialul care va apărea în Inscripții din bisericile României, din care au ieșit două volume și o broșură; restul va rămînea să fie sămănat prin deosebite publicații, totalul meritînd să fie reluat, cu tot ce după aceea au dat alții. Aceia cari adeseori se bucurau de tot ce-mi lipsea mie: generali cari aveau la dispoziție soldați, fotografi, desemnatori, ori diletanți cari, plecînd cu automobilul, aproape necunoscut atuncea, duceau cu dînșii

slavişti experimentaţi, pentru ca apoi, fără a ţinea samă de cît de nesigură e orice întregire, cu literele şterse, cu cele îmbinate, cu cele aruncate deasupra rîndurilor, să înceapă prin aprigul proces împotriva cui semnalase însăşi existenţa inscripţiei. E aşa de mare rolul divinaţiei, încît, cu toată incomplecta mea stăpînire a vechii slavone, am putut îndrepta de atîtea ori lectura unui slavist, fie şi nu îndestul de „ştiinţific", ca episcopul Melhisedec, fără a mai vorbi de un Ghenadie de Rîmnic pentru Oltenia.

Dar, înainte de orice, cunoşteam, acum, pe omul de la noi. Îl cunoşteam în conversaţia din biserici, în arătarea drumului, dar şi oprindu-mă la hanuri de drumul mare, dormind prin arhondaricuri de o patriarhală simplitate, în dangăt de clopote şi lătrături de dulăi, cu o legiune de purici călugăreşti bortilindu-mi pielea, ori bun bucuros că, după ce bogatul proprietar îşi lua la căderea nopţii rămas-bun de la mine şi se retrăgea singur în castel – ce rare erau primiri ca a dlui Ghica-Deleni, care de la moşia strămoşească îmi trimetea pe fiul său ca să mă ieie de la Hîrlău şi mă reţinea o zi în mijlocul familiei sale patriarhale, făcînd să ni se aştearnă în vechiul salon al oglinzilor! – un onest ţigan îmi oferă mie şi soţiei mele, tînără şi credincioasă întovărăşitoare prin toate coclaurile, un pat de scînduri goale acoperit cu o zeghe aspră. Am întîlnit şi cîte un mojic din clasa „cultă" în aceste călătorii de cercetare – dar şi de aceia foarte puţini, centrele mari atrăgînd aşa de mult această speţă —; la ţerani însă n-am găsit decît bunăvoinţă şi o politeţă îndătinată care fac mai mult decît cincisprezece ani de guvernantă ai celor deprinşi în viaţă a face o a doua categorie din oamenii cari vorbesc limba terii şi trăiesc oarecum după obiceiul ei (în casa unui mare boier şi bărbat politic de frunte, fiul întreba dacă sînt în adevăr român, de vreme ce întrebuinţez această limbă „în care tata nu vorbeşte decît rîndaşilor"). Au răsărit multe feluri de a fi ţerănist pe urmă, şi voi veni şi la acelea, dar un „ţerănism" propriu al meu, ca şi un conservatism neclintit, în ciuda metodelor revoluţionare pe care am trebuit să le întrebuinţez faţă de anume rezistenţe, l-am învăţat acolo, în umbra vechilor ziduri şi între oameni cari vorbeau de trecutul nostru prin însăşi înfăţişarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul lor bogat în aceeaşi măsură ca şi cea mai cuprinzătoare de trecut din inscripţiile de deasupra portalelor.

Un alt om se forma astfel pe neştiutele din ostenelile zilnice ale profesorului şi cercetătorului ştiinţific. Şi fiecare din cărţile nouă, care se îmbulzeau, însemna o etapă a acestei prefaceri în tot mai larga desfacere de orizonturi.

Sate şi mănăstiri din România, carte tot aşa de necetită astăzi ca şi cea mai mare parte din opera mea care nu e de strict caracter istoric – şi nu e a mea paguba —, a apărut astfel la 1905. Dar ea nu putea decît să facă a se prevedea lucrul viitor, lucrul imediat, în alte zări.

Era cu neputinţă să merg pînă la hotarul Bucovinei fără a căuta să urmăresc mai departe aceeaşi viaţă trecută, acelaşi fel de a trăi actual, dincolo de acest mizerabil hotar. Voi spune aiurea ce datoresc legăturilor cu un om de un mare talent şi de o energie rară, care a fost prietenul meu Gheorghe Popovici. Deocamdată, m-am trezit cu vedenia, peste Molniţa, a Sucevei lui Ştefan cel Mare. Într-acolo era să mă îndrept singur la cel dintîi prilej de vacanţă, şi cu banii lui Filip care plăteau

publicația precedentă. Pe statul român, trecînd de la un grup de politicieni la altul, l-a privit tot așa de puțin cheltuiala mea, pe cît îl interesa de puțin rezultatul studiilor mele. Şi plata pentru Istoria lui Ştefan cel Mare şi pentru broşura despre serbări o refuzasem în chipul cel mai hotărît; era să trăiesc însă pentru ca, la bătrînețe, să mi se facă un proces pentru însuşirea banului statului, să mi se arunce în obraz vilele ridicate din acest jaf al tezaurului public şi să se facă glume de cel mai bun gust cu privire la „cei trei regi" pe cari i-am „supt". În viața mea n-am primit nimic de la o munificență regală, pe care n-aş fi consimțit s-o accept şi, cînd marele premiu al Fundațiilor Regale mi-a fost acordat, am rugat pe adjutantul regal să-l treacă Universității pentru a face un fond pe numele copilelor mele pierdute, înlăturînd numele de familie, şi cel dintîi care s-a prezintat pentru a tipări ceva din acest fond a fost un elev de odinioară, devenit insultătorul meu.

Dar m-am abătut de la înşirarea unor călătorii care acum nu se mai făceau din voința mea, ci din fireasca înlănțuire a împrejurărilor, cu toate lucrurile bune şi de folos, care nu trebuie să vie de la impunerea dinafară, ci de la o nevoie internă sau din însăşi logica lor proprie\.

În Bucovina m-am dus, într-o a doua călătorie, singur-singurel. Am petrecut cîteva zile în Suceava la profesorul Eusebiu Popovici, într-o vastă locuință fără stăpînă, unde am putut cunoaşte şi pe un bătrîn foarte alb, cu înfățişarea blajină, de o modestie fără păreche, care era Vasile Bumbac, contemporanul lui Eminescu şi autorul unei poeme în care e acelaşi ritm, aceeaşi clocotire de viață nouă venind din adîncurile înseşi ale neamului. Foarte neegal, adesea imitator şi mai palid al lui Alecsandri, el introdusese în povestea descălecării Moldovei nu numai o inspirație istorică de o perfectă autenticitate, dar şi tot ce se păstrează ca voie bună, generozitate şi prietenie în ospețele şi petrecerile mîndrilor țerani bucovineni.

Apoi am făcut drumurile mele pînă şi la cea din urmă bisericuță, înnodînd seria acestor clădiri de aceea pe care o puteam stabili pentru o Moldovă rămasă liberă. Mergeam neştiut, fără legături cu lumea locală sau c'ăzînd în mijlocul ei pe neaşteptate, în toiul unor pregătiri de serbători, ba chiar aducînd acasă pentru aceleaşi zile ale Paştilor pe fetița parohului, ca la Voroneț, ori luptîndu-mă pe alocurea eroic cu birjarii evrei, nespus de rufoşi şi vorbăreți, cari păreau gata să se ucidă pentru favoarea de a avea în corabia lor ruinată pe „popa" cel străin, – Hochwürden, dacă vă place —, ca să fiu tratat prin peşteri de circiume cu ceaiuri infame pe care le vărsăm pe ascuns ca să nu se supere patronul, plin, de altminterea, de toată bunăvoința. La Sucevița, primirea mea cauză o vădită jenă, aceasta pentru că se aştepta un profesor austriac, un adevărat profesor de Universitate, de la Cernăuți, Kromayer, cercetătorul cîmpiilor de luptă ale lui Hannibal, care a şi sosit, împreună cu soția sa, greacă de origine, şi s-a învrednicit, evident, de toată atenția cu care un popor robit îşi primeşte stăpînii. Deşi am întîlnit, ca la Straja, pînă unde înaintasem în cursul călătoriei moldovene, preoți aşa de legați de neamul lor, şi prin studii spornice, cum era Dimitrie Dan, un viitor coleg de Academie, am căpătat impresia, pe care nu m-am putut opri de a o manifesta, pricinuind supărări pe care aş fi dorit să le pot

evita, că aceşti oameni înstăriţi, în bune legături cu oficialitatea austriacă, dar, în schimb, în rivalitate cu învăţătorii săraci, cari erau dispuşi să se alipească unei iuţi politici de răsturnare ca a lui Aurel Onciul, au prea puţine legături cu sătenii, cărora li se înfăţişează ca un fel de boieri ai lui Dumnezeu în mijlocul îngustării gospodăriilor săteşti obişnuite.

Iar la Cernăuţi, în Capitala micii ţeri rupte de la noi, şi mediul intelectual era în mare parte conrupt, corespunzînd astfel cu tot ce era aşa de străin, aşa de urît împrumutat şi de pedant executat în biserica metropolitană, dormitînd supt calota ei greoaie, în faţadele de un fals clasic al unor edificii publice, în localul gardei militare care-şi înşira chipiile înalte, în chiar pretenţiosul şi masivul edificiu al unui covîrşitor palat metropolitan, de o nenorocită inspiraţie vieneză, vecină cu aceea pentru sinagoge, în care un blînd şi bun bătrîn, „alb ca oaia" şi sfios ca dînsa, fostul profesor universitar Vladimir de Repta, din răzeşi înnobilaţi de Austria, lunecînd tiptil ca un şorecuţ care vede numai capcane în toate colţurile, mă înştiinţa cu zîmbetul şterşilor lui ochi albaştri că pentru a căuta în arhivele sale pline de procese în româneşte ale vechilor preoţi, e necesară o autorizaţie de la Viena însăşi, şi, înapoind la otel vizita, cu elegante mişcări în rasa lui de mătasă, încuia, împreună cu dosarele pe care cutezasem a le răscoli fără patalamaua cesaro-crăiască, şi notele pe care apucasem a le lua.

Voi arăta pe urmă cum m-am plătit de cîtă prietenie întîmpinasem, prin poftirea la Iaşi, pentru o expoziţie anume organizată, a sute de bucovineni, cari dovediră că nu numai între studenţii cu şăpci roşii, haine cu brandenburguri şi nasturi nemţeşti ciocîrtite. cari, împărţiţi între boieri şi democraţi, erau gata să tragă oricînd sabia ca să scrie cu dînsa hărţi pe obrazul colegului, dar şi mai adînc, între oameni fără pretenţii culturale, se aflau suflete sigure şi viteze, care nu împărtăşeau veşnicele temeri şi nu manifestau indescriptibilele rezerve ale celor asupra cărora se întinsese interesata bunăvoinţă a unei cîrmuiri de uzurpaţie. Şi se va vedea cum, de pe urma căror grele păcate, un funcţionar român în uniformă de gală îmi va prezintă la Iţcani, supt ameninţare de temniţă, decretul care-mi interzicea „für beständig", „în chip permanent", intrarea în Bucovina.

Mă întorceam de acolo cu o bogată recoltă de trecut, cu conştiinţa că ţeranul din acea Moldovă de Sus a rămas ceea ce fusese în vremile de libertate, păstrînd neschimbate limbă, port şi obiceiuri şi gata a reveni la noi aşa cum gospodarul împiedecat o vreme de a răzbate acasă se întoarce la însăşi vatra sa, şi cu fiorul nopţii de înviere petrecută la Putna în mijlocul celor cîţiva călugări aţipiţi în strane ca nişte umbre negre din alte veacuri, pe cînd la uşă, în aşteptarea cuvîntului care dezleagă şi cheamă, se îmbulzea frontul lungilor cojoace albe şi fîlfîitul pletelor revărsate pe umeri, iar vechiul clopot suna, din turnul refăcut de vienezi, a glorie şi a viitor.

Tot în 1905 a apărut astfel, la cîteva luni după ce Iosif, în retragerea bucovineană pe care o căutase pentru a fi străbătut de acelaşi fior, scrisese în versuri povestea despre Ştefan-Vodă, Neamul românesc in Bucovina. [...]

Eram în casa de la Noua Suliţă a dlui Nicolae Flondor, al cărui frate, atunci încă tînăr, Iancu,

conducea cu autoritate politica națională în țerişoara sa, cînd, cu cel mai nou roman de Anatole France pe masă, ne-a venit în minte amîndurora că s-ar putea merge şi dincolo de granița, aşa de apropiată, a celeilalte împărății. Eu aveam un paşaport luat de la consulatul nostru din Cernăuți, pentru orice împrejurare, iar d. Flondor un simplu bilet de trecere de la poliția de frontieră.

Astfel, înfruntînd cu încredere riscuri neapărate pe o vreme cînd Rusia se frămînta dureros, de la o înfrîngere la alta, cu micul vecin galben din Extremul Orient am intrat în larga lume, mai mult fără drumuri, care se întindea, aproape netedă, pînă la apa vastă a Nistrului, unde era să rămîn, dar în ce condiții, fără tovarăş şi fără sprijin, cu vitejia tinereților mele nesocotite!

În tovărăşie am mers deci la Hotin, stîrnind o mare emoție între evreii locali, cari au aflat instantaneu cu toții sosirea unui „grois purăț”, a unui „mare boier”, am contemplat rătăcana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr-un ținut de vechi răzeşi mîndri, la Soroca, şi, părăsind otelul în care ploşnițele erau admise ca nişte camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se ştie, a lor, ne-am îmbarcat pe „parohodul” plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s-au fost coborît pentru obişnuitele combinații în pîntecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă şi întrecerea privighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chişinău şi ne-am odihnit în largile odăi curate ale „gostiniții“ Svițera, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticluțele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean şi fără a fi aşteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsise la mine o bună hartă a Basarabiei, dăruită de un polon amabil în tren, cu însemnări de distanță, pe dos, scrise, din fericire, ruseşte. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, [...], n-am fost schimbat un singur cuvînt românesc cu un singur moldovean din partea locului, deşi, cum se va arăta în altă parte, contactul meu cu aceşti frați de mult uitați fusese destul de strîns, şi de multă vreme.

Domnul Flondor luă de la Chişinău trenul de Iaşi, ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea şi cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemna să mă îndrept, singur şi fără să ştiu o boabă ruseşte, spre aceastălaltă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari ştiau româneşte au prins să mă descoasă, şi un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această vizită să aibă un caracter oficial, pe care, bineînțeles, eu nu-l dorisem deloc. Am fost deci suit în trăsură, dus la şedința „zemstvei”, în care cîte un discurs lunguieț şi lătăreț se intercala patriarhal între cele două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m-am găsit trecut după vreo două ceasuri la un otel, ca să fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, şi expediat fără să fi văzut „creaposta”, cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Căuşani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura moldoveanului meu. Şi, apoi, cu un coleg rus, profesor într-un fund de stepă, care va răsări la Bucureşti pe cîteva zile, în sunetul adormitor al apei

care cînta în samovarul lui, între țăcăniturile roatelor, m-am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă şi mai plină de prietenie decît în ziua aceea.

Neamul românesc în Basarabia a ieşit încă din 1905, cetit ca şi celelalte părți ale călătoriilor prin care descopeream românilor țara cea mai necunoscută, a lor şi a moştenirii lor, dar, ca judecată, ea s-a învrednicit numai de cîteva pagini otrăvite, în revista de la Iaşi a dlui Stere, iscălite de drul Cazacu, care-mi arunca în față ironicul său despreț pentru că ici şi colo făcusem glume, fără răutate, asupra unei populații neromâneşti, de un aspect fără îndoială comic, şi nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.

Peste cîteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ținea mai mult timp şi, legat şi el de neplăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, şi una din cele mai bogate şi mai puternice.

Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrşire necunoscute, şi mulți dintre ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinşi a trăi fiecare în locul lui, n-aveau nici o noțiune despre dînsele. Era, oricum, cea dintîi viziune complectă a acestui ținut românesc, aşa de întins şi de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenorocire a dispărut aproape cu totul, se putea constata necontenita întindere a neamului persecutat. Două volume de descriere mi-au ajuns abia ca să înfățişez toate aceste privelişti, din Braşov pînă la Sighetul Maramurăşului şi de la Satmar pînă la granița secuiască a Moldovei. Pretutindeni încercam, ca şi pentru România liberă, ca şi pentru Bucovina şi Basarabia, să leg necontenit trecutul la care lucrasem cu acest prezent plin de speranțe.

După ce terminasem acest greu, dar rodnic examen al întregului pămînt românesc, şi vecinătatea lui a intrat în preocupațiile mele. Legăturile cu lumea de peste Dunăre le începusem prin scurta vizită în Serbia; Bulgaria, Constantinopolul, de care aşa de mult fuseserăm legați în trecut, mă atrăgeau. Şi astfel am cercetat întîi țara vecină, unde am găsit muncă şi ordine, o democrație țerănească pe care alții erau s-o descopere numai pe urmă prin campania din 1913. Constantinopolul lui Abdul-Hamid l-am vizitat, după o deziluzie la Adrianopol, devenit cu totul neistoric, afară de frumoasa moschee a lui Selim, loc de loc; ici şi colo amintiri româneşti se împleteau pe ziduri negre părăsite ca la cele Şapte Turnuri, unde slovele chirilice ale vechilor dureri erau încă vizibile.

Toată această informație nouă, culeasă la fața locului, îmi dădea curajul, care-mi lipsise atîta vreme, de a încerca să reunesc în privelişti de ansamblu observațiile mele, întregindu-le cu ce cuprindeau izvoare încă nestudiate sau văzute numai în treacăt. Capitole întregi de viață românească se puteau scrie pe baza materialelor cu străduință adunate şi cunoaşterea aşa de folositoare a trecutului se putea prezintă într-o formă legibilă lumii, care începea să prindă gust la cartea scrisă în româneşte, – şi la altă carte românească decît produsele unei literaturi veştede, dincolo de care nu se vedeau încă valorile ce se ridicau şi la a căror popularizare am avut şi eu o parte.

Multă vreme suferisem de contactul cu publicul cel mare. Nu cred să fi ținut, ani de zile din

tinereța mea, altă conferință decît aceea de la Iaşi, în care mă luptam contra artei tendențioase. Dar invitațiile de a colabora la programul Ateneului Român, ale cărui manifestații de iarnă, luate prea mult în batjocură de spirite uşoare, atrăgeau un public foarte numeros şi de o perfectă cuviință, mă îndemnaseră să vorbesc de subiecte istorice sau să încerc, pe temeiul unei lungi experiențe de cetitor, să arăt care sînt cărțile a căror lectură trebuie să fie aceea a oricărui om cult. Ideea Adinei Olănescu de a chema la împărtăşirea cu din ce în ce mai vioaia şi mai încrezătoarea cultură românească pe femeile, atît de inteligente, dar atît de rău orientate, ale clasei de sus, m-a făcut conferențiar pentru acest auditoriu, cu totul nou, care nu se va mai întîlni astfel, în acest număr şi în această dispoziție, niciodată. El cerea desigur să afle nu numai istoria veche, pe care, după cererea altui grup, am expus-o reunind aceste lecții, prin care mă întorsesem la un domeniu părăsit odată cu Universitatea, în Notele unui nespecialist asupra istoriei antice, dar şi lucruri pe care poate nici nu le bănuise, zestre adevărată a neamului lor. Aceasta însă impunea în acelaşi timp cui îşi dădea samă de împrejurări şi o anume atitudine, anume mijloace de formă, care trebuie animată de poezie ca să afle astfel drumul la inimi deschise, cum am văzut-o îndată, şi celor mai nobile sentimente.

Se putea vorbi cu folos despre mormintele Domnilor de pe vremuri, cu toată melancolia pe care o trezeşte de cele mai multe ori soarta lor, de zilele învrîstate cu multă nesiguranță şi suferinți ale soțiilor acestor stăpînitori, de arta vremilor care nu înfrumusețau decît ce era de folos pentru îmbogățirea sintezei de bază, de aspectele felurite ale unei societăți atît de interesante, căreia liberalismul „paşoptist", ajuns la deplina biruință, chiar şi în spiritele conservatoare din tradiție, le păstra încă sentimentele zilelor de nervoasă răsturnare. Era o întreagă operă de reabilitare a acelor vremi întîi atacate violent în numele „ideilor noi", apoi lăsate sistematic uitării, numai cîteva figuri eroice, fără mediu, plutind deasupra acestor ape părăsite. Îmi dădeam seama la fiecare nou contact cu acest auditoriu că lucrurile pe care le spun mişcă şi că, din ideile exprimate, cele de căpetenie rămîn. Obiceiul românesc de a veni la început cu foarte mult entuziasm, pentru ca încetul cu încetul participarea aşa de călduroasă să se retragă, nu se verifică data aceasta, şi-şi poate închipui oricine care putea fi satisfacția cuiva care nu căuta în aceste prilejuri o simplă transmisiune de cunoştinți istorice.

Astfel s-a alcătuit cartea, de o adevărată introducere în istoria noastră culturală, pînă atunci neatinsă – iar peste un sfert de veac nişte tineri încrezuți erau să anunțe cu o obraznică solemnitate că de la ei, contra mea, începe cercetarea istoriei culturale a românilor —, pe care o compun trei părți: cea dintîi, dînd aceste capitole răzlețe, capabile de a interesa şi prin evenimentele, prin amănuntele biografice la care se raportă, cea de-a doua, care, hrănită de experiența făcută în lungul şi în latul țerii, încerca sinteza vechii noastre arte; cea de-a treia, în care se vorbea despre activitatea economică a trecutului (Negoțul şi meşteşugurile în trecutul românesc).

Cele două părți din urmă vor fi reluate apoi după evenimentele din 1913 în lucrări întinse,

dînd toată documentarea şi întinzîndu-se şi asupra ultimului element de umilă frumuseță, ca şi asupra celei mai sărace din breslele vechilor noştri meşteşugari, dar bazele erau puse încă de atunci, de la aceste conferințe pentru femei al căror spirit răpede înțelegător trebuia cîştigat pentru opera de totală renovare a societății noastre, şi noi cercetări m-au încredințat că n-aveam nimic de schimbat în ideile generale care se desfăcuseră de la sine.

Conferințile despre Doamnele noastre s-au întregit apoi cu alte studii despre viața femeiască, formînd volumul Viața femeilor în trecutul românesc din 1920, care, supt titlul Femeile în viața neamului nostru, s-a bucurat şi de o a doua ediție, peste doi ani.

Putința de a continua în această direcție a prelucrărilor întinse mi s-a dat peste puțin prin întemeierea tipografiei mele de la Vălenii de Munte.

XVIII. ADĂPOSTUL DIN VĂLENII DE MUNTE

Ziarul meu, a cărui istorie va intra în capitolul următor, cerea cheltuieli pe care, ou toată îngăduința"Minervei", cu greu le-aş fi putut lua şi mai departe asupra mea. N-am avut niciodată necugetata aplecare la datorii, care deosebeşte pe intelectualul român şi fireşte nu puteam face obişnuita socoteală că, ajungînd la guvern, îmi voi putea plăti cu vîrf şi îndesat tot ce voi fi împrumutat în opoziție. Bani străini m-ar fi apăsat prea greu pe mine, cel rămas supt atîtea raporturi aşa de mult în urmă. Chiria crescută pentru căsuța din str. Buzeşti, unde mă pîrjoleam în caldele nopți de vară, îmi ajunsese cu mult peste mijloacele mele.

Într-o vară din anul 1908, o invitație a cumnatului meu Ştefan Bogdan, al cărui socru, Duro, reprezintă una din ultimele rămăşițe ale burgheziei balcanice instalate în podgoria noastră, cu cîrciuma ei orientală, cu banul de dat împrumut şi cu măgarul Pindului, mă duse la Vălenii de Munte, localitate al cărei nume abia-l prinsesem din pagini de cronică. Nu era pe atunci nici cale ferată, aşa încît de la Ploieşti se pornea pentru vreo două ceasuri de înaintare înceată în vechile trăsuri ce sunau de-a lungul văii Teleajenului din clopote pentru a speria pe lupi şi a înştiința pe hoți; nici podul de la Drajna, legînd cu cele două linii ce țintesc una spre Țara Bîrsei, la Cheia, alta spre Bîscele Buzăului şi Muntele Siriului, nu era încă întins. Un patriarhalism desăvîrşit, fără prăvălii în stil românesc cu coperişuri de aramă, cu stîlpi estetici şi altă podoabă pretențioasă şi inutilă, stăpînea localitatea unde, în margenea mînăstirii din secolul al XVII-lea, cu şirlăul ei de țigănie mai mult sau mai puțin înălbită, şi a dungii de dugheni pitite supt umbrare, vegetau familii pe jumătate țărăneşti venite în parte din Ardeal şi păstrînd în graiul lor ceva din particularitățile de vorbire ale locului de origine. Era aici o pace, o bună înțelegere românească, o armonie întîrziată, fără nici un amestec de populație străină, care cucerea îndată, ca şi încunjurimea, pe care am străbătut-o în cîteva zile, descoperind tot ceea ce se ascundea necercetat în bisericile şi mînăstioarele, în casele de moşneni înstăriți de belşugul prunelor din acele bătrîne sate.

N-aş fi gîndit că voi fi prins şi păstrat durabil în acest loc prielnic gîndului şi lucrului. Cel purtat prin multe locuri nu părea că poate prinde rădăcină pe un pămînt aşa de îngust, unde totuşi zările erau mai libere decît aiurea. Cădea atunci, prelungindu-se din zi în zi, una din acele mucede ploi de iulie cu care e darnic muntele nostru. Şi nu cetisem nici îmbietoarele rînduri ale lui Vaillant din a lui Orograjie de pe la 1840, pe care aşa de frumos le-a tradus apoi neuitatul meu tînăr prieten Vasile Bogrea pentru unul din Calendarele Neamului românesc. Dar, cum stăteam să plec, bălanul birjar sprinten al cărui nume îl arăta ardelean, Tohăneanu, îmi spuse cu prietenie țărănească ce bine ar fi pentru localitate dacă ar avea la îndemînă pe cineva ca mine (nu ştiu cine-i va fi dat ideea, foarte exagerată, despre valoarea mea, care stătea doar într-o întîie alegere, la Iaşi, ca deputat). L-am întrebat unde aş putea să mă aşez pentru a îndeplini această măgulitoare funcțiune de patron al Vălenilor,

pînă atunci aşa de străin pentru mine. Şi el mi-a arătat o livadă plină de buruieni, în care copacii, de multă părăsire, stîrpiseră şi o căsuță simpatică în dărăpănarea ei, unde în ultimul timp stătuse o vrăjitoare care dădea în cărți şi împrumuta cu dobîndă, ceea ce fireşte mi se va cere în primele timpuri şi mie, în calitate de succesor şi moştenitor al specialității. În față, la căderea serii, un cimitir vechi scînteia de luminile la morminte şi răsuna de bocetele femeilor îngenuncheate. Iar alături, într-un fel de hardughie povîrnită, sunau pe tinichea ciocanele lui Moise, singurul evreu al localității, descălecat cu mulți ani în urmă tocmai de la Mihăilenii moldoveneşti ai lui Vodă- Sturdza, şi atît de vălenar prin obişnuință, încît văduv, se îngrijea de copii, cari se chemau Filip şi Mîndruța, singură mica ei soră Raşela amintind o religie de care tinichigiul, nepurtat de mult pe la sinagogă, era aproape cu totul despărțit.

Mi s-a spus că în adevăr acel colț de sălbătăcie, aşa de părăsit încît nici cînele, frumosul dulău"Haiducu", pe oare l-am adoptat, nu mai lătra la străinii cari intrau în voie ca în multe livezi fără stăpîn, e de vînzare şi că prețul, de vreo patru mii de lei, trebuie plătit în mîna unui pîrlit de fotograf care se aflã la Ploieşti.

Fotograful era evident aproape, romantismul acestui colț de pustiu mă atrăgea, fiica mea cea mare avea grabnică nevoie de aer, de necontenit aer – şi ce frumoasă era aici imaculata iarnă, cu sărutul soarelui clar pe gheață, cu pitorescele cortegii ale irozilor mergînd foarte serioşi, ca în Botoşanii mei, din casă în casă! – dar era o mică dificultate. De unde cei 4.000 de lei, şi de unde tot ce mai era nevoie pentru ca în odăile goale de mult să se poată aşeza o viață de familie şi o groază de cărți fără care această retragere la țară ar fi fost o sinucidere?

Mi se vorbise mai demult de intenția pe care o avea Haret de a se scrie istoria bisericii româneşti. Subiectul nu mă atrăgea îndeosebi, iar cercetările preliminare îmi păreau foarte grele, cum şi erau în adevăr. Părăsisem gîndul, şi desigur fără oferta lui Tohăneanu n-aş fi primit nici pentru acest lucru o recompensă bănească. Aşa însă mi-am călcat pe inimă şi am acceptat. Peste cîteva săptămîni fotograful îşi primea plata şi începeam refacerea căsuții, care era pentru mine la început numai un loc de retragere. Puteam să petrec o noapte acolo cu atunci tînărul meu elev Lăpedatu, bucuroşi amîndoi de atîta alb pe părete, de atîta miros de proaspăt, de absoluta tăcere căzînd de sus din stelele limpezi. Vechiul coleg de la liceul din Iaşi, drul Pîrvu, era medicul oraşului şi, seara, în grădinița pe care am cumpărat-o acum, pentru fondul de cărți populare Cuvîntul, se aduna familia lui, a farmacistului Müller şi alți localnici, serviți cu berea „tutungiului" Anastasescu, pe cînd de aproape, de la"Zăneasca", din casa boierească suită sus pe o bază de ziduri arhaice ca într-un colț de Dalmație, formidabilii dulăi țineau hangul veselilor lăutari din"Strada Artiştilor", plină ciucure de istorică țigănie. Era ceva de creat în acest colț de lume pustie.

Şi astfel povara chiriei şi lipsa de bani a ziarului mi-au dat ideea de a mă muta cu totul aici, întemeind cu bani de la prieteni, deveniți acționari – şi ce mari contabili am avut, tot unul şi unul,

perfecți la socoteli, dar fără nici un ban în casă sîmbăta, la plata celor trei sute de lei aur ai lucrătorilor prieteni! – ceea ce de mult visasem: tipografia mea, şi pentru acest ziar, dar şi pentru o largă editură românească.

Vedeam în încă tînăra mea închipuire orăşelul schimbîndu-se: străzi largi s-ar fi deschis spre gara încă neterminată, casele lucrătorilor s-ar fi clădit pe ambele margini; o baie, o sală de adunare, o bibliotecă populară, pe care am şi întemeiat-o îndată, ar fi dat caracterul cultural noii alcătuiri, pe care o speram încunjurată de simpatia activă a oamenilor în mijlocul cărora era să mă aşez.

N-am putut face nici într-un şfert de veac, pe departe ceea ce visasem în momentul cînd m-am hotărît să mă închid în Vălenii de Munte, departe de un mediu în care sprijinul moral nu-mi lipsea de mult, dar aşa de puțini mă ajutau să pun baza materială neapărată pentru urmărirea scopului meu. Dar subscriitorii se găsiseră, şi încă răpede, capabili de a-mi da capitalul trebuitor pentru ridicarea zidurilor şi procurarea maşinilor. Bunii meşteri, plini de tradiție, ai localității lucrau de zor la isprăvirea clădirii începute în primăvară, şi astfel, de Paşti, în anul 1908, eu puteam să privesc zidirea isprăvită şi, aşteptînd pe meşterii mei cari, cu Nicolae Stroilă şi Constantin Onciu în frunte, îmi veneau de la vechea tovarăşă"Minerva", mă încîntam în grădinița din fund supt pomii în floare, privelişte pe care n-o mai văzusem din copilăria mea botoşăneană, de aburirea vîntului proaspăt al dealului şi de uşoara muzică a albinelor scormonind în florile prunilor numai o zăpadă. O mulțămire care nu se poate rosti prin cuvinte-mi cuprindea trupul şi sufletul întreg. Solemn, impresionat, curierul fără uniformă aducea în acest loc depărtat de vuietul politicei bucureştene maldărul de corespondență al ziarului meu.

Inaugurarea mi-a adunat pe toți prietenii. Gustam mîndru ciudata simfonie pe care o făcea motorul american cu detonație, ale cărui pîcîieli le ascultam, le pîndeam cu grijă şi de la distanță în primblările mele şi uruitul greoi al rangelor de fier din cele două maşini luate în parte pe datorie şi din care una, în viață şi astăzi, poartă data Războiului pentru Independență.

Cea dintîi publicație mai întinsă, a cărei frumoasă înfățişare era o datorie de onoare pentru noi toți, cari ştiam ce a fost şi ce este"Minerva", a fost fireşte Istoria Bisericii, care-mi plătise casa. Se tipărea în acelaşi timp cînd în odăița de lîngă culoarul în care-mi grămădisem cărțile indispensabile, celelalte fiind depuse pentru ani de zile la Liga Culturală, înjghebam paginile manuscripte ale lucrării.

Uşor nu era nici într-o privință. Sîmbătă seara, tragedia plăților, care cu valuta de atunci nu întreceau – am spus-o – cu mult trei sute de lei. Contabilii cei adevărați eram eu şi soția mea, contabilul de formă din odăița de sus, deasupra tipografiei, avînd doar sarcina „ştiințifică“ de a constata prin metodele specialității sale un „cîştig” din care eu nu găseam nimic în saltarul-casă al biroului moştenit de la călugărul Varahiil. Dar în fiecare seară desperatele lătrături ale lui"Haiducu" păreau că anunță asaltul unei bande de hoți, şi, din cînd în cînd, împreună cu corul nocturn al găinilor mele, se auzea căzătura fatală în pivniță a unui iepure de casă, speriat de salturile apărătoare ale

dulăului. Şi vîntul părea că va străbate prin păreții de paiantă. O, nu e uşor să te faci țeran la treizeci şi şase de ani! Numai, grămădiți în două cămăruțe şi cu bătrîna mea mamă, patru copii dormeau somnul vrîstei lor fericite.

Fusesem invitat să dau conferinți asupra trecutului armatei noastre. Ele se țineau undeva în Calea Victoriei înaintea unui auditoriu de ofițeri. Am putut constata încă de atunci cît de înțelegători sînt ei la orice problemă, chiar cînd nu atinge de-a dreptul cariera şi preocupațiile lor. Poate de aici a ieşit ideea de a mă înscrie între colegi pe cari abia i-am cunoscut în treacăt ca pe interesantul bătrîn basarabean Arbore, icoană de stareț istovit de posturi, supt coama de vechi revoluționar, pe care-l prețuiam şi ca prezentator pentru Academia Română al patriei sale celei mici, ori pe magistratul Oscar Niculescu, cu care era să mă întîlnesc pe scaunele Senatului, ca profesor cu anul – cum a rămas obiceiul – la Şcoala superioară de război. Dar din acele cîteva conferinți duse mai departe, întîi pînă la moartea lui Mihai Viteazul, apoi şi pînă la epoca Regulamentului Organic, a ieşit cea dintîi istorie a luptelor noastre, la care, din punctul de vedere al însuşi organismului luptător, s-au adaus pe urmă adîncitele cercetări de specialist ale generalului Radu Rosetti.

Putința tiparului făcu să mă gîndesc la întregi serii de publicații care, foarte puțin vîndute, de librari cari nu ştiau să recomande o carte, se acumulau îngrijorător în depozitul tipografiei, pînă ce ocupația germană le va distruge cu grămada, puind capăt în acest chip violent şi sălbatec unui mare vis de editură.

Am dat astfel, crezînd că se pot găsi cetitori pentru cărticica ieftenă, un şir de conferinți ținute în deosebite părți ale țerii, pretutindeni în legătură cu trecutul, cu tendințile şi posibilitățile locale: „vadul“ de la Rîmnic, mînăstirea de la Sinaia, Dunărea de la Giurgiu, – şi s-au adaus şi altele, ca aceea despre naționalismul lui Nicolae Bălcescu, despre rolul tradiției în creşterea femeilor române, conferința ieşană, stenografiată, despre nevoia întregirii cunoştinților istorice. Era vremea, cum se va vedea, în care secretarul Ligii Culturale avea datoria de a duce peste tot locul în acelaşi timp critica severă a lucrurilor de atunci şi convingerea, adînc înrădăcinată în spiritul meu, că şi un alt fel de viață se poate.

Cum se începuseră, încă de la 1907, cursurile de vară de la Vălenii de Munte, al căror rost voi căuta să-l luminez în alt capitol, cîteva din multele lecții de acolo, în general pierdute, şi-au găsit locul în acest îndrăzneț şir de tipărituri, precum Viața românească a Ardealului, despre care nu se vorbise de la Părțile alese, de un caracter solemn, erudit, constituțional şi juridic, ale lui Bariț, sau despre Balada populară românească, a cării împărțire în cicluri am încercat-o, şi le mențin aşa şi pînă astăzi (1910), ca şi despre portul popular românesc, care pînă atunci nu fusese înfățişat în capitolele lui locale (1912), întregindu-se astfel pe încetul acea enciclopedie românească a cării noțiune mi se impunea tot mai mult. Pentru Liga Culturală am început apoi o serie de calendare care dădeau culegeri de articole despre ceea ce privea viața noastră națională întreagă, cu însemnarea evenimentelor din

cursul anului: va veni poate vremea cînd un istoric literar cu interes pentru spiritul vremii se va opri şi asupra acestor osteneli pe care nu le-a întrerupt vremea.

Atît de uitata literatură mai veche mă interesa, şi nu numai din punctul de vedere al istoricului, care adăusese, în 1904 încă, la cartea răspinsă de Academie vreo două sute de pagini, intitulate Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688, în care se începea cu cele dintîi traduceri ale cărţilor sfinte, pe care le porneam supt impresia unuia din ascuţitele studii de filologie ale dlui Candrea, cu cei dintîi ani ai secolului al XV-lea, cînd se exercitase asupra românilor din colţul între Maramurăş, Ardeal şi Moldova influenţa propagandei vulgarizante a husiţilor, – teorie pe care filologia dlui O. Densusianu şi a elevilor săi continuă, fără dreptate, s-o încolţească din timp în timp.

La 1907 am avut ideea de a interesa cercuri mai largi în cunoaşterea literaturii care precedase pe aceea pe care, cum se va vedea, o recomandam aşa de călduros în revista Sămănătorul, revistă ce mi se încredinţase, şi-i dădeam o altă direcţie decît cea de la început, învederîndu-se că nu făceam nici un act revoluţionar, ci intram în tradiţia de mai multe ori seculară a scrisului nostru celui sănătos şi durabil. Am făcut deci încercarea unor cursuri de seară la Facultatea de litere şi succesul m-a încurajat: venea mult tineret şi se adăugea şi altă lume în acea „sală numărul patru“ în care de peste zece ani de zile îmi făceam cursul obişnuit; am ajuns a stîrni şi unele gelozii, cu cereri formale de a se interzice o asemenea concurenţă ilegală.

Redactîndu-mi acasă conferinţile, am putut să dau încă din 1907 întîiul volum din Istoria literaturii române din veacul al XIX-lea în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului, ducînd expunerea pînă la 1840. Am continuat apoi, deşi conferinţile serale se opriseră. Al doilea volum, atingînd şi anul 1848, a ieşit tot în Bucureşti, la”Minerva”. Iar pe al treilea, pînă la 1866, îl lucram în ceasurile „libere“, tipărind încet, bucată de bucată, în măsură ce făceam lucrul, în tiparniţa mea proprie. Chiar în acest an, după o aşa de lungă întrerupere, am căutat să pornesc după reeditarea, şi prefacerea în parte, a cărţii care cuprinde veacurile anterioare – şi voi spune cu ce dificultăţi care mă ţin în loc – prelungirea după „noua direcţie” a”Junimii”. Căci multe păreri false s-au încetăţenit asupra acestei perioade, prin anume interese, răpede servite de inerţia publicului şi, pentru învăţătura vremurilor dezorientate de azi, sînt încă de deschis unele perspective.

Textele înseşi meritau să fie prezintate din nou, pentru acest secol al XIX-lea care abia se închisese, lăsînd o neclară moştenire aşa de bogată. Astfel cetirea prin ziarele care odinioară serveau aşa de mult ca singurul mijloc de tipărire şi preocupaţiile de istoria religioasă pe care o scriam m-au făcut de am publicat, fără să am în vedere un public anume, cîteva frumoase predici, dintre care una şi a ultimului reprezentant al curentului de cărturărie călugărească paisian, schivnicul de pe Scaunul metropolitan din Iaşi, fostul profesor şi dascăl de cîntări, neobositul iubitor de cărţi Iosif Naniescu, a cărui gîrbovă umbră albă o văzusem în strana catedralei pe care izbutise a o duce la capăt (Cuvîntări de înmormîntare şi pomenire din veacul al XVII-lea pînă la 1848; 1909). Poate că ar fi găsit în

aceste sincere, calde şi pioase pagini oarecari îndreptări cuvîntătorii bisericeşti de atunci, căci era şi o tendinţă de „revoluţie" religioasă, întrupată atunci în arhimandritul Scriban, obiectul celor mai mari speranţe, ale cărui predici pline de viaţă vie, şi de o aşa de bună formă literară, se tipăreau la Vălenii de Munte. Dar şi aceste ediţii de texte cu cheltuială de bani, fără a mai pomeni atenta muncă de editor, zburau zădarnic în vîntul patimilor, care singure erau o realitate.

Întîmplarea, care de atîtea ori mi-a fost peste măsură de prielnică, era să mă aducă a tipări, cu aceeaşi indiferenţă pentru acoperirea cheltuielii, una din cele mai preţioase cărţi din tot trecutul nostru. Nu mai ştiu în ce legătură, plecînd de la Botoşanii copilăriei mele, ajunsesem cu nişte tovarăşi la Coşula, unde un mic spital se găseşte singur în cuprinsul frumoaselor ziduri din secolul al XVI-lea, încunjurînd o biserică de cel mai bun stil, care ne rezervă încă surpriza frescelor, din care cîte una se iţeşte prin spărturile tencuielii vulgare. Pe cînd un dejun gustos, care-mi reunise prietenii la doamna doftoreasă, mă chema la fiecare cinci minute, răsfoiam prin cărţile de slujbă după obişnuitele însemnări pe care le culegeam de atîţia ani de zile. Ceva părea că mă reţine, căci era evident că – în deosebire de cutare biserică de pe Tîrnave, unde mi-a răsărit înainte un al treilea exemplar, mai complect, din Triodul-Penticostariu al secolului al XVI-lea, făcînd gelos pe Bunea, cu care călătoream, – nu era acolo decît o garnitură modernă fără interes. Dar m-am obişnuit să nu despreţuiesc nici un loc, oricît ar părea de zădarnică munca de cercetare, şi astfel, în acelaşi Ardeal desfăcusem de pe coperţi de lemn aruncate nişte fragmente de manuscripte slavo-române de cel mai mare interes sau culesesem din praful prea obişnuit în multe lăcaşuri sărace de peste munţi o parte din legenda, scrisă înainte de 1600, a sfintei Paraschive. Aici, ochii obosiţi de flămînd mi se opriră pe un manuscript de la începutul secolului al XIX-lea, asupra unei foi în care prea adeseori erau nume de lucruri şi de personagii orientale ca să fie una din cărţile bisericeşti obişnuite. Uimit, m-am încredinţat îndată că am înaintea mea, în acest volum de banală înfăţişare, traducerea integrală a lui Herodot, unul din titlurile de glorie ale vechi noastre literaturi, – şi încă redată fără nici o schimbare în formă, de copistul de acum o sută de ani. Nu ştiu cum voi fi mîncat în casa primitoare a amabilei doftoriţe, dar seara, în tren, am dormit cu capul pe povestea depre Dariu al lui Histaspe, despre zeii animali ai Egiptului şi scito-geţii de pe malurile Mării Negre. Inteligentul meu şef de ateliere, d. Onciu, pe care numai soarta l-a împiedecat de a se face un cărturar, a descifrat apoi rînd de rînd la vingalac întinsa povestire, pe care o verificam, o comparam cu originalul şi o adnotam dînd neamului meu, la 1909, cu o deosebită bucurie, acest tezaur de limbă.

De mult, Învăţăturile lui Neagoe Basarab zăceau într-o ediţie din vremea Regulamentului Organic sau în paginile, atît de greu de găsit, ale Arhivei istorice a lui Hasdeu. Era păcat de frumosul stil al traducătorului din slavoneşte, care lucra probabil după îndemnul"Basarabilor" de mai tîrziu, Radu Şerban, Matei-vodă sau poate şi Constantin Brîncoveanu, care-şi zicea"Basarab", şi păcat şi de atîta autenticitate istorică, pe care, în spiritul meu măcar, n-a izbutit s-o clatine acribia hipercritică

a filologului grec, mutat la o catedră universitară de la noi, învățatul profesor Demostene Russo. Am dat astfel, la 1910, şi o ediție nouă din această carte fundamentală, indiferent de caracterul de compilație pe care l-a desluşit aşa de bine d. Russo însuşi.

Se va vedea îndată cum fusesem adus, aş zice chiar: silit să mă îndeletnicesc cu desluşirea sintetică a întregului nostru trecut. Tipărisem demult o Istorie a evului mediu şi o Istorie modernă pentru şcoli, fiind adus la aceasta de cunoştința lipsei de valoare a cărților ciupite după străini care se întrebuințau atunci în bietele noastre şcoli secundare, de învățare pe de rost a unor pagini fără cugetare, fără sentiment şi fără stil. Pe cea dintîi am scris-o, strîns, poate prea strîns, cum e firea mea; pe cea de-a doua, desigur prea „vorbită" şi prea vorbăreață, am dictat-o dlui Stahl, devenit un aşa de bun şi dezinteresat prieten, care punea fără nici un gînd de răsplată inegalabila sa stenografie la îndemîna mea. Nu credeam că împotriva manualelor, care nu erau un mijloc de cîştig ca altele, ale singurului profesor superior de istorie universală, care se întîmplase să fie şi un scriitor şi – publicasem demult o conferință, ținută la cercul profesorilor secundari, şi înaintea impasibilului Haret, ca să arăt prin acea „utopie didactică" absurditatea vinovată a unui învățămînt sprijinit pe singura rutină a colegilor mei de la licee şi gimnazii – nu credeam, zic, că mi se va arunca în obraz în chip statornic învinuirea că scriu neînțeles, la care se va adăugi şi observația cutărui raport de la Ministerul de Instrucție că-mi permit a judeca faptele şi că deci cartea mea poate să strice sufletele copiilor. Dar, cum pînă atunci astfel de acuzații nu mi se strigaseră în față, direct, chiar şi de ultimul invalid intelectual lipsit de creştere, am ostenit încă o dată pe d. Stahl primblîndu-mă de dimineață pînă seară, de mi se rupeau genunchii, ca să-i dictez şi o Istorie a românilor pentru şcoli, pe care o înțelegeam – o ediție deosebită a şi purtat acest titlu —, şi pentru „poporul românesc"."Poporul românesc" nu şi-a bătut capul cu dînsa, decît în Ardeal, unde voi spune cum o treceam, ca marfă oprită de cenzura maghiară, iar în învățămînt, cîte un fost elev al meu tolera acest manual de credință şi căldură doar în cursul superior, unde elevi mai dezvoltați ar putea să înțeleagă şi „fraza încîlcită a lui Iorga".

Am crezut însă, chiar de atunci că, oricît ar căuta un om de astăzi să se apropie înțelegător şi simpatic de acele vremuri, altele sînt vibrările sufleteşti pe care le provoacă atingerea de-a dreptul cu însăşi slova contemporanului. De acolo, urmărit şi de intențiile mele revoluționare în domeniul pedagogiei, am tipărit, la cîteva luni de distanță, pe lîngă o ediție populară a vieții lui Mihai Viteazul, de un boier din acele vremi, intercalată în compilația logofătului cantacuzinesc Stoica Ludescu, şi pe lîngă traducerea, de pe la 1840, îndreptată de mine, vers de vers, a cronicii greceşti a lui Stavrinos, lăudător al aceluiaşi viteaz, o întreagă istorie a țerilor noastre compusă numai din fragmente de cronici, acel volum Din faptele străbunilor care nu s-a învrednicit de o a doua ediție. Scrisorile contemporane au venit şi ele la rînd, şi era pentru mine o bucurie să corectez acele rînduri pline de pasiuni aşa de nobile, de o duioşie aşa de comunicativă şi de o aşa de adîncă înțelepciune: Scrisorile domneşti din 1911 şi, în anul următor, Scrisorile de boieri. Numai după mulți ani, în legătură cu lucrări de sinteză

în aceste două domenii, am putut adăugi Scrisorile de negustori, de care nici un negustor nu s-a interesat, Scrisorile de meşteri, aşijderea cu Scrisorile de femei care au trecut, dăunăzi, total neştiute, trebuind ca Institutul pentru studiul istoriei Sud-Estului european, creat de mine, să ia asupră-şi spezele, trimeţînd gratuit elegantele volumaşe, în care, şi la anii mei înaintaţi ca şi în tinereţă, pusesem atîta grijă pioasă.

În aceste scrisori intră de la sine, în legătură cu înălţarea la Iaşi a statuii lui Cuza-vodă, care-şi are o întreagă poveste, pe care cetitorul o va găsi în altă parte, şi publicaţia de prinos a Scrisorilor, mesagiilor şi proclamaţiilor celui aşa de adînc român şi moldovean în inima lui generoasă.

Pentru a da şi cercetătorilor, cari se înmulţeau, ai mînăstirilor noastre, o îndreptare – căci prea mult mă jignea învîrtirea în călcîie, ignorantă şi pretenţioasă, a nobilelor şi cultelor doamne care apar într-un zbor de văluri albastre şi dispar în aceeaşi fluturare grăbită, atunci cînd, cu o reculegere de care ar fi capabilă inteligenţa lor mai bine sfătuită, sînt acolo atîtea lucruri pentru mintea şi pentru inima lor —, am reprodus în broşură şi am întregit studiile asupra Hurezului şi mînăstirii Neamţului (ambele din 1912). Ele făceau parte dintr-un întreg plan în legătură cu monumentele istorice, în Comisiunea pentru ocrotirea cărora intrasem, nu fără obişnuita împotrivire. Era vorba şi de scurte călăuze, ca aceea pentru Snagov, apoi de două ori retipărită, de cărţi poştale ilustrate şi chiar de un calendar istoric, dînd, cum se face în Italia, în Germania, pentru fiecare zi, cu cîteva cuvinte de explicaţie, un monument sau un portret, în legătură cu amintirile pe care le trezeşte acea zi. O dată, pentru o societate de doamne care căutau un mijloc de cîştig mai distins decît chetele, balurile, ceaiurile şi garden-party-urile, am făcut să se tipărească un număr de cărţi poştale splendid ilustrate care înfăţişau litere ornate de pe documentele noastre. Foarte tîrziu numai, talentul fiicii mele Magdalina va putea să deie, cu ajutorul bănesc al fostului meu elev Moisil, un întreg mic album de asemenea podoabe, care a fost foarte bine primit în străinătate, şi ignorat în aceeaşi măsură la noi. Numai acum cîteva luni, am putut, după cîteva note în cartea mea generală despre arta românească veche, să descriu şi să explic amănunţit ce comoară avem şi în această privinţă, prin trei conferinţe, ţinute în sala Dalles de la Bucureşti, înaintea unor bănci în mare parte goale, vorbitorul fiind un biet indigen, iar subiectul fără interes pentru nobilii domni în frac şi nobilele doamne în ţinută de bal, cari se omoară la sosirea oricărui vorbitor exotic – deşi nu atunci cînd îi fac răul serviciu de a-l recomanda cu permanenta mea impopularitate.

O ediţie nouă, elegantă, portativă, a poeţilor clasici mi-a părut că e o necesitate. Pentru aceasta am ales ce e mai frumos, mai îngrijit ca formă în opera lui Asachi, deprins la şcoala italiană de la începutul secolului şi atît de neînţeles tocmai prin caracterul complex al formei sale. Un frumos volum, legat în simili-pergament, n-a aflat decît un număr extrem de redus de cetitori. Optimismul meu îmi ascundea zădărnicia unei astfel de încercări, iar a mă adresa la stat pentru desfacerea prin şcoli şi biblioteci populare, mijloc la care cu frîngere de inimă a trebuit să recurg mai tîrziu pentru

alte publicații, nu-mi stătea în obicei. Mi se pare că nici astăzi poetul ieşean nu se citează după ediția mea, îngrijită cu atîta iubire. M-am trudit apoi să readuc primele poezii ale lui Alecsandri la forma inițială, mult mai firească, şi un al doilea volumaş s-a adaus la o colecție osîndită de la început. N-am uitat nici pe Bolintineanu, din care era puțin de cules, pe Crețeanu, pe poetul bucovinean Petrino. Prin îndrăzneala unui vers aşa de nou, prin raportul lui cu folclorul, pe care-l strînsese cu ajutorul elevilor lui, mi se impunea şi Baronzi, din care poate nu s-a cumpărat un singur exemplar [...]. La dezvelirea statuii lui Cuza-vodă, prezintam unui public care se menținea îndărătnic inexistent, o antologie a poeților Unirii, în scrisul cărora erau bucăți surprinzător de încă vii. Colecția va fi fost arsă ori topită în cazanele fabricilor de hîrtie supt ocupația străină. În alt format, începusem o editare a proverbelor, traducînd pe cele orientale, şi am cules ceva şi din hîrtiile lui Baronzi, pe care mi le încredințase, cu manuscripte de romane, o bătrînă profesoară, fiica lui, măritată cu un inginer Ghirgiu – le-am dat Academiei Române —; ba am publicat şi o broşură populară de cîntece, cu intenția de a se persevera dacă n-ar fi intervenit lipsa de interes, în sfîrşit vizibil, lipsa de bani şi tot ceea ce a tulburat apoi aşa de adînc societatea românească.

Într-o zi, uitîndu-mă prin vechile rafturi proaste ale părții din bibliotecă pe care o dusesem cu mine, am găsit rarisima carte a Peregrinului transilvan de Ioan Codru Drăguşanu, grozavă ca înfățişare în ortografia ei cipariană şi cu amestecul nesăbuit al cuvintelor latine pe care le-a răspins limba. Dar era acolo un izvor aşa de puternic şi limpede de tinerețã, de spirit popular, de observație atentă a lucrurilor străine, de simpatică filozofie proprie... Şi atunci am rugat pe d. Onciu, care nu era încă şeful meu de atelier, să reproducă acest text, înlocuind cu cuvinte vii acele umbre latine: unde nu găsea cuvîntul, îl adăugeam în corecturi. Şi s-a făcut astfel una din cele mai frumoase cărți din toată literatura noastră, care a trebuit apoi şi retipărită.

Aşa mergea tipografia noastră, cu spor numai pentru depozit. Cît priveşte sprijinul de afară prin comenzi, doar dacă drul Elefterescu, om preocupat de viața şi cultura populară, tipărea la noi; acționarii înşişi nu-şi mai aduceau aminte că au o tipografie, care pe încetul mi-a căzut mie ca un fruct putred şi părăsit.

Toate aceste publicații plecau în mare parte din noua încredere în mine pe care mi-o dăduse scrierea şi primirea Istoriei poporului românesc în cadrul formațiunilor sale de Stat, în limba germană (1905).

Credeam că Lamprecht, cu care avusesem aşa de puțin a face, de altfel, mă uitase cu totul cînd, în 1904, marele istoric german, care primise conducerea vechii şi importantei colecții de istorie universală, inițiată de Heeren şi Uckert, îmi scrise pentru a-mi arăta nevoia de a se face şi o Istorie a românilor, întrebîndu-mă cui ar putea să o încredințeze, atenție care m-a atins adînc şi pe care o datoram, cred, cuvintelor pe care le găsiseră pentru mine studenții români de la Universitatea din Leipzig. Ele-i dăduseră lui Lamprecht destulă încredere în judecata mea pentru ca să fiu consultat

apoi pentru istoria tuturor popoarelor din sud-estul european, ceea ce mi-a îngăduit să fac a se opri o monstruoasă istorie în cinci volume a Ucrainei, istorie neexistentă, pe care o propunea separatismul naționalist al învățatului, dar confuzului Hruşevski, care a dat apoi, în traducere germană, o nespus de stufoasă parte întîi a povestirii sale, şi să pun în legătură, pentru sîrbi, pe fostul meu profesor cu Jireček, ceea ce a dat ştiinţii nu numai cele două volume, cu desăvîrşire nouă, ale acestuia, în colecția Lamprecht, dar l-a adus să publice, în Memoriile Academiei din Viena, partea, aşa de întinsă, despre instituții, care nu se potrivea cu proporțiile ce i se admiseseră.

Am spus lui Lamprecht, cu toată sinceritatea, că dacă se adresează lui Xenopol, care terminase de mulți ani Istoria românilor din Dacia Traiană şi o prescurtase într-o formă franceză, prea largă pentru epoca mai nouă, trebuie luată precauțiunea de a cere ceva nou, revăzut asupra izvoarelor. Lamprecht reveni, cerîndu-mi mie să iau asupră-mi o sarcină aşa de grea pentru o conştiinţă delicată.

Nu mă gîndisem niciodată la alcătuirea unei atît de vaste sinteze. Scurta privire asupra vieții neamului nostru, pe care mi-o ceruse d. Tăslăuanu pentru frumoasa-i revistă Luceafărul şi care, imediat uitată de mine, în aşa fel încît am descoperit-o cu mirare în bibliografiile de mai ieri, s-a publicat acolo la 1906 fără a se trage aparte.

Toată partea veche, daco-romană, nu mă ocupase niciodată. Părți întregi fuseseră însă tratate pentru publicații amănunțite, ca Istoria lui Ştefan cel Mare, Istoria lui Mihai Viteazul, prefața de la volumul XI din Hurmuzaki, care dădea tot secolul al XVI-lea înainte de Mihai, aceea de la Studii şi documente, IV, în care era vorba de relațiile noastre cu Ardealul în al XVII-lea; istoria mai veche o atinsesem în notele de la volumul III din aceeaşi colecție, discutînd informații nouă găsite de mine, pe lîngă cele din al treilea volum al Actelor şi fragmentelor; vorbind de Cantacuzini, complectasem refacerea istoriei noastre pentru secolul al XVII-lea ca evenimente interne. Prin cele două prefețe despre Callimachi, veacul al XVIII-lea, care fusese cercetat amănunțit şi în analiza cronicilor pentru Istoria literaturii din această epocă, fusese lămurit aproape în toate colțurile lui; prefața de la volumul X dădea toată istoria economică a acelui timp şi, aşteptînd Istoria lui Tudor din 1906, mersesem şi dincolo de activitatea boierilor reformatori, pe care o analizasem acolo şi o desluşisem şi în Convorbiri prin explicarea unei scrisori a lui Hammer, istoricul Imperiului otoman, şi prin rezumarea corespondenței Mitropolitului muntean Filaret. Ajunsesem deci pînă la instalarea domniilor pămîntene. Dacă Regulamentul Organic, care-mi era antipatic, cu palidele lui umbre domneşti, şi anul 1848, care fusese pus într-o nouă lumină de marea publicație comemorativă încredințată de D. Sturdza lui Nerva Hodoş, ceea ce-mi va permite să public în revista mea Floarea darurilor un studiu despre Craiova şi Unirea, îmi erau mai puțin cunoscute, în schimb, prin tipărirea actelor lui vodă-Ştirbei, prin răbdătorul studiu asupra Vieții şi Domniei lui atinsesem epoca Unirii, pentru ca numai în 1909, adunînd manifestațiile în scris ale lui Cuza-vodă, să dau pentru inaugurarea statuii Domnului de la 1859 şi liniile de căpetenie pe care le cere o cît de largă prezintare a operei lui

(Unirea Principatelor, 1909).

Toate acestea, n-ajungeau însă. Ele trebuiau topite într-o operă sintetică, de care am fost legat timp de un întreg an de zile, reducînd toate preocupările mele la cugetarea, plină de îndărătnice îndoieli, asupra arhitecturii şi dezvoltării ei. Era şi marea dificultate a redactării direct în limba germană; primele două, trei coli se vor tipări cu textul meu neschimbat; asupra celorlalte s-a întins revizia, foarte atentă, a unui tînăr învățat german, cu care era să colaborez pe urmă la refacerea Istoriei universale a lui Helmolt şi căruia Lamprecht. Îi încredințase organizarea unor istorii ale provinciilor germane, Armin Tille.

De la început am cutezat să sparg obişnuitul cadru pentru ca, trecînd dincolo de ideea teritorială, care m-ar fi strîns între granițile, înguste şi necontenit crîmpoțite, apoi larg sfîşiate, ale principatelor, acelor „țerişoare" de care tot vorbea D. Sturdza şi retorica oficială pentru a face plăcere regelui, ctitor de viață nouă, să pot trata, cu sentimentele care mă stăpîneau şi care se strămutau în sufletul epocii întregi, şi viața românilor de peste hotare. A fost deci, cu asentimentul tacit al lui Lamprecht – şi-mi era aşa de frică de un refuz! – o istorie a românilor în cadrele formațiunilor lor de Stat. Şi, în dispoziția de critică a spiritului meu, mi-am îngăduit încă o inovație: aceea de a da, la sfîrşit, vreo sută de pagini despre România şi poporul românesc întreg, aşa cum erau atunci, la 1905.

Îşi poate închipui cineva cum a fost primită această carte, în care abia era vorba de partide, iar numele celor mai mulți bărbați politici nici nu erau pomenite, cu „opera" lor cu tot, de însuşi D. Sturdza, care încercase să mă facă a-i prezintă spre cenzură manuscriptul! Ce indignare! Mă țineam deci continuu de fapte rele... În locul banchetului de care fusese vorba, se anunța acuma o întreagă scriere de înfruntare, fireşte tot în limba germană. Cînd editorii au trimes lui Carol I cele două frumoase volume, splendid legate, n-au primit, cu toate întrebările lor, nici un semn de acceptare, necum de mulțămită. Mi s-a spus că mai mult decît orice îl indigna pe rege faptul că domnia lui şi a lui Cuza-vodă cel răsturnat se găseau în acelaşi capitol.

Dar emoția a trecut, şi cartea a rămas. Critica străină, adecă numai cea germană, a fost foarte favorabilă. Weigand de la Leipzig, Korduba, istoricul ucrainian, şi alții şi-au arătat satisfacția lor, nu numai pentru că de acuma era la îndemînă o istorie a românilor bazată pe ultimele cercetări, dar şi pentru felul cum era prezintată materia, apreciare care putea să-mi placă mult mai mult decît orice aprobare sau rectificare a detaliilor, care într-un aşa de vast ansamblu pot să fie discutabile.

Cineva a observat că lucrarea întrece cu mult planul colecției, Helmolt însuşi găsind cuvinte de apreciere pentru „românul cu mațele de aramă" care, în adevăr, cu cît țineam în spate şi totuşi nu stăteam pe loc, aş fi putut să fiu eu. La noi, Maiorescu s-a convins că, tipărit în străinătate, nemțeşte, şi într-o astfel de colecție, s-ar putea să fie ceva de capul meu. Singur Ioan Bogdan a găsit cuvinte de recunoaştere pentru această carte; mi s-a părut însă că, măcar un timp, relațiile cu Onciul au devenit mai reci. Față de urile care, şi din alte motive, vor reveni sălbatece, nu mai era acum nici totuşi atît

de necesara ligă a celor trei. Pentru expoziția din 1906 Onciul va da o scurtă istorie a românilor după cele mai stricte tipare tradiționale.

Această trudită sinteză n-am putut s-o văd tradusă în românește decît foarte tîrziu, după război, de fosta mea elevă, dna Enache Ionescu, şi încă a trebuit ca tiparul, în condițiile cele mai umilitor de modeste, să aştepte pînă la 1922, deci şaptesprezece ani de la apariția originalului german şi să se prelungească nu mai puțin de şase ani, pe cînd sîrbii au ținut ca lucrarea lui Jireček despre istoria lor să apară în același timp, tradusă de elevul lui, Radonic, ca şi forma străină.

De ideile dintr-însa, care însă erau în continuă dezvoltare, am fost stăpînit cînd am dat pentru Luceafărul un rezumat şi cînd am scris, în legătură cu o aniversară din istoria poporului italian, o scurtă prezintare a istoriei noastre, Breve storia dei Romeni, care a ieşit din tipografia mea la 1911. Carte scrisă cu mult avînt, într-o limbă pe care o cunoşteam de mult şi o vorbeam curent, dar care rezervă multe surprize străinului, cum mă conving de cîte ori încerc din nou a scrie direct într-însa. Anume îndoieli şi atunci m-au făcut să recurg la fostul meu elev, fiul cel mai mare al lui Frollo, pentru o revizie, care s-a vădit a fi neîndestulătoare din partea unui italian născut şi crescut la noi. Criticile italiene n-au lipsit cărții care „ştie prea mult franțuzeşte şi nemțeşte”. Dar e curios că, atunci cînd am alipit unele capitole, referitoare la relațiile dintre noi şi italieni, la o altă istorie a românilor, tradusă de dna şi d. Antohi (doamna e italiancă), îndreptările au fost extrem de puține şi judecata a fost totuşi alta. Dar de scris italieneşte, cu toată lecția care mi se face la orice ocazie, tot nu m-am dezvățat.

Răscolind pentru istoria românilor în cronicile bizantine, am avut ideea de a scoate din ele tot ce poate servi pentru o istorie sprijinită pe izvoare a Imperiului bizantin însuşi. Am şi astăzi aceste note amănunțite, împărțite pe capitole, şi care-mi sînt încă de un oarecare folos.

Ajunsesem a cunoaşte din 1901, la Veneția, pe Horatio Brown, cel mai vechi şi mai harnic dintre cercetătorii arhivelor, dar şi cel mai izolat şi mai tăcut, care era delegatul englez pentru alcătuirea volumelor venețiene, admirabil lucrate, din marea colecție de State Papers care se publica de guvernul lui. Mi se părea curios că el nu schimbă nici o vorbă cu nimeni, şi am pus rămăşag cu soția mea că mi-l împrietenesc într-un ceas, şi anume în aşa fel încît, pînă la ceasul trei îmi va face şi o vizită. Mi-am adus aminte că în Revue critique era o dare de samă despre una din lucrările aceluia care a dat, cu essay-uri foarte bine scrise despre aspectele Veneției, o istorie a tiparului venețian şi, în colecția de Temple primers a editorului Dent, cel mai bun rezumat de istorie a republicii. Bănuiam că nu cunoaşte aceiastă recenzie – şi sîntem cu toții aşa de sensibili la dînsele, deşi ştim mai bine decît orice critic ce este în cartea noastră... – şi aşa şi era. Am căpătat de la arhivistul amic – o prietenie strînsă mă lega de Riccardo Predelli, mort aşa de blind la masa lui de lucru, pe care-l ajutasem la identificarea numelor de localități orientale în colecția Commemorialelor şi aveam atîta simpatie pentru della Santa, prea iute răpit stimei generale – informații asupra materiei care-l preocupa momentan pe voinicul englez, şi i-am putut strecura un inedit privitor la un alhimist rătăcit prin Bavaria, în cea mai strînsă legătură

cu aceste preocupații. Şi din vorbă în vorbă iată-l că se duce acasă şi apare înainte de ceasul trei înaintea locuinții mele din Caile del Ridotto, aducînd acelea din scrierile lui despre care-i spusesem că m-ar interesa foarte mult, dar nu le am. Mai pe urmă am fost şi în frumoasa lui reşedință din Cà Torresella alle Zattere, un palazzino plin de rari lucruri istorice, şi am fost primiți în halat şi în papuci, oferindu-ni-se un excelent ceai, dar aproape fără a vorbi nimic; peste cîțiva ani, cînd şi el a plecat din lume, m-am gîndit să cumpăr pe sama Institutului Sud-Est european casa, pentru oaspeți români, dar se făcuseră reparații scumpe, şi a trebuit să renunț.

L-am întrebat pe Brown dacă în colecția lui Dent, pe care n-am avut niciodată marea onoare de a-l cunoaşte, deşi l-am căutat la Londra – aşa o fi editorul englez! – s-ar putea tipări o istorie bizantină, pe care, bineînțeles, aş scrie-o franțuzeşte, cele dintîi încercări de a scrie direct în englezeşte trebuind să fie de acum cîțiva ani numai – şi au ieşit foarte prost. Răspunsul a fost favorabil, şi m-am pus la lucru, căutînd să prind în cît mai puține pagini ce e mai esențial, dar şi mai caracteristic, ceea ce nu înseamnă şi ce e mai pitoresc, pentru a măguli pe cetitor, din această permanență imperială de peste o mie de ani. Aceasta fără a alerga de la un studiu străin la alt studiu străin, cum se face de obicei pentru a redacta un manual convenabil ci, după concepții proprii, recurgînd necontenit la izvorul contemporan. A ieşit astfel un opuscul în care pe fiece pagină pusesem, curajos, pecetea cugetării mele înseşi. Manuscriptul a fost trimes la Londra, unde a găsit un excelent traducător în d. Powles, cu care n-am avut nici un raport personal. Primirea a fost foarte bună şi din partea filologilor cari se ocupă, ei mai ales, de Bizanț şi ale căror exigențe sînt cunoscute: s-a recunoscut elementul de tînără originalitate care este în aceste pagini. Astăzi, cînd am prefăcut şi crescut de două ori pe atîta textul francez pentru o tipărire care abia s-a isprăvit, puind dedesupt, după notele păstrate, însemnarea izvoarelor şi controlînd necontenit cu ce au scris alții, pot afirma că puțin era de schimbat în textul de la 1907. Partea privitoare la literatura de cronici a Bizanțului a rămas în manuscript peste douăzeci de ani, fiind dată, nu fără oarecare sfială, care nu era cu totul îndreptățită, numai dăunăzi, noului prieten Henri Grégoire pentru frumoasa lui revistă Byzantion; împreună cu indicații asupra artei, ea a apărut acum în cartea nouă din tipografia mea de la Vălenii de Munte.

Din această răscolire de izvoare a rezultat şi studiul asupra luptelor pentru tronul bizantin în secolul al XIV-lea, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe, pe care am oferit-o lui Kohler pentru Revue de l'Orient latin dar, acesta cerînd o refacere de formă la care nu mă credeam dator, am dat-o lui Krumbacher pentru Byzantinische Zeitschrift şi acesta a primit-o cu plăcere\.

Împrejurările mă făcuseră apoi să trimet pentru volumul de omagiu al lui Lamprecht considerații asupra raporturilor medievale dintre Apus şi Răsărit în evul mediu (1909). Pentru omagiul comemorativ al lui Amari, arabizantul italian, trimesesem un dialog abisino-latin găsit la Florența şi am fost uimit aflînd că descoperisem cel mai vechi text de limbă amarică (1910). Pentru suedezi lucrasem o ediție, după cea din Studii şi documente, a cronicii, scrisă de interpretul Amiras, a şederii

lui Carol al XII-lea la Bender.

Încetul pe încetul istoria universală redevenise obiectul preocupațiilor mele. Întîi în legătură cu catedra pe care o ocupam la Şcoala Superioară de Război. În loc să predau elevilor mei, decît cari n-am avut alții mai atenți, mai înțelegători, mai personali în tezele lor de sfîrşit de an, în loc să prezint an de an fapte şi date pe care le găseşte cineva în orice expunere curentă, am gîndit că ar fi mai bine să desfac vastul cuprins al vieții societăților omeneşti în acele probleme la a căror soluție, crudă, dar de atîtea ori necesară, prin arme sînt chemați ei, la ceasul lor. Astfel istoria relațiilor dintre francezi şi germani de-a lungul veacurilor mi s-a înfățişat ca o problemă a Rinului, şi cu acest titlu a apărut, după notele stenografice ale amicului Stahl, cea dintîi lucrare cu acest caracter, desigur nou, în 1912. Anul următor, propria noastră istorie se amesteca în dezbaterile sîngeroase privitoare la soarta Dunării, şi o Chestie a Dunării a apărut deci la sfîrşitul cursului, cu explicația: Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie. Şi această publicație era prezintată ca fiind menită numai elevilor mei. La 1914 am grupat în jurul problemei mediteraneene (Chestia Mediteranei) ceea ce credeam mai esențial în istoria Europei de miazăzi.

O contribuție românească la cunoaşterea istoriei apusene a fost în intenția mea reluarea cronicii româneşti, scrisă de agentul diplomatic muntean, despre expediția prin care, în 1716, turcii sălbatecului Mare-Vizir Gin-Ali au recucerit de la venețieni Moreea. Textul, luat din manuscriptul Academiei Române, l-am tradus şi în limba franceză, confruntînd ştirile, atît de nouă, de precise şi de originale, cu un ziar francez contemporan. Ediția a apărut la 1913 în luxoasa publicație de cronici inițiată de Ioan Bogdan. Am avut satisfacția să văd că acest izvor al nostru află prețuire pentru istoria cetății mie aşa de iubite.

Aş pune alăturea retipărirea, cu prilejul comemorării morții tragice a lui vodă Brîncoveanu, căruia i-am consacrat atunci, la 1914, şi o întreagă lucrare în româneşte, a admirabilei descrieri pe care secretarul bogatului şi mîndrului domn, Del Chiaro, a dăruit-o Țerii Româneşti (Storia delle rivoluzioni della Valachia). Din nenorocire, ca tot ce am tipărit pentru Casa Şcoalelor, întreaga ediție a fost depusă, pentru a nu se mai clinti, în subteranele acestei desigur, atîta timp, prea birocratice instituții, pe cînd ea ar fi putut folosi aşa de mult pentru cunoaşterea în Italia a lucrurilor româneşti.

În cîteva conferințe din 1934 am căutat să redau nu numai legăturile noastre cu Veneția, pe care le atinsesem într-o lucrare închinată memoriei lui Monticolo, precum legăturile vechi cu Anglia erau înfățişate în volumul de omagiu pentru vechiul meu profesor Charles Bémont, dar şi tot ce mi se părea mie, un aşa de asiduu cercetător, că ar putea să exprime măcar pe departe esența, atît de complexă şi de fină, a vieții venețiene din secol în secol. De aici a rezultat cartea Cinci conferințe despre Veneția din 1914, care se va retipări peste treisprezece ani şi din care o parte, aceea a raporturilor româno-venețiene, se va da în limba italiană, în revista L'Europa orientale. Lucrarea întreagă zace de ani de zile în buna traducere manuscriptă a elevei mele dra Nella Collini, cea mai devotată şi dezinteresată

din ajutătoarele literare, fără să se fi putut găsi mica sumă necesară pentru a o putea tipări ca o dovadă de înţelegere pe care naţia noastră o are pentru minunea veneţiană.

Din Arhivele Republicii Sfîntului Marcu într-o nouă călătorie luasem note şi făcusem copii pentru acea parte, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care nu intrase in Notes et extraits, începute numai la 1400. Din ele am făcut la 1915 studiul, apărut şi în limba franceză, din noua publicaţie pe care, tot pentru a se şti că sîntem pe lume şi noi, o începusem la Academie, Buletinul secţiei istorice, despre Veneţia politică în Marea Neagră, pe vremea lui Dobrotici, creatorul Dobrogei, dar şi înainte şi după dînsul. În Memoriile Academiei se adăugeau şi documentele, pe care un cercetător german, de altfel iute la învinuiri, nici nu s-a gîndit a le cunoaşte, pentru o lucrare, de o ciudată alcătuire, după război.

Dar scrisul istoriei, care se făcea odată în mînăstiri, fără nici un gînd la lumea dimprejur, părăsită o dată pentru totdeauna, nu se poate izola, nu trebuie să se izoleze de viaţa care gîlgîie, influenţează, cere, impune. Şi lumea, care părea stabilită pe multă vreme prin echilibrul între două sisteme de mari alianţe, intra de la 1912 înainte, cum se va vedea din capitolul următor, într-o fază de prăpăstioase schimbări.

Ele cereau deci explicaţii şi direcţii care m-au îndreptat din nou către studiile de istorie universală.

La 1912 se serba la Chişinău o sută de ani de la anexarea Basarabiei şi, după ce arătasem încă din 1911, în Memoriile Academiei, în ce condiţii se făcuse răpirea, am dat într-o întreagă carte, pentru care adunasem materialul localitate după localitate, o istorie a provinciei româneşti pierdute, în Basarabia noastră, la care se adăugeau de la sine capitolele din Pagini despre Basarabia de azi, precum şi ce se cuprindea ca observaţii şi îndrumări în mai vechea carte de călătorii. Era aici şi o legătură strînsă cu evenimentele generale care ne-au dus cîndva la Nistru şi care ne-au răspins înapoi la Prut.

Dar împrejurările politice nouă ne cereau în acest moment, care era şi al vizitei ţarului Nicolae al II-lea la Constanţa, o altă îndrumare decît aceea a unei simple asigurări a hotarelor actuale prin alipirea la alianţa de pace a Centralilor. Cu oarecare greutate, ciocnindu-mă, cum se va vedea, cu interesele, la Liga Culturală, ale unui Virgil Arion, am ajuns la publicarea, pe sama mea, pe cînd la început fusese vorba de o demonstraţie a societăţii pe care o serveam ca secretar, broşura de orientare contra aceleia a statului român: România, vecinii noştri şi chestia Orientului (1912. Aceleaşi idei se exprimau, tot atunci, în broşura franceză Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient. Trebuia să fie cineva orb ca să nu-şi dea samă ce hotărîtoare consecinţe va avea anexarea Tripolitaniei de italieni şi războiul dezlănţuit de dînşii, în ciuda asigurărilor de pace veşnică.

Era vorba de a se arăta că noi n-avem numai o „politică tradiţională”, datînd de la suirea pe tron a lui Carol I şi aşezată pe nezguduita bază a contractelor încheiate de I. C. Brătianu la Berlin şi Viena, ci că există adevăratele noastre îndreptări, verificate şi confirmate de-a lungul secolelor. Cum,

în acest an 1912, regele crezuse că e bine ca dinastia să cîştige un sprijin mai puternic în generația nouă şi trimesese la cursurile de vară de la Văleni, al căror sens rămîne să se explice aiurea, pe fiul moştenitorului tronului, am întrebuințat şi acest prilej pentru ca să afirm necesitatea unei oarecare autonomii politice, capabilă de a-şi schimba alianțele fără a se aservi nici uneia din ele, prin cele trei conferințe, foarte ascultate, care au format broşura Însemnătatea românilor în istoria universală. Prestigiul Domnilor noştri, situația lor, scump plătită, de patroni ai ortodoxiei, ai vieții creştine în Orient, s-a învederat apoi, în aceleaşi Memorii, prin studii întinse care căutau să lege, în vederea acestui scop, istoria noastră cu a mediului în care ea a evoluat.

Cînd Duiliu Zamfirescu şi-a purtat la Academie războiul cu ardelenii, cari, nu-l simpatizau şi pe cari nu-i simpatiza, am răspuns îndată prin Partea românilor din Ardeal şi Ungaria în cultura românească (influențe şi conflicte). În Francisc Rákóczi al II-lea, învietorul conştiinței naționale ungureşti şi românii arătam cît ne datoreşte nouă, vechilor Principate, primitoare pentru toate națiile robite, însăşi dezvoltarea ideii naționale maghiare în secolul al XVIII-lea. Față de Rusia, care se îmbia pe lîngă noi în vederea unor evenimente care se simțeau de toți a fi foarte apropiate, aminteam legătura de la 1711, cu toate avantajele şi cu toate primejdiile ei, prin alt memoriu la Academie: Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare şi țerile noastre. Ce-au urmărit totdeauna față de noi Habsburgii, de cari era vorba să ne desfacem, reieşea din acela care trata despre Ocupația austriacă în anii 1789—1791, căruia fără zăbavă i-a urmat, ca o continuare firească, rămasă neterminată, Politica Austriei față de Unire, cea de la 1859. În legătură cu aspirații care începeau a-şi destinde aripile, întrebuințam o publicație întîmplătoare de documente pentru ca să dovedesc permanența noastră dincolo de Prut, în Din ținuturile pierdute: boieri şi răzeşi în Bucovina şi Basarabia în cele dintăi decenii după anexare şi, pe cînd la parcul Carol organizam o expoziție basarabeană şi cream la Iaşi un cămin al studenților basarabeni, publicam la Academie Însemnătatea ținutului de peste Prut pentru istoria românilor şi pentru folclorul românesc.

Războiul izbucni în Balcani, statele creştine, în sfîrşit înțelese între dînsele, după îndemnul Rusiei, care spera să tragă, principalul folos din încurcătură, aruncîndu-se asupra Turciei, pe care, cum se va vedea, noi o credeam destul de tare ca să poată înfrunta lovitura dată cu atîta entuziasm. Din însemnările mele, culese în izvoarele bizantine, am luat ce trebuia ca să se vadă, într-o expunere cu totul obiectivă, în care nu era nici şovinism, nici intenția de a sprijini o imposibilă întindere pînă în adîncul Peninsulei Balcanice, la care nu se gîndeau decît romantici ca un Vasile Pârvan, care ajunsese atunci elementul diriguitor al"Ligei", că marile Imperii naționale de dincolo de Dunăre în evul mediu nu sînt decît iluzia unui naționalism înfierbîntat şi că ideea Imperiul domina frăsuirea şi frămîntarea fără scop şi fără continuitate a tuturor intruşilor descălecați la sudul ,Dunării, că trebuie deci să se renunțe, chiar în folosul unei vieți paşnice de buni vecini, la credința că ideea națională a determinat încă din fundul vremilor întemeierea de state pe acest teritoriu aşa de disputat. Astfel s-au alcătuit, în acest an de mari schimbări şi de tragice evenimente, Notele unui istoric cu privire

la evenimentele din Balcani [...]. Pe cînd cercetam originile organizației noastre bisericești pentru a dovedi și aici linia proprie a dezvoltării noastre, care a întrebuințat toate împrejurările din lume pentru a-și face loc, prezintam, într-un memoriu la Academie, concordanța în sud-estul Europei a celor „două tradiții istorice” din aceste regiuni: a italienilor și a românilor. Rolul nostru era urmărit apoi în toate domeniile de influență printr-o serie de alte studii, apărute în același loc: Vasile Lupu al Moldovei ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe, Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre, Fundațiile religioase ale Domnilor români în Orient, Fundațiile Domnilor români în Epir, opera lui Constantin Brîncoveanu între acești creștini răsăriteni, legăturile noastre cu Caragheorghe, trezitorul vieții naționale sîrbești și cu întreg poporul său, Iordachi Olimpiotul, românul din Vlaho-Livadi care a sprijinit pe Tudor Vladimirescu, părăsindu-l cînd i s-a părut că acesta nu servește cauza creștină, apoi rădăcinile pe care le-a avut la noi doctorul Veron sau Beron, care a stat multă vreme la Craiova lucrînd pentru cultura poporului său și, în fine, îmbrățișînd tot vastul domeniu al legăturilor noastre cu vecinii de la sud, cercetarea despre Sîrbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu, la care o să se adauge broșură franceză Serbes et Roumains, cu conferințile mele de la Belgrad.

Pe urma acestor publicații ale mele se poate observa toată dezvoltarea problemelor ce se puneau așa de răpede, și cerînd un răspuns așa de hotărît, în fața noastră. Dacă am atins chestia renegaților în trecutul nostru, așa de puțini, era pentru că la Academie se înfățișase, fără pudoare, prelatul care odinioară se ocupase cu atîta rîvnă de cultura noastră din trecut, amicul lui D. A. Sturdza, Vasile Mangra, pe care-l cunoșteam de la Oradea, unde fusese vicar, și care acuma stătea, cu o nouă direcție maghiarofilă, în calea tendinților noastre firești, ceea ce i-a adus memorabila demonstrație din curtea Academiei, de unde a ieșit între huiduieli și. cu potcapul turtit. Cînd cele două mari Imperii internaționale și-au stat față în față gata să se încaiere, am dat, la Academie, paralela dintre imperialismul austriac și cel rusesc. Cînd s-a atins, în alt sens, chestia Dardanelelor, am rectificat, pe baza materialului istoric, părerile greșite în această privință. Cînd o doctrină crudă a reclamat totul numai pentru cei mari, am răspuns înaintea aceluiași public cu Dreptul la viață al Statelor mici. Cum societatea românească era acum ruptă în două în ce privește drumul de luat pentru a ne găsi cu arma în mînă hotarele firești, am prezintat soluțiile mele în Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țerilor noastre, după ce arătasem cît de ușor în trecutul nostru trecuserăm munții în Ardeal și ce fără noroc au fost, cu toate primele succese, încercările celor ce stăpîneau povîrnișul nordic al Carpaților de a năvăli în țara noastră. Pe planul al doilea căzuseră preocupații interne ca aceea care, după o istorie a armenilor, mă făcuse să prezint istoria evreilor la noi.

Acuma, la 1914, venise, odată cu bătaia tunurilor lui Franz-Joseph asupra Belgradului, vremea marilor deciziuni și marilor suferinți. Pentru acest ceas al „fecioarelor nebune“ de la noi eu îmi aprinsesem însă candela și trebuie să arăt acuma de cînd.

XIX. DESĂVÎRŞIREA UNUI CREZ POLITIC ŞI SOCIAL

Cuvintele adevărate apăruseră în Epoca şi deosebit, şi ele au găsit un mai larg răsunet şi decît articolele din L'Indépendance Roumaine. Atacurile personale contra unor oameni la cari, de altminterea, şi atunci, mă interesase numai direcţia, încetaseră: aici se punea baza unei doctrine naţionaliste, care se deosebea supt multe raporturi de aceea aşa de impresionantă prin strînsă ei logică a prietenului meu viitor A. C. Cuza.

Ea nu venea, întîi, din postulate metafizice, nici din analiza unor fenomene de ordine materială, ca înmulţirea populaţiei evreieşti în oraşele moldoveneşti, alcoolizarea ţeranului, sistemul de captare prin avantagii băneşti sau de situaţie al aşa-ziselor partide politice. Ea n-avea, în al doilea rînd, preciziunea unui decalog care să cuprindă, într-o serie de nedesfăcut, propoziţii pe care, fără a prevedea schimbările, fatale într-un viitor aşa de grăbit şi de capricios, să le fi declarat incontestabile. Ea nu introducea o aprigă pornire de negaţie, o înverşunată ofensivă, ajutată de mijloacele unui mare talent de satiric şi epigramist. Ea nu ţinea samă de aprobările pe care le-ar fi putut găsi într-un tineret prea puţin matur pentru ca o cultură fără critică şi o aşa de slabă iniţiare în realităţile naţionale să-l poată face judecător în domeniul unor aşa de grave probleme.

Cu aceeaşi caldă dorinţă de a folosi neamului pe care-l vedeam ameninţat, era o deosebire de temperament, o deosebire de viaţă, o deosebire de studii favorite, ceea ce pe nesimţite determină întorsătura de spirit a unui cugetător.

Eu plecam de la ce văzusem cu ochii în hîrtia documentelor şi în sufletul oamenilor în viaţă, cercetaţi de la un capăt al pămîntului românesc la altul. Desigur că aveam cea mai mare stimă pentru crezul unui Kogălniceanu şi admiraţia cea mai absolută, nu numai pentru geniul politic, dar şi pentru puternicele convingeri ale lui Eminescu, şi mă bucuram că aceeaşi credinţă, acomodată cu vremile, poate trece de la o generaţie la alta. Dar nu legam o cugetare de azi cu concluziile cugetării de ieri numai pentru că aceasta fusese exprimată de aşa de sus, cu atîta autoritate şi într-o aşa de captivantă formă. Se făcuse din nou verificarea asupra vieţii naţionale, şi de acolo pleca gîndul meu, a cărui exprimare îmi era mai mult decît o datorie: o obsesie. Veacuri întregi îmi aduceau învăţăturile lor şi în milioane de oameni găsisem un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor, însemnat în slova veche, care era pentru mine ea însăşi o încîntare.

Trebuia ori să dispărem – şi ar fi fost păcat şi pentru atîta luptă şi suferinţă, şi pentru comorile închise în sufletul nostru —, ori să devenim, cu orice risc, noi înşine.

Serbările pentru Ştefan cel Mare erau, după multă vreme de şovăire, de îndoială, de nesiguranţă în ce priveşte mijloacele şi posibilităţile noastre, o afirmare, una de o putere neobişnuită. O luptă se deschisese între dogma nouă, pozitivă, optimistă, energică şi între spiritul de negare, între atitudinea descurajatoare a „junimismului” degenerat şi politicianizat, care ne relega în rîndul naţiilor mici, fără

originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca celor mai mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseşi neapărat superioare formelor pe care ne simţeam în stare a le elabora. A fi „european”, „occidental”, „modern”, în rînd cu lumea, nu mai era lozinca, predicată cu toate metodele unei înjositoare „zeflemele”, ale unei ironii care nu poate să ardă decît modele şi nu răneşte nici măcar la suprafaţă credinţile. Aprobarea opiniei publice trecea şi pe lîngă umanitarismul internaţional, pe lîngă sentimentalismul de martiragii siberiene şi filantropia orelor de muncă şi participărilor la beneficii, care formau evanghelia, de tulbure caracter naţional şi religios, a vrăjitorului prin zîmbet de la restaurantul din Ploieşti.

Ne simţeam deci noi, vedeam drumul nostru şi, dîndu-ne samă de ce piedeci va trebui fatal să ne puie morala politicianismului dominant, cutezam totuşi a privi în faţă idealul nostru. Fără să am oarba încredere a tribunului născut, care se îmbată de gesturile şi vorbele sale, ori copilăreasca vanitate a cui s-a deprins a se înzei pe sine şi naivitatea cui crede că o idee emisă e una pe jumătate realizată şi, în acelaşi timp, despreţuind orice presiune asupra conştiinţii altuia, ca şi metodele de cîştigare şi menţinere a aderenţilor pentru a li se atribui, în concurenţa dreaptă a valorilor, calităţi pe care le-ar fi căpătat astfel numai prin contactul cu gîndul meu şi participarea la lupta mea, nu rîvneam la nici o „şefie” de „curent” şi umorul moştenit de la boieri spirituali, de la negustori şi de la ţerani mucaliţi mă făcea să rîd cînd întîlneam prin trenuri pe profesorul basarabo-ieşean al „poporanismului”, care îşi lăfăia ciocoieşte, cu apucături de parvenit îmbătat de sine, insomnia savantă şi filozofică înaintea cîrdului admiratorilor cîştigaţi, meduzaţi şi zăpăciţi.

Cuvîntul de „luptă” mi-a părut vulgar, cînd eu nu căutam adversarii şi nu mă înflăcăram de beţia trîntelor, păstrînd în suflet calda dorinţă de a vedea în pace pe toţi oamenii capabili de a da ceva ţerii lor; calificativul de „luptător“ îmi amintea grosolane încordări de circ, iar expresia de „apostol“, cu care bunătatea unora şi duşmănia batjocoritoare a altora m-a împodobit, nu putea decît să umple de jenă şi de dezgust pe cine nu juca nici un rol romantic, nu făcea minuni pe drum, nu se lăuda că învie morţii şi, convins că e numai un om care se trudeşte să-şi facă datoria cît poate mai bine şi tot mai bine, n-avea poftă să se suie necontenit pe tribune a căror înălţime-i părea pretenţie şi artificiu. Arătam ce e în fundul sufletului meu şi atunci cînd, adunîndu-mi cugetări răzleţe, pe care erau liberi să le ia în batjocură toţi deştepţii cafenelelor şi cîrciumelor literare, intitulam această culegere, apărută în 1906: Gînduri şi sfaturi ale unui om ca oricare altul. Şi aşa, „un om ca oricare altul”, am înţeles să fiu şi să rămîn pînă la sfîrşit.

Afirmarea credinţii mele m-a readus la literatură, pe care o părăsisem cu totul, nepuind pe hîrtie ani de zile un singur vers, lepădîndu-mă de orice tendinţă în domeniul scrierilor de imaginaţie şi neglijînd chiar, în toiul ocupaţiilor multe şi grele, orice contact cu o producţie de simplă imitaţie ştearsă.

Haret, urmărind planurile lui „culturale”, de naţionalism oficial, stîmpărat şi cuminte, în

legătură cu vechi tradiții uitate ale partidului liberal de care, cu toate că reprezintă tot mai mult o nuanță aparte, era aşa de strîns legat, se gîndise la o revistă literară, a cărei necesitate era cu atîta mai mare, cu cît Convorbirile literare, de un caracter pronunțat istoric, supt conducerea harnică a lui Ioan Bogdan, aveau o răspîndire foarte mică. Pentru această sarcină, în care era şi – sau mai ales – gîndul luminării satelor, pe o treaptă mai ridicată decît a vechii publicații Albina, el dădu mijloacele trebuitoare unei tovărăşii create de dînsul dintre poeții înscrişi în bugetul ministerului, ca „referenți”:”Vlahuță şi ardeleanul Coşbuc, cari găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminamente „cultural”, de Sămănătorul.

Prietenul meu mai în vrîstă Vlahuță ajunsese a reprezintă, în ciuda vechii formule de „artă pentru artă”, tot mai mult literatura aplecată către nevoile sufleteşti ale nației. Evoluția lui de la Vieața, în care se dădeau lupte tocmai contra celor cari voiau să „robească” producția estetică, menită a trăi prin şi pentru sine, se făcuse răpede. În răzeşul tutovean se treziseră vechi elemente de trecut, care-l legau strîns de viața neamului său, şi el înțelegea să servească de acum înainte, cu un aşa de nobil talent, dezvoltarea în lumină a acestuia. Poate sfatul lui să fi contribuit a îndemna pe Haret la această creațiune. Dar legăturile lui Vlahuță cu noua literatură, puțin răspîndită, încă sfioasă, pierdută prin cenacule, cu călăuze ele înseşi dezorientate, ca bietul Stans, de la Floare albastră, înnegurat apoi de fantomele nebuniei, erau aproape nule; retragerea lui de cîțiva ani, despărțindu-se de polemica, intrată în gazetele liberale, a lui Gorun, făcuse dintr-însul un izolat, care începea să fie uitat. Între naționalismul lui visător şi melancolic, dar capabil de a se exprima uneori în accente de critică asemenea cu cele violente, din tinerețele sale, ca în pe atunci faimoasa Minciuna stă cu regele la masă şi acela, zdrumecat, abrupt, închegat în formule latine, dar şi clasic germane şi rustic ardeleneşti, al lui Coşbuc, care-şi făcuse abia intrarea în regat – unde se va aşeza definitiv mai vechiul colaborator al Tribunei —, prin publicarea în fruntea Convorbirilor, înaintea „generației tinere”, a Nuntei Zamfirei, poemă plină de vuietul de petrecere năsăudeană între grăniceri, nu era nici o potrivire. Şi firea celor legați împreună printr-o decizie ministerială era cu totul deosebită, mai mult chiar: antagonică, între Vlahuță, un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru păreți ai locuinței, sălaş fericit într-o a doua căsătorie cu o femeie cuminte, şi între Coşbuc, plin de zbucium studențesc maghiaro-german, incapabil de a fi reținut şi stăpînit, în ciuda căsătoriei sale cu sora librarilor Sfetea, şi veşnic ispitit între păhărele unor prieteni mai tineri, cari aveau apoi impia măgărie de a rîde de ciudățeniile lui.

Probabil Coşbuc a fost acela care a căutat colaboratori, adecă de fapt înlocuitori şi, la cea dintîi ocazie, succesori, între tinerii scriitori ardeleni. La Tribuna va fi cunoscut aprinsa fire luptătoare a urmaşului de nemeşi hunedoreni, Ilarie Chendi, a cărui pornire pasionată se oglindea şi în fața cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc şi obrajii îmbujorați de patimă. Chendi, adecă de fapt Cîndea, în forma pe care o adoptau nobilii români, cnezii şi voievozii, cînd treceau la legea şi la limba stăpînilor

maghiari din cari tînărul critic avea ceva într-însul, fusese ziarist la Sibiu, pişcase în dreapta şi în stînga, nemerise onoarea unei femei, al cării soț, un dac aspru, intrase cu biciuşca în redacție; peste cîteva zile cel aşa de sîngeros ofensat trecea munții, şi aici, în tovărăşii liberale, mutase verva sa în domeniul literaturii. Aducea cu el lecturi fără îndoială întinse, dar numai în domeniul scrisului german, ca fost elev al unui gimnaziu săsesc şi, cu un diabolic instinct al pamfletului, un personalism care, străin de orice sistem şi rebel față de orice consecvență, nu pierdea nici un prilej de răzbunare, iar, cu aceste însuşiri şi defecte, o siguranță înnăscută a gustului, care-l făcea, cutezător cum era, de cel mai mare folos pentru a curăți bălăria uşoară ce invadase terenul scrisului românesc; uneori, şi supt influența mediului academic, unde căpătase un loc de bibliotecar, gîndirea-i mergea pînă la stabilirea de adevăruri istorice în domeniul său şi, în tovărăşia unei fete, dra Carcalechi, cu care l-a legat o pasiune terminată prin sinuciderea ei – pe cînd pe dînsul îl pîndea nebunia —, el începuse şi publicații de texte, ca aceea a scrisorilor lui Alecsandri.

Robit şi stăpînit de dînsul, încerca primii săi paşi în poezie, căreia-i aducea solida-i educație literară de caracter german, cîştigată în casa părintelui, care era un respectabil director de liceu braşovean cu craniul eshilean şi cărunteți patriarhale, Ştefan O. Iosif. Cu totul deosebit şi ca suflet de prietenul înaintea căruia nu putea să aibă o voință, palidul tînăr slab, cu figura vagă şi marii ochi trişti, care spuneau dezorientare şi vis, dădea noii poezii o notă cu totul specială, în care Eminescu nu era cu nimic şi nici, mai ales, filozofia lui, credințile lui, lărgimea lui de orizont. Picurau, în această inspirație pură şi săracă, din clara undă a unui izvor de munte ca în pădurile de brazi ale Carpaților lui, stropi de diafană poezie, care corespundea, de altfel, cu desăvîrşire tendinților din Apus în vremea care merge de la Verlaine, „sărmanul L'ilian”, cu care se potrivea şi viața lui Iosif pînă la marea iubire şi teribila tragedie care l-a cuprins pe acesta, la germanul Stephan George. Intru cît corespundea un asemenea temperament cu militantul realism al revistei lui Haret îşi poate da sama oricine.

Rezultatul împunsăturilor zilnice ale lui Chendi, car'e-i făceau, pe lîngă mulți cetitori, pe cari o asemenea atitudine îi ațîța, ca, mai tîrziu, la matchurile de box, şi atîția duşmani, şi-l separau de intențiile ministeriale, care erau numai de înfrățire, de pace, fie şi dulceagă şi nulă, a fost că revista nu mai putea să se menție. Atunci, fără să fi avut eu cu dînsul alte legături decît acelea dintre cetitor şi bibliotecar şi, o dată, o cerere de articole pentru Tribuna, în care apăram partea Ardealului în cultura românească împotriva lui Hasdeu care, relevînd cu dreptate rolul boierilor noştri de la începutul secolului al XIX-lea, aruncase o piatră în statuia convențională a lui Gheorghe Lazăr, pe o vreme cînd orice era ardelean trebuia să fie sfînt pentru noi, Chendi a întins o undiță către profesori şi istorici, afirmînd cu un rar curaj, obişnuit la dînsul, că scrisul lui Bogdan şi al meu cuprinde mai multă literatură adevărată decît lînceda producție a beletriştilor recunoscuți. Peste cîteva zile, în numele lui şi al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s-a propus să iau conducerea modestei reviste în alb veşmînt de mironosiță, fără chenare, fără ornamente, dar în care se zbătuseră pînă atunci atîtea

războinice porniri.

Şi, faţă de duşmăniile idioate care şi astăzi urmăresc „sămănătorismul” din partea unui „modernism” şi „europeanism” care a atacat din pretenţie, dar în mare parte şi din cauza amintirii refuzurilor implacabile pe care le-a întîlnit atunci, cu fanteziile sale marine şi alte tentative literare, un Lovinescu, care totuşi îmi dedica nu ştiu ce studiu de filologie latină, mă simt dator să arăt de ce, avînd atîtea sarcini, griji şi duşmănii, la peste treizeci de ani, cînd nu se mai îmbarcă nimeni în aventuri, am primit propunerea\.

Încheiasem cu Epoca. Nu-mi fusese greu să recunosc ce se ascundea supt prietenia cu care fusesem întîmpinat acolo. Filipescu, încredinţat că trebuie o puternică lovitură de lopată – şi el era meşter să le dea – în apele moarte ale unui politicianism demoralizant, de ale cărui practici se trudea să se desfacă însuşi fără a reuşi totdeauna îşi alesese ca aliat pe junimişti, cu bătrîneţa în răpede înaintare a lui P. P. Carp şi cu ambiţia, veşnic vie, a lui Maiorescu, care rîvnea către locul prim in ciuda legăturilor aşa de vechi cu acest prieten al său, şi astfel, contra benignelor acceptări ale lui G. Gr. Cantacuzino, contra îndărătniciei generalului Manu şi ascensiunii neliniştitoare a unui om cu un talent aşa de periculos elastic ca al lui Take Ionescu, căuta el să înjghebe un front de intransigenţă morală al conservatismului pur. Delavrancea, aprigul luptător liberal de la Voinţa naţională, îi aparţinea acum cu totul şi scînteierile, aşa de uimitoare şi totdeauna nouă, ale elocvenţei acestuia, erau un puternic mijloc de a cîştiga mai ales tineretul. Privirile cîştigătorului de oameni care era Filipescu se îndreptară însă şi spre mine, care ar fi fost să mă înşir lîngă valorile tinere ale junimismului de la Convorbiri, ca să rivalizez cu jocurile de floretă ale geografului Mehedinţi, pornit spre o carieră politică pe care o visa aşa de mare şi pentru care i se va da şi sacerdoţiul Convorbirilor, ca şi cu dibăciile retorice ale altor „maiorescieni”, meşteri în glas şi degetul arătător, şi chiar cu pătrata afirmaţie de suficienţă a lui Pangrati. Anume conversaţii cu privire la viitoarea soartă a ţeranilor, anume sugestii cu privire la acţiuni de stradă pe care, după 1906, le-aş putea încerca eu pentru folosul unui partid căruia n-aveam intenţia să-i aparţin mă vor nelinişti şi mai mult pe urmă. Dar mai ales va fi decisivă experienţa cu Maiorescu, pe care o voi atinge îndată.

Dar, pentru mine, a vorbi despre ce începusem a spera prin articolele franceze din L’Indépendance Roumaine, adecă despre acea imperioasă nevoie de renovaţie, pornind de la factorul moral ca să se ajungă la noile instituţii, sprijinite, în chip original, pe tradiţia în viaţă şi pe realitatea în sfîrşit recunoscută, a vorbi, zic, despre ce-mi era mai scump decît orice în paginile acelei tinere reviste pentru popor, purtăreaţă şi ieftenă, lipindu-se de suflet şi prin aleasa modestie în formă, care pleca desigur de la discreţia lui Vlahuţă, a acelei publicaţii în care nu putea să fie nici un interes politic, aceasta însemna tot ce era mai potrivit pentru îndărătnica mea propagandă.

Fireşte nu eram să dau acolo nici versuri, cum nu mai scriam de mult, şi n-aş fi vrut să supăr pe nimeni prin învierea mea supt acest raport, nici povestiri de imaginaţie, spre a căror proză,

larg întinsă, şi neapărat banală, de la o bucată de vreme, n-am fost atras niciodată, lipsindu-mi şi naivitatea necesară bunilor povestitori. Îndemnul spre teatru, unde se încercau pe atunci profesorii, chiar, cred, d. C. Rădulescu-Motru, mi-a venit mai tîrziu numai, anume pagini istorice cerîndu-şi şi astfel întruparea. Probabil că în intenția lui Chendi nici nu era să aibă de la mine altceva decît hermina universitară, fără o contribuție reală şi, desigur, dacă aş fi ştiut-o, nu i-aş fi stricat socotelile dar nici n-aş fi primit una din acele figurații care m-au dezgustat totdeauna, lăsîndu-le bucuros mulților amatori. Unde sînt, înțeleg a face ceva, iar acest ceva să-l leg de linia, drept trasă, a vieții mele însăşi.

Am dat deci în Sămănătorul, ale cărui proporții reduse erau, de altfel, potrivite pentru aşa ceva, scurte articole de direcție literară, dar şi culturală, foarte adesea socială şi politică, fără caracter de partid şi peste deosebirile de partid, contra lor chiar, articole în care se manifesta un crez de care odată cu viața nu mă puteam despărți. În cronica revistei am încercat să reconstitui şi medii patriarhale prin care voiam, să dau un exemplu vremilor rupte din legătura firească, şi astfel mi-au răsărit din nou în minte văile dorohoiene, satele de răzeşi, curțile de proprietari ale adolescenței mele, cu toată umanitatea de multe feluri care se cuprinsese odată în ele. Fostul colaborator de la Revue critique avea obişnuința dărilor de samă şi a notițelor şi, astfel, de la număr la număr, am ajuns să semnalez şi să judec, să recomand călduros de cele mai multe ori, tot ce se strecura din literatura curentă, adecă, mai limpede, din vădirea unui spirit greşit, care trebuia distrus, şi a unui spirit sănătos, care trebuia încurajat.

Din colțurile primelor manifestări, de la Floarea albastră, de la Făt-Frumos de la Bîrlad, creată de sfiosul, fragedul ofițer, cu fața de domnişoară romantică şi ochii imenşi, Emil Gîrleanu, scriind supt pseudonimul”Emilgar” încă de cînd se ajutase cu el pentru ceva literatură Xenopol la Arhiva sa, veniră, pe rînd, şi acesta, dar, mai înainte şi mai ales d. Mihail Sadoveanu M, cu siguranța lui robustă în impresionantele nuvele, de un captivant misticism al naturii şi al sufletului omenesc, reunite, apoi bizarul, inegalul înşirător de povestiri cu copii şi cu oameni neisprăviți, Vasile Pop şi năvalnicul brăilean cu obrajii de foc şi ochii de pirat Sandu Aldea îndrăgostit al pămîntului, precum şi atîția alți colaboratori. Iar eu făceam cu multă rezervă, ca să nu am aerul că-mi arog o dictatură, alegerea bucăților pe care mi le aducea de obicei Iosif şi, cu o răbdare care nu m-a părăsit nici pînă acuma, iubind această funcție aşa de umilă, dar care cere nebănuite mijloace de inteligență şi de tact şi permite a da „lucrul curat”, le şi corectam pe şpalturile cu frumoasă literă ale”Minervei”. Aceasta era sarcina mea exclusivă, pe care nu înțelegeam s-o împart cu nimeni, harnicul biograf şi fanaticul adorator al lui Eminescu, I. Scurtu, bun băiat şi sigur prieten, pe care l-am luat şi în excursiile mele, mărgenindu-se să adauge din cînd în cînd la o bibliografie pe care o doream cît se poate de complectă.

N-am avut niciodată şedințe ca acelea de la Convorbiri, solemne cînd prezida Maiorescu, hazlii cînd se uita de prezența chiar a şefului, nici ca acelea, dezordonate, din cercurile de boemi de la revistele tinerilor, ori acelea, pedante, de la alcătuirile care s-au format îndată contra Sămănătorului,

alcătuiri în care unul cetea, iar ceilalți nu știau cum să-și ascundă ori invidia, ori urîtul, asemenea cu ședințile pe care, cu mult înainte, le-a imortalizat umorul unui Washington Irving în Sketch Book al lui. O asemenea sarcină n-aş fi luat-o asupra mea şi, de altfel, aveam atîta de lucru, încît uneori, pe cînd tinerii mei amici vorbeau între dînşii ce voiau, în putinele seri petrecute în odăițele mele din strada Buzeşti, trebuia să mă primblu ca să gonesc somnul care-mi urmărea oboseala. N-am pe suflet nici o „serată literară”, cu tot ce ele aduc ca artificialitate, pretenție, mondenism înțepat, genialitate pregătită la oglindă şi zădărnicie. Primeam prieteni cari erau liberi să vorbească între dînşii ce şi cît pofteau, şi ei aveau bunul simț de a nu vorbi literatură care, aceasta, a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate, care cu greu se poate împărtăşi altora de însuşi făptaşul ei. Venea pe acolo şi cel mai bun elev al meu de atunci, Vasile Pârvan, care avea gînduri de viitor, a căror mărime şi al căror succes strălucit nu le puteam bănui îndeajuns, şi silueta lui fragilă a fost prinsă într-o fotografie a grupului pe care din nenorocire n-am mai putut-o regăsi. Un Slavici, cu ale lui romane bizantine, de o puternică structură, un Brătescu-Voineşti, pe care nici nu-l văzusem vreodată, cu fineța unică a notațiilor sale psihologice, se adăugeau la cei fără un contact personal. Făt-Frumos se mai ținu un timp, pînă ce căsătoria lui Gîrleanu aduse pe ofițerul demisionat şi fără mijloace într-o odăiță la doi paşi de mine, aşteptînd postul de secretar la acea revistă politică, Neamul românesc, de care directorul Sămănătorului nici nu visa. Iar, la Pesta, Luceafărul dlui Tăslăuanu, căruia d. Goga, încă necunoscut, îi da frumoase versuri iscălite N. Otavă (Octaviu-Tavi), urma de la sine acelaşi ritm. Aşa încît, la capătul Istoriei poporului românesc în limba germană, puteam spune, în 1904, că toate trei revistele de tineret sînt în serviciul aceluiaşi ideal şi urmăresc aceeaşi instaurare a unui nou şi puternic crez, – lucru care mi s-a imputat aşa de violent, deşi el nu făcea decît să exprime o incontestabilă dar, e drept, pentru mulți neplăcută, realitate.

Dacă e vorba de „curent” care era, el nu trebuie căutat la Sămănătorul şi osîndit deci ca „sămănătorism”. Originile lui erau mai depărtate; ele se află în Epoca, în L'Indépendance, în România Jună, în legătură şi cu tradiția lui Eminescu, lui Alecu Russo, din care un capricios ofițer, Mărgăritescu, va da o bună traducere la tipografia mea, şi a lui Kogălniceanu. Şi, fără a se întrebuința nici unul din mijloacele unei abjecte demagogii literare, care se va uni mai tîrziu, la alții, cu cea politică, acest „curent” prindea. Cele trei sute de exemplare ale revistei se epuizau răpede, Filip singur făcîndu-le socoteala, pe care noi n-o ştiam, poate nici proprietarul improvizat, Iosif; în şcoli, Sămănătorul se cetea supt bănci, iar în Ardeal el a ajuns mijlocul de căpetenie prin care o nouă generație, cu alt orizont decît al discuțiilor cu stăpînii, la care o dată a fost atras şi d. Goga, se punea în legătură cu clocotul de optimism activ din Regat.

În lumea politică desigur nu se cetea Sămănătorul, cum nu se cetea nici un fel de literatură, afară de un mic grup de femei inteligente, ca dnele Adina Olănescu şi Marghiloman, cea din urmă reuşind să facă a se pomeni scrisul românesc şi într-un discurs la Cameră, ceea ce era o adevărată

revoluție. Fără a fi un cetitor asiduu în domeniul poeziei şi nuvelei, Filipescu, atît de vioi şi de atent la ce se petrecea în jurul său, şi-a dat sama cel dintîi că această mişcare literară, de un caracter aşa de energic naționalist, corespunzînd deci noilor tendinți ale spiritului său, poate deveni o forță şi în alt domeniu. Astfel s-a ajuns la contactul meu, menit să fie de un singur moment, cu viața politică, şi chiar cu viața politică de partid.

Nu voi uita seara în care, întîlnindu-l la Şosea, Filipescu a început să-mi vorbească, la început fără nici un gînd de a întrebuința curentul pe care începea să-l zărească, de veştejirea partidului în care stătuse neclintit de la întoarcerea sa de la studii, partid pe care-l ajutase cu munca şi cu averea şi în serviciul căruia pusese un aşa de extraordinar temperament. I-am arătat că nu putea să fie altfel, odată ce se lucra tot cu aceiaşi oameni, de mult îmbătrîniți, raliarea lui Delavrancea făcîndu-se la o dată din viața acestuia în care el putea să aducă, desigur, un aşa de mare talent oratoric şi un nediscutat prestigiu literar, dar nu şi tumultul de idei şi soliditatea de convingeri ale tinereței şi primei maturități. Filipescu vedea viitorul foarte în negru, fiind dezgustat şi de unele intrigi de la Curte, unde vedea curioase fantome, care desigur nu corespundeau cu realitatea. M-a întrebat de ce nu vin tinerii la, dînşii, fiindcă se pare că grupul maiorescian de la Convorbiri nu-i impunea peste măsură, înțelegînd cît de mult însemna la dînşii retorica învățată – d. Mehedinți jongla la întruniri cu trei nume: regele Carol, Eminescu şi Petre Carp, restul fiind comparații aduse de acasă şi gesturi în vînt. I-am explicat că sînt acum şi altfel de tineri, cari cred şi cari luptă, dar aceştia nu pot veni decît unde ar fi primiți cu ideile lor cu tot, idei aşa de puternic desemnate încît erau însăşi rațiunea lor de a fi în viața publică.

— Dar dacă aceste idei sînt adoptate?

Şi, apoi, mi-a vorbit de o apropiată întrunire publică în care, contra coaliției oportuniste dintre Cantacuzino şi Take Ionescu, se va ridica glasul conservatorilor cu credinți şi al junimiştilor fuzionați cu dînşii. Cu acest prilej s-ar putea enunța şi un nou program.

Sînt încredințat că acest om plin de perspicacitate, format într-o serioasă şcoală genevează, aceea care ne-a dat pe frații şi verii Goleşti, pe Brăiloiu şi pe atîția alții cu un spirit deosebit de al „parizienilor", nu şi-a închipuit că ar fi vorba de încă un val de postulanți şi de candidați la situații înalte sau măcar la onoarea vitrinei. Cutare scrisoare a lui, ieşită la iveală mult timp după moartea-i, arăta ce preocupări nobile îl asaltau în această vreme de îndoieli, de dibuiri, de temeri şi de amărăciune.

Dar, în asociația conservatoare care făcea opoziția, de onestitate şi de principii, căreia Delavrancea îi dase formula de „revizuire a conştiințelor", mai erau şi alții, deprinşi cu normele invariabile ale vechii politici româneşti, pentru care tot ce nu e interes practic aparține numai aparențelor „drapării". Eram obişnuit să văd la mine în casă pe „colegul" Maiorescu, pe care abia-l puteau încăpea păreții goi ai căsuței din aleea Alexe Marin, numai atunci cînd era vorba de o alegere de rector sau de senator universitar, şi atunci repeta – singurul lucru care mi se cuvenea, se vede – stereotipa întrebare dacă „doamna se simte bine la Bucureşti". Deodată l-am văzut pe omul politic de

atîta importanță supt un aspect mai vioi şi mai actual. Mi-a vorbit, cu acea vibrație metalică pe care putea s-o deie după voie frumosului său glas, despre întîlnirea mea cu Filipescu, despre angajamentul pe care-l luase acesta. Fireşte el trebuie ținut, dar şi eu să mă gîndesc cît de greu ar fi ca ei, cu tot ce înseamnă, să declare că „au fost nişte proşti”, cari au să învețe de acum înainte. Dar oare nu e totuna dacă la întrunirea care trebuia să fie un mare eveniment, capabil să influențeze pe rege şi să mişte opinia publică, eu aş rosti un crez, a cărui acceptare ar semnifica-o aplauzele înseşi cu care ar fi întîmpinat?

Desigur că nu era totuna, dar m-am gîndit, precum am făcut-o deseori în viața mea – şi de fiecare dată am greşit – că o prea hotărîtă intransigență din partea mea ar putea să strice un lucru bun, care fără aceasta s-ar putea face. Şi apoi, din parte-mi, în folosul luptei pe care o duceam, puțin era oare ca de pe tribuna unei astfel de adunări, cu un Carp, un Marghiloman, pe lîngă Filipescu, lîngă mine, să se rostească acele credinți pe care le introdusesem oriunde-mi fusese cu putință? În sfîrşit, m-am învoit.

Întrunirea, la Teatrul Liric, a fost foarte frumoasă. Nu atîta public, dar reprezintanții, demni de respect, ai unei intelectualități care fără îndoială n-avuse în viața publică rolul ce i se cuvenea şi care nu putuse pătrunde în unele situații decît părăsind în mare parte aspirațiile sale intime şi imitînd, nu fără silă, practicile „democratice” ale partidului liberal. Delavrancea părea indispus, şi nu arăta deloc bucuros că întîlneşte pe aceleaşi scînduri pe prietenul literar cu care nu se mai vedea deloc, vechile zile ale cercului de conversație şi de întîmplătoare lectură fiind de mult uitate. Niciodată nu apărusem înaintea unei mulțimi care nu caută ce e nou sau plăcut într-o conferință, ci numai ceea ce poate servi unei acțiuni. Dar timiditatea mea, datorită vieții grele pe care o dusese acela care, şi după studiile în străinătate, era pentru botoşănenii săi tot „băiatul cocoanei Zulnii”, mi-a dat acea îndrăzneală pe care o au numai oamenii cari caută să scape cît mai răpede dintr-o situație insuportabilă. Am încercat să arăt că grupul politic care mă invitase, dar căruia avusem prudența de a nu-i da obişnuita adeziune, poate relua legătura pe care conservatismul o pierduse şi la care liberalismul unei clase orăşeneşti improvizate şi tulburi nici nu se poate gîndi, legătura cu cele două mari forțe: a tradiției istorice, de unde vin conducătorii partidului, şi a pămîntului, a țeranului, care singur poate să deie o adevărată bază acelor cari nu trebuie să se depărteze de comunitatea cu cine lucrează pe moşiile lor şi cari trebuie să le ajungă statornici colaboratori, înțeleşi, prețuiți şi iubiți.

Se pare că aceste cuvinte, spuse sincer şi cald, fără nici o grijă de efect, cu totul dincolo de mimica maioresciană şi de focurile de artificii romantice, au răzbătut în inimi. Carp a spus cîteva cuvinte amabile înainte de a cere asistenților un singur lucru: să aştepte ca Dumnezeu să-i inspire, ceea ce nu era o încheiere banală. Marghiloman m-a sărutat şi m-a dus în splendida lui cupea la Maiorescu care, cîteva minute, în holul primirilor intime al casei lui din strada Mercur (ciudat nume!, mi-a recunoscut calități la care eu însumi nu mă gîndisem niciodată.

Dar cu această zi de martie nu era să se înceapă de fapt tovărăşia la care se gîndise Filipescu.

Fusese vorba ca Epoca, la care lucra cu tact un om de inteligența şi experiența dlui Pisani, sămi fie încredințată. Zilele treceau fără ca legătura mea cu ziarul să fie alta decît tipărirea discursului de la Teatrul Liric. Începusem a mă îndoi de sinceritatea demonstrațiilor al căror obiect fusesem. O rezistență îndărătnică se pregătea împotriva intrusului, şi nu-mi dădeam samă cu cîtă grabă lucra clanul din jurul lui Maiorescu pentru ca drepturile să nu-i fie ştirbite. În sfîrşit, lucrurile se lămuriră cînd în foiletonul ziarului pe care aş fi trebuit să-l conduc a apărut un atac împotriva Sămănătorului, iscălit de tînărul Lovinescu, ale cărui produse literare nu le putusem primi şi căruia nu-i putusem da, conform unei somații făcute în plin iarmaroc al Folticenilor, de unde era originar, traducerea de Odobescu a lui Pausenias, de care, departe de a voi să mi-o apropriez, nu auzisem măcar că există.

M-am hotărît să mă plîng lui Maiorescu. O dată, de două ori, de trei ori m-am prezintat la uşa lui fără să pot fi introdus. Am fost asigurat însă că-l pot găsi spre seară. Şi în adevăr lampioanele aprinse la poartă păreau să-mi spuie că stăpînul e acasă. În acelaşi hali unde mi se făcuseră cu cîteva săptămîni înainte solemnele laude, am zărit în fund pe colegul Pangrati, care nu s-a mişcat. Maiorescu însuşi îmi ieşi înainte, foarte jenat şi foarte grăbit, ca să-mi ceară o răpede explicație a vizitei, motivîndu-şi atitudinea prin aceea că dă un prînz unor persoane de distincție. Am răspuns că n-am venit cu intenția de a mă adăugi lor, ci ca să ating o situație neaşteptată şi neplăcută. Am arătat de ce e vorba.

— A, li-te-ra-tu-ră? , dar noi facem po-li-ti-că...

Tot sîngele mi s-a suit în cap şi nu m-am putut împiedeca de la observația că totuşi prin „li-te-ra-tu-ră” şi el a ajuns unde este în „poli-ti-că”.

De atunci nu m-am întîlnit cu ilustrul profesor şi importantul om de stat decît la Universitate, unde uneori grația lui îmi promitea să mă ia cu trăsura, dar el uita promisiunea îndată ce votam contra unor interese de partid şi de grup personal, pe care totuşi le-am menajat aşa de mult încît n-am vrut să-i pregătesc un moment penibil întrebînd în domeniul literaturilor cunoscute mie demult pe d. Mihail Dragomirescu, candidat la o catedră de... ce predă, cu eleganța care se cunoaşte, nu însă fără să fac pe Ioan Bogdan a-i comunica în scris, prin. poştă, supt ochii mei veghetori, opinia pe care-mi permiteam s-o am față de d-sa.

O singură dată am mai intrat în casa cu lampioanele, şi cred că e bine să povestesc întîlnirea, care cuprindea însă şi pe alții, căci, oricît. ar fi prinsă lumea astăzi de alte griji, tot se va găsi cîndva un om,, măcar un autor de teză de doctorat, pe care aceste lucruri să-l intereseze puțintel.

Maiorescu trebuise să-şi părăsească o catedră pe care, şi în mijlocul celor mai straşnice furtuni politice, o ocupase în chipul cel mai credincios, chiar dacă aceeaşi inegalabilă artă de prezintare dădea an de an exact aceleaşi iucruri, în exact aceeaşi formă, orice conlucrare cu studenții fiind imposibilă la un profesor care se ținea, cu oricine alții decît tinerele genii pe care le forma, la o asemenea înălțime.

Cruzimea luptelor politice făcuse ca, supt ministeriatul lui Haret, d. Gh. Adamescu să iscălească o adresă în care se făcea cunoscut „dlui profesor T. Maiorescu” că, deoarece a refuzat de cîteva ori să participe la activitatea unor comisiuni de examen, e pus în retragere pentru limita de vrîstă. Atît.

Îşi poate închipui cineva indignarea care ne-a cuprins pe toţi aceia cari, indiferent de relaţiile personale, pline, adesea, de jigniri nemeritate, eram în stare să măsurăm proporţiile omului. Deşi nu fusesem printre invitaţii din seara lampioanelor aprinse, mă aşezasem în primele rînduri ale revoltaţilor. S-a ţinut o şedinţă la Universitate, cu obişnuitul zgomot confuz de opinii în mare parte absurde, şi s-a ajuns la rezultatul că o comisiune se va prezintă la Maiorescu pentru a-i arăta durerea şi revolta noastră şi a-l invita la o şedinţă solemnă, în care, în faţa studenţilor, i s-ar pune în lumină activitatea. S-a ales rectorul, C. Dimitrescu, decanul Facultăţii de litere, Bogdan şi, eu toată împotrivirea mea, care, locuind la Văleni, n-aveam nici redingota obligatorie pentru o astfel de misiune şi faţă de un astfel de om, – eu.

Ne-am prezintat tustrei în casa albă din strada Mercur, şi o emoţie sinceră ne însufleţea. Maiorescu a apărut, glacial, şi cu o privire rea în ochii încă aşa de vii. A vorbit fiecăruia despre ce credea că-l putea ofensa mai mult. L-a întrebat pe”Coco”, tip de leneş inteligent, dacă-şi continuă cu acelaşi spor activitatea, şi-a exprimat mirarea că Bogdan, filolog, se interesează şi de filozofie – şi Bogdan, care nu ştia cum îl maltratează şeful său politic în scrisori personale, s-a scuzat prin aceea că, foarte tînăr, a făcut un raport despre şcolile din Germania —; mie mi-a socotit anii de cînd n-am mai ocupat scaunul pe care fusesem poftit. Refuzul de a apărea în şedinţa solemnă a fost scurt, net şi casant. În zădar ceilalţi doi au stăruit, rugători. N-am mai putut răbda: venise, cum mi se întîmplă mie, clipa cînd, orice ar fi, nu pot tăcea. I-am spus că nu e vorba numai de noi, pe cari e liber a nu ne preţui, ci de studenţii noştri, ai tuturora, şi de o societate pe care nici la început junimiştii n-ar fi trebuit s-o despreţuiască, dar care azi nu merită fără îndoială despreţul lor. Energica figură colorată se aprinse şi mai tare şi, gestul dispărînd, omul se ivi.

— Şi crezi d-ta că noi n-am avut inimă?

— Dacă aţi avut-o, e păcat că pînă astăzi n-a ştiut-o nimeni...

Ne-am închinat şi am plecat. Totuşi şedinţa s-a făcut, dar cu Dissescu, Trimalchionul generaţiei sale, complect cufundat în toate confuziile morale şi, fireşte, fără mine. Ba, omul care-şi descoperise o inimă s-a lăsat serbătorit şi la Iaşi...

O inimă care nu era din cele mai bune. Încă o amintire, două, şi mă întorc la lucruri care aparţin domeniului public, şi sînt deci mai vrednice de povestit.

Excelent decan, împăcînd toate divergenţele prin paşnica lui înfăţişare blondă, răpede cărunţită, prin zîmbetul luminos care-i răsărea în adîncii ochi albaştri, Ioan Bogdan a fost îndemnat de prieteni să candideze la rectorat ca urmaşul bunului său prieten C. Dimitrescu. Pentru aceasta şi-a luat toate precauţiunile, a vizitat pe toţi colegii, ba a mers şi la şefii de partid: şi la atunci tînărul conducător

al partidului liberal I. I. Brătianu, care-l va fi considerat cu acea privire ironică în care se cuprindea atîta insultă şi care, din nenorocire, i-a rămas atît de obişnuită încît a ajuns să diformeze o faţă aşa de bărbăteşte frumoasă. I s-au dat toate asigurările, care aveau valoarea celor ce se pot căpăta de la un politician – şi de fapt Bogdan a fost ales.

A fost ales, dar n-a putut funcţiona. Cu inefabilul Dissescu în frunte, aşa de distras cînd nu era vorba de interese pe care ştia perfect cum să şi le apere, unii colegi de la Drept i-au organizat un perfect sabotaj. N-a putut ţinea o singură şedinţă cu acel Senat universitar, aşa de greu de maniat pentru cine n-a căpătat în luptele politice cunoştinţa mijloacelor prin care se înlătură greutăţile.

Rectorul boicotat avea dreptul de a cere ministrului măsuri contra intriganţilor cari refuzau să-şi îndeplinească datoria impusă de lege. Aşteptînd propuneri şi gata de tranzacţii, Bogdan s-a sfiit să o facă. Scos din cercul amicilor săi, al colegilor de la Litere, cu demonul politicianismului în faţă, omul de obicei aşa de dibaci s-a pierdut cu totul; se adăugeau şi cele dintîi simptome ale unei epuizări nervoase, în curioasă legătură cu cancerul care peste mulţi ani de zile îl va distruge. Atunci, adversarii neloiali au căzut asupra ministrului.

Acesta nu era altul decît Maiorescu, căruia Bogdan îi stătuse la îndemînă pentru orice, şi mai ales pentru plasarea, unul după altul, a obişnuiţilor casei din strada Mercur. Iar hotărîrea ministrului a fost: destituirea rectorului, cea dintîi şi ultimă măsură de acest fel, care nu s-ar fi luat faţă de un hoţ, de un falsificator, de un imoral.

Aveam o audienţă la regele Carol cînd s-a semnat decretul. Maiorescu întîrzia. În sfîrşit uşa s-a deschis şi el a apărut în prag, cu un zîmbet de satisfacţie. M-a zărit, şi arăta că-i pare bine de marturul mulţămirii sale răutăcioase. – Ştiu ce aveţi acolo, i-am spus. – Da, destituirea lui Bogdan.

Pe urmă ne-am întîlnit în Cameră, mai ales cînd el era, înlăturînd pe Carp, puternicul prim-ministru, acela care va decide intervenţia în Balcani, şi va avea mîndria de a „pacifica” Balcanii prin pacea de la Bucureşti, la care, cu părere de rău, n-am putut aplauda. Cînd însă, la 1912, s-a ţinut la Londra cel dintîi congres de istorie la care am fost trimes – „trimes“ e, cum se va vedea, un fel de a vorbi, iar înainte de aceasta dările de samă purtau ca reprezintant al României la congrese de istorie pe d.”Étienne (Jean)”, adecă d. Ştefan C. Ioan —, şi fusesem invitat pentru secţia de bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secţiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca reprezintant al Facultăţii şi pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitaţia adresată statului român. Crezînd că e din însărcinarea lui Maiorescu, m-am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc.

Discuţia a fost din cele mai interesante. – Dta trimes al României? Da? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poţi merge pentru Universitatea din Bucureşti, iar altul, Xenopolu de pildă, pentru cea din Iaşi. Dar pentru România! ... – Atunci nu voi merge. – Cum pofteşti.

Din banca sa, vecină cu a miniştrilor, Ioan Lahovary, îmbujorat, pipăind cu ochii de miop şi totdeauna gata de vorbă, observase. – Dar ce s-a întîmplat? – D. Maiorescu nu crede că aş putea

reprezintă la congresul de istorie din Londra România. – Oh, oui, oh oui... Vous êtez de ceux qui mettent les pieds dans le plat. Am încremenit de această manifestare a celei mai perfecte politeţe boiereşti. – O merit de vreme ce ţi-am vorbit.”Vărul” meu, după obiceiul fanariot de a-şi căta rudele pînă la al douăzecilea neam, Sebastian Moruzi, splendidă întrupare de boier luptător şi, pe lîngă aceasta, boier de Moldova, cu ascendenţi domneşti şi fin apreciator al ideilor, care era apoi el însuşi un scriitor de talent, mă văzu în această stare şi prinse a mă cerceta. – Îmi dai voie să vorbesc cu Take Ionescu? (Voi arăta aiurea cum mă împăcasem cu acesta.) – Nu te însărcinez.

A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toţi aceşti oameni cari nu fac decît să fabrice duşmani. – Vei merge la Londra ca reprezintant al României. – Ca reprezintant oficial? – Da.

Am avut oarecare mirare cînd, a doua zi, Dissescu, ministrul de Instrucţie, îmi vorbea de bancherul său, la care aveam să mă adresez pentru cheltuieli, dar el a revenit, spuind că ministerul îmi va trimete banii acasă.

La Londra am fost primit peste aşteptările mele. Dacă, în secţii unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mîncase jumătatea de oră, în secţia de bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată preţuirea tînărului care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus (imponiert) aşa de mult“.

Dar, pe cînd toate ţerile îşi aveau preşedinţi, secretari, România rămăsese fără. Nu ştiam obiceiurile, şi n-am întrebat. Dar, cînd, în casa din Cromwell Place, înaintea căminului, vorbeam cu Mişu, ministrul nostru, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine. – Cum, nu ştii? Dar dta n-ai fost reprezintantul României! Şi iată-l povestindu-mi cum, o dată, concediat mai răpede de Maiorescu pentru că aştepta „imbecilul” de X, a aflat de la X că acesta n-a fost primit mai răpede pentru că, spunea tot Maiorescu, nu mai pleca „imbecilul de Mişu”.

Iar, la Cameră, Maiorescu, care primise elogiosul raport al lui Mişu, ami întindea o mînă de francă prietenie cu cuvintele: Eh, collega! Tout zst bien qui finit bien!

O, ce e viaţa, cetitorule, ce e viaţa!

Cuvîntarea, unică, de la Teatrul Liric, m-a pus însă în legătură cu P. P. Carp.

Cu totul altă fire la coborîtorul răzeşului vasluian din secolul al XVII-lea, Carp Lungul, şi aceasta cu toate legăturile pe care le avuse el cu iuncării germani de pe la 1860, epocă de început bismarckian şi de pregătire a marii ofensive naţionale, aristocraţia în frunte, cu acei tineri, deci, de la cari avea scrisori purtînd adresa”Bojar von Carp“, rătăcite printre documentele familiei care fuseseră puse la dispoziţia mea.

Pentru a vedea aceste documente, din care el, care purta o coroană princiară pe trăsura de la ţară şi afirma că a găsit un înaintaş feudal litvan în genealogiile lui Okolski, credea că Vor ieşi îndepărtate şi înalte legături străine, Carp m-a invitat la dînsul, la Ţibăneşti – şi fiecare din amănuntele

acestei călătorii mi-au rămas întipărite în minte.

Nu călătorisem niciodată în vagonul cu paturi, şi el a fost acela care mi-a plătit drumul, răspunzînd la protestările mele că şi el va primi să fac cu dînsul tot aşa cînd îl voi pofti la... moşia mea. În tren am adus vorba de mai multe lucruri cu privire la care nu credeam că-mi va răspunde aşa de neted. Intre altele, de lipsa de interes pe care a arătat-o acelei"Hecube" ce părea să-i fie cauza ardeleană, atunci aşa de scumpă mie, care cercetam adunările, exemplar de disciplinate şi de o aşa de frumoasă frăție între clase, ale"Asociației".

Mi-a răspuns neted că metoda unor lupte lîncede nu-l atrage şi nu-l sileşte a vorbi: – Le-am spus să-mi dea sînge, şi voi interveni. Povestea – şi avea un mare dar de povestitor – cum, cînd teribilul Fonton, ministru rusesc care-şi aducea cățelul la Palat în audiență şi se primbla la Şosea între cele două grăsuțe"Fontoane" ale sale, i-a prezintat un mare dosar privitor la reclamațiile bulgăreşti pentru că păstrăm întărituri pe malul nostru al Dunării, el l-a poftit întîi la masă: şi, cînd i s-a cerut, insistent, răspunsul, şi-a exprimat mirarea că la Petersburg au vreme să scrie atîta hîrtie. Duritatea atitudinilor lui în Parlament, în public dispăruse cu totul: era ceva dulce moldovenesc, duios chiar şi melancolic, ascunzînd poate cine ştie ce nobilă timiditate ancestrală la dînsul [...].

Vechea casă cu două rînduri, pe care Carp o moştenise de la tatăl său, cu odaia de oaspeți jos, întinzînd divanurile îmbrăcate într-un vechi cit de multe colori, cuprindea saloane a căror mobilă cerea urgent o refacere şi o bibliotecă în care cărțile, revistele, ziarele nu erau în rafturi, ci supt ele, şi, sondînd prin movilă, am avut mulțămirea să văd că în nu ştiu ce revistă paginile cu articolul meu erau tăiate. El nu cetea – şi nu pregeta s-o spuie – decît ziarul partidului şi o foaie germană, dar cărțile tinereței lui erau încă păstrate, şi în cămăruța mea am găsit un poem al lui Hamerling pe care-l ceteam cînd mă obosea transcrierea şi rezumatul multelor documente.

La anume ceasuri mă lua cu dînsul pe cîmp, unde totul era în sama unui burtos vechil în care-şi pusese toată încrederea. Cu țeranii nu vorbea, dar pentru meşterii străini făcuse nişte căsuțe civilizate. De altfel, cu toată lumea, de o perfectă blîndeță. Şi conversația se relua mai curînd jos decît la masă, unde, în mjilocul familiei sale, la care se adăugea o guvernantă germanizată, fiica preotului rusesc de la Baden-Baden, el era din nou la postul de comandă. Mi-a vorbit de ai mei, de bunicul Costachi Iorga, care era „un bărbat diştept, dar stricat”, de relațiile lui Carp cu Take Ionescu, de care-i pomenisem, şi el răspunsese că"Take n-are decît să vie şi să vorbim“, de perspectivele lui de viitor, şi o vibrație neaşteptată era în glasul lui cînd asigura că nu va mai guverna niciodată. Uneori se cobora, anume pentru a sfătui, în locul acela unde-i descurcam neamul şi proprietățile, şi amintea tulburările moldoveneşti de la 1866 contra unirii pe care i le trezise în minte un ziar de atunci cu antetul"Lascar Catargiu, cînele laşului", sau îmi aducea, fără altă emoție decît aceea provocată de prezența unui fiu al său la Legația românească de acolo, vestea că au fost măcelăriți la Belgrad regele şi regina.

Am plecat peste vreo trei zile în trăsura cu coroana litvană, ducînd în paner bunătăți pentru

drum, cu acelaşi sentiment pe care mi-l lăsau în copilărie drumurile la casele de ţară, pline de belşug şi de prietenie, din aceleaşi văi ale Vasluiului, unde Carp, în faţa bisericii cu mîndra inscripţie voltairiană a bunicului:

Ioan Carp, cu rangul Agă, de faptele bune gol, Celui care ştie toate închină acest pristol, era cu mult mai mult el însuşi, cel ascuns de privirile tuturora, decît pe larga scenă a vieţii, pe care a umplut-o cu convingerile sale, bune-rele, dar totdeauna oneste.

Dar vremea trebuia să ne puie şi în alte legături, în care, la glumele lui corosive contra celui ce urma altă direcţie, am găsit răspunsul pe care mi-l dădea şi mîndria mea firească şi dreptatea pe care mi-o ştiam.”Ce faci, dezechilibratule?”, îmi strigă el în auzul tuturora la prima întîlnire în Cameră, cu mine ca deputat, şi răspunsul, care se impunea, peste orice consideraţii, a fost:”Mai bine dezechilibrat decît nebun curat” ori, altă dată, îmi arunca în faţă că nu ştiu ce e o mare proprietate şi-i obiectam preferinţa mea pentru altă formă a proprietăţii mari decît castelul feudal între colibele neştiute ale ţeranilor, despreţuiţi şi ca ţerani şi ca români:”Să trecem în secţiuni, domnule preşedinte“, cerea el, despreţuitor şi sec, ca să-şi audă apoi:”Acolo, d. Carp poate fi mai de folos decît a dovedit-o aici“.

Dar ce era în adîncul acestui mare suflet moldovenesc, precum avusem prilejul să aflu în zilele petrecerii la Ţibăneşti, răzbea şi peste aceste neplăcute ciocniri, în care, încolţit, nu putusem face altfel decît să mă apăr. La discuţia legii Dobrogii, el a găsit un cuvînt pentru mine, iar în memorabila şedinţă în care, pe vremea neutralităţii, se discuta orientarea României, el, cel aşa de crud cu Take Ionescu, de ale cărui „prostituţii“ vorbea, atingea elegant deosebirea de vederi, tot aşa de hotărîtă, cu mine, vorbind de „un talent care nu mai are nevoie să fie dovedit”. Cu această ultimă impresie m-am despărţit de omul care, credincios unei fanatice convingeri în şedinţa Consiliului de Coroană, îşi oferea morţii copiii, dar dorea să fie învinsă România pornită pe cealaltă lăture, pentru ca, apoi, să stea dîrz în faţa ocupanţilor, urîndu-le însă victoria contra ruşilor în Moldova, şi să se strecoare cu agonia lui în colţul de la Ţibăneşti, unde era să-l acopere pămîntul livezii strămoşeşti.

Ruptura cu direcţia politică pe care crezusem că trebuie s-o sprijin cu ce mijloace şi cu ce popularitate aveam s-a produs răpede supt presiunea împrejurărilor, care încă din 1906 mi-au arătat cît de deosebit eram ca idei şi tendinţe de oamenii cari aplaudaseră, din prietenie sau din simplu interes, pe vorbitorul de la Teatrul Liric.

Din ce în ce mai mult Sămănătorul, care prezintă şi apăra o întreagă literatură nouă, vrednică fără îndoială de toată atenţia şi iubirea,, se ridica împotriva maniei francomane care, – cum am avut putinţa s-o spun la Paris chiar, între zidurile Sorbonei, la deschiderea cursului meu, după ce auzisem din gura decanului, un om ca d. Brunot, cuvinte a căror inspiraţie venea însă de la Bucureşti, – folosea foarte puţin Franţei însăşi, prea mare şi prea mîndră ca să aibă nevoie de maimuţele superficiale, şi care în ceasul cel mare s-au dovedit şi cinic necredincioase, din boierimea şi „ciocoimea” românească. Da, am cerut, la un moment dat, pentru a se apăra această încă fragedă plantă a scrisului indigen, cetit

abia în cîteva sute de exemplare, vama contra cărții străine la modă, fără a avea însă naivitatea să cred că ea va fi în adevăr impusă.

În această dispoziție de spirit, care nu era numai a mea, ci a unei întregi generații, am aflat că la Teatrul Național, pentru societatea de binefacere”Obolul”, se va reprezintă în limba franceză, cu concursul unui număr de diletanți inteligenți, de cari şi nația lor avea nevoie, o piesă bulevardieră. O protestare mi s-a părut necesară pentru ceea ce, în gîndul organizatorilor, în frunte cu dna Scarlat Ferechide, sora lui Marghiloman, nu era desigur o provocare a sentimentelor pe care le ignorau prea mult pentru a le despreţui. Am adunat pe studenții mei – şi s-au adaus atîția alții – pentru a le spune, nu în sala mea de cursuri, cum n-aveam dreptul, ci în culoarele Universității, ce înseamnă pentru un popor cultul limbii în care de-a lungul generațiilor i s-a întrupat, nu numai gîndul şi simțirea, dar viața însăşi. Pentru seara de 13 mart – fatidică dată şi pentru treisprezece şi pentru Idele lui Mart —, anunțam apoi o adunare cetățenească în sala de întruniri din fața chiar a Teatrului Național, şi aici m-am găsit în mijlocul unei adevărate mulțimi revoluționare, în care, cu toate urîtele obiceiuri ale politicii de partid de a folosi din orice, sînt sigur că nu era un singur agent electoral.

Lumea oficială începuse a se emoționa. Regele era în străinătate. Prințul Moştenitor şi Prințesa”Maria erau aşteptați pentru reprezintație; bătrînul prim-ministru se lăsa condus de fiii săi, Mihai şi Grigore Cantacuzino, cari înțelegeau să nu se ție samă de o manifestație „copilărească”. Marghiloman mi-a propus să opresc orice demonstrație, cu asigurarea că nu se va mai face o asemenea afirmație de străinism în Teatrul Național însuşi. Îmi era imposibil, chiar dacă aş fi crezut că aşa va fi, să opresc puternicul curent. Consultat, jovialul prefect de poliție Moruzi, „cneazul”, care cunoscuse familia tatălui meu şi-mi vorbise cu simpatie de dînsa, dăduse voie ca o demonstrație cu cîntece naționale să se facă în fața sălii de spectacol, neîmpiedecată, dar fără violențe. Era şi ceea ce recomandam ascultătorilor mei, pe cari pe departe nu-i credeam aşa de cîştigați pentru orice acțiune.

Mă retrăsesem acasă, cînd doi dintre studenții mei îmi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că în Piața Teatrului se varsă sînge. Chemată de tinerii Cantacuzini, poliția atacase pe manifestanții cari începuseră a lovi în trăsurile luxoase ale invitaților, speriindu-i, fără ca ei să poată înțelege rostul acestui act de duşmănie. Poliția nu fusese însă în stare să reziste. Se adusese armata, cu atît mai mult cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinților, cari au trebuit să renunțe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuții, prietenii, intimii lor. Se dăduse şi ordinul de a trage, dar ofițerul de vînători a refuzat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în țăndări, şi foaierul teatrului se umplea de jandarmi cu capetele sparte şi de victimele lor: se va vorbi a doua zi şi de doi morți, cari n-au existat niciodată.

Am plecat imediat în piață, dar acuma nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă.

A doua zi, am fost chemat la parchet, într-o calitate care era, la început şi de formă, aceea a unui informator dar, iscălind, fără s-o cetesc, declarația mea, puteam să văd duba Văcăreştilor,

care aştepta jos. Adus de Alexandru Callimachi cu trăsura lui prin valul unei mulţimi care staţiona în permanenţă pe Calea Victoriei, avusem precauţiunea de a-mi lua un cronicar bizantin, pentru o petrecere la temniţă, care se putea prelungi. Am aflat apoi că trebuise, ca să se împiedece arestarea, de care nu-mi păsa, intervenţia ministrului takist al Justiţiei, Al. Bădărău, care invocase, în a sa înţelepciune, că astfel mi s-ar crea o popularitate periculoasă.

Era întîia oară cînd o credinţă, nu o pasiune politică, din acelea care întrebuinţau, în faţa Palatului, care de aceea a trebuit să prefacă într-o curte cu grilaj de fier ceea ce fusese o piaţă, oameni tocmiţi cu douăzeci de lei, era întîia oară, zic, cînd o credinţă ieşea în stradă şi stătea în faţa baionetelor, răspunzînd cu lovituri loviturilor şi înfruntînd moartea. Lumea uşuratecă a comediei noastre politice a înţeles-o instantaneu, şi de aceea, o frămîntare la care mărturisesc că nu mă aşteptam.

Guvernanţii, aşa de mîndri, de siguri de sine, păreau că se abandonează pentru cele cîteva sute de băieţi, vădit susţinuţi de o opinie publică ieşită ca din pămînt, cari trimeseseră acasă toată „lumea bună" şi stropiseră cu un sînge curat scările Teatrului Naţional. Ca istoric, aveam exemplificarea prăbuşirilor morale din Paris, la 1830 şi 1848, din Viena, la apusul fără strălucire al regimului metternichian. Dacă P. P. Carp s-a mulţămit să-mi arunce din trecerea trăsurii o impresionantă, dar ineficace sentinţă de condamnare, Marghiloman punea supt prolecţia mea (!) casa surorii sale şi, chemat la dna Ecaterina Cantacuzino, unde am găsit curtea plină de trăsuri, aşa că mă puteam aştepta la cine ştie ce exemplară revanşă a tinerei „aristocraţii", care mă ameninţa cu „strivirea pe trotuar supt roţile automobilului", am găsit pe buna doamnă speriată pentru strigătele scoase în calea amicelor ei şi cerînd, ea, soţia primului ministru, ocrotire din partea istoricului familiei.

Nici o rezistenţă din partea unei clase conducătoare, moleşită de parazitism şi fără cea mai mică încredere în ea însăşi. Puteam face tot ce voiam, şi noi nu voiam nimic, spre desperarea lui Filipescu, care alergase de la Paris, unde avea un copil bolnav şi mă întreba dacă n-aş putea... s-o iau de la capăt. Am mers deci şi la deschiderea Salonului Oficial în prezenţa Prinţesei, pe care nu o cunoşteam decît din fulgerarea părului de aur în fuga automobilului elegant şi, cînd, din buzele doamnei Ferechide, pe care n-o jignise totuşi nimeni, am auzit cuvintele „un certain Iorga», am rugat pe un prieten, care atunci ducea spiritul nou în armată, pe însuşi fiul lui Dimitrie Sturdza şi ginerele lui Carp, căpitanul Sturdza, să ceară socoteală bătrînului magistrat, soţul doamnei, care a declarat însă că nu înţelege a purta nici o răspundere.

O mare întrunire trebuia să strîngă împreună pe toţi aceia cari, în dorinţa ca afirmarea naţională, mult aşteptată, să nu rămîie fără adînci urmări în spirite, aprobaseră actul din seara lui Treisprezece Mart. Rareori la"Dacia", s-a strîns atîta lume, şi niciodată de această calitate. De unde nu veneau aprobările? Şi de la Hasdeu, care-şi amintea de lupta pe care, într-un cerc mai închis, o purtase el însuşi atunci cînd prezida societatea"Românismul", cu amintirea lui Tudor-vodă şi a ridicărilor ţerăneşti. Vlahuţă era alături cu noi, şi mulţi dintre scriitorii în folosul cărora se produseseră

demonstrațiile. De mult țara aştepta ceva care să întreacă intriga politică din fiecare zi şi să deschidă orizonturi: i se părea – şi nu greşea cu totul – că aceasta, printr-o zguduire instinctivă a conştiințelor, se şi produsese.

Am dus aceeaşi credință în chiar Teatrul Național, pe care nimeni nu cuteza să-l refuze pentru ceea ce în gîndul nostru era ca o nouă sfințire, şi între aceia şi acelea cari alergau să dovedească aceleaşi sentimente era, lung aclamată, ca şi modestul ei soț, însăşi nepoata primului ministru, dna Adina Olănescu, al cărei cerc pentru conferinți româneşti primise însă, prin duşmăniile trezite între participante, o lovitură din care nu se va mai ridica.

Dar, purtați ca de un val căruia nu i se poate rezista, „sămănătoriştii" s-au hotărît să ducă pretutindeni în țară ceea ce era pentru ei ca o „evanghelie" românească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blîndul Iosif, cu gingaşul Gîrleanu, am luat țara în lung şi lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adeziuni pentru o mişcare aşa de nouă prin vizibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferință în legătură cu viața şi trecutul localității, urmau apoi lecturi, seninhotărîte la d. Sadoveanu, nervos-timide la Gîrleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, şi la otel se luau măsurile pentru călătoria următoare.

La Iaşi, festivalul s-a prefăcut într-o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiştilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în marele oraş, aşa de înstrăinat, a întregii conştiinți româneşti. În fruntea manifestanților era venerabilul povestitor şi om politic Nicu Gane. O casă de cetire, ale cării cărți s-au împrăştiat apoi, am organizat-o din ce am putut culege acasă pentru fundul mahalalelor, aşa de părăsite şi părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.

În dorința de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iaşi, într-un avînt de tinereță întîrziată, închegarea unei „frății a bunilor români", schițînd şi un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinitorii fără drept şi fără glas ai societății româneşti, aşa de ambițioase, la oamenii satelor. De aici a răsărit şi ideea unei noi reviste, care să servească, pe lîngă ideea națională, şi pe aceea a unei fundamentale reforme în domeniul social.

Astfel a ieşit, în luna lui april 1906, purtînd un frontispiciu expresiv al desemnatorului Stoica, descoperit după schițele din Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, cu tot ce avea el ca talent proaspăt şi curăție de suflet, Neamul românesc, care se scotea de două ori pe săptămînă, ca organ de raliare a tuturor celor cari, în partide sau în afară de ele, doresc viața sprijinită pe realitățile naționale, a căror cunoştință ni se impusese. Între cei dintîi colaboratori a alergat, fireşte, cu ascuțimea satirei sale şi cu puterea de a clădi construcții de o logică perfectă, aşa de perfectă încît îl făcea să treacă uneori peste ce e posibil, şi mai ales peste ce e imediat realizabil, d. A. C. Cuza, născut creator de doctrină, mai mult decît agitator pentru răspîndirea şi adaptarea ei. În fond însă, oricare ne-ar fi fost punctul de plecare, deosebit, şi temperamentul, de altă făptură, nimic nu despărțea vederile pe care unul le exprima, din obişnuință, negativ, iar altuia i se impuneau, pozitiv, ca lucruri de adus la

îndeplinire şi înfăptuiri care trebuie să rămîie.

Dar, şi din cauza lui Treisprezece Mart şi a apariției unui organ de luptă politică şi socială, duşmănii cumplite se ridicau, şi ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu Sămănătorul. De acolo nu-mi venise, de altfel, afară de Gîrleanu, mai mult secretar tehnic decît luptător, şi gata să treacă la o foaie de împotrivire, nici un colaborator la foaia cea nouă, a luptei pline de risc, aşa încît ruptura era chiar de atunci, de la începerea campaniei care nici n-avea nevoie de oameni fără temperament şi cărora în viața obişnuită le trebuie atîta sprijin.

Poate fi de folos să se arate de ce natură erau aceste uneltiri, care au dus apoi noua literatură în alte direcții, chiar dacă acestea nu însemnau decît o fărîmițare a puterilor şi o lentă dispariție a scopului, ceea ce n-a împiedecat succesul cauzei pe care o apăram, dar a răpit literaturii înseşi un rol atît de frumos şi a isprăvit prin a da partidelor, impénitente, ornamentul talentelor de întrebuințat.

Contra revistei care cuteza să recomande iubirea pentru acele realități, fără cunoştința emoționantă a cărora nu se poate nici artă, nici literatură, se ridicaseră, prezintînd-o ca duşmană a oricărui contact cu Apusul, a oricărei însuflețiri de ideile timpului – şi doar cu amîndouă acestea venisem eu la Sămănătorul, dar nu ca zei de adorat aşa cum sînt, ci ca elemente de amestecat, de frămîntat în sinteza noastră proprie, singura cu adevărată valoare, şi pentru noi şi pentru străini chiar! – unele publicații războinice, în a căror opoziție nu o dată se amesteca interesul politic, lacom de a-şi robi noua dezvoltare literară şi culturală.

Unii dintre adversari îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noştri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile avusem raporturile personale cele mai bune.

Fără nici o explicație, supărat că pierde din mîni o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase de mult, făcînd să apară o Viață literară şi artistică în care peste cîteva numere „polemica” a mers pînă la procesul de „grecism” făcut mamei mele. Ce nu se mai putea spune contra mea, omul care, ca o plantă hrăpitoare din tropice – cum o spunea Chendi însuşi, aşa de pitoresc —, sugrumase toată vegetația liberă pe care mi-o lăsase el, inspiratorul de pînă atunci.

Cunoscusem numai la Bucureşti pe d. Ovidiu Densusianu, fiul unic al fostului meu profesor de română şi de latină. Format şi el la Universitatea din Iaşi, pe care o terminase tot aşa de răpede ca şi mine, dovedind excepționale însuşiri şi o enormă putere de lucru, apoi şi el elev al Şcolii de Înalte Studii din Paris, unde lăsase o perfectă ediție a unui poem medieval, La prise de Cordres, şi publicase şi în revista lui Gaston Paris şi a năcăjiciosului, peste măsură de acrului Paul Meyer, d. Densusianu luase, la întoarcere, catedra de limbi romanice, care fusese odinioară a lui Frollo. În relațiile sale sociale arăta o nervoasă neadaptabilitate şi, astfel, nemulțămirea cu un mediu care, în general, îi era fără îndoială inferior, l-a făcut să caute legături, nu numai cu filologi, ca d. Candrea, de un aşa de nou

şi cutezător spirit, ci şi cu alţi colegi. Arătîndu-mi prietenie, profesorul cu cultură occidentală a dat Sămănătorului, care lupta tocmai pentru încetăţenirea unor moravuri deosebite de ale colţului izolării noastre, articole în care o nobilă convingere se exprima cu mai multă violenţă decît vervă şi farmec.

N-a fost între distinsul nostru colaborator şi noi, şi cu mine îndeosebi, nici o discuţie asupra unui punct controversat, dar ne-am găsit deodată înaintea unei elegante reviste cu copertă albă, care avea un program deosebit şi, pe lîngă dînsul, o neaşteptată atitudine duşmănoasă. Reprezintînd legătura cea mai strînsă cu literatura franceză cea mai recentă şi predicînd un vag modernism fără rădăcini pe pămînt, Viaţa nouă, unde d. Densusianu publica versuri slabe iscălite”Erwin” şi notiţe de polemică, a ajuns foarte răpede a-mi tăgădui orice valoare, şi aceasta în cea mai jignitoare formă: prin critica d-sale pătimaşă treceau, fără ca din parte-mi să fi fost vreodată un răspuns, ba chiar răspingînd cutare epigramă a dlui Mehedinţi, care făcea aluzie la anume fatalităţi fizice, şi volumele mele de călătorii şi dramele pe care, cum se va vedea, începusem să le scriu: afla, de exemplu, cu totul ridicul versul bătrînului boier al lui Mihai Viteazul care spunea că istoria ţerii e scrisă pe trupul lui „cu slove-adînci de răni”, şi culegea păreri ale mele, colegul său, pentru a le înscrie în ceea ce binevoia să numească „tablele Beoţiei”. Gîlceava pamfletară împotriva intenţiilor noastre, şi a valorii ce puteam avea, începuse astfel.

D. Simion Mehedinţi luase lui Ioan Bogdan, crud lovit, cum am arătat mai sus, conducerea Convorbirilor literare, căutînd să-i dea o altă direcţie, îndreptată tocmai contra celei ce se urmase de cîţiva ani acolo. Autorul frumosului volum Oameni de la munte, plin de atîta simţ pentru mocanii lui, se formase geograf, fără a-şi fi părăsit întorsătura de spirit filozofică şi fără a fi renunţat la pornirile izbucnitoare ale unei naturi pline de neaşteptate capricii. Nu ştiu ce anume-l supărase peste măsură în acţiunea, venită de la sine, a modestei noastre reviste săptămînale. Dar am întîmpinat, tot aşa de pe neprevestite, la vechea publicaţie junimistă, pe care o conducea d-sa cu o vîslă aşa de nervoasă şi de nesigură, aceeaşi duşmănie ca la proaspăta foiţă de revoluţie modernistă a dlui Densusianu: naţionalismul predicat de noi era aşezat în categoria pe care colegul o numea, într-o latină de nivelul cugetării exprimate: „nationalismus latrans“.

Nu era de ajuns această îndoită manifestare din rîndurile unui tineret care şi-a pierdut rolul firesc, între un dogmatism isprăvit şi între confuzia noilor generaţii, prin această lipsă de solidaritate, datorită unui personalism exagerat şi incapacităţii de a-şi măsura fiecare ce este în stare să facă. Pompiliu Eliad se întorsese şi el din Paris, şi i-a ajuns contactul cu pămîntul patriei pentru ca toată modestia pe care i-o impusese mediul parizian, tot alesul spirit de critică al colegilor săi francezi şi solida disciplină a Şcolii Normale Superioare, cu atît de glorioase tradiţii, să dispară fără urmă. Un francez, adus de Odobescu ca subdirector al Şcolii Normale bucureştene, mă înştiinţase, de altfel, că şi în corespondenţa pariziană a lui Eliad apăreau simptome în acest sens. La Bucureşti, el îşi redactă teza de doctorat, în care se tăgăduia orice originalitate societăţii noastre din secolul al XVIII-lea,

care ar fi ajuns la oarecare simț de demnitate omenească şi la oarecare capacitate de progres numai prin influența culturii franceze. Izvoarele erau întrebuințate incomplect şi derivate de la sensul lor adevărat pentru a se ajunge, prin acceptarea oricărei satire de călător pretențios şi superficial, la această concluzie. N-am pregetat să-i dau prietenescul sfat de a reveni asupra ei. Mi-a răspuns că aceste lucruri le cunoaşte mai bine decît mine, şi aş fi fost bucuros ca adevărul să fi corespuns acestei sentințe, care nu mă putea jigni. În Convorbiri, de altfel, severul şi spiritualul critic, aşa de bun amic al meu, Ştefan Orăşanu supusese unei ascuțite analize un studiu al lui Eliad despre La Fontaine, şi manierismul autorului îndreptățea asemenea observații.

Eliad, care suplinea catedra de literatură franceză de la Universitate, voia fără întîrziere titlul de profesor, şi lucrările îi lipseau prea mult, iar conştiința mea nu mă lăsa să hotărăsc după motive de simplă prietenie: o, cîte buclucuri nu a făcut această conştiință de drept şi de dreptate! Eliad a atribuit scrupulul meu unei influențe a lui Maiorescu, cu care nu aveam nimic comun, şi anume prin mijlocul lui Bogdan... Temperamentul lui, bolnăvicios de sensibil, îl făcea să vadă duşmani unde nu erau: la Onciul, care „nu mai isprăvea de întemeiat Principatele“, şi la alții, tot aşa de nevinovați. Tulburările din mart 1906 îi dădură astfel prilejul să publice în L'Indépendance, unde continua bizare articole, într-un stil ca pentru saloanele lui Ludovic al XIV-lea, un violent atac contra mea, prezintat ca un instigator contra Franței, care trebuiam pedepsit imediat. De altminteri, mai demult, cum el arătase undeva despretul pentru Eminescu, a cărui prozodie îi părea plină de greşeli, protestasem, într-un ton care era mai mult de glumă, iar răspunsul fusese imediata apariție a unei reviste care copia formatul şi litera Sămănătorului, purtînd promițătorul titlu de Sămănătorul de neghină: îşi închipuie cineva ce putea să se cuprindă înăuntru. Într-o serie de volumaşe franceze bine scrise, distinse şi de Academia Franceză, despre ceea ce el numea Spiritul public la noi, n-a pierdut, apoi, nici o ocazie să declare că tot ce am putut face pe acest teren nu merită nici o atenție.

Aceştia erau colegii, tinerii colegi, şi se va recunoaşte că portretul meu, foarte puțin măgulit, nu-mi sămăna peste măsură.

Se adăugeau ceilalți.

Fratele fostului meu coleg botoşănean Simon Sanielevici, Henric, n-avuse absolut nimic a face cu mine, şi nu l-am văzut decît de vreo cîteva ori în viața mea, căutînd pe urmă să-i fiu de folos cînd împrejurările îl aduceau a se gîndi şi la mine. Spirit distins şi puternic, preocupat de multe probleme, pînă la acelea din domeniul, unde desigur nu mă mai putea găsi în cale-i, al antropologiei, acestălalt adversar aducea, cu aparențele unei cugetări logice şi obiective, porniri violente care sămănau cu acelea ale dlui Mehedinți. Opiniile sale preconcepute pot oferi interes, ele nu dau însă prilej la discuție, care, aceasta, se face numai cu oameni mai puțin convinşi şi cari nu condamnă atît de uşor. Împărtăşind idei umanitare peste naționalitate, ceea ce era perfect explicabil, d. Sanielevici trebuia să fie neapărat contra naționalismului meu, fireşte inferior şi barbar. Astfel apăru la Galați revista, mai

aprigă ca vervă decît a celorlalți dărîmători, Curentul nou.

Pînă aici politicianismul n-avea un loc decît în opoziția olimpiană a dlui Mehedinți. Dar, unde lucrau junimiştii, liberalii, înfrățiți cu socialiştii unei noi aripi stinge, după a lui Ion Nădejde, nu puteau să rămîie indiferenți. Unii dintre dînşii, fără origini revoluționare, crezuseră că ideile de prefacere a țerii se pot exprima în chiar Neamul românesc al meu, şi am avut astfel colaborarea fostului meu profesor Nicolae Răutu şi a întreprinzătorului inginer petrolist Alimăneşteanu, care deschidea, prin studiile şi inițiativa sa, mai tîrziu compromisă, un nou şi mare izvor de venit țerii. Alimăneşteanu era din cercul tînărului viitor şef Ionel Brătianu, care şi el a apărut pe pragul casei mele, dar numai pentru a se retrage chiar de pe scîndura lui în urma unei inofensive glume. Căci şi aici era unul din acele personalisme cu sacră misiune care nu se puteau înțelege decît cu inferiori (mai tîrziu, la Iaşi, în refugiu, Brătianu se plîngea că, în ideea că el vrea să mă trateze aşa, eu îl tratez ca inferior) – şi cîte lucruri bune s-ar fi putut face împreună fără aceste slăbiciuni de orgoliu! Dar asupra lui Brătianu părea că dobîndise o mare influență, după ce trecuse printr-un poporanism bărbos şi hirsut la Evenimentul literar, omul cu paltonul galben şi cu dispoziția spre eterne discuții de la concursul meu ieşean. Asociindu-şi, de formă, pe paşnicul visător social Bujor şi pe drul I. Cantacuzino, mare personalitate ştiințifică, dar fără înțelegerea complicatelor noastre realități şi dispus boiereşte a-şi dărui numele cui îl ştia cere, d. C. Stere apăru deodată cu o revistă de proporții mari, cu mulți colaboratori, oferind, – din bani care nu puteau fi, chiar şi supt forma unor abonamente de complezență, decît ai partidului, unde noul adversar ajunsese a fi şeful Moldovei prin țifnoasa sa umflare şi apucăturile de geniu siberian şi nocturn —, oferind, zic, oricărui talent plata pe care nu bietul Sămănător putea s-o deie. Aşa apăru Viața românească, organ de luptă politică şi socială în haina de împrumut a unei literaturi oarecum subvenționate. Între duşmanii pe cari, în stilul de pamflet luat de la jurnale, îi distrugeau o dată pe lună”Nicanor şi Compania”, adecă directorul şi asociatul său d. Ibrăileanu, gînditor dogmatic şi hursuz, în domeniul unei literaturi pe care el însuşi n-o putea produce, eram primul designat, şi morga inegalabilă a boierului Radu Rosetti, inteligent diletant în ale istoriei şi, la întîmplare, şi romancier, a fost lesne descoperită şi ea pentru a învedera că şi în domeniul ocupațiilor mele obişnuite nu pot da nimic de samă.

La ghişeul Vieții româneşti au trecut mulți, d. Sadoveanu unul din cei dintîi. Dar, chiar de lîngă mine, de la secretariatul Neamului românesc, Gîrleanu s-a îndreptat, din tristele nevoi ale unei vieți vitrege, spre alt organ de concurență şi negare.

D. Mihail Dragomirescu, acuma profesor de estetică aplicată la literatură, în care credea că are de spus ceva nou, de o siguranță dogmatică absolută, care s-a dovedit a fi doctrina ştiinții capodoperelor studiate în ele însele fără serviciile disprețuite ale istoriei, a adus în multele coaliții, făcute, desfăcute şi refăcute contra exercițiului dreptului meu elementar de a trăi, un element de hazlie brutalitate, mergînd pînă la tăgăduiri aşa de violente de ai fi crezut că va interveni revolverul,

pentru ca apoi această ciudată psihologie să se coboare la oferte de pace, de colaborare, de împărțire a rolurilor – corespondența mea are interesante documente caligrafiate... —, cu declarații de stimă mai mare şi de iubire, iar imediat altă furtună să se dezlănțuiască din codrii dunăreni al Plătăreştilor originii sale. Felul de a fi al acestui ofensiv şi turbulent cugetător jignea prin el însuşi tot ce-mi dăduseră originile, creşterea, lecturile şi lumea în care trăisem, dar nici un moment nu m-am gîndit că e de acceptat discuția în public cu profesorul de estetică aplicată la literatură în mijlocul unor zgomotoase parlamente de studenți adunați pe baza decalogului imprimat al maestrului. Dar, astfel, critica maioresciană reintra, prin Convorbirile critice, opuse celor, evident mai literare, ale dlui Mehedinți, în drepturi care-i fuseseră prea mult timp interzise.

Negîndu-se orice rost Sămănătorului, deşi mie mi s-a promis un amănunțit studiu literar, care m-ar fi interesat foarte mult, dar n-a apărut niciodată, se revenea şi în forma cea mai pedant şi ridicul scolastică, la drămăluirea farmaceutică a calităților şi defectelor fiecării bucăți literare, creîndu-se bizare animale la care li se scurtase, după normele proporției absolute, ba coada, ba picioarele, ba botul. Era amuzant, şi numai un prost putea să se supere de atacuri atît de puerile, peste care nu o dată am trecut, nerefuzînd o dată, ca decan la Facultății, mîna din nou oferită, cu o comică franchețã, a teribilului meu nimicitor în toate şi fără nici o speranță de apel, pentru ca, precum am spus-o, la primul prilej, să reînceapă, şi în ce ton! ...

Dar pasiunile dezlănțuite, într-o epocă în care-mi era greu să cîştig pentru direcția aşa de netedă şi de firească o intelectualitate de formidabile ambiții şi pretenții, erau să dezagrege, pînă şi la ultimele elemente, căsuța simpatică a Sămănătorului din 1906.

Vijelia lui Aurel Popovici, – altceva decît austriacismul bucovinean de o şchioapă, chel, microcefal, cu bărbuță decisivă şi cilindru în cap, poate pînă şi pe perina odihnei, al lui Aurel Onciul, cu revistele lui, româneşti şi germane, de la Graz, unde el era nu ştiu ce funcționar financiar şi economic! – revoluționa spiritele. Ideea națională, da – şi cu ce rotiri de ochi, cu ce încruntări din sprîncene, cu ce furie de glas şi cu ce trăsnete a pumnilor în masă! —, dar nu singură, ci cu Viena. Cu o nouă Vienă, nu a molîului, supraviețuitului Franz-Joseph, ci a Moştenitorului, om de orizonturi şi de revoluție, care va sparge la suirea pe tron gaşca austro-maghiară şi, cu slavii, cu românii, va face Austria cea Nouă, Austria cea Mare – Gross-Österreich – în forma federativă a unor state naționale unite. Arhiducele Franz-Ferdinand o promisese solemn, lui Popovici, lui Bunea, cui voia numai să-l întrebe; vizita lui la Sinaia, cu soția morganatică, bucuroasă că e primită ca o prințesă, o garanta. Cîțiva ani, cîteva luni, şi minunea liberării românilor se va produce; ce-ar fi dacă ne-am alipi, la rîndul nostru, cu sau fără rege, la monarhia astfel prefăcută?

Filipescu zicea, în surdină: da! Ziceau şi generali ai armatei române. Ziceau şi şefi ardeleni ca d. Vaida, care o dată nu s-a coborît în, casa mea aşa de compromițătoare, fără a mai vorbi de exemplara prudență a dlui Maniu, pe care-l zărisem numai o dată, la Blaj, strîngîndu-mi mîna cu acea

afecție de care e darnică o inimă atît de bună şi care, cum mi-a şi spus-o mai tîrziu, „nu răspunde niciodată la nici a ofensă”. Zicea tot da, şi cu gestul unei naturi bogate în energie, respectatul şef al românilor din Banat, coprovincialul lui Popovici, Brediceanu. Şi pînă şi bunul Scurtu, complect cucerit, era la picioarele noului profet, ale cărui realizări se păreau aşa de aproape: doar un guturai mai tare al lui Franz-Joseph...

Se serbau acuma patruzeci de ani de domnie ai regelui Carol, şi în noul parc, opera inițiativei patriotice şi gospodăreşti a doctorului Istrati, desigur un generos creator, pe care nu-l reținea, specialitatea de medic şi chimist, cîştigată aşa de tîrziu de acest încrezător diletant, veneau zilnic reprezintanții românimii nelibere, primiți cu fanatică iubire la gară şi întovărăşiți de o nebună bucurie cînd cetele lor în mîndre costume de acasă defilau pe Calea Victoriei, în ciuda celor de la Budapesta şi poate şi a multora din Viena, cari n-aveau ce face cînd un suveran aliat îşi organiza serbarea cuvenită şi, astfel, simulau că nu văd şi nu înțeleg nimic. Bucureştii din acea vară 1906 deveniseră în adevăr capitala poporului românesc. Nu era suflet simțitor care să nu se simtă altfel după asemenea privelişti. Se pregătise numai ceva pentru trecut, acela personificat de un rege obosit, bolnavi şi trist, şi corurile bănățene, ardelene, bucovinene chemau, peste toate legăturile, simpatiile şi fidelitățile lui, viitorul.

În Arenele Romane eram şi eu, ascultînd – ascultînd nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se coborîseră în realitate; ținta mea părea ajunsă; hotarul nu aştepta decît cel dintîi vînt de război ca să cadă. Şi, deodată, pe scena care-mi părea o via triumphalis a neamului, apare un nemțişor bucureştean, maestrul Paschill, venit cu ai săi de la Turnverein şi Liedertafel să cînte un imn regelui în limba germană.

Nu m-am putut reținea şi am strigat, cînd alții au venit la rînd:”Cîntați turceşte, căci nemțeşte s-a cîntat”. N-am fost aprobat, căci la noi nu se pot dezlănțui porniri spontanee, dar, cu Davila în frunte, directorul Teatrului, organizatorul serbărilor, om de mari mijloace, destinat unei grozave soarte, o bandă mă aştepta ca să mă lovească.

Incidentul a făcut zgomot. Printr-o telegramă furioasă şi fără rost, Brediceanu mă dezaproba, insultîndu-mă. Simțeam că Scurtu e lîngă dînsul. Şi solidaritatea Sămănătorului era acum aşa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las tinerilor conducerea care le place mai mult – şi eram convins că va fi, cîndva, a lui Aurel Popovici. Cu toată blîndeța de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns aşa cum se primeşte demisia unui funcționar zelos. În scris demisionasem, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura – şi a lui şi, fireşte, a dlui Sadoveanu şi a lui Scurtu, înfățişat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al meu, să apuc declarația că am făcut bine de m-am dus, ca unul care, desigur, prin personalismul ceaiurilor şi corecturilor mele „păgubeam interesele literare îndeobşte” (te recunosc, o, Moldova mea! ...), care sufăr, apoi, de o „fire bănuitoare şi nestatornică“, de nu se pot iubi oamenii în umbra mea de nuc otrăvitor, şi care am „un temperament despotic“, capabil de... a impune colaboratorilor mei o

perfectă decență în public şi, dacă se poate, de a influența şi viața lor particulară prin nunți ca aceea din podgoriile Nicoreştilor, care a dat cele mai bune zile, scump plătite pe urmă, visătorului poet a cărui iscălitură izbutiseră cu acest prilej să o fure prietenii. Şi va veni vremea cînd d. Sadoveanu şi alții vor scoate reviste pentru a învedera ce rău am făcut literaturii în general şi lor în special prin trecerea mea pe la Sămănătorul: o dată am fost denunțat, chiar ca – vină de neiertat! – insultătorul lui Creangă. Mă voi răzbuna, aducîndu-l pe d. Sadoveanu, la 1931, la prezidenția Senatului României unite.

Din parte-mi, pentru a nu face rău revistei căreia-i dădusem aşa de mult, şi pentru a nu scădea prestigiul, la care lucrasem şi eu atîta, al tinerei literaturi, mi-am interzis orice explicații în public şi, de cîte ori, pe urmă, am întîlnit pe aceia cari aşa de elegant se scuturau de neplăcuta datorie a recunoştinții, le-am zîmbit, întinzîndu-le mîna. Am compătimit din adîncul inimii pe Iosif, trăsnit de o catastrofă de familie, datorită tocmai acelei „armonii desăvîrşite" de care vorbea comunicatul celor trei, şi care, golit de suflet, rătăcea de la o uşă de cafenea la alta; am urmat sicriul lui la mormîntul unde, numai, putea să-şi afle odihna trupul cel mult chinuit; am spus vorbe de prietenie lui Chendi, apărut, la Pantelimon, umbră a energei aşa de viteze, iar cînd, după lungi suferinți, Scurtu şi-a terminat şi el obştescul rost pe pămînt, „tiranul" stătea cu ochii în lacrimi înaintea celui prea tînăr plecat din locul unde şi el ajutase, modest, ca să fie mai multă ordine în gînduri.

XX. DE LA"SĂMĂNĂTORUL" LA RĂZBOIUL BALCANIC

Eram prea deprins însă cu îngrijirea săptămînală a unei foi pentru ca să mă retrag în ocupațiile mele, de altfel niciodată întrerupte, de cercetător istoric, şi aveam şi o datorie de plătit acelor cari mă acuzaseră de la înălțimea cetirii a o sută de romane franceze contemporane că sînt duşmanul oricării influențe străine.

Astfel, supt un titlu luat de la vechile noastre tipărituri pentru popor, Floarea darurilor, am început să dau o nouă publicație, menită şi tineretului din şcoli, care, cu ilustrațiile pe care le avea mai în urmă şi Sămănătorul – şi care au căzut în sama mea, avocatul Casei Socec mărturisind că mă împlineşte pe mine, şi nu pe Iosif, fiindcă eu pot plăti, iar el nu – căuta să deie, împreună cu amintiri istorice, bune de cetit pentru oricine, cît mai multe traduceri, în versuri şi în proză, din literaturi mai puțin cunoscute sau chiar cu totul străine la noi. Riscînd un ban pe care-l cîştigam greu şi cu care abia de-mi puteam acoperi nevoile de familie, dezbătîndu-mă cu Filip, căruia am isprăvit prin a nu-i mai putea plăti, şi astfel revista a încetat, am arătat sclavilor parizianis-_ mului contemporan, dincolo de care nu puteau vedea nimic, ce admirabile izvoare de inspirație sînt şi aiurea, în literaturile latine celelalte, în literaturile germanice, în aşa de bogatele literaturi anglo-saxone: am tradus pentru Floarea darurilor şi din gluma teatrală a lui Goldoni (Hangița) şi din mistica filozofie panteistă a unui Emerson, inegalabilul formator de caractere din Oamenii reprezentativi şi din Conducerea vieții. S-a făcut tot ce a fost cu putință pentru ca această încercare, săvîrşită aproape numai de unul singur, să rămîie neştiută dar, cînd răsfoiesc paginile acestea, în care am pus şi noile mele călătorii de-a lungul țerii, pagini rămase pierdute acolo, cu toată intenția unei adunări în volum la noul meu editor, bănățeanul Pavel Suru, mă simt bucuros că am făcut o astfel de încercare, fie şi nereuşită.

Cînd am avut apoi tipografia mea, putînd publica Neamul românesc la intervale mai dese – şi ce forfotă era acolo unde cu cîteva luni în urmă"Haiducu" lătra a pustiu din mijlocul bălăriilor şi vacile rupeau frunzele din pomii culeşi prădalnic de vecin! —, am dat literaturii un nou organ, la care s-au găsit colaboratori printre cei mai tineri decît scriitorii pe cari-i căftănisem la Sămănătorul. Studii întinse se puteau publica în fasciculele lunare de un format mai mare, şi arhimandritul Scriban începea în paginile Neamului românesc literar campaniile sale bisericeşti, poate prea stăruitoare şi personale, dar pornite din cele mai curate intenții ale aceluia, în care vom vedea un viitor Mitropolit al erei doritelor reforme; într-un bătrîn boier sărăcit din neamul Moruzeştilor, Dimitrie C. Moruzi, pe care guvernele noastre de politicianism îl făcuseră subprefect în Dobrogea, licențiindu-l apoi pentru o surditate aproape complectă, aşa încît era redus a vegeta într-o magherniță din mahalalele Iaşului, găsisem nu numai un povestitor de prima ordine prin vioiciunea amintirilor sale, dar şi un spirit destul de puternic pentru a le prelucra în frumoase romane, care e păcat că zac astăzi complect uitate; iar traducătorii de la Floarea darurilor urmau să facă ştiute opere poetice interesante din literaturile

neobişnuite: un Pricopie, şi autor de schiţe, sau un Virgil Tempeanu, de la Folticeni.

Şi nu erau singurii: corespondenţa revistei era interesantă şi bogată. Deşi-mi dădeam samă că se va face în jurul ei acea conspiraţie a tăcerii de care aproape treizeci de ani am fost încunjurat şi în activitatea mea literară şi a cării judecată o las altor vremi, continuam cu articolele de direcţie, din care am putut aduna aşa de puţin în cele două volumaşe din O luptă literară sau în cartea de comemorări Oameni cari au fost. Şi alte elemente, de descriere pitorească, de istorie, de critică a noilor apariţii, se adăugeau în publicaţia aceasta, căreia, după un an, i-am dat aspectul şi periodicitatea vechiului organ de luptă de la Bucureşti. Glumele provinciale pe care le trimetea regulat Viaţa Românească a statornicului meu insultător, care uitase umilinţa cu care-mi cerea odată, el, revoluţionarul, concursul pentru carieră, nu mă înrîureau în stăruinţa mea. Cum duhliii de acolo găseau hazlie proprietatea mea parţială asupra unui motor de vreo cinci cai putere, a trebuit să le observ superioritatea acestei modeste maşini asupra unei întreprinderi literare care, cu toată coaliţia de uri şi de pretenţii, e numai de un simplu măgar putere. D. Ibrăileanu, tronînd ca vice-Stere între domnii Botez, binevoia doar, de la înălţimea unei mari învăţături şi a unei puteri de creaţiune uimitoare, să-mi recunoască o „sensibilitate feminină" cu care se putea juca lesne formidabila sa bărbăţie.

Mă ajuta să birui atîta rea-voinţă şi nedreptate şi să trec peste tăcerea de moarte în care munca-mi înainta, şi sănătoasa atmosferă a refugiului meu. Aici pătrundea numai foarte slab ecoul intrigilor bucureştene şi al zăcutelor duşmănii de cămăruţe dosite ieşene. Apăream numai o zi, două, pe săptămînă pentru datoria mea la catedră şi la Academie şi, foarte adeseori, după ce-mi făcusem oara sau comunicaţia, trebuia să alerg pe jos la gară, să iau trenul de Ploieşti şi să aştept pe cel, îngrozitor de încet, al Vălenilor pentru a ajunge acasă, unde mă aştepta maldărul de corecturi la două reviste şi la toată editura, pe la ceasurile nouă, iar, apoi, trezindu-mă la cinci, să reiau peregrinările mele, mai ales cînd în mai – şi în zădar înflorea grădiniţa mea... —, era sesiunea generală a Academiei. Pentru a face mai uşoară sarcina unui biet trup sfîşiat ani de zile de dureri intercostale, m-am hotărît să mă opresc nopţile la Ploieşti, în otelul murdar, între oaspeţi zgomotoşi şi întîlniri de femei stricate – şi acolo-mi făceam corecturile, culese în gară de la conductorul trenului de acasă şi transmise des-de-dimineaţă altuia. E de mirare ce poate face un om în mijlocul patimilor şi al mizeriilor de toate felurile – căci sîmbăta, din cărţi necetite şi din abonamente neplătite, trebuia să iasă leafa lucrătorilor, pe cari niciodată nu i-am purtat cu vorba —, atunci cînd, cu o viaţă cinstită, el nu pierde din ochi idealul căruia i s-a consacrat.

Revista mea literară, căreia îi dădusem de la un timp titlul, semnificativ pentru credinţile mele, de Drum drept, va continua pînă ce aceea a tinerilor din Craiova, dd. C. Şaban Făgeţel şi D. Tomescu, ultimul şi un fin critic, revistă care, pentru a-şi arăta legătura indisolubilă cu Sămănătorul, îşi zicea simplu Ramuri, se va confunda cu publicaţia pe care după război n-o mai puteam continua.

N-aş putea spune de unde am luat îndemnul către prezintarea în scene de teatru a unui trecut

care-mi era aşa de familiar, în mijlocul căruia trăiam aşa de deplin, şi a unor idei active, care se desfăceau în chipul cel mai firesc din această însuşire a spiritului grav şi viteaz al acestor vremuri. În foaia mea literară a apărut un Mihai Viteazul, prezintat în zbuciumul puternicului suflet, solicitat în multe părți, şi cu ispita femeiajscă întrupată în acea Velica, mlădiță de boieri şi Domni, pe care o găsisem, aşa de atrăgătoare, în studiile mele.

Nu cutezam să mă gîndesc la o reprezintație. N-aveam nici o legătură cu aceia cari hotărau asupra scenei noastre naționale. Întîmplarea m-a pus doar tîrziu de tot în fața omului care-mi arătase atîta duşmănie, mai mult a clasei sale, a mediului său, a educației sale, Davila, dar în care am găsit o largă inteligență, un puternic talent literar – ce ridiculă era calomnia că de la Odobescu ar fi luat, din rămăşițele acestuia, care nu avea urechea pentru versuri, acea răsunătoare tragedie de modă franceză, Vlaicu-Vodă, cu tiradele raciniene şi efectele de scenă şi de rampă măiestru potrivite de un specialist! —, ca şi o desăvîrşită cinste a omului sărac, care nu s-a atins niciodată de banul public, şi o judecată serioasă şi severă în ce priveşte fenomenele vieții publice, la cel socotit ca; un amuseur la Cotroceni. Reîntîlnisem, în adevăr, pe Petre Liciu, acum un glorios artist, al cărui rol în Moise din Lipitorile satului sau în medicul din comedia cu subiect japonez Taifun entuziasma un public ce nu era cules din profitorii afacerilor, ci din intelectuali şi profesori, cari-şi puteau permite luxul unui fotoliu la teatru. O caldă prietenie, unită la el cu un admirabil devotament pentru ideea pe care o serveam, m-a legat de omul care va muri, din greşeala unui medic grăbit – rinichiul rămas după extirparea celuilalt, neputînd funcționa —, cu numele meu pe buze, în mijlocul sfîşietoarelor lui chinuri. Liciu m-a încredințat însă că, pe scîndurile scenei, drama n-ar merge şi că, de altfel, artiştii au o repulsie instinctivă față de vers, chiar de versul alb, şi fireşte mai ales cînd, ca în scrisul meu, el are cu totul altă factură decît a dulcegăriei obişnuite, lîncedă şi pompoasă, pe rînd.

Tot numai pentru lectură am scris deci curioasa dramă, Învierea lui Ştefan cel Mare, inspirată de un vis, în care, față de năvala turcească de la 1476, pe care nu mai avea cu ce s-o înfrunte, Ştefan, a cărui urma s-a pierdut cîtva timp, s-ar fi retras, lăsînd să domnească fiul său Alexandru, care, apoi, la zvonul că s-a ridicat un răsplătitor fără nume ca să gonească pe turci, ar fi rostit osînda de moarte împotriva tulburătorului, iar acesta numai în clipa din urmă s-ar fi vădit ce a fost, ce este şi ce poate să fie.

Duioasa icoană a lui Ştefan, nevrîstnicul fiu al lui Petru Şchiopul, tîrît, cu trupul lui aşa de gingaş, în pribegia prin Apus a tatălui şi rămas apoi orfan, pe mîna străinilor lacomi de o moştenire pe care o doreau apropiată, şi mort în clipa cînd i se năzărea un viitor domnesc în țara deodată revelată neştiinții sale, mă putea atrage şi prin tot ce se desfăcea din admirabilul portret, rătăcit în timpul războiului, de la castelul tirolez din Ambras, şi astfel el s-a coborît oarecum de la sine într-o dramă, în care mediul străin de asfixie încunjură zbuciumul unui suflet care, la cele dintîi semne ale unei apropiate bărbății se îndreptă instinctiv către steagul Moldovei, în care înfăşurat va cădea.

Dar cine să se oprească atunci asupra unor asemenea încercări ale omului pe care toată tînăra literatură, recomandată şi ajutată de dînsul, îl renega cu patimă, şi pe care vechii prieteni, despărţiţi de scrisul literar, deşi Delavrancea îşi reprezintă pitoreştile înjghebări dramatice, îl uitaseră cu totul... Eu persistam însă în credinţa, care nu m-a părăsit niciodată, că am ceva de spus şi că, şi în cea mai sălbatecă tăcere, păstrez datoria faţă de mine însumi de a o spune, făcînd apelul suprem la urmaşi...

Eram în acelaşi timp legat de Liga Culturală şi de cursurile de vară. Ambele legături au precedat o intrare violentă, nedorită şi necăutată de mine, într-o viaţă de politică vie, de activitate parlamentară, în mijlocul patimilor urîte şi al unei sufocante vulgarităţi, care a început în urma cumplitei răzmeriţe ţărăneşti din 1907."Liga" trecuse de la entuziasmul real, dar uşor, capabil totuşi de a găsi multe şi preţioase relaţii în lumea străină, mai ales romanică, al lui V. A. Urechiă – care ne adusese şi pe uimitorul polihistor şi enciclopedist de Gubernatis pentru o conferinţă la Ateneu, în care bătrînul savant italian, vorbind de cronicarul Ureche cu ochii aţintiţi la profesorul bucureştean, se mira de ce sala nu izbucneşte în aplauze —, la jovialitatea dlui M. Vlădescu, profesor de ştiinţi naturale la Universitatea bucureşteană, al cării rector va ajunge să fie, şi nu o dată ea fusese atrasă în viitoarea demonstraţiilor de stradă de care avea nevoie partidul preşedintelui, pînă ce asupra ei se înstăpînise, în perioada în care el nu era decît o vagă umbră tremurătoare, Petre Grădişteanu."Liga" vegeta acuma în cea mai deplină uitare a unei societăţi naţionale căreia îi adusese pe vremuri aşa de mari servicii. Nu ştiu dacă ea mai îndeplinea măcar misiunea, la care de mult se oprise, şi în care se închisese cu totul, de a da oamenilor politici ardeleni, pentru necontenitele amenzi pronunţate de justiţia ungurească şi pentru greaua întreţinere a ziarelor, subvenţii, care pe supt mînă plecau tot de la guvernele româneşti. Nici prin gînd nu-mi trecea să intru în acest mausoleu al unui romantism de mult isprăvit fără îndemnul lui Scurtu, care era convins că se poate face încă mult acolo, dar fără ca el însuşi să aibă nimic dintr-un program de renovare.

Am vorbit la o întrunire a membrilor ei – era pe acolo şi generalul Budişteanu, cel rănit în războiul de la 1877 —, şi am cerut ca opera de cultură să se întindă şi asupra ţărănimii înapoiate. Fireşte că Liga trebuia să-şi recapete absoluta ei independenţă faţă de partidele politice. Peste cîteva luni, la congresul de la Galaţi, Grădişteanu se retrăgea şi căpătăm sarcina de secretar general al Ligii, supt bătrînul bogătaş Sava Şomănescu, care ne făcuse făgăduiala unui mare dar, rămas uitat, ca nou preşedinte.

O nouă datorie-mi apăsa pe umeri şi am căutat s-o îndeplinesc cinstit, făcînd dintr-o societate compromisă un organ de căpetenie al trezirii conştiinţilor. Publicaţii au început să apară, ca şi Calendarele Ligii; conferinţe cu subiecte care priveau drepturile şi aspiraţiile noastre s-au organizat; secţii nouă, din ce în ce mai mult în sate, au răsărit. Congresele, ţinute tot în alte oraşe, au fost ocazii de răscolire a spiritelor aţipite de o politică de interese, tîrîndu-se de azi pe mîne. Un secretariat de birou, cu Cotenescu, viitorul preot, cu d. Zaharia Florian, s-a stabilit pentru lucrul în permanenţă.

În odăile frumoase din etajul al doilea al unei mari case din strada Fîntînii, colț cu Calea Victoriei, de unde după război proprietarul ne va da afară cu sentință judecătorească, în noua Românie pentru care lucrasem cu atîta zel, local unde nu găsisem decît un număr de scrisori particulare şi cîteva ingrediente de toaletă, se făcea acum altceva decît ascultarea unor tînguiri de peste munți prefăcute îndată în monedă de-a regelui Carol. Încetase acel romantism care ajunsese pînă la ultimele margeni ale degenerării. Cînd am plecat la țară. cea mai mare parte din biblioteca mea a fost depusă spre cercetare acolo. Şi serbări organizate la Parcul Carol, cu ajutorul dlui Gheorghiu, ginerele lui Slavici, şi altor auxiliari, ne-au dat un fond de clădire care a trecut apoi, cu atîta avere românească, în Rusia războiului. Palatul însă, măcar după război, tot era să-l fac.

În mijlocul acestor ocupații şi gînduri au izbucnit răscoalele din 1907, care trebuiau să însemne aşa de mult, prin consecințile lor, în viața mea.

N-avusem pînă în acea lună a lui mart din anul sîngeros, tocmai un an de la mişcarea de stradă din 1906, care se pare că găsise un răsunet în masele țărăneşti, apăsate şi înşelate de la un capăt la altul al țerii, „ştiudenții" înfățişîndu-se unei închipuiri populare, obişnuită a crea mituri, ca un fel de răzbunători şi apostoli ai dezrobirii, nici o legătură directă cu lumea satelor noastre a căror situație o ştiam totuşi şi din lunile petrecute la țară şi din urmărirea atentă şi îndurerată a împrejurărilor. Revista mea nu-mi servise pentru a-mi crea aderenți în mijlocul lor şi, dacă aş fi încercat-o, aceasta ar fi scăzut religia de prefacere morală şi materială căreia-i serveam precum cel mai mic amestec de interes personal ar fi pîngărit-o. Nu era în jurul meu, de altfel, nimeni care să mă fi putut îndemna în acest sens: eram ajutat la expedierea gazetei de o tînără şi veselă rudă feminină a soției mele, de bietul Dragoslav, pseudonim slav pentru un nume rutean, blond, slab, sfrijit, care sfîrîia a foame cînd era îmbiat la o farfurie de supă, şi de un foarte devotat student Rădulescu, negru ca mura, a cărui urmă am pierdut-o. Neamul românesc, căruia numai la Văleni i-am adaus o publicație pentru popor, scrisă pe înțelesul necărturarilor, era de altfel o publicație menită să trezească la intelectuali iubire pentru strivita temelie a neamului, dar mai mult şi decît preocupația „democratică", să cheme pe toți, mai ales pe înstrăinații de sus şi o intelectualitate asupra căreia băteau multe vînturi la datoria națională.

Deodată, ca un trăsnet din cel mai curat senin, căci ştiam nesfîrşita putere de a răbda a acestui neam, seculara-i deprindere cu toate suferințile, veni vestea răscoalei din Moldova, din Botoşanii mei chiar, într-un sat cu numele semnificativ, Flămînzii, al cărui învățător, Maxim, a fost pe nedrept înfățişat şi prigonit ca instigator [...] Guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino, despre care se spunea că nici nu cetea rapoartele prefecților altfel decît prin intendentul său, era aşa de slab încît trebuia neapărat să fie crud. Pentru nu ştiu ce neînsemnate ciocniri cu evrei arendaşi şi cîrciumari, pe un domeniu asupra căruia se întindea atotputernicia economică a lui Mochi Fişer, ciudat prepus al capitalurilor galițiene, a cărui înfățişare, mentalitate şi cultură nu întreceau pe a boccengiilor din copilăria mea, făcîndu-şi socotelile de milioane în gînd la oprirea în stații, fără a se coborî din vagon, se puse armata în fața

unor oameni cari nu se temuseră niciodată de nimeni. S-a tras asupra nenorociților a căror durere găsise o clipă glasul pentru a se exprima. Cu nemărgenită indignare pentru acest act sălbatec am scris acel Dumnezeu să-i ierte, blăstăm contra unei întregi clase parazitare, care va deveni apoi, răspîndit larg de mîni nevăzute, împreună cu Noi vrem pămînt a lui George Coşbuc, unul din strigătele unei teribile revolte, care a cuprins țara de la un capăt la altul.

La Giurgiu, pentru că, urmînd exemplul marelui său părinte, d. V. M. Kogălniceanu scrisese, cu multă vreme înainte, o carte de caracter ştiințific, prin care se arăta necesitatea şi urgența unor reforme țărăneşti – şi Sămănătorul semnalase, după datorie, această epocală publicație —, s-a emis un mandat de arestare contra d-sale, şi am căpătat informația sigură că aceeaşi soartă mă amenință şi pe mine dacă la țeranii închişi s-ar găsi un singur rînd de mîna mea. Acest rînd nu se putea găsi, iar cum guvernul căzuse din cauza totalei sale incapacități şi veniseră la putere liberalii, între cari Haret era indicat şi el ca „instigator”, pentru fraza în care spunea că împotriva unor anumite nedreptăți „şi pietrele s-ar ridica”, cred că şi el, Haret, a fost la mine, dar din nici o parte nu s-a încercat o presiune asupra mea, fiind rugat numai să țin samă în redactarea Neamului românesc de catastrofa care intervenise.

Dar cei atinşi în interesele lor, decît care n-aveau alt Dumnezeu, şi cărora le lipsea deopotrivă şi simțul pentru dreptate şi devotamentul față de țară, aveau nevoie de un „ispăşitor”. Într-o publicație franceză, după indicații din Bucureşti, chipul meu era dat ca al răspunzătorului moral pentru tulburări. Scrisorile de amenințare cu moartea se îngrămădeau şi un grup de studenți aflînd ce se pregăteşte, a stat vreo cîteva zile şi noaptea în casa asupra căreia trebuia să se prăvale urgia. Dormeam cu revolverul la căpătîi. Şi nu era de mirare, în zăpăceala care cuprinsese atîtea minți slabe de inculți pe cari cîțiva ani de belşug prin stoarcerea pămîntului şi a oamenilor îi făcuseră, din țerani sau din străini, bogătaşi ai țerii şi factori politici de mîna întîi. Pe cînd evreii din Moldova, încărcați în căruțe şi scoşi dincolo de rohatca satului nu cereau ajutorul nimănui, pe cînd mari proprietari devastați din aceeaşi regiune, ca acela de la Hancea, căruia i se ințepaseră şi plafoanele şi i se rupseseră în bucăți frumoasele cărți, aşteptau ca o revenire la normal să se producă în mințile oamenilor, cîțiva din aprigii moşieri olteni se adresau Austro-Ungariei pentru a se ruga ca soldații lui Franz-Joseph să treacă granița. Fiul lui D. A. Sturdza, devenit din nou prim-ministru, căpitanul de vînători a cărui operă morală în armată o cunoşteam de mult, a venit să-mi spuie că, în acest caz, el iese în fruntea celei dintîi cete de țerani răsculați, la această graniță.

Am stat astfel, luîndu-mi şi concediu de la Universitate, o lună întreagă, fără atingere cu ce se petrecea în jurul meu, informat însă zi de zi de crimele pe care le săvîrşeau, din sentiment de clasă, anume ofițeri superiori, de numele cărora va rămînea legată o represiune complect lipsită de tact şi care a pus la cea mai grea încercare sufletul țeranului soldat. Se lucra aşa şi supt presiunea unor politiciani aşezați ca prefecți de regimul „amicilor poporului”; numai foşti socialişti, ca dr. Radovici, un om

admirabil, de o mare nobleță de sentimente, pe care l-am pierdut prea curînd, ori tineri entuziaşti, ca dr. N. Lupu, care nu făcuse nici o politică pînă atunci, au ştiut să umble cu acei oameni buni asupra cărora trecuse vîntul cumplit al fatalității.

În atmosfera încărcată de aburii sîngelui, cu prizonierii sociali putrezind prin temnițele județene, sau scuturați de valurile Dunării, s-au făcut alegerile, şi legătura mea cu d. Cuza, tot mai mult întărită prin lucrul la acelaşi organ de luptă, m-a făcut, pe mine, cel care rîsesem odată, din plinul convingerilor mele, de zădărnicia parlamentară, să-mi pun candidatura alături de a războinicului meu prieten, fost deputat cu mulți ani înainte, dar supt, flamura „erei noi", a junimiştilor, la Colegiul al II-lea de Iaşi. Am reuşit eu singur, ca unul care n-aveam în localitate duşmăniile pe care în chip firesc şi le căpătase spiritul ofensiv şi muşcător al amicului meu, şi numărul meu de voturi a întrecut, mi se pare, pe acela realizat de Gheorghe Panu, acuma candidat al guvernului, ceea ce Panu nu mi-a iertat niciodată, şi mi-a plătit-o cu amărăciunea pe care acest spirit închis şi răzbunător ştia aşa de bine s-o răspîndească. S-au găsit destui cari să coboare şi în sufletul dlui Cuza, pentru moment, sentimente pe care desigur nu le merita perfecta mea loialitate față de dînsul.

M-am mirat eu singur de o asemenea izbîndă şi, la vederea uşii din strada Buzeşti, împodobită frumos cu verdeață, după datina ardeleană, de femeia de lîngă Sibiu care-mi hrănea unul dintre băieți, am socotit că e vorba de o farsă căreia ai mei le-ar fi căzut victimă şi am cerut înlăturarea acestui decor de serbătoare, care în el însuşi îmi jena discreția. Era însă adevărat. Trebuia să rostesc de acum înaintea adversarilor, ale căror mijloace le bănuiam, înaintea ironiei blazaților şi furiei fanaticilor, ca şi înaintea masei molatece, flasce a indiferenților, funcționari-deputați, politiciani de carieră, crezul pe care pînă atunci îl strigasem în urechile lacome de adevăr ale mulțimilor sincere şi oneste. Şi n-aveam întru aceasta două însuşiri indispensabile pentru succes: încrederea în mine şi lipsa de autocritică a acelora cari, văzînd simplist, pe linia dreaptă a abstracțiilor, sînt capabili de orice pentru ceea ce n-au înțeles pe deplin. În lumea unde obrăznicia s-a răsfățat şi se răsfață mai larg, mîncînd din generație în generație toate „praznicele", nu numai că nu m-am putut pune la nivel, dar n-am ajuns, pînă astăzi, nici măcar la hotărîrea de a voi să fiu obraznic. Iar o mîndrie moştenită şi [întărită prin toată cultura ce mi-am putut cîştiga, prin acea predică de catedră care cere cea mai desăvîrşită demnitate personală, a fost interpretată de toți milogii şi îngenuncheații, de toate flendurile morale ca o nesuferită vanitate, care trebuie înăbuşită prin ridicul sau zdrobită prin urletele violenței.

Parlamentul nu era al îmbătrînitului vechi conservator Sturdza, căruia mi se părea uneori că-i pluteşte deasupra capului ghigilicul întîrziat al caftangiilor de supt Regulamentul Organic, pe vremea rudei sale, Mihai-vodă, ci al lui Ionel Brătianu.

În mijlocul atîtor prieteni şi devotați, gata să-i aclame şefia la cea dintîi dovadă incontestabilă a decadenței primului-ministru, acesta apărea altfel decît îl cunoscusem pînă atunci: inabordabil pentru o discuție liniştită, răspingător față de tot ce-i părea o concurență, temător de oricare altă popularitate,

întrebuințînd ironia pe care o împrumutase de la Carp, pentru a lovi fără discernămînt în dreapta şi în stînga, mergînd pînă acolo încît mă bănuia că aş crede cu adevărat în posibilitatea de a avea locul său; un lung răsfăț, care-l făcea să părăsească banca ministerială, a unor grele răspunderi stropite cu atîta sînge, pentru a se întinde în bănci între prieteni, lungind „nonşalant“ picioarele în fața tribunei, cu un gest de supremă plictiseală, îşi arăta consecințile, şi se poate închipui ce se petrecea față de aceste atitudini în sufletul, jignit dureros din primii ani de copilărie, al „băiatului cocoanei Zulnia”. Această atitudine studiată a lui Brătianu, ca şi timiditatea în luarea hotărîrilor neapărate, îl făceau să piardă momentul tragic în care se măsura adevărata mărime a oamenilor. Şi astfel se întîmplă ca omul frumos şi voinic, dispunînd de resurse de elocvență solemnă, deşi cam goală uneori, pe care nu le avea moşneagul din fruntea băncii guvernului, să fie biruit, la capătul expunerii competente, făcute cu toate mijloacele extraordinarei prestanțe, de vechiul boier moldovean care, răspunzînd unui pompos tînăr orator al conservatorilor, se înfățişa, ca responsabil, el, înaintea lui Dumnezeu pentru „țeranii pe cari i-a omorît”.

Majoritatea m-ar fi vrut umilit de calomniile care plouaseră asupra mea şi stîngaci de nedreprinderea totală cu acest mediu. Dar ai mei, cei de pe vremuri, cari cîrmuiseră o țară, poate şi mai mult decît una singură, mă susțineau. Nu m-am simțit nici un moment singur, şi numai neplăcerea mea, iremediabilă, de a vorbi în public îmi dădea o senzație cu care eram de altfel obişnuit.

Ordinul se dase, într-o adunare pe care o prezida cu mînă de fier, dar şi cu perfectul tact al omului de lume, o inteligență şi o energie ca a lui Mihail Pherekyde a cărui figură lungă, slabă, distinsă, cu ochii mari de hotărîre şi de ironie, impunea oricui, de a nu reacționa la ce voi spune, la orice voi spune, decît prin surdele mîrîieli care dezorientează pe alt fel de debutanți. O dată numai mi s-a strigat, rupînd disciplina, că spun lucruri pe care le-am învățat pe de rost, şi am ştiut ce să răspund, căci doar cunoşteam de mult viața fiecăruia şi aveam ca armă sigură amănuntul biografic. Aşa am vorbit eu, cîteva săptămîni de zile, la proiectele de reformă agrară, polițienească, judecătorească, pe care le aducea, cu Brătianu însuşi, cu Stelian, aşa de impunător prin figura-i nobilă, prin extraordinara-i distincție în vorbire, un regim doritor să arăte că e în stare să ridice pe ruinele afumate şi cruşite ale României păcătoase, fără milă de fiii ei cei mai buni, o țară nouă, şi un rege care nu voia să treacă la cele eterne pecetluit pe frunte cu stigmatul unei represiuni barbare şi în cea mai mare parte inutile o poruncea. Pentru a mă descuraja, s-au întrebuințat pe rînd toate mijloacele, şi ele nu lipseau; dar omul care-şi simte conştiința sprintenă şi care dincolo de tot ce-l priveşte vede lumina sigură a unui ideal nu poate fi intimidat.

Din altă parte, nu numai de la prietenii ieşeni, supărați că eu, ne-ieşeanul, am ieşit singur din lupta electorală, dar de la un început de opinie publică, pentru care violența are un farmec deosebit şi care moare după scandal, mi se cerea atitudinea tonitruantă pe care o poți mai curînd recomanda de afară decît s-o păstrezi înăuntru, afară numai cînd ai arta perfectului cabotin fricos, care gesticulează

înaintea tribunelor pregătite, a presei cîştigate, ca să strîngă apoi în culoare mîna adversarului pe care l-a zugrăvit în toate colorile infamiei. Nu eram deci ce se aşteptase de la mine, şi prezicerea lui Panu că nu mă voi mai întîlni cu votul ieşenilor din Colegiul oamenilor săraci şi cu nevoi de slujbe, pe cari nu-i furi de două ori pentru o acţiune de curaj, se va îndeplini la cel dintîi prilej.

După luptele în jurul reformelor sociale îşi pierduse de altfel interesul Parlamentul, în care am intrat apoi ca reprezintant al solizilor negustori români din Ploieşti, încercînd şi la Covurlui, unde am ajuns să adun şi opt sute de voturi, o înviere a conştiinţei ţeranilor, cărora guvernele le spuneau că „fiecare-şi are vremea lui". Cînd s-a ivit chestia unei mari reforme în biserică, introducîndu-se, după ideile din Germania ale sfătuitorilor lui Haret, acel Consistoriu Superior care n-a putut să aibă nici o influenţă, şi am apărat concepţiile, singurele corespunzătoare tradiţiilor ortodoxiei, ale învăţatului arhimandrit Scriban, şedinţa a fost un adevărat scandal, în care mi-a părut rău – ca şi în acordarea unui apanaj autonom fostului Mitropolit Primat, Ghenadie, căzut în lupta cu regele —, că a fost amestecat numele unui ministru, coleg de Universitate, pe care eram deprins să-l stimez, şi pentru care aveam chiar afecţiune. Rău sfătuit, Haret, în credinţa că mă va împiedeca astfel de a lua cuvântul, a zăbovit discuţia pînă în vacanţa de Paşti, pînă în chiar Săptămîna Mare, şi astfel am putut vorbi numai într-o şedinţă de noapte, în faţa băncilor goale, cu d. Ştefan Ioan, apărînd la uşi ca să întrebe cu glas tare dacă n-am isprăvit; trecuse de miezul nopţii cînd „s-a votat" legea care nu era să dea nici un rod.

Astfel s-au tîrît – supt guvernul Sturdza, supt conservatorii reveniţi, împăcaţi acuma pentru puţin timp, apoi supt noul regim liberal, în care nu mai era bătrînul şef, trimes într-o casă de sănătate din Franţa cu toată publicitatea pe care o pot da numai oameni lipsiţi de orice simţ de pietate, ci totul aparţinea lui Brătianu, al cărui orgoliu devenise incomparabil —, vreo trei Parlamente, care nu mai trebuiau să se ocupe, în şedinţe adesea complect goale, cu nici una din acele mari chestiuni pe care le deschisese tumultul revoluţionar al ţeranilor şi bubuitul tunurilor care distrugeau satele din Vlaşca. Nu pot zice că alegerea dlui Cuza, care osebea tot mai mult acţiunea sa personală, a folosit, campaniei noastre parlamentare.

Vorbeam acum în numele unui partid. Nu doar că aş fi înţeles să urmez sistemul, perfecţionat în ultima formă de un Bădărău, cu înscrierile obligatorii şi distribuţia exactă a recompenselor după serviciile aduse „cauzei". Aşa ceva n-a existat niciodată în noua grupare. Dar, pe cînd d. Cuza credea că avem sarcina de a cîştiga spirite tinere, care pe urmă să se ducă fiecare unde vrea, am simţit nevoia de a da multelor adeziuni, dintre care unele trebuiau să fie aşa de trecătoare într-o societate unde nu era altă scară a meritelor, alt îndreptar al carierelor decît în legătură cu singurele interese materiale, un program care să unească, un titlu care să figureze pe steag. Pentru democraţia noastră nouă, care însemna numai ţinerea în samă a nevoilor adînci ale neamului, aflătoare în marile mulţimi muncitoare, se cerea crezul moral al convingerii că, înainte de toate, în mersul general al omenirii, trebuie ca fiecare naţie, elementul organic constitutiv, să se cunoască, să se definească şi să se servească pe sine.

Într-o adunare din april 1907, programul la care d. Cuza a adus restricții, cu un caracter negativ şi exclusivist, relative la participarea în viața economică şi publică a unei singure categorii de străini de rasă, oricare ar fi sentimentele lor individuale față de noi, de cultura noastră şi de idealul nostru, a fost votat supt prezidenția bătrînului ofițer superior Manolescu Mladian pe care ni-l dăduse Cercul din Iaşi al partizanilor. La telegrama către rege n-am primit nici un răspuns, cum şi era de aşteptat, şi nici la aceea către prințul moştenitor, care n-avea voie să se manifeste.

Dar avusem prilejul de a prețui nu numai înțelegerea lui Carol I, dar şi simpatia prințului Ferdinand şi a familiei sale pentru altă politică. O dată, la dezvelirea statuii lui Kogălniceanu în Iaşi, a doua oară la a lui Cuza-vodă.

De mult regele nu mai văzuse Iaşul. Serbarea pentru Kogălniceanu, unită cu comemorarea întemeierii Universității, a devenit un mare eveniment [...] La masa regală, ca reprezintant al Universității bucureştene, am fost invitat, dar atenția lui Carol I era, ca de obicei, aşa de meticulos împărțită, încît un cuvînt regal, chiar dacă se recomanda unui tînăr profesor ca mine, numai să merg la bal seara fiindcă vor fi „multe cucoane frumoase”, n-avea nici o adevărată importanță. Dar prințesa Maria, al cărei frumos colier de mărgăritare trezise atenția, mai stăruitoare decît respectuoasă, a lui C. Arion, dorea, cu privire la rotunda biserică de tip sirian a Sfîntului Sava, lămuriri pe care nu putea să le deie cercul de oficiali de la locurile de onoare. Din colțul unde discutam cu o stîrpitură de origine germană, [...] am îndrăznit o explicare. Peste cei cari n-aveau nimic de spus mi s-au adresat întrebări şi, spre uimirea generală, Prințesa mi-a cerut s-o conduc a doua zi la biserică.

Am făcut-o, puind, ca la Golia, pe birjarul lipovan să taie bălăriile pentru a permite intrarea în lăcaş, şi am putut vedea cu ce siguranță Prințesa şi cei doi copii mai mari cari o întovărăşeau şi cari criticau aşa de liber dezordinea şi murdăria ce se ascundeau în dosul potemchiniadei primirilor oficiale, merg către ceea ce e în adevăr frumos.

La vechea Mitropolie am intervenit pentru ca părintele Pimen să ofere, din rămăşițile bisericii Sf. Nicolae, un fragment de frescă, un încîntător înger, pentru palatul din Cotroceni, şi am împrumutat la Sf. Sava pe numele meu talerul de argint al lui Dabija-vodă, care a fost modelul pentru noua veselă a Prințesei.

De atunci s-au păstrat legături care mi-au fost deosebit de prețioase. [...]

Pentru statuia lui Cuza-vodă, urmărit şi în mormînt de ura duşmanilor din viață, s-a dat o lungă şi grea luptă. Nu se ajungeau banii pentru a plăti pe sculptorul italian Romanelli, şi a trebuit să fac un apel prin Neamul românesc, care, din banul de aramă al săracului, a strîns cei 25.000 de lei care mai lipseau. Statuia s-a putut deci turna, dar acuma se punea problema locului de care se va învrednici. Politicianii ieşeni o voiau lîngă fosta casă a bancherului Neuschotz, într-o mică piață anume aranjată pentru aceasta, pe cînd comitetul, prezidat de d. Ghica-Deleni, era pentru acel punct central al marilor artere ieşene care se deschidea în fața „otelului Traian”, unde cu vreo douăzeci de

ani în urmă Carol I fusese şuierat şi bombardat cu mere putrede de tînăra aristocrație opozantă a oraşului. După mari sforțări, s-a căpătat în sfîrşit şi acest ultim punct, iar regele a anunțat sosirea sa.

Eram din nou delegatul Universității din Bucureşti, ca şi la serbările Şcolii surori, la care, după cuvîntarea mea regele îmi întinsese o mînă pe care nu îndrăzneam s-o aştept, aşa încît a trebuit ca vecinii mei să-mi atragă atenția că acea mînă, puțin darnică de altfel, mă caută. Data aceasta, dispuneam la Iaşi, printre tineri, de o mare popularitate, pe care, ca de obicei, n-o căutasem, ba nici nu-mi dădeam sama de dînsa. După obişnuitele cuvîntări, rostite de pe terasa „otelului Traian", în care era vorba mai mult de Suveranul care domneşte decît de acela care se întrupase în bronz, un adjutant a pretins să-mi arate în ce atitudine, întors către rege, trebuie să rostesc discursul meu, şi-şi poate închipui cetitorul cum a fost primită această lecție grosolană. În cuvîntarea mea am manifestat dorința ca şi Carol I să se bucure în amintirea urmaşilor de aceeaşi emoționată amintire ca Domnul de țară pe care-l înlocuise. Aclamațiile mulțimii care umplea piața au arătat regelui că un gest către mine ar putea fi folositor din punctul de vedere al cîştigării acestei mulțimi. Adjutantul veni din nou, data aceasta ca să-mi spuie că regele vrea să-mi arate mulțămirea sa. Apoi defilarea veteranilor începu pe strada Arcului, la celait capăt al terasei. Scoboram scara centrală către piață cînd am simțit lîngă mine pe cineva care era însuşi Carol I. – Mi-a plăcut cum ai vorbit. – În orice caz, Maiestate, nu era nimic din acea linguşire care încunjură de obicei pe Suverani. – Şi crezi că vreodată ea mi-a plăcut mie? Era melancolie şi dezgust în cuvintele care cădeau, încet şi greu, de pe buzele veştede ale bătrînului monarh înaintea căruia se plecau toți genunchii, afară de ai lui Carp singur. În clipa următoare, după această scurtă scenă neobservată, el asculta, aiurea, cu inima pe care acuma i-o ştiam, aceleaşi cuvinte ale adulatorilor.

Pentru masa oficială a fost lăsat principele Ferdinand, şi iarăşi ceva neobişnuit s-a petrecut. La masă, prințul, tăcut şi puțin prețuit pentru această tăcere stîngaee, acela pe care o presă imundă îl numea"Fritz" şi-şi bătea joc de defectele lui fizice, a fost încîntător ca vervă şi originalitate. A vorbit şi de „monumentele naturii" şi a făcut călduroasa glorificare a copacilor bătrîni în cari se întrupează o întreagă epocă. Ridicîndu-se, oficialii aşteptau obişnuitul „cerc" în care regele dovedea o inimitabilă virtuozitate. Dar prințul i-a lăsat deoparte şi, întorcîndu-se spre mine, cel care nu eram şi nu trebuia să fiu nimic, mi-a vorbit aşa ca atunci, întîiaşi dată, cînd în palatul de la Cotroceni, îşi desfăcea inima cea mult jignită, cu deosebirea că acuma nu se mai auzeau întreruperile glasului strident al papagalilor, totuşi prezenți, şi într-un număr atît de mare şi aşa de siguri de sine. M-a lăsat să întrevăd alte idei de domnie şi, cum, la urmă, era vorba de popularitate, el a adaus, apăsînd asupra cuvintelor sale: „da, ştiu că greu se cîştigă şi se pierde uşor".

Deci propaganda de mai bine de un deceniu nu fusese pierdută nici în această privință. Acela care va purta coroana României simțea şi credea ca noi şi avea ca şi noi aceeaşi dorință de a face, împotriva oportunismului şi imoralității clasei dominante, ceva în adevăr nou şi mare. Şi însuşi Carol

I cel linguşit avea mintea lui precaută şi înțeleaptă deschisă asupra acestor posibilități.

În acel moment cursurile de vară de la Vălenii de Munte deveniseră o manifestație culturală obişnuită pentru o parte din societatea românească, aceea în sufletele căreia prinsese această sămînță de viitor.

Ideea lor mi-a fost dată nu de cineva din țara liberă, nici din Ardeal, unde totuşi orice vizită nouă, ca la serbările jubiliare de la Blaj, unite cu adunarea anuală a"Asociației", îmi dădea tot mai mult încredințarea că s-a isprăvit cu zilele aşteptării singurului noroc posibil de la Viena. În tineret se ridica acolo tot mai tare, printr-un talent literar la care se adăugea acum şi acela al elocvenței – dar cu cîtă sfială mă întreba vorbitorul încă nedeprins cînd i s-a cerut o întîie conferință la Ateneu! – d. Octavian Goga, care apărea la orice ocazie, aclamat de un cerc de tineri, pentru a ofusca pe deținătorii puterii în mijlocul românilor săi ardeleni, aceia pe cari găsise cu cale să-i prezinte într-un articol ca pe nişte simpli „măgari de pe Vezuviu“, chiar dacă era înscris între colaboratorii foilor lor. Era vorba, la unii din acel mediu, de o sprijinire pe Regat, de o totală schimbare şi a țintei, care apărea acuma ca eliberarea totală din legăturile cu Monarhia, oricum s-ar transforma şi, cu toată deziluzia produsă dlui Goga de răscoalele țărăneşti – şi-mi mărturisea că această dovadă a lipsei de coeziune, de soliditate, poate de viitor, trebuie să-l îndrepte neapărat în altă direcție – această tendință se întărea din ce în ce mai mult: ea apărea tot mai limpede în fața stăpînitorilor, cari nu găseau mijlocul de-a o împiedica. Legile ungare nu îngăduiau oprirea paşilor noştri prin văile ardelene, şi, cu toate îndemnurile de a vorbi la prilejuri solemne, ştiam să-mi impun tăcerea cea mai desăvîrşită. Dacă, precum se întîmplase în lunga mea călătorie după inscripții şi însemnări, cîteodată, ca la Drăguşul Țerii Oltului, cei doi jandarmi apăreau împănați, împintenați şi cu puşca în bandulieră ca să-mi ceară paşaportul pe care nu-l găseau bun pentru că... nu era scris în ungureşte, dacă mă pofteau la solgabirău, din fericire nu pe jos, ca pe mulți alții, ci în trăsură, aoesta găsea imediat scuze în cea mai perfectă limbă germană pentru că fusesem deranjat. Şi totuşi avea dreptate vărul vestitului mîncător de români, secuiul Ugron cînd, ca şef al postului de la Drăguş, îmi răspundea la obiecția că un profesor universitar, care e „domn mare", nu trebuie luat astfel la cercetări:"E, domnul mic, aia nu face nimic; domnul mare, aia face!" Căci ceva desigur se făcea, şi guvernul maghiar n-avea acea siguranță de drept, acea încredere în viitor care singure permit să se ia măsurile necesare pentru împiedecarea, în orice motiv al lor, a marilor catastrofe politice.

Altfel era cu bucovinenii, ținuți de austrieci foarte din scurt, dar cu cea mai mare dibăcie, crescîndu-i pentru robie, măgulindu-i cu concesii – chiar cînd guvernatorul era, după blîndul Pace, intolerantul, pornitul Bourguignon, în luptă cu ziarul românesc Patria şi cu agresivitatea redactorului adus din Ardeal, capriciosul şi sfidătorul Gheorghe Bogdan- Duică, om cu aşa de multă ştiință şi pătrundere, unite cu mai puțină chibzuință —, şi cîştigîndu-i prin titluri, onoruri şi slujbe. Nu se încercase nimic pentru a împiedeca în 1904 marea manifestație românească pentru jumătatea de

mileniu de la moartea aşa de „bucovineanului" Ştefan cel Mare. Am fost atunci pentru întîia oară între moldovenii de acolo şi, dacă între intelectualii puţini şi înduşmăniţi între dînşii, unii, „boierii" şi preoţii, trebuind să meargă cu aristocratul Flondor, ceilalţi, învăţătorii, oamenii din bănci, ambiţioşii între intelectualii tineri, ţeranii, fiind cu neastîmpăratul Aurel Onciul, creator al unei prese-revolver, nu se putea distinge nimic dincolo de cadrul austriac pe care, şi în acel moment de amintiri, îl afirma prezenţa bastardului habsburgic, contele de Meran, care avea conducerea, nu era însă acelaşi lucru cu alt grup de intelectuali şi cu sănătosul instinct ţerănesc. Aducînd cu mine extrasul despre Ştefan din Istoria românilor în limba germană, pe care l-am împrăştiat gratuit, şi aceşti ţerani chiar întindeau după dînsul asprele lor mîni lacome, am ascultat discursuri dintre care cele mai multe erau foarte prudente, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu, care, suit pe un butoi, catehiza pe pletoşii săteni, şi ei, cum am constatat-o, nu făceau, de altfel, decît să noteze cînd glasul furtunosului orator necunoscut „se suie" şi „se coboară"! Era, oricum, începutul unor relaţii care se vor desemna din ce în ce mai mult într-un sens contrar intereselor austriace.

Peste puţin timp am organizat o vizită la Iaşi a fraţilor despărţiţi, şi s-au înscris nu mai puţin de cinci sute; mult timp, pînă la prada austro-germană din casa mea de la Vălenii de Munte, am păstrat frumoasa fotografie care înfăţişa această mulţime mîndră şi bucuroasă în faţa bisericii lui Duca-vodă de la Cetăţuia. Guvernul român a voit să împiedece trecerea hotarului în grup, deşi, la început, o autorizase, dar am luat asupră-mi să înlătur pe cei cîţiva jandarmi trimeşi la Burdujeni, cari, băieţi buni, s-au dat la o parte înaintea acestei frumoase ţerănimi, cu cei mai buni din tinerii cărturari în frunte. La Iaşi îi aştepta o expoziţie, făcută în sălile Liceului Internat, la care aduseseră obiecte doamne din cea mai aleasă lume a oraşului, între care vioaia şi inteligenta doamnă Şumuleanu, dna Hurmuzescu, chiar dna Moruzi, văduva fiului lui Cuza-vodă. Trei zile am stat pe picioare ca să li se facă acestor rari oaspeţi, cari nu cunoşteau deloc ţara, o primire menită să le rămîie pentru totdeauna neuitată. La plecarea lor, eram siguri că părerile despre România liberă s-au schimbat cu totul, şi ne-o spunea în cuvinte aşa de înflăcărate tînărul, de mare avînt şi de activitate febrilă, Vasile Liţu, prea curînd pierdut pentru luptele noastre. Ne-a arătat-o apoi în fiecare număr revista pe care o întemeiaseră, în Suceava blajinului folclorist părintele Florea Marian, membră al Academiei – şi succesorul lui a fost bătrînul aristocrat Suţu, care în discursul de intrare nu-i putea pronunţa numele... —, d. I. Nistor, profesor la liceu, şi, pe atunci, înainte de a se aşeza în băncile Universităţii noastre, posesorul unui superb cilindru vienez, şi mai popularul profesor secundar Gheorghe Tofan, voioasă figură de energie tînără, ale cărui suferinţi şi a cărui moarte prematură, a doua zi după realizarea idealului în care crezuse, n-o puteam prevedea. Aproape de Suceava, în Pătrăuţii lui aşa de bine gospodăriţi, în casa cu feciori învăţaţi şi plini de inteligenţă – o, ce mai era să scrie despre mine unul dintre dînşii, profesorul Alexandru, la schimbarea vremurilor, şi mai ales a inimilor! – cu fata aşa de frumoasă, care era să se mîntuie într-o înspăimîntătoare tragedie, ochii limpezi, umezi de duioşie, ai

părintelui Morariu, vechi şi preţuit scriitor, se ridicau ca ai unui sfînt în ceasul revelaţiilor către ceea ce cu voia lui Dumnezeu trebuia neapărat să se întîmple, şi în foarte scurtă vreme.

Cînd a fost, mai tîrziu, să întorc vizita bucovinenilor, cu Liga Culturală, adunată în congres la Iaşi, administraţia austriacă era gata să ne întîmpine potrivit cu interesele ei ameninţate. Ea fusese înştiinţată din două părţi: din aceea a evreimii, aşa de influentă, care se temea de pătrunderea antisemiţilor, şi din aceea a unui curios şi sincer, deşi neaşteptat, prieten al românilor, şi mai ales al alegătorilor săi din ţinutul Cîmpulungului, contele vienez cu nume franţuzesc Bellegarde, care, excelent prefect, „căpitan de cerc“ al judeţului în care se şi aşezase după ieşirea din serviciu, nu înţelegea să i se smomească fidelii; glasul de înştiinţare mersese aşa de sus încît Franz-Joseph însuşi spunea unui deputat român „să păzească de Iorga pe credincioşii bucovineni“.

Aşa încît, cînd ne-am prezintat la Iţcani, mi s-a pus în vedere mie singur, îndemnînd pe ceilalţi, aşa împodobiţi cu tricolorul cum erau, să treacă graniţa, că aş fi în Bucovina un „străin indezirabil”. Am telegrafiat la Viena lui Lueger, şeful antisemist aşa de popular atunci, încît impunea şi Împăratului care, în ciuda adevăratelor sale sentimente, a trebuit să-i puie la gît lanţul de aur al primăriei vieneze, dar a trebuit să aştept în gară comunicarea oficială a expulzării, în timp ce Mochi Fişer, prezent şi foarte satisfăcut, îmi transmitea înştiinţarea că totul atîrnă de la dînsul. Dintr-o birjă s-a coborît în mare uniformă aurită d. Orest Tarangul, funcţionar superior, ca să-mi dea actul prin care eram, ca „lästiger Fremde”, „für beständig abgeschafft” deci, ca „supărător străin“, „izgonit în chip statornic“. D. Tarangul adăugea că, dacă totuşi aş intra în ţerişoara împăratului, voi face nu ştiu cîte săptămîni de închisoare.

Expulzarea a provocat indignare între bucovineni. Pînă şi democratul aproape socialist Mihail Chisanovici, care scotea foaia, deloc naţionalistă, Die Wahrheit, a protestat cu energie. În schimb, presa partidelor de la noi s-a arătat încîntată de ce mi s-a întîmplat, şi un ziar de caricaturi înfăţişa în figuri caraghioase gonirea „apostolului”.

Dar aceia cari fuseseră la Iaşi, cari doriseră să ne primească acasă la dînşii, într-o ţară simţită – cu toată îmbulzirea, sprijinită de guvern, a rutenilor, cari-şi voiau şi partea din biserică —, din ce în ce mai mult a lor, înţelegeau să răspundă la această jignire, pe care şi-o luau şi asupra lor, printr-un contact sufletesc permanent cu noi. De aici ideea unor cursuri de vară, la care de la început ei ar trimete un contingent asigurat, ele dînd apoi ocazie, într-o neuitată vară, şi corului”Armonia”, de o aşa de bună alcătuire, să ne cerceteze în frumoase costume româneşti. Cu bucurie şi încredere am primit propunerea.

La început, ascultătorii erau cîţiva bucovineni, d. Alvirescu şi douătrei învăţătoare, puţini ardeleni şi bănăţeni, cu preotul Martinovici în frunte, care cînta aşa de frumos, cu părintele Tătucu, pe care l-am văzut apoi parlamentar al României unite, cu pe atunci clericul Tulbure, ca şi cu ochiosul diacon Gaşpar, om de mare talent în vorbă, capabil însuşi să încerce a învia pe pagini de roman epoca

lui Ştefan cel Mare, restul fiind tineret universitar din Regat, pe care-l atrăgeau mai mult materiile predate decît spiritul cel nou al predicației naționale. O dată mi-au picat acolo un judecător din Rusia, tocmai din fund, spre Ural şi foarte tînărul, blondul Pelivan. Dintre locuitorii orăşelului, vreo trei familii participau singure. Încăpeau cu toții în clasa I-a a şcolii primare din centrul Vălenilor, şi mi-a trebuit curaj ca să mă gîndesc a ridica o sală anume în 1912, solidă clădire făcută de inginerul Dimitriu din Ploieşti, moldovean de origine, sală pe care o datoram ajutoarelor venite din mai multe părți, fără participarea, pe care totdeauna am refuzat-o, a statului.

Dispozițiile acestuia față de un astfel de focar de propagandă erau acelea care se puteau aştepta. Îndată s-au anunțat, la Iaşi, alte cursuri de vară, la care şi profesorii şi ascultătorii erau plătiți. Între cei dintîi era fostul meu elev Pârvan, acuma, şi prin hotărîtorul sprijin al lui Ioan Bogdan, director al Muzeului din Bucureşti şi profesor la Universitate, aşteptînd apropiata alegere la Academie – şi el spunea „cît apetit are“ pentru ce i se oferea. Întors din Berlin cu totul altfel de cum îl ştiam cînd trudea la o biografie a lui Papiu Ilarian care n-a apărut, şi descosea pe Domnii moldoveni din secolul al XV-lea pentru a trece la prezintarea de cetăți dobrogene, autorul unui frumos studiu asupra lui Marcu-Aureliu şi al unei cercetări adîncite asupra „naționalității negustorilor în Imperiul roman” avea acum părul lung revărsat ca al lui Mommsen, şi în elocvența lui remarcabilă se întîlneau accente de misticism, foarte atrăgătoare pentru tineri, dar care oamenilor din generația mea li se păreau curioase. În cîteva zile s-a văzut că această concurență a politicii stăpîne pe puterea de Stat n-are sorți de reuşită şi, auditorii împrăştiindu-se, Pârvan a venit la noi, fermecînd publicul cu frumuseța poetică a conferinților sale, dar ținîndu-se cu cea mai mare îngrijire la o parte de tot ce putea să pară o adeziune la crezul ce se predica de pe acea modestă catedră de institutori.

Mai tîrziu, între deosebitele cursuri, pe care atunci, la început, le mai făcea, pe lîngă d. Cuza, profesorul Nicolae Dobrescu, de istoria bisericii româneşti, alt bun elev al meu, solid țeran, nalt, spătos, gras, blînd, pe care nu l-aş fi crezut sortit unui cancer lînainte de vreme, apoi cumnatul meu Ştefan Bogdan, pe care nu-l cîştigaseră avantajele politicii liberale, şi cîțiva alții, s-a stabilit o perfectă concordanță de idei, care a contribuit esențial la succesul lor. Nu pot zice acelaşi lucru de anii primelor încercări.

De fapt înțelegeam să se creeze acolo, în toată libertatea, un mediu prielnic pentru acea unire a tuturor românilor, al cării termin n-aş fi cutezat să-l fixez, dar care-mi părea nelipsită, într-un viitor mai lung flau mai scurt. Conspiram supt aripile Ligii, fără ca vreodată să fi fost vorba de bani, necum de bombe. Dar iată că, în ce priveşte ținta principală, divergențele se iveau, şi trebuia autoritatea mea de creator şi conducător pentru a nu se produce confuzii în spirite. Astfel, o dată, în demonstrațiile amicului Cuza cu privire la chestia evreiască – şi auditoriul se pasiona de strînsă lor logică, deşi nu totdeauna corespunzînd perfect unei realități complexe —, s-au amestecat şi cuvinte bune pentru acea Austrie care, şi supt influența unui Aurel Onciul, unui Aurel Popovici, cîştigase oarecari simpatii, în

comparație cu politica mai sinceră, mai fățișă a ungurilor. D. Cuza, fost elev al unui liceu din Dresda înainte de a trece la Bruxelles, unde-l aşteptau cuceritoare influențe socialiste, cu C. Mille însuşi, avea aplecări fireşti către cultura germană, inspirîndu-se dintr-însa, în marile studii de economie politică pe care le pregătea; mai fusese, de curînd, bine primit, cu perfecta ipocrizie vieneză, de profesorii de la Cernăuți, în frunte cu rectorul Adler, cel mai autentic evreu, şi astfel acele cuvinte bune îşi găseau explicația. Era mai greu să găsească însă şi aprobarea mea şi, în ciuda declarațiilor mele repetate că „la Vălenii de Munte nu se face politică“ – mi se părea că e necesar s-o spun, ca să nu îngreuiez, la întoarcere, situația românilor de peste munți —, am luat cuvîntul, spunînd limpede că pentru mine nici un compromis nu e posibil, că noi mergem drept către unirea națională şi că nu aici, la această adunare de credincioşi, se poate admite recomandarea austrofiliei în vederea planurilor lui Franz-Ferdinand. Mi-a părut rău că a trebuit să intervin şi că am pricinuit eu,”Iorga cel totdeauna fără tact“, o reală supărare tovarăşului şi prietenului meu.

Cînd clădirea proprie, mică, albă, cu o perfectă acustică în acele margeni înguste pe care nu am vrut să le cresc nici pînă acum, refuzînd ca preşedinte al Consiliului orice pomană de Stat, compromițătoare, a fost gata, în iulie 1912 [...], am aflat că între ascultători va fi pentru două zile şi prințul Carol, trimes de însuşi regele, de acela pe care rapoartele austriece îl vor prezintă peste doi ani ca rîzîndu-şi de Liga Culturală, condusă de un „bețiv” (confuzie între Petre Grădişteanu şi noul preşedinte, Ionaş) şi de un „fleac” ca mine.

Despre fiul moştenitorului auzisem caracterizări entuziaste de la bunul Gheorghe Munteanu-Murgoci. Geologul cu mai vast orizont şi cu mai multă aplicare către împărtăşirea în cerc mai larg a cunoştinților sale, om de mare merit, foarte bun vorbitor, familiar, scriitor de chemare, irosindu-şi viața, legată de o colegă scoțiană, pe care n-o iubea, în tot felul de legături pe alăturea şi de petreceri care au ruinat apoi în chipul cel mai jalnic solidul trup de mocan aciuat pe şesul Brăilei, fusese, împreună cu alții, cari nu erau de aceeaşi talie, profesorul tînărului prinț, care tocmai îşi trecuse bacalaureatul. [...] Anume pentru viitorul rege am ținut trei conferințe, care s-au şi publicat, ca să învederez ce nu i se spusese lui Carol I: că aici nu e o mînă de barbari cari să trebuiască a fi ridicați de o dinastie energică şi inteligentă la rangul națiunilor civilizate, ci un vechi şi nobil popor care-şi are locul, deşi pe nedrept nerecunoscut, în istoria lumii. Ascultînd aceste lecții, cu privire la care n-am putut găsi prilejul de a-i vedea impresiile, care poate nu erau chiar acelea pe care le aşteptam, prințul a petrecut, întovărăşit de guvernorul său, generalul Perticari, două zile în casa cea nouă pe care mi-o ridicasem.

Ea însăşi, această clădire cu înaltul coperiş, cu stîlpii delicat lucrați ai cerdacului, cu odaia ei de taină supt scînduri, unde pe vremea ocupației lucrătorii mei erau să-mi salveze măcar o parte din bibliotecă, era o lecție de tradiție şi o inspiratoare de amintiri. Cîțiva ani o văzusem cu tavanurile căzute, cu zidurile lăsate în două direcții, tristă ruină în care se aciuase o familie de mindirigii săraci,

pe cînd în pivniță, unde se credea că locuieşte o capră neagră, legată de fantoma fostului stăpîn, care toată noaptea ar fi încunjurat oraşul într-o trăsură cu patru cai negri, măcelarii tăiau vitele; vacile rupeau frunzişul pomilor degenerați, cu trunchiul numai scorburi şi crăcile de atîtea ori rupte. Pivnița adîncă, sprijinită pe enorme loadbe de stejar vechi, pentru vinurile de odinioară, mă fermeca prin adînca ei taină. Aflasem într-o zi că se vinde la licitație şi, cu banii căpătați pentru editarea unui volum din Hurmuzaki, m-am prezintat, luînd-o cu opt mii de lei. Şi de atunci începuse o muncă stăruitoare, dar fireşte desperant de înceată, cu italieni din Udine, tatăl şi fiul, cari beau sîmbăta buna țuică locală şi dormeau pînă marți, pentru a face, cum spunea tatăl „dintr-o babă o fată mare". Mari fereşti de stejar înlocuiră deschizăturile înguste din care se putea zări primejdia, țigla roşie se aşternu unde putrezise vechea şindilă; numai steguletele de tinichea de pe vîrf spuneau că la 1853 coperişul fusese făcut sau înnoit. Iar înăuntru fierbea viață harnică şi speranță nouă.

După plecarea prințului o telegramă a regelui Carol însuşi arăta originea vizitei şi, desigur în lumea politicienilor, de cari se servise pînă atunci, exclusiv, suveranul, o asemenea demonstrație a trebuit să pară îngrijitor de curioasă. Şi, poate şi natura audiențelor de mai tîrziu, ca aceea în care regele-mi vorbea de candidaturile mele şi îşi exprima mirarea pentru cîte una din acelea care mi se opuneau, ori alta, in care, văzînd nelinişțea celui primit cu întîrziere, se informa de motiv şi, aflînd că am o întrunire la Ploieşti, mă bătea părinteşte pe umăr, adăugind:"Bine, bine, mergeți la Ploieşti". Se poate ca asemenea atitudini să fi fost calculate, căci dinastiile îşi au egoismul lor, care uneori poate fi feroce, dar ele îmi dădeau o prețioasă sporire a încrederii mele față de lucrul, aşa de înalt şi de greu, pe care-l voiam.

Prințul a venit apoi şi la Universitate, tot cu generalul Petricari. Am crezut că e bine să aşez pentru dînsul un scaun lîngă fotoliul meu, pe estradă. În alte țeri, ca în Germania, fiii Împăratului luau, la Universități, unde dădeau şi examene, locul în bănci. Mi se părea că nu sîntem maturi pentru atîta democrație. Dar, cînd unul din prietenii săi a voit să beneficieze de dreptul de a intra în cancelarie, l-am dat afară in formele cele mai netede. Deşi viitorul rege, ocupat şi cu datorii militare, părea obosit şi guvernorul său manifesta un vădit scepticism față de ascultarea lecțiilor mele, m-am putut încredința, în conversații ca aceea despre caracterul țarului Alexandru I că, dacă vizitatorul cursului meu nu ceteşte mult, el ştie să asculte – în acest caz pe marele duce Nicolae, care se ocupase de acest strămoş al său – şi să reție – şi cu ce spirit critic! – ce auzise.

Aş fi voit ca moştenitorul în al doilea rang să treacă prin formele universitare, şi i-am făcut propunerea de a publica în englezeşte o lucrare de doctorat despre călătorii englezi la noi, dar n-am întîlnit dispoziție pentru aceasta. De altfel, prințul Ferdinand decisese că fiul său mai mare va merge la Berlin, celait avînd să facă studii de marină în Anglia. În audiența pe care am avut-o la el, am adus argumente contra acestui sistem de educație. Mi s-a obiectat că mai sînt prinți cari fac studii în alte țeri decît a lor. – Da, aceia ai regelui din Annam. Cine a cunoscut pe regele Ferdinand ştie însă cît erau

de neclintite hotărîrile acestui timid.

Prințul a mers deci la Berlin, dar s-a întors cu acelaşi temperament, foarte complex şi greu de înțeles, cu aceeaşi hotărîre, moştenită din ambele părți. Generalul Perticari îmi povestea că, într-o discuție cu atotştiutorul Împărat german, tînărul ar fi înfruntat părerea acestuia despre originea pelasgică a albanezilor cu argumente trase din ce auzise la Bucureşti. N-ar fi fost de mirare să fie aşa: viitorul Carol al II-lea căpătase de mult încredințarea că discuțiile asupra lucrurilor pe care le ştie sînt absolut inutile.

XXI. ÎN FAȚA PRIMULUI RĂZBOI

Încă de la 1908 se puneau politicii româneşti, aşa de strîns condusă de regele Carol, între hotare pe care n-ar fi trebuit să le treacă niciodată, dar şi cu oarecare pornire ascunsă către schimbări care ar fi putut să-l facă domn pe o țară mai mare – doar pe primele lui monede, pînă la protestarea austro-ungară, se ceteşte:"Domnul românilor"! —, probleme în fața cărora oportunismul, oricît de pseudo-napoleonic îmbrăcat, rămîne perplex şi nu cutează a lua în vedere o soluție.

Desigur că idealul sîrbilor, care însuflețise mai mult decît o generație, reprezintă şi pentru cei de la începutul veacului al XX-lea o necesitate care trebuia să se impuie tot mai mult şi în acțiunea politică a vremii. Iar, pe de altă parte, un grup de ofițeri, de diplomați, de cugetători, de curteni ai viitorului împărat Franz Ferdinand urmăreau o înviere a monarhiei prin război şi cuceriri, şi ei se arătau tot mai stăruitori, mai plini de încredere, siguri că, în momentul decisiv, nu le va lipsi puternicul sprijin german. Țînteau spre Macedonia, spre Salonic, trecînd prin Bosnia şi Herțegovina, devenite, din simplu teritoriu ocupat pentru executarea „reformelor", o provincie ea oricare alta a statului austro-ungar. Astfel se ajunse, a doua zi după declarația de independență a Bulgariei, devenită un Țarat, adecă, potrivit cu o înşelătoare tradiție, un Imperiu, la anexarea celor două țeri sîrbeşti. Şi un război general putea să pară iminent, cum şi era; singurele sfaturi ruseşti care se dădură sîrbilor, pentru că la Petersburg nu erau încă pregătiți, au împiedecat dezlănțuirea lui, amenințătoare. Ce atitudine era să luăm noi? Aceea de a rămînea alături de aliații pe cari ni-i dăduse teama de Rusia, alături de monarhia care ținea în ghearele ei atîta românime, mi se părea o imposibilitate morală. Dar Ionel Brătianu arăta să voiască aceasta, el care-mi spusese că, în ce priveşte pe vecinii de peste Dunăre, el crede pe bulgari mult mai puțin periculoşi şi o legătură cu dînşii îi apare mult mai naturală. O lămurire în Parlament n-o admitea însă cu nici un preț tot mai dominatorul ministru, căruia România a trebuit să i se înfățişeze ca o creațiune părintească încredințată lui, ca fiu mai mare, cu misiunea, fireşte, de a o şi spori dacă se prezintă ocazia.

Atunci, cu un biet profesor de la Severin, care se temea să nu rămîie pe bancul de nisip unde ni se împotmolise luntrea, am trecut Dunărea la Cladova, şi de acolo am trimes o telegramă către colegul şi amicul Iovan Radonici, unul din tinerii istorici ai sîrbilor, care mă cercetase la Vălenii de Munte, cu folclorisul în domeniul țigănimii, Tihomir Georgevici, acesta de origine românească, pentru a-i spune că, în caz de conflict. orice ar hotărî România oficială, sufletul românesc e alături de dînşii.

Peste cîteva luni de zile începeau fierberile în Balcani, determinate de atacul Italiei la Tripoli, atac pe care opinia noastră publică, din cauza interesului de a se menținea Turcia întreagă, l-a privit cu o sinceră antipatie, şi de prezența vaselor italiene şi pe coasta Albaniei şi la Dardanele pentru a smulge recunoaşterea anexării regenței africane. Ne găseam iarăşi înaintea unei întrebări care era neprevăzută numai pentru trista noastră îngustime de orizont.

Se credea la început că turcii vor învinge, scăzînd pe mult timp periculoasa încredere în sine a vecinilor noştri bulgari, cu cari era imposibil să se lege o prietenie folositoare ambelor părţi: o neînţelegere trecătoare, un simplu accident fusese de ajuns, cu cîţiva ani în urmă, pentru a se ajunge la iminenţa unei ciocniri armate. Cînd s-a pronunţat însă, şi aşa de răpede, în faţa neutralităţii noastre neestetic pînditoare, victoria aliaţilor creştini, sîrbi, bulgari, greci, muntenegreni, cînd eventualitatea unei împărţiri a Turciei europene s-a pus ca un lucru de cea mai imediată eventualitate, spiritul românesc, atîta vreme adormit într-un optimism fără viitor, s-a trezit, la oraşe, cu o elementară putere.

Formula care s-a găsit, aceea a unei „compensaţii", [...] a cuprins toate elementele mai vioaie prin pătura politică. Şi, din nenorocire, cum era de aşteptat, perspectiva unei întinderi peste graniţa dobrogeană, pînă la un punct pe care, un timp, complecta ignoranţă a geografiei vecinătăţii noastre l-a lăsat cu totul vag, a servit de armă contra guvernului Maiorescu, care, după afacerea tramvaielor liberale, atacate vehement de Carp, se instalase, cu Take Ionescu, la dreapta preşedintelui de Consiliu, – lipsa lui cunoscută de curaj stînd lîngă meticulozitatea prudentă a fostului profesor de filozofie, ambii supt scutul îndoielilor de conştiinţă ale regelui, acum îmbătrînit şi fără ambiţii militare.

Liga Culturală trebuia să ia o hotărîre şi, potrivit cu dînsa, să înceapă a pregăti opinia.

Dar aici se petrecuseră în timpul din urmă mari schimbări, rolul meu de secretar general devenind din zi în zi tot mai greu de ţinut.

Sava Şomănescu, mare proprietar, de o fabuloasă zgîrcenie, rămăsese trăsnit de îndrăzneala cu care ne aruncaserăm în serbările care trebuiau să procure fonduri pentru Palatul Ligii. Frica ridiculă a bătrînului a mers aşa de departe încît a făcut un denunţ formal la Parchet contra afacerilor care se pregătesc de un secretar general ca mine, care „umblă cu hîrtiile societăţii în buzunar", în loc să le ţie într-o arhivă unde să se poată verifica activitatea lui. Ne-am înţeles uşor, noi, membrii Comitetului Central, ca să-l depunem, pur şi simplu.

În locul lui a fost ales d. Virgil Arion. Rareori un om de la noi a fost înzestrat cu atîta fineţă de spirit, cu atîta farmec subtil în prezintarea unor idei mai mult sau mai puţin originale, fie în vorbă, fie în scris. Micile sale articole tăioase erau un model al genului; lecţiile de sociologie la Universitatea din Iaşi, conferinţile la Vălenii de Munte, cuvîntările la Ligă, discursurile în Parlament, rostite cu un glas jos, dar cu adînci vibraţii, măiestru desfăşurate de un calculator precis, perfect stăpîn pe sine, duceau nesimţit pe ascultători la concluziile, totdeauna clare, pe care le avea în gînd. Figura supţire, toată în unghiuri, privirea, tot aşa de ascuţită, aspectul şubred, bolnăvicios, al omului care trăia dintr-un singur rinichi, contribuiau la impresia generală a manifestărilor sale. Va cuteza în Parlament să se măsoare cu însuşi Maiorescu. rămas un puternic partener, capabil de aşa de frumoase, şi în aparenţă mişcate, discursuri, ca acela în care a apărat pe regele Carol contra bizarului, irealului Jean Miclescu, cumnatul lui Carp, care, vorbind din gesturi incoerente şi din sclipiri de lunatec în ochii fosforescenţi, punea în faţa regelui venerat icoana lui Ludovic al XVI-lea pe eşafod. Dlui Virgil Arion, a cărui

elocvență naționalistă în ton sub-minor n-o putuse auzi aproape complecta lui surzenie, atletul de tribună, cu infinite rezerve de dibăcie, îi opunea un patriotism care era „și al tatălui, și al bunicului, români, toți români“. Nu e nevoie să subliniez sensul sugestiei.

Am avut deci pe d. Virgil Arion președinte al Ligii, știind bine că face parte dintr-un partid politic, dar crezînd că va proceda ca și mine, osebind foarte neted cele două domenii. Aceasta nu s-a întîmplat însă. Acea broșură franceză pe care o făcusem în vederea scopurilor noastre a fost găsită supărătoare pentru interesele unui guvern care plăcea președintelui, și mi s-au cerut modificări pe care le-am refuzat, publicația ieșind deci, cum am mai spus, pe sama mea numai. Ideea unei ruperi a legăturilor cu Centralii speria pe acest vechi și credincios junimist.

Față de alte probleme, atitudinea sa va fi însă aceea a unui hotărît activism. Acela care, cînd voi părăsi secretariatul, în urma unui vot al congresului care dădea o majoritate altuia – și aceluia îi trebuia această platformă —, a putut lucra cu vijeliosul meu cumnat Bogdan-Duică [...], a pornit, în chestia sud-dunăreană, ca fidel amic al lui Carp, cel trădat de amicul său de o viață întreagă, într-o direcție în care nu puteam să mergem alături.

Totuși în cele dintîi faze ale crizei am vorbit amîndoi marii mulțimi adunate la”Dacia” despre nevoia de a ne ținea deocamdată într-o atitudine rezervată față de succesele bulgarilor, care înnebuniseră oameni de o fire mai puțin stăpînită. Cu hotărîrea luată în numele adunării m-am prezintat regelui Carol, care a fost sincer, cald, mișcător. Mi-a vorbit de cartea mea despre Imperiul otoman, și-a arătat convingerea, veche, că se va sfîrși cu acest Imperiu, dar nu credea că va fi așa de răpede, a declarat apoi că, doritor al unei modificări de graniță în Dobrogea, prin care s-ar desființa unghiurile intrînde pe teritoriul nostru, n-ar voi totuși să meargă la bătrînețǎ contra acelora pe cari-i ajutase, tînăr, a se elibera. Era și contra oricărei presiuni militare asupra învingătorilor.

Pe urmă, vîrtejul prinzînd tot mai mult opinia publică, d. Arion a ajuns, alături de un Ionaș Grădișteanu, ale cărui însușiri reale erau stricate de ciudata înfățișare fizică, ca și de un Miclescu. totdeauna călare pe caii închipuirii sale, și de alți cîțiva vînători în albastru, luptătorul pentru întinderea granițelor. Îi stătea alături Pârvan, noul secretar general, înlocuitor al meu fără un gest de împotrivire, care-și încerca acum în alt domeniu puterea de a impresiona. Din oraș în oraș se ducea solia unui indispensabil război, prin care hotarele regatului român s-ar întinde pînă la caldele ape albastre ale Arhipelagului.

În jurul meu, cel care nu credeam că e frumos și bine să intervenim astfel într-un război pe al cărui steag erau scrise idealuri naționale, se făcea golul. Dar golul sperie pe un singur fel de oameni: aceia cari nu-l pot umplea cu credința lor, ieșită dintr-o conștiință care nu are nimic a-și reproșa și unită cu munca, în serviciul zilnic al aceluiași ideal. Cel hulit ca un „nebun” al naționalismului s-a împăcat, și luni întregi de zile, cu pecetluirea ca „rău patriot”, lipsit de sentimentele necesare pentru neamul său.

În timpul cînd se discuta viitoarea hartă a Balcanilor, pe care trebuia s-o prefacă îndată reacțiunea naționalistă sîngeroasă a lui Enver-Pașa, răzbunătorul înfrîngerilor alor săi – și între delegații turci era fostul meu elev Nicolae Batzaria, ajuns ministru al junilor turci, pe care mi-l aminteam micuț și slăbuț student, mirat că Bucureștii sînt un oraș unde se mătură, și apoi ca unul din colaboratorii, supt numele de"N. Macedoneanul", la Sămănătorul —, se pregătea la Londra Congresul de istorie.

Pînă atunci, împiedecat mult timp și de sărăcie și de sarcina grea a revistei, ajunsă un ziar, a tipografiei, a cursurilor de vară, de a trece granița, nu știam, cum am mai arătat-o, măcar de existența acestor congrese. Vechile mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea; gustul lor chiar îmi pierise în mijlocul frămîntărilor vieții mele, de o amețitoare activitate exterioară, care nu era desigur ce dorisem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție. Am povestit mai sus felul cum Maiorescu a înțeles să mă ajute în sarcina de a reprezintă România.

În acele zile de petrecere la Londra, pilotat de îndatorirea dlui Marcu Beza, funcționar la Legație, macedonean de un deosebit talent literar și om întreprinzător, care știa să-și găsească locul în viață, am sorbit pe atunci din nou un aer cu care de atîta vreme nu mai eram deprins și, în legătură cu ședințile congresului, am cunoscut oameni pe cari era să-i maf întîlnesc în viață: ca pe atunci tînărul istoric francez Henri Hauser și italianul Volpe, așa de bucuros că în străinătate i se vorbește limba sa. Am regăsit și pe Lamprecht care, foarte încălzit pentru planurile de întindere „tentaculară" a poporului său pînă la ultimul om și la ultimul interes german, îmi spunea cu o nesfîrșită bucurie că bilanțul comerțului german ajunge pe acela al englezilor. Iar la aceștia am constatat o puternică ură împotriva celor cari duceau pe toate terenurile o concurență așa de minuțios științific orgartizată. Era în aerul acestei întîlniri dintre intelectuali de multe nații ceva neliniștit, care făcea să se deschidă cele mai întunecate perspective. Toate discursurile festive, toate danțurile istorice ale studenților și studentelor, toată cordialitatea aparentă, nu erau în stare să înlăture asemenea aprehensiuni.

Era, din contra, calm în Parisul revăzut după o așa de lungă absență, fiind un întreg șfert de veac fără contact cu foștii mei profesori, dintre aceștia numai pe d. Bémont îl întîlnisem, la București, venit cu o croisière științifică și bucuros de a vedea monumente istorice și peisaje, ca și țerani, pentru a-și rezuma aprecierea în propoziția, pe care am mai citat-o:"La d-voastră două lucruri sînt bune, trecutul și țeranul". Mi s-a părut însă că, față de furtuna care vizibil se pregătea peste o altă întindere decît aceea mărgenită, a Balcanilor, era aici un „laisser-aller" care îngrijora pe cine nu se simțea legat de alianțele oficiale cu Centralii. Un volumaș de Note de drum a cuprins observațiile mele în cursul acestei neașteptate călătorii, în același timp cînd publicam comunicațiile mele de la Londra, una cu privire la rolul „imperial" pe care-l jucaseră țerile noastre după așezarea turcilor în Europa. Cursul meu de un an de zile căutase și el să ne situeze în această lume sud-est europeană, care chema tot mai mult, prin freamătul armelor, prin gloria biruințelor și cruzimea măcelurilor, atenția asupra ei. De aici, din notele stenografiate de d. Stahl, a ieșit o Istorie a Statelor balcanice în epoca modernă, care a

apărut şi în limba franceză în două ediții\.

Într-o revistă suedeză, cu care am intrat în legătură prin amicul Vestrin, fiind întrebat în ce priveşte împrejurările noi din Balcani, am enunțat ideea că elementul latin şi semi-latin din peninsulă trebuie păstrat şi că pentru aceasta nu e mijloc mai potrivit decît ca, în statul albanez, care s-a dovedit însă prea naționalist pentru aceasta, să se recurgă şi la serviciile românilor balcanici, iar opera comună să se sprijine pe un amestec italian, aşa de firesc şi prin trecutul acestor locuri, ceea ce s-a şi întîmplat prin fatalitatea lucrurilor, chiar dacă nu s-a produs decît trecător, în vremea marelui Război: acea conlucrare între italieni şi români, ca rase şi ca state, mi se părea, şi-mi pare încă, de cel mai mare folos. Voi urmări mai tîrziu această idee în conferința de la 1915, Albania şi România, aşteptînd cursul despre Albania din 1918 şi publicarea la 1919, a unei istorii a vechii Albanii, în limba franceză.

Cum se dezbăteau cu pasiune drepturile pe care le-ar avea fiecare din națiile conlocuitoare în Balcani, mi s-a părut că ar fi folositor să se reia pe baza izvoarelor înseşi începuturile lor în peninsulă, pentru ca să se vadă ce este în adevăr „operă națională” acolo şi ce e numai un val oarecare în necontenitele mişcări de populație pe care le provoca hazardul ciocnirilor obscure. Era şi dorința, naturală, de a vădi că supt nume străine, se ascunde în Balcani adesea o veche permanență romanică [...]., Maiorescu izbutise, după o lungă şi dezlînată acțiune. În veşnicăi harță cu opoziția, să capete dorita „compensație”. [...]

Şedința secretă a Parlamentului, atît de secretă încît a doua zi ziarele dădeau rezumatul pe larg al discuțiilor, cu prezintarea chiar a actului pe ale cărui peceți bătrînul profesor din capul Guvernului lăsa să cadă o mină bismarckiană, a provocat şi din parte-mi o declarație în care, amintind vechiul şi adevăratul nostru rol în Balcani şi în tot sud-estul Europei, arătam cît de puțin se potriveşte cu dînsul „izbînda” de care Maiorescu se arăta atît de mîndru.

Dar dezbaterile asupra acestor drepturi şi asupra hotarelor care ar trebui să plece de la dînsele s-au mutat, scurtă vreme după întoarcerea mea de la Londra, din nou pe cîmpiile de luptă. Pe Bregalnița, bulgarii au atacat pe sîrbii cari le stăteau în față, şi un nou război s-a deschis pe pămîntul aşa de adînc însîngerat al peninsulei. După noi frămîntări, am intervenit şi noi.

Profesor la Şcoala de război, am cerut favoarea de a întovărăşi, ca voluntar, armatele noastre [...].

Astfel am asistat în uniforma de soldat la şedința Camerelor, în care, hotărîrea despre război şi pace aparținînd Suveranului singur, s-au votat măsurile cerute de împrejurări: Maiorescu şi Take Ionescu îşi luau răspunderea unei expediții care, în mijlocul certelor politice pe tema „națională“, fusese, cum s-a dovedit îndată şi cum din nenorocire era să se dovedească din nou, cu nespus mai grave urmări, aşa de puțin pregătită.

La început, am fost repartizat la biroul presei unde, pentru a nu face nimic, fuseseră trimeşi şi alții, ca d. Hiotu, viitorul ministru la Praga şi ministru al Palatului. Am putut vedea cît de puțin

ştie întrebuinţa o anume rutină militară, deprinsă a trata pe oricine după haina pe care o poartă, după gradul pe care-l are, mijloacele morale, a căror importanţă e totuşi aşa de mare. Ni se cereau, ca să fim şi noi de un folos oarecare, articole cu privire la războiul care se deschidea, şi ele rămîneau să fie publicate în ziare care, acestea, protestau contra unei asemenea intrusiuni, ca unele ce aveau personalul lor şi colaboratorii lor.

Ceea ce doream, şi mi s-a refuzat mai mult timp, ca să nu văd lucruri care era mai bine să nu fie văzute de ochi atenţi şi critici, era să merg pe teatrul operaţiunilor. Am avut asupra acestei dorinţi şi o scenă neplăcută cu un „superior", care era mai-mai să mă facă să simt situaţia mea pentru moment. S-a făcut şi o întrebare la Palat, şi regele mi-a învoit plecarea în Bulgaria.

Am publicat, în Acţiunea militară a României, carte din care Socec a dat a doua ediţie, notele mele din timpul inofensivei călătorii militare pe care am putut-o face astfel în iulie 1913. Întregul acestei „acţiuni" sămăna mai mult cu o excursie şi cu o migraţie, deşi conducerea supremă era încredinţată unui om de mare merit, pe care l-am văzut atunci întîia oară, generalul Averescu, înalt, foarte slab, osos, cu o privire fosforică în ochii mici şi reci, vrăjind pe aceia cari aveau a face cu dînsul şi dîndu-le siguranţa că tot ce se face trebuia făcut şi trebuia făcut aşa, cu siguranţa izbîndei la capăt. Acest neobişnuit comandant era desigur şi un strateg priceput, dar mai ales un animator de ostaşi, cu toate că-i lipsea glasul, gestul, talentul oratoric, căldura. O siluetă şi o metodă de Moltke, cu acelaşi calcul exact al tuturor posibilităţilor, cu aceeaşi indiferenţă pentru tot ce mai este alături.

Cu automobilul dlui Brîncoveanu am străbătut cîmpia munteană pînă la Bechet. Era în mişcarea trupelor ceva din reveria pastoralei noastre, şi aceasta, în vremi de oţel ca ale noastre, indispunea şi trezea nelinişte. Generalul Crăiniceanu voise o armată de 800.000 de oameni şi o avea, dar cu chipiile Liniei de la 1880, găsite în cine ştie ce vechi depozite, şi cu blajini rezervişti, cărora numai de război nu le ardea. Prea mulţi ofiţeri de rezervă făceau ce voiau fără a le păsa de autoritate şi voi vedea pe colonelul Sturdza rupîndu-se de la comandamentul său şi trecînd la generalul Cotescu, căruia, criticînd vehement operaţiile din celait sector, i se punea la dispoziţie. Maiorul de artEerie Ionel Brătianu era încunjurat de o întreagă curte politică şi culegea elementele unei ofensive de partid care nu trebuia să întîrzie, cu un program de reforme economice şi sociale ca legitimare pentru revenirea la putere. Cîţiva din elevii şi prietenii mei aveau în adevăr atitudinea de strictă supunere, de orb devotament care se impunea şi, dintre colegii de Parlament, socialistul de odinioară, fostul ministru liberal V. G. Morţun mergea ca sergent, deşi bolnav de inimă, în rînd cu soldaţii săi, cărora le era în materie de tutun o adevărată providenţă. Dar alţii, în curcînd în mers trupa care le fusese încredinţată, „se supărau" pur şi simplu şi luau drumul de întors la Bucureşti, ca şi cum ar fi fost vorba de o simplă primblare fără nici o răspundere. Mulţi făceau politică în voie, şi la Orhanie un colonel, profitînd de gradul său ca să-mi strivească glasul, anunţa la masă, cu încrederea celui mai autentic prusac, că Franţa în curînd va fi tăiată în bucăţi, pentru ca Germania să-şi ia Burgundia, Flandra şi ce va mai voi

alta. Rea atmosferă pentru acel lucru grav care e un război! La Muntele Sfîntul Nicolae, voi auzi apoi cum generalul Mustață, care făcea ca un raid turbat în stepă cu călăraşii şi roşiorii lui, tăind în urmă firele telegrafului fără a-şi da sama de ce, striga în fața ordinului de a se opri, adus de la Bucureşti de fostul ataşat militar bulgăresc, colonelul Stoilov, că el e „comandant de divizie independentă” şi „merge la Sofia”.

Eu însumi am întovărăşit pe cîțiva aviatori într-o recunoaştere „de plăcere” de la Orhanie în sus, pe un automobil al ofițerului Arion şi, neştiind ce vom găsi, căci speranța că va fi acolo cavaleria, ai cării cai ar fi murit de foame, se dovedi zădarnică, ne-am oprit, mult departe de ultimele gărzi româneşti, în pustiul pietros şi păduros de pe malurile înalte ale Iskerului, fără alte arme decît un singur revolver pentru toți, cu perspectiva de a rămînea, la căderea nopții, căci automobilul nu putea să suie panta cleioasă, prada duşmanilor şi a fiarelor. Pîinea era neagră-verzuie, mucedă, cantina ofițerilor răzimată de privăți. Nu mai vorbesc de măsurile contra bolilor. La Rahova am văzut descărcînd de pe vase soldați cari purtau o ciudată uniformă de şaiac brun. Mi s-a spus că sînt prizonieri bulgari; de fapt erau de-ai noştri, cărora li se dăduse uniforme bulgăreşti luate din depozite infectate de holera care în curînd era să ne năpădească. Am găsit-o la Orhanie unde, stînd într-o odaie cu colonelul medic Potîrcă, aflam zilnic povestea luptei zădarnice cu boala care făcea tot mai multe victime fără ca mijloacele de combatere să fie la îndemînă: prin praful de var orbecăiau medicii speriați, unii chiar puțin dispuşi să se primejduiască, bolnavii învîrtindu-se în durerile lor cumplite pe pămîntul gol; înaintea fereştilor mele treceau, acoperiți cu un cearceaf, agonizanții. Generalul Averescu era totdeauna la datoria sa, dar ce putea face un singur om în fața scadenței fatale a deceniilor de neglijență şi de necinste petrecute în vuietul încăierărilor politice, supt ochii, din ce în ce mai obosiți, ai lui”Carol îngăduitorul”!

Cu aceeaşi libertate anarhică îmi făcusem şi eu drumul putînd să mă ducă la un sfîrşit ridicul, de care mă întreb şi astăzi cum am scăpat. După ce şi la Bechet, unde un colonel din şcoala declamatorie împărțea broşuri patriotice menite soldatului, se încercaseră a-mi interzice trecerea în Bulgaria, pe care aproape erau s-o acorde cutărui ofițer de origine bulgărească şi provenit din însăşi armata bulgară, ca şi unui profesor de la Şcoala de război, originar din Macedonia bulgărească, a cărui călătorie suspectă am putut-o împiedeca, am fost luat de doi ofițeri de rezervă, cari-şi aveau automobilul lor, tînărul bancher Blank şi amicul său craiovean Quintescu, ambii tot ce poate fi mai puțin militar. Ne-am încurcat de la început cu o hartă proastă şi am pornit, nu spre Borovan, unde erau trupele noastre, ci la dreapta, unde aştepta cea mai mare harmalaie „militară” posibilă.

Sentimentul pe care l-am avut atunci a fost unul de covîrşitoare tristeță, de milă pentru toți luptătorii. Malul balcanic, galben-murdar ca şi şaiacul uniformelor inamice, fără copaci, fără pajişti, casele nevăruite, cu coperişurile de bătrînă țiglă în coloarea prafului, oamenii înăcriți, cari ne priveau din prag cu adînci ochi de ură, cîte un intelectual hrănit în dispreţul nostru, sfidîndu-ne chiar, siluetele

de stepă asiatică profilîndu-se pe culmile dealurilor goale, cîte un spion cu picioarele legate supt cal, pe care-l duceau să-l împuşte, se uneau cu zăpăceala noastră limbută pentru a produce această copleşitoare impresie.

Am ajuns singuri, fără a întreba pe nimeni, într-un orăşel bulgăresc, Biela-Slatina, neocupat, pe străzile căruia păzeau sergenți de stradă, cu acelaşi mondir de şaiac, cu aceeaşi roată de şapcă pe cap – noi era s-o introducem supt o domnie nouă, cu gusturi engleze, în locul fercheşului chipiu francez —, iar lumea se îmbulzea, mai mult curioasă decît plină de duşmănie, ca să ne vadă. Se vor fi mirat că, în contra ideilor despre „ciocoi“, cari ar fi un fel de păsări răufăcătoare, nu eram nici strînşi în corset, nici văpsiți pe buze şi pe obraz. Crezînd că facem parte din avangarda oştilor năvălitoare, ne-au lăsat să trecem fără o singură întrebare şi, față de ideea dlui Blank, de a o rupe înapoi, am recomandat acest sistem de aparentă încredere, care ne-a reuşit. Ba cum, la ieşire, dintr-un şanț, un soldat bulgar ne lua la ochi şi n-aveam decît carabina de salon neîncărcată a tînărului financiar, am recomandat acestuia să se facă a lua la ochi pe duşman, care el nu putea să ştie ce boiereşte de neprevăzător călătorim noi prin țara lui.

În fund, licăreau focurile bivuacurilor noastre de la Borovan şi o recunoaştere de ofițeri călări era gata să tragă. Am datorit glasului meu de întruniri publice că aceasta nu s-a întîmplat. Peste cîteva momente eram în mijlocul unei trupe moldoveneşti, care se pregătea de noapte în jocul focurilor. Dar cum, nu ştiu de ce, trebuia să fim la Vrața, am pornit-o înainte pe întunerec, ca să ne găsim la sosire automobilul străpuns de gloanțe. Şi cum otelurile, biete hanuri balcanice, erau pline de lume îmbulzită, m-am zbuciumat pînă în ziuă, în frigul care venea din Balcani, tăios ca o lamă de brici, în mieunatul plin de desperare al pisicilor părăsite.

Am avut prilejul să cunosc aici, în casa unde mă dusese influența cumnatului meu Iordan Bogdan de la Severin, căpitan farmacist, pe un avocat bulgar, cel dintîi om din rasa lui pe care-l întîlnisem în viața mea. Curată casă, aspră şi goală, cu patul alb, de care de cîteva zile doream. Pe părete, harta Bulgariei Mari de la San-Stefano, motivul permanentei obsesii care arunca, şi va arunca, necontenit înainte un neam de oameni extraordinar de muncitori, de cumpătați, de stăruitori în tot ceea ce fac, încet şi solid, dar pe care, popor mic. Îi nenoroceşte mărimea idealului de care sînt tîrîți, ca acei osîndiți de odinioară pe cari, pentru hainie, turcii îi legau de picioarele cămilelor înspăimîntate. Bineînțeles că toată convorbirea a fost asupra acestui subiect, asupra lui singur.

La Orhanie am întîlnit alte categorii ale acestei interesante populații, care, cunoscîndu-ne în parte şi de la noi din țară, unde veneau ca zarzavagii sau salahori, s-au înțeles şi s-au împăcat răpede cu „inimicul”, cazurile de atacuri asupra elementelor răzlețe, rătăcite, fiind rare şi deci şi proclamația amenințătoare a prințului Ferdinand, comandant suprem, aproape superfluă. Erau ocolo, afară de tineri intelectuali, cari nu se puteau împiedeca de a admira cavaleria roşă şi cavaleria albastră a lui Mustață, mahalagii cari, mai ales femeile, îşi făceau ochii roşii de plîns pentru pierderi pe care le-am

constatat imaginare, apoi burghezi din centru, cu paturi de fier de la Viena, pentru oaspeți, zugrăvite cu desemne „elegante" – şi eram adăpostit într-una din aceste odăi, copiii jucîndu-se cu inocenta mea baionetă şi făcînd apoi pe părinți să întrebe la Bucureşti ce mai e cu soldatul român care a plecat – şi erau şi ultimii reprezintanți ai luptelor romantice pe care le-am ajutat noi.

Un bătrîn cu țăcălie m-a întîmpinat la intrarea în oraş, întovărăşit de doi tineri. Mi s-a înfățişat ca unul din ultimii aderenți ai bătrînului Racovski – altceva, idealistul şi ideologul acela, aşa de călduros şi de sincer, pierdut în nobile visuri, pe care le-a urmărit şi pe pămîntul nostru, decît comunistul cu fața neegală, cu ochii mici fugind de priviri, cu barba sălbatecă [...] şi pe care, cîndva, mi-am făcut o plăcere răutăcioasă să-l pun să-şi scrie petiția de admitere, plină de greşeli, la Academia Română, luîndu-l supt scutul meu cînd d. Bianu voise să-l dea afară; şi el studia tocmai pe celait Racovski, al cărui nepot pretindea că este! Bătrînul mi-a vorbit frumos româneşte de sentimentele recunoscătoare pe care generația lui le are față de România şi a arătat că ştie atitudinea mea față de planurile mai vechi contra Bulgariei. De atunci, acolo-n casa cu paturile de metal de la Viena, în fiecare dimineață, găseam un păhar de lapte cald şi cîteva ouă proaspete. De altfel în aceea unde stătea cumnatul meu, şi care cuprindea între cele cîteva cărți buna istorie contemporană a dlui Simion Radev viitorul ministru al Bulgariei la Bucureşti, cu cîtă grabă ne-a gătit buna bătrînă pogacea coaptă în spuză şi a prefăcut în materialul unui neegalabil borş găina pe care, într-o clipă, ordonanța o descoperise, o cumpărase şi o şi adusese in triumf – de aici şi numele de „războiul cu cocoşii" pe care bulgarii l-au dat nesîngeroasei noastre expediții.

Impresia pe care o lăsa această țară nouă pentru români era, dealtfel. din cele mai paşnice. Bulgarii, opriți de a culege a doua recoltă – de care se ocupau şi soldați de-ai noştri în cale, ajutînd femeile, pe cînd alții le țineau copiii în brațe —, nu voiau, era vădit, să se bată. Aruncau în grămadă puştile şi luau cea dintîi cracă ruptă din pomi ca toiag de întoarcere. Dar ofițerii prinşi de brigada Bogdan de Ferdinandovo, şi pe cari-i văzusem la Bechet, aveau cea mai bună din atitudinile potrivite cu situația lor şi, pe cînd ai săi se liberau grăbit de datoria ostăşească, comandantul lîngă calul lui de luptă arunca din ochi scîntei de neputincioasă durere.

Holera, care izbucnise, făcea cu neputință continuarea unei acțiuni care, de altfel, zdrobind rezistența bulgarilor față de sîrbii şi grecii cari înaintau, îşi atinsese scopul. Ionaş Grădişteanu, totuşi un fost şi un viitor adversar în Cameră, însărcinat să arăte la Bucureşti, unde, îndată ce a sosit, s-a pus la pat, starea deplorabilă a armatei infectate, m-a îndemnat să-l întovărăşesc, ca eroic apărător al unui şef el însuşi de o aşa de belicoasă înfățişare. Şi astfel am părăsit iadul de la Orhanie pentru a lua drumul Plevnei.

În cale, regimente înaintau spre Balcani, fără să afle ce le aşteaptă; figuri cunoscute, ca a lui Nicolae Filipescu, ne întîmpinau. Convorbirile cu dînşii nu ne puteau înviora, cu ce ştiam că este în urmă, şi cum mi s-a părut că mă simt rău şi am cerut o gură de coniac lui Grădişteanu, acesta,

întrebat puțin după aceea ce-ar fi făcut dacă aş fi dat semne că m-a atins grozava boală, a păstrat o semnificativă tăcere. La Plevna am întîlnit un grup de ofițeri prieteni, cu cari am străbătut străzile, pline pentru mine de umbrele chinuite de la 1877.

De aici, spre Nicopol, care-şi desemna în zare culmile golaşe. Necontenit, Grădişteanu se informa despre direcție la soldați cari ar fi putut să ne răspundă cu revolverul şi al căror răspuns mut, cu plecarea şi scuturarea în lături a capului, avea sensul contrar celui obişnuit la noi. E o mirare că, astfel călăuziți, am ajuns totuşi la ținta noastră, Dunărea. În cale am văzut, la Cerveni-breg, pe Moştenitor luînd hrana la gară, unde soldați, măturînd, răsturnaseră pe farfurii tot praful infect de pe lespezi: poftit să iau loc la masă, am crezut că uniforma simplă pe care o purtam nu mi-o permite, dar am primit recunoscător ce mi se trimese într-un vagon pustiu.

Apoi, după o clipă de odihnă într-un han românesc, drum de seară prin satele mari, pierdute în grădini, perfect liniştite, ca şi cum la cîteva zeci de kilometri n-ar fi fost acea neobişnuită frămîntare, plină de atîtea suferinți. Iar la Bucureşti muzicile de vară cîntau în toate grădinile pline de vuiet şi de ciocănitul halbelor: capitala unei țeri în război era lipsită de cea mai elementară bună-cuviință – oraş cules din. toate părțile, plin de paraziți şi profitori, de funcționari obosiți, şi cu totul lipsit de un suflet al său. Am adormit la otel cu greutate, înaintea ochilor perindîndu-mi-se un nesfîrşit şir de uniforme albastre, care se prelungea pe drumuri străine, poate către moarte.

Grădişteanu fiind bolnav, am mers la acei cari hotărau, ca să le arăt care e trista realitate în Bulgaria. Take Ionescu, care se mutase la un prieten, casa lui fiind în reparație, s-a dat cu groază înapoi la vederea cui venea din locul unei aşa de grozave primejdii, iar generalul Văleanu, cînd i-am vorbit de necesitatea unor măsuri urgente, s-a mirat de fantazia cui cerea să se dea soldaților bolnavi ceea ce cu un an înainte dăduseră bulgarii la ai lor. După ce şi eu mi-am făcut uşoara suferință, de care puțini au scăpat, şi ea mi-a revenit şi acasă, m-am întors la ai mei cu convingerea că, hotărît, nu sînt bun de nimic. Mă oferisem totuşi lui Maiorescu pentru informații, de care, cu cîtă filozofie mai veche ştia, viitorul preşedinte al Congresului de pace n-avea nevoie. Şi totuşi, judecînd nemțeşte, deci ca un înapoiat, Lamprecht îmi scria ca să-mi arăte cît compătimeşte grelele sarcini pe care desigur împrejurările au trebuit să le impuie istoricului Imperiului otoman.

În zilele cînd se discuta asupra păcii, am putut să văd la Bucureşti pe cei doi oameni a căror politică îndrăzneață şi plină de încredere le dăduse biruința. Paşici, pacific şi magnific încadrat în larga lui barbă căruntă, mi-a vorbit de ce mai e de cucerit şi, crezînd că nu i se păstrează şi această ultimă bucurie, îmi spunea:"D-ta eşti tînăr şi vei apuca acele zile; eu însă nu". Iar, la otelul Capşa, d. Venizelos, cu ochii albaştri palizi, „cerulei", de venețian rămas în Creta, ajunse a-mi povesti cum s-a impus, în ciuda regelui, supărat că-i combătuse fiul, ca şef al Greciei, pentru că lumea, dezgustată, căuta să vadă ce poate un om nou. Cum spusesem, glumind, că vreau să ştiu şi eu prin ce mijloace se capătă puterea, şi d. I. C. Filitti, secretarul lui Maiorescu, era de față, i s-a făcut raportul cuvenit

acestuia, care a însemnat în notele sale cît de imensă era vanitatea şi pretenția mea.

De acolo, de la țară, după încheierea păcii, ştirea că la Craiova se păstrează încă şi pînă astăzi clopotul neexpediat, pe care Caragheorghe, bunicul regelui sîrb biruitor, Petru, îl destinase capelei sale de familie la Topola, mi-a dat ideea unei călătorii la Belgrad pentru a-l remite Suveranului amic. Am scris pentru asta lui Paşici, şi credeam că regele Carol ar fi bucuros de un astfel de gest, poate chiar mi-ar alipi pe generalul Christescu, pe care-l cunoscusem ca director al Şcolii de război şi ale cărui sfaturi fuseseră folositoare sîrbilor în campania lor victorioasă; ba poate că am merge onorabil, pe un vas al marinei noastre, cu darul care nu putea să nu înduioşeze pe regele vecin şi prieten. Dar, contra obiceiului, nici un răspuns n-a venit din Sinaia la cererea mea de audiență.

Am întrebat atunci, telegrafic, pe mareşalul Palatului, dacă aceasta înseamnă un refuz, şi am fost chemat pentru a doua zi. O primire care, poate, merită să fie descrisă, ca şi lucrurile care au urmat.

În fața mea era telegrama chiar pe care o trimesesem lui Paşici. De două-trei ori am fost întrebat dacă eu am trimes-o, ceea ce, după felul de a se manifesta al regelui, însemna o dezaprobare. Dar declarația că renunț la ideea mea nu s-a produs. Apoi s-a vorbit de altele, de pînea mucedă din Bulgaria, şi regele n-a vrut s-o creadă, făcînd un gest energic de denegaţie, apoi de întîlnirea mea cu Lamprecht, de asigurarea acestuia că negoțul german atinge [pe cel] al Angliei, şi atunci Suveranul, vădit încîntat, întrebă stăruitor:”A spus Lamprecht aceasta? A spus Lamprecht aceasta?”

Apoi, în fumoar, regele, regina, cu care am vorbit acea singură dată, femeie de o superioară intelectualitate, care întrecea scrierile ei, şi de o mare finețǎ de spirit – mi-a corectat un cuvânt german, de întrebuințare curentă, dar care nu i se părea destul de distins —, m-au adus în cercul lor intim, şi din nou Carol I a încercat să fixeze superioritatea sa, acum faţă de nenorocitul Alexandru Obrenovici, precum, altă dată, vorbind de Ştirbei-vodă şi de fiul lui lui credincios, Gheorghe, pe cînd”Bibescu fiul a vrut să mă răstoarne”, punea în contrast ce era atunci – „multă umilință” —, cu ce e acum, şi eu mă îndărătniceam să explic că „aşa erau împrejurările”.”Da, Maiestate, dar Maiestatea Voastră a venit în mijlocul unei societăți de boieri, pe cînd acest biet copil fără tată şi fără mamă...” Deci, fireşte, n-am plăcut.

Numai încă o dată tot la Sinaia, era să văd pe acela care a fost Domnul zilelor mele mai tinere şi a cărui stăpînire părea că nu trebuie să aibă un capăt, aşa de complect se încorporase în el regalitatea însăşi. Tot în legătură cu împrejurările din Balcani, am fost chemat la Sinaia ca să dau lămuriri nepotului reginei, prințul de Wied, cu privire la acea domnie albaneză în care regele vedea mai mult o încurcătură, dar nu voia să refuze această satisfacție soției sale. Mi-a spus scopul pentru care fusesem invitat şi cum, anunțîndu-se că masa e servită, arătam că vreau să-l urmez, mi-a făcut semnul că mie mi se cuvine altă uşă.

Dejunam pentru întîia oară în acest castel de a cărui alcătuire şi împodobire, bucată cu bucată,

după cele mai bune tradiții renane, fără nici o legătură cu ale noastre, întemeietorul dinastiei era aşa de mîndru. Erau acolo pe lîngă moştenitori şi perechea de Wied, nu ştiu ce înalt funcționar de la Căile Ferate care, lovit de epilepsie, a căzut supt masă, fără să se fi produs, în această glacială atmosferă de severă etichetă, nici o altă mişcare decît a lacheilor, şi indispensabilul Kalinderu, care repeta, cu glas de să se facă auzit, că a „mîncat un picior de pui". Grav, trist, foarte slăbit, regele îşi consuma dieta fără a rosti un singur cuvînt. Din partea mea, între vorbareța doamnă de onoare Bengescu şi încă mai vorbareța prințesă de Wied, vioaia, bruna şi fina urmaşă a Cantacuzinilor, prin soția prințului de Sayn-Wittgenstein, ale cărui memorii i le-am dăruit acelei care era să fie regina Albaniei, n-aveam decît greutatea alegerii între două conversații tot aşa de neobosite.

La urmă, prințul, nalt, drept, blond, osos, discret, mă luă de o parte ca să întrebe pe acela care a scris despre Albania ce crede despre misiunea ce stă să i se încredințeze lui. – Alteță Regală (mi se spusese că aşa trebuie să intitulez pe viitorul „mbret", adecă"Împărat", albanez), dacă Alteța Voastră Regală va scuti pe supuşii săi de orice impozit şi le va da şi o pensie viageră, va stăpîni asupra Albaniei. – Cred că şi fără aceasta. Viitorul trebuia să-mi dea dreptate mie: albanezul nu era să se lase stăpînit decît tot de un albanez.

Deci. În toamna anului 1913, am mers la Belgrad, întovărăşit de fostul meu elev, acum consul sîrbesc, Svilcosić, şi de reprezintanții eforiei bisericii Madona Dudu, al căreia era clopotul. Vaporul ne-a debarcat pe cheiul gării de graniță, unde, pentru motivele „sanitare" iscodite de unguri, am trecut în vagoanele de clasa a III-a, complect întunecoase, ca să ajungem peste cîteva minute în luminoasa gară a capitalei sîrbeşti.

Am fost primiți îndată de Petru I, d. Svilocosić avînd grijă să înştiințeze pe dd. Carianopol, un tînăr avocat şi Alexe Gioroceanu, profesor – cari vor comunica apoi ziarelor ce a spus în audiență regele, şi aceasta va atrage o dezmințire oficială —, că trebuie să renunțe chiar în drumul spre Noul Conac, pe care-l vedeam acuma isprăvit, impozant prin pătratul lui alb, la țigările lor.

Tuns scurt, cu mustățile de colonel al lui Napoleon al III-lea, slab, tîrînd puțin piciorul, regele privea cu nişte ochi buni de absolută franchețǎ, şi vorba lui franceză, înceată, avea un ton de duioşie, explicabil prin marea lui greutate de a auzi. Nu-i putusem încă arăta clopotul, pe care vameşii unguri îl opriseră înadins, aşa că a trebuit să fie trimes un adjutant regal ca să-l aducă dar, cînd clopotul a fost acolo, în curte interioară, mînile zbîrcite dezmierdau metalul istoric:"Cînd mă gî:idesc că şi ale bunicului meu l-au atins". A vorbit de cele săvîrşite de curînd aşa de glorios, şi a adaus:"Dar ce sînt toate acestea pe lîngă Bosnia şi Herțegovina..." Decorîndu-ne, ne-a invitat la dejun.

Dejunul de gală a fost într-o vastă sală foarte înaltă şi de o împodobire fină. Muzica îmbrăcată în roşu a unui regiment de gardă cînta in cursul ei. Membri ai Acade'miei fuseseră invitați şi era de față şi Paşici. În fața mea regele făcea din cînd în cînd dureroase gesturi evazive:"Ce spuneți d-voastră acolo trebuie să fie aşa de interesant...", şi mîna se îndrepta către urechile care nu mai puteau auzi.

La Legația României, un dineu m-a pus din nou înaintea lui Pașici. El arăta dorința de a scoate ceva pentru viitor din alianța de război care dăduse aşa de mari rezultate, dar se lovea de rezervele, infinit de înțelepte şi mai ales temătoare de orice risc, ale lui Maiorescu şi ale întregii lumi politice de la noi.”Dacă d-voastră doriți o politică de mîni libere...”.

La Academie, unde se păstrase încă, deasupra scaunului prezidențial, portretul regelui asasinat – şi bunul bătrîn Stoian Novacovici. un istoric de renume, care m-a primit în căsuța lui mică şi joasă, cu mobile ca la boierii de Botoşani, în copilăria mea, răspundea mirării mele arătînd că n-are de ce să înlăture pe cine fusese bun pentru această societate de învățați —, am vorbit, ca mai vechi membru corespondent, despre relațiile dintre sîrbi şi români, cum la Academia noastră voi arăta apoi ce e clopotul lui Caragheorghe. După ce, într-o sală de liceu, admirasem geniala concepție a sculptorului Mestrovici, el însuşi de față, a epopeii naționale pentru cîmpia Cosovei, am vorbit tot acolo, înaintea unui auditoriu pe care-l domina figura bună, cu favorite sure, a fostului preşedinte de Consiliu Vladan Gheorghevici, român de origine, autor al Sfîrşitului Obrenovicilor, despre cauzele căderii Imperiului otoman.

Şi apoi, în ciuda sfaturilor oficiale, eu, care văzusem pe vremuri miile de luminițe aprinse de creştini cari-şi făceau cruce şi se rugau la proaspătul mormînt al regilor uciși, m-am abătut şi la bisericuța din Palilula, acum pustie, unde, cu o coroană veştedă a reginei Natalia, două cruci de tinichea purtau scrise cu văpseală neagră numele „crai Alecsandar, cralița Draghina”.

În Serbia am putut vedea şi pe omul care lucrase cu dibăcie pentru împăcarea popoarelor creştine din Balcani ca să le arunce asupra turcilor şi să înlocuiască după victorie orice influență contrară prin aceea a ruşilor săi: Hartvig.

Era o reprezintație de operă, destul de bună, rolul de căpetenie fiind ținut de o doamnă din societate, care consimțea să cînte pentru o remunerație de nimic, numai să aducă un folos țerii sale. Într-o lojă lîngă noi, lîngă fata lui mai în vrîstă, craniul golaş, între al lui Eschile şi al lui Verlaine. În el fiersese războiul balcanic. Nu o dată privirile se întorceau către acela pe care numai o neaşteptată moarte fulgerătoare l-a împiedecat să vadă, în războiul victorios contra monarhiei habsburgice, ultimul act, triumfal, al tragediei pe care istețimea lui o dezlănțuise.

Eu mă gîndeam însă la altceva decît la această instalare a hegemonieir ruseşti în Balcani. Mi se părea – şi s-ar fi putut, dacă [în] lumea noastră oficială, în mintea căreia începuseră totuşi a se ivi, mai ales la Ionel Brătianu, primele îndoieli, ar fi fost mai puțină rutină, mai puțin din obiceiul comod de a evita orice risc, ținîndu-ne de cei mai puternici decît noi – că prestigiul incontestabil pe care România îl cîştigase prin pacea de la Bucureşti şi prin menținerea tratatului, cu ajutorul Germaniei, contra poftelor austriece de revizuire a lui printr-un congres european, ar putea servi ca să refacem acea mare şi continuă influență, binefăcătoare timp de mai multe secole, pe care o exercitaserăm asupra coreligionarilor noştri căzuți în robia turcească. Vedeam înainte o bună conlucrare între vecini care,

şi cu sprijinul unei Italii fără planuri anexioniste, ar împiedeca toate nenorocirile pe care le adusese în decursul secolului al XIX-lea înveninata rivalitate dintre ruşi şi austrieci. Icoanele lui Mihai Viteazul, lui Matei Basarab, lui Vasile Lupu şi Brîncoveanu,"Împăraţi" ai creştinătăţii răsăritene prin daruri şi sfaturi, îmi răsăreau înainte.

Pentru aceea am întemeiat la noi, unde lipsea orice interes pentru problemele cele mai însemnate şi interesele noastre cele mai vizibile în vecinătatea noastră imediată, Institutul pentru studiul Europei sudorientale. Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoştea bine, ca geograf, această regiune şi al cărui spirit deschis era capabil de a înţelege orice direcţie nouă, şi pe Pârvan, atunci ales membru al Academiei şi care a dat Institutului mult mai puţin decît ar fi putut, îndată ce s-a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt. Inaugurarea, în acea toamnă de mari prefaceri a anului 1913, s-a făcut cu solemnitate, la Fundaţia Carol, fiind de faţă toţi reprezintanţii acelor ţeri, care cu cîteva săptămîni în urmă se sfîşiaseră cu atîta ură. Telegramele către Suveranii de peste Dunăre au provocat răspunsuri pline de făgăduieli pentru viitor, cea mai caldă fiind a regelui Bulgariei, cea mai sinceră a regelui Serbiei; Moştenitorul grecesc, care se afla la Bucureşti pentru peţire, a trimes cîteva cuvinte bune. Singur regele Carol s-a ţinut în cea mai absolută rezervă: doar ceea ce făcusem era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe româneşti a cărei cîrmă înţelegea s-o păstreze el însuşi şi el singur.

Fără venituri altele decît ce dădea, pentru tipărirea unui Buletin în limba franceză, statul, Institutul, care avea în program cursuri de limbă, conferinţe de istorie, geografie şi etnografie – am vorbit despre literatura bizantină, iar la Universitate am făcut un curs despre istoria Albaniei —, apoi crearea unei biblioteci care, necercetată, este şi astăzi, îmbogăţindu-se necontenit, ca şi eventuale excursii, s-a aşezat, foarte modest, în cîteva odăi din rîndul de sus al unei părăsite case a Ministerului Instrucţiei. Numai pe urmă am căpătat curtea pustie şi părăginită a acelei proprietăţi, unde am făcut să se ridice maghernițile care ne-au dat un buget destul de important, aşteptînd momentul, după război, cînd am putut adăugi clădirea însăşi, pe care nici pînă astăzi, în indiferenţa guvernelor ce s-au succedat, n-am putut-o reface. Publicaţia noastră, care se va transforma, mult mai tîrziu, într-o revistă, a căpătat însă destul de răpede o vază de care puteam fi mîndru. La început, n-au lipsit nici colaboraţii sîrbeşti.

Invitat la Veneţia pentru serbările centenarului Ateneului veneţian, al cărui membru corespondent eram de multă vreme – şi am putut găsi acolo două săptămîni de odihnă în mediul care totdeauna a vorbit aşa de mult şi spiritului meu şi inimii mele, răscolind fondul de unde a ieşit studiul Veneţia în Marea Neagră —, am vorbit în faţa unui public care, din nenorocire, se reducea la familia mea, la arhitectul Mandrea şi fiul său, la pictorul Molda şi la comitetul Ateneului, cu bătrînul conte Nani Mocenigo, preşedinte, şi cu secretarul Paganello, plus o domnişoară Levi, care se interesa de istoria otomană. Am atins subiectele care se legau de preocupaţiile mele în acel moment, şi astfel am

pomenit de relațiile venețiene cu aceste părți de răsărit şi miazăzi ale Europei, de vasele Republicii, care străbăteau apele primejdioase al Mării Negre pînă la Tana, la gura chiar a Donului şi, tratat foarte rece de presa locală, care a cerut de la mine un rezumat, tipărit Dumnezeu ştie cum, am recomandat desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivală neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărțea cu Genova, adversara ei ca Stat, dar colaboratoarea ei ca putere italiană. Părea puternică atunci adeziunea italienilor la politica Triplicei. Dar abia un an era să treacă şi, în ciuda lui Giolitti şi a celorlalți reprezintanți ai alianței cu Centralii, Italia, împinsă de un irezistibil instinct național, avea să ia locul ei firesc alături de adversarii monarhiei austro-ungare.

La noi, nu se credea în posibilitatea unor asemenea evenimente, şi mai ales atît de apropiate. La întoarcerea din Bulgaria, d. Constantin Banu, liberal intelectual, cu ascendență franceză şi mentalitate lipsită de fanatism, văzîndu-mă la înmormîntarea lui Iosif, care se ducea la locul de pace în sunetele frumosului său imn național, m-a îndemnat să-i văd şeful, care ar dori o asemenea întîlnire, în vederea unor eventualități de viitor. L-am văzut deci, în casa lui, de două ori, cred, pe Ionel Brătianu, în acea vară a anului 1914, cînd se ştia de toată lumea că Maioresou, duşmănit furios de vechii conservatori, ca şi de amicii ireductibili ai lui Carp, va trebui să se retragă cu gloria de a fi fost, la cei şaptezeci de ani înaintați ai săi, arbitrul sud-estului european şi prin aceasta asigurătorul păcii mondiale.

Îmi aduc aminte că omul căruia, pe baza principiului lui Carol I, călcat o singură dată, față de o fracțiune conservatoare, al alternării la guvern a celor două „partide istorice", i se asigurase succesiunea îndată după încheierea tratatelor, m-a întrebat care e întinderea peste Dunăre a populației româneşti şi, indicîndu-i-o, am descoperit la dînsul periculoasa idee că am avea să ne întindem acolo cît de mult vom putea, indiferent dacă am lua de la prieteni sau de la duşmani. Mai tîrziu, el îmi va vorbi despre marele său plan al unor reforme agrare care-i fuseseră sugerate de ce văzuse în Bulgaria, cu democrația ei agrară, aşa de ispititoare în aparență, dar care-i pregătea mari încurcături şi grele primejdii. Voia exproprierea, generală şi nemijlocită şi, pe lîngă dînsa, un vot universal pe care credea că ar putea să-l întrebuințeze pentru o dictatură de partid, nedîndu-şi sama cît de mult țeranul consideră că i se cuvinte tot ce i-ar da reprezintanții unui stat pe care nu-l înțelege şi nu-l iubeşte. Ceea ce e adînc conservator şi organic în sufletul meu, în ciuda metodelor revoluționare care de atîtea ori mi s-au impus, m-a făcut să-i observ că merge pe o cale periculoasă. Gospodăria seculară, legînd inextricabil pe proprietar de țeran, nu se poate desface dintr-o dată, şi un om de stat prevăzător trebuie deci să procedeze în etape, țiind o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole. destul pentru a nu se risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte şi clădiri iar, în ce priveşte lărgirea dreptului de vot, ea să se facă pe categorii sociale, dînd fiecăruia numărul de sufragii care corespunde cu aportul său în viața națională, o revizuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției. N-am găsit nici o înțelegere la acela care-şi formase acuma, inginereşte, planul din care nimic nu mai putea

să fie schimbat. Îmi făceam iluzii asupra felului cum el ar fi ajuns să considere un amestec al meu activ în viața publică şi valoarea însăşi a acestui amestec: nu cîntărisem îndestul prețuirea de sine a cuiva care se considera ca avînd acea misiune națională pentru care nu-i trebuia nici o tovărăşie. Ce avea de gînd să-mi ofere şi ce mi-a şi prezintat de altfel, nu fără candoare, a fost un număr de locuri în Cameră şi Senat pentru amicii mei – şi încă păstrînd secretul asupra înțelegerii!

Şi mi-am adus aminte de vechile legături, dominate de acelaşi spirit, tradițional în politica noastră, cu Filipescu. Şi el, care mă îndemna să provoc manifestații studențeşti contra nu ştiu cărui proiect de alianță cu Turcia, pe care l-ar fi adus la Sinaia Moştenitorul otoman – şi nu-şi dădea samă cît de mult mă jignea o asemenea însărcinare de vătaf al tulburărilor de stradă —, mă poftise, după căderea mea la Iaşi supt cumplitul ministeriat la Interne al delicatului senior Marghiloman, cel mai corect dintre despoți, să candidez la balotaj, eu şi nu asociatul meu Cuza, pe care nu-l apreciază Carp, guvernul retrăgînd atunci, în favoarea mea, ca să nu iasă cel cu mai multe voturi, Mîrzescu, candidatura, fără şanse, a generalului Scheletti, iar, altă dată, cînd mă plîngeam lui că poliția de la Dorohoi a devastat tipografia unde-şi lucra manifestul candidatul nostru, d. Nicolae Buțureanu, mi-a propus să retrag pe acesta pentru ca agenții electorali ai cîrmuirii să mă aleagă pe mine. Aveam, astfel, din ambele părți, măsura exactă a rolului ce mi se putea rezerva.

El corespundea, de altfel, şi aprecierii generale de care mă bucuram. Într-un rînd, Vintilă Brătianu, consacrîndu-mă ca editor de documente, mă înştiința că m-aş putea „lovi de pragul de sus”, iar Filipescu căruia îi spuneam glumind că „din nenorocire-mi lipseşte orice talent”, aproba cu tristeță şi o duioasă compătimire această recunoaştere. N-am reuşit să conving pe nici unul din corifeii vechi şi noi ai politicii româneşti nici de cît de puțin doresc, nici de cît de mult pot. Nu ştiu a cui a fost paguba; a mea desigur că nu, ca unul care nici pe ait fel de căi n-aveam ambiția de a parveni pe care alții o serveau prin apariții cu meşteşug drapate, prin aplauze pregătite dinainte, printr-o întreagă acțiune de presă menită a-i scoate la iveală. Simțeam îndestul tot ce mă desparte de aceşti oameni, de sufletul, de metodele şi de țintele lor ca să nu doresc a sta lîngă dînşii într-o activitate în care mi-ar fi fost imposibil să realizez măcar minimum din ce doream. Mai tîrziu, ridicat de împrejurări, în ciuda tuturora, am putut să constat încă două lucruri: cît de puțin temei puteam pune şi pe unii oameni ai mei pe cari-i credeam cu totul altfel decît ceilalți şi cît de mult poate urî societatea românească însăşi pe oricine caută s-o scoată din boala în care a ajuns să se complacă.

Brătianu a căpătat puterea. Era, de altfel, şi o necesitate morală față de o guvernare slabă, aşa de compromisă, încît o dată, în plină Cameră, am întrebat pe preşedinte clacă „nu crede că această frumoasă sală are nevoie de fereşti care să se deschidă”. El a venit deci, sigur de sine, tiranic cu ai săi, în mijlocul căror apărea, crunt sau cu un zîmbet de disprețuitoare ironie, numai pentru rarile revelații de rigoare, mijloc din nenorocire sigur pentru un prestigiu în locul căruia la noi nu se poate pune iubirea şi respectul pentru însuşiri necontenit dovedite, şi încerca, nu fără succes față de alte

temperamente decît al meu, să înăbuşe orice opoziție a adversarilor prin sonoritățile, dibaci mînuite, ale puternicului său glas.”Reformele” nouă, care puteau să iasă dintr-o sfătuire patriotică a tuturora, trebuiau, în intenția lui, să fie impuse, în aşa fel încît asupra lor să se vadă numai pecetea partidului liberal, a cărui durabilă hegemonie să se sprijine pe interesele şi sentimentele create printr-însele. Tot restul era numai o aparență vană. Prezidenția, în comisiunea pregătitoare a lui Stelian, era menită să dea impresia unor discuții adevărate, dar el însuşi a putut să se convingă răpede, cînd acestei comisiuni, din care făceam parte şi eu, pe cînd d. Cuza, în veşnică divergență cu mine, votase contra, i s-au prezintat, în loc de orice altă documentație, nişte broşuri costelive cuprinzînd conferinți făcute, mai demult sau mai de curînd, la clubul liberal. Atmosfera era aşa de greoaie, încît orice discuție era imposibilă. Autorii înşi ai presupunerii păreau că nu sînt îndestul de lămuriți asupra scopului pe care-l urmăresc.

De altfel nici n-am mai stat împreună după această primă şedință, în care cred că eu singur reprezintam opoziția, partidele adverse făcînd greşeala pe care vor avea grijă să n-o repete cînd se va relua marea chestiune, de a se ținea duşmăneşte la o parte, ca şi cum n-ar fi fost vorba de unul din cele mai mari interese naționale. Partidismul îşi dădea încă o dată roadele sale otrăvite.

Dar ceea ce ne-a oprit pe loc – şi poate că a fost bine, căci altele vor fi împrejurările în care peste doi ani se va pune problema —, a fost pregătirea şi izbucnirea războiului general.

XXII. SPRE RĂZBOIUL DE UNITATE NAȚIONALĂ

În iunie arhiducele Franz-Ferdinand, acela care trebuia să deie noua şi marea Austrie pe care o predica Aurel Popovici şi în care credeau şi oameni politici din România liberă, gata să intre în mîntuitorul sistem, era ucis, cu soția sa morganatică, la Sarajevo. La noi, neaşteptata veste a produs întristare, Moştenitorul austro-ungar fiind socotit ca un prieten al României şi al poporului românesc. Dar nimeni, absolut nimeni nu-şi dădea sama ce era să se întîmple în cîteva săptămîni şi nimeni nu-şi închipuia că, după atîția ani de fidelitate, aproape servilă, față de Centrali, Statul român era să-şi capete libertatea de acțiune, deşi, din nenorocire, fără armamentul care ar fi fost necesar pentru a o putea apăra şi susținea.

Pînă atunci, ne-am trezit cu o curioasă vizită a colegilor turci din Constantinopol, profesori de drept şi de medicină. La gară era ministrul, rectorul. Nici unul, nici altul n-au găsit ce să le spună, şi deci pe neaşteptate sarcina a căzut asupra mea. Nu eram acolo ca să fac diplomație, şi deci le-am spus ceea ce se cuprindea în chiar ultimul capitol din Istoria Imperiului otoman, pe care o isprăveam atunci, după aproape zece ani de zile şi urmărit de ideea că nu voi trăi s-o duc la capăt (un volum de descriere a provinciilor şi oamenilor nu l-am putut da, editorii oferindu-mi doar obişnuita plată pe coală): că, adecă, o Turcie nouă, strict națională, trebuie să apară în locul acelui Imperiu otoman a cărui perpetuare nu putea să fie decît un anacronism.

Rezultatul a fost că la conferința mea de la Universitate despre relațiile între noi şi turci, în care am arătat că națiile ca atare nu şi-au stat niciodată duşmăneşte față în față, conferință care s-a şi publicat în limba franceză, oaspeții au zăbovit mai mult de o jumătate de ceas. Astfel de adevăruri, care erau să se prefacă aşa de iute în realități – şi ce fanatice realități! —, nu plăceau. Mai agreabile erau discursurile de la banchet.

Între ele, şi unul al lui Xenopol, multă vreme supărat pe mine pentru că-l apreciasem şi ca „popularizator” al istoriei românilor şi-mi răspunsese cu violență privitor la politica lui Mihai Viteazul, tăgăduind apoi orice merit Istoriei românilor în limba germană, dar revenit la bune sentimente după o mişcătoare scenă la Universitatea din Iaşi, aşa încît, intrînd eu foarte tîrziu la Academie, şi numai cu un vot de simplă majoritate, cuvîntarea de primire a fost a lui. Cu acest prilej, el scotea în relief popularitatea care, cu toate duşmăniile coalizate contra mea, se ținea şi mai departe de o operă de devotament şi sinceritate. Iar eu trebuisem după obicei să vorbesc despre predecesorul meu, care se întîmplase a fi tocmai unul din cei mai înverşunați duşmani, Tocilescu, şi evitasem ipocrizia sau impietatea, între care aş fi vrut să aleg, vorbind de faza istoriografiei pe care o reprezintă acela şi de totalul tendinților care au dominat în scrierea istoriei mai de curînd. Discursul a fost cuprins apoi în cărticica de Introducere în studiile istorice.

Dar, întorcîndu-mă la vizita turcească, de care m-am depărtat aşa de mult, mi s-a părut că

descopăr sensul ei – şi în acelaşi timp o urzeală mai întinsă şi mai completă în care se căuta a ne prinde – cînd unul dintre oaspeţi mi-a pus întrebarea dacă ţinem aşa de mult la tratatul din Bucureşti. De fapt, cu gîndul la acea conflagraţie europeană pe care Austro-Ungaria, ciudoasă pentru actul din august 1913, o dorea cu toată puterea, se dorea o înţelegere a noastră cu bulgarii şi turcii în vederea unei zdrobiri a nesuferitei Serbii Mari.

Ca de obicei, mă retrăsesem la Vălenii de Munte pentru cursurile de vară, cînd o telegramă mă înştiinţă de ultimatul austro-ungar multă vreme pregătit şi acuma ieşit la iveală cu aprobarea smulsă lui Wilhelm al II-lea care, el, preţuia pe sîrbi şi avea o scîrbă aproape fizică faţă de tenebrosul şi cabotinescul caracter al lui Ferdinand de Bulgaria. Peste cîteva ceasuri eram chemat la Bucureşti de Brătianu, cu care acuma relaţiile erau bune, opoziţia mea fără perspectivă fiind între margenile stricte ale interesului general.

Am arătat aiurea[6] cum am fost întîmpinat de primul ministru, care-şi făcea un joc al mîndriei sale să întrebe pe unii, ca şi pe ceilalţi, pe prietenii vechii legături cu Tripla Alianţă şi pe aceia cari, ca mine, doreau de mult ca acea legătură, care ne oprea aşa de mult fără să ne garanteze mai deloc, să fie ruptă şi cari puneau nădejdi, nu pe deplin întemeiate, în vizita la Constanţa a ţarului, chiar dacă de acolo el mersese la Chişinău pentru serbările de comemorare a anexării. Din acea carte se poate vedea starea de spirit cu care m-am întors după ce fusesem întrebuinţat şi eu în această comedie, care se poate să fi fost diplomatică – şi ministrul Angliei, Barclay, va repeta pe urmă fraza de supremă satisfacţie pentru asemenea dovezi din partea lui Brătianu: „il est malin Bratiano, il est malin!" – dar lipsea din această încercare cu oamenii generoasa sinceritate, frumoasa convingere fără care nu se poate un adevărat om politic.

M-am întors acasă pentru ca, printr-un articol publicat în modesta mea foaie, cu un aşa de restrîns număr de abonaţi – dar mă îngrijisem a trimete articolul şi Universului, al cărui colaborator era să rămîn în lunga noastră neutralitate, şi-mi stă şi acum pe masă călimara cîe bronz pe care mi-a dat-o în schimb generalul Crăiniceanu, devenit conducătorul rubricii militare la foaia populară —, să rup punţile pe care Brătianu căuta să mi le întindă pentru o politică de expectativă, dar nu fără aplecări către Centrali, cari neapărat trebuie să biruiască: o făcuse printr-un V. G. Morţun, prin colegul de Universitate şi Academie Bianu pe care, în ciuda originii lui ardelene, îl domina cu desăvîrşire îndărătnicia lui Sturdza, cu toată boala mentală prin care trecuse acesta şi deplorabila stare de sănătate care-l va duce în curînd la mormînt."Nu cu Austro-Ungaria" era de acum înainte pentru mine o formulă dincolo de care-mi era imposibil a trece.

Consiliul de Coroană care se adună peste cîteva zile se mîntui cu o declaraţie de neutralitate, ieşită din acele lungi şi grele conflicte între deosebitele conştiinţi, şi chiar în conştiinţa multora, începînd cu bătrînul rege, pe care nu era să-l mai văd niciodată.

---

[6] Supt trei regi, p. 186-188.

De acum înainte, Parlamentul, necontenit amînat şi întrebuinţat numai pentru afacerile curente, nu mai avea nici un rol. Orice încercare a mea de a face pe Brătianu să vorbească a fost zadarnică. Refuzul lui era permanent şi absolut; se asămăna pe sine cu inginerul care lucrează în tăcere la o operă de siguranţă – şi, din nenorocire, era să se vadă prea curînd ce uşoare fuseseră calculele lui, şi în ce priveşte oamenii, şi în ce priveşte împrejurările.

Lumea politică era împărţită ca tendinţe, înduşmănită pînă la furie, partidele sfărîmîndu-se în faţa grozavei întrebări, pînă într-atîta de se auzeau şi în stradă, unde de altfel s-au şi coborît cu tot scandalul, certele clin partidul conservator. Marghiloman, junimistul germanofil, sta în faţa francofililor Filipescu şi Take Ionescu. În aceste condiţii, nu era nimic de făcut cu folos. Acest zgomot infernal, această grabă necugetată, ambiţiile personale care se vădeau supt declaraţiile înfocate din presă şi din întruniri, răsărirea la suprafaţă a unor persoane ridicule, cari se impuneau numai prin calul pe care încălecaseră, mă umpleau de un mare dezgust. Afară de aceasta, aveam încredinţarea, adînca şi dureroasa încredinţare că, la „momentul de la Lemberg", al lui Filipescu, sau la alte „momente" în răpede-schimbătoarea soartă a unui război de odios măcel în masă, în care nu mai era vitejie, ci numai îndurare, n-avem nici cu ce oameni, nici cu ce mijloace materiale să ne batem. Asigurările pe care mi le dădu Brătianu în septembre, după moartea regelui, că nu merge cu Centralii, mă convinseseră numai relativ, primul ministru fiind un om complicat şi cu prea multe surprize.

Nu-mi mai aduc aminte cum revenisem la Liga Culturală, după ce Pârvan, acum aderent al politicii cu Centralii, fusese silit a se retrage, avînd să sufere şi ofense pe stradă, iar d. Bogdan-Duică, şi el secretar, mai vechi, al societăţii, se oferise pentru negociaţii cu mijlocitori diplomatici, cari desigur n-aveau ce să caute la Ligă. Această societate ajunsese din nou la preţ, deşi i se pusese în coaste o nouă şi iresponsabilă"Acţiune Naţională", spre care mergeau de fapt toate simpatiile „antantiştilor".

Mi s-a cerut, ca secretar general, să primesc prezidenţia preotului Vasile Lucaciu şi un comitet în care era şi Filipescu şi, cred, Take Ionescu şi d. Goga, refugiat la Bucureşti, ca şi Delavrancea. Stăruinţile acestuia din urmă, care căutase şi la otel noaptea pe vechiul său"Iorguţ", uitat atîta vreme, m-au făcut să accept o tovărăşie de la care nu mă aşteptam să iasă nimic bun, adecă, bineînţeles, practic, folositor pentru cauza pe care, desigur cu aceeaşi sinceritate, o apăram cu toţii, şi care trebuia neapărat să ajungă la biruinţă.

Deprins cu discuţii liniştite, în ton potolit, am rămas uimit înaintea spectacolului pe care l-a dat unica adunare a noului comitet, cu oameni excelenţi şi de mare merit fără îndoială, dar cari nu cunoşteau nimic din tradiţiile casei. În sala de şedinţi se povesteau amintiri despre Lascăr Catargiu, despre multe de toate, ca de la oameni cari cunoscuseră atîta lume şi fuseseră amestecaţi în atîta viaţă istorică; dar nu se putea păstra un fir al discuţiei. Zdrobit de această avalanşă de manifestări individuale, m-am trezit întrebînd o dată dacă „aşa se ţin şi şedinţile Consiliului de Miniştri" şi, la serioasa asigurare că aşa, am declarat că „atunci nu mă mai mir de nimic". În acest timp, prin uşile

întredeschise ale odăii din dreapta şi celei din stînga răzbătea, în fumul unei adevărate cafenele, zvonul continuu al amicilor politici intraţi în Liga care fusese ţinută de mine atîţia ani într-o atitudine corectă şi cuviincioasă, pe cînd ei făceau gălăgie ca la clubul lor, şi peste toate celelalte glasuri se ridica acela al unui onest şi entuziast inginer, mort dăunăzi, care nu-şi putea înfrîna, o clipă măcar, activismul clocotitor.

Preşedintele nostru era, în ce priveşte felul de a înţelege şi de a lucra, un incomparabil obiect de studiu. Merituosul luptător din vremea Memorandului, frumosul preot catolic cu faţa romană, vorbitorul popular care amesteca pe Traian cu Alecsandri, şi totul căpăta sens şi amploare trecut prin farmecul glasului său, era acuma un om cu totul sfîrşit şi absolut dezorientat, căruia Bucureştii îi întindeau tot felul de compromiţătoare ispite. Nu putea nici să deschisă, nici să închidă şedinţile, la care de altfel nu mai veneam decît eu singur. Dicta secretarului de birou scrisori pe care trebuia să le întrerupă de la prima frază şi, făcînd rapoarte despre vizita sa la generalul Pau, care apăruse ca să sublinieze caldele simpatii pentru Franţa ale neutralităţii noastre, întrebuinţa un ton care era al unei adevărate comedii. Mă durea pentru tot ce fusese el şi pentru toată lupta eroică pe care o întrupa, dar din care lipsise „sîngele” pe care-l cerea Carp pentru a interveni.

Se hotărîse o serie de publicaţii pentru ţară şi străinătate şi un lanţ de întruniri. Pentru amîndouă, deşi nu se ajunsese la confundarea cu acea”Acţiune Naţională” ori cu comitetul de Trei, în care colegul de Universitate Mîndrescu, exploziv cum este, îşi rezervase primul rol, se întrebuinţau alte metode şi cu alt simţ al răspunderii care, în asemenea momente, hotărîtoare pentru neam, dar şi pentru însăşi existenţa, preţioasă înainte de orice, a ţerii libere, trebuia să apese asupra fiecăruia.

Îşi poate închipui cineva bănuielile pe care le trezea atitudinea mea de rezervă faţă de tot ce era pripeală, entuziasm uşor – cunoşteam şi dintre ai mei ce e „secătura entuziastă” —, substituire anarhică a străzii, în locul acţiunii chibzuite a Guvernului, care singur ştie ce are şi ce poate; Ţinut în suspiciune permanentă, evitat pentru a nu-mi lua partea din laurii triumfului ce se aştepta, n-am pus măcar iscălitura mea pe actulr rău redactat, prin care Universitatea din Bucureşti exprima simpatiile pentru Franţa năvălită şi însîngerată care erau şi în inimile milioanelor tăcute.

Aş dori să fiu înţeles măcar acuma, după ce patimile s-au potolit, după ce unii sînt în pacea mormîntului, iar alţii au o perspectivă care le lipsea atunci şi au trecut prin încercări şi suferinţi pe care superficialitatea meridională, ajutată de o cultură neîntreagă şi lipsită de armonie, nu le putea bănui, dar care au fost aşa de bogate în învăţăminte. Luptasem atîţia ani contra unei clase politice de uzurpaţie, împărţită de formă în partide prin care se putea primbla în voie orice ambiţie şi orice interes. Ascultasem de la tribuna Parlamentului aproape un deceniu fraza răsunătoare şi goală. Îmi putusem da samă că adeseori cel mai focos orator e cel mai puţin gata să facă pentru ţara şi neamul său cel mai simplu sacrificiu. Căpătasem credinţa profundă că, oricît de puternic ar fi nelipsitul instinct naţional şi patriotic, cei mai mulţi din aceşti oameni nu sînt capabili să-l transforme într-o adevărată credinţă,

din care săi plece o acțiune serioasă, dintre acelea care, orice ar fi, merg pînă la moarte. Declarațiile şi declamațiile îmi sunau fals la ureche, şi pentru nimic în lume nu m-aş fi coborît în stradă lîngă tricolorul care numai deasupra cîmpului de moarte are sensul său adevărat şi nu fi gîndit că această apariție pompoasă îmi dă dreptul de a mi se înscrie gumele între factorii unei mari opere naționale. Era desigur şi o discreție înnăscută, elementară, la omul care a fost silit să ia parte la multe procesiuni, dar rugîndu-se la Dumnezeu ca această încercare să se mîntuie cît se poate mai răpede.

Cu îndoielile lui Brătianu de o parte, calculînd şi recalculînd pînă ce nimeni n-a mai ştiut ce vrem şi nimeni n-a mai fost dispus să ne ajute, cu închipuirile de geniu militar „napoleonic" ale veselului general Iliescu, eram sigur că nu putem merge decît la dezastru. Îmi aminteam şi experiența, aşa de dureros instructivă, a excursiei în Bulgaria, cu tot ce a însemnat ea ca dezorganizare – se pare că în adevăr generalul Berthelot debarcat mai tîrziu în mijlocul războiului celui mare la Bucureşti, a rostit sentința:"Sînteți admirabil dezorganizați" —, cu tot ce a vădit ea ca nepregătire, fantazie individualistă, ca lipsă a unui sentiment serios şi disciplinat, poate că, uneori, şi ca lipsă de onestitate. Mă întrebam serios dacă opera unității naționale nu e rezervată de soartă unei generații mai vrednice.

Pe de altă parte, contra acestei socoteli, aşa de sigure, a națiunii, se ridica puternic sentimentul, şi ciocnirea dintre aceste două puteri a făcut, atîtea luni de zile, cea mai grea tragedie a vieții mele. Năvălirea asupra nobilei Belgii, arderea oraşelor bogate în tezaure de artă şi de învățătură, împuşcarea suspecților şi a ostatecilor, tot cinismul brutal din care era făcută psihologia colectivă a unui război de o speță nouă, în care, cum mi-a mărturisit eroicul cardinal Mercier, generalul von Bissing răspundea la amenințarea cu sentințile istoriei:"Dar, părinte, noi, biruitorii, vom face istoria", trezeau în sufletul meu tot ce putea fi milă pentru învinşi şi ură pentru aşa de ignobili învingători. Cînd Franța a venit la rînd după Charleroi. Întrebuințîndu-se contra ei aceleaşi procedări hunice, cu ghiulelele care loveau în divinele figuri ale sfinților de pe frontonul catedralei încoronărilor regale la Reims, şi piatra de atîtea ori seculară plesnea în îmbrățişările incendiului, sentimentul, neputincios, şi cu atît mai arzător, contra civilizațiilor care dezonorau civilizația s-a revărsat în articole de înfierare, care au găsit răsunet, contribuind şi ele la formarea spiritului public, de care, în ciuda smomirilor plătite, aveam aşa de multă nevoie.

Se adăugea însă un mai puternic, mult mai puternic motiv de tortură sufletească. Monarhia vecină scosese în luptă pe românii de acolo."Cînii" erau puşi împotriva ruşilor în primele rînduri, cu gîndul, uneori mărturisit, că astfel se ajută esențial la rezolvirea, prin cimitirele de război, a problemei naționale în Ungaria şi chiar în Bucovina austriacă, unde o bestie încă în viață, şi cu pensie, după tratate, din partea guvernului român, colonelul de jandarmerie Fischer, trata o întreagă populație nevinovată ca pe nişte spioni şi trădători în folosul ruşilor şi o menea chinurilor isprăvite cu spînzurătoarea. Niciodată nu se făcuse o astfel de batjocură din acest neam, din partea pe care o prețuisem, ani de zile, şi o iubisem aşa de mult. Zi de zi, veneau veştile de moarte, cei mai buni pierind în străinătatea pustie,

pentru o cauză străină, pentru cauza duşmanilor lor de moarte. Azi, Avram Sădeanu, bunul, blondul ascultător al cursurilor de vară, biograful lui Gheorghe Lazăr, mîne aşa de iubitul meu tînăr cumnat, acela care-mi înțelegea toate gîndurile şi-mi împărțea toate simțirile, nobilul visător şi harnicul apostol al şcolii sale braşovene, spirit poetic şi critic în acelaşi timp. ale cărui manuscripte au rămas risipite şi scrisorile pierdute, Alexandru Bogdan, bunul meu Sandi, sfărmat în bucăți fără urmă în şanțurile galițiene de la Zumina.

În acelaşi timp, clasa conducătoare a românilor de acolo, cu episcopii, cu membrii comitetului național în frunte, se întreceau, din înalte motive politice, în demonstrații către stăpîni. Cetirea acestor acte, care, din nenorocire pentru autorii lor, ajunşi în cele dintîi locuri ale Bisericii şi vieții politice a României unite, s-au păstrat, face ca şi astăzi sîngele să mi se suie în fața de indignare. De ce le-aş mai însemna numele, pe care le ştie toată lumea? Cel puțin omul mai cu vază, sfătuitorul cel mai sigur din rîndurile lor, d. Iuliu Maniu, îmbrăcase uniforma austro-ungară pentru a lupta pe frontul italian, şi desigur a trebuit să-l cred cînd, mai tîrziu, mi-a spus cum a simțit o mare bucurie pentru că, trimes în recunoaştere prin acei munți ai originii noastre, a putut să anunțe o strivtoare biruință a italienilor. [...].

Comitetul Ligii a ținut un număr de întruniri în care-mi aveam locul. Multe glasuri s-au amestecat acolo ca să ceară o hotărîre, pentru recomandarea căreia trebuia să închizi violent ochii spre a nu vedea prăpastia care negreşit ne aştepta. Era acolo vorbăria răsuflată a părintelui preşedinte, care-şi dădea bine sama că altele sînt vremurile şi altceva cer oamenii. Erau impresionantele vibrații din glasul violent, întretăiat, uneori brutal, în ciuda înfățişării rămase sentimentale, dar cu o voință aprigă în ochii desperant de palid albaştri, al dlui Goga, devenit un fel de şef al pribegilor ardeleni şi care scotea din pasiunea sa pentru intervenție accentele dure care au fost cuprinse într-un nou volum de critică politică versificată unde nu era nimic dintr-o duioşie a începuturilor, pe care acuma o despreţuia. Dar, înainte de orice, era dirza deriziune, ieşind şi din rotunzii ochi de leu, din aspra față pătrată, din războinicul păr scurt, aspru, drept, din înfățişarea de cărunt general de cavalerie a lui Filipescu, devenit ca o încorporare a vechii boierimi luptătoare, care cere numai pinteni şi suliță. Glasul lui adînc avea sonorități inegalabile cînd cerea regelui Ferdinand „să se încoroneze la Alba-Iulia sau să moară pe cîmpia Turdei”. Nimeni nu impresiona aşa de mult, mai ales că se ştia îndestul peste ce iluzii vieneze, atîta timp hrănite, calcă el, şi ce sigure sînt angajamentele pe care le ia un suflet croit astfel. Suna la dînsul un ton de generații întregi trăite pentru bătaie, şi era lesne să se vadă că în cuvintele care cădeau grele ca plumbii din puşcă nu e nimic învățat pe dinafară, nimic adus de acasă, nimic meşteşugit pentru aplauze. Văzîndu-l aşa de închegat, de vînjos, de învelit în muşchii de fier, cine ar fi putut gîci că, peste cîteva luni numai, atunci cînd în sfîrşit România aruncase zarul, îl vom conduce cîțiva numai, cari nu ne temeam de bombele din cer şi, pe lîngă noi, vreo doi-trei agenți electorali. recunoscători şi idioți, la mormîntul în care, cu mult prea curînd şi pentru lupta care se deschidea şi pentru viitorul care era să urmeze, s-a coborît.

Propaganda prin broşuri a Ligei n-a ținut mult. N-aveam bani şi lumea, prinsă de griji aşa de mari, venea în număr mare la întruniri, fără ca ele să aibă însă caracterul impunător pe care-l doream, dar cetea foarte puțin. Şi ideea, răsărită o clipă, a unui mare ziar, capabil să lupte cu cele cumpărate sau întemeiate de cheltuitorii agenți germani, a fost părăsită.

Rămînea Academia Română şi cursul la Universitate. La şedințile celei dintîi s-au prezintat pe rînd, în aceşti ani de neutralitate, Carpații şi luptele dintre români şi unguri, Sîrbi, bulgari şi români în Peninsula balcanică în evul mediu, notele despre Ucraina. La Universitate, unde se tratase, în alt an, despre războiul balcanic, ceea ce a dat o istorie a peripețiilor lui, care ar fi fost poate cetită dacă se tipărea în altă limbă, s-a vorbit despre Dezvoltarea ideii de unitate națională, învederîndu-se că idealul din momentul de față nu era decît continuarea unei cugetări politice de velacuri întregi, apoi despre istoria românilor din Ardeal şi Ungaria, care, cu îngrijire revăzută şi îmbogățită cu fapte, a format două mari volume, traduse apoi şi elegant editate în limba franceză, şi în sfîrşit despre istoria poporului francez, a poporului nu a Statului, deci a factorilor adînci care i-au hotărît dezvoltarea din veac în veac, îndrăzneață încercare, cu materialul luat de-a dreptul la izvor, care ar fi meritat oarecare considerație. O dată, la acest curs, Regina a apărut, primită de studente ardelene care-şi ofereau flori roşii legate cu tricolorul.

Pe alături aveam răgazul să îngrijesc o colecție de documente greceşti pentru Academia Română, formînd două volume din Hurmuzaki şi, invitat de Armin Tille, corectorul Istoriei românilor în nemțeşte, să tratez, în marea colecție a lui Helmolt, acum retras de la conducerea acelei Istorii universale cu bază geografică, pe care o încercase, dar urmărind la Bremer Zeitung şi împrejurările de la noi, cu o amenințare către unguri dacă urmează cu detestabilele lor metode, capitolele despre români, bulgari, unguri, albanezi şi țigani. Volumul IV, care le cuprinde, a apărut, deşi gata încă de la 1914, după 1916 numai, şi m-am trezit, spre marea mea uimire şi indignare, cu fiecare capitol înnădit în sensul luptei germane, înfierîndu-se în cel românesc „trădarea” regelui Ferdinand din cauza soției „engleze“, iar în Prefață se da explicația că, neputîndu-se găsi unii autori din cauza războiului, s-a făcut întregirea – ce întregire! – de nu ştiu ce „doctor“ bon à tout faire, cu părerea de rău, în ce mă priveşte că, legat de germani şi „considerat de dînşii ca unul dintre ai lor”, i-am trădat şi eu, partea mea de colaborație fiind păstrată numai din cauza valorii ei intrinsece. Voiam să fac un proces, dar mi s-a spus că-l voi pierde, după multă cheltuială, şi a trebuit să mă mulțămesc numai cu scrisoarea publicată într-o foaie din Elveția germană şi cu protestarea din revista mea franceză\.

În tot acest timp, urmăream de aproape şi eroica luptă a sîrbilor, cînd învinşi, cînd învingători printr-o glorioasă reparație, pînă în ziua strîngerii lor din toate părțile, de bulgari, de austro-unguri şi germani, şi izgonirea lor cu tunul în epicul exod care i-a dus dincolo de brazda iubită a țerii lor.”Şi dacă mor cei de azi”, îmi spunea urmaşul lui Ristici la Legația sirbească, „să rămîie atîția cîți să poată duce lupta mai departe!”. La Craiova vorbeam de români şi sîrbi în folosul răniților lor şi celebram la

Institutul sud-est european întoarcerea biruitoare a regelui Petru în capitala sa.

Astfel am ajuns la acea neprevăzută dată din august 1916, cînd o telegramă a lui Ioan Brătianu mă chema, în termini de o căldură frăţească, la Bucureşti, ca să-mi anunţe că în sfîrşit intrăm în luptă.

XXIII. INTERVENȚIA MILITARĂ A ROMÂNIEI

Mă văd în odaia lui Brătianu în momentul cînd ştirile veneau de pretutindeni, mai grele de cum i se păreau meticulosului calculator, care credea că fiecare din cifrele sale e exactă şi socoteala perfect trasă. Război de cîteva luni, două, trei, căci pacea se apropie, şi ea ne va da executarea integrală a tratatului; siguranță în ce priveşte Bulgaria, neamestec al Germaniei. Lovitură năprasnică, neştiută de nimeni; căci totul a fost pregătit aşa, încît la Viena să nu se afle decît după ce trupele noastre vor fi departe în Ardeal.

Omul mîndru şi rece avea înfățişarea sigură care se potriveşte cu o astfel de stare de spirit. Nici o întrebare, nici o îndoială. Niciodată n-a părut mai stăpîn: pe dînsul, pe rege, pe noi toți, pe soartă. Aşa sînt toți aceia pentru cari sufletul omenesc, care scapă tuturor socotelilor, e un element de care numai poeții şi naivii pot să ție samă.

N-avea să-mi spuie nimic, decît, ceva mai tîrziu, să mă întrebe ce-mi rezervam – evident după modestele mele puteri – în drama care stătea să se deschidă şi în care el vedea mai mult o „afacere de Stat” decît un sacrificiu, un suprem risc național. Cum, credincios prieteniilor sale, întru cît el putea să le aibă în adevăr, dominatorul României dăduse lui Constantin Stere uniforma albastră de colonel-auditor, lui, celui care luptase din răsputeri ca să ne păstreze cu germanii şi contra Țarului, a cărui mînă o sărutase totuşi, cu devoțiune, la Constanța, i-am răspuns: „de vreme ce pe Stere l-ai făcut colonel, eu trebuie să fiu cel puțin general“. M-am lăsat ceva mai ieften: de ce nu s-ar face un ziar al frontului? Lui Brătianu nu i-a plăcut. La ce ar folosi, se gîndea el, şi această intrusiune a literaturii, cînd lucrurile sînt aşa de bine puse la cale şi legate aşa de strîns? Ziarul s-a făcut de fapt, şi nu l-a cetit nimeni, cu cîtă credință şi pricepere erau puse într-însul. La urmă, a consimțit să deie şi foii mele, pe care am făcut-o zilnică, suma ce-mi trebuia pentru ca să cumpăr hîrtia.

Încolo, nu mai aveam nimic de vorbit. Ce sfat putea să ieie superbul, ajuns la capătul socotelilor sale, de la un biet profesor, de la un adversar politic dispreţuit, cu care se plătise printr-o sărutare în momentul decisiv? Dar întîmplarea, care e uneori extraordinar de inteligentă şi-şi are simpatiile şi antipatiile ei, m-a făcut şi data aceasta să fiu martor la momente pe care Brătianu desigur că nu le-ar fi vrut cunoscute, mai ales dacă ar fi prevăzut ce era să se întimple. O chemare la telefon ne întrerupe.”Nu e nimic, spune el îndată, bulgarii ne-au atacat la Turc- Smil. N-are importanță. E o simplă demonstrație. Ştiu eu înțelegerile mele. Şi apoi ei au acolo numai o brigadă, iar generalul Teodorescu o divize”. Peste un şfert de ceas, o nouă chemare.”Nu ți-am spus? S-a făcut. I-a răspins.”

Numai cînd o telegramă în limba germană a căzut pe neaşteptate, între ordinele cu privire la internații Centralilor – urîtă practică nouă introdusă de germanii înşişi – şi buna doamnă Brătianu a intervenit pentru femeile desperate din acel lagăr, iar Brătianu, care declara că nu ştie acea limbă, mi-a trecut-o mie ca să i-o traduc, şi ea nu era altceva decît declarația de război a Reichului, ca o

umbră trecu pe fața omului celui sigur.

Eu, omul celălalt, nesigur, veşnic nesigur, dureros nesigur şi în această clipă cînd, cum am scris-o, se ridica „potirul cel sfînt de sînge şi de lacrime”, m-am dus spre casă, departe, supt munte, chinuit de gîndul ciocnirii de la Turc-Smil, în care, „neapărat”, nu trebuia să fie decît o „şiretenie” a „amicului” nostru Radoslavov, preşedintele de Consiliu bulgăresc – şi apoi, „noi avem acolo o divizie, iar bulgarii o singură brigadă”.

Cîteva zile, nici o veste însemnată nu mi-a venit. Apoi revelația zguduitoare a încăierărilor pe viață şi pe moarte în Turtucaia neisprăvită şi fără pod, pentru care a fost izgonit din armată colonelul Botez, a cărui față de cîne bătut am mai întîlnit-o cîndva în viață. Aveam presimțirea netedă că începutul de la Turc-Smil, „simpla demonstrație”, continuă. Neştiind la cine să mă îndrept pentru a mă despovăra de sarcina care-mi zăcea pe inimă, insuportabilă, am chemat pe un prieten, recomandat pe vremuri de Scurtu, pe ardeleanul naționalist, pe dîrzul mocan, stimat pentru puterea convingerilor sale, care era colonelul Verzea, director al Poştelor şi Telegrafelor. Răspunsul a fost scurt şi expresiv. Expresiv nu numai pentru teribila ştire pe care o transmitea, dar şi pentru starea de spirit a cui vorbea, răpezit şi brusc, cu intonația care arată că i s-a îndeplinit o profeție sau că e bucuros de rezultatul pe care-l aşteaptă:”Ei, ce să fie! A căzut Turtucaia“. Şi comunicația s-a întrerupt de o mînă plictisită. Peste cîteva luni Verzea va fi primar al Bucureştilor supt ocupație, conducerea supremă a trădării fiind în mînile „colonelului” Stere. Aşa lucrează oamenii cu calcule perfecte în alegerea acelora de cari se servesc... Şi, dacă primului i se vor smulge fireturile de plutonul de degradare, celait, supt atotputernicia calculatorului fără greş, va face o călătorie de internare la un sanatoriu din Elveția şi se va întoarce reprezintant moral al Basarabiei sale.

Cum era pregătit lucrul „sigur” am putut s-o văd de altfel mai aproape de mine cu propriii mei ochi. Generalul Tănăsescu, comandant al sectorului de pe valea Teleajenului pînă la Săcele, a venit, deşi necunoscut, la Văleni, să mă întrebe, cu tonul cui oferă o călătorie de plăcere, dacă nu merg în Ardeal. Am luat cu mine un pardesiu, o blană şi harta etnografică adausă de Casa Perthes la un studiu al meu din Petermann’s Mitteilungen despre întinderea elementului românesc. Generalul a rîs:”Se vede profesorul“. Adecă şi după hartă, dar şi după blană.

Am trecut pe drumul străbătut de mici grupe de soldați, cari mergeau ca în patrulă, am văzut la graniță stîlpul dat jos, casa cantonierului ungur dărîmată, cu albinele din stup care se trudeau să-şi facă un nou adăpost, ne-am împotmolit la Şanțul Vechi, sămănat cu zdrențe de uniformă şi cartuşe trase, într-o mizerabilă gîrlă, şi noaptea se lăsa cînd am fi putut pleca spre Săcele, de unde venea, înroşindu-mi obrazul – de ce n-aş spune-o? – o „pradă de război“, cu mobile şi alte accesorii pe care Tănăsescu părea c-o găseşte firească şi care pe urmă s-a pus la... loterie. – Mergem înainte? – Ştiu eu? După ce văd, rişti să cazi în mîna ungurilor din păduri, şi ar fi ceva să te vadă pe d-ta. cu mine împreună, care nu sînt general, pe străzile Budapestei. – Atunci să ne întoarcem!

Şi ce întors! Înainte de mănăstirea Cheia, cum aţipisem, maşina, superbă, condusă de un enorm tînăr om politic de provincie, care scăpase astfel de front, era să cadă în fundul prăpăstiei unde curge Teleajenul; la Cheia nu mai era benzină, şi s-a dus cineva s-o caute la Izvoare, ca să se constate că benzină era. Şi în acest timp am dat pardesiul, inutil, generalului, care tremura de frig în vîntul muntelui. Peste poduri nepăzite, la Drajna, sentinela, al cărui şef, „elevul" de administraţie, „domnul ilef", era la Văleni să joace cărţile, a tras asupra automobilului unde era şeful său suprem, care nu ştia parola, iar la poarta casei mele generalul m-a rugat să-i las pardesiul fiindcă, în loc de a merge la Buzău, unde-i era comandamentul, se duce acasă, la familie, în Bucureşti. Ce-mi mai trebuia ca să ştiu ce război facem? Campania în Bulgaria nu ne învăţase nimic. Dimpotrivă, prin rezultatul favorabil, ne nărăvise numai.

Peste puţin eram la Bucureşti, unde mutasem ziarul. Din odăiţa mea de la Hotel Regal scriam cea mai mare parte a lui, zi de zi, ajutat, pentru partea tehnică mai mult, de un tînăr inteligent, care părea deosebit de devotat – cum sînt ai noştri, nu e aşa? pînă la moarte... – d. Al. Cusin, fost elev de la Iaşi al dlui Cuza, despre care în acele zile nu se vorbea nimic şi care n-avuse nici un schimb de vederi cu mine. În această odaie de otel am văzut intrînd ca o furtună pe d. Goga, în uniformă de soldat, care-mi vorbi cu ochii pe care-i face cînd e vorba de un lucru mare, de grozăviile de iad, de „infernul lui Dante», pe care, de la Olteniţa, îl văzuse la Turtucaia. Cu iuţeala fulgerătoare a concluziilor sale, acela care nu consimţea încă de atunci să fie numai un mare poet îmi declara că de acum nu mai e nimic de făcut – o ştiam din gura lui încă de la răscoalele ţărăneşti, după care au urmat cunoscutele negocieri ardelene cu Kristoffy, ministrul de Interne al Ungariei – şi că rămîne, acum cînd nu mai era celait refugiu, decît revoluţia. Da, revoluţia... Cum nu mi-am atribuit niciodată un rol într-o prefacere aşa de grozavă, m-am mulţămit să răspund:"Eu sînt bătrîn: fă-o d-ta, şi eu voi privi la dînsa". Peste cîteva zile, criza de desperare trecuse; pe străzile Bucureştilor, cu un pas în urmă, d. Goga întovărăşea pe Nicolae Filipescu, care nu spusese niciodată că mîntuirea stă într-o revoluţie, deşi el ar fi putut s-o conducă.

Din cînd în cînd împrejurările mă duceau la Ionel Brătianu. Toată siguranţa se topise în flăcările Turtucaiei. Aveam înaintea mea un om zdrobit, vorbind încet, cu gîndul aiurea, luînd hotărîri inexplicabile, ca aceea de a încredinţa bătrînului general Crăiniceanu, deprins cu alte vremuri, comanda supremă în Ardeal, unde era totuşi un om ca generalul Prezan, care niciodată nu şi-a pierdut firea. – Dar d-ta n-ai vrut să-l trimeţi pe Crăiniceanu în Rusia pentru a ţinea, cum dorise, conferinţi în timpul neutralităţii... – Da, da, însă l-a cerut armata. La însuşirile, superioare, ale generalului Averescu, la acelea, incontestabile, ale colonelului Sturdza, nu se gîndea decît doar pentru cine ştie ce misiune defensivă în ceasul ultimei catastrofe.

Îndată ce s-a văzut că lucrurile merg rău, nu mai era un om, în toată lumea politică, la care să te adresezi pentru a-ţi adăugi încrederea ce ai mai fi putut-o avea faţă de astfel de dovezi. Pe cînd

trupele noastre, încredințate unui general cu nervii bolnavi, erau date peste cap în Dobrogea, pînă ce un ofițer superior în subordine, ca Rasoviceanu, a dat curaj de rezistență soldaților, cari nu mai ştiau ce e cu dînşii, pe cînd cele din Ardeal, aruncate peste graniță de apariția germanilor, cu trupe alpestre de o experiență de doi ani, apărau, neschimbate cu săptămînile, o graniță de o întindere nemăsurată, pe cînd îndrăzneața contraacțiune a generalului Averescu, care fusese descoperit în sfîrşit aşa de tîrziu, rău servită de o aviație aproape neexistentă şi de o flotilă mult inferioară monitoarelor austriace, era tăiată, în mijlocul primelor şi grelelor ploi de toamnă, de capriciul generalului Iliescu, rămas"Napoleonul" primului ministru, amicul şi fostul său coleg, țara era, în cel mai deplin înțeles al cuvîntului, fără stăpîn. Regele însuşi apărea numai din fuga automobilului, fără să ştie nimeni ce vrea, ce face, ce mai înseamnă.

Şeful guvernului era, şi va rămînea multă vreme, total neexistent: niciodată n-am văzut o mai prăpăstioasă cădere de la siguranța supremă la paralizia absolută. Ministru de Război era Vintilă Brătianu, excelent administrator, perfect contabil, om de muncă fără preget, dar complect lipsit de acel fluid care e necesar la conducători în mijlocul unor astfel de nenorociri, aşa de mari şi aşa de neaşteptate şi, pe lîngă aceasta, neavînd nici o competență în conducerea tehnică a războiului, care rămăsese în mînile unui şef atît de compromis printr-o neacțiune ce sămăna cu absoluta inconştiență. Secretarul de la Război, generalul Burghelea, un nume care nu zicea nimic, venise speriat de pe frontul ardelean, încredințat de două lucruri, pentru care putea să jure şi înaintea lui Dumnezeu: că tunurile germane sînt grozave şi atît de obraznice încît şi-au permis să arunce țernă şi asupra unui om de rangul lui şi că toți ardelenii români sînt nişte trădători, cari merită împuşcați. Mi le-a spus mie, uluit, la Ministerul de Război.

Pentru contactul cu populația, care pierduse capul cu desăvîrşire căutînd zădarnic să interpreteze laconismul unor comunicate capabile de sa zăpăci şi mințile cele mai echilibrate, era d. Duca, a cărui părere despre soarta războiului se formase încă din cele dintîi zile: totul era: pierdut. A trebuit ca, la cenzură, să redactez eu un apel către cetățeni, recomandîndu-le linişte şi încredere, în momentul cînd străzile răsunau de camioanele care începeau să mute ce se mai putea muta, în Moldova.

Această populație, care petrecea zile de îndoială şi nopți de spaimă, cu felinarele înzăbrănite şi ferestrele învelite în hîrtie albastră, s-a arătat mult superioară acelor cari trebuiau s-o îndemne şi s-o susție. După prima panică a zeppelinului, care a coborît la otelul meu lumea în pivniță, eu însumi ducînd un somn întrerupt, gata de plecare la căderea, ce se aştepta, a bombelor asupra clădirii, sunetul lugubru al clopotelor, şuieratul sinistru al vardiştilor, dintre care nici unul nu şi-a părăsit postul, nu emoționau decît delicateța de suflet al celor de sus. Încolo, în zgomotul detunăturilor, lumea îşi căuta de treabă ca în zilele obişnuite: de aceea şi măcelul din Piața Sf. Gheorghe, cîteva clipe după ce o părăsisem, întrerupînd o prea lungă conversație cu vioiul ministru al Italiei, aşa de mic şi aşa de

animat, Fasciotti, care voia cu orice preț să-mi explice ce a fost generalul Oreste Baratieri şi cum s-a ajuns la catastrofa militară de la Adua. Doar dacă se goleau restaurantele, unde se vedeau şi cîțiva aviatori francezi, dar din nenorocire, sus în cer avioanele lor lipseau; acele restaurante în care am văzut, în ceasurile cele mai nenorocite, petrecînd banda Stere, cu intelectualii şi profesorii ei cu tot. O dată, am rămas singur la masă, cu chelnerul care-mi făcea liniştit socoteala. Lumea era la fereştile otelului meu cînd o schijă, care mi-a fost adusă caldă încă în odaie, lua o parte din obrazul copilului croitorului de jos. Tînărul meu amic, D. Ciotori, în care e atîta inteligență şi atîta voință, care venea să-mi facă zilnic cursul de politică şi strategie, [...] îşi primbla micuța siluetă pe străzile amenințate de ploaia de foc. Băiețaşul cu corecturile venea să mă caute la Academie cu singura grijă de a nu pierde şpalturile iar, în ziua chiar a celui mai odios masacru, înaintea caselor cu litere, tipografii mei din Pasaj culegeau articolele, pe cînd de jur împrejurul lor crăpau bombele. În Biblioteca Academiei, elevele mele de la Universitate nu se clinteau de la pupitre nici atunci cînd zgomotul detunăturilor era mai asurzitor şi gropi se săpau în vecinătate; adăpostul subteran pe care-l făcuse d. Bianu nu servea decît unor membri mai fricoşi ai societății; era ruşine să-l fi şi văzut, şi nu ştiu nici acuma unde era. Cu vechiul funcționar Tuducescu în față, lucrînd pe îndelete la fişele sale, foiletam, căci nu-mi era mintea la un lucru mai serios şi mai greu, revistele ilustrate din donația de artă Filipescu, ca să caut material pentru cartea mea Relations entre la France et les Roumains, apărută întîi ca articole în l'Indépendance, după ce fusese refuzată de Academie, care se ținuse „neutră» în neutralitatea oficială a țerii.

Dar evenimentele se îmbulzeau amețitor de răpede în acea dulce toamnă, una din cele mai frumoase pe care le-am văzut, indignător de indiferență la încordările şi suferințile noastre. În ziua cînd s-a aflat căderea Constanței, am mers la Ministerul de Război ca să aflu ce este supt comunicat.”Ce să fie? ce să fie?”, a fost răspunsul generalului Burghele.”Ce e acolo în comunicat!””Dar n-am venit pentru atît“.”Ei ce, ei ce? A căzut Constanța.” Şi, pe urmă, scurt, limpede, ca şi cum n-ar fi fost vorba decît de o neapărată concluzie, trasă matematic:”Dacă aveți patriotism, de ce nu încheiați pacea?”

Supt impresia acestui teribil răspuns am căutat din nou pe Brătianu, deşi-i făgăduisem că nu-l voi mai vedea, odată ce în sufletul lui este numai ce constatasem cu durere. Au trecut cîteva zile pînă i-am putut vorbi, zile de un astfel de chin încît, căutînd cui să i-l mărturisesc, m-am dus şi la colegul Bianu, deşi-i ştiam sentimentele, şi el însuşi a rămas înspăimîntat de ce-i umbla prin cap secretarului general de la Război. Brătianu m-a ascultat foarte liniştit, pentru ca, după ce-i înfățişasem ce e cu omul care nu era la locul de cea mai mare răspundere, să mă întrebe:”Ai d-ta unul mai bun?” S-a pierdut apoi într-o cugetare mută, pentru ca, amintindu-şi de teribila sentință a generalului, să exclame:”Pacea separată; dar putem noi avea astăzi pacea separată?” [...].

XXIV. CATASTROFA RĂZBOIULUI

O călătorie la Vălenii de Munte mi-a dat subit noțiunea materială a imensității dezastrului, care întrecea orice închipuire. Din păsurile Ardealului venea ca o invazie a groazei şi a desperării, pedepsind sîngeros uşurătatea şi dezordinea. Soldați fără legătură între dînşii, ofițeri călări, automobile militare, țerani, femei, bătrîni, ca în timpul marilor năvăliri înaintea ciambururilor tătăreşti. Şi, element de ruşine, în mijlocul şivoaielor spaimei, vitele de rasă pe care ordonanțe le mînau la vale pentru ofițerii lor. În cerdacul casei mele erau rude ardelene fugite de ştreang.

Nu era timp de pierdut, rezistența la păsuri, glorios de stăruitoare, timp de peste două luni de zile, neputînd fi prevăzută nici de aceia cari cunoşteau mai bine marile însuşiri de vitejie şi răbdare tăcută, cu dinții strînşi, a țeranului, omul serios al acestui neam. Am trimes pe ai mei, cu tot ce au putut prinde într-o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondența mea ca să nu fie spînzurați de pe urma ei atîția fruntaşi ai luptei ardelene, am adaus cîteva cărți mai rare şi, la căderea serii, am plecat şi eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care nu ştiam de voi mai revedea-o. Vîntul scutura florile din grădină şi cînii credincioşi mă priveau din pragul porții: soldații ocupației erau să-i omoare, iar în locul florilor am găsit grămezi de uscături mucede, femeia care de milă voise să-mi ude rododendronii fiind amenințată cu împuşcarea.

De ar putea spune buna mea casă ce a răbdat pe urmă! Mi-o destăinuiră, pe lîngă ruina sămănată pretutindeni, însemnări scrise şi alte urme, pe care le păstrez încă.

Pe uşa de intrare se văd liniile cu creionul prin care locuința, întrebuințată întîi pentru birouri şi pentru a da un pat comandanților, e destinată „oficiului porcilor" (Schweineamt), cu data exactă cînd i s-a atribuit acest nobil rost: „oficiul porcilor" nu însemna de altfel, cum aveam dreptul s-o cred, identificarea zoologică a locuitorilor celor noi, ci fabrica de jamboane instalată acolo. Odaia noastră de mîncare ajunsese neagră de fumul bucătăriei speciale. În ce priveşte adevărata bucătărie, menirea ei fusese alta: fiind cu ciment pe jos, acolo stăteau caii, animale mai nobile decît unii din stăpînii lor: îşi poate închipui cineva ce au lăsat pe urmă. Iar pînă la încartiruirea lor ei erau legați de unul din cei mai frumoşi meri ai mei care a rămas strîmb şi pînă astăzi, dar coaja, aproape total distrusă, s-a refăcut complect, şi an de an, el se acoperă de cea mai albă floare şi de rodul cel mai bogat, cum o va face poate şi multă vreme după ce nu mai voi fi eu acolo. Pe una din ramurile vînjoase ale bătrînului gutui care a murit pe urmă, un oaspete maghiar a săpat"Eljen Magyarorszag". În casa însăşi se văd pe uşa odăii de dormit găurile de care se prindea lanțul cînelui care coabita cu şeful detaşamentului de ocupație, şi alte împunsături, pe alte uşi, păstrate şi acelea, arată unde se fixau comunicatele. În salon mi-a fost cu neputință să curăț crasa pe care au lăsat-o pe frumosul lemn de paltin bucovinean, înflorat cu desemnuri populare, mînile celor care-şi făceau pe dînsa ocupațiile de birou. Pivnița era plină de fierării şi de coşuri pentru prune. În ultimul timp, o oarecare curățire a fost datorită numai

prezenței femeilor care erau aduse, cînd ici, cînd colo, pentru a îmbuna suferințile eroilor.

Mobila mea călătorise în parte, şi în locul ei se adăugise cîte ceva luat din vreo casă străină. Tablourile se împrăştiaseră unde putuseră găsi amatori: numai frumoasele flori ale lui Grigorescu fuseseră despreţuite şi, luîndu-se bogatul cadru aurit, ales de pictorul însuşi, pînza fusese aruncată, ca o cîrpă netrebnică, în cămară.

Musafirii arătaseră o deosebită pasiune pentru cărți şi tot ce e în legătură cu cultura; numai cît metoda întrebuințată pentru aceasta le aparținea. La tipografie, prefăcută în local de închisoare, deci complect devastată şi degradată, cu fereştile prinse în sîrmă ghimpată, depozitul s-a golit răpede de miile de cărți, între altele frumoasa ediție în format mic a autorilor vechi; o marfă de zeci de mii de lei a dispărut fără urmă, despăgubirea ce mi s-a acordat apoi, binevenită, fiind minimă. Clişeele erau întrebuințate pentru foc, nu numai din cauza flăcării bune pe care o dă lemnul vechi dar, mi s-a spus, şi pentru lumina albăstrie a zincului care se topeşte. Bunii soldați ai cultei Germanii aveau nevoie şi de astfel de distracții.

Dorința cea mare a ocupanților era însă aceea de a-mi găsi biblioteca. O parte, cu prețioase tiraje aparte, cu broşuri extrem de rare, cu cărți purtînd dedicații şi însemnări, era la dispoziția lor, ca şi un număr de documente uitate, între altele actul cel mai vechi de la străbunul „galeongiu", imediat după 1760. Din ea n-a rămas absolut nimic: totul s-a furat ori s-a ars. Din cele pierdute, ostaşii noştri cercetînd la Budapesta prada cărților, n-au găsit, cu fragmente din corespondența tipografiei şi din corespondențe străine, decît lucrarea lui Vlahuță despre Grigorescu şi frumoasa carte a dlui Gerota despre monumentele venețiene ale insulei Creta. Pe dînsele era iscălit larg, cu sentimentul proprietarului legitim, un domn Gágyi Jenö care, înainte de aceste împrejurări, istoric rîvnitor, făcea notițe despre cărțile româneşti la una din marile reviste de specialitate din Budapesta.

Această procedare mă face să mă gîndesc la ceea ce, în circumstanțe întru cîtva asămănătoare, dar fireşte fără ca mîna mea de „biruitor" să se fi atins de lucru străin, am crezut că trebuie să fac eu însumi. Ori de cîte ori mi s-a prezintat o carte furată, am refuzat-o, primind doar, rareori, volume sau documente cărora nu li se mai putea găsi urma şi a căror origine nu putea fi bănuită. Gînd un colonel prieten a crezut că-mi poate aduce, în prima fază, fericită, a războiului, două vase de preț, le-am răspins cu indignare. Cînd, după război, la vizita făcută de Liga Culturală vechii stăpîniri a lui Ştefan cel Mare din Cetatea-de-Baltă, am cercetat şi castelul contelui Haller, care lăsase, ca o protestare contra jafului făcut de țeranii de pe moşia sa, biblioteca risipită şi documentele sfîşiate pe podele, şi mi s-a dat de cineva din sat o carte pe care am găsit pecetea stăpînului, ea a fost trimeasă imediat prin poştă aceluia care avea drept asupra ei. Mi se pare că o elementară solidaritate morală între oamenii culți cere aceasta.

Cele mai multe din cărțile mele erau la Institutul sud-est european în Bucureşti, şi de aceea au scăpat, salvîndu-se astfel o harnică operă de adunător timp de mai multe decenii: voi arăta mai departe

soarta colecției, care e astăzi la îndemîna oricui. Cîteva cărți numai le-am găsit înstrăinate la anticarii cari-şi aveau pe atunci lăzile pe cheiurile Dîmboviței şi cari mi le-au restituit fără nici o obiecție. Dar miile de volume, unele frumos legate, de care mă foloseam în lucrul meu zilnic, fuseseră coborîte, de lucrătorii mei credincioşi, după indicațiile ce dădusem, în odaia secretă de supt scîndurile cerdacului, în ascunzişul pe care boierul de pe vremuri şi-l pregătise pentru clipe de supremă primejdie. În zădar au cerut ocupanții, lucrătorilor rămaşi, şi cu amenințările cele mai impresionante, să le spuie unde mi-am găvozdit biblioteca. Li s-a răspuns că voi fi luat-o cu mine. Iar stăpînitorii se primblau zilnic pe scîndurile a căror mişcare şi al căror răsunet le-ar fi putut arăta unde se află o nouă şi atrăgătoare pradă. La întoarcere, unul din colaboratorii mei la tipografie mi-a anunțat că scumpele mele cărți sînt păstrate, şi ele mi-au revenit la Bucureşti cu izul îndelungatei petreceri la umezeală şi uneori cu neştersele semne ale acesteia. La Bucureşti, corespondența mea fusese descoperită, dar prietenul meu, librarul Suru, fiind şi el refugiat în Moldova, dna Suru a dat agenților poliției militare ce trebuia ca să tacă, făgăduind şi o distrugere care nu s-a făcut. Astfel am pierdut în aceste grozave împrejurări mult mai puțin de cum mă puteam aştepta.

Tipografia fusese păstrată de germani pentru proclamațiile şi înştiințările lor. Cum „nu plătisem impozitele”, ei anunțaseră scoaterea ei la licitație, dar prietenii din Vălenii de Munte, în frunte cu bunul şef al gării, Dimitriu, care era să moară pe urmă ars, s-au oferit s-o cumpere ei, păstrînd-o astfel. Casa însăşi era menită unei distrugeri în ultimul moment. Plecarea s-a făcut însă cu atîta grijă încît s-a uitat făgăduiala pedepsitoare. Dar se chemase toată țigănimea pentru a-şi împărți ce mai era înăuntru: din nou, Dimitriu a intervenit, oprind inconştientul jaf.

În localitate, germanii, întrecînd cu mult pe austro-unguri, fuseseră deosebit de cruzi. Pentru o veche armă de vînătoare rămasă într-un colț se rostea osînda la moarte, îndată adusă la îndeplinire. Mi s-a spus că un nenorocit a fost silit să-şi poarte crucea pînă la locul de execuție.

Munca silnică era la ordinea zilei, şi nimeni nu era cruțat. Brutalitatea celor ce descălecaseră în casa lui aşa de bine gospodărită a scurtat zilele bătrînului boier Iancu Cereşanu, care fusese, icoană a altor timpuri, o providență pentru oricine avuse nevoie de ajutor: sicriul lui pe un car cu boi a fost dus singuratec în umbra plopilor cimitirului. În acest timp alții, şi mai ales altele, se puneau la dispoziția ofițerilor germani, cărora li se dădeau petreceri, ei fiind urmați apoi cu adînci păreri de rău la plecarea lor din Văleni. Educația patriotică nu fusese dată acestui popor nici prin netrebnica şcoală, nici printr-o bună cetire literară. Dar ceea ce lipsea claselor de sus, poporul o suplinea prin instinct, acel minunat popor care căuta şi în neobişnuite lumini pe cer vestea că „se întoarce România”.

Săptămîni de zile le-am mai petrecut în Bucureşti, mîngîiat şi întărit, în ciuda veştilor rele care se îngrămădeau şi a prevederilor despre ceea ce fatal trebuia să se întîmple, prin stăruitoarea muncă la ziar. Rămas cu gîndurile mele, n-aveam la cine să întreb cu privire la ultimele noastre sforțări. Pe şeful guvernului mă hotărîsem să nu-l mai cercetez: ce mai puteam avea comun cu cine regreta că nu

se poate încheia o pace separată! D. Duca era însăşi întruparea îngrozită a dezastrului, tot mai evident. Iar, în ce priveşte pe ministrul de Război, Vintilă Brătianu. două amintiri vor ajunge ca să i se vadă starea de spirit.

După plecarea alor mei la Ploieşti pentru a lua trenul de Moldova, mă întorceam la Bucureşti, într-un tîrziu. La gară, voinicul şef Bengescu mi-a spus cu groază că”Predealul nu mai răspunde la telefon”: deei frontul ar fi spart acolo şi valul ar fi să se reverse asupra văilor deschise. Eram rugat să duc vestea aceasta la Bucureşti. Pe frumoasa noapte cu lună alergam grăbit către capitala ameninţată cu invazia. Dar în oraş nu era nimeni dintre aceia cărora le-aş fi putut vorbi: de frica avioanelor duşmane dormeau pe la prieteni din împrejurimi. Numai Vintilă Brătianu, care tocmai conducea pe Procopiu, era acasă şi treaz la acel tîrziu ceas de noapte. M-a ascultat şi a dat din umeri:”Se poate să se fi rupt frontul”. Cu acelaşi calm îmi vorbea peste cîteva săptămîni:”Nemţii au trecut pe la Zimnicea. Vor veni la Bucureşti... – Şi Parlamentul, noi, ce facem? Cum vom fi înştiinţaţi? – A, îi vei vedea. D-ta ai putea să şi rămîi. Ba poate, pentru că ai scris contra lor, te-ai putea şi duce...”

În vederea perspectivei aşa de senin puse înaintea mea de dînsul, am încercat să văd dacă m-aş putea strecura schimbat de haine. O mantie şi un potcap puse la dispoziţie de arhimandritul Scriban mă transformaseră aşa încît credinciosul portar Frăţilă, care scrîşnea din dinţi de cîte ori Stere primea o telegramă nemţească, nu m-a putut recunoaşte în călugărul care ieşise cu arhimandritul. A sta în otel devenise însă imposibil: în marea îmbulzeală de ofiţeri întorşi de pe front [...], odaia mi se deschidea în lipsă, şi găseam păduchi pe perinele mele; ei începuseră a mă năvăli. Murgoci m-a luat atunci la dînsul, şi tot mulţămită lui am putut scăpa cu viaţă; fără domiciliul silit sau fortăreaţa care au cuprins peste cîteva zile oameni ce greşiseră mult mai puţin faţă de Centrali decît mine, un Rădulescu-Motru de pildă, al cărui colaborator la publicaţia lui, Noua revistă română, fusesem.

D. Duca a fost întrebat serios asupra rostului care, în faţa ocupaţiei iminente, se rezervă parlamentarilor, şi răspunsul a fost îngăimat:”Poate, cîndva... Se va spune la timp“. În acea seară chiar, Murgoci, hotărît să plece şi el, mă lua la gară şi, călăuzindu-mă prin amestecul de lume grăbită în presimţirea sfîrşitului, mă ducea la unul din trenurile de evacuare a ministerelor, la cel pentru Comerţ.

În colţul vagonului unde mă aşezasem am petrecut douăzeci şi patru de ceasuri chinuitoare, fără a vorbi cu nimeni, aproape fără a pune nimic în gură. Noaptea era străbătută de lumini ciudate. În ziua următoare, trenul regal a trecut pe lîngă noi, ultimă expresie a catastrofei. Tîrziu, seara, mă coboram la Nicolina, şi îndată, pe străzile murdare ale mahalalei, cele dintîi uniforme ruseşti apărură, în floarea pămîntului, cu lungile mantale măturînd praful. [...]

Am găsit pe ai mei, fără prieteni în ceasurile grele, părăsiţi după adăpostirea de cîteva zile în primitoarea casă a preotului Bobuleseu, cercetător istoric pasionat, într-un cămin de studenţi, care fusese închis şi devenise astfel unul din multele adăposturi ale refugiaţilor. Casa aparţinea maiorului

Bonciu, a cărui cea mai călduroasă dorință, manifestată mai tîrziu şi prin amenințarea că ne va sparge geamurile, era să ne vadă plecați de acolo. Bună casă moldovenească, năpădită însă de ploşnițe. Peste o strădiță îngustă se pregătise cartierul primului ministru, casă de veşnică tristeță, în care, ca şi cum n-ar fi fost în mînile lui nici o putere – totul trecînd în sama armatei, care şi-a găsit un şef adevărat în calma siguranță a generalului Prezan, om de rasă —, nu intra un automobil, nu sosea un om la raport, afară de prefectul de poliție Corbescu, un Sosie al dlui Goga, blond, cu ochii albaştri, speriat [...] În față, pe acea simpatică Stradă Romană, era Spitalul, care trebuia pe urmă să ieie foc, ca multe clădiri cu contabilitatea încurcată; ceva mai departe se adăpostea familia C. D. Anghel.

Dar mediul rezistenței în dezastru nu exista. Nu exista deloc. Iaşul însuşi, unde revenisem de atîtea ori, în ospitaliera casă a prietenului Şumuleanu, găsind un aşa de bun spirit – suplinisem chiar pe Xenopol, acuma cu totul pierdut, o ultimă rămăşiță din geniala lui inteligență licărind numai în fund, pe cînd buzele repetau le nesfîrşit ultimele cuvinte auzite, şi fusesem primit... admirabil de decan, Philippide, care mă invitase în scris să fac „un lucru serios", şi nu conferințile cu care obişnuisem pe ascultătorii mei —, părea mai curînd plictisit, tulburat în liniştea lui patriarhală de această necontenită îmbulzire a unor oameni necunoscuți şi nesimpatizați cari, pe lîngă aceasta, erau adesea de o pretenție ce putea în adevăr să indigneze, şi uneori şi de o brutalitate deosebită. Casele se închideau, părăsindu-se odăile uzurpate. Din vechea şi marea prietenie, din lunga luptă pe care o purtasem atîția ani alături, la d. Cuza nu mai rămăsese nimic: pînă la şedințile Camerei ne-am văzut poate o singură dată. În fiecare din noii veniți se vedea parcă unul din vinovații grozavei nenorociri. Şi se simțea tot mai mult [...] că oamenii ar fi preferat acea legătură cu germanii pe care o ceruse tot clanul Stere, cu deosebiții săi Botezi, ca şi profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu, a cărui sfidare insuportabilă a trebuit să fie pedepsită cu pumni şi palme într-o gară. Chiar oamenii cu sentimente bune în fond colportau ştiri false de înfrîngere şi făceau glume cu privire la ceea ce aşteaptă, „fără Mare", adecă fără Dobrogea,"România Mare". Era o atmosferă pestilențială de te înăbuşeai.

În guvernul însuşi nu se găsea nici un om de energie, Pherekyde chiar dezmințind figura lui de luptător medieval şi dispărînd cu totul din actualitate, iar umbra lui I. I. Brătianu, mititelul, blajinul şi aşa de nedrept neglijatul Porumbaru pierzîndu-şi ființa o dată cu dispariția luminii de la care pleca; Vintilă Brătianu, în sfîrşit, îşi îndeplinea cu o perfectă conştiinciozitate de bătrîn birocrat însărcinările exterioare. Ceea ce slăbea şi mai mult direcția era o oarecare nesinceritate față de războiul în care guvernul se aruncase pe baza unor calcule rău făcute de şeful care de fapt existase el singur la început. Pe de o parte se păstrau oarecare legături cu Bucureştii, unde Procopiu, lăsat anume acolo, avea o anumită misiune, cum o avea una şi profesorul Tzigara-Samurcaş, lăsat cu grija reşedințelor regale şi capabil de a trece, pînă în intimitatea ocupanților, cu mult peste aceste atribuții precise. Aceasta fără a mai pomeni tot ce continua să fie între oamenii de stînga ai partidului, ca d. Sassu, şi acela care de a doua zi după catastrofă dezbrăcase haina de colonel român pentru a fi unealta, supusă față de stăpîn,

insolentă față de populație, a ocupanților. În plină Cameră se va declara de pe banca ministerială că, da, Procopiu a rămas la Bucureşti din ordin. Iar, pe de altă parte, se făceau, încă de la început, pregătiri de retragere în Rusia, pînă la Harkov, părăsindu-se astfel credința că pe noul front s-ar putea produce o rezistență durabilă şi cu folos.

La opoziție, starea morală nu era mult mai bună. Take Ionescu rămas – după însuşirea de către Marghiloman a rolului de împăcător cu Centralii şi după moartea lui Filipescu – singurul şef posibil al unui partid conservator de care nu-l lega nici naşterea, nici mediul, nici ideile fostului „democrat", vroia continuarea războiului, dar realitatea luptei înspăimînta un suflet iremediabil timid. Lîngă dînsul, conservatorii vedeau, din imensa nenorocire, în primul rînd posibilitatea, necesitatea chiar de a înlocui regimul, cu omul care o provocase. De fapt, după rămînerea supt o ocupație, pe care cei mai mulți înțelegeau s-o întrebuințeze tot pentru blăstămatele scopuri de partid, a foştilor junimişti, credincioşi originilor sub-germanice ale grupării, şi chiar dacă erau aşa de „franțuziți" ca un C. C. Arion, partidul conservator de la Iaşi era reprezintat printr-unul din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, Mihail om onest, bun, blînd, gras, care făcuse odată un discurs frumos – fratele său Grigore continua la Bucureşti relațiile sale cu duşmanii —, apoi prin şeful moldovenilor, D. Greceanu care, de altfel, om cu tradiții de bună şi adevărată, deşi mediocră boierie, îşi arătase pe front dorința de a servi țara – şi atît, afară de clientela, personală şi permanentă, a admiratorilor lui Take Ionescu. Nu se relevase încă prin nimic în viața politică fostul secretar de Legație, C. Argetoianu care, opus oricăror reforme dăunătoare marii proprietăți şi socotindu-le ca o concesie făcută unei sentimentalități desprețuite şi ca o experiență foarte riscată, exprima păreri strict tradiționale, peste care politicianismul alor săi trecuse de multă vreme. Era încă unul din oamenii cari vedeau în neaşteptatele împrejurări aşa de triste baza unei acțiuni proprii, în orice direcție ar fi să se îndrumeze.

Conservatorii propriu-zişi mi s-au adresat şi mie pentru a-mi cere să adaug ce influență aş putea să am față de Regele, care păstra, în aceste zile de vădire a caracterului fiecăruia, o atitudine nobilă şi demnă, pentru ca să li se treacă lor mîna, fără ca pentru aceasta să mi se facă propuneri precise de colaborare ori să mă lase să înțeleg ce ar voi să facă dacă li s-ar da puterea. Am refuzat orice ajutor şi chiar orice discuție în ce priveşte asemenea planuri. Ştiam, ca şi toată lumea de altfel, ce pot ambițiile nesprijinite pe ceea ce ar fi îndreptățit asemenea aspirații la un ceas ca acela şi, pe lîngă aceasta, îmi dădeam sama că, totuşi, față de incapacitatea de acțiune a lui Take Ionescu, aşa de uşor terorizat, pînă şi tăcuta îndărătnicie a lui I. I. Brătianu, ascuns de toți în bîrlogul lui din strada Romană, e încă de preferat.

În partidul liberal, în ce se mai putea vedea dintr-însul, nemulțămirile erau enorme. La Galați, d. Orleanu, unul din miniştri cei noi ai lui Brătianu, dezaproba public pe şeful care adusese o astfel de calamitate asupra țerii, şi el nu era singurul care să vorbească astfel. Şi credința celor mai de aproape oameni de casă se clătina în vîntul cumplit al dezastrului. Omul care nu putea să animeze

pe alții s-a găsit complect izolat, lipsit de orice sfat care ar fi putut să-l susție. Nu pot şti cît îl vizita un altul din oamenii pe cari el, în timpul de autocratică diriguire, îi crease aproape din nimic: Al. Constantinescu, a cărui inteligență, în general recunoscută, era dăunată însă printr-o înfățişare fizică pretind la ridicul şi prin reputația pe care o avea acest om de un perfect simț practic, singurul în tot partidul, că urmăreşte şi sprijină orice afaceri. Acesta măcar nu s-a îndoit niciodată, dar trecerea-i era atunci destul de mică printre ai lui, deşi Regele îl prețuia foarte mult, aicîndu-i totuşi pe numele unei porecle injurioase, pentru că era unicul cu care se putea lucra în adevăr.

Dacă un Gheorghe Mîrzescu, gazda pribegilor prieteni, acela în a cărui frumoasă casă cu două rînduri de la Copou ei se mai puteau intîlni, ținea la dispoziția oropsitului şef al Guvernului o deşteptăciune firească şi, mai mult: un echilibru moldovenesc, aşa de prețios în asemenea împrejurări, tînărul ministru, care abia se deprinsese a vorbi în Parlament, unde mai tîrziu va ajunge să domine prin onestitatea sa, dar şi prin realitatea politică a oricării propoziții rostite, n-avea încă nici o influență, şi tineretul, setos de a parveni, nu consimțea să şi-l recunoască şef. Dimpotrivă, în frunte cu iuțea vorbărie, avînd ca un sunet de mitralieră, a dlui Iunian, mărunt avocat gorjan, apoi cu insultătoarea sfidare a dlui Tilică Ioanid de la Severin, cu brutala izbire a dlui Nunucă Protopopescu, o adevărată „ligă olteană", la care se adăugea cîte un coprovincial pierdut apoi pentru politică, fără să uit avîntul retoric cu gesturi mari şi teatrala punere în vedere a unui avocat moldovean, Trancu-Iaşi —, ei erau cei mai aprigi critici ai lui Mîrzescu, a cărui situație în Cameră a fost zilnic ridiculizată. Cum se cîştigase şi vechiul socialism de aventură seniorială a lui Georges Diamandy, care se şi credea întîiul între oamenii unei ere cu totul noi, şi mai tîrziu energia unui om ca drul Lupu, capabil, dacă e pe aceea, să strice toate farfuriile din toate cele cinci continente, era în politica internă un front de frondă pe care, în situația în care-l adusese înfrîngerea, Ionel Brătianu nu se simțea în stare nici să-l înfrunte fățiş, şi cu atît mai puțin să-l zdrobească. Era de închipuit că temperamentul dlui Cuza îl va face, dacă nu asociatul acestor revoluționari, fie şi numai de fațadă, cari erau şi internaționalişti, cel puțin prețiosul lor auxiliar, prin săgețile pe care dintr-o tolbă veşnic plină le arunca asupra băncii ministeriale.

A face politică de surpare mi se părea însă în asemenea momente aproape o crimă, şi n-am reprezintat un singur moment în acei doi ani şi jumătate de încercare un punct de vedere divergent față de silințile care se cheltuiau pentru o ultimă şi desperată apărare. De aici va rezulta că nu numai d. Cuza, pînă ce se va alipi la o nouă acțiune politică, dar şi pitorescul Zelea Codreanu, în costumul bucovinean cu care înlocuise levita de teolog şi cilindrul supt care l-am cunoscut întîi, s-au crezut fireşte înlocuitorii deserțiunii mele. Prieteni de aproape îşi vor căuta drumul aiurea, orice astfel de părăsire fiindu-mi total indiferentă, atunci cînd tot gîndul meu era numai la țara în frămîntări de moarte.

XXV. PENTRU CREAREA SPIRITULUI NOU

Totuşi omului celui mai tare în credinţile lui îi trebuie din cînd în cînd şi un îndemn. Plecînd de la Bucureşti, întrerupsesem ziarul meu, părăsind cantităţile de hîrtie care trebuiau să-l asigure multă vreme. Peste cîteva zile mi-a venit la Iaşi primul redactor, d. A. Cusin, care găsise un loc într-unui din camioanele evacuării şi care, soldat de rezervă, rămăsese repartizat la redacţia mea. S-a oferit să scoatem din nou Neamul românesc, şi mi-am dat samă imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajaţi şi dezorientaţi şi contra trădătorilor cari foiau în toate părţile, reapariţia unei foi care ar avea toată libertatea, şi ceva mai multă autoritate decît ziarele ieşene în care partidele-şi publicau lincedele comunicate şi comentarii: Evenimentul lui Greceanu şi Mişcarea lui Mîrzescu.

Aşa a apărut, în formatul unei fiţuici, ziarul meu, care îndată s-a răspîndit în cercurile militare, mergînd pînă la spitalele de răniţi, unde două mari talente, cu consacrare universală, dra Ventura, alergată imediat în ţara părinţilor săi, şi d. George Enescu, aduceau mîngîierea unor suflete credincioase şi devotate.

Căci acuma se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veşnic progres ca organizaţie şi spirit, o armată. Cele dintîi elemente ale celei vechi, gonită de la pasuri, sfărîmată în bucăţi, erau o cutremurătoare icoană de scufundare naţională complectă. Călăreţi al căror mic grup reprezintă un regiment distrus, palizi infanterişti încremeniţi de frig în hainele supţiri şi sfîşiate, mîncaţi de păduchii care curgeau de pe dînşii, ca o făină ignobilă, ofiţeri cari în odaia mea izbucneau, la capătul atîtor mizerii, în hohote de plîns. Atîta era la început. Dar în acest neam sînt nesfîrşite rezerve de energie, trecute din generaţie în generaţie, care apar numai la asemenea ceasuri grozave. A ajuns, pe lîngă acest admirabil instinct de conservare şi pe lîngă această unică putere de refacere, prezenţa a trei oameni pentru ca steagul României să fie din nou apărat.

Unul era cel ce ştiuse salva fragmentele nenorocite ale defensivei sfărîmate, generalul Averescu căruia, dealtfel, i se observa fiecare pas, ţinîndu-l cît mai la o parte pe secţiunea noului front care i-a fost atribuită şi unde a dovedit încă o dată ce poate siguranţa rece, calculul netulburat, metoda fără greş. Pînă la ceasul cînd a crezut că trebuie să se consacre unei politici spre care era îndemnat de cei ce aveau nevoie de marele lui prestigiu, noi nu l-am văzut în Iaşul unde fierbeau intrigile şi se cloceau planurile.

Cel de-al doilea, generalul care nu făcuse politică niciodată şi care n-o va face nici pe urmă, Prezan, căpătase, din fericire, sarcina pe care cu acelaşi calm neimpresionabil, cu aceeaşi neclintită putere de judecată, a ştiut-o îndeplini, înlăturînd de la conducere camarazi şi ducîndu-le pedeapsa, în acea atmosferă de bănuieli nu întotdeauna întemeiate, pînă la degradarea publică a cui fusese sortit a întrupa înfrîngerea. [...] Nici o uneltire politică nu s-a putut strecura, în acele hotărîtoare săptămîni şi, dealtfel, nici în lungile luni de trudă care au urmat, la cartierul general, pe care tot mai mult l-a

încunjurat respectul public şi care a ajuns inima însăşi a României însîngerate.

Franța alesese bine trimețîndu-ne, din nenorocire prea tîrziu, împreună cu un grup de ofițeri cari ştiau ce înseamnă, nu războiul ca pe vremea lui Carol I, ci teribilul război modern, pe generalul Berthelot. Jovialitatea lui de voios burghez francez, netulburat nici în cele mai grele clipe, marea seriozitate cumpănitoare, ascunsă supt zîmbetul lui larg cu ochii în lacrămi, cunoştințile căpătate în momentul răspingerii atacului german acasă la el, în zilele de cea mai mare răspundere, se uneau la dînsul şi cu tradiția pe care o reprezintă, iubind-o, şi pe care o aveam şi noi, în toate amintirile noastre. Nu ne zicea mare lucru un general în automomil, care părea că fuge, pe cînd generalul în tunică albastră, cu chipiul roşu cusut cu aur, mare, voinic, frumos, călărind un cal de rasă, rte apărea ca însăşi imaginea unui război în care, după ceasurile cele mai rele, este încă putința de revanşă şi de glorie. [...]

Mai mult timp, I. I. Brătianu stătuse la îndoială dacă să cheme sau ba un Parlament în care ştia bine ce puțin sprijin va putea să găsească. Se pare că şi sfaturi din afară l-au făcut să se decidă la o sesiune ordinară, aşa de mult întîrziată. A fost o hotărîre fericită, pentru că oricare ar fi fost calitatea majorităților şi atitudinea, de obicei nepotrivită, a opoziției, era nu numai o putință de lămurire a îndoielilor, afară de cele pe care guvernul şi le rezerva, dar şi un îndemn pentru miniştrii descurajați şi dezorientați şi un mijloc de a ținea vie o conştiință publică prea mult înăbuşită.

Discuția la Mesaj a fost jenată şi săracă. Ea mi-a dat prilejul să exprim tot ce de atîta vreme îmi zăcea pe inimă şi nu-şi putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pămîntului nostru, tot desprețul față de forța brută, de şarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atîtea secole, că totuşi dreptatea elementară a cauzei noastre nu va putea fi zdrobită şi, în acelaşi timp, tot regretul că am ajuns unde eram, prin vremea pierdută cu certe interne trecătoare, de pe urma cărora am intrat în războiul cel mai plin de primejdii şi fără pregătirea materială şi fără indispensabila solidaritate morală.

Cuvântarea aceasta, pe care mi-a smuls-o toată maiestatea dureroasă a momentului istoric şi în care era aşa de evident că nu aduc nici mizerabile artificii retorice, nici o grijă de mine însumi, de interesul meu, de orice interes al meu, ceea ce ar fi fost şi mai mizerabil, a produs o uimire la care nu mă aşteptam. Vorbisem şi pentru ceilalți, pentru toți ceilalți, pentru aceia, mai puțin stimabili, cari aveau o frică nebună de răspundere – şi I. I. Brătianu s-a grăbit mai tîrziu să-mi spuie că am şi eu pe cea morală, pe care eram mîndru s-o reclam, dar ea n-avea nimic a face cu lipsa de armament şi incapacitatea de comandă —, ba chiar şi pentru cei cari cu sinceritate se pocăiau la ceasul ispăşirilor, ca şi pentru aceia pe cari-i luase numai valul unei politici de ale cărei primejdii ultime nu-şi dăduseră sama pînă atunci. S-a cerut afişarea discursului, care s-a răspîndit oficial, şi s-a transmis telegrafic în străinătate această afirmație a hotărîrii nezguduite de a merge pînă la sfîrşit în îndeplinirea onestă şi

curajoasă a unei datorii de onoare. Dar încă de a doua zi mi s-au cerut unele modificări, mai ales în ce privește citarea adîncilor și duioaselor cuvinte ale lui Gheorghe Ștefan, Domnul moldovean îndemnat să-și părăsească țara:"Mai bine să ne mănînce cînii pămîntului acestuia". Însuși ministrul de Război, pe care nu-l văzusem de mult, m-a rugat să aprob această supresiune. Am înțeles de ce era vorba: oamenii se pregăteau de trecerea în Rusia, și nebuna expediere a cercetașilor, de care a fost vorba în acea iarnă, și contra ideii căreia am luptat cu cea mai firească indignare, era în legătură cu aceeași desperată și lașă concepție.

Evacuarea proiectată nu s-a produs. O iarnă teribilă căzuse și asupra noastră, cari o cunoșteam, și asupra dușmanilor, cari erau mai puțini obișnuiți cu dînsa. La Iași circulam sărind peste imenșii nămeți de zăpadă. Acest înveliș de nesfîrșită pace izola și mai mult. Legături nu mai existau decît între aceia cari aveau ca funcționari aceeași datorie de îndeplinit. Pe străzi treceau supt pază soldați stînși, dezertorii supremei nevoi, ai imposibilității fizice absolute de a mai continua, ori camioanele care aduceau unul peste altul trupurile înțepenite, așa de multe, încît spitalele, unde bolnavii zăceau și supt paturi, erau silite să refuze primirea, de a trebuit, o dată, să deschid cu sila poarta lăcătuită a Sfîntului Spiridon. Se terminase cu lungul convoi al cercetașilor și al tineretului ridicat din ținuturile ocupate, care se duceau să moară la Hîrlău, de tifos exantematic, ca și de sfîrșeală, de dor, pe cînd, nu departe, la Șipote, era mizeria fără nume a internaților. Privilegiații războiului nu se îmbulzeau în orașul de o nesfîrșită tristeță, în care pentru a se face foc se tăiau copacii bătrâni de la Copou.

Au murit mulți în această a doua zi după dezastru: am dus la mormînt pe marea artistă Aristița Romanescu, am urmat sicriul prietenului Cocuță de la Vălenii de Munte. Va cădea mai tîrziu și devotatul meu ajutător la ziar, un cugetător puternic și original și un suflet de o rară credință, Aurel Metroniu. a cărui șubredă fire a cedat răpede bolii cumplite care secera și pe medici. Nu o dată am cules și de pe hainele mele scîrboasa insectă care transmitea moartea, lucrătorii tipografiei unde scoteam ziarul fiind ei înși atinși de dînsa. Morții n-aveau nici cei patru păreți de scînduri întregi, și din sicriele hurducate pe străzile încremenite de ger ieșeau mirosuri de putreziciune care amețeau; atîția soldați au fost coborîți numai cu cămașa în tranșeele comune care, ca pe front, țineau locul de groapă.

Sprijin moral era greu de găsit și, dacă însuți l-ai fi putut da, nimeni nu venea să ți-l ceară în amorțeala ce părea că a cuprins o societate întreagă, care uitase că mai este ce poate forma o oștire și că dreptatea nu se lasă ucisă atît de ușor. Dintre prietenii pe cari-i putusem cîștiga în lunga mea viață, era la Iași Delavrancea, dar cu omul care jucase mari roluri politice legăturile nu mai erau cele de odinioară; îl vedeam uneori pe stradă aproape ca pe un străin; și în casa refugiului său am călcat o singură dată, atunci cînd frumosul lui cap abia încăruntit se odihnea pe perna unei scurte agonii și pe cînd la serviciul de înmormîntare din biserica Banu, d. Petrovici, care mi-a dat pentru ziar atîtea articole despre Bucovina încît l-am înștiințat că nu mai public nici unul dacă nu-mi dă ceva și despre

Ardeal, ceea ce-i era, se pare, imposibil, glorifica acum cu întreaga noastră luptă, în cuvintele unei măiestrite retorici, pe cel care se ducea înainte de răzbunarea neamului său, un ciudat autor dramatic, complect beat, făcea scandal în biserică.

Cu carul cu boi venise de la moşioara sa din Rîmnicul-Sărat Vlahuţă şi, aşezat într-un colţ liniştit al Iaşului, de unde s-a dus apoi la Bîrladul originii sale, el era nu numai un cald prieten şi un bun sfătuitor, dar în acelaşi timp spiritul cel mai încrezător în biruinţa care nu putea lipsi. Tot pesimismul de împrumut îi dispăruse, iar despreţul faţă de o clasă dominantă care se dovedise tragic de falimentară îl rezerva pentru alte timpuri; nu vedea înaintea sa decît o mînă de români cari, cu ultimele puteri, luptă în tranşeele desperării contra unui duşman odios. Marii lui ochi negri, aşa de adînci supt sprîncenele groase, trăsăturile energic brăzdate ale feţei lui brune, aripa de corb a părului răzvrătit pe fruntea unde păreau că se încrucişează furtuni, şi mai ales glasul incomparabil, de o excepţională putere de vibraţie unite cu felul călugăresc al unei vieţi care evitase orice plăcere uşoară, orice plăcere banală, orice contact cu oamenii de duzină, îi dădeau un aer de profet. Niciodată însă el nu întrupase mai misterios ce e fundamental în fiinţa acestui neam: incomensurabila capacitate de a răbda, aşteptînd ca Scripturile să se îndeplinească. După ce a plecat de lîngă noi, frumosul lui Calendar bîrlădean a fost încă unul din mijloacele pentru a însufleţi rezistenţa.

În fiecare clipă apoi simţeam lîngă mine iubirea, aşa de delicată şi aşa de inteligentă, a sufletului ales care era Vasile Bogrea. Demult, o scrisoare de o linie elegantă şi fină îmi mărturisise, de la studentul care abia-şi isprăvise Universitatea la Iaşi, sentimente pe care era să le păstreze pînă la moartea sa eroică în mijlocul celor mai mari dureri. Cu o memorie fabuloasă, unică, prin care era capabil să adune atîtea cunoştinţi, în toate domeniile, cîte nu le-a mai cuprins o minte românească, şi în acelaşi timp capabil să le rînduiască, să le puie în vedere şi în valoare prin cea mai seducătoare din imaginaţiile capricioase, jucîndu-se cu greutăţi care ar fi zdrobit pe un altul, el ştia să le deie, în legăturile lor necontenit schimbătoare, toată strălucirea unei pătrunzătoare ironii. Acest tînăr dorohoian, cu ceva sînge polon în vinele sale, profund latinist, excelent cunoscător al limbii greceşti, iniţiat în mai multe literaturi, ale căror opere le adunase în odăiţa nesănătoasă, pe care mulţi ani n-a vrut s-o părăsească, a unei căsuţe lăturalnice, era şi un filolog eminent, totdeauna nou în studiile sale, la care aducea informaţii nebănuite, şi un poet, nu numai în suflet, dar şi în formă, ascunzînd versuri scrise în ceasurile sale de absolută intimitate, şi un orator de o rară varietate şi de o uimitoare siguranţă, în stare a însufleţi o personalitate şi o epocă, atunci cînd zugrăvea un fermecător film complect înaintea ascultătorilor. El n-a putut fi păstrat ştiinţii şi societăţii în mare parte şi din despreţul pe care-l arăta pentru suferinţi nemărturisite; un ulcer la stomac, care aşa de uşor s-ar fi putut tămădui, s-a prefăcut astfel încetul pe încetul, de la o vărsare de sînge la alta, tntr-o boală fără leac, pe care numai misterele sufletului său excepţional au putut-o ţinea atîta vreme pe povîrnişul morţii. Pe atunci însă, măruntul om palid cu luminoşii ochi negri era numai viaţă şi veselie. De mine se îngrijea cu o filială aplecare

şi grabă, adunîndu-mi cărţile de care aveam nevoie: de la el, de la biblioteca Universităţii, revizuindu-mi corecturile, sugerîndu-mi idei, întovărăşind rezultatul sforţărilor mele cu acele cuvinte de bună înţelegere şi de caldă recunoaştere pe care orice suflet omenesc şi le doreşte şi fără care se otrăvesc apele vii ale nevoii de a crea. În aceşti doi ani şi jumătate de Iaşi el a fost, trebuie s-o spun, suflet din sufletul meu: la atîtea lacrimi pentru pierderea lui în momentul cînd era încunjurat de toată preţuirea şi de toată simpatia, după ce ajunsese la catedra universitară pe care o merita de mult, mă simt dator să adaug acest omagiu.

Se mai abătea pe la mine, deseori, cumintele om potolit, încet în rostirea cuvintelor cu greutate, care s-a dovedit a fi d. Gheorghe Kirileanu, bibliotecarul Regelui. Îl cunoşteam de mult şi prin cultul pe care-l purta lui Eminescu, din care a editat la mine un număr de articole alese, prin înţelegerea lui frăţească pentru literatura populară, prin nesfîrşită iubire pentru tot ce privea datinile noastre şi vechea noastră literatură, ca şi amănuntele de tot felul ale trecutului românesc. Desigur, supt anume influenţe, el nu era un încrezător în succesul războiului pe care clanul căruia-i aparţinea nu-l dorise dar, oricare ar fi orientarea unui om perfect onest şi de o înaltă seriozitate, atingerea deasă cu dînsul în astfel de împrejurări nu putea decît să facă bine.

D. Kirileanu era un prieten al familiei Ştirbei, care se bucura şi atunci de o mare influenţă. Şeful ei avuse simpatii pentru Centrali, mai puţin solide şi mai puţin mărturisite decît ale fratelui său Gheorghe, care s-a stins în teritoriul ocupat. Dar aceasta nu-l împiedeca să-mi spună, cu ani în urmă, că mergem neapărat spre realizarea unităţii naţionale, şi la un om de o atît de cumpănită judecată această siguranţă avea o altă valoare decît la un entuziast. Dna Nadejda Ştirbei, fiica beizadelei Bibescu, fusese crescută, din cauza unor triste împrejurări de familie, în Germania, şi frumoasele sale versuri şi poveşti, dintre care cele dintîi au fost traduse şi de mine în româneşte, fuseseră redactate şi tipărite în limba germană. Dintre fiice, cea mai mare moştenise înaltele însuşiri intelectuale ale străbunului, Vodă-Ştirbei, şi a discuta cu dînsa asupra oricărui subiect era o adevărată plăcere. Ne-am văzut deseori în acele luni teribile, şi era fără îndoială ceva să descoperi atîta pricepere şi simţire la membri ai unei clase care nu mă deprinsese prea mult cu asemenea daruri sufleteşti.

Lîngă mine chiar, era Legaţia franceză a exilului. Un om de o mare distincţie, serios şi în figura sa lungă, palidă, cu visătorii ochi de miop, era reprezintantul Republicii. D. de Saint-Aulaire aduna o societate restrînsă, în care era drul Cantacuzino, de o atît de frumoasă şi expansivă vitalitate, pe care nu l-am putut păstra mult timp, tot sufletul cerîndu-l în Franţa întregii educaţii pe care o primise, apoi dra Ventura şi cîţiva alţii, pe cari nu mi-i mai amintesc. Încrederea ministrului în viitorul ţerii lui, care-şi vărsa aşa de larg sîngele, era nezguduită, dar niciodată un exces de limbaj, un gest nu erau întrebuinţate pentru o afirmare cu atît mai impresionantă, cu cît era mai discretă. Trăsura Legaţiei mi-a permis să mai răsuflu puţintel, mergînd la Miclăuşanii familiei lui Gheorghe Sturdza – fratele fostului prim-ministru, clădire gotică de fost student german, fanatic pentru o viaţă ca a iuncărilor,

foştii săi colegi, dar şi harnic strîngător de manuscripte şi documente româneşti —, castel feudal unde stăteau acuma, ascunse de lume, soția lui, fiica lui Ion Ghica, şi fiica fiicei, văduva unuia din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, bune doamne, atît de primitoare. În turnul unei biserici vecine, la Doljeşti, am găsit o colecție extrem de interesantă din vechea noastră ceramică moldovenească, ale cării tradiții le continua încă un industriaş evreu la Hîrlău. Mai pe urmă am fost şi la Hermeziul lui Costachi Negruzzi, unde am găsit aşa de interesantele lui opere de tinerețǎ, de care nu vorbise niciodată nimeni [...]

Ziarul meu trebuia trimes tuturora, pe frontul care începea să se refacă; se vor trage pe sama Statului 5.000 de exemplare pentru a se distribui în tranşee.

Acest ziar, scris de mine, afară de articolele lui Metroniu şi de contribuțiile, mai rare, ale cîtorva din oamenii pe cari-i apropiaseră de mine, momentan, împrejurările, ca profesorul I. Simionescu, botoşănean, fost coleg de liceu, om de un deosebit talent literar, capabil de a însufleți în scrisul său imaginea locurilor din țară pe care cu interes şi cu iubire le străbate, îmi era acuma aproape întregul rost, şi-i simțeam şi toată greutatea şi toată răspunderea, covîrşitoare pentru mine. Venise în sfîrşit, ceasul cînd cuvintele mele nu se mai pierdeau in vînt, în mijlocul unei societăți uşuratece şi flecare, ci fiecare rînd era urmărit cu frîngere de inimi, pentru a se lua de acolo şi ştirile şi îndemnurile, care nu se puteau găsi aiurea. Unde mai erau timpurile marilor gazete bucureştene, Universul, Dimineața, Adevărul, atît de absolut stăpîne pe ce se poate numi, cu o oarecare indulgență, „opinia publică”... Unii se luptau să le învie în Bucureştii ocupației, coborîndu-se pînă la anume angajamente, dar stăpînii străini preferau să-şi aibă organul lor în limba germană iar, pentru români, deocamdată, ediția românească a unei foi de cultură, în care toți sfătuitorii şi sprijinitorii războiului erau expuşi odiului unei populații în mare suferință.

Aveam la îndemînă, pentru a putea informa mai bine decît oricine, ziarele din străinătate care, îndreptate, din țerile neutre către Bucureşti, ne veneau nouă la Iaşi: foi daneze, olandeze etc. Mi se aduceau, pentru cenzură aeasă, şi ceasuri întregi erau ocupate cu descărcarea şi amănunțita cercetare a sacilor. Am putut şti astfel zi de zi tot ce se petrecea în teritoriul ocupat, cu atitudinea detestabilă a unei părți dintr-o lume care nu fusese crescută național şi n-avea instinctul ce o poate înlocui, ca şi gesturile infame ale unora din oamenii noştri politici. Marghiloman, de exemplu, afirmînd că schimbarea de alianțe e ceva necesar şi care va fi permanent, relațiile noastre cele mai fireşti fiind cu Centralii, apoi hohotele de rîs ale mizerabililor pentru cari dezastrul național reprezintă o adeverire de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru inteligența lor mai ascuțită. Altfel ştirile de acolo deveniseră imposibile: la sfîrşitul unei şedinți de cercetare în Arhivele Statului din Iaşi, unde căutam şi o ocupație şi o uitare a durerilor prezentului, şi materiale, într-un corp obosit, d. Al. Lăpedatu, care trăia din greu într-un colț de sărăcie, mi-a adus vestea că între aceşti trădători e şi vechiul său prieten Verzea.

De altfel trădarea era pretutindeni, de jur împrejurul nostru. O ceteai din ochii bucuroşi de orice eşec pe front, de orice veste falsă, fireşte foarte detaliată, a unei noi lovituri căzute asupra noastră, cari căutam cu greutate frontul capabil de a rezista. De la colonelul Sturdza, marea speranță a unei întregi generații de ofițeri, pătrunşi de datoria lor şi însuflețiți de sentimentul cel mai curat al onoarei, am primit discursul, pe care l-am şi publicat, către bătrînii rezervişti pe cari-i întrebuințase pe frontul lui din Putna: deasupra stăteau cîteva rînduri al căror sens, care putea fi o luare de rămas bun definitiv – „ca să ştiu cine a fost el” —, nu l-am înțeles de la început. Tot de la D. Lăpedatu am primit zguduitoarea veste că nenorocitul a trecut la inimic, şi mi se dădea şi proclamația, tipărită în secuime, prin care el chema la dezerțiune soldații [...]”Redacția” mea era în biroul de vînzare a biletelor de teatru al lui Maximovici, şi ne împărțeam ceasurile unor atribuții atît de deosebite. În dosul grilei de lemn a tejghelei, pe o măsuță, făceam ziarul, aşteptat cu nerăbdare şi răpede epuizat, a cărui construcție era meritul priceperii şi devotamentului dlui Cusin. Tipografia Iliescu se afla în față, cu murdăria şi bolile ei. În aceeaşi clădire centrală, Guvernul adunase pe scriitorii al căror talent nu trebuia expus gloanțelor şi le dăduse sarcina de a scoate marele ziar oficial prin care să se pregătească şi să se menție o anume atmosferă morală; acolo se primea, se discuta, se glumea, se continua viața de cafenea din timpurile de pace. Frumosul, vioiul Locusteanu reprezintă o garanție de ordine şi de muncă, între aceia pe cari-i servea spiritul său întreprinzător şi practic, dar cine nu era printre ei, pînă şi la cei oricînd gata să jure că am pornit pe un drum greşit pentru că n-am ascultat pe profetul Stere, cari, la cea dintîi aparență de prăbuşire, îşi vor manifesta din nou, în chipul cel mai dezgustător, adevăratele sentimente, pînă la d. Minulescu, care aduna elemente pentru ignobila şarjă din Roşu, galben şi albastru, ba pînă la cei mai pretențioşi dintre oamenii cu veleități politice, cari anunțau ritos, considerînd războiul ca o afacere de carieră răpede, cum a şi fost pentru dînşii, că au „dărîmat” pe Brătianu şi că, după ce vor mai „dărîma” şi pe Take Ionescu, vor putea să fie ce doreau şi ce meritau: stăpînii României! Aceasta era, de altfel, în spiritul momentului, căci un întreg tineret îşi forma atunci un crez de o feroce ambiție, care le va domina apoi toată viața: mai tîrziu, tînărul doctor în ştiinți economice de la Berlin, Virgil Madgearu, fost pe vremuri colaborator la foaia mea şi unul din cei ridiculizați la Viața românească dintre „băieții din centre”, îmi declara că totul trebuie înlocuit printr-o revoluție, în fruntea căreia natural se vedea pe sine însuşi – şi, întru cîtva, secretarul partidului „țerănesc“, jucînd în vîrful bățului echipamentul rural al dlui Ioan Mihalache, care se afla atunci pe front, tînăr învățător, cunoscut mie înainte de război numai prin discursuri la Asociația breslei sale şi prin prezența la un concurs de porturi populare şi danțuri de la Vălenii de Munte, s-a ținut de cuvînt: în energica-i bărbie proeminentă, în paliditatea feței chinuite de rîvniri precoce vedeam de altminterea toată garanția pentru aceasta.

Grelele dureri intercostale, care mă chinuiau aproape continuu, nu mă împiedecau de a da şi ultima picătură de vlagă acelei foi în care mi se rezuma acuma toată viața şi pe care aveam mulțămirea,

singura mulțămire, de a o simți organul de căpetenie al rezistenței morale fără care va fi fost poate mai puțin utile și imensele suferinți ale celor de pe front.

În ceasurile libere scriam acuma, după cererea librăriei Hachette, îndemnată la aceasta de ministrul Stephen Pichon, o nouă istorie a românilor pe scurt, o sinteză, al cărei întreit scop era: să arăte dreptatea cauzei pentru care ne istoveam, să prezinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre, care nu putea fi decît dezvoltarea de-a lungul veacurilor a unei civilizații, a unei civilizații proprii, și pentru toți românii, și să stabilească drept bază a acestei lungi opere de vitalitate națională calitățile constructive ale țeranului român. Adunînd doar cîteva cărți în jurul meu, o redactam cu înfrigurare. Textul o dată stabilit îl dictam dlui Stahl, care, ca „neamț" (tatăl său fusese bavarez; mama, franceză, trăia), căutase să-și capete cu orice preț rana pe care o îngrijea acum supt acoperișul pribegiei mele. Ilustrațiile le dădea pictorul Stoica, pe care-l recomandasem Marelui Cartier și reginei și care a cuprins în schițe simbolice, prea mult uitate, momentele cele mai impresionante și mai sfîșietoare din această mare tragedie; Casa Hachette mi-a rătăcit acele desemnuri. El a făcut și coperta, pe care a refuzat-o regina, a Calendarului care apăru supt ocrotirea ei. [...]

Încetul pe încetul neasămănata putere de refacere a acestui neam, de atîtea ori cosit și călcat în picioare, începea să se manifeste. Înainte de a se ridica această iarnă aspră fără păreche, care parcă voia să ne ție nesfîrșit supf tristul ei giulgiu, semnele de încredere apărură, fără ca, din Apusul de care ne legaserăm, să ne fi venit încă primii mîngîietori și soli ai biruinții comune.

Se organiză o școală pentru viitorii ofițeri, care se va așeza apoi la Botoșani, fiul meu cel mai mare fiind și el primit într-însa. Mi se ceru de colonelul Văsescu, însărcinat cu conducerea ei, să vorbesc tinerilor acestora, cari vor avea misiunea să ajute cu sacrificul lor total la refacerea patriei îmbucățite. De aici a ieșit o serie întreagă de considerații cu privire la semnificația războiului. Căutînd să întăresc pe alții, adăugeam puteri sufletului meu însuși. Din ce în ce mai mult, gîndindu-mă și la cîte le răbdaserăm și totuși rămăseserăm în picioare, mi se înfigea convingerea că, nefiind vorba numai de noi, ci de o parte așa de largă din lumea cea mai civilizată, mai plină de demnitate și de mîndrie, ea nu va putea să accepte o situație ca aceea pe care, fără nici o îndoire și fără nici o mustrare de cuget, aveau de gînd – și nu se sfiau să o și mărturisească – să le-o impuie germanii.

Acei trimeși ai luptătorilor din Vest, a căror misiune era să ne arate că nu luptam singuri pe frontul supremelor sforțări, sosiră în sfîrșit. Erau de tot felul. Un general american, un grup de intelectuali de acolo, curioși, naivi, copilăroși, cu un profesor care se uita la colecția mea de monede noi, se mira că și Carol I și don Pedro al Braziliei au barbă, împrumuta broșuri despre război de la mine și-mi lăsa la plecare moneda de aur pe care i-o refuzasem... Oricum, te mai simțeai pe pămînt la contactul cu dînșii, plecați de așa de departe; tu venirea lor intra o rază de lumină în temnița noastră îngustă și întunecată, duhnind a mormînt. Apăru apoi Vandervelde, cu figura-i de vechi savant aplecat asupra hîrtiilor sau eprubetelor lui, și tumultuosul, țeposul Albert Thomas, ministrul

munițiilor franceze, gata să îmbrățişeze pe regele Ferdinand şi să-l sărute din plin, cuprinzîndu-l cu buna energie prietenească a brațului său de plebeian luptător.

Cum, în cursul iernii, la vila"Greierul", a domnişoarelor Sculy, unde se aşezase un spital militar, tifosul exantematic luase pe devotatul doctor Clunet, unul din ajutătorii noştri francezi, am propus să se voteze de Cameră cu acest prilej darul casei de țară, aşezată într-o frumoasă livadă, Statului francez, pentru a se face acolo un home al francezilor ce vor vizita apoi România. Dar preşedintele Morțun, de care stînga liberală îşi bătea joc în chipul cel mai trivial şi mai zgomotos cu putință, demoralizîndu-l cu totul, a fost de părere să se aştepte acceptarea Statului francez, şi îşi poate închipui cineva dacă la aceasta se gîndeau cei din Paris. Astfel s-a oprit gestul pe care-l credeam şi datorit, şi frumos.

Regina dorise să meargă în Rusia pentru a exercita, în folosul rezistenței noastre, rău ajutată prin transporturi de arme şi muniții anume întîrziate de la nesfîrşit de îndepărtatul Arhanghelsk, pe Marea Înghețată, influența pe care credea s-o aibă asupra vărului ei, țarul. Cum ştia cît de gelos de autoritatea sa e regele, m-a însărcinat să încerc eu a căpăta o permisiune care a fost neted şi hotărît refuzată.

S-a hotărît atunci ca moştenitorul să meargă la Petrograd, întovărăşit de Ionel Brătianu, pe care această însărcinare părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l învieze. A venit la mine după întoarcere. Mi-a povestit, cu orgoliul care se cunoaşte, că a impus ruşilor să-l trateze ca pe orice preşedinte de Consiliu al unui Stat aliat, că a descoperit la conducătorul politicii interne ruseşti, Protopopov, pe un inginer mediocru, de care şi-a putut bate joc; în ce priveşte stînga politicii ruseşti, pe care o ştiam şi ce este şi de ce e capabilă, gîndindu-mă însă pentru moment numai la un Gucikov, căci Kerenski era un nume aproape necunoscut şi nimeni nu se putea gîndi la un Lenin şi Troțki, pe atunci pribegi ascunşi prin colțurile de Occident [...], el îmi spunea că ea are aşa de puțină importanță încît nici nu face să se uite cineva la dînsa. Plin de admirație pentru Rusia țaristă, prințul Carol o declara un „infinit organizat". Ce crudă dezmințire erau să deie în curînd împrejurările! Încă din februar 1916 un conflict al autocrației cu Duma trebuia să aducă pe un om clarvăzător a-şi da samă că acolo de unde ar fi trebuit să ne vie la strîmtorile noastre un ajutor puternic şi loaial se urzesc lucrări grozave, cu termin apropiat. Pentru moment, puțini începeau să întrevadă ce ne pregătea cu faimosul său plan de împărțire a României atotputernicul Stürmer.

Brătianu credea că e bine să-şi adauge la un Ministeriu pe care-l ştia solid şi definitiv asigurat conlucrarea mea în vitrină, ca „om popular". De aceea mi-a oferit, atunci întîiaşi dată, să intru în guvern, care de la început se complectase – şi combătusem această schimbare dibace în Cameră cu Take Ionescu şi cu un număr de amici ai acestuia; urmase, probabil, o indicație a regelui, care nu voia în asemenea momente continuarea obişnuitei clănțăneli de partid, dar poate şi din dorința de a imobiliza astfel, refuzîndu-le orice rol serios, căci toate mijloacele de informație şi de acțiune

rămîneau numai în mînile lui, adversari pe cari şi-i ştia ireductibili. Am dat acelaşi răspuns ca şi conservatorilor din decembre – şi acest răspuns l-am comunicat şi regelui —: că nu pot să mă asociez la răspunderea unei politici contra căreia luptasem de atîția ani de zile.

Ca un trăsnet a venit vestea căderii, în mart 1917, a țarului, şi aşezarea unui regim republican moderat, cu care ai noştri credeau că se poate lucra tot aşa de bine ca şi cu Nicolae al II-lea. Poate chiar mai bine decît cu un stăpînitor fără voință, căci se desemnase ca factor dominant acel om care, judecat după cît zgomot făcea, trebuia să fie cel puțin un Bonaparte, Kerenski. Curentul era aşa de puternic, încît o clipă am ars şi eu tămîie supt nasul găunosului orator de răscruce, care părea în adevăr că insuflă încredere unor oştiri din ce în ce mai demoralizate.

Fruntaşi din vechea Rusie zdrobită ajunseseră pînă la noi la Iaşi. Dispăruse solemnul funcționar imperial, trimes la noi ca reprezintantul atotputernicului aliat, consilierul Mosolov, pe care l-am văzut o clipă într-o seară la regina. Simpaticul ministru al Rusiei – „al cării Rusii?", era să-l întrebe un nepoliticos, – domnul Poclevski-Koziel, apărea tot mai rar după încetarea rosturilor sale oficiale. În altă seară, în aceeaşi odaie din stînga palatului reginei, unde se stătea de vorbă, pe cînd supțirile degete femeieşti împleteau, am strîns mîna unei doamne de oarecare vrîstă pe fața căreia trecu atunci un zîmbet de mirare şi ironie. Regina mi-a explicat atunci că e însăşi sora ei, marea ducesă Chirii, pe care credincioşii monarhiei o consideră astăzi ca împărăteasa legitimă a tuturor Rusiilor, unde sînt cu totul altfel de stăpîni.

Aveam, de altfel, supt ochi zilnic noua armată a revoluției, care nu credea şi nu înțelegea alta decît această revoluție, marea ispravă îndeplinită şi de care era aşa de mîndră, mai ales după ordinul lui Kerenski, care punea pe soldat lîngă ofițer, ceea ce însemna că soldatul putea să se considere în locul ofițerului său. La Socola era un continuu centru de agitație, şi trupele care defilau pe străzile Iaşului fluturau în vînt steaguri roşii cu enorme inscripții [...]. La răspîntii, cîte unul din şefii politici cari răsăriseră, peste orice autoritate ofițerească, dintre subofițeri şi soldați şi cari afişau un întreg tufiş de panglice stacojii la piept, se oprea şi, suit pe cea dintîi piatră din cale, începea un lung discurs. [...]

O dată, uşa din fața a casei mele a fost dată violent în lături, şi a apărut un ostaş în lungă mantie cenuşie care, fără să zică bună-ziua – şi am crezut că vine să mă execute, lucru posibil pe vremea aceea! —, s-a aruncat pe canapeaua din antret şi a început a-mi pune, în cea mai bună românească, atîtea întrebări, de aşa natură şi aşa de răpede, încît mi-a fost imposibil să-l urmăresc. După ce această furie de curiozitate s-a cheltuit şi m-am simțit viu, iar pe dînsul l-am văzut potolit, am putut afla că el e poetul"Nică Românaş" din vechea revistă cu chirilice de la Chişinău, că-l cheamă Buzdugan şi că a venit, pur şi simplu, ca să mă vadă şi să vorbim literatură.

Am ieşit cu domnul Ion Buzdugan pe stradă, şi mi-a anunțat fără nici un fel de rezervă ce se va întîmpla cu oastea în care era cuprins.

Să nu crezi dumneata că ruşii se vor bate pentru burjuii de la Paris şi de la Londra.

— Dar totuşi...

— Nici un „totuşi"; îți spun că nu se bat. Ai să vezi dumneata. [...]

Împrejurările îmi dăduseră o parte şi în pregătirea, pe care o judecam neapărată, a reformelor, de care nu se vorbise nimic în sesiunea de iarnă a Parlamentului şi de care nu se ocupase nici presa, o biată opinie publică speriată îndreptîndu-se numai către pericolul imediat. [...]

Am rugat pe vecinul meu să vină la mine pentru o comunicație importantă, căci evitam vizitele la dînsul ca să nu se creadă că am legături politice cu şeful guvernului de coaliție. I-am spus de ce e vorba, dar era greu să-l pornesc. Niciodată pînă atunci el nu primise o sugestie de la mine. În neutralitate, cu ocazia parastasului pentru Carol I la Curtea de Argeş, îi arătasem ce bine ar fi dacă ar cerceta trupele mobilizate: mi-a spus că „nu e în temperamentul lui". La Iaşi îl îndemnasem să viziteze frontul, spitalele, amintindu-i că tatăl său, la 1877, venea uneori pe carul cu fîn de care avea nevoie cîte un regiment de cavalerie:"Se poate, dar el avea alt temperament", ceea ce m-a făcut să-i blăstăm în față „temperamentul". Cîndva mi-a venit zvîrlind de la uşă pălăria şi bastonul şi, cînd l-am poftit să le lase în anticameră, m-a întrebat, jignit, „dacă-l cred orgolios"."Nu, dar, dacă ai fi, n-ai face altfel." La orice prilej, ciocnirea se repeta. [...] S-a plîns, cum am mai spus că, „socotind că vrea să mă trateze ca inferior, îl tratez eu astfel" şi la urmă m-a înduioşat de i-am trimes o monedă antică pentru colecțiile lui. Nu ştiu cum au umblat alții cu dînsul; pentru mine, în toată viața, a fost peste măsură de greu. Se zice că el s-ar fi mirat o dată de aceasta – „de ce nu m-am putut înțelege niciodată cu Iorga?" —, cum s-ar fi mirat că d. Maniu, cum este, e atît de încunjurat. Se poate; dar am siguranța că n-a fost vina mea.

Deci nici atunci n-am avut noroc. Mi-a declarat, neted şi sec că, avînd şi conservatori în Guvern, nu poate porni reformele."Pierzi o ocazie cum n-o vei întîlni în viață", i-am spus pe pragul porții. Mergea aşa de departe în motivarea unui răspuns care avea toată aparența că e definitiv, încît îmi obiecta că „se vor răscula proprietarii", de a trebuit să-i scormonesc o dureroasă experiență:"Cum ai împuşcat pe țerani pentru proprietari, vei împuşca, atunci, şi pe proprietari pentru țerani".

Foarte întristat de neputința de a-l îndemna, am scris un memoriu pentru rege, învederîndu-i că, dacă se fac reformele de dînsul, vor fi şi pentru dînsul, iar, altfel, ele se vor face contra lui, şi încheind cu aceste cuvinte:"Am spus, şi am mîntuit sufletul meu".

A doua zi, Brătianu a venit la mine ca să-mi anunțe că în cursul nopții s-a răzgîndit şi că reformele le va face dar, pentru a nu-şi supăra colaboratorii de dreapta şi a nu provoca o criză ministerială, va pune pe Morțun, ca fost socialist, s-o provoace, – ceea ce s-a şi întîmplat.

O comisiune specială, din care făceam parte, a început lucrările. Erau neaşteptate semne bune. Mitropolitul Pimen a găsit cuvinte mişcate pentru a binecuvînta opera a cărei prezidenție de onoare o avea. Dacă între conservatori erau intransigenți, ca d. C. Argetoianu, care cerea plata în aur, dintr-

un împrumut special, a deposedaților, Mihail Cantacuzino, de altfel om de o perfectă corectitudine politică, era gata să steie de vorbă, nu fără a apăra cu cea mai mare stăruință interesele sale, mai ales cu privire la subsolul petrolifer, iar bătrînul Pavlică Brătășanu, aşa de original în figură, în gesturi şi în felul de a vorbi, declara fățiş că pentru clasa sa a venit momentul supremelor sacrificii. Liberalii, tîrîți de nemulțămiții lor, cari credeau că, odată cu steaua cea roşie, le-a venit ceasul, nu opuneau nici o rezistență de mari proprietari: doar dacă, din cînd în cînd, ca la chestia absenteiştilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorizare.

Pe chestia, de gravă neînțelegere, a petrolului, Al. Constantinescu, avocat cu largă experiență şi spirit deosebit de fin, şi-a atribuit de la început un rol pe care l-a ştiut juca bine pînă la capăt, negociind între o tabără şi cealaltă. Nu o dată a venit la mine să-mi aducă rezultatele atinse şi să se sfătuiască. În sfîrşit s-a ajuns la forma în care proiectele trebuiau să fie supuse Parlamentului, convocat pentru aceasta în luna lui mai, odată cu pregătirea, ținută în cel mai mare secret, față de lumea politică întreagă, a unei ofensive cu oastea complect refăcută, înarmată de francezi, care era o adevărată sculare din mormînt a țerii înseşi.

Nu se poate spune că dificultățile privitoare la reforme erau învinse. La fiecare formulă se întîmpinau încă unele rezistențe; am putut face să se primească la expropriere motivarea „de necesitate națională", pentru a împiedeca alte măsuri contra proprietății, pe care ştiam că se vor găsi destui să le ceară. Oameni ca profesorul Matei Cantacuzino, spirit de o extremă finețăşi eleganță, un întîrziat marchiz revoluționar de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, erau pe rînd cîştigați şi pierduți, după ultimul sfat pe care-l primiseră. Unii îşi rezervau locul în fresca reformatorilor prin discursuri care apăreau, cu aplauze la locurile mai frumoase, înainte ca ele să fie rostite. Pentru ultima oară s-a auzit atunci miraculosul glas al lui Delavrancea. Înainte de încleştarea hotărîtoare a armatelor, regele a putut iscăli astfel ceea ce, cu dreptate, a reclamat ca fiind opera sa, a convingerii şi hotărîrii sale, căci numai presiunii sale i s-a datorit, după culise, renunțarea din partea conservatorilor la ultimele lor rezerve.

Operă desigur pripită, nesprijinită pe studii, care pentru cea mai mare parte a teritoriului românesc nici nu se puteau face, operă rău îndrumată, de mai multe ori reluată şi schimbată şi falşificată, adusă la picioarele tuturor intereselor şi tîrîtă prin şanțurile tuturor demagogiilor, operă caricaturată, cum se face de obicei la noi, prin însuşi regulamentul de aplicare şi executată, pentru proprietari adesea neoneşti, de agenți cari se ştiau pleca dincotro sperau o răsplătire, operă de desfacere a unei situații vechi de atîtea veacuri, a unui organism istoric, fără ca în schimb să se încerce a se uni puteri vii într-o nouă formațiune organică dar, desigur, spre onoarea tuturor acelor cari au participat la dînsa şi ale căror figuri se vor ridica sus, în măsura sincerității lor, pe fondul acelor zile grozave şi sfinte, una din operele cele mai mari pe care le-a săvîrşit conştiința acestui popor.

Ofensiva deschisă în Putna, cu intenția, perfect îndeplinită apoi, de a arunca peste munți pe

austro-ungurii înfipți acolo, era legată, în speranțele optimiste ale unor oameni cari nu-şi dădeau samă ce aliați au la îndemînă, cu o spargere a frontului, păzit şi de bulgari şi de turci, de pe Siret, la Mărăşeşti. [...] Bucuria noastră pentru energica lovitură de mătură de la Mărăşti a fost stricată de încremenirea silită a celeilalte armate.

De atunci înainte, opinia publică a fost lăsată într-un întunerec aproape desăvîrşit pentru ca să se găsească deodată înaintea marii primejdii a răspunsului lui Mackensen la Mărăşeşti. Ştiam vag ce straşnică risipă de vieți e acolo, dar zile întregi rezultatul luptei piept la piept n-o cunoscurăm. Generalii aflători la Iaşi deveniseră sibilici. Brătienii n-aveau nimic de spus nimănuia, nici mie, după sfatul ce mi se dăduse în iulie de a face să plece familia mea, ca să nu am, îmi spunea preşedintele Consiliului, mustrările sale de cuget pentru că şi-a lăsat bătrîna mamă la Bucureşti.

Am aflat în sfîrşit că se sfărmase lovitura dîrză, repetată, furioasă a berbecelui nemțesc – cu ce sacrificii, mi-o arătă intrarea în Iaşi a regimentului 9 de vînători, în care servea şi fiul meu; colonelul Rasoviceanu aducea numai resturile unității care în cea mai mare parte rămăsese în sîrmele ghimpate de pe Siret, în clipa atacului, nepregătit de artilerie, care era menit să salveze o armată aşa de primejduită.

Victoria aceasta, scump plătită, a unei armate eroice n-a avut însă consecința unei conştiinți de victorie în lumea politică. Deoarece ruşii nu mai voiau să se bată, afară de rare şi ultime excepții, deoarece austro-germanii amenințau să se coboare din sus, se luaseră măsuri de evacuare asemenea cu acelea care, cu un an înainte, demoralizaseră şi umpluseră de indignare părăsita, neluminata şi nesfătuita populație bucureşteană. Era evident că stăpînii noştri, oamenii partidelor, se cară. Rămas singur, vedeam zilnic, în mijlocul unei noi crize de dureri intercostale, cum camioanele porneau spre Rusia pînă şi articole de gospodărie. Se duceau într-acolo, poate ca să nu le mai revedem niciodată, comorile de artă ale mînăstirilor, arhivele țerii, cele mai prețioase din manuscriptele şi documentele Academiei, tablourile lui Grigorescu şi ce aveau mai bun particularii. D. Al. Lăpedatu, care a trecut apoi şi el peste Prut, m-a îndemnat să adaug atîtea din scrisele mele, din ale altora, la care țineam foarte mult, precum o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de traduceri de poezii populare făcute de regina după o versiune franceză a mea şi cîteva lucruri de mare preț pentru mine.

Mergînd pentru informații la Ionel Brătianu, am primit de la dînsul neaşteptatul sfat, care m-a umplut de o tristețǎ dezgustată, de a mă exila şi eu, „prinzîndu-mă de unul din trenurile care pleacă, pentru a nu rămînea fără putință de a mă duce”. Şi, cum mă despărțeam de dînsul cu acele sentimente, el m-a oprit în prag ca să-mi puie întrebarea, care trebuia să fie răutăcioasă:”Ei bine, şi acuma crezi d-ta că nemții vor fi bătuți?” M-am reținut ca să spun numai atîta:”O cred şi acuma, dar n-am spus niciodată: cînd“. Întors acasă, am scris prietenului meu Denize, secretarul reginei, suflet cald şi generos, potrivit cu originile lui franceze şi italiene, ca să-l rog să comunice regelui că, hotărît a nu imita în fuga lor politiciani cu cari n-am avut nimic a face niciodată, sînt gata să urmez, pentru

orice sarcină, numai pe suveran, atunci cînd o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămînea pe teritoriul patriei.

De mai mult timp nu văzusem pe regele. În iulie însă, pe vremea pregătirii acelei grele rezistențe, împrejurările m-au dus din nou la palatul lui, unde eram primit totdeauna cu atîta bunăvoință. O nouă lovitură ca aceea din decembrie, izbutită în ianuarie, la formarea Ministeriului de coaliție, se încerca atunci. Era vorba de o desfacere a tovărăşiei, aşa de rău înjghebate, în care conservatorii se plîngeau că nu au un rol mai important. Ei ar fi vrut o schimbare de regim în folosul lor şi, din partea sa, Ionel Brătianu, a doua zi după biruința de la Mărăşti şi cu siguranța succesului pe celait front, era puțin dispus să împartă cu alții gloria revanşei.

Un membru al Legației franceze, care, ca şi Robert de Flers, pe care-l văzusem încă de la Bucureşti, cu acea față de franchețã care era ca o chezăşie a succesului, ducele de Luynes, îmi observa cu acest prilej cît de neînțeles i se pare că, atunci cînd celelalte țeri în luptă nu ştiu ce să facă pentru a strînge mai multă lume la aceeaşi răspundere, la noi egoismul de partid biruie orice. Regele era din nou încunjurat de ambiții în luptă, servite de tot ce intriga poate să aibă mai perfect. Atunci Denize a venit la mine, poate din partea reginei, ca să mă îndemne să vorbesc Suveranului despre necesitatea morală de a nu se zgudui în asemenea momente baza politică însăşi a luptei din nou deschise. După mine a alergat şi preşedintele Consiliului, dar acuma hotărîrea era luată. Țara rămînea în ce priveşte conducerea, şi de acum înainte, în zilele supremei încercări, tot aşa cum fusese. Dar guvernul care se menținea era să dovedească şi în acest al doilea moment de criză, cu aparențe desperate, că nu e în stare să organizeze rezistența. [...].

În acel moment am mers, cu generalul Leonte, un vechi prieten de la cursurile de vară, care acum avea grija hrănirii armatei, pe frontul de la Mărăşeşti, unde de multă vreme nu se mai trăgea un foc de puşcă. Totul părea însă gata pentru o reluare a ostilităților, fiecare stînd la postul său. Zidurile arse ale casei Negroponte se ridicau deasupra pămîntului răscolit de obuze şi frămîntat cu sînge. Pomii rupți ridicau spre cerul îndurărilor membrele lor chinuite şi arse. Am cercetat sectorul unde erau soldații din Prahova, bucuroşi de altă pîne decît cea uscată sau umedă, de un pac de tutun şi de ceva ziare şi cărți. În convorbirile cu ofițerii se vedea acum o influență a propagandei pentru pace care, sprijinită şi de unii din şefii cei mari, cîştiga tot mai mult teren. Altfel era la spitalul din Tecuci, unde se refăceau cei cari, scăpați de ticăloasa influență a criminalilor din Bucureşti şi a ambițioşilor de pe frontul nostru însuşi, îşi aminteau numai de eroicele încleştări la care participaseră cu jertfa trupului lor. În general însă, atmosfera era rea [...].

Eram, afară de îndărătnicele convingeri ale reginei, de chinurile de conştiință ale regelui, care-mi mărturisea, cu o hotărîre pe care nu i-o cunoşteam, că „vom avea şi Ardealul şi Bucovina”, şi de statornicia cîtorva generali ca Grigorescu, pe care l-am văzut acolo pe front, cu optimismul temperamentului său vioi şi vesel, darnic în cuvinte şi gesturi de meridional, şi ca recele Văitoianu,

cu calculele flegmatice, eram, zic, complect dezarmați sufletește și cu totul la discreția împrejurărilor care, din fericire, de pe urma cumplitei oboseli a germanilor secerați la Mărășești și strîns încleștați în Apus, nu se îngrămădeau asupra noastră, totul fiind acuma artificii și simulare, atitudini, mijloace de a „impresiona" pe adversar.

Starea de spirit a lumii politice era supt orice nivel. Am spus aiurea cum Morțun, care se făcea a veni pentru o rectificare fără însemnătate în ziarul meu, era încîntat că „a scăpat de Take Ionescu", și vom vedea cum „scăpase". Din partea lui, Ion Brătianu, pe care nu-l mai vedeam de la întrebarea dacă mai cred că germanii vor fi învinși, îmi trimetea pe d. Duca pentru a-mi sugera ca, în vederea unui armistițiu de capitulare, ideea de pace să fie servită de ziarul meu, formator al opiniei publice [...].

Pribegii plecaseră. Germanii ceruseră, de la cele dintîi negocieri, îndepărtarea unui număr de oameni politici, a căror prezență pînă la pace le-ar fi fost dezagreabilă. Regele mi-a comunicat forma în care se înfățișase această nouă pretenție: se spunea numai că acei oameni au dorit plecarea, pe care stăpînii soartei noastre sînt gata să le-o înlesnească, și indignarea tremura în glasul Suveranului supt a cărui timiditate aparentă se ascundea atîta mîndrie:"Mîni îmi vor cere să îndepărtez pe regina, pe prințul moștenitor..." Se pare că între cei cari ar fi făcut bine să se ducă eram și eu care, firește, nici nu mi-am bătut capul. Dar foarte mulți au primit pașaportul Centralilor și au plecat, cu Take Ionescu în frunte, și cu alții mulți, între cari și atîția profesori, ca Pangrati și rectorul de la București, Atanasiu, ca să ceară la Paris, ținta călătoriei tuturora, refacerea de către amicii noștri francezi a întregului nostru învățămînt, începînd cu științile. Neapărat că aceia la cari ne adresam au crezut în neexistența unui învățămînt care se dezvolta de atîtea secole și care fusese ținut în curent, prin ostenelile mai multor generații, și cu progresele realizate aiurea și cu necesitățile noi ale ființei noastre naționale înseși. De aici va veni că mi se va spune în 1920 la Paris despre intenția ce am avea de a face franceză Universitatea din București, limba românească fiind relegată la Cluj, și tot de aici trimeterea atîtor profesori francezi, dintre cari mulți s-au legat în adevăr de o țară care nu era cum li se descrisese și pentru care au cîștigat înțelegere și respect; apoi vizita unei misiuni de universitari francezi, cu rectorul Poincaré în frunte, cari au fost foarte mirați cînd, la București, li s-au cerut numai conferinți fără a se începe opera de totală renovare, pentru care se credeau chemați, și lăsarea la noi a unui inspector francez a cărui situație de la o vreme a devenit jenantă.

Dar, întorcîndu-ne la aceia cari plecaseră, cînd atîtea suflete aveau nevoie de încurajare și mîngîiere, nimeni nu va tăgădui că ziarul francez pe care l-au publicat, ca și apariția lor în Parlamentul Franței înainte de armistițiu, legăturile lor cu oamenii politici francezi și mai ales afirmarea faptului că mai există o Românie, una care nu și-a părăsit speranțele, care continuă a se crede în război alături de Aliați, o Românie complect liberă, în stare să discute viitoarele ei hotare, reprezintă un mare avantaj: a fost bine că între acești expatriați, de o tristeță uneori destul de relativă, s-a găsit și cîte un

luptător al principalei provincii pe care o reclamam, ca d. Goga. Dar nu pot ascunde sentimentul pe care-l avea populația fără pașaport străin și fără dor de a se duce, că în jurul ei, al suferinților ei, din ce în ce mai grele, al umilinților care vor cădea tot mai nesuferite asupră-i, s-a mai făcut un gol.

În tot acest timp nu-mi uitasem datoria de profesor, care ajungea acum să aibă un sens mai înalt decît oricînd, căci cuvîntul viu, ascultat cu interes de un public numeros și ales, în aula Universității, în cutare odăiță a vechiului liceu unde învățasem, avea să întregească aceea ce zilnic spunea scrisul, scrisul de durere și speranță.

Am tratat astfel pe rînd, în acești ani ai refugiului, despre chestiuni care erau toate în legătură, mai mult sau mai puțin strînsă, cu preocupațiile grele ale zilei și din care se putea desface mîngîiere, încredere și înălțare. A fost vorba astfel de dezvoltarea literaturilor romanice, în care făceam să intre, din cauza izvoarelor inspirației sale, peste străvechiul și permanentul fond celtic, și literatura engleză. Manuscriptul a așteptat întoarcerea la București pentru a se tipări în trei mari volume de literă măruntă. Pentru a învedera felul, cu totul întîmplător și absolut neorganic, în care se alcătuise o Austrie care, deci, se putea desface ușor în bucățile acestei înjghebări fortuite, am prezintat ascultătorilor mei „originea și dezvoltarea statului austriac". Cum în mintea alor noștri Germania apărea ca un concept absolut unitar, cu același caracter impunător de-a lungul veacurilor istoriei medievale și contemporane, bloc de putere nezguduită, curent de voință pe care nimic n-ar fi putut-o opri în revărsarea ei, am urmărit, în Cugetare și faptă germană, lupta între cele două tendințe, de minte și de pumn, care se înfruntă necontenit în viața unui popor de o mare complexitate sufletească, în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiționată unor autorități de cele mai multe ori venite din străinătate sau copiate după modele străine.

Avusem ambiția de a-mi continua și publicațiile mele. Din Buletinul francez al Institutului Sud-Est european a ieșit o singură fasciculă, în care arătam originea, în mare parte latină, prin familiile Beauharnais și Murat, a dinastiei noastre, articol menit să apară într-un calendar bucureștean, apoi acțiunea austriacă în vremea neutralității – regele adeverindu-mi în scris că interpretarea dată textelor din cartea roșie publicată la Viena e cea adevărată. Revista istorică a cuprins cele două cursuri ale mele mai puțin întinse, descoperirile de la Hermeziu în biblioteca lui Costache Negruzzi, pe lîngă cronica românească a lui Brancovici, – mențiunile despre sîrbi în izvoarele noastre trecînd la Buletin – și ce alta îmi dădea hazardul acestor timpuri chinuite.

Îmi făcusem la loc tipografia, cu o mașină rechiziționată la Botoșani – adaug că, întors la București, am plătit-o onest —, și în jurul meu, cu sergentul Constantin Onciu în frunte și cu legătorul Teodoru, se adunaseră o parte din lucrătorii mei de acasă, băieți buni, dar așa de stăpîniți de spiritul vremii, încît, cînd le-am oferit noua tipografie, rezervîndu-mi ce s-ar cuveni și muncii mele, ei mi-au mulțămit, dar au cerut să le asigur și... exacta plată săptămînală din banii mei. Acolo, printre picături, am tipărit în limba franceză și Relațiile anglo-române, începute de mult pentru un volum de omagiu

bunului meu profesor Bémont, şi dureroasa Istorie a românilor din Bucovina, scoasă din Buletinul de pe vremea neutralităţii.

Dar atmosfera se făcea tot mai grea, tot mai irespirabilă în acest pustiu de credinţă care se făcuse la Iaşi, pe cînd la Odessa o parte din parazitismul politic nu făcea decît să intrigheze contra unui guvern de fapt mort şi unui rege cu totul nevinovat de situaţie.

În aceste timpuri ale armistiţiului, prelungit fără a căuta să ajungem la pacea separată, pe care, pentru efectul ce l-ar avea asupra aliaţilor şi asupra lumii lor înseşi, o doreau aşa de mult duşmanii, o singură rază de bucurie mijindă a ajuns pînă la Iaşul de fapt aproape asediat.

În Basarabia o conştiinţă românească începea să se mişte, pe care vor înteţi-o tot mai mult aceia din oamenii de la Iaşi, mai mult profesori, plus bucovineanul Liviu Marian, fiul merituosului preot folclorist, cari se aşezaseră la Chişinău. Într-o sală a Facultăţii de medicină am primit astfel neaşteptata vizită a doi dintre fruntaşii acestei Moldove răsăritene cu dor de întoarcere la ţara veche în loc să primească îndemnurile stăruitoare de a se alipi la o Ucraină autonomă. Domnul Inculeţ, profesor de matematică, figură de o linişte şi de o veselie care părea însăşi o asigurare de mai bine, şi medicul Ciugureanu (de fapt Ciuhureanu), frumoasă figură de bună rasă moldovenească, ne-au vorbit în cuvinte care mai ales în astfel de timpuri au avut un adînc răsunet în inimile noastre strînse de grijă. Din colţul meu, îndemnat a le răspunde, le-am spus atîta:”Aţi venit la un ceas de mare durere şi ne aduceţi o mare mîngîiere”. De atunci basarabenii deveniseră oaspeţii obişnuiţi ai Iaşului, şi fiecare apariţie nouă însemna un pas mai departe în afirmarea credinţii şi hotărîrii lor.

În zilele acelea, era aşa de posibilă pierderea ultimei baze de rezistenţă, încît, în cursul pe care-l ţineam uneori, cu un mic grup de suflete devotate, ducînd şi luminarea de acasă, fiecare lecţie părea că va fi cea din urmă, dar eram hotărît să merg pînă la capăt. Domnul Mavrodi, cel dintîi om care a crezut că încercările mele dramatice se pot menţinea pe scenă, pusese în repetiţie Învierea lui Ştefan cel Mare şi actorii mă întrebau dacă trebuie să mai lucreze fiindcă „mîne vin nemţii”.”Cînd vor veni”, le-am răspuns, „vom face fiecare ce se va putea şi ce vom crede; deocamdată să ne căutăm de treabă“ [...].

Schimbări politice interne erau acuma în aer, după trecerea unui aşa de trist An nou, în societatea care se împuţinase aşa de mult, atîţia căutîndu-şi un adăpost şi un mijloc de întreţinere, aşa încît cine-şi păstra încrederea era redus aproape numai la consultarea propriei sale conştiinţi. I.I. Brătianu se potrivea în jocul său politic, mai [mult] dibaci decît frumos, după şansele de succes: nu voise nici o colaborare cînd aşteptase sigura victorie după o uşoară paradă de trei luni, primise tovărăşia la răspundere a conservatorilor după ce venise dezastrul; cînd se părea că se luminează definitiv zările, în iulie, el căutase desfacerea de dînşii; acuma, cînd orice lumină în cer părea că s-a stins, şi pentru totdeauna, el era grăbit să treacă mîna altora.

Ambiţia politică trezită în sufletul generalului Averescu, care-şi atribuia o misiune de

„îndreptare”, de pronunțare a „sancțiunilor” de refacere, pentru care însă o neapărată condiție era revenirea la pace, orice luptă mai departe părîndu-i, din punct de vedere tehnic, o imposibilitate, era bine venită pentru calculele noi ale şefului partidului liberal. Reintrat în acțiune, îndată ce era vorba de finețe, ceea ce era singura lui specialitate, el făcu aşa încît, la ceasul cînd regele trebuia mînat, prin influența dlui Ştirbei, care-şi avea şi el înțelegerile sale, la suprema ruşine a întrevederii cu arogantul fost ministru austro-ungar la noi, contele Czernin, puterea să fie încredințată omului al cărui mare şi adevărat rol nu era desigur în odăile de intrigă şi de duşmănie de la Iaşi. Alături de general, care făcuse, şi cu prietenul, acuma cu totul desfăcut de mine, Cuza – ba chiar ideea ar fi venit, m-a asigurat d. Cuza mai tîrziu, de la d-sa —, o Ligă menită să nu devie niciodată un partid, ci să servească numai adevăratele interese ale „poporului“ însuşi, în a lui întregime, stătea un om care pînă peste patruzeci de ani trăise o viață de societate, fără legături cu o ocupație profesională şi cu urmărirea unui scop corespunzător inteligenței şi aparențelor sale de mare energie, dar care şi el îşi simțea acuma, ca atîția alții, o misiune, aceea a „omului tare”, căruia nu-i pasă de nimeni şi de nimic şi care cere tuturora recunoaşterea umilă a superiorității sale; acest om, care preceda pe d. Mussolini în unele din metodele de a se impune şi de a impune [...] era d. C. Argetoianu, pe care-l zărisem numai în treacăt, dar a cărui activitate la Odessa organizînd fronda, şi contra regelui, îmi era cunoscută şi al cărui fel de a guverna l-am putut aprecia îndată.

D. Ştirbei mi-a adus vestea alcătuirii noului Ministeriu, ca şi cum el însuşi n-ar fi avut nici o parte în marea schimbare ce se petrecuse. Pe lîngă generalul salvator şi pe lîngă sfătuitorul lui ascultat erau cîțiva oameni tineri, negustori, cooperatişti, elevi de ieri ai şcolilor germane, generali. Brătianu stătea gata să retragă la momentul oportun ceea ce acordase acelora, unul singur fiind fără naivitate, pe cari-i considera ca simple instrumente ale acțiunii sale bine chibzuite. Hotărîrile mari cu privire, în rîndul întîi, la armistițiu şi la pregătirea păcii, trebuiau să se ieie în consilii de coroană şi cu consultarea unui stat-major în fruntea căruia generalul Prezan, coborît pe planul al doilea militar prin înălțarea la prezidenția de Consiliu a unui general, reprezintă o veche duşmănie şi o statornică opoziție. D. Averescu putea să-şi facă iluzii asupra duratei guvernului său, ca şi asupra operei decisive care i-ar fi încredințată, dar realitatea era cu totul alta: firele situației se aflau în alte mîni. El avea să facă un singur lucru: să ia asupră-şi greaua răspundere a unui act umilitor iar, cînd s-ar cere, pentru a se ajunge la capătul acestor trecătoare lucruri impuse, cineva să se bucure şi de încrederea Centralilor, pe lîngă cari guvernul Averescu a făcut, de altfel, toate silințele, erau doar, în fund, cei de la Bucureşti, şi ei mîncați de intrigi, pe cari Brătianu îi cunoştea deajuns ca să ştie că o simplă invitație la putere ar putea face pe cei mai mulți să părăsească planurile de detronare a regelui, de unire cu Austro-Ungaria, de instalare a unui prinț prusian, pentru a deveni credincioşii supuşi ai Maiestății Sale, aceasta pînă la odiosul basarabean care se pusese, imprudent, în fruntea mişcării de distrugere a Statului român, şi care, om de stînga, revoluționar, s-a oferit apoi public, printr-un articol în foaia sa de trădare, de

smomire a soldaților, a servi un prim-ministru conservator de cea mai „ciocoiască” speță.

A fost lung șirul umilințil/ umilinților şi atît de descurajant, încît şi activitatea mea ştiinţifică s-a resimţit. Cînd, cu cenzura sa, de altă speță, d. C. Argetoianu s-a instalat la Interne, nu se mai putea tipări orice în foaia de care-mi legasem tot rostul. S-a putut continua totuşi o oarecare opoziţie făţişă la planurile de împăcare cu Centralii, cari se arătau, cunoscîndu-şi slăbiciunile şi primejdiile, din ce în ce mai nerăbdători. Cîți mai rămăseseră din parlamentari, după ce umpluseră Odessa şi Parisul, unii dintre dînşii, ca bietul Disescu, preferind unei rămîneri în țară riscurile trecerii prin Marea Baltică şi înfruntarea minelor, fură chemați de noul guvern ca să li se arăte că trebuie să consimtă la pierderi teritoriale, la crîmpoțirea hotarelor României, la părăsirea Dobrogei, la răşluirea munților... Cu glasul slab şi stins, în uniforma care făcea şi mai dureroasă scena, generalul expunea situația cu acea răceală a temperamentului său care era exasperantă, adăugindu-se din cînd în cînd şi profundul bas cu care acolitul său principal sublinia textul acestui regretabil discurs. Şi ce erau acelea care au răspuns la aceste propuneri, unele dintre dînsele fiind adevărate revelații întristătoare a ceea ce oamenii avuseră în adevăr în suflet fără să fi ieşit la iveală pînă atunci...

Nu putea fi vorba acum, în clipa cînd era să plece d. Argetoianu la Buftea, castelul dlui Ştirbei, unde aşteptau delegații Centralilor, căptuşiți cu pretenții bulgăreşti şi turceşti, a căror aroganță abia o putea stăpîni dibăcia unui Kühlmann şi autoritatea mareşalului Mackensen, de un apel la opinia publică. La care opinie publică? La majoritatea intelectualilor ieşeni, de multă vreme otrăviți de virusul sterist, pătruns şi organizat la Universitate? [...] La politicianii cari, acum aşa de puțini, nu se puteau înțelege asupra nici unei chestii? La armată, care era atît de departe şi al cărei amestec în viața politică e totdeauna o nenorocire?

Ceva trebuia făcut însă. După o cuvîntare în”Parlamentul” strîns prin foaierul Teatrului, am redactat un text de protestare contra părăsirii hotarelor a căror păstrare integrală o jurase regele, şi am lăsat-o la Palatul devenit acuma închis şi mut, inaccesibilă fortăreață a unei dureri fără nume. Cu mine era Delavrancea, cred şi Roman, poetul, ziaristul ieşean de pe vremuri, acuma aşezat la Constanța şi care se pusese în fruntea rezistenței dobrogene, căreia i-am scris memoriul de împotrivire – dar, altfel, foarte puțină lume. Liberalii stăteau în aşteptare şi nu voiau să se angajeze în nici o acțiune. Iar Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, oamenii cari recomandaseră trecerea în Rusia, şi pînă la Port-Arthur, sau rezistența ultimă, pe care o credeau o datorie pentru noi – aşa-numitul „triunghi al morții”, care n-a avut niciodată o definiție exactă şi un sens precis —, aceia erau complect descurajați... Şi foarte aproape, din ce în ce mai aproape de cum gîndea încrederea generalului Averescu, răsăreau Marghiloman, C. C. Arion, Stere şi alții din conspiratorii şi uneltele de la Bucureşti.

Deocamdată guvernului Averescu îi revenise şi trista misiune a izgonirii reprezintanților militari ai înțelegerii. Despărțirea de generalul Berthelot, căruia i-am căutat eu darul de plecare, veche şi frumoasă tipăritură românească şi un pergament ardelean, împreună cu o călduroasă

scrisoare de recunoştinţă pe care am redactat-o cu inima plină de durere, a fost una din clipele cele mai impresionante din lunga serie a unor încercări care păreau să nu mai aibă sfîrşit.

Văd încă urîta noapte rece şi umedă, mizerabilul tren cu băncile de lemn, goale, murdare, cu curelele de la fereşti tăiate de cuţitele hoţilor şi vandalilor, în care mergeam spre gara Nicolina, de unde trebuia să plece convoiul către stepele Rusiei, către Marea chineză a Extremului Orient. În drum, cu Take Ionescu, se vorbea de cariera generalului Averescu, de tot ce se spune pentru dînsul şi contra lui, în clipa cînd francezii îl considerau – şi au continuat să-l considere – ca un duşman, capabil de a le face tot răul. Apoi gara pustie, apariţia regelui cu faţa descompusă, a reginei care sărută pe ambii obraji pe Berthelot. Şi dispariţia în umbra deasă a trenului care ne lăsa cu atîta mai singuri...

Nu e locul aici să arăt o situaţie pe care am prezintat-o mai amănunţit în cartea mea Supt trei regi, care e o lucrare de istorie, pe cînd acuma e vorba numai de ce s-a petrecut şi atunci în sufletul unui om pe care soarta, fără a-i atribui rolul activ, continuu refuzat mijloacelor pe care poate nu le avea mai puţin decît favoriţii ei, îl pusese în mijlocul unor mari şi teribile împrejurări.

Chemarea generalului Averescu, a cărui influenţă de caracter misterios şi idolatru, în oştire, se cunoştea, a fost, cum am spus-o, o mare lovitură de maestru a celor cari conduceau acum exclusiv pe regele Ferdinand: I. Brătianu şi, pe lîngă el şi pentru el, d. Ştirbei. Biruitorul de la Mărăşti era pus în situaţia cuiva care, neputînd să lupte, făcuse gestul capitulării, aruncase formula dezmembrării, fără a putea reuşi, cum era de prevăzut, să capete de la Centrali condiţii pe care aceştia ţineau să le acorde numai instrumentelor lor. Astfel, în martie 1918, generalul a fost pur şi simplu demis în favorul lui Marghiloman care şi acesta, tîrît înaintea inexorabililor stăpîni, trebuia politiceşte şi moraliceşte distrus în cruntul război intern care se purta supt şi prin războiul extern.

Cu ochii în lacrămi, ca un învins, silit să primească, în capitularea sa, şi ultimele condiţii, regele mi-a anunţat că a primit, că a trebuit să primească în locul de prim-sfetnic al său pe acela care-i pregătise detronarea. El uita însă un lucru: că elegantul Marghiloman, care scotea fraze întregi, de o perfectă tăietură, din impecabilul plastron al cămăşii sale, că sportsmanul cu grajdul celebru, că oaspetele Parisului, oraş care singur putea satisface cerinţile acestui fiu de mare proprietar patriarhal şi descendent de simpli răzeşi buzoieni, că arbitrul rafinărilor, Petroniul modern, dar cu alt lustru decît acesta, era în fond un om de treabă, sensibil la orice atenţie, deşi rău de gură şi rău de scris, ca orice membru al mahalalei noastre politice şi, înainte de toate, o fiinţă trăind exclusiv pentru putere, pe care a-l chema însemna a-l avea, a-l avea complect, cu tot ce poate da devotamentul momentan al unui „cîne fidel de la picioarele tronului”, cum lui însuşi i-a plăcut să se numească mai tîrziu. Dacă ar fi ştiut mai bine aceasta, Ferdinand I, fără sfaturile unui Ştirbei, n-ar fi îngăduit nici majordomatul arogant al lui Brătianu al II-lea...

Dominaţia lui Marghiloman, încîntat că vine ca stăpîn în acest Iaşi al duşmanilor săi şi gata să întrebuinţeze împreună cu acoliţii săi, tot aşa de satisfăcuţi, toate mijloacele politicianismului pentru a

evita ceea ce foştii săi amici, Centralii, îi vor fi impus, ori ceea ce ei aşteptau de la dînsul, mi-a părut întîi că-mi striveşte tot avîntul. Mă întrebam în seara după audienţa la regele dacă, supt noua cenzură, care ar întrebuinţa, credeam, alte mijloace decît agenţii dlui Argetoianu, căci aceştia nu-mi confiscau ziarul, ci-l cumpărau de la chioşcuri îndată după apariţie, mai e posibilitatea de a continua o luptă cu condeiul în cursul căreia aveam conştiinţa de a fi adus oarecare folos. Mă gîndeam dacă n-ar fi bine să prefac Neamul românesc într-o foaie literară şi culturală. Cu a doua zi însă îmi luasem hotărîrea: voi merge înainte. Mai ales după ce s-a ajuns la grozava pace de la Bucureşti.

N-a fost uşor. Foaia a apărut cu locuri albe. Pentru ca ele să nu fie prea numeroase, căutam să ascund, măcar în aparenţă, ce aveam să spun, supt tot felul de artificii. O dată vorbeam de iepurii din Australia contra cărora agricultorii ridicau garduri de sîrme de fier, iar rozătorii totuşi se îmbulzeau în ele, pierind, pînă ce în sfîrşit părea că li s-a stins seminţia. Cenzorul, un tînăr filozof, menit unei cariere universitare şi politice, a ţinut să mă asigure, dîndu-şi iscălitura, că înţelege bine de ce fel de iepuri e vorba. Altă dată, am luat istoria contemporană a germanilor de Menzel şi am rezumat tot ce spune cu privire la nesfîrşită mizerie morală a berlinezilor supt regimul napoleonian, înaintea căruia cu linguşiri şi cu denunţuri îngenuncheau. Sau, după altă lucrare străină, învederam în ce fel cuceritorii francezi din acel timp au înţeles a stăpîni în Italia de Nord, creînd aşezăminte şi opere de civilizaţie care trăiesc şi pînă astăzi.

Fusesem izgonit din redacţia mea şi, un timp, bunul preot Andriescu îmi îngădui să fac ziarul într-o odaie din căsuţa sa de la biserica Banu. Cînd tifosul a pătruns în familia părintelui, am trecut la nişte odăiţe din vecinătate, în dosul agenţiei Maximovici, tocmai la capătul unei curţi de o nespusă murdărie. Iar ca locuinţă am fost bucuros că mi s-a permis să mă aşez în cîteva odăi de la Mitropolie, aşa de întunecoase, încît, toamna, iarna, în umbra imensei clădiri bisericeşti, lumina ţinea cam între zece şi patru. De cealaltă parte a antretului se aşezase harnicul cleric basarabean Gurie Grosu, pe care Mitropolitul Pimen şi-l luase ca vicar şi care dădea şi foii mele contribuţii de caracter religios şi moral. Dedesubtul celor trei odăiţe ale mele erau oploşiţi nişte ucenici de cîntări din Basarabia cari, băieţi fără cunoştinţă de ale lumii, făceau foc pe scînduri, iar fumul venea să adauge la plăcerile reşedinţii mele\.

Într-o situaţie al cării rost nu-l înţelegea pe deplin, crezînd că el este, pentru rege, care, din prima clipă, cu ochii la I. Brătianu, îi pregătea căderea, un sfătuitor ascultat şi iubit, iar pentru populaţie un bine venit salvator, şi ale cării primejdii rămîneau ascunse, apoi şi în convingerea că soarta războiului s-a hotărît definitiv, primul ministru se mira că mai sînt oameni cari-l evită. Îşi închipuia că la mijloc e o scăpare din vedere, o neînţelegere. Mi-a arătat, printr-un prieten comun, mirarea că „mă fac a nu-l vedea” şi i-am trimes răspunsul că „nu vreau să-l văd” şi, la cea dintîi ocazie, pentru a i-o dovedi, îl voi privi drept în ochi. De fapt, niciodată nu i-am mai vorbit, deşi uneori judecam împrejurările ca şi dînsul, şi aceeaşi condamnare venea, asupra aceloraşi oameni, din conştiinţa mea ca şi din conştiinţa

lui. Mi-a părut mai puţin rău că am păstrat această atitudine faţă de un om aşa de cult, de talentat, de onest şi, în fundul sufletului, desigur şl iubitor de neamul său, cînd am cetit însemnările lui zilnice, pline de neadevăruri şi de întortocheri, după cum îi veneau ştafetele de la oameni fără nici o valoare morală, el însuşi prezintîndu-se la un nivel desigur mult inferior acelui al ţinutei sale exterioare, aşa de îngrijită.

[...] Marghiloman avea nevoie de Camerele sale. Ele-i erau necesare şi pentru întărirea tratatului groaznic pe care Centralii stăruiau să-l aibă în cea mai desăvîrşită formă legală, nereuşind doar să-i aibă întărirea din partea regelui, rămas ireductibil în rezistenţa lui îndărătnică de timid, dar şi pentru altceva, la care omul jignit de I. Brătianu, şi altfel decît în viaţa politică, ţinea neapărat, adăugindu-se şi insistenţele biruitorilor: darea în judecată a Ministeriului războiului, ceea ce s-a şi făcut, trimiţîndu-se, deocamdată, la închisoare pentru malversaţii Al. Constantinescu.

Primul ministru ar fi fost bucuros să aibă în acest Parlament, fie şi pentru cea mai necruţătoare şi zgomotoasă opoziţie, pe reprezintanţii tuturor partidelor şi curentelor. N-a avut însă decît pe oamenii săi, cîţiva prieteni şi apoi pe acei cari se strîng totdeauna de la sine în jurul puterii, plus spiritele revoluţionare care agitaseră contra Ministeriului Brătianu şi, din nenorocire, şi amicii dlui Cuza cari, cum eu nu făceam politică de partid, se considerau ca exponenţii incontestabili ai naţionalismului-democrat.

Nu puteam decît să refuz orice amestec în această comedie electorală, în care urnele din teritoriul ocupat erau supt presiunea armatei duşmane, iar cele din Moldova la dispoziţia complectă a unui guvern despreţuit. N-am avut curiozitatea să asist la vreuna din şedinţile în care se aruncau toate injuriile acelora cari „ruinaseră România printr-un război criminal" şi să ascult declaraţiile timide ale celorlalţi cari, fără autoritate personală, îngăimau cîte ceva pe alături. Pe banca ministerială, lîngă alţii cari ar dori să se şteargă din viaţa lor această amintire, era şi vechiul duşman al naţionalismului meu „lătrător", osînditorul statornic prin foaia sa populară al luptei naţionale, acela care se considera ca moştenitorul legitim al lui Maiorescu, mort obscur între străini – el cel puţin fără a fi făcut vreo demonstraţie contra neamului său – profesorul Simion Mehedinţi.

Dar vremea lucra împotriva nelegiuitei alcătuiri care-şi făcea planuri de viitor, mari planuri, sprijinite şi pe o nouă lege agrară, aceea a ministrului Garoflid, un specialist în acest domeniu. În Apus le mergea rău Centralilor şi frontul răsăritean se măcina fără să se bage de samă. În curînd catastrofa era să se producă, şi i-a trebuit o oarecare naivitate dibaciului preşedinte al Consiliului ca să se mire că în momentul cînd se credea mai sigur, regele i-a comunicat în cîteva cuvinte nevoia de a pleca.

Era în zilele cînd Bucovina se elibera. Trupe rutene în debandadă erau stăpîne pe Cernăuţi. Se ventila ideea creării unei Ucraine pentru arhiducele austriac Wilhelm [...]. Atunci, în frunte cu răposatul Flondor şi cu domnul I. Nistor, un grup de români curajoşi, pe cari din nenorocire erau

să-i despartă apoi cumplite rivalități personale, au luat asupra lor să lege mica lor țară de patria românească, şi actul lor de îndrăzneală a reuşit.

Era nevoie însă de a se asigura rezultatul fericitului rezultat căpătat prin surprindere. Intrarea soldaților noştri era absolut necesară, şi fără cea mai mică zăbavă. Cum hotărîrea miniştrilor arăta să întîrzie, am fost rugat să intervin pe lîngă rege şi am fost fericit că am putut afla ordinul dat generalului Zadic de a trece granița.

Cîteva zile după aceasta aveam la Iaşi pe reprezintanții reuşitei revoluții bucovinene. Cunoşteam pentru întîia oară pe Flondor, cu care fusesem în legătură pe vremea cînd partidul lui național, boieresc, stătea gata de încăierare – cum a fost de altminterea şi pe urmă – cu partidul „democratic“ al pornitului Aurel Onciul şi al lui Florea Lupu, acesta întrecîndu-şi şeful pînă într-atîta, încît într-o cartă poştală injurioasă mă califica de „rînzos”. Atunci am încercat o împăcare şi Flondor mi-a mulțămit printr-o călduroasă telegramă. Acuma, aveam înaintea mea pe omul plecat spre bătrîneță, cu totul altfel de cum era în vechile fotografii: alb, complect ras, cu o lucire ciudată, bolnavă, în vioii şi mobilii ochi negri. Nu bănuiam la acea masă pe care mi-au dat-o bucovinenii pentru intervenția mea cu folos ce direcție va lua bărbatul politic vrednic pînă atunci de tot respectul, în care se întrupa conştiința românească a Bucovinei, cît de mult îl vor prinde şi ce tare îl vor exploata luptele noastre de partid, inspirîndu-i mari ambiții de conducere a guvernului iar, cînd aceasta nu s-a putut face, îndîrjindu-l contra regelui într-atîta încît va ajunge să-mi spuie că o deosebire este între ei doi: aceea că el, Flondor, se poate întoarce la moşia sa, botezată, din linguşire, Flondoreni, dar nu şi regele la Sigmaringen. Şi pentru mine el va găsi cuvinte adînc jignitoare, absolut nemotivate, care-mi vor arăta că este în politică un stil bucovinean, în care vine o vreme de se exprimă şi omul cel mai bine crescut. Din partea mea, ce n-am făcut pentru a aduce la mai bune sentimente față de Flondor pe rivalul său plebeian, d. Nistor, care-i imputa reaua administrație a Bucovinei prin oameni de casă, compromişi sau incapabili!

Din partea sa, acesta, venind să aducă regelui hotărîrea de unire a Adunării din Bucovina, a trecut pe la mine pentru a-mi cere să redactez adresa omagială pe care peste cîteva ceasuri era s-o prezinte. D. Nistor îmi era cunoscut de multă vreme. Profesorul de liceu din Suceava făcuse studii la Viena, şi cu vechiul meu prieten Jireček, şi trecuse apoi şi pe la Universitatea din Bucureşti, unde a ascultat cursurile noastre. Numit profesor de istoria românilor la Universitatea din Cernăuți, în baza unor frumoase lucrări, publicate în limba germană, despre comerțul Moldovei, nu rămăsese în provincia sa la începerea războiului, ci trăise la Bucureşti, în împrejurări grele, Al. Constantinescu dîndu-i să traducă în nemțeşte volumul întîi din Istoria comerțului a mea – manuscriptul s-a pierdut la minister – şi ne întovărăşise în refugiul din Moldova, trecînd apoi şi la Odessa şi gustînd astfel din toate mizeriile rătăcirii şi înstrăinării. Naționalismul lui cultural, deosebit de acela teoretic şi politic, al lui Flondor, era întocmai ca şi al meu, şi consideram pe amicii lui din Bucovina – dintre cari unul

singur a greşit o clipă contra idealului comun, dar a ispăşit-o apoi intrînd în armata noastră şi murind de o moarte eroică, Ioan Grămadă, tînăr de cele mai mari însuşiri, doctor în istorie de la Viena şi autor al unor pagini de înviere istorică, deosebit de frumoase —, ca pe înşişi amicii mei politici. În zilele de criză internă din iulie 1917, recomandasem regelui ca ministru iredent pe d. Flondor în locul dlui Goga, ale cărui scopuri şi metode ajunsesem a le cunoaşte cu prisosință. De la acest tovarăş de ocupații, harnic şi modest, deşi nu lipsit de o ambiție încă nedezvăluită, dar de altfel legitimă, aşteptam, dacă şi-ar fi păstrat libertatea de gîndire şi de acțiune, mult mai mult decît ceea ce, în curînd – dar pînă atunci ne vom mai întîlni —, încătuşat la liberali, a putut să deie.

Aceasta era situația la sfîrşitul lui august cînd, deodată, supt impulsul lui Brătianu, dar şi al unei opinii publice pentru ale cării sentimente prezența la putere a „omului nemților", Marghiloman, era o continuă ofensă, regele a concediat pur şi simplu pe acela ale cărui servicii nu le dorise. Printr-una din acele „lovituri" care pătează domnia lui pentru cine iubeşte numai acțiunile sincere şi clare, făcute la lumina zilei, se dădea grija descurcării împrejurărilor"Ministeriului de generali": lîngă generalul Coandă, distinsă figură şi suflet bun, ofițer loial, care primise o misiune îndeplinită corect, deşi fără un deosebit succes, la Cartierul general rusesc, stătea eroul luptelor de pe Siret, Grigorescu, de acum înainte prins şi el de politică iar, dintre civili, atît de respectabila personalitate a bătrînului Poni care, crezînd că nu-şi rîde cineva de vrîsta lui aşa de înaintată, se gîndea să aducă la îndeplinire un întreg vechi program al său la Instrucție.

XXVI. ÎN CEASUL BIRUINȚII

Generalul Coandă a venit în odăița mea de la Mitropolie ca să-mi ceară concursul pentru o politică aşa de mult deosebită de a înaintaşului său. Era datoria oricui să ajute în prevederea împrejurărilor care vădit erau să se desfăşure pe frontul balcanic, dînd aici decisive mult timp aşteptate aiurea, sforțările unor oameni de bine cari, străini de orice interese de partid şi liberi de orice legături personale, puteau desigur să aducă un adevărat folos țerii, servindu-se numai de elemente merituoase şi oneste.

În acel moment, prevăzînd ce era să se întîmple, peste puțin, dincolo de Dunăre, membrii rămaşi la Bucureşti ai Academiei Române au apărut în Iaşul atîta vreme despreţuit. Se pregătea comemorarea lui Mihail Kogălniceanu, şi ea s-a făcut într-o atmosferă potrivită cu ce fusese în inima acestui mare îndrumător al întregii noastre vieți naționale. În Iaşi chiar, am găsit la d. Crupenschi, însurat cu nepoata de fiică a lui Kogălniceanu, destulă informație nouă pentru a se lămuri încă mai bine starea de spirit din tinerețǎ a editorului cronicelor Moldovei. Între cei veniți era Ioan Bogdan, care se căia de momentele de slăbiciune ce-l împiedecaseră de a fi alături de noi şi care căuta să înnoade din nou legături pe care sfaturi rele, de la oameni interesați, îl făcuseră să le rupă cu doi ani în urmă, răpindu-mi una din cele mai prețioase amiciții. Asupra lui, încă de atunci, fără să fi arătat vreo suferință fizică, părea că se zbate aripa morții.

Deodată, în aceeaşi chilie mînăstirească de lîngă Mitropolie a apărut tînărul profesor Bălan, de la Academia Teologică din Sibiu, cunoştință veche şi foarte simpatică, în a cării blondă blîndeță nu s-ar fi gîcit cunoscuta tenacitate, aprins confesională, a arhiereului de mai tîrziu, pe care-mi era dat să-l ajut a sui treptele, pătate de trădarea lui Mangra, al văduvitului Scaun Şagunian. El aducea, venit în aeroplan, împreună cu un tovarăş, vestea că trupele noastre, rămăşițile, cu meşteşug ascunse de generalul Hîrjău, ale unor oşti osîndite la dezarmarea aproape totală, sînt chemate în acel Ardeal unde acuma erau să rămîie definitiv. Şi minunea nouă a celei de-a doua învieri a puterii militare româneşti s-a produs astfel în acea timpurie toamnă, aplecată spre zăpezi de novembre, încă o dată vădind extraordinara vitalitate a unui neam aşa de mult încercat de-a lungul veacurilor.

Hotărîrea militară, mult aşteptată, se apropia însă cu paşi răpezi. Frontul bulgar ceda, cavaleria sîrbească se îndrepta spre Dunăre, lacomă de a vedea pămîntul patriei, acel pămînt despre care un țeran de-al lor spunea, cînd i se anunța ocupația străină, că „nimeni nu poate să ieie Serbia, căci el, pămîntul, a rămas". Pentru a învedera ceea ce neapărat trebuia să se întîmple, am pus la cale atunci solemna onorare a moaştelor lui Mihai Viteazul pe care tocmai le adusese din Rusia d. Gîrboviceanu.

S-a făcut de Sfîntul Mihai o comemorare din acelea care cu greu se pot uita. Capul, sacra tigvă din care scăpăraseră luminile fulgerătoare, a fost aşezat, încununat de lauri, într-un sicriu de stejar, umplut cu cele mai vechi bucăți de brocard pe care le cuprindea veşmintăria Mitropoliei. Regele,

regina, prinţul moştenitor, căruia i se ridicase pedeapsa, la o mînăstire din Moldova, pentru una din acele greşeli de tînăr care trebuie să se facă numai o dată – şi eram bucuros că putusem contribui la o mai blîndă judecare a ei —, reprezintanţii civili şi militari ai aliaţilor României „neutre“ erau de faţă, încunjuraţi de o mulţime imensă, care alergase la biserică în ciuda zăpezilor aşa de înalte şi a vremii deosebit de aspre. Era ca o împărtăşire mistică cu cel mai glorios trecut înainte de a păşi la realizarea acelor ursite de care vorbea inscripţia, pusă de mine pe mormîntul, acuma gol, de la Dealu: „aşteptînd îndeplinirea Scripturilor“.

Seara, trebuia să se ţie o cuvîntare despre politica la a cării continuare puteam în sfîrşit proceda. Sala Universităţii, unde membrii dinastiei, afară de principele Carol, şi misiunile diplomatice şi militare se aflau din nou adunaţi, era însă îngheţată: nimeni nu mă înştiinţase că ea nu fusese, de la căderea neaşteptată a frigului, încălzită. Îmi pierdeam şi şirul ideilor în acea aprigă răceală; cred că de acolo generalul Lafont, rămas ca să întreţie legăturile noastre militare cu Franţa, ostaş de o eroică simplicitate, a luat răceala care trebuia să-l ducă atît de răpede, în acest Iaşi unde în sfîrşit mijeau speranţele, la un mormînt în ţerna pentru a cărei apărare se străduise.

Era încă nevoie atunci de un îndemn, căci atîtea nenorociri distruseseră aproape cu totul speranţele celor mai mulţi. Ziarul meu vărsa în suflete balsamul încrederii celei nouă. Dar, cînd în sfîrşit s-a făcut lumina certitudinilor depline, aceia cari se îndoiseră, cari căutaseră să se acopere, scăpînd de orice răspundere, dibacii cari nu pot fi atinşi niciodată şi nici urmăriţi în colţurile meşteşugite ale acţiunii lor, aceia fireşte au recîştigat terenul şi au luat primul loc la ospăţul unei biruinţi pe care o scontaseră altfel, fără atîta sînge şi atîtea lacrimi, fără a trece supt furcile caudine ale mindrilor învingători. Cine mă întreba, cu un glas de mustrare, dacă mai cred în „înfrîngerea nemţilor”, se pregătea acum să-i tragă tot folosul.

În pragul iernii, regele Ferdinand intra în Bucureşti lîngă generalul Berthelot pe care l-am văzut făcînd să defileze în piaţa Iaşilor primul regiment francez ajuns pînă la noi, dar fără a împărtăşi de o onoare aşa de meritată şi pe generalul Averescu. Între cei invitaţi să ia parte la ceremonia acestei restauraţii a stăpînirii româneşti în capitala ţerii liberate n-am fost şi eu: singură regina s-a gîndit a invita pe acela care era privit ca un prieten personal. În asemenea condiţii, am preferat să rămîn în mizeria refugiului meu ieşean.

Acuma, lumea politică se dusese ca să reinstaleze în scaunul lui de stăpînire pe Ion Brătianu, liber să facă orice ar fi voit din România, care devenise mare prin ea însăşi. Iaşul revenise la vechea lui linişte, amorţită şi mucedă: zeul tihnei şi al zăbăvilor luase din nou în samă oraşul său iubit. Puţină lume, mergînd încet pe străzile scăldate în apă sau mînjite de noroi, pe care se strecurase şi atîta ticăloşie, dar trecuseră trupurile morţilor fără mîngîiere şi se tîrîseră paşii obosiţi ai răniţilor. Singură prăvălia, şi aceea goală – căci cui, în astfel de vremuri, să-i mai ardă a ceti! —, a bătrînului anticar Kupermann, cu faţa lui de cuminte, de înţelept”Manase”, mă aştepta, oferindu-mi ultimele

surprinderi ale cărților trîntite claie peste grămadă de mîinile negustorului de cărți fără știință de carte. El însuși, arhaică relicvă a vechiului evreu habotnic, ca în evul mediu – cîtă deosebire față de „savantul“ lui concurent din Piața Unirii! – era extrem de interesant. Calma lui naivitate făcea mai mult ca haz decît cel mai ghiduș umor. O dată învățatului, dar abruptului și tonitruantului Philippide, de la care cumpărase un „manual de gramatică”, alcătuit de fapt dintr-o întreagă liturghie de nume, așa încît nu se vindea deloc, moșneagul i-a răsărit în prag, timid și mustrător totodată, cu această singură întrebare:”Asta e gra-ma-ticăăă?” Ori Mitropolitului Iosif, mare amator de cărți vechi, el îi ținea discursuri în care-l intitula, vorbindu-i la persoana a doua,”Preasfinția Sa”. Mie, cînd mă îngrijora starea volumelor mele invadate de șoareci călugărești, înrudiți ca lăcomie cu alte animale din chilii, îmi revela, după o lungă și atentă ascultare, cu o tragică scuturare de perciuni din cînd în cînd, secretul cu care singur un om inițiat poate să înlăture primejdia distrugătoare: „pisic!” Apoi odaia de lucru în care abia încăpea masa și un scaun mă cuprindea din nou, seara, pentru a redacta, abia ajutat, pentru reportaje, de vioiul tînăr Ciuceanu, cu capul de miel oacheș și creț – căci d. Cusin zburase încă din vară, după orizonturi de carieră, lăsîndu-mi doar două rînduri pe o cartă de vizită —, un ziar a cărui tragedie, în concurența cu foile din București, înviate de succes, începuse.

Războiul, cu multele lui afaceri, cu acele comenzi pe care le-am plătit așa de scump, fără nici un folos, și care au împovărat apoi atît de greu bugetul nostru postbelic și au contribuit așa de mult la scăderea valutei noastre, crease o clasă nouă, a inginerilor, care domina viața politică altfel decît cei doi frați Brătieni, Ion și Vintilă, cari aveau din inginerie numai pregătirea tehnică și oarecum forma cugetării. La aceștia, științile matematice erau în serviciul politicii; la ceilalți, politica stătea în serviciul unor pofte de îmbogățire, unor aspirații de ordin pur material.

Astfel, îndată ce s-a aflat în ce grele împrejurări apare acum ziarul unde atîția găsiseră mîngîiere și încredere, anume ajutători, cari nu aduceau numai simpatie pentru acest organ de cugetare liberă, s-au și prezintat. În vară chiar, cînd presa bucureșteană, căutată și pentru corespondența cu cei din teritoriul ocupat, încerca a străbate, mi-a venit din partea cuiva care a ajuns să hotărască adesea în partidul liberal și care nu se semnalase încă prin nimic în viața politică, d. Tancred Constantinescu, propunerea de a da un număr pe săptămînă economiei politice, ceea ce s-a făcut cum, de altminterea, propuneri asămănătoare îmi veneau pentru alte domenii ale vieții publice. Mai tîrziu, cînd situația foii era și mai grea, alt inginer, d. Cristodorescu, membru al aceluiași partid liberal, mi-a arătat că un grup de oameni cu mijloace e dispus să asigure continuarea Neamului românesc și cu d-sa, ca reprezintant al grupului, a cărui alcătuire n-am cunoscut-o, de altfel, niciodată, am încheiat un contract în toată forma, editorul meu, Pavel Suru, luînd asupră-și administrația pînă în momentul cînd s-ar putea întoarce la librăria sa din București.

Nu am avut naivitatea să mă cred astfel sigur de viitor, care se anunța tulbure. O dată, cînd încă în cerdacul casei părintelui de la biserica Banu îmi scriam articolele, mi s-a obiectat că unul,

dezagreabil liberalilor, „a făcut rea impresie”. Răspunsul meu a fost că în contract nu se prevede nimic care ar îngusta totala mea libertate de apreciere. Dar ştiam că de acum înainte nu voi fi susținut decît de formă.

Ceea ce s-a şi întîmplat. În curînd, prin octombre, d. Suru m-a înştiințat că primul vărsămînt, contrar prevederilor mele, s-a şi cheltuit. Al doilea nu s-a mai produs niciodată. Ziarul, părăsit, precum părăsit, tot mai părăsit, eram şi eu, rămînea să se ție prin singurele lui mijloace, şi concurenții mei de la Bucureşti erau strivitor de puternici, iar recunoştința lumii nu e un lucru pe care se poate sprijini cineva.

În decembre, pustiul aproape complect făcîndu-se în jurul meu la Iaşi, m-am hotărît să trimet ziarul la Bucureşti, calcul cu totul greşit, fiindcă, precum m-am putut convinge îndată, acolo nu era nici o înțelegere şi nici o simpatie pentru ce făcuserăm noi la Iaşi. Aveam de un timp ca redactor pe un militar care-şi pierduse mîna în război, scriitor de merit, cu un instinct al ironiei care-l putea aşeza vrednic în seria imitatorilor lui Caragiale, dar a cărui chemare se revelase numai atunci, d. Gheorghe Brăescu, pe care nu l-am mai revăzut deşi, o bucată de vreme, noua sa carieră literară l-a ținut în vază. Am primit cele dintîi numere bucureştene ale Neamului românesc, dar ele erau în afară de tradiția de îngrijire, şi în ce priveşte ideile, şi în ce priveşte înfățişarea. Desigur că nu puteam lupta astfel cu aceia cari reluaseră imediat toate legăturile lor şi-şi refăcuseră solida bază materială.

Dacă nu mergeam însumi ca să reiau conducerea, motivul stătea în situația care se făcea tot mai grea pentru mine şi pentru familia mea. Supt regimul Marghiloman, d. S. Mehedinți fiind ministru al Instrucției, se pusese în vedere tuturor profesorilor că nu vor primi leafa dacă nu se vor întoarce la catedrele lor. Dar pentru mine orice era preferabil reînceperii cursului meu în prezența acelor reprezintanți ai duşmanilor cari, după prevederile tratatului din Bucureşti, aveau să rămînă încă multă vreme în țară. Cînd s-a instalat Ministerul Coandă, mi s-a servit din nou salariul, dar nu eram încă sigur că la Bucureşti se pot găsi condițiile necesare pentru lecții, care au fost totdeauna o mărturisire de convingeri. Fără a mai adăuga că acolo, în Bucureşti, n-aveam unde să găsesc un adăpost iar, în ce priveşte casa mea din Vălenii de Munte, acum cvartir al fabricanților de şuncă şi al femeilor de lagăr, a trebuit multă muncă pentru a o face din nou locuibilă după ce prietenul de la gară, Dimitriu, oprise cu hotărîre acel iureş țigănesc pentru împărțirea ultimelor lucruri rămase după plecarea nemților, petrecuți de toată lumea nesimțită de acolo. Mutarea tipografiei, regularea situației celei din Văleni, părăsită de acționari, constituiau alte motive de îngrijorare şi de zăbavă.

Nu voi uita niciodată cu ce greutate am putut în sfîrşit să plec. Cu o întreagă lume copilărească după mine, trebuia să-mi fac loc printre baionetele din gară, care „țineau ordinea” în aşa fel încît necontenit răsăreau conflicte. Mizerabilul tren se uita îndelung, fără orar, prin gările îmbulzite de o lume zăpăcită. Cînd am ajuns la Bucureşti, ploua mărunt în acea zi de ianuar, şi noroiul gros acoperea pavajul. O lume de nerecunoscut, purtînd scrisă pe față lunga pîngărire de tot felul, mă privea ori cu

mînie ori cu o totală indiferență, ca şi cum n-aş fi fost niciodată în acest oraş sărăcit şi acoperit de ruşine. O obrăznicie a tineretului, care venea din aceeaşi degradare a sclavului biciuit, ținea trotuarul. Iar ce ne aştepta era, în dosul gării, deasupra unei bănci mărunte, două odăi de locuință şi o murdară bucătărie, unde instalam pe baba noastră de la Iaşi, pe moşneagul ei, de la care învățasem suprema filozofie a lui „ce să faci”, şi nu ştiu mai ce tîrîtură de băiat pribeag, cules de fiul meu Mircea şi îmbrăcat în solemnitatea unei redingote vechi. Acolo, hrănit cum dădea Dumnezeu, aşa încît la redacție mă țineam rozînd slănina porcilor sacrificați la plecarea din Iaşi, am reînceput viața mea în acel oraş pentru care avusem, trei decenii, atîta iubire şi pe care căutasem a-l servi aşa de mult.

III. SPRE ÎNSENINARE

XXVII. O NOUĂ VIAȚĂ POLITICĂ:"BLOCUL" DE GUVERN

Singurul meu rost, în momentul cînd liberalii luaseră din nou puterea prin farmecul pe care Ionel Brătianu îl exercita asupra timidului rege Ferdinand, complect dominat de acela care-i zicea"Maiestatea Ta», era ziarul. E adevărat că, fiind eu încă la Iaşi, cel reinstalat în scaunul ereditar de preşedinte al Consiliului mi se adresase şi mie ca să fac parte din noul său Ministeriu, adecă, mai precis, ca să figurez într-însul alături de ardeleni, cari nu ştiau încă, a doua zi după amețitoarea victorie şi realizarea unității naționale, în care nu mai credeau, pe ce lume sînt. Dar această invitație se făcuse în forma cea mai jignitoare. Mîrzescu, cu care întrețineam legături bune încă din vremea cînd, pierdut în mulțimea deputaților partidului, îşi pipăia terenul, primise o telegramă de la şeful său, pe care ținea să mi-o arăte, fără ca acest tînăr aşa de inteligent şi care cunoştea oamenii să fi crezut că ea mi-ar putea face plăcere. În acea misivă stăpînească i se spunea cine trebuie să fie prefect de poliție la Iaşi şi pe urmă se adăugea – corespondența directă fiind socotită probabil ca o derogare de la o maiestate restaurată – şi oferta pentru mine a unui loc de ministru fără portofoliu. Am luat articolul prin care condamnam egoismul încrezut care făcea pe liberali să ia singuri puterea şi l-am rugat pe amicalul emisar să-l trimeată la Bucureşti ca singur răspuns.

Foaia îmi rămăsese, dar în ce stare! Revenită la Bucureşti în atît de modeste condiții, ea ajunsese total neobservată. Nici la un sprijin al prietenilor mei nu mă puteam gîndi: ei se împrăştiaseră. În tot timpul luptei noastre aşa de grele, îmi impusesem să nu am nici o preocupare decît a ei şi suprimasem de pe titlul Neamului românesc calificația de partid. Se înțelege – am arătat-o şi mai sus – că oamenii ambițioşi şi grăbiți au considerat aceasta ca o retragere din politică şi căutaseră a lua locul care devenea, astfel, liber. Pînă şi pitorescul Zelea Codreanu, aşa de mîndru de frumosul său cojoc bucovinean şi de cămaşa înfoiată, se vedea acuma şeful unei organizații părăsite de mine: acest interesant bărbat, înstrăinat acum şi de d. Cuza, se simțea de altfel de o esență supraumană; povestea cum, la Chişinău, ținuse o conferință „grozavă", la capătul căreia lumea, fermecată, se întreba cine vorbise de fapt; gura lui pămînteană sau chipul de pe părete al Domnului nostru Isus Hristos şi, ceea ce era îngrijitor, aceasta, misiunea mesianică, pe care o va transmite mai tîrziu mediocrului şi violentului său fiu, o vedea în adevăr. Cîte unul rămînea la Liga pe care, şi cu ajutorui dlui Cuza – cu care mă întîlnisem, după o ruptură publică în Parlament, a cărei răspundere n-o port eu, în casa simpaticului tînăr avocat Melic, care va rămînea un timp strîns legat de mine, luînd şi secretariatul partidului —, o alcătuise generalul Averescu. Prietenul meu de mulți ani, cumnatul meu Ştefan Bogdan, emigrase la liberali şi îndemna pe cîți mai aveau credință pentru mine să-l urmeze la noul său domiciliu.

Ar fi fost destul ca să dezguste pe oricine de o activitate politică în care, cu oameni incomplect educaţi supt raportul moral, este aşa de puţină credinţă, consecvenţă şi măsură a propriilor puteri, ba chiar şi cea mai elementară pudoare. Ziarul însă mă reţinea, şi mă dădusem lui cu totul. În fiecare dimineaţă, cu felia de slănină a porcilor mei defuncţi în buzunar, porneam spre impozanta clădire unde nu ştiu cum căpătasem adăpost cu tipografiile mele reunite şi nu ştiu cum, iarăşi, eram în stare a-i plăti chiria, mai ales după ce se isprăvise carnetul de cecuri pe care, în momentul cînd se părea că trebuie să închid ziarul, mi-l pusese la dispoziţie prietenia, nouă, a inginerului Tiberiu Eremia. Aceasta pînă în clipa cînd o adeziune neaşteptată, a lui Enacovici, fiu de botoşăneni, om de o rară energie, de o pătrunzătoare inteligenţă, de un instinct superior al afacerilor, mi-a dat un sprijin material care-mi lipsise totdeauna pînă atunci: maşina lui de cules, pe care a isprăvi dăruindu-mi-o, avea să-mi fie de-acum temeiul răspîndirii jurnalului.

În acea mare casă de raport din faţa Vămii Poştei, plină şi de anum mistere, căci la poarta ei se putea vedea un copilaş blond care sămăna perfect cu cineva bine cunoscut mie, redactam aproape tot ce se cu prindea într-o foaie care nu-şi putuse găsi decît un număr foarte restrîns de cetitori: eram pe la patru-cinci mii din cei douăzeci şi cinci de mii de la Iaşi. Între mine şi creaţiunile pe care le-am putut face se stabilesc însă legături pe care nici o neizbîndă nu le poate rupe; cu ele împreună merg pe un drum de pe care nici o părăsire şi nici o înţelegere de la cei din jurul meu nu mă poate îndepărta. Aceasta fără a introduce misticism în ce am în faţa mea şi fără a crede că prin mine şi numai prin mine sînt a se îndeplini lucruri în a căror neapărată îndeplinire, dacă nu se merge către sigura catastrofă, cred însă din toate puterile sufletului meu.

Puţină lume se abătea în odăiţa redacţiei, şi mai mult importuni, torturaţi de cheful de vorbă, dintre cari unii, peste aşteptările mele, dacă nu şi ale lor, erau meniţi la foarte mari situaţii într-un viitor apropiat. Nu se poate zice că mă îmbulzeau prietenii. Acasă, unde aşezasem pe rafturi împrumutate de la banca de jos cărţile mele, pe care mi le păstraseră cu atîta credinţă, în tainiţa lor din balconul de la Vălenii de Munte, lucrătorii mei – şi cu cîtă duioşie le recunoşteam, le pipăiam, le dezmierdam pe fiecare, aşa mucezite, decolorate, mîncate de mucegai, cum erau! —, se abătea doar vreun ardelean căruia-i trebuia o revizie a traducerii în franţuzeşte necesară luptei ce se ducea încă pentru stabilirea hotarelor noastre. Afară de d. Şt. C. Pop, atît de interesant prin caracterul pătrat al persoanei sale fizice, al masivului său cap, prin rostirea zdrumecată, cînd poruncitoare, cînd tînguioasă, a unei elocvenţe reale, dar de un tip cu totul particular, nu ştiu să mai fi primit pe cineva în acea mizerie rău mirositoare şi veşnic flămîndă a omului cu desăvîrşire uitat în clipa răsplătirilor, care aşa de larg căzuseră asupra fugarilor şi unor trădători mai puţin cunoscuţi. Apariţia unui grup de bucovineni şi bucovinence m-a uimit: ce căutau aceşti oameni de treabă în catacombele mele? A fost o plăcută surprindere, în complecta mea izolare, cînd d. de Saint-Aulaire m-a invitat la legaţia franceză pentru a-mi pune la gît cravata Legiunii de Onoare. Aceia sînt oameni cu ţinere de minte...

Aflam prin alții, un Al. Lăpedatu, pe care-l recomandasem lui Brătianu pentru conferința de la Paris, un Nistor, evenimentele unei vieți politice care nu-şi găsea drumul şi în care ardelenii intraseră de partea unde masa era întinsă şi nu se cerea nici un risc pentru îndreptarea unor aşa de urîte moravuri politice [...]. O dată, un tînăr a venit, în uniformă de ofițer, la mine în redacție, aducîndu-mi, cu un aer de impresionantă gravitate, un plic pecetluit cu negru. M-am zguduit la gîndul că fiul sau ginerele meu au rămas pe cîmpul de luptă. Era însă cunoscuta scrisoare, adresată tuturor conducătorilor de partide, şi socialistului, care a publicat-o, prin care principele Carol renunța la drepturile sale de succesiune. E uşor de închipuit cum am putut primi vestea acestei noi greutăți care se adăugea la cele supt care se zbătea țara, neajunsă încă la siguranță şi la stabilitate. Nu mă gîndeam atunci că împrejurări foarte apropiate îmi vor da putința de a influența asupra retragerii unui act care primejduia continuarea, atît de necesară, peste orice greşeli, care se acumulau, din nenorocire, a dinastiei.

În fața necesității, netăgăduite, a iscălirii unui act impus de arbitrii lumii, cari decideau la Paris, act prin care se impuneau clauze neplăcute dar, din fericire, nerealizabile, Brătianu, potrivit cu obiceiul său de a sta la putere numai cînd e bine, se retrăsese. Totdeauna plin de intenții bune, pe care şi avea curajul de a le duce la capăt, dar supus influenței cui avea ultimul cuvînt şi permanent dominat de mintea sigură a principalului său sfetnic, regele Ferdinand a încercat încă o dată realizarea celui mai scump vis al său: o concentrare națională în jurul Coroanei. Un înalt magistrat, Corneliu Manolescu Rîmniceanu, pacific colos, om de un spirit aşezat şi amabil, a fost chemat la palat, şi el se credea acum de fapt preşedinte de consiliu, distribuind cărți de vizită de care m-am învrednicit şi eu cînd, pe neaşteptate, misiunea de a forma un nou Ministeriu a fost dată generalului Văitoianu, unul din stîlpii rezistenței în momentele de panică. Merituosul ofițer, gata oricînd de o înțelegere, era încă de atunci legat de partidul liberal, şi omul care „guverna din opoziție" îl putea-i deci admite, dar cu condiția că şi noul prim-ministru va opune ultimatumului lui Clemenceau aceeaşi rezistență absolută din care Ion Brătianu îşi făcea un aşa de mare titlu patriotic. D. Văitoianu luase Internele, şi numise secretar general pe un alt ofițer, colonelul Manolescu, creatorul, în timpul războiului, al Caselor Naționale, fiu de țeran de la Breaza, simplu şi drept.

Trebuia să se facă alegeri, şi şeful partidului liberal aştepta de la dînsele, el care împroprietărise pe țerani, cum o spuneau marile afişe de propagandă, şi cîştigase războiul, o manifestare de voință populară şi, neapărat, imediata sa restaurare. Terenul îi fusese pregătit şi prin supărarea generalului Averescu şi a lui Take Ionescu, cari nu voiau să prezinte liste. Cît despre agitația obscură a aşa-numiților „țerănişti", în frunte cu sprintenul învățător Mihalache şi cu sistematica ambiție tenace, de osoasă şi proeminentă bărbie, a dlui Madgearu, Brătianu nu credea că are să se teamă din partea aceea. În ce mă privea pe mine şi pe cei cari din nou se adunaseră în jurul meu, despotul pe care n-avusem prilejul să-l revăd după întoarcerea la Bucureşti şi care nu dorise să mă vadă în zilele fericite, avea cel

mai absolut despreț pentru irealitatea, şi deci lipsa de orice folos a noastră.

În momentul primelor alegeri din România unită, situația mea se îmbunătățise. Un trai omenesc devenise posibil prin darul, de un grup de prieteni şi prețuitori, format de generalul Leonte, al unei frumoase locuinți din Şoseaua Bonaparte, clădită de un italian într-un stil care i se părea a fi cel românesc. Deşi rîndul de sus rămînea închiriat unui ofițer de rezervă, care ținea foarte puțin samă de nevoia de linişte a cui lucrează şi are nevoie de concentrare – şi ce-am mai avut de lucru pentru a ieşi din carcera celor patru odăițe, pentru familie şi pentru zecile de mii de cărți, necontenit sporite din proviziile prietenilor mei, vechi şi statornici, anticarii Pach! – puteam răsufla în această casă nouă, deschisă aerului curat de la şosea. Era şi întîiaşi dată, la vrîsta de patruzeci şi opt de ani, cînd mă găseam supt un acoperământ bucureştean potrivit cu un profesor de universitate.

Reluasem, împreună cu lecțiile la şcoala unde alții funcționaseră şi supt ocupație, şi lucrările mele ştiințifice, care fuseseră, timp de cîteva luni, complect întrerupte. Materialul prelucrat la Iaşi putea să apară acum în tipografia mea, deşi în condiții foarte puțin favorabile, pe mizerabila hîrtie de care, singură, dispuneam.

S-a dat astfel la tipar Istoria literaturilor romanice, care a format trei volume, aproape deloc cetite, cu toată noutatea de plan pe care o cuprind şi observațiile personale care veneau din cetirea directă a textelor, şi ele, deşi s-au împrăştiat răpede, nu s-au învrednicit de o nouă ediție. Tot de supt aceste modeste teascuri a ieşit Istoria poporului francez, încercarea, făcută în timpul neutralității, de a înlocui obişnuita istorie politică, militară şi anecdotică a teritoriului francez prin prezintarea dezvoltării organice a neamului însuşi: o primă ediție fusese întreruptă de război şi colile trase nimicite de ocupanți; dar, în mijlocul unei noi şi cotropitoare mode franceze, cine să se ocupe de această concepție, care avea măcar meritul de a fi cu totul originală! Vorbisem la Iaşi şi despre slavii răsăriteni şi înțelegeam viața istorică a polonilor şi a ruşilor ca o serie de acțiuni şi de reacțiuni între cele două grupe de elemente înrudite pe care le despărțise definitiv orientarea unora către Bizanț şi a altora către Apusul latin. Manuscrisul a fost dat şi el la tipar: mă întreb şi acuma dacă a găsit un singur adevărat cetitor.

Toate acestea erau pregătiri pentru Istoria universală, privită sintetic şi organic, ca un şivoi de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți, care se cereau urmăriți fiecare pînă la întîia țîşnire din pămînt. Credeam necesar ca fiecare pagină să fie scrisă după izvoare, putînd reda astfel însăşi atmosfera timpului, fără care totul poate fi exact, dar nimic adevărat. O cetire imensă se impunea, şi o începusem cu douăzeci de ani înainte. Pe lîngă cercetarea veacului al XIV-lea apusean, a întinderii întregi a cruciatelor, a vieții lumii răsăritene supt forma Imperiului otoman şi, fireşte, a fiecărui colțişor de istorie a românilor, legată de toată vecinătatea multiplă, pe lîngă ce trebuisem să răscolesc pentru a da în colecția lui Helmolt istoria ungurilor şi a bulgarilor, pe lîngă prezintarea marilor probleme, a Rinului, a Dunării, a Mediteranei, la Şcoala de război, adăugindu-se

acum descoperirile maritime şi rivalitatea între Franța, Spania şi Anglia din noile lecții cuprinse în Chestia oceanelor din 1919, mă pregăteam să pun alte temelii prin cercetarea paralelă a aşezămintelor lumii, care au dat cele trei volume de Dezvoltarea aşezămintelor politice şi sociale ale Europei, apărute la 1920, aşteptînd ca elementele de unitate, esențiale peste deosebirile aparente, să fie şi ele înfățişate printr-o serie de lucrări, rezultate în parte şi din lecțiile mele la Universitate, care vor începe să apară, cum se va vedea, numai din 1921.

Cum se refăcea totul în Europa, anume cauze, ale noastre şi ale aliaților noştri prezenți şi viitori, ale neamurilor cu care aveam a lucra poate împreună, se impuneau atenției istoricului. Făcusem, la Institutul sud-est european, unde cîndva tratasem şi istoria literaturii bizantine, pe care însă n-am redactat-o, un şir de lecții despre Albania şi poporul albanez: o cărticică în care puneam esența acestui curs stenografiat, dar rămas inedit, a fost publicată, în limba franceză, încă din 1919, aducînd oarecare folos unei propagande pentru întemeierea statului unei națiuni cu atîtea raporturi de spre noi, şi mi s-a promis de albanezi o căsuță pe malul Adriaticei, care se va ridica poate pe locul dăruit mie pe urmă, la Santi Quaranta, de regele național al acestei țeri chemate la viață. Pentru românii macedoneni [...] am redactat în româneşte şi în franțuzeşte o istorie a lor, tipărită cu cheltuiala unui negustor bucureştean. Într-un articol dat revistei suedeze celei mai importante recomandam o Albanie liberă care, în lipsa de oameni, ar fi întrebuințat vitalitatea admirabilă a aromânilor noştri, noua viață pe coasta balcanică a mării venețiene avînd să se dezvolte supt un patronaj italian care n-ar degenera în exploatare ca acea austriacă, nici în tendința de sclavie şi deznaționalizare. Cum Dobrogea era încă în discuție, am strîns tot ce putea să sprijine dreptul nostru asupra ei, adăugind la cărticica din Iaşi, pe care d. Bezdechi, refugiat în Copenhaga, o tradusese în limba daneză: mărturiile din volumul La Dobrogea Roumaine. În Drepturile românilor asupra teritoriului lor național reuneam argumentele pentru stabilirea noilor granițí, şi în cuvîntarea ținută la Academie înaintea misiunii franceze căutam să fixez pentru noi un rol onorabil în viața generală a latinității.

Cartea de sinteză scrisă la Iaşi pentru librăria Hachette şi dictată apoi prietenului meu Stahl zăbovea. Librăria franceză, foarte îmbulzită, cerea o reducere de text care nu se putea acorda. Bancherul Blank, pe care-l preocupau atunci chestii culturale, ca întemeierea unui teatru popular, condus de mine, care a pierit, după lungi sforțări, pentru că n-a fost înțeles, dar nu fără să reveleze artişti ca un Calboreanu, un Finți, o Piacentini, a oferit tipărirea integrală a acestei Histoire des Roumains et de leur civilisation care, din nenorocire, a fost lucrată la Paris prin îngrijirea bizarului româno-francez Adrien Le Corbeau, fără corectura mea, şi în sama cutărui funcționar al unei case de editură, incapabil de a o răspîndi în ajunul falimentului său. O nouă ediție a fost dată apoi în tipografia cumpărată la Viena de d. Blank. Pentru unele suflete bune am apărut imediat ca naționalistul trădător pe care-l cumpărase Banca, – şi nu-mi rezervasem măcar drepturi de autor... Calomnia scîrboasă a fost strigată şi în Cameră şi colportată prin ziare care nu se dau înapoi de la nici o mişelie iar pedeapsa

prin justiție nu se poate căpăta la noi. Apoi lecțiile de la Şcoala superioară de război asupra călătorilor la noi au format trei volume care, acestea, întru cîtva cetite, vor apărea şi într-o a doua ediție.

La această operă ştiințifică se adăugeau două încercări noi de a învia în formă dramatică trecutul nostru: Constantin Brîncoveanu şi Cantemir Bătrînul; numai cea din urmă s-a reprezintat întreagă, la 1931, în Cluj.

Unele din lucrările pe care le adusesem în manuscript de la Iaşi au fost tipărite de Academia Română, în depozitul căreia, destul de vast ca să nu fie o nevoie de a vinde cărțile, intrară pentru a rămînea. Finanțele Academiei se refăcuseră puțin, după ce, la început, ele nu erau în stare să susție nici publicarea memoriilor cetite în şedință publică, aşa încît în biata mea Revistă istorică, apărută pe cea mai mizerabilă din hîrtiile de după război, au ieşit nu numai comunicațiile mele, dar şi acelea ale lui Dimitrie Onciul şi Pârvan.

În Academie era greu să se revie la atmosfera aşa de necesară pentru lucrul dinainte de război sau, mai exact: dinaintea osebirilor de păreri din timpul neutralității, cînd mi-a trebuit oarecare trudă ca să aduc alegerea părintelui Lupaş şi premierea cărții „dezertorului" Tăslăuanu despre însăşi „dezertarea" lui. Nu numai că se ținuseră, cu cei rămaşi în Bucureşti, şedințe, supt ochii şi cu îngăduința, compromițătoare, a celor cari îngăduiseră pe bulgari să prade biblioteca, trimețînd un mare număr de manuscripte – cele mai bune erau însă în Rusia – la Sofia, dar cîte unul participase la ospețele oferite de germani şi Ministeriul străinilor cuprinsese, pe lîngă cineva pe care moartea îl culesese prea devreme, pe harnicul naturalist, organizator al unui admirabil muzeu de zoologie, Grigore Antipa, care se înfățişa totuşi, şi va continua să se înfățişeze, ca prietenul personal, ca intimul regelui Ferdinand.

O lămurire de la început ar fi fost poate folositoare pentru viitor, permițînd acea activitate solidară cu care de atîția ani de zile, după dispariția clicilor Tocilescu, Hasdeu, Maiorescu, veşnic în luptă între ele, ne deprinseserăm. M-am mulțămit însă cu cîteva ciocniri care trebuiau să înştiințeze că prezența în aceeaşi societate nu înseamnă, nu poate să însemne vreodată şi relații personale. Aceia contra cărora putea să se ridice acuzarea din punctul de vedere al credinței față de nația lor şi al demnității personale s-au arătat, de altfel, dispuşi a primi orice mustrare pentru trecutul la care luaseră parte, mergînd şi pînă la prezintarea unor memorii pentru dezvinovățirea care, față de absoluta evidență a faptelor, era de altminterea imposibilă. N-au trecut decît puțini ani şi tot d. Antipa s-a făcut – pe baza actelor propriei sale administrații, de hrănitor devotat al stăpînilor străini – procurorul național contra păcatelor acelora, într-o lucrare plină şi de competență şi de talent, şi o altă scriere a aceluiaşi, dreaptă în concluziile ei, prezenta un program întreg pentru munca unei Românii unite la a cărei întemeiere contribuise în lagărul duşmanului. Acelaşi grup, care-şi păstrează toată solidaritatea, aproape francmasonică, a propus candidatura ca membru corespondent a fostului prefect de poliție al ocupației, profesorul Tzigara-Samurcaş, care făcea sforțările cele mai cutezătoare pentru a i se

ierta neîngăduita atitudine, dar bilele negre covîrşitoare au arătat că, fără a se putea înlătura intrigile, necontenit în acțiune, spiritul rău nu va ajunge, măcar supt raportul național, să domine o societate întemeiată cu scopuri de un neted iredentism şi de oameni cari erau absolut drepți față de aspirațiile neamului lor.

Curățirea, care ar fi servit atîta la pregătirea morală a unei generații ce se anunța foarte tulbure, fusese împiedecată şi de uimitoarea toleranță față de vinovați, de tendința nenorocită de a face să treacă înaintea oricărui criteriu superior înrudirea, prietenia, relațiile de afaceri obişnuite, ceea ce a adus foarte răpede indiferența etică de care suferim aşa de mult şi astăzi. Numai furtunosul polemist Pamfil Şeicaru, care va deveni în curînd unul dintre cei mai mari ziarişti ai noştri, a stat cu sabia în mînă înaintea fostului polițai german. În jurul lui Constantin Stere, care se va ascunde un moment într-un sanatoriu elvețian ca să se întoarcă sfidător, cu o rară îndrăzneală, pretinzînd să întemeieze cu programul insomniilor sale noua democrație românească şi s-o conducă, deşi se tîrîse la picioarele atotputernicului Marghiloman, se forma un cerc politic de admiratori [...].

În această atmosferă de nehotărîre s-au făcut alegerile, de altfel cu totul liniştite, şi rezultatul lor a fost uimitor, cu totul deosebit de ce speraseră liberalii, cari se credeau pentru totdeauna înstăpîniți pe țara „creată" de dînşii.

Ura contra vechilor practici ale politicii româneşti pe care, cu voie sau fără voie, ei le întrupau, a făcut ca voturile să cadă numeroase pentru oricine anunța o politică nouă. Amicii mei au avut un neaşteptat succes, putînd forma astfel un grup important în Camera deputaților. Dar, cum cel care striga mai mult împotriva trecutului şi care prezintă mai încîntătoare miraje de viitor, fără ca personal să i se poată aduce înainte vreo greşeală, era încunjurat de mai multă simpatie de către un popor care trecuse prin cele mai teribile suferinți, cum în Muntenia ocupanții duseseră, timp de peste doi ani, o înverşunată campanie contra „autorilor nenorocirii publice", s-a putut strînge împreună un bizar conglomerat de nemulțămiți şi de ambițioşi, de politiciani schimbați de piele şi de aspiranți la onoruri, pe cari i-a acoperit cămaşa simbolică a învățătorului Mihalache, devenind un partid social, al unei țeranimi pe care mulți dintre dînşii n-o cunoscuseră decît prin pledarea proceselor de la sate. În față, formînd trei cercuri închise, dezorientați şi bănuitori, stăteau reprezintanții provinciilor liberate sau reunite şi, între dînşii, ardelenii, deşi înduşmăniți confesional, aspirau, pe temeiul că ei reprezintă Occidentul pur şi „democratic", față de un Orient „bizantin", „grecesc", plin de o intolerabilă demoralizare, la conducerea exclusivă a țerii, noi ceştilalți avînd numai posibilitatea, aproape chiar datoria de a ne înscrie în „partidul regnicolar", al cărui club îl împlîntaseră la Bucureşti. Un om cu privirea de oțel şi inima de piatră, un mag al misterului politic dibaci întreținut asupra unei insuficiențe personale pe care ştia aşa de bine s-o ascundă, avocatul Iuliu Maniu nemeş sălăjean, cu cultură exclusiv maghiară, catolic de convingere, era căpetenia indicată a acestei nemărgenite şi necruțătoare ambiții.

Nu e aici locul să repet ce am spus în Supt trei regi despre ceea ce s-a întîmplat în acel moment pentru a aduce surprinderea – întîmpinată de o duşmănie furioasă, gata a întrebuința orice armă, a beneficiarilor puterii din care, ca mîndrie şi ca venituri, trăiseră —, care era un guvern de caracter cu totul nou, avînd o misiune de adînci reforme neted caracterizată. Dar cum, în acea carte de istorie, după putință impersonală, nu s-a notat din truda mea şi gîndul meu decît ce era absolut necesar pentru înțelegerea evenimentelor, şi alte lucruri sînt de spus aici, unde e vorba de evoluția unei cugetări pe care împrejurările o aduseseră şi în domeniul politicii active.

M-am găsit deodată în situația pe care proiectul de tratat, întovărăşit de o aspră morală, părăsită apoi, pusese o țară plină de o îndreptățită mîndrie în fața unei lumi în mare parte necunoscute. Ştiam eu bine, dintr-o aşa de lungă experiență ce sînt liberalii, toți liberalii, al căror magnific şef, din ce în ce mai pierdut în admirația propriului său geniu, n-a binevoit să apară un singur moment în acest vulg parlamentar pe care-l dăduse ingratitudinea nației, şi nu voi fi cruțat de cele mai ascuțite şi uneori, lucru de mirare la oameni altfel supțiri în viața lor particulară, de cele mai brutale atacuri. Ca o tabără gata de război, ştiind de unde va veni, orice ar fi să fie, o victorie nelipsită, stăteau cei o sută de deputați, în partea dreaptă a sălii Ateneului unde, palatul propriu nefiind încă reparat, îşi ținea şedințele Adunarea Deputaților: nu s-ar fi crezut ce bătăios liberal de cea mai pură speță era, alături de d. Duca, nervos ca totdeauna, fostul junimist, de cea mai profundă convingere, Pangrati! Pe lîngă acest clan, de o perfectă disciplină, care se arunca întreg, ca un singur om, asupra adversarului, folosind tot învățămîntul unei aşa de lungi practice, socialiştii, în frunte cu un primitiv de la Iaşi şi cu vesela cravată roşie a plăpumarului Cristescu, pe care aşa de răpede l-am domolit măgulindu-l, pînă într-atîta că stătea paşnic să-şi aştepte rîndul, erau ca mieluşeii lui Dumnezeu înfipți într-o păşune grasă.

Ardelenii stăteau în continuă atitudine de observație, urmînd exemplul „şefului” şi, cum, la început, preşedinte a fost d. Vaida, care se instala ca un conducător de Reichsrat vienez, cu toată solemnitatea, pornirea zgomotoasă a temperamentului care-i stă scris şi în figura frumoasă, ochioasă şi mustăcioasă lipsea ca să animeze această mulțime patriarhală de preoți, de avocați din centre mici, de medici cu clientelă modestă, de profesori pentru cari multă vreme Bucureştii fuseseră un Ierusalim unde, în templul lui Solomon, nu e cuviincios să se facă zgomot. Toate figurile mie de mult cunoscute erau acolo, şi cu Nicolae Bălan de la Sibiu, porumbelul blond aducînd prin văzduh la Iaşi solia că Ardealul îndrăzneşte a se cere liberat. Corectul grup de bucovineni n-avea încă nici coeziune, nici şef, Flondor, legat de d. Averescu şi de Take Ionescu, devenit deci al treilea în troiță, deşi se credea, în calitatea sa de Ritter, cel dintîi, fiind în afară de această primă adunare a României unite. Basarabenii erau oameni de la sate, fără boierii lor, cari rămăseseră afară chiar cînd puteau înfățişa merite ca ale lui Herța, figură de persan bărbos supt un cilindru de rabin făcător de minuni, sau ale discretului cărturar şi adunător de cărți şi documente Gore; încunjurat de respectul tuturora pentru o lungă şi

largă operă de „everget”, național, bătrînul Stroescu, de fapt pătruns de ideile mistice ale literaturii ruseşti, ca şi tolstoianul Alexandri, care ne lipsea, se bucura de respectul tuturora, dar nu era capabil să dea nici într-o privință direcția; domnul Ciugureanu se dovedea străin de orice adevărată activitate politică, şi numai ochii vii în fața de zîmbitoare lună plină a domnului Inculeț, ales şi la Academie ca reprezintant al ținutului său, destăinuia psihologilor fibra de dibace umblare cu oamenii pe care o ascundea această prietenie deschisă tuturora, această măruntă elocvență, iute, aproape şoptită, în anecdotele ruseşti ale căreia se ascundea atîta maliție.

Cu cine te puteai înțelege mai greu, în ciuda relațiilor personale cu unii dintre dînşii, erau țerăniştii. D. Mihalache venise la prima redacție a mea în Bucureşti, la tipografia vechiului meu şef de ateliere Nicolae Stroilă care, editor din prietenie al acestei cărți, era menit să ajungă un mare industriaş, şi-mi desfăcuse înaintea ochilor un vast program de clasă. Mărturisesc că n-am prevăzut viitorul cînd i-am spus, scurt, după ce înainte de război îl lămurisem în chestia luptei de clasă, inacceptabilă pentru mine, printr-un articol în Neamul românesc, că încercarea sa politică nu poate reuşi, orice agitație democratică, ba cu forțe mai slabe decît aceea pe care ştiam că o desfăşurasem eu, fiind menită unui răpede faliment; nu mă gîndeam ce uşor îi va fi să culeagă poamele din copac, suit pe acela care n-a ajuns el însuşi să atingă coama zidului! Iar cînd d. Virgil Madgearu, în redacția mea definitivă, şi-a întins teribila falcă voluntară către mine, cerîndu-mi solidarizarea cu un protest privitor la alegeri, l-am întrebat în ce calitate vine şi de ce partid îmi vorbeşte: n-am gîcit că acel care-mi stătea palid şi ciudos înainte va fi Robespierre-ul sigur de sine al unui iacobinism învingător.

În ce priveşte pe electricul domn Iunian, care va fi apoi „restauratorul” unei regalități, şi pe d. dr. Lupu, menit să ajungă cel mai focos dintre tribuni, nu se simțea, la începutul unei activități parlamentare a cărei scurtime n-o bănuiam, prezența lor în această lume învălmăşită dar cu cele mai bune dispoziții în fond, care ar fi putut să inaugureze o viață cu totul nouă, plină de conflicte, desigur, dar capabilă de neaşteptate revelații, a României.

Deocamdată, mai vie era pornirea de ură contra liberalilor din partea aglomerației săteşti care, în anume momente, pornea cu un urlet furios spre băncile din dreapta unde, supt conducerea dlui Duca, un muget de aceeaşi extensiune îi răspundea imediat.

Dar Aliații grăbeau, liberalii, retraşi de la putere, rămîneau în atitudinea celui mai absolut refuz, guvernul de generali nu făcea decît să-i urmeze în această tăgăduire, şi se adăugea pasiunea antisemită a prietenilor mei Cuza şi Şumuleanu, plus mesianismul cu cojoc al dlui Zelea Codreanu, care simțea că de la opinia sa atîrnă pacea Europei [...]. Şi totuşi trebuiau două lucruri, şi anume, fără cea mai mică zăbavă: un guvern, întîi, şi, cu el, iscălirea tratatului, aşa cum era, cu tot ce cuprindea într-însul, cu partea care ne folosea şi cu cealaltă care nu era să se execute niciodată, cum a fost, de la început, chiar înainte de a consulta pe însărcinatul de afaceri al Franței, prietenosul tînăr Cambon, convingerea mea adîncă.

Pentru întîia oară am văzut şi noi, cei din ţara veche, ce înseamnă o pertractare ardeleană, după cea mai sigură reţetă blăjeană. Într-un cadru potrivit, salonul bunului d. Popovici, trei seri de-a rîndul s-a ventilat, mai cu înţepăturile dlui Cuza, mai cu glumele dlui Inculeţ, mai cu legănatul în şezlong al d-lui Bontescu, mai cu semnele din sprîncene ale dlui Maniu, chestia, esenţială, ce sîntem noi. Eu credeam că trebuie să fim baza pentru un nou regim, indispensabil; după multă trudă, şeful ardelenilor a admis că „am putea să fim una". A trebuit, într-un tîrziu, după miezul nopţii din noaptea a treia, să amintesc că eu am o ocupaţie şi că ori se ajunge la un rezultat ori sînt silit a nu mai participa la discuţii care înaintau aşa de puţin. Atunci în fine d. Maniu, înaintînd ca la moarte, a consimţit să puie iscălitura sa pe actul de constituire a „blocului".

Pentru ca acesta, care a făcut prim-ministru pe d. Vaida, regele Ferdinand explicîndu-mi că un ardelean trebuie să fie în frunte cît se discută la Paris despre Ardeal, să fie o adevărată forţă, ar fi trebuit două exclusivisme mai puţin: al ardelenilor şi al ţărăniştilor, cari nu se dădeau minaţi la puterea pe care ar fi împărţit-o cu alţii, a căror gheară întinsă o simţeau şi, apoi, acea putinţă de lucru împreună care nu vine decît sau dintr-o lungă obişnuinţă, însufleţită de sentimente adevărate, sau dintr-unul din acele entuziasme nobile, generoase, care fac să se treacă peste orice interes şi să se uite orice amintire. Ambele condiţii lipseau.

O simţeam cînd îmi interzisesem mie orice amestec într-o răsplată reclamată de atîţia nerăbdători şi, afară de grupul Cuza, prietenii mei mă urmau. Dacă totuşi am trecut peste această hotărîre şi am luat prezidenţia Camerei, a fost ca o protestare contra loviturii, de închipuită iibăcie dar, de fapt, de o neînchipuită naivitate, a ardelenilor cari, dînd Internele generalului Averescu, fără a mai întreba celelalte grupe din „bloc", credeau că pot imobiliza pe omul înzeit de foştii lui ostaşi – lucru pe care nu l-am înţeles îndeajuns, sufletul popular avînd totdeauna tainele sale neaşteptate – şi a se folosi dincoace de Carpaţi de o astfel de popularitate, zădărnicind în acelaşi timp uneltirile dlui Goga, al cărui suflet, răpit unei nobile poezii, era mînat furtunos către ţinte politice pentru care se credea menit înainte de toate şi unde nu putea îngădui să ajungă oameni de la el, cari nu crezuseră şi dînşii în necesitatea unităţii naţionale.

D. Vaida trecînd în fruntea Guvernului, locul de preşedinte al Camerei era liber. N-am ascultat de nici o sugestie cînd m-am gîndit a candida, ceea ce mi se părea şi o afirmaţie că în cultura fără caracter de provincie şi de grupare politică trebuie căutat simbolul Adunării chemate să proclame unirea provinciilor româneşti. Mirosul fin al organizaţiei „regnicolare" a dlui Maniu a prin imediat această intenţie, pe care de la început au aprobat-o, fără interes, domnul Inculeţ şi basarabenii săi, sufletele cele mai sincere din toată Adunarea, eu însumi, ales la Orhei, după cererea telegrafică a domnului Inculeţ, fiind prin aceasta legat de colţul acestor oameni de inimă. S-au prezintat, deci, la mine doi tineri, unul, d. Savu, adjutant al şefului său, ca să mă întrebe, oficial şi solemn, dacă am asemenea gînduri, şi le-am răspuns că nu înţeleg cu ce drept mi se cere samă. A doua zi de altfel, în

fața redacției mele, viitorul mitropolit Bălan mi-a spus cu franchețǎ că prea puțini vor fi ardelenii cari mă vor vota contra distinsului cărturar Vasile Goldiş, desemnat de partidul său. Cu țărăniştii, ca şi cu puținii bucovineni, n-am avut nici un schimb de vederi.

După-amiazi, totul fiind aranjat pentru candidatura dlui Goldiş, deşi acesta, izbutind, n-ar fi oprit lovitura pe care nu se putea să n-o încerce un ministru de interne stăpîn pe sufletele populare, care nu avea în Parlament decît vreo doi reprezintanți, aleşi şi aceia de pe urma indisciplinii lor, m-am ridicat din bancă şi mi-am pus candidatura, pentru care prietenii basarabeni pregătiseră buletinele şi, ele fiind de o altă coloare decît ale guvernului, controlul era uşor.

Vicepreşedintele, pe atunci unul din cei mai credincioşi amici ai mei, bătrînul general Marcu din Craiova, a început numărarea buletinelor, în care multă vreme d. Goldiş părea că păstrează întîietatea. În fundul urnei însă cîteva zeci de voturi au fost pentru mine. De la tribună, cetind rîndurile răpede înseilate cu creionul, anunțam hotărîrea mea de a apăra contra oricărei intrigi existența Parlamentului a cărui majoritate mă alesese. Peste cîteva momente, generalul Averescu, care mă ascultase cu o lucire de mînie în ochii reci, impenetrabili, din lunga față palidă, demisiona supt cuvînt că i se adusese de noul preşedinte al Camerei o jignire pe care n-o putea tolera. De fapt, era zădărnicirea unui plan, care venea poate de la infernala viclenie a lui Brătianu, dar poate, printr-însul, de la regele, hotărît să termine cu o Adunare de o rară independență, a cării acțiune îi părea primejdios de incalculabilă...

Din acel moment, întreaga răspundere pentru situația pe care o crease alegerea şi declarația mea cădea asupră-mi, şi mi-am dat samă de primejdia deasupra căreia, în fiecare moment, călcam.

Prima şi cea mai mare greutate a ceea ce ar fi putut să fie nu o umplutură sau un incident, ci pornirea marii opere de reforme, atît de mult aşteptate şi, în acest moment, de cea mai urgentă nevoie, venea din nedeprinderea la lucru a ardelenilor, obişnuiți să răstoarne şi încătuşați în formulele abstracte, de secole uzate, ale ideologiei universitare ungureşti, de care era pătruns, pînă la ultima celulă a organismului său, şeful însuşi. Artişti în lungile discuții, pe care le iscodise regimul austriac ca să înşele pornirea de luptă, avîntul spre viață al supuşilor săi, ei îşi găseau deplina mulțămire în această zădarnică irosire de vitalitate. Şi totul se făcea în cel mai absolut mister, cu straşnica frică nu cumva să se audă ceva în afară şi astfel toată partida să fie pierdută, acea partidă pe care d. Maniu şi-o rezerva pentru sine, „fratele Alexandru” fiind numai vedeta scoasă înainte ca să se vadă din ce parte vin gloanțele. Nu era lene, în adevăratul înțeles al cuvîntului, nici acel orientalism de care ei se scuturau cu indignare, nu era numai provincialismul care, îndată ce e vorba de ceva peste umbra clopotniței, se sperie şi se trage înapoi, nu era numai metoda culoarelor de mînăstire iezuită, care sînt aşa de întunecoase, încît ca să eviți primejdia trebuie să mergi răzînd necontenit zidurile, ci era ca un fel de paralizie totală, rezultată din comprimarea de veacuri care anchilozase toate legăturile, ceea ce era de altminterea comun cu bucovinenii, dibaci înfăşurați un secol întreg de administrația austriacă [...].

Energia neadormită, veşnic uneltind contra vechilor duşmani, „măgarii de pe Vezuviu”, în partidul cărora era şi nu era, se găsea la d. Goga, al cărui mare discurs s-a făcut mult aşteptat pentru ca rezultatul să fie aiul – învinsul momentan, de propria-i slăbiciune, rămînînd gata să încerce din nou, de oricîte ori, cum o arăta şi figura, aşa de deosebită de cea de odinioară, ochii albaştri, în fața care-şi pierduse frăgezimea, avînd acum licăriri de răutate şi trupul mărunt înțepenindu-se în atitudini de provocare. Simț practic era la singurul ardelean care cunoştea bine, supt toate raporturile, lumea de dincoace, unde trăise multă vreme, şi care era doritor să însemne prin ceva real trecerea sa la ministerul care-i fusese încredințat. Pe d. Mihai Popovici, fiul unui mare bogătaş braşovean şi student al Universității din Viena, unde-şi cîştigase frumoase cunoştinți, îl întîlnisem de mai multe ori şi eram izbit de siguranța cu care discuta cele mai grele probleme şi enunța soluții care i se păreau realizabile. Făcuse războiul la noi, ca ofițer, în deosebire de refugiații cari se uitau cu ocheanul la front, şi fusese astfel străbătut, el singur, de toate sentimentele noastre. Nouă ne era un camarad, un om din lumea noastră şi în general un om de lume. Frumos încă, elegant, deprins a vorbi cu femeile, ducînd reputația unui om cu trecere în toate categoriile din societate, el mai avea şi marele avantaj de a fi, deşi mai tînăr, unchiul dlui Vaida şi un unchi foarte consultat şi adesea ascultat: nu o dată am avut impresia că, în tabăra ardeleană, dacă d. Maniu oficiază rituri secrete într-un colț al altarului impenetrabil, acela care trage sforile în naos este juristul vienez cu veche reşedință la Bucureşti.

Dlui Popovici i s-au datorit cîteva din măsurile de oportunitate care s-au luat, şi nu era lucru uşor cînd mai dăinuia, din îndărătnica voință a dlui Maniu şi a consiliului său dirigent, granița economică, monetară, aproape administrativă şi politică, între Ardeal şi părțile de dincoace. Supt ministerul său s-a început ştampilarea, aşa de tîrzie, a coroanelor, scăzute la jumătate din valoarea leului şi, din nenorocire, mulțămită unei îngrozitoare conrupții, continuu alimentate cu noile transporturi pe care le trimetea Ungariei. Exemplul Serbiei n-a fost urmat, şi aceasta ne-a adus mari pagube.

Între ardeleni nu se putea găsi un ministru de interne care să-şi ia răspunderea situației după plecarea generalului Averescu [...]. Ca un fel de pedeapsă fiindcă am făcut să se piardă omul popular, ca şi cum el ar fi fost dispus să lucreze pentru alții, mi s-a impus de preşedintele Consiliului pe care-l puteai vedea în pat, după obişnuitele conversații nocturne fără scop, pe la ceasurile unsprezece dimineața – şi în ce timpuri! – să-i găsesc „om în loc“.

L-am găsit – da, eu, numai eu, cu toate injurioasele denegări care mi s-au opus pe urmă – în persoana doctorului Lupu. Nu era pentru mine un prieten, şi în Camerele liberale n-avusem măcar legături cu acest corifeu al tineretului majoritar, pe care-l puteam prețui numai prin inteligenta bunătate cu care cruțase şi împăcase pe țeranii săi fălcieni pe vremea răscoalelor din 1907. Dar energia, puterea de muncă se desfăceau la prima vedere din figura roşie cu falca proeminentă, cu ochii mînioşi de adevărat lup ieşit în margenea pădurii, şi bănuiam la fiul preotului din Arsura un suflet generos față de cei mici, ceea ce-i putea da o elocvență specială, aşa de prețioasă în asemenea momente; că era

urmărit de pasiunea vitrinei era un mic, foarte mic păcat față de aceste hotărî toare însuşiri. Dialogul cu d. Vaida în privința „doctorului" s-a desfăşurat astfel:"Mă rog, eu nu-l cunosc pe d. doctor Lupu. Îl iei d-ta pe garanție? – Îl iau".

Dr. Lupu era un om potrivit cu situația, aşa de grea, din acel moment. Trecutul lui de prefect la 1907 îl arătase, cum am spus, milos față de mulțimile revoltate şi capabil de a găsi cuvîntul prin care furia lor se potoleşte; timpul petrecut în America îl ținuse în contact cu o civilizație în adevăr democratică, față de care pornirile de răsturnare n-aveau ascuțiş; în fond, foarte tradiționalist, prin legăturile cu satul său, prin pietatea față de părinți, el dădea celor de stînga înfățişările liniştitoare, ale unui prieten, rămînînd destul de monarhist pentru a servi un rege, destul de „burghez" pentru a apăra credincios vechea societate; activ pînă la neastîmpăr, el era să fie un ministru care lucrează pretutindeni, direct. În sfîrşit, rupt de la liberali şi atacat de dînşii, felul cum se răpezea la foştii lui prieteni arăta că regimul putea să cîştige într-însul un nou şi prețios aliat. Doctorul avea şi idei de realizat într-o tovărăşie unde ce lipsea mai mult era un program, pe care, de altfel, nimeni nu-l schițase, fiindcă însăşi alcătuirea Ministeriului fusese o surprindere.

Astfel constituit, la Război cu elegantul general Răşcanu, om al regelui, gata, cum s-a dovedit, să treacă imediat, la un semn al Suveranului, în altă formațiune – şi se introducea astfel sistemul, nenorocit, al departamentelor rezervate ca o garanție a Coroanei față de miniştrii pe cari nu-i voise şi nu-i simpatiza —, Ministeriul avea înaintea sa o sumă de foarte grele sarcini, şi astăzi, cînd s-a creat o perspectivă şi sînt atîția termeni de comparație, nu se mai poate păstra față de dînsul, ca şi față de Parlamentul de la 1919—1920, judecata pe care au rostit-o îndată după căderea lor oameni interesați şi plini de patimă, aşa încît avea dreptate exponentul literar al unei generații dezorientate şi iubitoare de crudități, d. Arghezi, cînd, abia liberat, prin intervenția mea, din închisoarea unde-l dusese colaborarea la gazetele ocupanților, îmi oferea, fără îndoială din absolută convingere, să apere, să glorifice regimul care plecase [...].

Căci ce trebuia mai mult în acest moment, cu tot ce clocotea în țară, cu tot ce se pregătea în jurul ei, era afirmarea autorității. Aceasta s-a făcut, şi în Cameră şi Senat, şi în afară de dînsele.

E un adevăr incontestabil că în acele cîteva luni pe care ni le-a îngăduit intriga partidelor înlăturate şi veşnica temere, continua nesiguranță, de sine şi de alții, a regelui Ferdinand, Camerele, şi mai ales a deputaților, unde se puteau prevedea încăierările pasiunilor şi intereselor, au păstrat o demnitate care a putut impune reprezintanților, nesiguri de ce-i aştepta, ai minorităților naționale. N-am îngăduit, cu simțul de ordine al vechiului profesor, nici unul din acele scandaluri care au dezonorat aşa de adeseori şedințile adunărilor ce au urmat. Ziarul lui Marghiloman, care a putut astfel să se explice față de Ion Brătianu, amintindu-i chiar anume întîlniri secrete prin culoare de hoteluri în timpul neutralității şi ajungînd a culege şi aplauze pentru cît bine putuse face şi el, vorbea chiar de"Pherekydele mai tînăr" care avea conducerea Camerei. Şedința s-a ridicat ori de cîte ori pornea

furtuna, aşa încît de la o vreme ea nu s-a mai produs, cu oameni gata totuşi să se înşface de piept; între cei mai cuminți erau socialiştii, de cari aşa de mult se temuseră sufletele sfioase. I s-a întîmplat şi dlui Duca să fie chemat la ordine pentru că pusese la îndoială „facultățile auditive" ale unui preşedinte care auzea foarte bine şi în mijlocul tumulturilor artificiale, deşi lucra ca la biroul său de acasă, făcîndu-şi corecturile şi scriindu-şi articolele. Străinii cari au venit, poate cu anume îndoială, să vadă țara cea nouă, au fost primiți aşa încît n-au putut pleca decît cu idei bune despre viața parlamentară care [se] reluase.

Adunasem la prezidenție pe reprezentanții tuturor partidelor, claselor şi naționalităților, cari, aceştia din urmă, aveau voie, cînd nu ştiau româneşte, să mi se adreseze în limba lor mie, care dădeam traducerea. [...] Îi mai pofteam pe cei de samă la excursii menite să arate arta şi tradițiile noastre de cultură şi, ducîndu-i la Cotroceni, îi puneam înaintea farmecului reginei.

În afară, locurile de prefecți şi primari, rezervate, pentru provinciile alipite, grupărilor politice de acolo, care-şi luau ele răspunderea – şi n-au fost numiri prea rele, au fost împărțite pentru Vechiul Regat între țărănişti, oamenii drului Lupu şi naționaliştii mei, cari au avut mai mult de zece județe, şi pot spune cu mîndrie că prietenii aceştia de mulți ani de zile n-au lăsat nici o nemulțămire, dovedind că aceste funcțiuni se pot ocupa şi cu bunătate şi cinste desăvîrşită. S-a purtat, în vremuri aşa de grele, grija aprovizionării, din ce aveam, din ce n-aveam, cu concursul devotat al armatei. Iar, în ce priveşte temuta stradă a Capitalei, ne-am înțeles ca demonstrațiile să fie îngăduite, dar supravegheate de aproape, pînă ce oamenii se vor obosi de aceste continue drumuri fără scop. Aşa s-a şi întîmplat în scurtă vreme şi generalul Nicoleanu, excelent prefect al poliției, tocmai prin calmul său şi buna sa dispoziție, mi-a explicat marele rol pe care l-au avut în această politică, femeile, doritoare să-şi ție cît mai mult bărbații acasă.

Drul Lupu pregătise un proiect de lege al chiriilor, în care erau şi măsuri foarte îndrăznețe; el ar fi putut să fie foarte uşor corectat şi ar fi adus altă soluție a acestei grave probleme decît aceea a continuelor moratorii, determinate de grija meschină de a nu supăra prea mult pe nimeni. Iar, în ce priveşte chestia agrară, pentru care era acum exemplul basarabean, proiectul dlui Mihalache, care din nenorocire n-a înțeles că astfel de măsuri nu se iau cu nesfîrşite zăbăvi de consultări sovietice, sunînd clopotele indiscreției şi ale reclamei, pentru a înştiința pe neapărații adversari şi a-i lăsa să se coalizeze, pentru a presa asupra Palatului tuturor aprehensiunilor, ar fi tăiat încă de atunci discuții pe atît de vane, în fond, pe cît de periculoase.

Toate aceste măsuri sau pregătiri de măsuri s-au luat însă după lunga vacanță de iarnă, după inaugurarea la Cluj, de rege, care părea mulțămit de acțiunea guvernului – dar erau aşa de scurte mulțămirile şi aşa de puțin solide asigurările acestui om aşa de bun, dar aşa de impresionabil —, a Universității naționale, cu participarea miniştrilor străini, expuşi însă la unele discursuri, ca al lui Pangrati, care de-a dreptul îi ofensau – totuşi cel mai frumos moment din timpul ce ne-a fost îngăduit,

şi am putut constata eu însumi că, dacă ungurii se ţineau deoparte, între saşi, pe cari i-am cercetat la Sibiu şi în împrejurimi, erau datoritele sentimente de respect faţă de stat, de simpatie faţă de naţia dominantă.

La început însă guvernul nu arăta că ar putea să se mişte: d. Maniu rămînea ca un semn de întrebare cu guler înalt şi pantaloni călcaţi pe muche, sfinx desigur, dar care nu avuse de fapt niciodată altă taină decît a nesiguranţei ochilor verzi-palizi deasupra nasului vulgar învrîstat cu vine multicolore; voia şi nu voia deşi, în ce-l priveşte personal, cu dorinţa de a vedea cum se îneacă „fratele Alexandru", ştia foarte bine ce voia. Iar d. Vaida, pe care-l interesează înainte de toate atitudinea şi gestul şi care se credea plătit cu frumosul program rostit cu talent şi autoritate, prezida mai stăpînit decît cum a dovedit pe urmă că poate, din capul băncii ministeriale, unde făcea o frumoasă figură. Cum adunasem majorităţile pentru a cere să li se dea de lucru şi altceva decît votările de episcopi cari, bineînţeles, pentru Ardeal ca şi pentru ce se află în afară de Ardeal, trebuiau să fie ardeleni – ce s-a supărat preotul Saftu din Braşov, puţintel compromis faţă de nemţi, că nu i s-a dat Scaunul de la Rîmnic! – d. Vaida s-a suit la tribună ca să declare că, din moment ce e în divergenţă cu mine, nu-i rămîne decît să tragă toate consecinţile.

Cu ţerăniştii, aşa cum erau, se putea merge înainte, bucovinenii se prezintau disciplinaţi, iar basarabenii erau o aşa de bună pîne de moldoveni după moda veche, chiar cînd părintele Guciujna, cooperatistul, om cu idei „democratice" foarte marcat ruseşti, declara că el nu poate vota pentru părintele Miron de la Caransebeş ca Mitropolit Primat – şi nu era măcar, ca pentru locul de la Sibiu, unde candida şi clericul Roşca împotriva profesorului Bălan, un alt candidat! —, decît după ce se va întoarce acasă şi va chema întreaga preoţime de acolo ca să-şi manifeste voinţa. Cu ardelenii însă era peste măsură de greu.

Unde nu se întîlnea nesiguranţa şi îndemnul la nesfîrşite, catastrofale discuţii, unde nu erau ambiţii nesatisfăcute şi care nu puteau satisface! Primul ministru, întovărăşit de o întreagă suită, căci o măreţie ungurească servea totdeauna de model, plecase în străinătate – de unde nu l-am mai putut readuce, cu toate desperatele mele telegrame [...] D. Ciceo Pop fusese lăsat în loc şi, cu formidabilul său aspect, cu puternicul său volum de voce, cu mentalitatea sa populară, din care nu lipsea întîmplător şi un umor care înseninează atmosfera, făcea bine la locul său; anume scăpătări dintr-un trecut mai depărtat, pe care duşmanii le-au şi ridicat în Adunare, se compensaseră prin marile servicii de energică deciziune pe care le adusese cauzei naţionale la Arad, în zilele dificile cînd totul părea că se clatină. Dar această deciziune n-o mai avea la Bucureşti şi, răpede informat de sentimentele regelui faţă de Ministeriu, trăia cu frica unei invitaţii de a pleca, pe care d. Vaida ar fi primit-o îndată după întoarcere şi pe care locţiitorul nu ştia cum s-o evite, lăsîndu-mi sarcina de a îndepărta primejdia, care rămînea totuşi, foarte ameninţătoare, la orizont. O dată m-a chemat la telefon ca să-mi propuie amînarea unor Camere care încă nu lucraseră nimic, pînă în momentul, care nu se putea fixa, al întoarcerii primului

ministru.

Era greu de lucrat şi cu d. Goldiş, totuşi o persoană aşa de distinsă prin inteligența şi cultura sa şi pe care în sfîrşit îl văzusem desfăcut de legăturile cu liberalii, naturale la fostul ministru de Instrucție al lui Ion Brătianu. Era evident că nu uitase înfrîngerea în concurența pentru prezidenția Camerei şi nu i se dăduse în schimb, dar nu din vina mea, un portofoliu ministerial. Manierele sale aşa de plăcute nu-mi ascundeau acest năcaz. L-am întîlnit şi cînd mă gîndeam la un mare ziar popular, pe care l-am fi ajutat să se înjghebe, şi d-sa credea că ar fi o adevărată delapidare a fondurilor publice, şi la discuția asupra Adresei care, redactată destul de primitiv de tînărul profesor țərănist, V. V. Haneş a trebuit să fie complect refăcută de mine.

Dar cel cu care nu se putea ajunge la nici un capăt era nervosul, explozivul domn Aurel Vlad.

Era o comedie întreagă supărarea ministrului de Justiție, aşa de energic cînd lovea tribuna cu manşetele scoase afară, în mijlocul rîsetelor liberalilor, cari erau deprinşi cu alți reprezintanți ai guvernului, nu numai în chestia alegerii mitropolitului Ardealului, unde-şi avea candidatul, şi în aceea a unei legi de unificare bisericească pe care am lăsat-o să doarmă în cartoane, dar în epopeea conflictului său cu statul major, un teribil duşman pe care capriciul său şi-l crease. Era hotărît să răpuie pe ofițerii cari-i încălcau anumite drepturi [...].

Am căpătat însărcinarea de a aduce împăcarea şi a împiedeca astfel, în împrejurări ca acelea, o adevărată criză, nu de nervi, ci în adevăr ministerială. Aceasta în ziua chiar cînd, cu solemnitatea cuvenită, luasem parte la instalarea noului Primat şi asistasem la vitejia cu care d. [I.] Zelea Codreanu asaltase, pînă la distrugerea totală, un bufet de mizerie, care nu putuse rezista, aşa încît îmi pierise pofta de dejun. Am găsit la otel Bulevard pe generalul Prezan, dar nu şi pe culpabilul colonel, dispărut fără urmă. Afacerea însă grăbea, şi nu-i puteam aştepta descoperirea. Am cerut deci dlui Prezan o scrisoare în care s-ar strecura măcar scuza de care d. Vlad avea atîta nevoie pentru prestigiul autorității şi maiestatea statului român. Generalul o relua însă şi o „îmbunătățea”, de cîte ori era gata s-o închidă în copertă. La urmă, spălată prin atîtea ape, „scuza» se redusese la foarte puțin. Şi astfel cînd, flămînd şi distrus de oboseală, am dus răvaşul, căpătat aşa de greu, la Mitropolie, unde Consiliul de Miniştri stătea în permanență, şi cu ajutorul şefului bisericii româneşti, am fost întîmpinat cu o zgomotoasă deziluzie.”Fratele Aurică” nu voia să primească misiva căpeteniei armatei cu care avea de lucru.

Agonia Ministeriului fără şef, fără coeziune, pîndit, fără să-şi dea sama, de toate părțile, supt ochii vag verzi ai dlui Maniu, în fundul cărora licărea o galbenă satisfacție, devenea ridiculă. Zăbava consultațiilor sovietice a dlui Mihalache a scurtat-o.

Cum mă întorceam, cu pitorescul ministru de Agricultură, de la mînăstirea Cernica, uncie ajunsesem a împăca pe țerani cu călugării în cearta pentru pămînt, i-am profețit că, dacă nu se grăbeşte – el vorbea de luna lui april, încă anume foruri avînd să fie întrebate —, reforma va fi făcută altfel şi de alții. Atunci chiar ministrul țərănist a fost chemat la telefon de o influentă doamnă, care i-a cerut

să schimbe proiectul, căci altfel va trebui să plece. Încrezutul reprezintant al pedagogiei primare n-a vrut să creadă, şi cine avea dreptate era doamna de la telefon.

Mijlocitor în toate buclucurile pe care le stîrneau alții, a trebuit să intervin şi în acest conflict, care era să aibă aşa de grele urmări. M-am prezintat regelui, care atunci îmi arăta o afecțiune pentru care-i eram recunoscător şi pe care mi-a părut rău că, mai tîrziu, de pe urma atîtor intrigi, am pierdut-o. I-am explicat că, oricît ar fi de îndărătnic în formulele proprii sau sugerate, d. Mihalache ar putea fi adus să cedeze asupra punctelor „periculoase”, dar pentru aceasta ar trebui să se discute cu ministrul care de mai multe zile nu putea să capete o audiență. Regele mi-a promis că i-o acordă în joia următoare. Dar, în acea decisivă joie, el era la vînătoare. A doua zi cel aşa de grav jignit venea la mine să-mi ceară un sfat. El nu putea fi altul decît acela de a sacrifica situația lui grijii celei mai elementare a propriei demnități, şi am redactat eu însumi scurta şi hotărîta demisie pe care d. Mihalache a plecat s-a depuie la Palat. Era, căci înlăturarea întregului Ministeriu trebuia să urmeze, sfîrşitul, pe o chestie de principiu, a unei situații pe care multe greşeli, din multe părți, dar mai ales de la Curte, supusă tuturor influențelor. o făcuseră absolut imposibilă, orice ar fi gîndit, în iluziile sale, primul ministru, care, hotărît, nu voia să se întoarcă.

Din tot ce i se spunea, regele Ferdinand, care auzea aşa de mult şi hotăra aşa de puțin, reținea un lucru şi, lîngă dînsul, mîndra regină, doritoare de a guverna şi regretînd numai că n-o poate face personal în numele ei, întărea această chinuitoare impresie pe care [...] o avea ea însăşi: că s-a format un complot, că drul Lupu, asociat cu bolşevicii, face parte dintr-însul – parcă l-ar fi auzit pe doctor cînd, într-un moment de trecătoare nemulțămire, fără importanță, mă încredința că aş fi un bun preşedinte de republică! – şi că fără măsuri răpezi de prevenire, ca aducerea tunurilor la Cotroceni, soarta țarului şi a țarinei poate atinge pe membrii dinastiei româneşti; Siguranța, ea însăşi, condusă de un fost deputat liberal, furniza „dovezile“ tenebroasei întreprinderi şi, chemat în grabă de regele pentru a-mi cere să ajut debarcarea ministrului de interne, el n-avea curajul să mi-o spuie şi mă făcea să trec în odaia unde regina îmi punea alternativa: ori părăsesc pe omul care trebuie să se ducă şi voi avea prezidenția Consiliului ca să hotărăsc reforma agrară, ori această misiune va trece asupra generalului Averescu. Am răspuns, ca orice om loial, fie şi în mediul cel mai puțin loial poate din lumea întreagă, că nu pot să particip la maşinațiile contra unui om complect nevinovat de ce i se punea în socoteală.

Răspunzînd aşa, credeam că mă pot sprijini pe lungi şi devotate servicii făcute dinastiei, nu numai pentru că era în interesul țerii, dar şi pentru că aveam o adevărată iubire pentru acei doi oameni ale căror calități adînci, de bunătate la unul, de superbă inteligență şi de nobilă energie la cealaltă, le prețuiam. O dovedisem şi prin greaua misiune, îndeplinită apoi, spre marea mea bucurie, cu succes, care mi se dăduse: de a face să revie prințul moştenitor, în garnizoană la Bistrița ardeleană, asupra noii hotărîri, comunicate oficial preşedintelui Camerei, de a-şi părăsi drepturile la succesiune. Mi se

arătase dorința de a se ceti în plină Adunare scrisoarea, cum o cerea deputatul extremist Oostaforu, amestecat fără nici un rost în această delicată afacere; era la Palat şi colonelul canadian Boyle [...] care căpătase o mare influență, pe care n-o puteam privi decît cu o indignată mirare, acolo la Curte, şi se credea că preşedintele Camerei ar putea accepta sfaturi de la omul pe care am refuzat să-l şi primesc."Cînd va fi vorba de Canada, voi întreba pe acest domn; cînd e vorba de mari interese ale României", am răspuns eu, „nu întreb decît datoria şi conştiința mea"."Atunci mergi d-ta la Bistrița."""Oficial, trebuie să meargă preşedintele de Consiliu care, el, nu eu, e în serviciul Coroanei, dar ca prieten sînt gata a merge."

Şi am mers. D. Vaida s-a dus, fireşte, cel dintîi, eu aşteptînd la arhive, unde continuam, pentru a întrebuința timpul, vechile şi spornicele mele cercetări. După un ceas primul ministru a revenit pentru a-mi spune că moştenitorul „doreşte a vorbi cu d. Iorga, pe care-l cunoaşte mai demult". Ce s-a petrecut acolo se va şti la vremea sa sau poate chiar nu se va şti niciodată, dar am ieşit din lunga conversație [...] cu asigurarea că se va retrage public părăsirea de drepturi. În adevăr, conform cuvîntului pe care-l aveam, peste trei zile am primit acea frumoasă şi nobilă declarație, care a fost subliniată de aclamațiile Adunării. La întors, am întîlnit la Braşov trenul părechii regale, care mergea la o solemnitate. Nu mi s-a părut că s-a apreciat îndestul vestea, aşa de bună, pe care o aduceam."Voi izgoni" – acestea sînt propriile cuvinte ale regelui care, cu toată timiditatea, avea în fond instinctele despotice ale rasei sale, – „voi izgoni Ministeriul, dar voi păstra Parlamentul." Ministeriul a fost „izgonit", în adevăr, sîmbătă. Chemat pentru consultare atunci cînd noii miniştri ai generalului Averescu aşteptau în bibliotecă, eu fiind primit într-o odaie de alături, n-am putut spune Suveranului altceva decît ce-mi inspira durerea că se face o greşeală prin această brutală concediere în folosul unor oameni nepregătiți. I-am amintit Suveranului ce-mi spusese la Iaşi despre împăratul Wilhelm, cu care dacă se va întâlni, „nu el va roşi", şi, prevăzînd politica de violență pe care o aşteptam de la presupusa mînă de fier a dlui Argetoianu, a cărui spăimoasă figură înşală aşa de mult, i-am vorbit – cum s-au răstălmăcit aceste cuvinte! – de sîngele care, din strada încăierărilor de aşteptat, va stropi. zidurile Palatului. Apoi am plecat recomandînd dlui Bujor, socialistului sentimental pe care împrejurările îl făcuseră preşedintele Senatului, să meargă mai bine la primblare decît să dea o astfel de" consultație". Speriat, ministrul Palatului, diplomatul macedonean Mişu, numai nu-şi făcea cruce în fața unei atitudini aşa de puțin protocolare.

Mă aşteptam ca, Ministeriul instalîndu-se astfel, Parlamentul însuşi să fie dizolvat. I se adusese prin surprindere – ce formidabile au fost urletele de pe băncile liberale, cînd s-a ânțeles ce se ceteşte! – ânsuşi proiectul, venit acum din inițiativă parlamentară, pe care regele nu voise să-l asculte. D. Maniu a părut că vrea să-mi ceară socoteală pentru un act cu privire la care nu fusese consultat."Desigur că nu trebuia s-o fac: altfel, ar fi fost supus lungilor discuții ale unui for special, şi mie-mi trebuia lovitura sigură, imediată!" Am adăstat în aceeaşi zi, pregătit pentru aceasta, ca noii miniştri să se

prezinte. Generalul Averescu, care, cu temperamentul şi trecutul său de militar, nu putea să considere Camerele altfel decît ca auxiliare supuse ale stăpînirii sale autocratice, dorea să apară după ce şedinţa s-ar fi deschis, ceea ce am refuzat să fac, prelungindu-se astfel pînă pe la ora patru aşteptarea. Mi s-a adus înainte că e de faţă d. Nistor care, împreună cu d. Inculeţ, gata să mă informeze din noul său sălaş, cum mi-a şi spus-o, intrase în noua formaţiune."N-am de unde-l şti că e ministru în noul Cabinet: singur preşedintele Consiliului, cetind decretul regal, mi-o poate spune."

Astfel d. Averescu trebui să se decidă a veni, aşa cum cerusem eu, potrivit cu uzanţele parlamentare. Ostaşul deprins a-şi comanda miile de oameni părea dezorientat, aproape timid, înaintea acestei Adunări politice care avea voinţa ei: nu se speriase însuşi Bonaparte înaintea togelor de teatru ale celor cinci sute la Saint-Cloud? Primit fără alte aplauze decît, cred, ale dlui"K." Brăescu de la Rîmnicul Sărat, cîndva un „enfant terrible" al politicianismului român, el a dat cetire actului care-i încredinţat puterea. Îndată după aceasta a luat o altă hîrtie, pe care o credeam că anunţă dizolvarea, dar era vorba numai de o prorogare, în speranţa că, în interval, negociaţii bine conduse ar putea să creeze o majoritate, regele ţiindu-se încă de cuvîntul că păstrează Parlamentul şi dorind să evite, poate şi cu o nouă jignire a mea, tot riscul unor noi alegeri.

Credinţa mea fermă era însă că regimul s-a isprăvit. Cînd ne-am adunat din nou, am căutat totuşi să aflu dacă prezidenţia mea ar fi susţinută: o adeziune francă n-am avut-o de la nimeni, dar, încă o dată, cei mai oneşti şi mai statornici s-au dovedit simplii basarabeni. Mă gîndisem să demisionez, şi am încă bruionul demisiei, dar mi s-a părut pe urmă că e mai potrivit să aştept desfăşurarea, care putea rezerva surprinderi, a împrejurărilor. Astfel, luînd locul în bănci, am trecut prezidenţia placidului bucovinean Teofil Simionovici, care s-ar fi împăcat bucuros cu orice situaţie.

Răsfoind o carte, am ascultat în linişte discursul, menit a mă irita, al dlui Cuza, care rupsese cu mine pe chestit iscălirii tratatului şi ajuta, fără să observe, venirea la putere a liberalilor, încercînd, cu cîtva timp înainte, şi o moţiune de blam pe care am ştiut să o evit. Apoi s-au succedat la tribună d. Maniu, refuzînd, dar fără să apese, concursul partidului a cărui conducere o relua, şi avîntul, mai pasionat, al dlui Mihalache, care nu-şi poate porunci aşa de uşor ca elevul şcolii calvine de la Aiud, de rezervă şi de tăcere.

Se pare că generalul Averescu, după ce se discutase în ascuns, era sigur de concursul care, astfel, îi lipsea. De la locul său, cu liniştea care-l deosebeşte, el s-a ridicat, pentru ca, înveşmîntat în aceeaşi linişte a neliniştitorului său calm, să reapară aducînd decretul de dizolvare, smuls regelui, cu sau fără intervenţia personală a lui Ion Brătianu. La strigătul meu de „sinistră comedie" Camera a răspuns cu o zgomotoasă manifestaţie, dominată imediat de accentele revoluţionare ale lui Deşteaptă-te române! Din mijlocul ardelenilor, d. Ghiţă Pop anunţa chiar că începe socoteala cu Coroana, fiindcă ea trimesese aşa de uşor la primblare Camerele ce votaseră unirea tuturor românilor şi care singure au fost ieşit într-o liberă şi adevărată voinţă a alegătorilor, încă nefalsificaţi de metodele demagogiei.

Seara a fost un banchet şi, supt impresia loviturii nedrepte, dată fără a se observa formele constituționale, căci ministrul preşedinte nu se ridicase împotriva Parlamentului şi acesta nu-şi arătase prin nimic sentimentele față de acela care fusese primit cu aplauze ca ministru de interne al dlui Vaida, s-a petrecut acolo o strîngere de rînduri care, menținută, ar fi îngăduit, pe baza proiectului de lege agrară, o mare campanie electorală contra unui guvern ce afişa dictatura, deşi în fond, cu tot „eroismul" atragerii în cursă a socialiştilor şi a condamnării lor, merit disputat pînă azi între domnii Averescu şi Argetoianu, era incapabil de aceasta. I-a scăpat cuiva din gură şi ideea de a se da luptei un şef, şi vorbitorul, încălzit ca la masă – ce mai mustrări va fi primit sărmanul a doua zi! —, m-a proclamat pur şi simplu, nu fără zgomotoase aplauze, şef al unui „partid țerănesc" în care s-ar fi topit şi ardelenii şi celelalte partide provinciale. Dar pentru asta se întemeiase clubul regnicolar din pasajul"Comedia", cu dreptul pentru oricine de a se înscrie într-însul, şi pentru asta se trudise atîta vreme d. Madgearu cu proboscida osoasă a ambiției sale ca să facă partid popularității vestimentare a dlui Mihalache? ...

XXVIII. VREMURI POLITICE TULBURI

De fapt, încă de a doua zi putea să se vadă că blocul s-a prefăcut în ţănduri la atingerea cu colţul velinei pe care era scris decretul de dizolvare pus de Ion Brătianu în mînile regelui Ferdinand ca să-l cetească generalul Averescu. Atîţia ardeleni stăteau la picioarele victoriosului, gîndindu-se mai mult la cariera lor decît la orice idei şi la orice amintiri, căci era doar acolo celălalt şef al lor, revoluţionarul, frămîntătorul poftelor tinere, poetul cu ochii aspri de presupus dictator al zilei de mîne, d. Goga, care se bucura, în afară de alte aporturi, de permanenta favoare, trecînd din tată în fiu, a dinastiei. Cînd d. Vaida a debarcat, mazil, din trenul care-l aducea cu toate dosarele unei activităţi spornice pentru ţară, şi cu d. Tillea, interpretul său, am crezut de datoria mea să-l întîmpin, ca aliat politic, dar mai ales ca român recunoscător pentru ce dobîndise. Am înţeles de la cele dintîi încrucişări de priviri că eram zugrăvit ca autorul, prin prezintarea din iniţiativă parlamentară a proiectului agrar al catastrofei, altfel d. Ciceo Pop fiind, fără îndoială, omul care ar fi putut să păstreze primului ministru absent un loc pe deplin asigurat... Din acea zi de lămurire fără cuvinte nu m-am mai văzut cu prietenii de pînă atunci, ocupaţi peste măsură cu în curînd celebrele „pertractări” în care, cu aceeaşi metodă, fiecare aducea alte interese şi alte ambiţii.

Un moment de lămurie a venit numai cînd, într-o mare întrunire, ţinută la Alba-Iulia, devenită Medina retragerilor Profetului şi punctul de plecare al răzbunărilor lui, căci Bădăcinul, moşia ancestrală a nemeşului care era d. Maniu, nu-şi înscrisese încă modestul nume în istoria neamului, trebuia să se hotărască definitiv, la supărătoarea lumină a zilei şi contra tuturor impurelor duhuri ale nopţii care agitau şi vor agita totdeauna partidul, orientarea în alegeri, care se anunţau violente.

Invitat, am mers acolo, unde d. Mihalache, căruia vădit orice apropiere prea strînsă de vechiul meu naţionalism i se părea şi puţin practică, dar mai ales plină de risc şi de primejdie, a apărut şi el – şi unul şi altul aşteptînd să vedem ce iese dintr-o maşină minunată, dar desigur cu prea multe şuruburi, cum era partidul naţional ardelean. De sus din galerie am ascultat lungul şi bunul „expozeu“ al şefului, care în Parlament păstrase tăcerea ce trebuie pentru a slăbi guvernarea amicului său Vaida, iar, pe urmă, cum nu era altceva de lucru şi, la asemenea adunări, nu strică articole culturale sau exhibiţii teatrale şi nu era la îndemînă nici un tenor, nici un dănţuitor, deşi d. Mihalache avea aparenţa, precum şi nici un „teatralist“, nici un vorbitor ştiinţific, ni s-a cerut, şi şefului ţerănesc şi mie, să ţinem cîte o „vorbire“, indicîndu-ni-se chiar subiectul, ca să nu ne rătăcim.

Apoi, după ce fusese vorba şi de o legătură cu liberalii, pe care o voiau mulţi dintre bătrîni, pe cînd tinerii doreau să meargă împreună cu noile partide din ţara veche, a trebuit ca, în casa primitorului primar Sava, să ascult propuneri ale dlui Maniu din care nu se desfăcea altceva decît nevoia unui modest concurs electoral, de care nu s-ar lega însă nici un angajament. Era, mai mult decît o discuţie politică, un interesant experiment al unei psihologii aşa de deosebită de tot ce cunoscusem

în vreo patruzeci de ani pînă atunci, încît mă puteam întreba dacă nu e, în fond, mai mult decît o totală deosebire de educație: o diferență de rasă.

Totuşi, cum în partid era şi mintea românească şi neted europeană a dlui Popovici, om purtat prin lume, căruia nu i s-a recunoscut cît de mult a ştiut să dreagă şi greşelile cui nu-i era nepot, s-a ajuns, dacă nu la o refacere a „blocului”, primit la timpul său cu atîta greutate, măcar la un front electoral comun. Mi s-a încredințat sarcina de a mă face ales, pe lîngă candidaturile, care după vechea lege trebuiau să ducă la izbîndă, din regat, în cercul, aşa de simpatic mie prin călătoriile ardelene din vremile de robie, al nobilei Sălişte țărăneşti.

Mi-am dat sama foarte răpede ce stătea supt aparenta sacrificare a intereselor părintelui Lupaş fostul protopop al cercului. Guvernarea partidului național supt forma Consiliului Dirigent fusese atît de rea, încît țeranii prinseseră groază de dînsul, şi astfel s-a înscenat trecerea aderenților lui sălişteni la partidul naționalist al meu, şi aceasta formal, prin actul, frumos caligrafiat şi cu îngrijire iscălit, pe care-l posed şi acum. De altfel, pe unde mă duceam, mi se punea de frumoşii şi vrednicii săteni – o comoară, neprețuită îndeajuns, a neamului —, întrebarea, foarte serioasă, dacă nu cumva sînt şi eu cu „dirigenții”. Părintele Lupaş m-a recomandat o singură dată acasă la dînsul, evitînd prea dese întîlniri cu alegătorii din alte părți ale cercului.

Nu era să ies la Sălişte, reunită pentru ocazie cu alte localități, unde adversarul meu d. Bucşan – nu doctorul, mort tînăr de cancer, unul din tinerii ardeleni cari m-au înțeles mai mult şi au fost mai aproape de inima mea, ci fratele lui, cumnatul dlui Goga —, om născut pe acolo, avea legăturile personale cele mai strînse, dar călătoria în Ardeal, prima călătorie cu scopuri politice după aceea, pentru cunoaşterea şi împăcarea naționalităților, ca preşedinte al Camerei Deputaților, mi-a fost de mare folos pentru a pătrunde şi mai mult în sufletul acestui admirabil popor care, din nenorocire, nu şi-a căpătat conducători, nu numai vrednici de dînsul, dar măcar asemenea cu dînsul.

Am fost pretutindeni, de obicei singur, ori cu vreun tinerel, care era în stare doar să-mi arăte drumul, din sat în sat, timp de mai mult de o săptămînă. M-am suit pînă sus în munte, dincolo de Rod, la „localitatea cea mai ridicată din tot fostul regat al Ungariei”, m-am învîrtit prin satele de oieri care, de la Sălişte, se înfundă în valea îngustă a muntelui, am cercetat aşezările de cealaltă parte a Sibiului şi noaptea am trecut pe lîngă înaltele case solide ale acelui Amlaş care se ținuse o bucată de vreme, cu saşi şi români laolaltă, de stăpînirea feudală a vechilor Domni ai Țerii Româneşti. Cu populația săsească am avut mai puțin a face, oameni perfect disciplinați îi ştiam demult, de cînd, în Braşov, asistasem la o întrunire a lor, care trebuia să decidă dacă mai merg cu guvernul unguresc ori ba, după ce şeful saşilor „verzi” căpătase un rost de notar şi unii îl socoteau deci ca trădător. Sala, în care fiecine era aşezat după rangul său bine chibzuit, era vădit contra ungurilor şi o ațîța apariția frumoasă a pastorului cu barba înflorită, care le amintea că la spatele lor e marele popor german din mijlocul căruia venea el; „trădătorului“ i se aruncă în față, cînd întreba ce a căpătat, că a mîncat un extrawurst,

un „cîrnaţ suplimentar”. Mă rog, revoluţie şi nu altceva, complecta răsturnare a conducerii; dar cînd a fost la vot, toţi au mers ca unul singur cu acela care nu avuse o singură aprobare publică. Deci şi acuma, cînd am stat să explic, în nemţeşte, cine sînt şi ce vreau, am fost întrerupt ca să mi se spuie: „noi ştim“, „ni s-a spus“. Dar cu ce conştiinţă politică vorbeau aceşti ţerani, faţă de cari nu se putea întrebuinţa trucul neruşinat că, „neprezintîndu-se timp de jumătate de ceas nici un alegător, urna este închisă”!

La ai noştri nu erau numai primirile ospitaliere, cu călăreţii ieşind în margenea satelor, cu covoarele scoase la fereşti şi florile pe masă, cu poftirile înlăuntrul frumoaselor case îmbulzite de mulţimea ţesăturilor şi ospăţul împreună, cu închinările de păhare. Pe alocurea era şi cîte cineva care mă ştia; aiurea nu pătrunsese modesta mea notorietate. De obicei se asculta, cu o deosebită cuviinţă, cum se cade faţă de un oaspete: undeva, la căderea serii, oamenii au fost adunaţi de formidabilul glas al crainicului care, ca în vremi depărtate, pitoresc patriarhale, suit pe o dîlmă şi puind mînile la gură, striga, de să se audă pînă în cea mai depărtată margene, că „o vinit un domn de la Bucureşti, de la dipotaţi” şi, într-un şfert de ceas, supt straşina bisericii erau strînşi bătrîni şi tineri, sprijiniţi în „bote”, cu mînile supt bărbie, fără a spune nici da, nici ba, ca oameni păţiţi, cari au trecut prin multe încercări. Întîmpinam şi îndoieli: undeva, în margenea pădurii care duce spre Alba-Iulia, un sătean m-a întrebat, sincer ori mehenghiu, el o fi ştiut, ce trebuie să facă, de vreme ce unul îi spune azi una şi mîni altul îi spune alta, pe cînd odată se ştia una şi bună (candidatul românesc, se gîndea el, desigur, opus celui străin) şi i-am vorbit în parabolă:”D-ta eşti însurat? – Sînt! —Dar cînd a fost să te însori, multe ţi se vor fi îmbiat, şi de nici una nu ţi s-a fi spus că e chioară, şchioapă, proastă, leneşă şi săracă; însă tot te-ai însurat cu una. Apoi, aşa să faci şi cînd ţi se îmbie mai mulţi candidaţi, fiecare lăudîndu-se, fireşte, pe sine”. Cei de faţă şi-au dat din coate, iar omul a tăcut.

Într-un singur loc, la Apold, feuda familiei Beu, prieteni ai dlui Goga, am întîlnit agenţi porniţi pe gîlceavă, cari strigau îngăimat, şi în prezenţa părintelui Lupaş, pe care aveau de ce, pesemne, să nu-l sufere, că generalul Averescu e aşa şi pe dincolo şi deci n-aş avea ce să caut pe acolo. Le-am spus scurt că nu-i ştiam că sînt oameni de nu-şi cunosc datoria faţă de cine-i cercetează şi, cu toate protestările multora, mi-am urmat drumul către Amlaş. Îmi aduc aminte şi de singuratece drumuri prin păduri, mult timp după miezul nopţii, într-o biată căruţă trasă de o iapă cu mînz, care se oprea în desişul nestrăbătut cu ochii pînă i se întorcea odrasla şugubeaţă, curioasă de a şti ce este prin toate cărările. De partea cealaltă, sfîrîiau automobilele oficiale, afişele guvernului se lipeau, şi la Sălişte, pe uşa bisericii, preoţii se ascundeau, banii şi făgăduielile de pămînt, de păşune, se uneau pentru încă una din falsificările cu care se ţine „democraţia” zilelor noastre.

Rezultatul era de aşteptat. Unde ajungeam, urna se închisese, şi înainte de amiazi. La Sălişte, unde adversarul nu cutezase a se înfăţişa măcar, biletele erau transparente şi ofiţerul, luat într-ales, ştia bine ce trebuie să facă. D. Bucşan a fost proclamat deputat şi, cînd metodele alegerii sale au

fost aduse în Cameră, n-a ştiut cum să se furişeze de la o răspundere pe care aşa de uşor o primise conştiinţa sa de om tînăr şi cult.

În ţara veche, încaltea se lucra mai pe faţă, supt conducerea operaţiilor de un fost socialist, un „prieten al poporului”, un „democrat” convins şi ireductibil, d. Atanasiu de la Galaţi, campionul cel mai fanatic al sufragiului universal. La Brăila am putut cunoaşte toată brutalitatea, gata să meargă pînă la vărsarea de sînge, a metodelor puse în serviciul idolului popular, al părintelui naţiei, şi în acelaşi timp am descoperit şi cîtă vitejie se cuprinde în rezervele sufleteşti ale oamenilor de stînga, cu revoluţia pe buze.

Eram acolo, cum lupta se ducea în numele unei „federaţii”, de fapt tot aşa de sinceră ca şi „blocul” dispărut, lîngă domnii dr. Lupu şi Mihalache şi, într-o sală micuţă, plină de lume, vorbea un doctor de acolo, om paşnic şi prin totala sa insuficienţă oratorică. Deodată o ploaie de pietre s-a abătut asupra noastră, fără a ne putea clinti din loc. Cei chemaţi din cîrciumele portului şi din prăvăliile lor de parlagii ca să ne spargă întrunirea nu s-au dat însă, cum se poate înţelege, cu una, cu două, şi într-o clipă a fost smulsă stinghia din margenea scenei. M-am uitat în jur: şefii „democraţiei“ plecaseră, lăsîndu-mă singur cu d. Melic, secretarul partidului meu. Mîni furioase manevrau acuma stinghia şi sfărîmau păharul, sticla cu apă. Înainte de război, prin cîte alegeri trecusem, aşa ceva îmi era cu totul necunoscut. Am trecut în curte şi acolo, urlînd, un cetăţean mă apucă de mînă, pe cînd cealaltă căuta în brîu ce trebuia ca să mă spintece: dintre ai mei, unul s-a şi ales cu pantalonul sfîşiat. Un gest al dlui Melic a venit tocmai la timp ca să nu simt în carnea mea ce înseamnă prima dictatură populară în România, după care erau să urmeze şi alte dictaturi, mai puţin populare, dar cu aceleaşi năravuri, pînă ce, ca stare morală, ţara a ajuns unde este. Şi, cum românul e un om spiritual, d. Atanasiu observa că omul de la Brăila nu voia altceva decît „să-mi scurteze barba”.

Sforţările regelui Ferdinand de a aduce imposibila grupare a tuturora în jurul unui Ministeriu care avea în sarcină terminarea problemei agrare, marea şi neapărata preocupaţie, strîns legată de inima lui, nu puteau decît să rămîie vane. Peste orice altă preocupaţie se impunea răsturnarea, cît mai curînd, a regimului care nu numai debutase astfel, dar era să continue cu atacuri personale, cu insulte, ca acelea pe care mi le striga, ca un lunatec, în rîsetele confraţilor, un energumen, inginer de profesiune, după ce un altul mă înhăţase cu injuriile încă din secţiunile de verificare, împiedecîndu-se astfel orice înţelegere care, cu alte temperamente şi cu altă pregătire, şi atunci ar fi fost cu putinţă.

Supt cele mai rele auspicii a început astfel noua legislatură. Un preşedinte de Consiliu, om de mari merite, dar care în Parlament se pierdea cu totul, spuind cu glas încet lucruri mai mult banale; un preşedinte de Cameră, scriitorul de mult talent care era Duiliu Zamfirescu, totuşi un diplomat de carieră, roşu, nervos, gata să se arunce, luînd atitudini de campion, care trezeau la fiecare moment un imens scandal (o dată a promis unui deputat o regulare de socoteli îndată ce va termina de vorbit, şi mi-am permis să-i observ momentul cînd trebuia să-şi ţie cuvîntul...); o majoritate de devotaţi, cari

nu văzuseră în viața lor ce e o Adunare şi cari credeau că datoria lor e să strige şi să se arunce la orice provocare; un ministru de interne, d. Argetoianu, care cheltuia în zădar mijloace de îngrozire, incapabil să impuie, şi credea că prin vorbe groase se poate dovedi geniul politic; un ministru ca d. Goga, care se şi credea călare pe ducipalul dictaturii visate şi se lua de păr cu oricine; un ministru al muncii, d. Trancu-Iaşi, a cărui jovialitate nu dezarma; iar, de partea cealaltă, o minoritate, unită ca"Opoziție Națională" care, cu perfecta disciplină pe care o realizasem, pornea metodic la dărîmarea unui regim socotit ca uzurpator. De la începutul acestei obositoare sesiuni de vară, cineva care putea judeca împrejurările observa marea superioritate a acestei opoziții, şi n-au trecut cîteva săptămîni fără ca ridicului să se reverse larg asupra acelor cari apăruseră ca salvatorii țerii din anarhie şi ca marii constructori sprijiniți pe asentimentul fanatic al mulțimilor idolatre. Se dovedea astfel încă o dată, şi cu ce elocvență! că, totuşi, oricare ar fi valoarea sentimentelor trecătoare, nu e nimic puternic, şi nu e nimic durabil, decît ceea ce dă inteligența omenească, hrănită de tradiție şi sfătuită de încercare. Marea experiență se dezlîna astfel zi de zi, compromițînd prestigiul, aşa de necesar țerii, al unui mare general care era şi un om perfect onest, un om de bine în cel mai deplin înțeles al cuvîntului.

La capătul acestei tumultuoase sesiuni supt cerul de foc al Bucureştilor nu era alt rezultat decît al învrăjbirilor care, tratate cu aceleaşi apucături de violență, trebuiau să ducă peste un an şi ceva la plecarea guvernului şi la dizolvarea celui de al doilea parlament care, totuşi, bine condus, ar fi putut realiza, imediat, foarte multe, al României unite.

Diletantismul elegant al scepticului „marchiz" care era Matei Cantacuzino, minte de o extraordinară finețǎ şi de o elocvență demnă de Franța secolului al XVIII-lea, ce putea face în mijlocul acestei turbate vulgarități, care a isprăvit prin a-l dezgusta!

Înainte de a mă ralia la cei ce vor căuta să lărgească mai mult reforma agrară care a format preocupația celei de a doua sesiuni, prima ordinară – fără ca în guvernul însuşi, cu un conservator marghilomanist, d. Garoflid, la Agricultură să fie vreo unitate de vedere, vreo siguranță teoretică, pe care o făcea imposibilă, de altfel, şi continua flotare între interesele marii proprietăți în desfacere şi „generozitatea" țărănească reprezintată prin rotunjimile impozante, de țeran chiabur, ale dlui Potîrcă de la Craiova, al cărui nume singur era un întreg program rural —, o invitație la Paris, venită încă din vremea cînd prezidam Camera, m-a smuls pentru cîtva timp din acest haos de trivială frămîntare a poftelor, patimilor şi iluziilor fiecăruia despre propria sa valoare. De acum înainte aceste vizite în lumea unde trebuia să întîlnesc interesul pentru idee, simțul pentru formă, tradiția de politeță a vremilor mai bune, prietenii de intelectuali care se vor confirma şi spori din an în an, vor fi marea mea mîngîiere, mijlocul minunat prin care-mi voi recăpăta puterile stoarse în mizeria morală a unei vieți politice convulsionate, cu tot ce puteau aduce fundurile necurate răscolite de sufragiul universal, care e desigur marea dreptate, dar şi marea primejdie a epocii noastre.

De la Congresul din Londra nu mai fusesem în străinătate. Reveneam acuma, în circumstanțe

aşa de onorabile, trebuind să vorbesc la Collège de France îndată după un om de valoarea epocală a unui Einstein, şi un loc de membru corespondent la Academia de Inscripții, adunare ştiințifică de mai mare prestigiu în lumea întreagă, se adăugi în acelaşi timp.

Mediul îmi era necunoscut. Nu mai trăia, dintre vechii mei profesori, Monod fiind luat de cancer după pierderea fiului său iubit, Bernard, care a fost martirizat în armată, Giry dispărut de mult, iar Roy, Lavisse îşi încheiaseră rostul înainte de război, decît Thévenin, pe care l-am descoperit complect sfîrşit în odăița sa, apoi încă tînărul Langlois, acum director al Arhivelor care, însurat cu fiica marelui chimist Berthelot, ne-a adunat cu ai lui la masa cu cidru de Normandia, şi d. Bémont, a cărui continuă şi mişcătoare bunătate întovărăşise cu o caldă prefață părintească ediția pariziană, revăzută ca stil de dînsul, a Relațiilor dintre Franța şi români, pe cînd vechiul meu coleg de la Roncière recomandase, în termini atît de amicali, articole din ziarul meu, frumos traduse de dra Alexandrina Dimitrescu, pe care Berger-Levrault le publicase, în vreme de luptă desperată, supt titlul de Pages Roumaines. Am cercetat pe venerabilul meu învățător de pe vremuri în biblioteca lui din rue Monsieur le Prince şi am crezut că pot să-l tulbur fără a mă anunța dinainte – am simțit mai tîrziu greşeala ce făcusem în această societate de îndîrjită muncă, pe cînd la Moscova Ioan Bogdan putea să intre la miezul nopții pentru un păhar de ceai la profesorii săi, dacă mai vedea lumină la fereasta lor —, pe bătrînul filolog Havet, la care am pătruns străbătînd lungi culoare înțesate de cărți. Cu acest prilej am cunoscut întîii oameni între cari mă voi aşeza pe urmă la Academia de Inscripții, ca seninul cercetător al literaturii greceşti, d. Croiset, ca d. Diehl, maestrul studiilor bizantine, şi nu numai în Franța, de care era să mă lege o caldă prietenie, apoi ca harnicul cercetător minuțios al iconografiei în arta aceluiaşi Bizanț, d. Millet. O întreagă lume nouă de cunoştinți, între oameni dintre cari unii aveau o vrîstă apropiată de a mea şi cu cari trebuia să mă unească neapărat potrivirea, nu numai în ocupații, dar şi în idei şi sentimente.

La Legația României am găsit pe d. Dimitrie Ghika, om de o aleasă politeță şi de o intelectualitate extrem de fină şi de complexă, pe care o împărtăşea cu fratele său, acuma preot catolic, Vladimir, care, în mijlocul ocupațiilor, cînd îndreptate către o literatură de foarte înzestrat diletant, cînd reținută de nobila grijă a mizeriilor umane, păstra un mare interes pentru istoria Moldovei supt bunicul său, nobilul Grigore-vodă.

Călăuzul cel mai bun în acest nou Paris, în care mă recunoşteam aşa de greu, mi-a fost d. C. Marinescu, unul dintre cei mai buni elevi ai mei, care, după ce trecuse prin încercările războiului, gustînd şi din neajunsurile, suportate cu demnitate, ale prizonieratului în Germania, era acum, cu bursa de stat pe care o căpătase de curînd, ascultător, dincolo de obişnuiții ani de studiu, al profesorilor francezi, şi în special al dlui Lot, pe care-l cunoscusem de departe ca tînăr luptător şi era, acum, membru al Institutului şi imul din profesorii cei mai respectați ai Sorbonei. Cu tînărul meu prieten am cutreierat acest Paris de după război care conserva tot caracterul său de pe vremuri, dar în care, a doua

zi după izbăvire şi biruinţă, pulsa o întreagă viaţă nouă, din care nu lipsea, ca la noi, solidaritatea. Tot d. Marinescu îmi găsise adăpostul la scumpul hotel Foyot, locuinţă cu numai două rînduri, comode pentru bătrînii cari în măreţul palat din faţă, al Ecaterinei de Medicis, puneau la cale rosturile ţerii lor dar, căutînd a ne îndestula seara în odaie apetitul, nu îndrăzneam să ne apropiem de restaurantul de jos, pentru oameni mai bogaţi decît mine, care aveam numai retribuţia conferinţilor mele.

În Paris am mai găsit însă pe cineva de care, de un timp, şi cu toată povestea de la Iaşi a „cascadei tronurilor", mă lega tot mai mult aceeaşi apreciare a oamenilor şi împrejurărilor, aceeaşi orientare în ce priveşte mijloacele de a consolida minunata situaţie pe care ne-o dăduse sfîrşitul fericit al războiului. Nu văzusem pe Take Ionescu, după îndelungata lui desţerare, în lunile cînd, împreună cu Flondor şi cu generalul Averescu, făcea o îndîrjită opoziţie liberalilor, pentru ca, la căderea acestora, să nu se prezinte, cu slabele rămăşiţe ale unui partid evaporat odată cu avantajele bugetare, la alegeri. Dezgustat de adeziunile interesate care, în juru-i, simulaseră iubire şi devotament, el intrase în formaţiunea Averescu, deşi ştia bine ce sentimente-i poartă absorbantul ministru de interne. Cu dînsul se raliase la noul regim, căruia regele voia tot mai mult să-i ia caracterul de partid, ajungînd tot mai mult a-l considera ca un al doilea provizorat, fostul lui adjutant, tînărul care-i datora, cel puţin aşa de mult ca talentului său de elocvenţă, în barou, o pripită şi strălucitoare carieră, d. N. Titulescu, profesor de... formă la Universitatea din Bucureşti. Dar acesta, care nu dorise întoarcerea şefului său şi visa de nu ştiu ce nou partid radical pentru sine însuşi, se grăbise a repudia orice legături cu preţiosul patron de odinioară, care i se părea acuma inutil. În ce priveşte popularitatea, pe care Take Ionescu o merita desigur prin frumoasa-i atitudine în timpul războiului, şeful unui partid conservator complect sfărîmat ştia bine ce-l aşteaptă de la alegătorii postbelici, complect dezorientaţi şi uneori de o uimitoare inconştienţă. Astfel el făcu abstracţie desăvîrşită de împrejurările interne, cu nevoile şi pasiunile lor şi, foarte hotărît a nu crea printr-un nou patronaj al său o nouă serie de ingraţi, se consacrase, stînd cît mai mult în străinătate, cînd darul său de vorbire, intact, nu era necesar pentru a drege gafele asociaţilor, servirii intereselor externe ale României.

Încă din vremea petrecerii la Paris, el fusese pentru o înţelegere cu sîrbii, cari doriseră în zădar ca imperiosul Ioan Brătianu, în drumul spre Apus, să se oprească un moment la Belgrad pentru a discuta chestia Banatului. Cu d. Beneş, profesorul ceh care-şi luă de la început un loc de frunte lîngă filozoful creator al statului, d. Masaryk, pe care-l zărisem la Iaşi, el era să se întîlnească într-o complectă potrivire de idei. În alcătuirea pe oare regele Ferdinand multă vreme a răspins-o, a unei alianţe pentru apărarea noilor graniţi contra Ungariei, el a jucat fără îndoială un rol de căpetenie, oricît ar fi căutat să i-l scadă mai ales acest bun neam de oameni cari sînt românii cu oarecare cultură. Nu uitase relaţiile sale cu Grecia după încheierea primului tratat din Bucureşti şi era, pentru a i le aminti, numele de strada Atenei, dat aceleia în care el locuia după ce-şi refăcuse casa, sălbatec devastată şi spurcată de ocupanţi [...].

Revăzîndu-mă la Paris cu dînsul, el mi-a arătat toată prietenia. Fusese, în negociațiile sale, la Londra şi, întors de acolo foarte obosit, ținuse totuşi să asiste la o conferință despre arta românească pe oare am făcut-o la Legația României. Ba, plecînd în țară, îi dădu în minte să mă însărcineze cu reprezintarea țerii la o conferință financiară din Bruxelles, onoare pe care fireşte că am refuzat-o, rugînd să se trimeată un om de competința fostului profesor la Universitatea din Iaşi, d. Neculce.

Conferințile mele s-au întins asupra întregii vieți a poporului românesc prezintată ca o sinteză, şi ele au apărut întîi, în parte, cred, şi în ziarul cultural pe care-l scotea la Paris poetul Cincinat Pavelescu, şi apoi în broşura Les Latins d'Orient. Căutam să învederez că noi nu sîntem numai o națiune latină, ci însăşi latinitatea orientală, cîtă şi cum a rămas după ce prin atîtea i-a fost dat să treacă. Rezumatul fiecărei conferințe o redactam imediat la hotel.

Mă apropiasem de catedra pariziană, după atîția ani de cînd nu vorbisem franțuzeşte în public decît, la anume ocazii, pentru scurte manifestări, cu o sfială dureroasă, care a răpit desigur foarte mult din ceea ce, în altă stare de spirit, socot că aş fi putut să dau.

Era, acolo, totul de reluat, şi invitarea la Collège de France a fost prilejul pentru începerea unei întregi opere de propagandă, menită să scoată la iveală originalitatea şi, prin aceasta, valoarea poporului românesc, asupra căreia, şi în Franța ca şi oriunde aiurea, se făcuse obişnuința de a trece, în orice domeniu, fără a i se recunoaşte rostul în lume.

Am putut vorbi la o societate unde prezidenția trebuia s-o aibă însuşi Poincaré. Fostul preşedinte de Consiliu era însă prins în dificultățile unei crize de guvern. Întîiul contact cu cercurile politice franceze mi-a dat încrederea trebuitoare pentru a încerca şi mai departe cu trezirea prieteniilor aşa de necesare în vremuri tulburi, cînd totul era răsturnat din ceea ce fusese şi, pentru orice popor, chiar pentru cele mai mari, se impunea o revizuire şi întregire a legăturilor şi amicițiilor. La mesele colegiale care mi s-au dat, ca unui oaspete neobişnuit, am putut să întind şi să adîncesc relațiile create astfel.

Înaintea unui public foarte numeros, în sala Richelieu a Sorbonei, am căutat să prezint apoi farmecul peisajelor şi monumentelor noastre: conferința a apărut supt titlul de Voyage en Roumanie. Verva mi-o tăiaseră insă două personaje solemne, care păreau că-mi cîntăresc fiecare cuvînt şi că se opresc asupra fiecărei nuanțe de stil, refuzîndu-mi orice zîmbet la glumele pe care le riscam. Nu puțină mi-a fost surprinderea cînd am aflat prin prezintarea lor că presupuşii nemiloşi critici, pe cari nu i-aş fi putut satisface, nu erau decît consulul român Ghiță Ioan, nepotul lui Take Ionescu, şi bătrînul profesor grec de la Iaşi, un coleg şi amic de pe vremuri al marelui bizantinolog german Krumbacher, d. N. Dosios, care pe vremuri îmi solicitase un articol de recunoaştere în Epoca.

Între profesorii francezi mai tineri, cunoscusem la Bucureşti, cu ocazia venirii misiunii franceze, pe acela care, elev al lui Gaston Paris şi al lui Paul Meyer, se ocupa de mult cu limba românească, pe care o cunoaşte ca un român, şi cu literatura noastră, care-l interesa ca filolog, d.

Mario Roques. În convorbirea cu acest om aşa de vioi şi de întreprinzător, oare a devenit apoi şi mîna dreaptă a lui Albert Thomas în opera de organizare economică a acestuia, mi-a răsărit ideea unor cursuri la Sorbona despre subiecte interesînd pe români şi mediul în care i-a pus soarta. Încă de atunci am făcut cîteva conferinţi cu cuprins românesc şi, ceea ce cred că nu s-a mai întîmplat în sălile ilustrei universităţi, d. Roques singur izbutind a o face, am dat studenţilor români, plecaţi în mare parte fără a-şi cunoaşte ţara şi trecutul ei, cîteva lecţii de istorie in româneşte.

Puţini le-au ascultat. Încă de la această primă vizită mi-am putut da samă cît lipseşte acestui tineret, venit la Paris pentru a-şi pregăti o carieră ori numai pentru a urma o modă, aceea ce leagă pe un om pe toată viaţa de ţara de unde se trage, de neamul din care face parte. Pe cînd studenţii de altă origine caută orice posibilitate de a se afirma ca grup naţional, la ai noştri pare că le-ar fi ruşine să arate ce sînt, ce înţeleg a rămînea în străinătate. În ciuda celor cîteva întîlniri cu mai multe serii dintre dînşii, căutînd să li învederez singura şi marea datorie, pe care o afirmau cu o aşa de elocventă mîndrie înaintaşii lor de pe la 1848: aceea de a strînge cît mai multe cunoştinţi şi cît mai multă experienţă pentru patria lor, am păstrat continuu această impresie: că o rea creştere în şcolile de acasă îi trimete cruzi într-o lume uriaşă, aşa de impresionantă, în care şubrezimea lor sufletească nu le poate păstra bruma de individualitate venită mai mult din instinct.

O dată, la un An nou, înaintea unor ascultători între cari era bunul general Berthelot şi dra Văcărescu, rămasă lîngă bătrîna sa maică, o boieroaică din vremile vechi, romîncă pînă într-atîta încît, şi vorbind cu străinii prieteni, printre cari şi-a creat un aşa de mare loc, amestecă vorbe româneşti, s-a prezintat ce e mai acru şi amar în criticile lui Caragiale, întovărăşind o asemenea lectură pentru o zi mare, încunjurată de aşa de frumoase datini, şi de alte manifestări nepotrivite, în sunetul viorilor ţigăneşti gîdilite la ureche; n-am putut răbda şi, ca semn de adîncă indignare, am părăsit sala. Era aceeaşi stare de spirit, de o aşa de complectă inconştienţă, pe care o puteam constata cu acelaşi prilej la legaţie – care, de altfel, continua vechea tradiţie de indiferenţă faţă de ce se petrecea în colonie şi mai ales în această studenţime —, unde grija unică era asaltul sălbatec asupra bufetului, un fel de iniţiare la viitoarea pradă a bugetului. Cîtă deosebire faţă de vremea, cu atîtea decenii în urmă, cînd secţia din Paris a Ligii făcea aşa de mult pentru popularizarea cauzei româneşti în străinătate! Şi, chiar atunci, cîtă deosebire faţă de sîrbi cari, în jurul omului cu inimă caldă care e d. Spalaicovici, se adunau la hramurile lor, observînd şi cel mai neînsemnat din riturile lor populare, bărbaţi şi femei, de toate vrîstele, stînd ca la biserică în sala plină de o mulţime aşa de mult cu gîndul la vetrele ei, încît ochii li se umpleau de lacrimi!

Şi erau mulţi români de la Paris – nu numai studenţi, bucuroşi unii dintre dînşii să rămîie acolo pentru totdeauna, ca marele învăţat de laborator, d. Livaditi din Iaşi, însurat cu una din fiicele drului Istrati, naţionalistul înflăcărat venit să moară la Paris, descendenţa lor topindu-se cu totul în mediul francez. Pensionari, ca un Cosmovici de la căile ferate, aventurieri cu un trecut detestabil la

noi, petrecători de toate nuanțele, oameni comozi, cari nu înțelegeau să participe la greaua muncă de reconstrucție după război, se îngrămădiseră prin toate colțurile imensului oraş, fiecare trăind pentru sine, între ai săi, fără să caute contactul, socotit compromițător, cu alți români. Cîteva bătrîne singure se vedeau la capela românească, pe lîngă care se păstra o tradiție muzicală care făcea ca multă lume străină să alerge la producțiile corului; o bibliotecă de mult părăsită a trebuit să fie cernută pentru a se pune la adăpost ce era mai rar şi mai de preț într-insa.

Aşa de mare fusese asaltul la închipuitele plăceri continue ale Parisului, care ar fi să se ofere gratuit aliaților români, încît, îndată după încetarea ostilităților, la Legația Franței, unde era însărcinat de afaceri spiritualul de Flers, pe care apoi nu l-am mai putut revedea la Paris, nu se mai răzbea cu vizarea paşapoartelor. I-am spus lui de Flers că, dacă-i mai ajută să plece, „nu vor mai rămînea români în România”.”Il y aura», mi-a răspuns el cu un nobil gest, „des Français qui reviendront”. Şi nu începuse încă emigrarea, pusă la cale şi de anume deputați, furioşi cînd strigam în Cameră că, decît oamenii noştri să umple străinătatea, mai bine să crape de foame în țara lor, a țeranilor de peste munți, gospodari împovărați de datorii, cari înțelegeau a face în Franța, țară cu salariile mari, ceea ce înaintaşi de-ai lor făcuseră, nu fără folos, în America şi cari, după ce-şi vînduseră pe nimic strămoşeasca moşie, debarcau fără sprijin şi fără sfat în acest furnicar uman, în care foarte adeseori erau întrebuințați la un lucru pe care-l desprețuiau arabii şi cei din urmă dintre oameni, puşi la curățitul gunoaielor. Unii şi-ar fi dat ani din viață ca să-şi revadă brazda şi să şi-o ştie iarăşi a lor; rareori îi întovărăşeau femei, fete, care se pierdeau, în cazul cel mai bun, prin slugăritul parizian. Şi erau nişte oameni aşa de buni, de curați, de creştini în suflet! Unul, dăunăzi, căruia îi vorbeam de scăderea şi amînarea datoriilor, îmi răspundea, el, care de ani de zile trăia ca rîndaş fără să-şi dea un ceas de distracție şi mîngîiere:”Am luat la nevoia mea de la un om de omenie, ruda mea, şi, ca un om de omenie, trebuie să-i dau banii înapoi la nevoia lui”. Pe cînd polonii îşi au şefii lor fireşti, recunoscuți de statul francez, preoții şi bisericile lor, şcolile lor, şi ambasada polonă nu-i pierde o clipă din ochi, ai noştri sînt părăsiți nu numai mizeriei materiale care-i atinge la ceasul crizelor de şomaj, cînd ei sînt îndată atinşi, dar şi desperării morale, care-i aruncă în categoria duşmanilor oricărei societăți şi în rîndul întîi ai aceleia care a ținut aşa de puțin samă de dînşii.

În această călătorie la Paris am căutat să învederez şi altfel decît prin cuvînt ce poate să înfățişeze în domeniul culturii nația noastră. Adusesem cu mine schițele lui Stoica, marele desenator, pe urmă harnicul pictor, descoperit de mine întîmplător, cînd, aproape copil, dădea prin arta sa corespunzătorul Sămănătorului în literatură, un timid, expus prin acest simpatic defect al său tuturor tăgăduirilor şi nedreptăților în țara sa, precum şi documente originale din colecția pe care o putusem aduna; şi fotografii se adăugeau la aceste mărturii ale unui suflet național aproape complect necunoscut. Nişte odăi închiriate de legație pentru scopuri de propagandă, de pe vremea cînd d. Vaida apăruse cu o suită de magnat şi cînd d. Pelivan, reprezintînd Basarabia sa încă primejduită, se lupta

mai mult cu cocoanele solicitatoare de împrumuturi şi subvenţii – uneia care nu voia să creadă că „nu e acasă”, a apărut însuşi ca să i-o confirme: „cine poate s-o ştie mai bine?” [...] —, îmi stăteau la dispoziţie, şi în ele, cu ajutorul a doi funcţionari, dintre cari unul va sta ani întregi lîngă mine în opera întreprinsă în capitala Franţei şi-mi va fi un preţios colaborator şi un bun prieten, tînărul jurist ieşean Victor Ianculescu, am alcătuit o mică expoziţie, care a fost cercetată şi ţinută în samă.

Va lipsi însă, mai ales după ce propaganda oficială, foarte costisitoare, va fi lichidată, un centru al acestor sforţări, pînă ce voi putea să creez”Şcoala românească în Franţa”, a cărei istorie, legată de a şcolii surori de la Roma, e de intercalat aici, deşi punerea în picioare a acestor două aşezăminte va trebui, dar tot supt regimul Averescu, să zăbovească o bucată de vreme.

Admirabilele şi atît de periculoasele silinţi ale ungurilor, nerăbdători a reveni la ceea ce fuseseră, iscodiseră şi ideea, sprijinită pe amintiri revoluţionare comune, de pe vremea lui Kossuth, de o parte, a lui Garibaldi şi Mazzini, de alta, a unei şcoli maghiare la Roma. Această afirmaţie naţională trebuia neapărat să întâmpine pe a noastră, sprijinită pe altceva decît pe un episod ideologic: adecă pe comunitatea de rasă, pe potrivirea de suflet. Am prezintat Camerei proiectul de iniţiativă parlamentară prin care se cereau aceste două focare de studii şi de iradiere naţională în acelaşi timp – eu aşa le-am înţeles – din cele două mari capitale latine.

Duiliu Zamfirescu a îmbrăţişat cu căldură ideea şi, fără să mai cerem părerea finului cugetător filozofic, icoană a maestrului său Maiorescu pînă şi la cel mai mărunt dintre gesturi, dar mult mai personal în idei şi mai stilist în formă, care era ministrul de Instrucţie Publică, profesorul P. P. Negulescu, proiectul, care va merge răpede şi la Senat, a trecut la un obosit sfîrşit de şedinţă, în care calculul voturilor se face, uneori şi cu scopuri bune, mai mult aproximativ. Dar ministrul jignit n-a arătat o deosebită căldură pentru legea astfel votată şi Pangrati se şi grăbise să alerge cu gîndul de a preface şcoala de istorie, filologie şi artă din Franţa într-un mai mare institut, şi pentru ştiinţe, ceea ce i-ar fi permis amestecul pe care-l dorea.

Astfel numai cu multă trudă s-a ajuns la o înfăptuire ale cării foloase nu eu le voi spune, şi aici. Mă îngrijisem ca ambele aşezăminte să scape de jocul de partide care domină statul, şi astfel directorii, pe viaţă, vor fi numiţi de Academia Română; regulamentul a fost elaborat de mine, de Vasile Pârvan şi de căldurosul nostru prieten Ramiro Ortiz. Eu însumi am propus pentru Roma pe Pârvan, a cărui faimă de arheolog era larg răspîndită în străinătate şi cu care relaţiile, întrerupte un timp de pe urma ambiţiei lui de a domina, nemărgenită, erau atunci cele mai bune. El a luat cu chirie un modest apartament pe care numai după mulţi ani era să-l înlocuiască măreaţa clădire ridicată din sacrificiul Băncii Naţionale. Eu, gospodar moldovean, n-am voit să încep într-o trecătoare casă străină. D. Ghica îmi propunea înţelegerea cu un liceu francez care ar fi adăpostit pe ai noştri: mi se părea supt demnitatea unui asemenea institut naţional. Şi, astfel, cu prilejul unei vizite la d. Lot, care trebuia să-mi ajungă un aşa de bun prieten, m-am apucat să cercetez casele de vînzare din minunatul

mic centru de banlieue al Parisului care e Fontenay-aux-Roses, plin de grădini şi lipsit de fumul uzinelor: a doua pe care am văzut-o era ca făcută pentru noi. Avînd la spate două livezi întinse, o clădire cu patru rînduri alcătuite din odăi ca pentru un hotel sau un sanatoriu, se ridica în fața unor atenanse potrivite pentru orice destinație: o bătrînă văduvă ocupa un colț din acest modest castel din care aşa de greu s-a hotărît să plece. Halul de infecție în care se aflau acele atenanse, pline de familii muncitoreşti, cu bătrîne oarbe, pisici favorite şi colonii de ploşnițe, nu ne-a dezgustat; gospodarul din naştere care e d. Ianculescu, instalat ca subdirector, a ştiut să aducă lumină, curățenie, mulțămire. Am smuls lui Take Ionescu suma necesară cumpărării, pe care ministrul de Finanțe, d. Titulescu, o promisese, dar uitase a o plăti, am mobilat cum am putut cele douăsprezece odăițe, şi, în frunte cu d. C. Marinescu, pictorul Catul Bogdan-Duică, fiu de alsaciană, şi cîțiva alții, puțini, am început ceea ce consider ca una din cele mai mari opere ale vieții mele.

Lucrul literar şi ştiințific mergea mai încet şi în acest an, în mijlocul unui mediu îndreptat aproape exclusiv către problemele politice şi sociale. Comemorarea lui Tudor Vladimirescu la o sută de ani după o încercare lipsită şi de orientarea necesară şi de neapărata solidaritate națională m-a îndemnat, pe de o parte, a strînge izvoarele, aşa de risipite, şi prin ziare, ale mişcării lui neizbutite, şi aceasta a dat volumul Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu şi, pe de alta, a căuta într-o formă populară din colecția”Steaua”, pe care o păstra încă rîvna dlui P. Gîrboviceanu, explicarea acestei cariere tragice, cu privire la care erau să se adauge în curînd, printr-o descoperire în şura unei familii boiereşti din Craiova, neaşteptate revelații, şi astfel am adaus, pe lîngă broşura despre Mihai Viteazul şi aceea despre îngerescul mitropolit moldovean Veniamin Costachi, cărticica Un apărător al săracilor:”Domnul Tudor» din Vlădimiri. Pentru aniversara lui Dante am reunit cu discursul la Academie înfățişarea dramatică a suferinții şi a speranțelor magului poetic al Italiei medievale.

Viața în Franța îmi dădu, de altfel, putința de a cerceta țara în provinciile ei oare, cu tot îndelungatul timp pe care-l petrecusem la Paris ca student, îmi rămăseseră cu totul necunoscute.

Am luat astfel pe rînd Normandia, cu paşnicul Rouen, plin de amintirea Ioanei d’Arc, arsă pe rug, Picardia vechiului meu Philippe de Mézières, cu acel Amiens, mîndru de splendida-i catedrală gotică şi plin încă de casele bătrîne, cu coastele de lemn şi ascuțişurile din vîrf, pe canalurile mucede strecurîndu-se printre paianta lor. Apoi Bretania unde, la Rennes, aşa de curata reşedință a ducilor de pe vremuri, am nemerit, pentru numele lui istoric, într-un hotel”La Bertrand Duguesclin» unde, pentru o observație a soției mede cu privire la curățenia odăii, am fost pur şi simplu dați afară ca sales métèques în pragul nopții, iar polițaiul, fost jurnalist în ceartă fricoasă cu popii atraşi de cumplitul hotelier, era să-mi dea promisa satisfacție publică în această formă aproximativă:”Fostul preşedinte al Camerei uneia din națiunile care a luptat alături de Franța, părăsind viața politică, face o călătorie de informație în țara noastră şi, sosit la Rennes, într-un hotel care poartă numele unuia din ostaşii

eroici medievali, pare a fi fost expus la procedări neamabile din partea hotelierului; pentru care-i arătăm părerile de rău ale populației". În jurul Parisului chiar, am rătăcit prin pustiile străzi acoperite cu iarbă ale încîntătorului Senlis, şi el împodobit cu o biserică, clin vremile cele mai bune pentru artă, Burgundia am cunoscut-o la Dijon cu catedrala prefațată de gingaşe coloane şi cu moştenirea de artă a lui Claus Sluter. Largul, bogatul Lyon mi s-a înfățişat, întins pînă departe pe malurile rîurilor puternice, supt înălțimea de la Fourvières, Forum Veterem, cu amintirea lui Traian, ca şi pitorescul Avignon al Papilor. Fără a ajunge pînă la Marea de Miazăzi, m-am găsit, la Nîmes, la Orange, în mijlocul celei mai stăruitoare permanențe a vieții romane şi m-am desfătat, cu tot puternicul vînt care mă izbea în păreți, de tot ce e poezie pastorală, mireasmă de cîmpii arse de soare, în Arles, legat de vechea Romă tot aşa de mult ca şi de cultul inimitabilului poet provensal Frédéric Mistral. Din aceste amintiri, consemnate pe un colț de masă, am scos cartea ilustrată Din Franța, care se aşază printre cele cu totul neînțelese şi aproape necunoscute.

Comemorarea lui Petru Maior la Academia Română mi-a cerut o privire generală asupra rostului învietorului teoretic al drepturilor noastre. Prin conferința Schimbarea de direcție şi caracter a comerțului românesc întregeam volumul publicat înainte de război.

Vizita la Bucureşti a prințului Sapieha, prin care s-a pregătit, după marea victorie, pe care n-o ajutaserăm prin nici un gest, de la Varşovia, înțelegerea defensivă cu Polonia, mi-a dat prilejul de a publica un studiu asupra relațiilor dintre un strămoş al acestui descendent, prin Vişnoviețchi, al Domnilor Moldovei şi dintre Mihai Viteazul. Tot atunci am dat, în româneşte şi apoi în limba franceză, un studiu asupra raporturilor dintre poloni şi români. Căsătoria prințesei Elisabeta cu moştenitorul tronului grecesc a prilejuit broşura Grecs et Roumains – pe lîngă note asupra relațiilor literare ale acestor două națiuni —, căreia i-a urmat o alta pentru legăturile cu sîrbii, la căsătoria dintre principesa Maria şi regele Alexandru al Serbiei, pe care-l văzusem la Bucureşti şi care-mi arătase o deosebită prețuire. O conferință făcută la Paris în cercul închis de pe lîngă Curtea de Casație a fost tipărită pentru membrii singuri supt titlul de Spiritul public în România. Îi răspunse conferința bucureşteană despre Secretul culturii franceze. O scurtă istorie a românilor pentru saşi a fost tipărită în acelaşi an. Vrancea şi vrîncenii vine dintr-o conferință la Focşani, dorința veche de a asculta literatură şi ştiință prin viu grai trezindu-se din nou la poporul care dă cel mai numeros şi simpatic auditoriu pentru astfel de comunicări, căci dorința de a se instrui e la dînsul mult mai mare decît priceperea întru a o satisface. Alături îi stă broşura despre originile românimii bihorene.

Dar lucrarea de temei a acestui an a fost cea dintîi mare sinteză a evului mediu în ce priveşte principiile lui conducătoare, întrupate în autoritățile de caracter universal, care, acestea trebuie avute în vedere, iar nu nesfîrşita fărîmițare locală, aşa de tulburată şi de capricioasă, a feudelor şi cu atît mai puțin aparența formațiunilor aşa-zise naționale, cărora le lipsea cu totul conştiința chiar de unde pot pleca astfel de"State". Deci peste hotarele a căror importanță e foarte relativă, am grupat

toate lucrurile de căpetenie care s-au petrecut în cursul acestui interesant mileniu, plin de vitalitate, bogat în creațiuni, supt rubricile de unitate ale papalității şi imperiului. Mi-a trebuit, pentru a prinde adevăratul sens al acestor fenomene istorice decisive, să mă îndrept, ca odinioară pentru Mica istorie a Imperiului bizantin, la izvoare care mai aveau secrete de destăinuit. De aici a rezultat o carte întinsă, care n-a avut nevoie de o reeditare pentru folosul studenților numai pentru că ea a intrat, cu legături şi mai întinse, coborîndu-se pînă la regalitățile subordonate şi la formațiunile organice ale cetăților şi"Romaniilor" autonome, în volumul consacrat evului mediu din sinteza mea a dezvoltării omenirii.

Mi s-a oferit atunci de editura"Ramuri" publicarea unei părți întinse din lucrările mele de mult uitate sau neapărute în formă de volum. Astfel s-au adunat scrierile din prima tinerețǎ – şi ou largul studiu asupra începuturilor romantismului, mizerabil tipărit în Arhiva de la Iaşi —, s-au reunit articolele din Neamul românesc pe vremea războiului, supt titlul de Războiul nostru in note zilnice (trei volume), s-au reeditat poeziile mele şi li s-au adaus numeroase traduceri – dar pînă astăzi nu mi-am putut îndeplini vechiul plan de a prezintă în traduceri, vechi şi noi, făcute de deosebiți versificatori, comoara poetică a omenirii întregi, ceea ce ar forma un admirabil mijloc pentru cultivarea şi educația nu numai a tineretului, ci şi a întregului public românesc. Frumoasele volume de la"Minerva" cuprinzînd Istoria românilor in chipuri şi icoane au dobîndit însă o formă dezagreabilă şi incomodă în volumul unic, cu literă neadmisibil de măruntă, în aceastălaltă editură.

Sesiunea generală a Parlamentului averescan, dacă nu fusese mai liniştită, căci spaima de masele populare produsese o adevărată goană sălbatecă împotriva celor cari vorbeau în numele lor, dăduse măcar ceva mai multă siguranță, noii veniți ajungînd a cunoaşte din practica bătăioasă realități politice de care erau, la început, cu totul străini, ceea ce dăduse în vară, zilnic, scene cu totul ridicule, într-o atmosferă de război civil. Se pregătea cu oarecare seriozitate, dar cu acea lipsă de direcție unică pe oare aim semnalat-o mai sus, neapărata reformă agrară, pe care liberalii, pentru a nu supăra pe nimeni, preferau să o lase îndeplinită de aceşti „oameni în loc", pe cari ştiau că-i pot înlocui uşor şi a căror operă se pregăteau s-o prefacă, supt forma discretă a acelui regulament de aplicare ale cărui meşteşuguri vor ieşi din imaginația fecundă şi marea subtilitate vicleană a lui Al. Constantinescu.

Din partea opoziției nu se putea înregistra la sfîrşitul anului nici un progres în ce priveşte organizarea. Era evident că ardelenii urmăreau un singur scop: înstăpînirea, asociindu-şi elemente din"Vechiul Regat", cîştigate mai curînd unul cîte unul pentru ca să nu poată manifesta pretenții, şi clienții n-au lipsit, deşi numărul lor nu putea satisface ambiția dlui Maniu, care era absolut indiferent, în visurile sale de autocrație, în ce priveşte calitatea lor. Țerăniştii, pe cari insuficiența lor culturală şi lipsa lor de experiență, ca şi fanatismul dlui Madgearu, devenit secretarul general al inocenței dlui Mihalache, îi făcea bănuitori, negociau şi în dreapta şi în stînga, – şi cu şeful guvernului, care a isprăvit spuindu-li limpede că înțelege să rămîie „ciobanul turmei". Cei cîțiva oameni din jurul meu cari, în vederea unei veniri la putere, fierbeau de nerăbdare, gata să intre în orice combinație – cît

de mult îşi samănă, în ciuda „doctrinelor“ şi devotamentelor, adesea interesate, oamenii aceleiaşi societăţi! —, ajunseseră a lua atitudini de dizidenţă şi a-mi trimete adevărate somaţii pentru ca şi eu să intru în „pertractările“ – termenul se încetăţenise de umorul românesc – care făceau confuză şi fără orizont drama politică în care protagoniştii erau, din nenorocire, doar cu excepţia atitudinii de mîndrie despreţuitoare a lui Ion Brătianu, aşa de inferiori şi supt raportul intelectual şi, mai ales, supt acela moral.”Opoziţia unită” nu mai oferea astfel nici un singur mijloc de luptă azi, nici o viitoare bază de guvernare mîni.

Am încercat cu Vintilă Brătianu, întîlnit întâmplător pe stradă – şi omul, aşa de dur în aparenţă, cu luciri ciudoase în lucitorii ochi de şoricuţ, avea sentimentalităţi duioase, pe care le ascundea cu îngrijire – o coaliţie a „partidelor care au făcut războiul“, ceea ce ar fi exclus grupările de aventură şi alcătuirile pe baza luptei de clasă, şi ar fi plăcut poate şi gîndului de colaborare între partide pe care-l torcea necontenit îndărătnica minte a regelui Ferdinand. Se adăugea pentru a împiedeca orice normalizare a vieţii politice, pe care n-o avem nici pînă acum, despreţul – uneori manifestat brutal de cîte o mentalitate aşa de primitivă ca a drului Aurel Dobrescu din Braşov, de trebuia să intervin public, oricare ar fi fost să fie consecinţile —, al grupului ardelean faţă de această lume de dincoace de Carpaţi, care nu trebuie cunoscută numai în exploatatorii ei şi a cării discretă valoare nu se deschide decît înaintea unor ochi în adevăr inteligenţi şi în care tremură o luminiţă de iubire.

În guvernul generalului se afla un om a cărui supremă ambiţie era să pară acela în care se concentrează totul, de la care pleacă totul, acela a cărui presupusă energie face să tremure carnea pe oameni şi care pentru aceasta punea – şi continuă, va continua pînă la sfîrşit, a pune – peste bune tradiţii de familie, peste o creştere îngrijită, peste un lung stagiu între oamenii supţiri ai diplomaţiei, peste unele posibilităţi „refulate” chiar, o urîtă mască de provocare şi brutalitate. Pentru aceasta cel care putea face apel numai la mijloacele distinse ale inteligenţei, culturii şi unui talent pe care o curioasă timiditate, tăgăduită cu înverşunare, l-a împiedecat totdeauna de a se manifesta, a recurs la îndemînările de dibăcie ordinară care sînt semnul oamenilor cu totul inferiori. D. Constantin Argetoianu voia două lucruri: înlăturarea lui Take Ionescu, colegul intrus, faţă de care întrebuinţa, sperînd să-l scadă, astfel, cele mai drastice elemente ale unui vocabular cules de la clienţii nelipsiţi ai trezirilor sale, şi împiedecarea unirii elementelor de opoziţie.

Necunoscîndu-mă îndeajuns, ministrul de interne credea că ajunge să mi se arăte un „pumn” de care, după ce înfruntasem, în suferinţile tinereţii mele pumnul, mult mai adevărat, al unei soarte vitrege, de sărăcie şi umilinţă, n-aveam să mă las impresionat – şi nu e pumn care să poată atinge o viaţă de muncă şi de onestitate! – pentru a mă aduce la capitulare şi, astfel, am trecut şi pe lîngă această dovadă a moravurilor politice din societatea noastră. Cînd atentatul de la Senat, cu morţii pe care i-a lăsat pe scînduri, a venit tocmai la timp ca să îndreptăţească o politică de teroare care, pentru a fi efectivă, cere altfel de „pumni” şi, la spatele lor, altfel de minţi şi altfel de merite, cînd am fost

întîmpinat de urletele majorității, care avea aerul că vrea să se arunce asupra mea pentru că indicasem între vinovățiile pentru crimă politica de sfidare şi de prigonire în care totdeauna clocesc comploturile, cînd, apoi, ziarul meu a fost tîrît la cenzură ca un organ al anarhiei şi supus tăieturilor de condei ale unui neînțelegător pătimaş, dornic de a-şi crea merite față de stăpîn, s-a văzut din nou că, față de ce ajunsesem a fi prin ostenelile mele, astfel de metode, care nici măcar nu jignesc, căci şi în politică orice lovire are puterea înălțimii de la care pleacă, nu pot avea nici un efect asupra unei acțiuni de opoziție în care, cum s-a vădit din atitudinea mea ulterioară față de aceiaşi oameni, nu aduceam ură, ci numai pasiunea de a împiedeca răul ce s-ar putea face țerii. Atunci mi se scoase înainte, pentru a mă îndepărta de țerănişti, indiferenți la sensibilitățile naționale şi la delicatețele morale, şi chiar de ardeleni, cari contau pe cine ştie ce raporturi posibile în viitor şi cu cei mai pătați dintre oameni stafia sinistră a lui Constantin Stere, pe care o popularitate basarabeană unită cu toleranța administrației l-a suscitat deputat, a doua oară, al României unite, în martie al anului 1921, la întoarcerea mea de la Paris.

De acuma eram, cu prietenii mei cîți nu fuseseră încă smomiți, lăsîndu-i lîngă mine, dar fără nimic din acea credință care face valoarea unei aderențe politice, un om izolat. Un om izolat, dar întrucît poate fi izolat cineva care nu are decît să se coboare în fundul sufletului său ca să găsească rezerve de rezistență şi posibilități de avînt care fac mai mult decît o liotă întreagă de salariați şi decît mii de naivi şi de iluzionați cari se iau totdeauna după un crez de ideologie pe care în fond nu sînt capabili să-l înțeleagă, oricît de des l-ar repeta şi în orice colori l-ar scrie ei pe steaguri de vană fluturare.

Discutarea reformei agrare a dovedit toată incoerența care era stăpînă pe sufletele felurite ale oamenilor adunați în junii unei legende şi închinați unei simple idolatrii, văzînd în vrednicul general ceea ce nu era şi nevăzînd, din nenorocire pentru ei şi cu pagubă pentru dînsul însuşi, ceea ce era în adevăr. Am intervenit de cîteva ori pentru ceea ce mi se părea o dreptate elementară pe care interese conservatoare inavuabile se pregăteau să o calce în picioare, dar trecuse vremea cînd logica şi sentimentul puteau să mai aibă o influență asupra intereselor trezite şi a patimilor dezlănțuite. Între recunoştința pentru luptătorii războiului unirii şi necesitatea economică de a da pămînt celor cari vor şi pot să-l lucreze, sprijinind numai pe cei cari de la sine pot să aibă mijloacele necesare era de găsit un drum, dar pentru aceasta trebuia sau o neînduplecată voință a şefului amestecat în toate şi impunînd tuturora voința sa, sau pornirea furtunoasă a unui entuziasm general, trecînd peste toate nesiguranțele egoismului. Şi una lipsea însă, şi cealaltă. O operă hibridă se întruchipa astfel, şi condițiile de realizare erau aşa de tumultuoase şi de confuze încît descurajau şi dezgustau pe oricine.

A doua zi după „marea reformă” veniră zilele micilor afaceri, şi „naționalizarea” mănoaselor uzine de la Reşița, cu distribuirea, ca o răsplată politică, a acțiunilor, crea pofte şi deştepta invidii între membrii, cari se cereau recompensați cu toții, ca într-o adevărată „democrație”, ai majorității.

Enervarea cuprinsese şi banca ministerială şi, dacă admirabila stăpînire de sine a generalului Averescu rezista, principalul său acolit, d. Argetoianu, nu putu să se sustragă influenței acestui mediu de continuă iritație, adăugîndu-se probabil şi tot ce putea să rezulte pentru temperamentul său dominator din greutatea relațiilor personale cu un şef pe care trebuia să-l suporte şi de a cărui hotărîre, cu sclipiri reci de ghilotină, avea motivul să se teamă.

Astfel veni ziua cînd, în frigurile Reşiței, caracterul, sîcîitor pînă la exasperare, al rostirii dlui Madgearu, cu necontenita întoarcere, de o încăpățânare fără păreche, asupra aceloraşi învinuiri, fără să se amestece un pic din acea umanitate, din acea generozitate şi poezie care e în stare să dezarmeze toate duşmăniile şi să aducă o clipă de cugetare senină şi la cine a greşit mai mult, acele accente de iacobinism sec şi plin de ură smulseră buzelor, care nu se refuzau la nici o cruditate, ale dlui Argetoianu, o insultă de ultimă treaptă care desigur că nu ş-a mai auzit de la locul unde miniştrii reprezintă pe suveran.

Am auzit-o, am semnalat-o şi am subliniat-o, după ce, puțintel jenat, cum era şi natural, cel vizat confirmase aceea ce prinsese fireşte mai bine decît oricare altul, şi în jurul acestui meprizabil incident al unei vieți politice degenerate am strîns, împreună cu pofte care simțeau că le-a venit ceasul, şi tot ce mai era bună-cuviință şi demnitate la oamenii cari de un an de zile nu făceau decît să-şi piardă timpul în hărțuieli de orbi cari nu văd drumul cel drept deschis înaintea tuturora.

Deci, cu liberalii împreună, cari-şi aşteptau succesiunea, ne-am dus la Palat pentru a semnala în scris regelui Ferdinand de ce oameni e servit şi în ce formă. Peste cîteva zile am putut vorbi şi direct Suve ranului, care trăise însă o lungă tinerețã între oameni a căror fire orientală găsea cea mai aleasă distracție în gesturi şi cuvinte care nu se depărtau prea mult de ceea ce se oferise oratorului țerănist. Nu arăta deci că ia lucrul prea tragic şi, în orice caz, pe dreptate îngrijat, şi chiar nu atîta cît trebuia, de starea sănătății sale, omul bun şi nobil ale cărui sforțări spre unire şi lucrul spornic fuseseră continuu aşa de nenorocite îşi cerea un răgaz de întremare în străinătate.

La întoarcere însă măsurile făgăduite nu s-au luat: momentul paraliziei unei timidități aşa de înduioşătoare venise. Supt ochii şefului guvernului, deriziunea din vară se evaporase şi, de altă parte, regele simțea ațintiți de departe asupră-i alți ochi, aceia ai omului care a avut mai multă influență asupra slăbiciunii lui şi care, fără a vorbi, fără a apărea, fără a dori să-l vadă, absent în Cameră, nezărit de nimeni, părînd ocupat de îmbunătățirile agricole la iubita lui fermă de la Florica, în mijlocul animalelor care-i ziceau mai mult decît teribila menajerie politică, stătea calculînd şi aşteptînd, cu siguranța că, peste atîta prostie, şi a oamenilor celor mai inteligenți, peste atîta isterie, şi a minților care păreau mai cumpănite, ceasul său, nelipsitul său ceas va veni neapărat.

Pentru a înlocui acea hotărîre regală, în care aveam dreptul să sperăm, nu erau decît două mijloace. De o parte, înțelegerea, nu cu dînsul, cu care de la Iaşi nu mă mai văzusem niciodată, ci cu oamenii prin cari lucra: auxiliarul, de resurse nesfîrşite, care părea anume făcut pentru un astfel de

mediu şi pentru astfel de situații, Al. Constantinescu, şi cumnatul şefului liberal, stăpînul unor legături de natură privată cu locul de unde se putea rosti sentința mult aşteptată, tăcutul domn Barbu Ştirbei, ai cărui paşi fără zgomot, a cărui catifelată acțiune cu efecte sigure se simțea tot mai mult în tot ce privea politica românească. De altă parte, întrebuințarea revoltei, de atîtea ori şi cu atîta durere înăbuşită, a lui Take Ionescu, care, în mijlocul celor mai nesuferite jigniri, în fața celor mai grele piedeci, fusese silit a părăsi orice amestec în politica internă, orice legături cu cei cari o determinau, pentru a se consacra exclusiv grijilor acelei politici externe a României căreia i-a dat, ca bază statornică şi solidă, raporturile, de comună defensivă, cu cehoslovacii şi iugoslavii.

Fostul şef conservator, asupra căruia se cobora parcă umbra tot mai decisă a unei morți apropiate şi ai cărui şaizeci de ani trecuți nu mai păstrau vioiciunea, veselia, vitalitatea radiantă care-l făcuseră aşa de simpatic atîtora în tinerețele sale, ajungînd să formeze, fără nume, fără avere, fără sprijin, un numeros partid în jurul său, a putut fi adus însă numai cu greutate la un rol pe care el însuşi îl simțea trecător, lunga lui experiență ajutîndu-l să prevadă ce i se pregăteşte din partea nesfîrşitei dibăcii, superioară aceleia cu care odinioară el însuşi se mîndrise, a liberalilor.

Regele dorise totdeauna un Ministeriu de coaliție. În chiar regimul dlui Averescu se introduseseră elemente care nu se dădeau la fuziunea pe care o propunea cu stăruință generalul, în credința, care s-a dovedit justificată, că o acțiune de hotărîtă îndreptare nu se poate face decît cu oameni deprinşi a lucra împreună şi supuşi fără rezervă influenței unui singur şef. Ce era deci mai natural decît să i se aducă aminte, într-un moment de incontestabile greutăți, de îndatorirea pe care, într-o formă sau în alta, o va fi luat în momentul chemării la putere? Se putea închipui însă că un spirit aşa de autoritar ca al fostului comandant de armată şi o dorință de a se impune aşa de cumplită ca a ajutătorului său, căruia i se părea că şi blîndețea lui Take Ionescu îi face umbră şi-i pune piedecă, nu vor putea să se împace nici într-un chip cu o astfel de împărțire de drepturi. Fraza care trebuia să provoace conflictul a fost introdusă deci, după o înțelegere la mine acasă, Cn răspunsul regelui la adresă şi totodată m-am arătat gata să iscălesc împreună cu Ion Brătianu o declarație de neparticipare la lucrările Parlamentului, a cărei redactare a rămas în sama căpeteniei liberalilor.

Se ştie ce a urmat; unele detalii pe care le-am aflat îndată nu pot să fie dezvăluite nici acuma, deşi în lumea politică ele sînt de mult cunoscute. Şeful guvernului s-a proptit pentru o rezistență care se arăta gata de a merge pînă la capăt. Dar cine cunoaşte pe generalul Averescu ştie că doi oameni se luptă în această neobişnuită şi atît de complexă personalitate: o deciziune promptă, necruțătoare, fără considerații şi fără milă sfidînd toate riscurile dar, în momentul executării, care nu se prezintă în condițiile, perfect calculabile, ale unei acțiuni militare, comandantul deprins să fie ascultat fără şovăire face loc omului care numai prin atîta inteligență şi muncă şi-a cîştigat cu greu locul în lume, omului care e deprins să asculte, să se supuie. Şi în alte împrejurări se va putea observa aceeaşi dualitate, catastrofală pentru cine vrea să îndeplinească un rost de dictatură națională. Retragerea

d-sale de la Ministerul de Interne în Cabinetul Vaida, unde ar fi putut să deie lovitura ce ar fi voit-o, era o presimțire a ceea ce trebuia să se întîmple acum, la sfîrşitul anului 1921.

Astfel, după cîteva zile de şovăire, în care s-ar fi putut crede că împotriva voinței, neted manifestate, a regelui, se va ridica aceea a primului său ministru, sprijinit pe Parlament şi pe o popularitate care era măcar foarte mult scăzută, s-a văzut, de fapt, după încercări de a se pune de acord cu Suveranul, demisia de care Ion Brătianu, care cunoştea mai bine psihologia fostului său asociat în umbră, părea să fi fost sigur de la început.

Take Ionescu era el sigur că i se va acorda dizolvarea? A fost el înşelat de cuvinte nesigure, de atitudini îngăimate, cum nu erau rare la sufletul, disputat între multe considerații şi sentimente, al regelui Ferdinand? El n-a spus-o niciodată, şi ce se putea vedea la dînsul era numai temerea de a primi puterea pe care de atîta vreme o dorise ca şef de guvern, neîncrederea, îndreptățită, în oameni şi, ce era mai periculos, neîncrederea în el însuşi.

Au trebuit multe rugăminți, mîngîieri şi asigurări pentru ca el să se decidă a primi o aşa de insidioasă misiune, lipsit fiind, de mult, de sprijinul acelora cari atîta vreme îl încunjuraseră. Ştia bine ce-i pregăteşte dorința de răzbunare a celor pe cari-i înlocuia şi mai ales a dlui Argetoianu care, pe lîngă o manifestă ură, îşi atribuia dreptul de a despreţui pe acest om de mare talent şi de netăgăduite merite. Simțea la spatele său dogoritoarea patimă de stăpînire a lui Ion Brătianu. Sigur de sprijinul meu, pentru care. cum se va vedea, am trecut prin momente deosebit de neplăcute cu şeful liberal, şi avînd lîngă dînsul prieteni pe cari îi pusesem la îndemînă, ca vechiul meu coleg din liceul de la Iaşi, Constantin Cihodariu, inginer, care aducea cu dînsul o perfectă onestitate, o mare putere de muncă şi un spirit de gospodar, noul preşedinte de Consiliu nu ştia ce poate să aştepte de la ardeleni, cari ei înşii, uitînd vremea cînd lupta lor se împărtăşea de neprecupețitul ajutor al ministrului de înaintea războiului, nu ştiau de fapt ei singuri, în interminabilele lor discuții, ce au de gînd să facă. Țerăniştii vor fi mai încrezători într-însul.

S-a crezut că în timpul pe care-l lăsa liber o prorogare ca aceea de care beneficiase la început generalul Averescu, Take Ionescu va izbuti să cîştige prin avantaje personale o majoritate care să-i permită a termina sesiunea. De fapt se pare că mulți au primit de la dînsul ce voiau, rezervîndu-şi ca apoi să voteze contra lui. La sfîrşitul acestor lungi şi urîte tratative primul ministru el însuşi nu se arăta deloc asigurat în ce priveşte soarta guvernării sale.

Ce era în capul parlamentarilor regimului averescan o arăta, de altfel, vizita pe care mi-au făcut-o d. I. Petrovici, fostul elev şi colegul de la Iaşi, vechiul colaborator al foii mele, împreună cu basarabeanul Bogos, autorul unei folositoare cărți despre unirea provinciei sale, cari-mi propuneau să mă ridice pe mine la locul ocupat, după sfatul meu, după insistențele mele, de Take Ionescu, făcîndu-se garanți că, pentru a nu avea neplăceri, generalul ar primi prezidenția Senatului, iar d. Argetoianu ar face o călătorie de plăcere în străinătate,.. .acest om bun şi blînd fiind, fireşte, capabil de toate

sacrificiile. Îşi poate închipui cineva cum am primit asemenea propuneri, a căror sinceritate rămîne foarte dubioasă.

În ajunul acelei zile, din ianuarie 1922, în care Ministeriul, compus din oameni onorabili, cărora nu le lipsea capacitatea, trebuia să se înfăţişeze înaintea necunoscutului, Take Ionescu a venit la mine. Era foarte enervat: ochii îi clipeau şi bărbia, ca în momentele grele, îi tremura. Credea că ar fi bine să nu fie de faţă la ciocnirea care trebuia să se producă. L-am rugat să înfrunte o duşmănie pe care o prevedeam – şi i-am spus-o – manifestată prin grobieniile unui om ce nu ar avea nimic de pierdut. Dar să nu dea nici un răspuns, ci să ceară pur şi simplu votul, oricare ar fi el.

Aşa s-a şi făcut. Vorbitorul în numele majorităţii a fost pamfletarul N. D. Cocea, care n-a cruţat primului ministru nici o ofensă, în mijlocul rîsetelor insultătoare ale majorităţii, care dovedea o perfectă, şi puţintel neaşteptată, disciplină. Ardelenii, cari păstrau speranţe de participare importantă la noul regim liberal, n-au venit la urnă, ţărăniştii avînd atitudinea contrară. La proclamarea rezultatului, calm, fără a arăta vreo emoţie după atîta suferinţă a mîndriei sale, Take Ionescu s-a ridicat ca să declare că va informa Coroana.

Regele Ferdinand era pregătit pentru situaţia nouă care se crease prin această înfrîngere a primului său sfetnic. Refuzînd dizolvarea, el i-a primit demisia. La orizont apărea, după înţelegerea prealabilă, Ion Brătianu. Se pare chiar că el fusese recomandat, în interesul ţerii, de acela care pleca.

Dar şi de data aceasta, Brătianu avea de la Suveran sarcina de a încerca necontenit dorita şi necontenit escamotata concentrare de partide şi de puteri. Şi, ca şi la 1918, el a făcut tot ce i-a stat prin putinţă – iar mijloacele lui erau mari şi felurite – ca să înlăture orice tovărăşie, şi în special aceea, care-i fusese recomandată, a ardelenilor, şi ca să facă imposibilă orice plată faţă de mine a datoriei contractate în lupta comună. Din nou ingineria politică a lui, cu neapăratul calcul al rezistenţelor, era să intre în joc.

Se aştepta desigur ca d. Maniu şi ai săi să manifeste cele mai lacome pretenţii şi să se întindă asupra lor la „pertractări”, care, dată fiind situaţia, cu tot ce fierbea la averescanii înlăturaţi, cu tot ce putea să pregătească îndemînarea dlui Argetoianu, pentru care ispita puterii e irezistibilă, nu se puteau prelungi fără termin. Mulţi dintre liberali, ca Al. Constantinescu, ca d. C. Banu, care m-a cercetat acasă pentru a-şi arăta temerea că nu se va ajunge la capăt, erau pentru o înţelegere. În jurul a vreo trei mandate de senatori în Ardeal, căci ţesătura de interese permanente e acolo aşa de strînsă încît nici un ochi nu poate să scape dintr-însa, s-a produs neînţelegerea, pe care manierele dictatoriale ale şefului liberal nu erau potrivite ca s-o împace. În cîteva zile, el părea furios împotriva intransigenţei transilvane pe care n-ar fi ştiut cum s-o înlăture mai mult.

Cu mine s-a făcut teatrul pentru care Ion Brătianu avea mari aptitudini. Era indignat că-i prefer pe aceşti ardeleni gata de gîlceavă şi nesăţioşi, dar nu-l mira aceasta din partea unui om care ţine aşa de puţin la consideraţiile de moralitate încît „s-a pupat cu Take Ionescu“. M-am îngălbenit

înaintea neaşteptatei şi nemeritatei insulte, dar mi-am dat samă îndeajuns că trebuie să îndur multe de la cine se află în casa mea ca să nu-i răspund altceva decît că, în materie de pupat cu Take Ionescu, a făcut-o şi el odată, şi nu pentru interesul ţerii, ca mine, ci pentru un interes personal, şi anume unul de ordine materială, în chestia tramvaielor. Dar, ca de obicei cînd sînt silit a jigni pe cineva, mi-a părut rău, şi la ieşire am vorbit viitorului prim-ministru de fiul său la studii, pe care ştiam că-l iubeşte, şi chiar de ajutarea acestuia, pentru care tatăl declara, foarte convins, că n-are destule mijloace.

De atunci n-am mai vorbit cu Ion Brătianu, care în asemenea împrejurări îşi începea, fără să aibă nimic înaintea ochilor decît bucuria de a stăpîni, o nouă guvernare ce trebuia să fie lungă.

Peste cîteva zile plecam la Paris pentru conferinţile mele la Sorbona, în care am tratat despre caracterul medieval al formelor bizantine întinse asupra Peninsulei Balcanice, din a căror autonomie, tolerată de Imperiu, trebuiau să se desfacă mult mai tîrziu conştiinţile naţionale; ele au fost adunate îndată supt acest titlu: Forme bizantine şi realităţi balcanice.

La întoarcerea din această lume în care, de acum, în fiecare an mă voi întări în schimbul viu al ideilor, în atmosfera de intelectualitate harnică, în mijlocul simpatiilor care se dobîndesc greu, dar pe care nu le mai pierzi niciodată, am găsit furia alegerilor, în care nu mai putea fi vorba de o înţelegere între partidele în opoziţie, căci ţerăniştii porniseră pe drumul lor de clasă, iar ardelenii se gîndeau la mijloace pe care conştiinţa mea nu le-ar fi putut primi niciodată, ca redactarea unui memoriu către străinătate – cum, mai tîrziu, contra liberalilor, îl vor face ţerăniştii, îndemnaţi de d. Madgearu, şi cum şi ei, ardelenii, vor încerca-o, într-o formă oarecum deosebită, încă mai tîrziu – şi pregătirea unei mişcări revoluţionare în Ardeal, unde voiau să se închidă pentru o rezistenţă pînă la cuţite. Prin masele de peste munţi şi prin democraţia de peste hotare ei credeau că vor putea să dărîme un regim care devenise de uzurpare din moment ce nu li putuse satisface toate pretenţiile.

Cu toată slăbiciunea materială a grupării mele, puţină şi lipsită de bani, voi putea să mă fac ales şi de această dată, cu un singur prieten cari, de fapt, cum s-a dovedit îndată, nu făcea politica mea, ci a lui proprie. Prezintasem o listă comună cu Take Ionescu, care părea că simte şi el nevoia unui partid al centrului burghez şi naţional, şi lupta împreună a întărit încă sentimentele care ne legau.

În adevăr fostul prim-ministru a fost faţă de mine de cea mai delicată atenţie. Îmi aduc aminte că, o dată la o adunare la Ploieşti, unde candida şi d. Stelian Popescu, alături de vechiul meu prieten Munteanu-Rîmnic, Universul făcînd tot ce putea pentru un succes care nu s-a cîştigat, am fost aşteptat vreo două ceasuri să mă întorc din călătoria în judeţ. Ales şi în Bucureşti, cu mai multe voturi decît cine avea, ca dînsul, un aşa de lung trecut politic, dar ajunsese ignorat de straturile electorale ce se ridicau în regimul, deziluzionant, al votului universal, i-am cedat mandatul, pe care l-a trecut fiului lui Nicolae Filipescu, care a intrat astfel pentru întîia oară în Cameră, începînd peste cîtva timp o acţiune personală asupra căreia voi reveni.

Peste cîteva săptămîni, Take Ionescu părăsea ţara pentru a se odihni. A trecut pe la mine

pentru a-şi lua rămas bun. Era perfect sănătos şi-i revenise spiritul glumeţ; viitorul ţerii nu părea să-l îngrijoreze şi de pe buze nu i-a căzut un singur cuvînt de regret pentru ce părăsise, de supărare pentru felul cum îl tratase şi regele şi masele electorale. Rareori am văzut un om în dispoziţii aşa de senine. Cerul cald al Italiei părea că-i trimete de departe o solie care-l însenina. În treacăt mi-a vorbit de cîţi prieteni, de să-i numeri pe degete, îi rămăseseră şi, cu aceeaşi dorinţă de a rămînea ceva din alianţa noastră electorală, îi recomanda sfaturilor mele.

În Franţa, unde mă chema congresul de istoria artei, era să aflu neaşteptata veste că acel care plecase aşa de vesel şi plin de încredere în viitorul său a fost doborît de o boală ticăloasă care-l pîndise în strălucirea de lumină a Neapolei pentru a-l roade săptămînă de săptămînă, biruindu-l în momentul cînd se putea crede în convalescenţă.

Prietenii lui au încercat legătura cu mine, pe care o doream şi eu, căci ei reprezintau o parte preţioasă din experienţa unei ţeri asupra căreia se aruncau acum, aşa de curajos şi de lacom, atîtea nepregătiri ce nu-şi dădeau sama de ce puţine puteri aduc cu dînsele şi de cît va avea să sufere ea, ţara, din orbecăielile lor stîngace şi din încercările unei ignoranţe absolut inconştiente. Păcatele „takismului” erau disparente şi, în orice caz, noii veniţi le întreceau cu mult prin dispoziţiile lor de a exploata, făţiş, fără nici un fel de rezerve, puterea la care rîvneau. Ceva din vechea distincţie a unei vieţi politice dominate de aristocraţia de naştere sau de talent trăia în aceşti oameni rămaşi fără conducător. Şi mai ales şeful dispărut, şi pe care l-au uitat pînă astăzi mult mai puţin decît liberalii pe al doilea Brătianu, căruia-i datorau totul, le lăsase o moştenire pe care n-o puteau părăsi: cultul ideii naţionale, pe care în a doua parte a vieţii sale el o servise cu atîta devotament.

Dar e foarte greu să se alipească grupări de origini şi cu tendinţe deosebite, chiar în această lume politică a României în care asemenea lucruri sînt un bagaj ce se dă uşor pe fereastă. Şi, mai ales, cu „organizaţiile” nouă, ca pentru sufragiul universal, adause la vanităţile legate de orice fiinţă omenească, fiecare ţine să-şi păstreze un loc pe care uneori a făcut aşa de puţin ca să-l cîştige şi să-l menţie.

La Galaţi, între dîrzul Ţoni şi prietenul lui Take Ionescu, înzestratul şi simpaticul avocat Caramfil, se trezise o concurenţă duşmănoasă pentru primul loc, care duse şi la urîte discuţii cu privire la dreptul de a întrebuinţa în alegeri semnul comun. Se putea crede, astfel, că la propunerea formală de fuziune, făcută de d. Grigore Filipescu, se va răspunde cu o prietenie sinceră şi caldă? Unii dintre aderenţii mei au cerut o alegere între takişti, cari ar fi primiţi individual şi, aceasta acceptîndu-se de comitet, cei jigniţi astfel s-au îndreptat către d. Maniu, pe care nu-l cîntăriseră bine. Ei au cîştigat prin intrarea în partidul „regnicolar” putinţa de a participa la guvernele viitoare, dar mai ales ardelenii au dobîndit subvenţiile unui Mironescu, unui Mihail Cantacuzino, apoi ziarul aşa de răspîndit al activului Stelian Popescu şi ceva din acea ştiinţă de a guverna care i-a ferit, în momente grele, de adevărate catastrofe.

XXIX. SUPT DICTATURA MASCATĂ A LUI ION I. BRĂTIANU

Liberalii biruiseră numai întrebuințînd mijloace de brutală violență, mergînd pînă la acel „furt al urnelor” pe care li l-au reproşat continuu, cu indignarea pentru locurile pierdute cu înşelăciune, ardelenii, uitînd că sistemul fusese transmis doar de „popularii” amici ai generalului Averescu. După ce pățisem supt regimul acestuia la Brăila, era să fiu primit la Galați de o adevărată bandă, care întrerupea la întrunire pe preoți, pe profesori, pe onestul general Radian, în urlete feroce, vrednice de cea mai decăzută demagogie; a trebuit să înşel pe făptaşi declarînd adunarea încheiată pentru ca ei să se grupeze afară, pregătindu-şi merele putrede şi ouăle clocite de aruncat asupra noastră, iar noi ne-am putut termina astfel, cu uşile încuiate, cuvîntările. În Dolj am fost arestat într-un sat şi oprit, un moment, de a intra în altui; mi-a trebuit răbdare şi arătarea unei scrisori cu pecetea prințului Carol ca să îmblînzesc pe agentul guvernului, pe cînd aiurea alt jandarm ne întovărăşea în vizitele electorale şi ne arăta naiv speranța sa că vom învinge. Sătenii ni se dovedeau prieteni şi, în multe locuri, la aceste suflete simple şi bune, am putut constata porniri nobile care se cereau numai educate pentru ca votul universal, dat cu intenții care nu erau cu totul curate, să devie, nu un mijloc de nesiguranță şi încurcătură pentru noua Românie, ci instrumentul popular atotputernic pentru refacerea ei politică şi morală.

Fusesem ales şi la Sibiu, ardelenii crezînd că nu pot răzbi altfel o furioasă acțiune guvernamentală. În starea în care erau relațiile noastre şi în dispoziția de spirit în care mă găseam, nici n-am vrut să mă prezint alegătorilor. De a doua zi însă mi s-a cerut, de multe ori cu grosolănie, să înlătur pe partizanul meu de la Galați, ca să las locul unui general în rezervă care venea acolo, la Sibiu, după mine, şi a trebuit să răspund cu toată hotărîrea insistențelor pe care le depunea d. Maniu însuşi, gata să se frigă pe foc şi pentru cel din urmă din aderenții săi.

Guvernul cel nou nu aducea nici un alt plan decît iluzia unei revizuiri a Constituției, care trebuia să însemne o nouă ediție a vechiului „pact fundamental”, doar cu o reglementare deosebită a alcătuirii Senatului, cu membri de drept, şi ce putea oare să se aştepte de la bătrînețele rutinare, cu totul străine de spiritul vremii, ale unui C. Dissescu, notorietate artificială creată prin reclama gazetelor! Se adăugea pericolul care, în invazia pornirilor violente: antisemitism de lovituri şi scandaluri, fascism, toate produse, înainte de toate, ale lipsei de educație, stătea în totalul despreț pentru orice acțiune a preşedintelui de Consiliu, care se credea chemat numai să troneze de la înălțimea moştenirii sale şi a realizării unității naționale, ca şi din lipsa de autoritate şi de energie a celor cari-l înlocuiau la Ministerul de Interne. Pe cînd de sus se vorbea numai de grija „ordinii”, de înfrînarea spiritului revoluționar, anarhia pătrundea în toate domeniile vieții publice, şi în fața regimului stătea hotărîrea, de-a dreptul pornită pe luptă civilă, a înlăturatului partid național din Ardeal şi nepotolita veche ură, în adevăr de clasă, a „maselor muncitoare“ contra profitorilor.

Deocamdată aceste primejdii au fost acoperite de pregătirile încoronării şi de strălucitoarele serbări, cu desfăşurarea unui prestigiu militar asigurător, de la Alba-Iulia. Ion Brătianu, exasperat de planul generalului Averescu de a prezida acest act, care se credea necesar mai ales faţă de superstiţia ardeleană, în special la unguri, a regelui încoronat – cineva a venit la mine ca să ofere coroana craiului ungur Ştefan Bocskai, şi i-am răspuns, fireşte, că n-avem ce face cu dînsa —, ţinuse neapărat ca acest act ultim al epopeii naţionale desfăşurate supt a sa oblăduire să nu se facă supt ocrotirea şi spre folosul politic al altuia.

Partidul naţional din Ardeal a avut faţă de încoronare cea mai proastă ţinută patriotică. Atunci cînd reprezintanţii naţionalităţilor au participat, pînă şi ungurii iredentişti în fond, el a refuzat, în propria sa casă» să apară pentru a primi pe Suveran şi pe membrii dinastiei, cu cele două regine balcanice venite şi ele la bucuria cea mare a părinţilor. Niciodată o anume grobienie care deosebeşte şcoala dlui Maniu cel dibaci şi întemniţat în gulerul solemn nu s-a arătat mai urît decît cu acest prilej, ceea ce regele Ferdinand, foarte vindicativ supt înfăţişarea sa timidă, nu era să ierte niciodată (de altfel, în conversaţii particulare, d. Maniu îşi arăta cel mai adînc despreţ pentru şeful statului). Ici şi colo apărea doar, ca un fel de „informator american", cîte un membru de a doua treaptă al grupării. Biserica unită, care întrebase la Roma dacă poate intra, la o asemenea împrejurare, într-o biserică „schismatică" şi primise răspunsul pe care-l dorise, păstra aceeaşi atitudine, pe care cîte un episcop Hossu de la Gherla o dezaproba făţiş şi însuşi nunţiul papal se ferea să o laude, nu numai din acest scrupul confesional, ci şi pentru că ea aparţinea aproape întreagă partidului ce nu se putuse instala la putere. În ce priveşte pe averescani, generalul, îmbrăcat în uniformă, ca să arăte care e caracterul prezenţei sale, nu se hotărîse a veni decît după ce un trimes, special al regelui, şef al armatei, mersese să-l invite.

Ca ansamblu, serbările, afară de parada militară înaintea reprezintanţilor statelor amice, au fost lipsite de eleganţă, care nu e desigur o specialitate liberală, că şi de sinceritate, omorîtă de multă vreme în cîinoasele lupte politice, şi de popularitate. Se adunaseră mii de ţerani acolo, dar spiritul lor era foarte puţin pregătit pentru a înţelege măreţia momentului şi, cînd cordoanele poliţiei şi armatei s-au rupt şi mulţimea, în care erau amestecaţi şi saşi şi mulţi unguri şi secui, a putut umplea străzile puţine şi înguste ale orăşelului a cărui realitate modestă şi banală corespunde aşa de puţin legendei ţesute mult timp în jurul unui nume de falsă romanitate, s-a putut vedea complecta dezorientare. Se începea astfel jucăria cu poporul care, cu steaguri, cu insigne, îndată şi cu cămăşile colorate, pe care, deprins cu Italia, le va inaugura cel dinţii generalul Averescu, e chemat, ca vechii alegători ai colegiului al III-lea în Regat, în trenuri gratuite pentru a li se da pîne, brînză şi cîte o pomană în bani. Altfel se cuvenea să-şi puie pe cap coroana stropită cu mult şi scump sînge acela căruia soarta îi dăduse neasămănata favoare de a culege după peste trei sute de ani moştenirea lui Mihai Viteazul, care, acesta nu era la dispoziţia cetelor de boieri şi nu trebuia să se supuie rezultatului ultim

al intrigilor ţesute în jurul său. Armata îşi aclama căpitanul, dar sufletul popular, voia milioanelor din care se fac şi oştile nu era, luminată şi încălzită, în ziua aceea de toamnă cînd razele unui soare sărac sărutau sfioase zdrenţele glorioase ale stindardelor şi crucea din gura vulturilor.

În mijlocul acestor mizerii şi aşteptînd pe acelea, mai grele, care erau să vie, am dat, pentru al doilea element de unitate şi legătură în viaţa Europei, volumul State şi dinastii, care e de fapt o istorie a epocei moderne, văzută din acest punct de vedere. O cercetare, care mi se îngăduise înainte de război, în arhivele Ministerului de Externe şi pe baza căreia scrisesem un volum despre Politica externă a regelui Carol, învederînd felul prin care s-a ajuns la legătura, multă vreme în adevăr asigurătoare, cu Centralii, îmi dăduse un preţios material de copii şi de rezumate, din care am făcut colecţia, care s-a bucurat de o destul de largă răspîndire în străinătate, Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er. Traducerea cărţii mele germane de Istorie a românilor era de multă vreme în manuscript la mine: adăugîndu-i ceea ce după atîta trecere de vreme era necesar – şi am putut constata că îndreptările ce se impuneau erau cu totul neînsemnate —, am început, în condiţii extrem de modeste, potrivit cu aşa de puţinele mijloace care mi se puseseră la dispoziţie, în tipografia mea, dusă înainte necontenit cu atîta greutate, publicarea acestei versiuni, datorită fostei mele eleve, dna Enache Ionescu; apariţia celor cinci volumaşe, pornită la 1922, s-a terminat numai în şase ani, iar răspîndirea a fost aproape nulă. Pentru Liga Culturală începeam apoi o nouă ediţie a poeziilor lui Eminescu, cu îngrijire verificată asupra textului din Convorbiri; e singura despre care nici bibliografii poetului n-au arătat să aibă vreo cunoştinţă.

Cum liberalii organizaseră la Florica pomenirea lui I. C. Brătianu şi crezusem că trebuie să iau parte la onorarea unei aşa de mari memorii – atunci am văzut marele castel de azi, cu biserica în stil românesc făcută de Lecomte du Noüy şi, într-un. colţ, odaia mică, goală, săracă, patul de fier, dur ca pentru un ostaş, pe care agonizase omul marilor creaţiuni —, am publicat un studiu sintetic asupra anilor de tinereţă ai ctitorului României, care a fost pe atunci un istoric plin de darul divinaţiei şi încălzit de statornice şi îndrăzneţe credinţi. În sfîrşit, pentru serbările comemorative ale ziariştilor, preşedintele sindicatului, d. C. Bacalbaşa, mi-a cerut un istoric al presei, care a apărut în acelaşi an, in mare parte pe baza materialului prelucrat în Istoria literaturii române în secolul al XIX-lea.

Dar lucrarea de căpetenie pentru acest an a fost o Istorie a vechii arte româneşti în limba franceză, care m-a reţinut mai mult timp, pînă la sleirea puterilor. Participarea la Congresul de istoria artei în Paris îmi dăduse ideea. dar am păşit numai cu sfială la realizarea unei opere cerînd cunoştinţi tehnice care-mi lipseau. Am încunjurat greutatea adresîndu-mă colegului meu de la Comisiunea monumentelor istorice, unde luasem moştenirea lui Dimitrie Onciul, d. G. Balş, care publicase studii de specialitate. Cred că preţioasa contribuţie pe care mi-a dat-o atunci l-a îndemnat la seria de publicaţii bogat ilustrate care luminează astăzi aşa de puternic dezvoltarea arhitecturii moldoveneşti. Din partea mea, căutam să învederez întîiaşi dată, pornind de la vechile constatări din Istoria românilor în chipuri

şi icoane, ele însele sprijinite pe cercetarea răbdătoare a celor mai multe din monumentele de veche artă, descrise pe scurt, dar nu fără stabilirea de legături, în Drumuri şi oraşe şi mai ales în Sate şi mănăstiri, că în clădirile domneşti, boiereşti, negustoreşti şi ţerăneşti ale pămîntului românesc nu e o serie de imitaţii răzleţe, cînd de la unii, cînd de la alţii, ci manifestarea progresivă, pe baza realităţilor naţionale, locale, şi cu adausul, chibzuit şi cîntărit, al influenţelor de aiurea, din multe şi felurite părţi, a unei concepţii unitare şi armonioase.

Tipărirea acestei opere întinse, terminată încă din 1921, la care trebuia să se alipească un mare număr de ilustraţii, nu s-a făcut uşor, mai ales cu lipsa totală de înţelegere pentru folosul şi în străinătate al unor asemenea lucrări. A trebuit o operaţie financiară pe care d. Titulescu o credea fericită ca să se poată consacra suma necesară tipăririi la Paris in bune condiţii artistice a acestei cărţi care, multă vreme, cu toate criticele grosolane pe care le-a întîlnit în ţară, de la oameni cari nu o dată în viaţa lor mi-au prezintat scuze pentru mai vechi insulte, rugîndu-se umil de iertare, a servit – şi în parte serveşte şi astăzi – de bază cercetătorului pentru ceea ce am dat şi noi tezaurului de frumuseţă al omenirii. În 1922 Istoria vechii arte româneşti ieşea de supt teascurile tipografiei pariziene.

Arta cealaltă, a smeritului ţeran, care nu pleacă de la idei abstracte, nici de la mîndria de a străluci, ci de la nevoia intimă, fundamentală, a sufletului românesc nefalsificat printr-o cultură de împrumut, de a da lucrul original, nou, plăcut la vedere, mă interesase de mult încă, de la cursurile de vară din Vălenii de Munte, unde am căutat să fixez şi cicluri pe care le menţin şi pînă acum pentru balada românească. Succesul lucrării despre marea artă mi-a inspirat dorinţa de a-i pune alături şi pe aceastălaltă. Astfel, cu un scurt text şi cu multe ilustraţii, am alcătuit în limba franceză a doua lucrare, mai întinsă, în acest domeniu al artei, căutînd şi aici să descopăr originile, principiul creator, mult mai vechi decît fiinţa poporului românesc deplin isprăvit pe aceste plaiuri, ca unul ce stă în arhaica înfăptuire a străbunilor traci, cari au lăsat această moştenire şi tuturor celorlalte neamuri ce s-au aşezat pe vatra lor de odinioară, de la greci, cu fustanela şi falsul lor fes, la albanezi, al căror ilirism e însă mai puţin doritor de podoabe, la slavii din Balcani cari, de fapt, în ultima analiză, sînt aşa de puţin slavi afară de limbă, apoi pînă la ruşii apuseni, trăind şi ei pe baza tracică, pînă la slovaci, la cehi, cu cojoacele lor înflorate, şi pînă la ungurii din pustă, fără a mai socoti pe cine, venit tîrziu, a luat aşa de mult de la păstrătorii acestei eredităţi milenare, ca saşii. Se putea desluşi astfel o parte însemnată din întinderea şi dezvoltarea artei stilizate, abstracte, geometrice, creaţiune a celor dintîi neamuri aşezate în sud-estul Europei, şi îndrăzneam să găsesc influenţa acestui schematism rece şi măsurat asupra naturalismului bucuros de adevăr, de realitate al grecilor înşişi.

Lucrarea a apărut, destul de îngrijită, la"Ramuri" în Craiova şi, dacă în ţară a stîrnit puţin interes, ea a fost favorabil primită în străinătate, o bună traducere italiană avînd să apară mai tîrziu; de una românească nu s-a simţit nevoie, cum nici pentru istoria artei cultivate.

Astfel mi se forma în minte ideea, care mă va stăpîni tot mai mult, a prezintării faţă de

străinătate a unei întregi sinteze, la capătul căreia n-am ajuns încă, pe departe, dar a cărei realizare integrală îmi va fi poate îngăduită de soartă, a ceea ce poporul românesc, lăsat la o parte în toate privințile, aşa de pe nedrept ignorat, şi fiindcă el însuşi nu şi-a cerut niciodată dreptul, a fost in stare să deie civilizației.

Din această serie de revelații pentru alții face parte şi alcătuirea, în 1925, a unei prezintări a pămîntului românesc însuşi, luat pe văile în care se împarte şi înfățişarea naturii şi caracterele ființii omeneşti, şi înşirînd, grup de sate după grup de sate, centru orăşenesc după centru orăşenesc, tot ceea ce se găseşte pe linia trasă de cursul apei. Şi această lucrare ilustrată, La Roumanie pittoresque, a fost editată de"Ramurile" craiovene, care n-a ştiut să-i dea o răspîndire peste graniță, la care avea dreptul. Ilustrația, foarte bogată, nu e aşa de netedă, de precisă ca în Arta populară în România. De vreo traducere în româneşte n-a putut fi vorba, deşi planul şi felul de executare, deci şi folosul, sînt cu totul altele decît în cartea, multă vreme iubită, a lui Vlahuță, în care sînt atîtea lucruri văzute de ochiul poetului liric, dar şi altele de simplă închipuire, oricît de simpatic ar fi descrise.

Tot aşa de puțin interes va trezi călăuza pe care am alcătuit-o pentru cercetarea monumentelor istorice de către străini, acel Guide historique de la Roumanie, precedat de vechea Introducere (tradusă şi în italieneşte de bunul nostru prieten, aşa de curînd dispărut, Michele Silvestri), care a apărut numai în 1927—1928.

Cînd, la 1925, s-a făcut, întîi la Paris, apoi la Geneva, şi cu eolaborația dlui Henri Focillon, delicatul prețuitor al oricărei arte şi cugetătorul original asupra principiilor ei, care devenise un obişnuit al țerii noastre, o expoziție a vechii arte pe care România o prezintase publicului apusean, am introdus şi unele elemente noi în broşura sintetică, apărută la Geneva, Coup d'oeil sur l'art roumain (1925).

În legătură cu Congresul bibliotecarilor, am redactat apoi şi o scurtă istorie a cărții româneşti (L'ornementation du vieux livre roumain, 1925), în care căutam să relevez originalitatea introdusă de noi într-o artă pe care, prin Muntenegru, o împrumutasem din Veneția lui Aldo Manuzio, această originalitate fiind căutată mai departe şi supt raportul iconografic, prin note asupra tipului românesc al Adormirii Maicii Domnului, în Omagiul de la Praga al lui Kondakov. O conferință la Paris, precedînd o şedință de muzică românească a tînărului maestru Chirescu, la Societatea de geografie, m-a adus tot atunci să dau note scurte asupra cîntecuiui nostru (La musique roumaine). În Mercure de France, care-mi acorda reparație pentru o nedreptate, am arătat apoi ce datoreşte literatura cultă inspirației populare (La littérature populaire source de haute littérature). Literatura cultă însăşi era pusă în legătură cu cele vecine în al doilea volum din acele Études roumaines – primul fiind, în legătură cu aceleaşi cursuri la Paris, o inițiare în influențele asupra vieții româneşti —; ambele volume au putut vedea lumina mulțămită bunelor amintiri româneşti ale unui harnic şi, un timp, şi norocos român, librarul Gamber, din Orşova, fost la librăria Socec (I, Influences étrangères; II, Idées et formes littéraires dans le Sud-

Est de l'Europe). Două cursuri la Paris au încercat să prezinte toată viața noastră socială în secolul al XIX-lea prin literatura narativă şi cea dramatică (Les écrivains réalistes en Roumanie şi La société roumaine dans le théâtre roumain, 1926). Şi comerțul nostru era atins în alt curs (Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient, 2 volumaşe: ev mediu şi epocă modernă), în timpul cînd reluam primul volum din Istoria comerțului în româneşte, adăugind şi pe al doilea. Culegînd şi din gura unei tinere moldovence poveşti inedite, le-am dat o formă dezvoltată, în sensul apusean, prin acele Contes roumains, care au fost traduse şi în armeneşte, la Beirut. În sfîrşit, pentru a înlătura lacuna în viața poporului nostru care ocupă cea mai mare parte a evului mediu, am trimes"Omagiului Uspenski" Danubiul de imperiu, învederînd permanența vieții romane imperiale pe Dunăre, şi Revistei de istorie şi filologie din Bruxelles un studiu care tindea să arăte participarea românească la statele slave din veacurile al VI-lea şi al VII-lea pe malul stîng al Dunării. Aceeaşi taină o căutam şi în studiul despre vechile cronici ungureşti.

Adaug că alături de acea vădire a ce a putut să deie adîncul acestui neam în domeniul artei mă ocupasem, la Academie, într-o comunicație apărută apoi numai în Revista istorică, de felul cum oamenii fără învățătură şi neadmişi la participarea în viața publică au putut înțelege evenimentele istorice, care se fac şi cu dînşii, deşi nu totdeauna pentru dînşii.

Dar cercetările cu privire la propria noastră artă mi-au inspirat, în legătură şi cu un curs la Universitate, ideea de a căuta şi dincolo de margenile vieții noastre naționale explicații noi şi o înțelegere mai deplină, întrebuințînd acea metodă care-mi dăduse foloase însemnate în urmărirea construcțiilor româneşti, cu podoabele pe care le cuprind sau care le acopăr. Istoria artei îmi apărea deci – afară de considerațiile tehnice, care, acestea ar putea forma un studiu deosebit: acela al evoluției tehnicei înseşi, ca materiale şi ca metode, ba chiar ca elemente umane întrebuințate —, nu ca o descriere literară a tablourilor şi sculpturilor, cu urmărirea unei transmisiuni iconografice, care şi aceea este un domeniu aparte, strict delimitat, şi nici ca o serie de biografii ale maeştrilor, interesante desigur, dar care singure nu pot ajunge, ci ca o manifestare, încă o manifestare, a însuşi spiritului unei epoce, înțeles în toată adîncimea, întinderea şi varietatea lui. Astfel s-a format cărticica, plină de o ilustrație în mare parte rară, Istoria artei medievale şi moderne în legătură cu dezvoltarea societății, care n-a găsit nici un fel de înțelegere, dar din care s-ar putea desface o expunere cît de largă, puind în altă lumină atîtea din aparițiile artistice în cursul vremurilor.

Tot mai mult în aceşti patru ani împliniți, şi întrecuți, de guvernare liberală, dezordonată şi istovită – oboseala, trebuie s-o spun încă de acum, explicîndu-se pe deplin prin necontenita reintrare pe scena puterii a unor oameni, tot aceiaşi, cari nu se putuseră reface nici ca idei, nici chiar ca puteri —, dezgustul de o viață politică de frămîntări sterpe mă prindea tot mai mult, îndreptîndu-mă, pe timp cît mai lung, spre acea străinătate, dătătoare de mîngîieri şi îndemnuri – şi Ion Brătianu avea delicatețea şi spiritul de dreptate de a-mi imputa o dată în plină Cameră că „mă primblu pe banii

statului” (adecă modesta leafă de 100 000 de lei pe an pentru conducerea şcolii pe care o creasem la Fontenay-aux-Roses) şi „locuiesc în casa statului” (pe care fără mine statul n-ar fi avut-o niciodată).

La una din întoarcerile mele de acolo voi găsi strada în puterea unui tineret gata de bătaie, care credea că serveşte în adevăr şi cariera sa şi interesele ţerii şi ale naţiei înlocuind munca şi înţeleapta chibzuire a timpului său cu zădamice manifestări violente: spargeri de geamuri, atac contra trecătorilor, prin care fără îndoială nu se schimbă întru nimic inferioritatea noastră, dureroasă şi plină de primejdii, faţă de populaţia evreiască, aşa de numeroasă, de activă, de econoamă şi de solidară, în domeniul economic şi, de la o bucată de vreme, nu numai în acesta. Prăvăliile se închiseseră în semn de protestare, după o tentativă de devastare a lor, spectacol care nu se mai pomenise în viaţa publică a României şi care era o încurajare pentru elementele anarhice, de care sînt pline mahalalele, complect needucate, ale oraşelor noastre de nesupravegheată adunătură. Am atras în zădar, la Cameră, atenţia primului ministru, al cărui autoritarism sistem Carp era tot aşa de mult o simplă aparenţă ca şi al „teribilului” fost ministru de interne al generalului Averescu, iar cărturarii cari ca subsecretari de stat conduceau acest minister nu aveau, am spus-o, nici hotărîrea, nici autoritatea care o poate susţinea. Cîteva din frazele cărora Brătianu ştia să le deie un aşa de impresionant răsunet n-au contribuit întru nimic la o liniştire care se putea căpăta atunci. Îndată ce astfel de mişcări s-au dovedit posibile, iar puterea publică incapabilă de a li se opune, vocaţii dictatoriale au apărut, fireşte, generalul Averescu el însuşi făcînd greşeala de a-şi da această înfăţişare. D. A. C. Cuza a primit să devie prizonierul acestor tineri turbulenţi şi peste capul d-sale şi, de la o vreme, contra drepturilor d-sale, alţii se vor ridica, începînd prin moarte de om o carieră care le va procura multe satisfacţii politice.

M-am împărtăşit şi eu larg de neplăcerile, de la cea mai de jos calomnie la cea mai grosolană insultă, care trebuiau să atingă pe oricine ţinea la ordinea şi la numele bun al ţerii, ca şi pe orice profesor şi educator cu simţul răspunderii sale. Anunţasem o conferinţă la Ateneu, în legătură, cred, cu Unirea Principatelor şi, cum orice era pretext de noi demonstraţii pentru gonirea din universitate a evreilor, cari trebuie întrecuţi, nu excluşi contra dreptului lor de cetăţeni, s-au luat măsuri pentru ca scandalul să nu se mute din stradă în sala de cultură. Cei ce aşteptau afară, „studenţi” de prin licee şi din suburbii, au fost înştiinţaţi de oameni de treabă că eu am ordonat să nu fie primiţi. Erau acolo în faţa Ateneului cîteva mii de tineri exaltaţi, cari nu ştiau nici de ce e vorba, nici cu cine au a face, căci desigur nu-mi ascultaseră nici un curs şi nu-mi cetiseră nici o pagină. Am fost salutat la ieşire cu obişnuitele huiduieli prin care se vădea o conştiinţă patriotică trează şi o vitejie în masă. Cel care mă întovărăşea, speriat, îmi dădu sfatul de a apuca pe o străduţă laterală; despreţuind acest îndemn de laşitate prin care se încurajează toate impertinenţele, am mers drept la „adversarii“ mei nevrîstnici şi i-am întrebat dacă au ceva să-mi spuie iar, după tăcerea în care aşteptau să-mi întorc spatele pentru a mă huidui din nou ca pe cel mai rău dintre români – erau să descopere şi suma cu care m-am vîndut bancherului Blank, pe care l-am văzut, pentru scopuri de cultură şi interese de schimb ale şcolii din

Franța, de trei ori în viața mea —, le-am spus atîta:"Ferice de părinții cari au astfel de copii". Dar, întors acasă, am declarat în scris ministrului de instrucție, colegul dr. Angelescu, că nu înțeleg a mai rămînea profesorul unui astfel de tineret. Preferam să-mi iau pensia şi să adaug cîştigul modest al unor cursuri libere. Am revenit ceva mai tîrziu asupra acestei hotărîri a unui suprem dezgust, numai după stăruințile ministrului şi mai ales ale adevăraților, deşi tot mai puținilor mei elevi, opriți mult timp de la lecții de frigurile liceenilor rău crescuți, abia intrați în Facultate.

De atunci şcoala n-a fost şcoală, şi în jurul anarhiei şcolare, care atrăgea tineretul şi fiindcă nicăiri nu i se dădea un teren pentru o energie ațîțată de ce văzuse în anii din urmă, s-a alcătuit o alta. Cei cari, atîta timp cît erau pe băncile universității, se gîndiseră mai mult a striga"Jos jidanii!", a împărți ghionturi, a păta rochii cu cerneală, a sfida pe profesori şi a organiza procesiunile supt steaguri cu „crucea bîrligată" – aşa-zisa svastică importată de la Berlin —, după datina pentru „ziua studențimii", aceea cînd se produsese prima revoltă, nu puteau să intre de-a dreptul în viața normală, ordonată, aşa cum făcuserăm, la vremea noastră, după generațiile care ne precedaseră, noi. Succesul obținut cu discursuri fără idei şi fără talent, cu foițe „studențeşti" care vădeau o complectă nepregătire în materie de gramatică, ca şi subvențiile venite din partea unor bieți negustori români înghesuiți de jidovimea încunjurătoare, perfect solidară contra lor, toate acestea îi îndemnau a continua în politica țerii ceea ce făcuseră între zidurile universității, acum fără nici o ordine şi cu aşa de puțin folos în studii. Aceia dintre liberali, dintre prietenii generalului Averescu – ca nesăturatul de putere domn Goga, căruia frumoasa-i literatură de pe vremuri ajungea a-i fi o amintire neplăcută, aproape o insultă —, cari credeau că se vor putea folosi pentru partid din această efervescență, s-au înşelat:"Conducătorii studențimii" voiau ceva pentru ei înşii. Nu va trece vremea, şi d. Cuza chiar, căruia i-au rămas credincioase satele bucovinene [...], va fi întrecut, şi cu exemple din Germania, pe cale de a se supune ultranaționalismului războinic al unui Hitler, cu amintiri din romane în fascicule şi din spectacolele de cinematograf în care nu e decît foc şi sînge, se vor forma, pentru fericirea nației, care se poate căpăta altfel, legiunile Gărzii de fier, avînd în frunte pe ucigaşul prefectului de poliție de la Iaşi. Caragiale era învins, şi Ponson du Terrail, Xavier de Montépin înviau. O, Dramele Parisului şi „d. de Morley care se lupta cu lupii", ce realități româneşti ați ajuns astfel! Mult în urmă rămăseseră anume planuri ofițereşti de dictatură militară, cu maiorul Băgulescu, autorul unei duioase cărți despre război, şi cu alții, pînă la unii generali, vorbindu-se în acele cercuri, unde se făceau jurăminte pe pumnale şi revolvere, cu liste de proscripție, şi de adeziunea prințului moştenitor.

Față de asemenea manifestări bolnăvicioase atitudinea mea va rămînea neschimbată. În fața neputinții sau relei-voinți a oficialilor, cari-şi făceau şi mai departe calculele lor greşite şi nu îndrăzneau un gest energic față de conspirație ca şi față de demagogie, acuma singurele forțe vii într-o țară de politică moleşită şi interesată, continuam o dezaprobare fățişă, publică, hotărîtă, care nu putea decît să-mi cîştige uri ce vor fierbe multă vreme în jurul meu şi pe care le voi desprețul pînă la capăt.

Ele se manifestau prin calomnii strecurate în mizerabile foi de înteţire, afirmîndu-se de oameni fără conştiinţă şi repetîndu-se de mulţi oameni fără minte că eu, care totdeauna mi-am ţinut casa şi, pe alături, tipografia fără cîştig, Dumnezeu ştie cum, am luat bani, bani mulţi, de la evreii cărora m-aş fi aservit, şi se specifica şi de la tribuna Camerei, nu numai de d. Cuza, dar şi de pasiunea de a pîri şi de a urmări pe adversari a dlui Madgearu, adevărat Fouquier-Tinville al iacobinismului român, că d. Blank tînărul mi-a plătit Istoria românilor în limba franceză şi că l-am făcut să întreţie la studiile de inginerie pe fiul meu Mircea, pe lîngă alte afaceri neştiute şi desigur deosebite de ale politicianilor oneşti, cari, fără competinţă financiară, erau în comitetul acelei bănci. În zădar se răspundea limpede, la orice nou atac, că lucrarea franceză fusese cerută de bancă pentru a o edita fără a-mi prevedea nici o plată, că fiul meu era liber să-şi angajeze serviciile viitoare la orice întreprindere onestă, că şcolii de la Fontenay aceeaşi bancă îi dăduse doar, ei, acestei şcoli de stat şi nu mie, mobilierul extrem de modest al unei singure odăi, că la Teatrul Popular, întemeiat de d. Blank pentru a pierde un milion, eu nu eram decît preşedintele gratuit al Consiliului de administraţie, din singura dorinţă de a-i da şi de a-i păstra o bună direcţie culturală.

Şi oameni altfel cumpăniţi se infectau de această cumplită mizerie morală în plină creştere. O dată, Al. Constantinescu mi-a cerut o întîlnire la Cameră şi după multe îndoieli am acordat-o bătrînului şi, de altfel, totdeauna foarte amabilului ministru liberal. Într-o secţie a Camerei, pe tonul misterios al unui judecător de instrucţie care-şi îndeplineşte funcţiunea, mi-a vorbit de un „dosar" al meu la banca Blank, unde el participa la administraţie, şi mi l-a arătat la distanţă cuvenită ca nu cumva, văzîndu-mă descoperit, să caut a-l smulge şi nimici. Era înăuntru contractul fiului meu cu fabrica"Vulcan" şi mai ales zeci de chitanţe ale mele ca director al şcolii din Franţa, care-şi avea bugetul depus la sucursala din Paris a casei Blank; ba era şi o cartă de vizită prin care rugam personal pe bătrînul ei conducător, cu care n-am schimbat o vorbă în toată viaţa mea, să înainteze unui student, înainte de vărsarea sumei bugetare, cheltuielile plecării la Paris. Cu un gest de infinită viclenie, puind răpede „dosarul" în buzunar, ca şi cum s-ar fi făcut dovada şi nu-mi mai rămînea decît să fiu la dispoziţia isteţului descoperitor, mă invita acuma să stau de vorbă asupra politicii, „ca să văd că adevăraţii mei prieteni sînt aceia pe cari m-am obişnuit a-i crede duşmani". M-am ridicat, l-am anunţat că aduc „şantajul" în faţa Camerei, şi am şi făcut-o, pe cînd el, care încercase, speriat, a mă opri, se grămădea într-un colţ al băncii ministeriale, ca şi cum n-ar fi fost vorba de dînsul. Cer iertare cetitorilor oneşti pentru aceste vădiri, care mi se par necesare pentru a se fixa atmosfera ticăloasă în care ajunseserăm a trăi şi care nu se va curăţi, ci va deveni din ce în ce mai otrăvitoare.

Ceea ce era în sălile de studiu ale Universităţii, deprinsă a se revărsa în stradă cu o sălbătăcie total inculturală. ceea ce fierbea în adunările tăinuite ale unor băieţi pe cari-i înnebunea misterul şi cari visau de ultimul act al cinematografului lor, trebuia să se întîlnească, în formele corespunzătoare, şi în Parlament. Încetul pe încetul se pierdea obiceiul, care dura de atîtea decenii, al întrunirilor publice la

Dacia, îmbulzită pînă în culoare, în curte, pe acoperişuri, de o lume, mai mult curioasă, ca şi de ţerani aduşi din cele mai apropiate vecinătăţi ale Bucureştilor, cu discursurile răsunătoare către un „popor” [...] care iubea mai mult pe tumultuosul doctor Lupu, şi poate-l şi vota, cu declaraţiile fulgerătoare din balcon, cu mîndria de a ţinea în curte „a doua întrunire”, cu ieşirea în grup, scoţînd în faţă pe acei şefi cari nu credeau că e mai prudent să se strecoare acasă, tiptil, încă înfioraţi de ultimele accente ale propriei lor cuvîntări, ba chiar cu înfruntarea, de altfel, pacifică, a armatei, care suna desperat din trîmbiţi, pentru ca orice ciocnire cu vreun soldat ungur din garnizoană să fie prezintată a doua zi ca un atentat cu premeditare la viaţa „fruntaşului politic” şi, în sfîrşit, cu încercările, întovărăşite de zgomotoase urale, de a trece pe la spatele soldaţilor şi de a avea suprema satisfacţie a manifestării înaintea Palatului Regal, strigînd”Jos guvernul” şi cîntînd, ca buni dinastici, la zăbrelele închise şi în faţa gărzii insensibile, un vibrant”Trăiască Regele”. Erau preferabile acum alte metode, învăţate frumos de la studenţi: şobolani spînzuraţi la clubul din Calea Victoriei al unei ramuri mai iscoditoare din opoziţie, ca să moară de năcaz liberalii cari, cum se ştie de la cumplitele sforţări ale lui C. Mille, nu sînt altceva decît rozătoare din pivniţele Băncii Naţionale şi ale băncilor sucursale, pugilate la tribună, răsturnare de urne, rupere a balustradei, întocmai ca în vechiul parlament unguresc, unde naţionalităţile căutau, fireşte, să facă un „scandal european” şi să dărîme o ţară; ba un cucernic părinte rural din Teleorman, suflet dat de mult pe bătaie, cu oricine ar fi, a putut aduce la şedinţă nişte fiole de gaze asfixiante, care ne-au făcut să răbdăm, în paguba plămînilor noştri, vreo zece minute pînă a plecat d. Ştefan C. Ioan, înainte de care, socotit cel mai fricos din toţi, nimeni n-avea curajul să fugă.

Lui Ion Brătianu, căruia i se strigau cele din urmă insulte, iar majoritatea n-avea curajul să-l apere, i s-a întâmplat să trebuiască a vorbit stenografilor, pe cînd viteji membri ai opoziţiei huiduiau de să se dărîme cupola: d. Răutu de la Dorohoi dovedea însuşiri cu totul superioare în această privinţă, cum le dovedise şi contra generalului Averescu. În zădar noul regulament de supt averescani prevedea pedepse, pînă atunci necunoscute, pentru zurbagii.

Aşa se discuta noua Constituţie, elaborată de creierul atît de obosit al lui Dissescu şi revizuită de omul tuturor punerilor la punct, Al. Constantinescu. Regele ceruse să fie aproape ca şi cea de pînă atunci, şi cu păstrarea dreptului la succesiune al rudelor de la Sigmaringen care, după datoria lor, de altfel, luptaseră în armata germană ca să ajungem la pacea de la Bucureşti. Ardelenii, ţărăniştii nu voiau să ştie de un astfel de act pe care Camerele, improvizate Constituante, nici n-aveau dreptul să-l voteze. Cînd toate celelalte mijloace s-au istovit, pînă şi la sticluţele părintelui, opoziţia cealaltă a părăsit incinta. Am rămas deci singur, încercînd să introduc unele schimbări pe alocurea, ca în ce priveşte caracterul naţional al Statului, drepturile celei de-a doua Biserici româneşti şi aşa mai departe. Fireşte că atitudinea mea era socotită ca a unui trădător, iar mulţămita de la aceia cărora le dădeam totuşi o opoziţie era aproape nulă. Mîrzescu, omul cel mai înţelegător, cel mai liber faţă de şeful în faţa căruia ceilalţi stăteau tîmpiţi şi încremeniţi şi, adaug, cel mai sincer dintre conducătorii

liberali, era de părere că s-ar putea trece la o guvernare a mea, cu ce aş reuşi a strînge în jurul meu; ceilalţi, cu toate simpatiile pe care mi le arăta d. Duca pînă la cel mai apropiat conflict cu nervozitatea sa, aveau în vedere şi pregăteau o succesiune a dlui Averescu dar, bineînţeles, nu fără a se împlini întreaga legislatură de patru sesiuni şi fără a se păstra aparenţa că, opera fiind terminată, partidul liberal ia vacanţa de care însuşi şi sfingur a simţit nevoie.

Aceasta era cu atît mai necesar intereselor partidului, cu cit puterea trecuse de fapt în mînile lui Vintilă Brătianu, a cărui ţintă era să creeze alor săi o bază materială permanentă prin „comercializarea" în folosul lor a averii statului, decretat ca incapabil de a conduce; prieteni devotaţi persoanei lui, dar mai ales intereselor proprii, ca d. Tancred Constantinescu, aşa de dezagreabil la ascultat, îi stăteau împrejur pentru noua şi energica ofensivă economică, pe lîngă care treceau în al doilea plan greutăţile, tot mai mari, mai evidente şi mai ameninţătoare, ale Tezaurului, pentru a cărui uşurare ministrul de finanţe fusese chemat la Londra de d. Titulescu, acum auxiliar al regimului liberal – şi, magnificent cum; este fostul amic al lui Take Ionescu şi al generalului Averescu, modestul şi patriarhalul răzeş de la Florica îmbrăcase cel mar corect costum de la English taylor-ul fastuosului nostru ambasador în Occident.

Acestei porniri către noile afaceri, care neapărat trebuiau să se producă, mulţi oameni aşteptînd doar atîta pentru a-şi reface propriile finanţe – şi sistemul va trece întreg, cu şi mai mare cinism, la ideologii democraţi cari făceau zîmbre la uşa puterii —, m-am împotrivit din toate puterile mele. Arătam că Statul, calomniat pentru ocazie de oameni cari de fapt nu-l vedeau şi nu-l înţelegeau decît pe dînsul nu e, pe departe, un aşa de rău gospodar, că noi n-avem capitaluri mari de scos la luptă, că ne lipsesc şi competenţele şi energiile, că acest sultan-mezat cu ce bruma ne mai rămăsese nu va face decît să trezească toate poftele şi să adauge la infecţia morală a vremii. Pe aceeaşi linie, alţii se gîndeau şi mai departe, pentru a se da o şi mai puternică temelie ideii de partid. Pe cînd, de la tribuna pe care o ocupa cu ceasurile, exasperînd cu acuzaţii de necinste şi pe Vintilă Brătianu şi pe auxiliarii lui, d. Madgearu căuta să dovedească malversaţiile săvîrşite de oamenii regimului, aprigul compulsator de dosare şi înlănţuitor de cifre se gîndea la crearea pentru amicii săi a paradisurilor care vor fi regiile autonome în care se va desface administrarea de stat a departamentelor lui. Un economism sigur de sine, gata de toate riscurile pe socoteala noastră, a tuturora, cîştiga primul loc în preocupaţiile timpului, măsură de măsură, reformă de reformă succedîndu-se fără a face mai bună situaţia unei ţeri căreia nu-i trebuia alta decît ceva mai multă muncă, şi mai bine chibzuită.

În acest timp, din acele motive care s-au arătat mai sus, şi care erau străine de conştiinţa mea, am propus dlui Maniu o înţelegere mergînd pînă la fuziune şi, cum cunoşteam destul de bine cu ce psihologie specială aveam a face, n-am pierdut o singură clipă cu obişnuitele „pertractări", care se pot întortochea sau pur şi simplu tăgădui pe urmă, ci am procedat prin scrisori, care rămîn. Răspunsul şefului ardelean, persecutat de ideea că totul se poate îndrepta numai de el însuşi cu vechii prieteni

personali şi cu niscai „regnicolari” ca grupul takist care trecuse cu zgomot mare la dînsul, a fost cum se putea aştepta. Cîțiva vechi politiciani, credea d-sa, se pot răpede topi în masă – şi nu era să fie aşa; altfel e însă cu oameni pe cari-i leagă un crez şi atîtea suferinți şi nedreptăți îndurate împreună. Înfăşurat în formele de o rece politeță, cu care e deprins „reprezintantul Ardealului”, răspunsul a fost un refuz. Altceva atrăgea încă de atunci pe d. Maniu: zestrea de voturi a aglomerației aşa-zise țărăniste, şi mîna luptătorului pentru eliberarea alor săi se întindea frățească spre omul trădării din timpul războiului, spre sumbrul ambițios care sacrificase țara sa sugestiilor unei nemărgenite vanități, pentru ca acest dibaci conspirator să-şi retragă mîna a doua zi după ce, cu obişnuitul acompaniament de orchestră în presă, legătura ardelenilor cu țărăniştii se pecetluise acum.

Pe atunci, o altă imensă dorință de a stăpîni se desfăcuse de la acela care nu înțelegea să acopere cu numele său de mare general o politică, personală şi de coterie, care nu era a sa. Nu ştiu ce pot fi legăturile într-o guvernare comună cu generalul Averescu, de care mă ținusem totdeauna departe, din cauza metodelor sale, ca şi din cauza unei înfățișări care îmbie numai la supuneri, dar am putut prețui pe urmă ce înseamnă, mai ales la guvern, legăturile eu rebelul, răpede excomunicat pentru călcarea îndatoririlor ierarhice, d. Argetoianu. Cîțiva prieteni politici de atunci, ca d. Şeicaru, ca amicul său de la Craiova, d. Făgețel, viitor membru, de pe urma datoriilor de la Ramuri, al partidului liberal, îmi vorbeau cu entuziasm de calitățile, şi de inimă, ale omului care mă jignise aşa de adînc dar, între jignirile de fiecare zi ale vieții politice din România postbelică, cine să ție minte prea mult timp şi pe cele mai urîte şi mai grosolane!

Mă îndemna la o înțelegere, oferită astfel, cu toată căldura şi convingerea, prietenul politic care de mai mulți ani acuma stătea lîngă mine, dîndu-mi tot ce putea veni de la prețioasele sale calități, de ordine, de rînduială, de organizare, pe care le datora, pe lîngă temperamentul său de gospodar moldovean ca pe vremea veche, şi pregătirii şi ocupațiilor sale de inginer, Constantin Cihodariu, devenit secretarul partidului. Pentru dînsul partidul trebuia să fie o realitate disciplinată şi efectivă, o realitate ca toate celelalte în viața politică, cu înscrieri şi registre, cu o corespondență urmată, cu plata regulată a cotizațiilor, cu adunări şi manifestații. El trebuia neapărat să ajungă la putere, să guverneze. Cum, odinioară, contra dlui Cuza, a cărui părere fusese că avem să creştem tineri cari pe urmă să se poată duce oriunde, apărasem ideea că trebuie să-i păstrăm într-o legătură de partid, astfel acum Cihodariu—contra mea, care nu prețuiam adeziunile de formă şi de interes şi ținerea lor împreună prin mijloace exterioare şi artificiale care, apoi, nu admiteam cultivarea speranțelor de guvernare şi răspingeam tovărăşiile utile poate pentru un moment, dar scăzătoare şi compromițătoare pentru o viață întreagă —, reprezintă, cu o convingere şi o căldură impresionantă, concepția că nu trebuie să fie în jurul meu, cum zicea el, un simplu „cerc de admiratori personali”, ci că aveam a ținea samă de cerințile vieții, că e indispensabil să ne adaptăm realității şi să-i facem oarecare concesii pentru ca, în schimb, răsplata să fie cu mult mai mare. De aceeaşi părere erau, de altfel, şi alții din prietenii

mei politici, cari credeau, uitînd ce am putut face singuri în 1919, că a ne ţinea izolaţi înseamnă a ne distruge şi cari, autori ai pronunciamentului de ieri pentru „unirea cu oricine“, afirmau că o asociaţie singură ne poate asigura participarea la viaţa publică: intelectuali şi funcţionari, ei nu-şi dădeau sama că la ei înşii, la munca lor stăruitoare de propagandişti, e cheia viitorului şi nu-i învăţa în această privinţă nici exemplul ţerăniştilor, de obicei oameni mediocri şi de o cultură inferioară, cari însă străbăteau, în camioane, în căruţe, pînă şi prin cele mai depărtate văi, sau al studenţilor, cari agitau la cîrciumă şi se amestecau în viaţa de toate zilele a satelor, cu toate greutăţile şi suferinţile ei.

Nu voiam să mi se impute vreodată că am confiscat pentru o politică de o inflexibilă puritate vieţi omeneşti care-şi reclamă fireşti satisfacţii şi că am cerut un eroism antic unor români de pe la 1920. Astfel, după ce d. Argetoianu, om de talent şi în scris, în care păstrează cele mai sigure tradiţii de elegantă preciziune franceză, aşa de deosebită de felul său obişnuit de exprimare orală, îmi adresase o scrisoare de explicaţii faţă de atitudinile sale din trecut, socotindu-se astfel mai mult sau mai puţin angajat pe viitor, am consimţit, la sfîrşitul anului 1924, să ne întîlnim în casa lui Cihodariu pentru a vorbi despre o eventuală fuziune, în care asociatul meu, care-şi rezerva iniţiativa în ce priveşte chestiunile financiare şi economice, aducea de fapt un restrîns număr de amici foarte personali şi o reputaţie politică în care nu era numai o pricepere, în care credea ca într-o religie, şi o energie, care nu se va putea verifica totdeauna asupra chestiunilor curente.

Abia după cîtva timp s-a putut face, la un club care-mi mirosea puţin a joc de cărţi, acea legătură prin care amicii mei se credeau garantaţi în ceea ce priveşte viitorul lor politic. De la început, tovarăşul care binevoia să accepte conducerea mea ca preşedinte îşi fixase punctul de vedere: ideologia s-a isprăvit, chestiunile economice ocupă locul întîi; lumea nu mai luptă pe baricade pentru un crez, ci se străduieşte dureros pentru interesele ei. Nu era tocmai ce făcusem o viaţă întreagă şi ce înţelegeam să fac de acuma înainte, în ce mă priveşte pe mine, care voi crede pînă la sfîrşit că la originea tuturor lucrurilor este starea de spirit, factorul moral, şi că ele au exact valoarea şi trăinicia pe care le-o dă acesta. Dar din acel moment, rezervîndu-mi toată conştiinţa, nu făceam decît să-mi servesc prietenii pe linia pe care le-o arăta timpul lor. Formula „eu nu sînt eu” o puteam rosti încă de atunci, fiindcă ea corespundea realităţii.

Scopul dlui Argetoianu, credincios tradiţiilor nepotolitei boierimi oltene, gata oricînd de frămîntări şi de harţe: odată pe cîmpiile de luptă, unde Domnii se înfruntau cu pretendenţii, apoi în fundul ietacelor fanariote, meştere în prefaceri şi răsturnări, era obţinerea puterii, pentru alţii pe alături, pentru d-sa în primul rînd, îmbătătoarea putere din care se desface o singură şi imensă satisfacţie, aceea de a-ţi simţi toată lumea supt picioare, atribuindu-ţi dreptul de a face cu dînsa tot ceea ce vrei. O întreagă clasă politică, aşa de activă încît nu o dată a fost nenorocirea ţerii, lucra din adîncimile vremilor asupra unui suflet ca al său, în care erau atîtea puteri şi atîtea rezerve, deşi mult mai puţine decît îi plăcea să şi le atribuie cine le poseda.

Deci alcătuirea însăşi a „partidului naţionalist al poporului" era pentru amicul meu numai un pas, insuficient, în drumul spre ţinta ultimă. Contra partidului liberal, pe care-l atacasem eu însumi totdeauna, de la o legislatură la alta, din antipatie faţă de un doctrinarism pe atît de îngust şi de demodat, pe cît şi de nesincer, şi faţă de apucăturile sfidătoare ale unui despotism personal care nu era nici fecund în fapte, nici amabil faţă de adversarii oneşti şi patriotici, trebuiau să se adune toate puterile opoziţiei, de la noua noastră formaţiune pînă la naţionalii din Ardeal, de fapt ardeleno-takişti, pînă la ţărăniştii de orice nuanţă şi de orice calitate. Programele, declaraţiile de principii îi păreau acestui om, care credea că de fapt tot el va hotărî situaţiile, forme schimbătoare ca haina de ceremonie, arhaică şi uneori ridiculă, pe care n-ai ce face şi o pui la ocaziile solemne, iar pe „şefii" succesivi îi judeca simple figuri decorative, pe care eşti silit a le întrebuinţa fiindcă personal n-ai încă atîta trecut, atîta popularitate şi atîta putere de a trezi simpatii pentru a lucra pe sama proprie.

Sentimentul că vechea mea politică s-a isprăvit, înlocuită de îmbulzeala vulgară a unor neînfrînate ambiţii nealegîndu-şi mijloace, a făcut ca, încă de atunci, fie şi numai pentru a face să înceteze intolerabila tiranie a liberalismului decăzut şi căruia-i lipseau deopotrivă şi simţul vremurilor şi valori umane mai distinse, să mă declar înţeles cu orice încercare de a grupa împreună opoziţia, fie şi într-o fuziune, forma fiindu-mi indiferentă. Astfel, cînd, la sfîrşitul anului în cursul căruia naţionalismul-democrat, care era o şcoală de etică, abdicase în faţa spiritului nou, indiferent la asemenea consideraţii, am plecat eu la Paris pentru lecţiile şi cercetările mele, şi i-am dat în scris dlui Argetoianu, care-şiurmărea cu stăruinţă scopul, voia de a încheia cu naţionalii, la cari acum dorinţa de putere biruia totul, înţelegerea pe care ar crede-o de cuviinţă, n-am schimbat un singur cuvînt asupra condiţiilor, gata de a le primi cu acelaşi despreţ pe care contingenţele politice mi-l inspiraseră şi care nu făcea decît să crească din zi în zi. Eram hotărît să mă întorc din străinătate numai după sfîrşitul unor tratative pe care le bănuiam că vor fi lungi şi grele, deşi erau la îndemînă punctele pe baza cărora d. Maniu făcuse trecătoarea înţelegere cu ţărăniştii; se pare că singure asigurările dlui Argetoianu, totdeauna bine la Curte, că regele Ferdinand, doritor de a scutura stăpînirea lui Ion Brătianu, e dispus să dea moştenirea unei asociaţii a noastre cu ardelenii, a hotărît pe aceştia din urmă a se uni cu noi, într-o formulă pe care o lăsau aşa de vagă anume pentru ca apoi să reclame pentru dînşii ceea ce doreau mai presus de orice şi ce erau să şi aibă de fapt: conducerea.

Mi se scrisese la Paris de d. Argetoianu că toate s-au aranjat, că va căuta să-mi asigure o conducere pe care n-o cerusem, şi fiindcă-mi dădeam samă ce ar putea ea să însemne cu astfel de oameni, crescuţi astfel şi deprinşi cu un astfel de sistem politic. Toate aceste amănunte personale îmi erau, de altfel, atît de indiferente, încît, cînd am fost întrebat dacă primesc ca fuziunea să se facă şi mai larg, cu însuşi generalul Averescu, a cărui acţiune, imitînd pe a fascismului italian, o criticasem aspru, socotind-o periculoasă, şi pentru aceea că alţii, fără nici un scrupul, vor imita-o, am telegrafiat că admit bucuros şi „fără vreo ranchiună".

Veneam deci, după luni de fericită muncă intelectuală, de care va fi vorba în altă parte, în acest mediu de nesinceritate şi de intrigă, aşa de defavorabil pentru pregătirea unui regim cu totul deosebit de al liberalilor, cum îl doream eu, fără să ştiu ce sînt în noua combinaţie şi ce se cere de la mine.

Ce se cere, am aflat-o îndată. Atacul hotărît, fără nici o rezervă şi nici o cruţare, contra unui regim care se părea că ar putea încă de atunci să se prăbuşească. Astfel, judeca d. Argetoianu, conducerea mea „s-ar impune". Am satisfăcut, în sesiunea prelungită asupra primăverii, această dorinţă a aliaţilor şi tovarăşilor mei, înfruntînd pe dictator care, profund jignit de îndrăzneala mea, şi-a părăsit furios locul din fruntea băncii ministeriale.

Ce trebuia să am în această meşteşugită tovărăşie, mi-a dovedit-o imediat acţiunea neobosită a dlui Maniu. Plîngeri, transmise cu aerul profund şi misterios care i se cunoaşte, de d. Argetoianu, m-au adus la. gestul generos de a ruga, printr-o scrisoare publică, pe d. Maniu să mă ajute, în acelaşi rost şi cu aceleaşi drepturi, la conducerea unui partid în care se adunaseră, fără nimic comun, oameni de toate speţele. M-am grăbit să-i propun şi o împărţire a rosturilor, eu rezervîndu-mi numai pe acela de direcţie generală fără să mă amestec în ceea ce se numeşte, trivial, dar corespunzător cu adevărul, „bucătăria de partid". În aparenţă satisfăcut astfel, căpetenia ardelenilor n-a întîrziat să facă uz de „drepturile" sale: n-am ajuns a prezida o singură dată comitetul de conducere, în care-l găseam totdeauna instalat şi decis să înlăture orice imixtiune, fără ca el însuşi să reprezinte o voinţă veşnic trează, sprijinită pe o adevărată cunoştinţă a lucrurilor, ca unul care se mira că la Bacău sînt felinare, şi a oamenilor, cei din ţara veche fiindu-i cu desăvârşire stăini. Bietul meu amic Cihodariu, care fusese aşa de bucuros că s-a făcut fuziunea, a păstrat numai teoretic situaţia de secretar general, căci mînuitorul maşinii de partid nu recurgea niciodată la dînsul, ci se servea de tînărul fiu al prietenului meu, şi politic, Lugoşianu, pentru ale cărui îndemînări, de englezeşte, căpătate în America, d. Maniu avea o admiraţie nemărgenită. Cînd a fost vorba şi de înţelegerea cu ţărăniştii, foarte dîrji, cu tăiosul cuvînt al drului Lupu, nu s-a putut ajunge la nici un capăt, întîlnirile fiind mai mult un prilej de certe şi de jigniri, tocmai în momentul cînd se impunea mai mult o loială conlucrare.

La sentimentele pe care le aveam faţă de regimul care se eterniza fără să poată da o singură creaţiune serioasă şi durabilă se adăugi mai tîrziu revolta faţă de lovitura pe care, la începutul anului 1926, temutul domn neîncoronat al ţerii, stăpînit din ce în ce mai mult de o păgînă patimă de a domni, strivind totul supt o mînă mult mai grea, deşi înmănuşată, decît „pumnul" de sfidare al dlui Argetoianu, o dădu în chiar cuprinsul dinastiei, pe care credea că o poate conserva numai în felul pe care i l-ar impune voinţa sa necruţătoare [...].

Deşi se vorbea, de la o vreme, dar foarte puţin, de cîţiva iniţiaţi numai, de o nouă pasiune a prinţului, deşi o călătorie în Italia îl făcuse să capete simpatie pentru fascism şi el descoperise ca agent al marii prefaceri tocmai pe d. Argetoianu, nimic în atitudinea şi în actele sale nu arăta că în interesul ţerii ar fi să se ia măsura, atît de extraordinară şi plină de cele mai mari riscuri, a înlăturării violente

– şi în ce condiţii de publicitate grosolană, unită cu cele mai urîte calomnii! – a unui tînăr frumos şi voinic, stăpîn pe multe cunoştinţi preţioase, iniţiat în rosturile armatei şi iubit de tînăra ofiţerime care, apoi, schiţa şi programe culturale potrivite cu nevoile morale ale ţerii şi cu dorinţele unei generaţii asupra căreia lunga şi greaua mea predică nu rămăsese fără influenţă.

Şi totuşi Ion Brătianu era hotărît să sfarme ultima piedecă în calea unei dominaţiuni, pe multă vreme asigurată, a partidului său şi, astfel, el, şeful unui guvern impopular, al cărui sfîrşit se apropia, îndrăzni totuşi să impună slăbiciunii unui tată bolnav de o teribilă boală, care se putea bănui încă de atunci, o hotărîre la care regele era îndemnat şi de factori cari nu se pot numi fără durere, unii, şi fără dezgust, alţii.

Chemat la Sinaia pentru a exprima o părere într-o chestie pe care nimic nu făcea s-o presimtă alţii decît puţinii iniţiaţi, am fost înştiinţat din vreme de cîţiva prieteni, cari mirosiseră secretul, de ce e vorba. Cu toată puterea sufletului meu eram contra măsurii neîndreptăţite şi brutale. În drumul spre castelul unde aşteptau şi dnii Maniu şi Vaida, ca şi reprezentativul personaj rural care e d. Mihalache, prelucrat de intriga lui Stere, pus şi el la cale de d. Ştirbei, care avea motivele sale de a dori să se mîntuie cu prinţul, am văzut ieşind în automobilul prezidenţiei pe Ion Brătianu. Înfăşurat în blana părintelui său, cu căciula trasă pe urechi, sever şi palid, el întrupa în acel moment ca privire şi atitudine toată politica nemiloasă pe care o dusese lungi ani de zile, unind binele cu răul, dar totdeauna cu preocupaţia, decisivă, a intereselor grupării sale şi a eerinţilor imensei sale mîndrii. De ambele părţi ochii s-au întîlnit cu o expresie care corespundea unei absolute imposibilităţi de a ne găsi vreodată pe acelaşi drum. În acel moment, eu care nu mă pot opri mult timp asupra persoanelor, mersul lucrurilor însuşi interesînd mai ales, cum e şi firesc, pe istoric, uram pe Ion Brătianu.

Regele Ferdinand, la care am fost introdus după ce văzusem, nu fără greutate, pe regina Maria [...], era un om descompus de durere, care, vorbind, cu neaşteptate destăinuiri, îmi uda mînile de lacrimi. Fiul său, plecat la Veneţia, nu răspunsese cum se aştepta la stăruinţile părinteşti de a se întoarce: era o cumplită luptă de familie, înteţită de răuvoitori interesaţi, care mă îngrozea. Am cerut favoarea de a interveni eu însumi pe lîngă prinţ, gata să plec în Italia; am propus cu stăruinţă măcar o amînare a deciziunii, şi mi se păruse că am căpătat-o, ceea ce m-a făcut să o comunic cu bucurie asociaţilor mei ardeleni, complect dezorientaţi şi preocupaţi numai, ca toţi ceilalţi, de grija să nu piardă perspectivele de a ajunge la putere.

După-amiazi, la ceasurile cinci, în trista solemnitate a Castelului Peleş, în sala de Consiliu de pe vremuri, unde cu atîta demnitate şi regală mîndrie prezidase regele Carol pe sfetnicii săi din boierime, cari ştiau să deie decenţă şi actelor celor mai neplăcute, aşteptam, miniştri, conducători de partide, cu dnii Maniu şi Vaida împreună, sosirea, care întîrzia, a regelui, prins într-o ultimă sforţare de a-l duce la actul iremisibil.

Am descris aiurea neuitata scenă, cu şovăirile unor oameni fără caracter, cari căutau în

resursele lor intelectuale, nu prea bogate, tot ce putea să fie echivoc şi evaziune – d. Maniu biruind pe toţi în această privinţă, pe cînd rotundul provincialism indiscret al dlui Vaida avea măcar franchețǎ în acceptarea dorinţii regale, îmbrăcată în formele cele mai dure, ca să pară că e voință, şi că voința aceasta e a lui, numai a lui —, cu lipsa sfatului celui bun de la acel care, în suprema situaţie ierarhică a bisericii, ar fi putut vorbi mai tare decît oricine, cîrja lui fiind altceva decît beţigaşul de orchestră al unui şef de partid, cu îngîmfarea lui Ion Brătianu, lovind cu pumnul şi graseind maiestos felicitările pentru regele care „încă o dată s-a învins”, cu triviala satisfacţie a lui Al. Constantinescu, strigînd ca imediat decizia să se dea la Monitor. Regele a trecut în faţa acelora cari nu cutezaseră a împiedeca greşeala şi, ajuns la mine, mi-a amintit exemplul lui Carp, care n-a vrut războiul şi apoi totul a ieşit bine, iar, faţă de rechemarea aceasta a omului care n-a ştiut iubi, eu i-am observat regelui că în împotrivirea mea de unul singur era la mijloc şi iubire.

Afară, bunul general Rasoviceanu, care mă conducea la gară, avea lacrimile în ochi. În tren, ceilalţi vorbeau de orice, ca la capătul unei întîlniri fără importanţă, d. Mihalache, retras la o parte, făcîndu-şi cuvenitul raport lui Stere, care se vedea revenit pe scena politică prin interesatul sprijin al dlui Ştirbei.

Au urmat acele audienţe din Bucureşti în care regele căuta să vadă dacă numirea unei regenţe e sau ba o necesitate imediată. După o conversaţie cu d. Hiotu, mareşal al Palatului, care mi-a spus în ce formă nedibace dusese la Veneţia somaţia întoarcerii, am mers în odaia suferinţilor şi îndoielilor, mascate cu aceeaşi aparentă energie şi luare a întregii răspunderi, numai după ce fusesem asigurat că nu se va încerca a mă face să revin asupra unei nezguduite hotărîri. Îmi propusesem să nu ajut pe rege a vorbi şi să dau un singur răspuns, acela al unei dezaprobări definitive a actului îndeplinit. M-am ţinut de cuvînt şi am căutat curajul care trebuia pentru a fi marturul chinului supraomenesc. Se pare că Suveranul a socotit ca o ofensă faptul că m-am ridicat după răspunsul unic pe care i-l dădusem, fără să aştept o concediere, şi era mînie în glasul său cînd am aruncat acea responsabilitate pe care cavalerismul său jertfitor şi-o atribuia, asupra „făcătorilor de rele” cari erau pentru mine miniştrii săi. – Sînt consilierii mei! – Şi o ţară întreagă se întreabă de ce nu se desparte maiestatea voastră de dînşii. Ne-am revăzut de atunci rareori, întîmplător sau cînd cerea o neapărată datorie, şi regele Ferdinand, aşa timid cum se înfăţişa, nu era om care să uite, şi n-a uitat.

Aceeaşi ruşine ca în Consiliul de la Sinaia a fost la Cameră. Cutare nu ştia cum să strige mai tare de la tribună aprobarea sa pentru hotărîrea regală, întrecînd şi dîrzenia, cu aceeaşi încruntare de sprîncene şi acelaşi gest de pumn, a primului ministru; alţii, ca dnii Maniu şi Argetoianu, nu ştiau cum să găsească o mai subtilă formulă de alunecare şi se străduiau să-mi impună o tăcere pe care, cu o zbucnire de indignare în glas, am rupt-o pentru a-mi striga convingerea. Apoi toată lumea a trecut la grija intereselor momentului, gata fireşte să aclame la ceasul său pe acela la a cărui condamnare contribuise fiecare după puteri, fără ca el însuşi, prins de o criză de voinţă, să fi făcut cel mai slab gest

de apărare, ba mergînd chiar pînă la dezavuarea formală, în scris, a apărătorilor săi.

Acuma nu mai erau doi stăpîni în România, ci unul singur: Ion Brătianu. Dinastia de la Argeş biruise cu totul pe cea de la Sigmaringen. În neexperienţa patriarhului, în formalismul juridic al magistratului Buzdugan, care totuşi va încerca unele gesturi faţă de cine înţelegea a-i porunci ca unui subaltern de la un birou oarecare, în lipsa de chemare a prinţului Nicolae, înzestrat totuşi cu o sinceritate şi un loialism care-i vor da în viaţă multe ceasuri bune, el nu putea să vadă nici o îngustare a unei autorităţi afirmate cu atîta strălucire.

Mai lipsea un lucru pentru deplina asigurare a acestei atotputernicii care nu bănuia că pe lîngă prevederile omului sînt şi hotărîrile unor misterioase forţe care distrug cele mai solide edificii ale calculelor celor mai precise şi că împotriva acestor sentinţe nu e mijloc de apărare. Trebuia o lege electorală, împrumutată de la fascismul italian, care avea un întreit avantaj: acela de a distruge orice valoare a votului pe regiuni, unde se alege omul, pentru a-i substitui votul pe ţară, unde se votează partidul, acela de a reduce importanţa minorităţilor naţionale şi acela de a zdrobi, prin însuşi acest vot pe ţară, cît şi prin clauzele care impun însemnate sacrificii băneşti, tot ce se putuse înjgheba ca partid mic.

După promulgarea acestei legi, dictatorul se retrase ca să reapară, cînd ar fi vrut, mai puternic decît oricînd (mart 1926). Dar, pînă a nu ajunge la partea pe care mi-au dat-o împrejurările, şi acum aşa de vitrege, în rezolvirea crizei care se deschidea, prin aceea că despotul luase vacanţă pe cîteva luni de zile, o privire asupra muncii intelectuale din aceşti doi ani în care ea a fost singurul meu adevărat sprijin şi singura mea mîngîiere.

O mare parte din această activitate, pe care n-aş fi jertfit-o pentru nimic în lume ca să-mi restrîng tot gîndul şi fapta asupra unei vieţi politice sterpe, numai de intrigi şi de interese personale, a fost în legătură cu drumurile mele în Apus.

Provincia franceză o cunoşteam nu numai prin întîiul drum de informaţie generală. Numit doctor de onoare al Universităţii din Strasbourg mersesem îndată după război, în capitala Alsaciei reocupate de Franţa, unde am găsit urmele bogate, dar greoaie, ale şfertului de veac petrecut supt dominaţia germană şi călduroasa dorinţă a francezilor de a relua legăturile de tot felul cu provincia care le aparţinuse două veacuri. O mare operă de restaurare culturală se săvîrşea acolo, în umbra măreţei catedrale, în faţa Rinului care desparte două civilizaţii, aproape două lumi, şi toate sacrificiile se făceau pentru ca instituţiile de acolo să fie la cel mai înalt nivel. În mijlocul colegilor înveşmîntaţi în togele lor colorate, după vechea şi buna datină, am vorbit despre naţionalităţile reale şi cele aparente în sud-estul Europei şi, destul de stîngaci, am vrut să schiţez o privire generală asupra artei româneşti. Începuseră a veni acolo, unde cimitirul de război cuprinde pe bieţii noştri soldaţi, puşi de germani la minele de potasiu şi, de fapt, lăsaţi să moară de foame, studenţi în teologie de la noi – alţii mergeau la protestanţii din Paris, cu care am legat apoi relaţii aşa de strînse, devenind şi doctor de onoare

al facultății. Am mai revenit apoi la Strasbourg, invitat de bunul general Berthelot care-şi isprăvea cariera militară în situația de comandant al acestei Alsacii, şi am fost găzduit – cine s-ar fi putut gîndi la o asemenea minune! – în chiar palatul de granit roz al lui Wilhelm al II-lea, am fost servit în farfuriile lui împărăteşti – şi acest mediu pe care i-l dăduse desfăşurarea tragediei istorice sugera fostului sol al Franței în mijlocul mizerelor noastre povestiri, cuprinse numai în parte – el însuşi o spunea – în notele lui, care ar trebui găsite, despre momentele cele mai delicate şi mai supuse discuției din legăturile lui cu şefii armatei româneşti.

La Lyon, unde mă aştepta, în chiar casa lui, buna primire a prietenului Focillon, mi se acordase aceeaşi distincție doctorală. Am putut cerceta în răgaz marele oraş unde primarul, un om politic de importanța dlui Herriot, făcea o aşa de lăudabilă operă de ajutorare şi înălțare a clasei muncitoare, dînd lucrătorilor, soțiilor şi copiilor lor sănătatea şi poezia grădinițelor din margenea imensei aglomerații: într-un discurs la primărie, şeful radical îşi arăta încrederea în viitorul socialismului rusesc, pe care-l invitase la vestitul bîlci lyonez şi-l credea capabil – generoasă iluzie! – de a-şi plăti datoriile față de toți creditorii şi, fireşte, în rîndul întîi față de democrația franceză. Împreună cu drul Cantacuzino, care a ținut un frumos discurs, de o impecabilă rostire, am fost proclamat doctor de onoare în sunetul muzicei militare, cum cere obişnuința pompoasă a locului şi din nou mi s-a oferit prilejul de a lămuri partea care ne revine în dezvoltarea artei de după Bizanț.

La Academia din Lyon, care primea şi pe tînărul meu coleg şi fost elev Oprescu, aşa de strîns legat de d. Focillon, inițiatorul lui în studiile de artă, am vorbit, ca membru străin, despre problema situării regatului dac al lui Decebal în mijlocul lumii barbare şi despre adevăratul sens al campaniilor lui Traian, arătînd că pentru marele împărat, continuator al lui August, nu era vorba numai de o acțiune locală, cu atît mai puțin de presupusa răzbunare a onoarei armelor Romei, învinsă supt Domițian, ci era o încercare îndrăzneață de a învălui pe la răsărit întreaga lume barbară, mai ales germanică, întocmai precum, cu atîtea veacuri în urmă, regele asiatic Dariu venise la gurile Dunării pentru ca să ia pe la spate incomoda şi periculoasa barbarie scită.

O invitație stăruitoare a dlui N. P. Comnen, care în timpul războiului făcuse însemnate servicii propagandei româneşti în Elveția, unde acum se întorsese ca ministru la Berna şi reprezintant pe lîngă Societatea Națiunilor, m-a adus în minunatul oraş de supt Alpi, în fața limpedelui lac asupra căruia se abat albe păsări de mare venite prin larga deschizătură a Ronului. Acolo, găzduit cu cea mai largă prietenie de acest om atît de primitor, am ținut conferințile despre sud-estul european pe care, cu altele, le-am adunat la 1924: Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe. Am cunoscut acolo o societate corectă, discretă, duşmană a tot ce e frază şi aparență, păstrînd din calvinismul strict al secolului al XVI-lea rare însuşiri de caracter şi o simplicitate aşa de simpatică. Voi mai reveni acolo, de pe urma aceloraşi stăruinți amicale, spre a vorbi despre cultura şi literatura bizantină, despre perioadele acesteia, despre Fotie, sfărîmătorul momentan al legăturilor cu Roma pontificală, şi mi

se va decerne, în acele forme de o colegialitate fără zgomot, titlul, confirmat printr-un vot, greu de căpătat, al Adunării cantonului, de doctor de onoare al unei universități unde nu lipsesc românii. Între profesorii ei, unul ne cunoscuse demult prin călătoriile sale de explorație antropologică în muzeul de neamuri al Dobrogii, şi el ne va reveni, pînă şi în colțul meu de la Vălenii de Munte: d. Eugène Pittard, un adevărat şi bun prieten, pe care-l întovărăşea în excursii nu totdeauna uşoare de făcut soția sa, femeie de un mare talent literar, care a iscălit cu pseudonimul Noëlle Roger pagini adînc dureroase despre spitalele războiului (Notes d'une infirmière) şi a creat cu o imaginație cutezătoare şi absolut nouă o întreagă lume inedită în romanele ei; d. Pittard va fi şi patronul expoziției noastre de veche artă la Geneva. Gînditor curajos şi spirit de largă sinteză, sufletul omului întrece chiar şi opera, atît de solidă, şi el se exprimă în marii ochi de caldă lumină, în generozitatea romantică a bărbii sale larg răspîndite, în fiecare din gesturile temperamentului său meridional, excepție în cetatea rezervelor puțintel cam reci. Am colaborat un timp şi la Revue de Genève, publicație foarte stimată în lumea internațională, a acelui spirit revoluționar care e d. Robert de Traz.

În 1923 şi 1924 am primit o îndoită invitație, determinată desigur şi de legăturile noastre politice recente, de a vizita Cehoslovacia şi Polonia, dînd conferințe în centrele universitare ale acestor țeri de o aşa de energică revenire la viața națională liberă şi aşa de mîndre să arate opera impunătoare realizată în aşa de scurtă vreme.

Pregătită de multă vreme, în toate domeniile, printr-o îndărătnică muncă inteligentă, de o perfectă solidaritate, pentru ca, la vremea care ar veni, toate să fie gata şi la locul lor, ca să lucreze într-o perfectă armonie, Cehoslovacia, condusă de senina înțelepciune a cugetătorului Masaryk şi, în afară, apărată de stăruința şi încrederea fostului profesor Eduard Beneş, pe care am avut ocazia a-l cunoaşte, descoperind cîtă vitalitate activă şi prevăzătoare se ascunde în trupul mic şi nervos, în mintea iscoditoare de proiecte care nu se mai părăsesc odată formate, putea servi ca model oricărei țeri, cît de veche, din Europa. Masele populare, în care nu lipsea totuşi sămînța de nemulțămire, erau ținute într-o ordine exemplară, ajutînd la aceasta şi o cultură elementară bine îndrumată, iar puternica minoritate germană, la început cu fireştile aspirații peste hotare, era potolită prin chemarea de a participa la o muncă atît de fecundă şi evident folositoare tuturora. Agricultura fusese regenerată ştiințific, şi prin strînsa legătură cu o industrie aşa de puternică, urmînd pe cea de supt Austria şi păstrîndu-i debuşeurile, care s-au întins chiar şi pînă la hăinăriile din Bucureşti şi la porțelanele cu vederi din Vălenii de Munte, pentru România, pînă la depozitele pe care le-am găsit tocmai în fundul Californiei, dincolo de San-Francisco, pe drumul Mexicului. Şcoala răspundea unor nevoi reale şi învățămîntul mai înalt servea cu spor o întoarcere bruscă de la tradițiile subgermanice la orientarea spre Franța sprijinitoare, iar cursuri de limbile popoarelor vecine făceau ca la Praga, unde lucra şi profesorul macedonean, aşa de primitor față de noi, Staca, să se găsească şi destui cari să fi învățat româneşte, trimesului la Bucureşti recomandîndu-i-se chiar o cît de răpede inițiare in limba pe care

un Kunzl-Jezerski ajungea să o înțeleagă şi să o scrie curat. În sfîrşit, cultul trecutului era întreținut cu o nesfîrşită iubire şi, pretutindeni, grijile edilitare erau perfecte.

Am vorbit la universitatea cehă din Praga, nu numai de relațiile noastre cu cehii, prin husitismul secolului al XV-lea, trezitor şi pentru literatura noastră, ca şi prin petrecerea în acel oraş a lui Mihai Viteazul fugar, dar şi de raporturile ce putea să aibă acea mare mişcare reformatoare nu numai în domeniul religios, cu Anglia lui Wycliffe fireşte, dar şi cu Franța agitată de idei înnoitoare în epoca, atît de cunoscută mie, şi mai ales în această privință, a lui Philippe de Mézières. Am găsit aici, unde ministrul României, d. Hiotu, ne crease o atmosferă aşa de simpatică, şi un tînăr industriaş, menit unei triste soarte, a cărui elegantă soție era fiica unui avocat din Bucureşti.

De la Praga am trecut la Brno, Brünnul austriac, aşa de vesel în acele zile de primăvară, cu arborii în floare ai străzilor largi, iar deasupra cu stînca, plină de prigonitoare amintiri, a Spielbergului, închisoarea politică veşnicită de Silvio Pellico; am găsit casa veche, cu larga curte şi zidurile înalte, pe poarta căreia se păstrează, aşezat în răgaz pe vine, cu ciubucul în gură şi fața fericită de huzurul unei captivități voite la creştini, un Alexandru-vodă Ipsilanti de piatră.

Puțină lume se putea strînge aici pentru o conferință în limba franceză, în afară de profesorii cari m-au întîmpinat cu atîta prietenie. Şi mai puțină însă în vechiul Pojon al strămoşilor noştri, devenit acuma, pe baza unor deducții istorice, Bratislava, centru pecetluit pentru totdeauna cu marca Ungariei tereziane, banal şi prăfos, fără monumente, patriarhal şi leneş, dar totuşi lăfăit pe malurile Dunării purtătoare de atîta viată şi peste albia căreia trece vîntul învietor al atîtor civilizații. Aici am găsit însă pe fosta noastră elevă de la Bucureşti, răspînditoarea harnică a cunoştinților despre români, mai ales în domeniul literaturii, dra Jindra Flajshansova, fiica unui profesor din Praga, membru al Academiei cehe: era să fiu mai tîrziu şi doctor de onoare al universității acesteia din Bratislava.

[...] La Varşovia, am regăsit atmosfera de secol al XVIII-lea, dar cu atîta mişcare liberă pe care timpurile ruseşti n-o cunoscuseră, cu atîta bucurie de a trăi, masiva catedrală aurită a ruşilor, sora mai mare a celei împlîntate în mijlocul Bucureştilor, fiind osîndită la dărîmare ca „lipsită de trăinicie": dominația rusească de peste un veac părea că n-ar fi fost niciodată. Funcționarul de la Externe care mă întovărăşea m-a făcut să cunosc pe şefii, meniți unei existențe efemere, cari dominau atunci viața politică, astfel: pe impresionantul preşedinte al Seimului, pe pitorescul"Mihalache", polon, care păstrase din costumul de acasă numai lipsa de guler, mulțămită căreia ajunsese şi preşedinte de Consiliu, pe cutare mărunt, nervos şi desigur nu peste măsură de frumos reprezintant al extremei stîngi. Am fost prezintat şi preşedintelui Wojcechowski, bun bătrîn cu barbişon alb, vechi refugiat prin Elveția, care vorbea încet, obosit, dar cu o patriarhală amabilitate, o germană cu accent. Dar, împotriva sfaturilor ce mi s-au dat, am cerut neapărat să vizitez, la retragerea de lîngă oraş, într-o căsuță cu scara de lemn nevăpsit, păzită de garda lui credincioasă, pe omul aşa de puternic şi în această abdicare momentană, care pregătea o lovitură de stat; cu mareşalul Pilsudzki am vorbit mult

timp despre multe lucruri, cu ochii la fereasta care se deschidea asupra vastei întinderi a şesului pe care larga Vistulă călătorea spre marea depărtată.

Data aceasta, capitala polonă mi-a vădit şi altceva decît tainele arhivelor şi bibliotecilor sale. Am căutat prin toate colţurile urmele de trecut şi, în luxosul castel, de stilul francez iubit de tînăra şi neastâmpărata soţie, al lui Ioan Sobieski, la Willamow, am pătruns prin odăile micuţe unde regele ostaş a gustat, între planurile războinice, care l-au dus de două ori în Moldova, huzururi casnice de care era aşa de doritor, cu poezia ascunsă într-un aşa de voluminos trup; împrejur, copacii bătrîni spuneau din zvonul frunzelor poveşti din vremile pompoase şi eroice. Am avut şi curiozitatea de a răzbate în ghetou, unde strada nu e decît locul permanent de întîlnire a grupelor în laibere lungi care ameţesc învîrtind mărunte afaceri, femeile cu peruca pe capul ras după tradiţiile cele mai vechi amestecîndu-se în roiul zbîrnîitor, pe cînd de la fiecare din fereşti cîte zece capete cu zulufi se întind ca să audă ceva din ce se vorbeşte jos.

De la Varşovia am mers la Vilno cea rîvnită de lituanieni, curios şi interesant oraş, în care cîteva minute-ţi ajung ca să treci de la cetăţuia vechiului cneaz litvan din veacul al XIV-lea, azi în mijlocul unui parc bine îngrijit, la bisericile masive, în stilul iezuit al secolului al XVII-lea, pe cînd supt culoarul întunecos toată lumea se descoperă înaintea icoanei Maicii Domnului. Pe străzile pietruite zgrunţuros trăsurile se hurducă zgomotos şi cafenelele adună tot felul de lume, între care şi vădiţi aderenţi ai ideilor Rusiei vecine. Aici am regăsit pe un oaspete simpatic al cursurilor de la Vălenii de Munte, autorul unei scurte istorii a literaturii polone pe care ne-am îngrijit să o traducem în româneşte, tînărul meu prieten Glixeli. Pentru o conferinţă la universitatea care poartă numele vecinului nostru de pe vremuri Ştefan Báthory, cel mai mare suveran al Poloniei moderne, dar odată simplu voievod, purtat şi prin Moldova, al Ardealului, am luat cu mine iscăliturile de amintire ale colegilor cari peste cîtva timp îmi vor face onoarea de a mă proclama doctor de onoare al universităţii lor.

Am trecut la Poznan, recuperat de la prusieni, amestec de tradiţii ale burgheziei medievale din casele de cărămidă roşie cu vîrfuri ascuţite şi de „impunătoare” ziduri ale mîndrului stat german care, ca la Strasbourg, înălţa palate şi puterii împărăteşti ca şi culturii; mare oraş plin de mişcarea unei populaţii deprinse cu disciplina şi puse la muncă din generaţie în generaţie: aici dorita îndreptare către Franţa era numai la începuturile ei.

În sfîrşit m-am întors prin Galiţia, aşa de cunoscută mie şi unde am regăsit vechi prieteni, a căror primire a fost mai mult pentru oaspetele trimes de România amică şi pentru fostul preşedinte de Cameră, deci deosebit de ceremonioasă, cu primiri în gări, defilări pe stradă şi prezintări solemne ale colegilor. Abia întors prin faimosul „coridor”, unde reviziile alternative ale celor două ţeri nu te lasă să dormi, am ascultat la universitatea Iagelonică, de glorios trecut, din Cracovia, toate cuvîntările unei şedinţi solemne a Academiei pentru ca la urmă să mi se comunice alegerea mea ca membru al ei – şi

ce bucuros m-am scuturat de toropeala discursurilor pe care nu le înțelegeam! În casa profesorului Morawski, uriaş aşa de blînd şi atît de harnic cercetător al trecutului şcolii sale seculare, am putut cunoaşte lumea intelectuală cracoviană, şi un foarte priceput profesor de istoria artei mi-a explicat amabil biserici şi bisericuțe, colțuri de veche frumuseță, care-mi rămăseseră necunoscute.

La Liov am aflat nu numai ceea ce cunoşteam aşa de bine, oameni şi lucruri, dar şi o primire afectuoasă în cercuri dincolo de cele universitare, vechea nobilime polonă invitînd pretutindeni, cu bucuria de oaspeți şi inegalabila ei amabilitate, în care trăieşte încă spiritul delicatului secol al XVIII-lea. Şi, acolo unde s-a strecurat atîta viață moldovenească, am urmărit-o în piața unde trei Domni ai Moldovei au pierit de sabie din ordinul sultanului, ascultat la Varşovia ca şi la Iaşi, apoi în biserica lui Constantin Corniact, vameşul bogat al lui Alexandru Lăpuşneanu şi al lui Miron-Vodă Barnovschi, în aceea pe care a înălțat-o Vasile Lupu şi care-i poartă încă zimbrul în frunte, în mînăstirea Basilitanilor, unde s-au coborît, în veacul al XVI-lea, oase domneşti. Era o cufundare în afacerile ca şi în dramele trecutului nostru înainte de a mă întoarce cu atîtea impresii nouă şi cu atîtea materiale de istorie românească.

Despre Cehoslovacia am vorbit într-o serie de articole care n-au fost niciodată retipărite, în ziarul Adevărul, care, cu cîteva luni înainte, publicase şi observațiile mele asupra Parisului de după război. Conferințile de la Praga, pe care le-am reconstituit, au fost editate de casa"Orbis" de acolo, supt titlul Roumains et Tchécoslovaques, résumé de trois conférences faites à l'Université de Prague en 1923. Impresiile polone au fost cuprinse în cărticica Note polone din 1923, iar conferințile ținute în deosebitele oraşe se aflǎ rezumate în Chosés d'Orient et de Roumanie, din acelaşi an. Academia Română a publicat apoi ce găsisem ca informație istorică nouă, în alte Note polone, la 1924; acolo se găseşte şi de mulți neobservata şi cu totul neaşteptata de mine însumi descoperire din Arhivele de la Poznan cu privire la importanta colonie de români macedoneni care trăia în acel oraş, foarte prețuită, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, şi în mijlocul căreia funcționa ca păstor sufletesc Ucuta. autorul unei rarisime cărți de gramatică a dialectului său, tipărită tot la Poznan.

Între aceste călătorii se aşază, încă în 1924, şi oprirea la Genova vechilor şi spornicelor mele studii, unde totdeauna m-a aşteptat cu prietenie dna Tomellini, romîncă măritată cu un aşa de distrat şi de simpatic medic şi profesor la universitatea de acolo, care numai a disecator legist de cadavre cu cîntec nu samănă. Primit acolo cu o deosebită afecțiune, am căutat să amintesc la universitate vechile noastre raporturi cu nobila cetate italiană avîndu-şi contoarele la Chilia şi la Cetatea-Albă, trimeţîndu-şi negustorii de clopote şi piper de la Pera Constantinopolei la Suceava secolului al XV-lea. Un rezumat al cuvîntării a apărut într-o publicație locală subt titlul de I Genovesi nel Mar Nero.

Dar lucrul cel mai mare pentru mine în ce priveşte relațiile cu o străinătate căreia trebuia să ne revelăm în toate privințele a fost succesul, privit de multă lume de la noi cu obişnuita invidie, care veştejeşte totul, al congresului, primului congres de studii bizantine, care s-a ținut la Bucureşti în

april 1924, cu durabile rezultate, ce se continuă, pentru cel mai mare folos al științii, și pînă acuma.

La Congresul de științi istorice de la Londra, în 1913, se hotărîse că Viitoarea adunare se va ținea la Petersburg și, cuprins în comitetul de organizare, păstrez încă circulara cu frontispiciul acestui comitet „mejdunarodnîi". Războiul a zădărnicit însă acest plan, a cărui realizare ar fi fost așa de interesantă. Congresul s-a ținut deci, la 1923, fără participarea dușmanilor noștri din conflictul abia încheiat, la Bruxelles, într-o atmosferă de aliați politici, singur numele orașului ocupat și terorizat atîta timp de germani ajungînd pentru a aminti teribila tragedie, ca și de altfel prezența izbucnitorului mare istoric belgian Pirenne, o bucată de vreme oaspete, pentru credința față de patria sa, al unei fortărețe germane. Cu toată lipsa germanilor, a austriecilor și a amicilor lor, afară de cei cari intraseră în Societatea Națiunilor, în care se puneau atunci, la început, cele mai mari speranțe, Congresul a fost plin de viață și de voie bună, într-o atmosferă de o solidaritate perfectă, hrănită de amintiri recente care se întindeau și asupra altor domenii decît ale științii. Venit cu o zi mai tîrziu, am găsit locul meu în comitet ocupat de elvețianul de Crue, cercetător al secolului al XVI-lea, dar mi s-a oferit compensația de a ținea cuvîntarea de închidere, la care s-a adaus, fără invitație, aceea a unui american. Aceste cîteva cuvinte, pline și ele de aluzii firești la situația morală a lumii în acel moment, au fost primite cu căldură de omul care știa mai multe decît oricare din contemporanii săi și care le avea la îndemînă în fiecare moment, Salomon Reinach: de atunci datează legături care m-au onorat foarte mult, făcînd din el și un colaborator al revistei franceze în care se va transforma în curînd Buletinul institutului meu.

Atunci cunoșteam întîia oară voioasa capitală a Belgiei, oraș modern în mare parte, lîngă vechile cartiere din margene pline de un umbrit pitoresc; alei largi, străzi bine trase și perfect legate între ele, masive construcții, ambițioase într-o țară care abia era pe pragul centenarului ei; o lume bucuroasă de a trăi și înfățișîndu-și cu mîndrie bogata viață de familie. După măreția puțin cam sumbră a Parisului, marele oraș belgian părea că trăiește, și în zilele reci ca de toamnă., supt razele unui soare care nu se obosește.

Voi reveni acolo, regăsindu-mi cunoștințile, în curînd prietenii, pe cari mi-i făcusem în timpul congresului. În primul rînd al lor era d. Henri Grégoire, cea mai uimitoare figură de răscolitor al tuturor problemelor din toate locurile și timpurile iar, în materie de limbi, știind rusește și gata să învețe românește, trecînd tot așa de ușor de la versul elenic din tragediile pe care le-a tradus la formele artificiale ale bizantinismului și ajungînd pînă la greceasca de azi, pe care fostul membru străin al școlii franceze din Atena o vorbea ca pe propria sa franceză, precum și prietenul său, un distins arheolog, d. Graindor, ambii reprezintanți ai unui tineret belgian, grupat la revista de actualități Le Flambeau, care intra în viață plin de energia trezită de suferințile și încordările războiului.

În secția destinată studiilor bizantine s-a ivit într-o zi, dintr-o conversație cu d. Grégoire, ideea unui congres special pentru această materie, așa de bogată și mai ales cu atîtea prelungiri în viața popoarelor care se găsesc pe teritoriul fostului Imperiu de Orient și care au moștenit atîta din

formulele şi manierele Bizanţului. Am oferit ca prim loc de întîlnire, pe care l-ar desemna şi iniţiativa mea din 1913 de a uni în aceleaşi cercetări pe toţi epigonii bizantini, Bucureştii, şi propunerea a fost primită cu căldură, rămînînd să se capete asentimentul unor factori aşa de hotărîtori ca d. Diehl şi descoperitorul rosturilor iconografiei bizantine, ale cării linii le-a fixat de la început, printr-o carte de neînchipuită răbdare, d. Gabriel Millet.

Foarte răpede, în deosebire de alte pregătiri care ţin ani întregi de zile, am luat primele măsuri pentru adunarea care era să se ţie în 1924. Guvernul român, influenţat de obişnuitele interese şi pasiuni politice, nu se arăta deloc bucuros să sprijine o iniţiativă a cării îndeplinire, fie şi tn ciuda multora, trebuia să facă onoare României. Dacă ministrul de Înstrucţie, bunul meu coleg dr. C. Angelescu, un amorezat de şcoală, a acordat o neînsemnată sumă pentru a preîntîmpina bine socotitele cheltuieli, dacă ni s-a acordat gratuitatea pe căile ferate şi vagoane cu paturi pentru excursia finală, care trebuia să lase neuitate amintiri oaspeţilor noştri, Ion Brătianu declara că Statul nu poate patrona ceea ce i se părea o aventură uşuratecă a acelui Iorga căruia numai după succes era să binevoiască a-i recunoaşte singurele însuşiri de „animator" (şi cum s-a prins de răpede calificativul pentru a mărgeni cît mai strîns rostul ce aş putea să-l am, şi în orice!. Cînd însă învăţaţii francezi şi belgieni au aderat cu plăcere, cînd s-au anunţat participări italiene, cînd s-au înscris vecinii noştri, chiar şi bulgarii, prin merituosul arheolog Filov – sîrbii, iugoslavii în genere, pînă la un simpatic german de la Ljubljana-Laybach, care nu ne va uita niciodată, anunţîndu-se în număr mare, iar grecii avînd a fi reprezintaţi prin maestrul studiilor de arheologie medievală la ei, d. Sotiriu, şi prin profesorul Kugeas care, ce e drept, a obiectat că nici ţara, nici omul n-ar fi trebuit să vie în primele rînduri ale bizantinologiei —, cînd s-a aflat că din Anglia va veni ilustrul bătrîn Ramsay, în drum spre Asia Mică a studiilor sale permanente, şi chiar America şi-a ales un participant, acea otrăvită lume politică a înţeles că nu-i rămîne decît să dea adunării concursul oficial. Regele şi regina erau în călătorie prin Apus, şi ni s-a refuzat în lipsa suveranului o recepţie la palatul regal, dar prinţul moştenitor şi graţioasa lui soţie au primit cu atenţie pe congresişti, cărora această tînără păreche, atît de unită încă, le-a făcut cea mai bună impresie; prinţul Carol a schiţat chiar frumosul gest de a aduce cu banii săi pe gloriosul bizantinolog rus, patriarhul studiilor de artă în acest domeniu, Kondakov, refugiat la Praga, de unde a întreprins la noi ultima sa călătorie pentru a ne face o conferinţă, bogat ilustrată, despre costumul bizantin.

Temele tratate au fost foarte felurite şi de un deosebit interes. Eu am vorbit despre „originile iconoclasmului", semnalînd neaşteptata potrivire a politicii religioase urmate de împăraţii duşmani ai icoanelor adunătoare de averi şi hrănitoare a legiunilor de călugări cu aceea pe care faţă de monahismul budist au urmat-o, din aceleaşi motive fiscale şi în general laice, împăraţii depărtatei Chine; scrisorile familiei Doamnei Ecaterina, găsite odinioară la Veneţia, au servit pentru a semnala unele fenomene din greceasca vulgară. Tînărul istoric Gheorghe Brătianu, abia întors de la studiile

făcute în Paris, dădea cele dintîi concluzii, privitoare la Pera, culese din cercetările sale privitoare la comerțul Levantului. Organizatorul de fapt al congresului, fostul meu elev C. Marinescu, cel mai bun cunoscător după Rubio i Llúch, – care şi el şi-a trimes comunicarea – al relațiilor Aragonului cu Orientul, şi-a atras, cu statul său major de ambe sexe, recunoştința tuturora, în acelaşi timp cînd a luat o parte foarte onorabilă şi la lucrările ştiințifice; d. Gh. Murnu a înceraat să cîştige pentru români pe Comnenii imperiali, şi în discuțiile de drept între d. Paul Collinet, de acum strins legat de noi, şi un tînăr adversar italian a intervenit profesorul cernăuțean Spulber, care era să publice şi să traducă unul din textele juridice bizantine. Numai profesorul de studii bizantine la Universitatea din Bucureşti, d. Demostene Russo, om de cunoştinți aşa de vaste, dar şi insondabile, rezervîndu-şi totdeauna ceva neştiut pentru a-l scoate înaintea oricui s-ar ocupa de acelaşi subiect, şi proprietarul unei imense biblioteci, s-a ținut, afară de relații personale cu consîngenii săi, total la o parte: dacă n-ar fi păstrat aceeaşi atitudine față de congresele următoare, s-ar fi putut atribui această separație unei jigniri de amor-propriu pe care nimeni n-avuse de gînd, şi n-avuse de ce să i-o aducă.

După cele trei zile ale Congresului, în cursul cărora chiar au fost recepții şi excursii – şi la casele de țară, aşa de luxoase, ale dlor Ştirbei şi Valentin Bibescu, fostul rege al Greciei, Gheorghe, şi prințesa Elisabeta găsindu-se în fața celor doi republicani din clanul care-i răsturnase —, şi totul s-a încheiat prin daruri făcute de noi oaspeților, în produse ale artei populare, au urmat excursiile, potrivite în aşa fel, încît în cel mai scurt timp şi fără nici o osteneală să se vadă ce posedăm ca artă post-bizantină, tot aşa la mînăstirile Domnilor moldoveni în Bucovina unde, de la copacii înfloriți ai capitalei româneşti, ne-am trezit într-o întârziată fulguială de munte, ca şi la creațiunile stăpînilor Țerii Româneşti, şi în Oltenia, de la Neagoe Basarab pînă la celălalt Basarab, din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, Brîncoveanu. Pretutindeni această revelație a impresionat adînc, putîndu-se verifica în ce priveşte frescele bucovinene părerea mai veche, aşa de admiratoare, a unui Strzygowski; intram în acel moment în conştiința de frumuseță a atîtor fruntaşi ai ştiinții apusene; de pe platoul cetății Sucevei, d. Gay, de la Universitatea din Lille, privind în amurg larga desfăşurare a satelor albe cu ascuțitele turnuri ale bisericilor răsărind din mijlocul livezilor, totul aşa de potrivit cu această țărînă gălbuie din care se desfăceau cele dintîi tufe de iarbă deasă, nu s-a putut împiedeca de a spune că e una din cele mai frumoase privelişti pe care le-a văzut. Lumea participa, primăriile ca şi particularii, în chipul cel mai călduros la întâmpinare, şi mesele oferite erau prilejul unei adevărate înfrățiri a sufletelor: rareori în viața mea m-am simțit aşa de mîndru şi de fericit ca față de această spontanee realizare. Vintilă Brătianu el însuşi a fost prins de o patriotică emoție şi prin nepotul său Gheorghe mi-a declarat că pune la dispoziție cîteva milioane pentru a se întemeia la Bucureşti un institut de studii bizantine, pe care nu-l avem nici acum, el pretinzînd mai tîrziu că voia să facă dintr-însul un fel de adaus la Seminarul respectiv de la Universitatea bucureşteană, adăugindu-se, după părerea lui, şi reprezintanți ai celorlalte, care nu s-au adunat însă niciodată.

Iugoslavii au cerut al doilea congres la Belgrad, unde erau să se adune peste trei ani şi reprezintanţii statelor pînă ieri duşmane, care intraseră pînă atunci în tovărăşia de pace. Înainte de a ne despărţi, dnii Diehl, Millet, Grégoire şi cîţiva încă din principalii reprezintanţi naţionali, s-au întîlnit în casa mea pentru a decide că, pe lîngă aşa de meritoasa revistă de la München a lui Krumbacher, la care colaborasem şi eu cu un studiu despre Latini şi greci în Orient în secolul al XIV-lea şi cu care avusem multe legături trecătoare, să se creeze încă una, de limbă franceză şi de un caracter mai puţin strict filologic; s-a ales titlul de Byzantion şi se oferiră s-o organizeze şi s-o conducă dnii Grégoire şi Graindor: ctitoria aceasta a primului Congres de bizantinologie, care a adus mari servicii ştiinţii, trăieşte şi pînă acum, bine asigurată pentru viitor şi bucurîndu-se de o largă colaboraţie, şi din partea ruşilor, de toate categoriile. Şi alte planuri se întrevedeau încă de atunci. Din parte-mi, cu acest prilej am prefăcut supţirele meu Buletin al Institutului sud-est european, într-o mult mai încăpătoare revistă trimestrială, Revue Historique du Sud-Est Européen.

În anul următor, 1925, cînd am vorbit la Sorbona despre Scriitorii realişti în România ca marturi ai vieţii sociale din vremea lor, popularizînd astfel, după teatru, considerat supt acelaşi raport, şi nuvela şi romanul nostru, am călătorit în provincia franceză şi la Bruxelles pentru a aduce unora din principalii participanţi ai Congresului decoraţiile pe care li le acordase regele, exemplu care nu s-a putut urma, şi din cauza unei participări tot mai largi, la următoarele congrese de studii bizantine. Am fost deci la Lille, marele centru nord-estic de industrie şi de comerţ, unde am găsit o altă Franţă decît cea din Paris, cu aplecarea locală către viaţa gustată puternic şi familiar şi către asociaţiile strînse. Am ţinut acolo, unde studenţii trăiesc ca la universităţile germane, în cluburi pline de fum şi de zarvă, o conferinţă de care nu-mi pot aduce aminte fără părere de rău: în sala rece, goală, tristă, în care am vorbit şi altădată, dar totdeauna apăsat de mediu, deci prost, cîteva persoane apărîndu-se contra curentului ascultau o expunere al cărei fir s-a cam încurcat. La spate, unde erau colegii mei, un medic mai puţin tolerant a lăsat să se audă judecata: Une bien mauvaise conférence, ceea ce bunul, prietenosul rector a căutat s-o acopere, şi apoi chiar judecătorul meu la masa de sară, unde mi-a lăudat trista exhibiţie, gura furîndu-mă să zic:”O spui d-ta fiindcă eşti politicos, dar alţii, mai puţin politicoşi, au spus altfel”. Dar meritata jignire s-a uitat în atmosfera prietenoasă a serii, cu discursul înflăcărat şi popular al consilierului comunal socialist şi cu cîntecul, făcut anume pentru decorare, de un vesel profesor de literatura engleză. O excursie la Roubaix în acelaşi aer de funingine mi-a vădit cîineasca muncă a postăvarilor continuînd seculare tradiţii.

La Clermont-Ferrand, am mers să găsesc pe unul din cei mai simpatici membri ai Congresului, viitorul meu prieten Louis Bréhier, căruia nici un domeniu al vieţii bizantine nu i-a rămas închis, arta, cu nesfîrşitele şi delicatele ei legături, pasionîndu-l mai ales, într-o operă care se îmbogăţeşte necontenit. Într-o elegantă veche clădire de locuinţă din secolul al XVIII-lea el ţinea lecţia la o masă îngustă cu cei cîţiva studenţi cărora le făcea istorie antică. Supt o călăuzire aşa de competentă şi de

prietenoasă, am cercetat oraşul ridicat pe ţerna vechii Arvernii, ţara vulcanilor stinşi şi a ultimei lupte de independenţă galică supt Vercingetorix, cu impresionanta catedrală sumbră şi vecinătatea, peste cîmpul pe care-l ocupă fabrica de cauciucuri de automobil, cu lucrătorii în mare parte iefteni italieni, a medievalului orăşel Ferrand, păstrînd faţadele pîrlite şi umedele, dar aşa de pitoreştile curţi interioare. Şi aici publicul de provincie era deosebit de prevenitor pentru străini, şi cercetarea împrejurimilor am făcut-o cu automobilul şi participarea unui ofiţer superior.

La Bruxelles, unde era să revin pentru o conferinţă despre învăţămînt, d. Grégoire a făcut, atunci şi pe urmă, imposibilul pentru o bună primire. M-am putut întîlni mulţămită d-sale cu literaţi belgieni cărora le-am vorbit familiar despre poezia noastră. La universitate am căutat să explic criza economică provocată de prima cruciată. O societate închisă mi-a cerut o expunere despre figurile reprezentative ale istoriei românilor, şi ministrul nostru la Bruxelles, d. Henry Catargi, a venit, foarte emoţionat, să-mi anunţe că printre ascultători va fi însuşi regele belgilor. N-a fost numai Albert I, care mă primise şi pe vremea Congresului, şi care este pentru noi toţi cei ce am trecut prin suferinţile şi încordările războiului, imaginea însăşi a celui mai rezistent, dar şi mai discret eroism, ci şi regina, care susţine din darurile sale exploraţiile din Egipt ale unui Capart, pe care-l vom asculta la Bucureşti, şi prinţul moştenitor şi simpatica prinţesă care era să fie în curînd soţia prinţului de coroană al Italiei.

Am avut, împreună cu soţia şi fiica mea şi cu d. Grégoire, deosebita onoare de a fi invitat la masă seara în castelul Laeken. Monarhia modernă, mai presus de toate luptele de partid şi de clasă, înseninînd prin dreapta ei măsură şi atmosferă politică cea mai întunecată şi păstrîndu-şi printre atîtea pietre ce se aruncă şi noroi ce se împroaşcă, tot prestigiul pentru care nu se mai poate recurge astăzi cu folos la „graţia divină”, nu poate fi reprezintată mai desăvîrşit decît de acela care a ştiut să ţie aşa de sus demnitatea şi să întrupeze aşa de deplin onoarea unei ţeri mici asupra căreia, contra dreptului, se prăbuşise brutalitatea unei mari împărăţii. Pînă tîrziu noaptea, din gura monarhului cu aparenţa încă tînără, blond şi miop, cu o înfăţişare în care seriozitatea era străbătută de o uşoară undă de zîmbet, s-au înşirat amintiri din ceasurile grele, pe care le ascultam cu un respectuos interes. Păstrez încă vie impresia acestor momente în care unui din principalii protagonişti ai celei mai grozave drame din istoria omenirii atingea sîngeroasa poveste cu calmul unei conştiinţi perfect împăcate şi cu modestia cui are destul ca să nu pretindă nimic.

În cursul aceleiaşi călătorii am mers şi la Gand, unde erau mari serbări cu participarea familiei regale, şi la Malines, pentru a auzi aceleaşi lucruri de pe buzele cuiva care, prin energia sa patriotică şi spiritul de sacrificiu, prin mândria cîrjei sale de păstorie sufletească, înfruntând grosolănia şi ameninţarea soldatescei germane, al cării spirit însufleţea şi pe generalii comandanţi, s-a aşezat între noii sfinţi ai epocii noastre tulburate, cardinalul Mercier, şi de la dînsul, nobilul bătrîn, care mai avea aşa de puţin de trăit, am auzit, în odăiţa din umbra vechii catedrale, toată îndurarea unui popor care a ştiut să răspundă la orice ofensă şi să înfrunte orice ameninţare: lagărul de concentrare al femeilor,

flămînzirea populației, care „avea voie să cumpere orice şi oricît” după ce garnizoana golise piața, răspunsul lui von Bissing că nu-i pasă nici de judecata istoriei chemată în sprijin de episcop:”Istoria? Dar noi o vom scrie!” Chipul cardinalului Mercier este şi astăzi înaintea mea, şi acasă la Bucureşti şi la Fontenay-aux-Roses, cu cuvintele de dedicație ale colegului la Academia de inscripții.

O invitație în țerile scandinave, pe care nu le cunoşteam îndeajuns, a urmat în 1926. Pentru Danemarca ea îmi venise de la o veche cunoştință, un îndrăgit de limba românească, pe care o preda la el acasă, alături de lecții generale de romanistică, un oaspete de pe vremuri la Bucureşti, d. Sandfeld Jensen, cu care mă întîlnisem şi la Fontenay-aux- Roses, unde mi-a vorbit româneşte. Din Copenhaga, de mult cunoscută raie şi care păstra aceeaşi înfățişare de muncă mulțămită şi perfect ordonată, am mers cu consulul nostru, un stimat negustor, de la care n-am ştiut niciodată să luăm tot folosul, în împrejurimi, pentru a descoperi căsuța de țară, împodobită şi cu lucruri româneşti, pe care tînărul profesor danez a voit s-o numească, în limba noastră,”Vatra», şi unde l-am găsit, puțin schimbat de vrîstă, în mijlocul familiei sale. La conferințile, tratînd despre subiecte de sud-est european, pe care le-am dat la universitate a alergat – şi ce înduioşătoare a fost această dovadă de simpatie! – şi un alt danez care călătorise în România, d. Erling Stensgärd, bibliotecar la Aarhus, care la Vălenii de Munte îmi arătase cît de plăcut l-a surprins în fragila casă a țeranului nostru aleasa zestre de artă ca şi însuşirile de adevărat nobil, de „cavaler rustic” ale locuitorului; nu trece an fără ca depărtatul prieten să-mi dea o dovadă că nu mă uită. Am cercetat şi unele din localitățile vecine, cu vechile castele regale prefăcute în muzee şi am găsit numele şi armele lui Carol I al României în capela unde sînt stemele membrilor ordinului”Elefantului»; ba erau şi cele trei „pîcle” ale ministrului nostru pentru tustrele țerile scandinave, d. Pîcleanu, care mă invita telegrafic la Stockholm pentru seara în care dădea un bal la care, spunea telegrama, vor asista şi prinții dinastiei. Am vizitat acolo, la Copenhaga, şi bogatele expoziții comerciale, care se schimbă la cîteva zile, şi laboratorul unui fizician danez care e o glorie a ştiinții şi la care lucra şi un profesor moldovean, şi am fost primit la Adunarea Deputaților, aşa de cuminte, cu femei cu tot, cu interminabile discursuri pe care presa şi le însemna răbdător, şi preşedintele mi-a dat un dejun, mie şi dlui Ianculescu, care pe sama sa voise să mă întovărăşească, gustînd noi astfel nesfîrşita bogăție a felurilor picante pe care bucătăria daneză ştie să le fabrice din peştii de toate spețele.

Am trecut de Stockholm unde, la întoarcere numai, vom revedea pe bătrînul prieten Westrin care, după un accident, îşi petrecea în pat ultimele lui luni de viață, dar cu cartea românească la căpătîi, şi am mers drept la Uppsala, unde eram aşteptat. Peste cîmpiile de un alb imaculat, din care se ridicau în iarna clară, plină de soare, căsuțele de lemn ale unei țeranimi viguroase, şi printre brazii solemni ca făclii negre ale eternei slujbe pentru zeii nordici lunecau schiurile drumeților. Am ajuns la bătrînul centru universitar care-şi înşiră supt seninul înghețat marea biserică gotică, puternica bibliotecă, zidirile universitare, şcoala de fete, lj eleve de la odrasla de muncitor pînă la moştenitoarea

generalului şi a bogatului negustor, pe care, din singura dorinţă de a face bine prin educaţia integrală şi reală a tineretului feminin, o crease, în aşa de largi proporţii şi cu un aşa de cuminte program, un profesor universitar de filologie slavă; ici şi colo se mai păstrează micile clădiri de lemn. Noaptea era limpede, liniştitoare, cu o lumină care nu se stingea niciodată, fiindcă imensele zăpezi o retrimeteau cerurilor fără nori. Am vorbit unui public care înţelege gluma, despre şederea la Bender a lui Carol al XII-lea, învederînd ciocnirea firească între două concepţii deosebite ale vieţii şi ale politicii, şi despre arta noastră populară, a cării soră bună din aceeaşi maică tracică o găseam în covoarele şi pestelcile acestei lumi rurale suedeze. Arhiepiscopul Suediei, al cărui secretar îl cunoscusem în Bucureşti şi-l purtasem prin mînăstirile din împrejurimi, a dat, după un altul la rectorul universităţii, un dejun la care, venit tîrziu, după ce văzuse primirea ce mi se face, a venit şi masivul, blajinul, dar neexistentul ministru al României. Un episcop luteran lîngă soţia şi în mijlocul copiilor săi, in costumul nostru al tuturora, vorbind de opera de înfrăţire religioasă căreia i se consacrase, nu era un lucru obişnuit şi amintirea ceasurilor petrecute în această răpede casă ospitalieră al cării stăpîn era să plece aşa de răpede dintre cei vii o păstrez neatinsă.

În tot acest timp contribuţia la istoria românilor s-a oprit la articolele din Revista istorică şi la memoriile publicate de Academia Română. S-a adaus o reeditare cu unele schimbări a Istoriei literaturii româneşti, contopind într-o singură desfăşurare ceea ce pînă atunci fusese publicat în fragmente. S-au reeditat colecţiile pentru şcoli din Scrisori de Domni şi Scrisori de boieri şi s-au adunat Scrisorile de negustori.

Literaturii îi dădusem, împreună cu articolele de direcţie la Ramuri, cu care contopisem Drum drept, două piese în care am căutat să prezint probleme actuale: cea agrară, care nu cere reforma condiţiilor materiale, ci prefacerea omului, a omului dinlăuntru, şi conducerea celui care odinioară a fost coordonatorul şi conducătorul muncii ţărăneşti, exploatată supt steagul democraţiei de cei mai urîţi şi mai netrebnici din demagogi (Omul care ne trebuie), şi cea muncitorească, în acelaşi sens al înlăturării profitorilor de tribună şi de club prin tot acela care singur poate strînge împreună toate puterile şi e capabil să poarte răspunderea rezultatului (Sarmală, amicul poporului). Ambele s-au reprezintat la Teatrul Popular, întreprinderea la care n-am putut atrage, cum aveam în vedere de la început, un public de şcolari, de funcţionari, de soldaţi chiar, căruia să i se facă o educaţie prin puterea scenei Pentru cursurile din Vălenii de Munte am dat bucăţi satirice şi şarje în formă dramatică pentru a caracteriza şi osîndi pretenţiile de tot felul, ele trebuind să fie considerate şi judecate deci din acest punct de vedere ca lucrări de critică şi continuare a propagandei care mă stăpînea de atîţia ani şi care, deşi nu după aşteptările mele, nu rămăsese cu totul fără efect; mai tîrziu le-am adunat, pe cîte nu s-au pierdut, în volumul, rămas cu totul neştiut, Trei piese simple pentru oameni modeşti (Bucureşti, 1931).

Din trecutul nostru, în legătură cu noile revelaţii despre Tudor Vladimirescu, luasem figura, care mi se părea că trebuie corectată şi întregită, a eroului revoluţionar de la 1821, pe care am

prezintat-o într-o dramă în proză, de la 1921 încă; o ediție sibiană s-a adaus la aceea ieșită din chiar tipografia mea. În relație cu Congresul de la Argeş al Ligii culturale, în care pentru prima şi ultima oară au apărut fruntaşii saşilor, am scris Zidirea mînăstirii Argeşului, căutînd să-i dau un sens mistic, în legătură cu Doamna slavă a lui Neagoe, opunîndu-l legendei naive şi teribile, care, venind din Balcani, s-a prins de această ctitorie „meşterul Manole», n-are aici nici un rol. Tot aşa comemorarea lui Dante îmi sugerase actul în versuri de care am vorbit, şi la aceea a lui Molière am încercat să înviez mediul de nobilime decăzută şi expusă ridicului peste care a trecut pătrunzătoarea privire a omului de geniu, care prin condamnarea rostită de dînsul pe scenă poate fi privit ca un precursor al Revoluției franceze (Molière se răzbună). Mai ales pentru întîia din aceste lucrări, pusă în fața zgomotului trivial al fabricației dramatice pentru efect şi succes, cîte unul, uitînd că autorul n-are dreptul la nici o atenție, a găsit cuvinte de laudă.

În cursul călătoriei mele prin Scandinavia, în februar 1926, primisem vestea, prematură, a retragerii lui Ion Brătianu, în mijlocul zbuciumului revoluționar, şi o telegramă din Viena indica succesiunea mea în fruntea partidului a cărui conducere de fapt o acaparase de la început, cu metodele sale lente şi sigure, d. Maniu. Nu ştiam că în acest timp se lucra la Bucureşti totodată pentru două scopuri: pregătirea pe lîngă regele Ferdinand, prin intimitățile pe care şi le atribuia d. Argetoianu, a succesiunii partidului însuşi şi înlăturarea mea, care devenisem dezagreabil Suveranului, cum fusesem, totdeauna, şi altora.

Abia sosit însă, mi s-a comunicat, în fața demisiei, care se produsese, a atotputernicului prim-ministru, că regele doreşte un guvern al „partidului național" – acesta fiind titlul unei nesincere fuziuni —, dar că a repetat confidentului său: „cu Maniu, nu cu Iorga", adăugind că, dacă se destăinuieşte această dorință, va fi silit a o tăgădui.

A urmat un schimb de vederi şi, în starea mea de spirit de atunci, profund dezgustată, situația de şef de guvern n-avea nimic care să mă atragă, trebuind a lucra cu oameni cari vădit nu mă voiau. Jignirea era însă aşa de grosolană, încît trebuia pentru demnitatea mea personală o satisfacție, pe care d. Davila a găsit-o: voi conduce singur partidul atîta vreme cît d. Maniu va avea prezidenția Consiliului. La sfîrşitul unei intrigării aşa de josnice, în care se amesteca, din nenorocire, şi onoarea regelui, puteam, în sfîrşit, să răsuflu.

Misiunea care-mi rămînea părea uşoară. Voi recomanda suveranului un Ministeriu Maniu, şi atît. Am găsit înaintea mea, la omul pe care nu-l văzusem de mult, dorinți neprevăzute, retractări – dacă e să se dea crezare afirmațiilor dlui Argetoianu despre refuzul de a mă accepta —, retractări jenante, şi acele şovăieli care nu erau nouă la acest suflet chinuit. Ar fi vrut un Ministeriu al tuturor celor cari, în zgomotoasele, brutalele alegeri comunale, biruiseră pe tiran, şi a trebuit să arăt că generalul Averescu e socotit, după anume noi manifestări ale sale, ca nesincer. În ce mă priveşte, fiindcă-i pomenisem de preferința pe care o manifestase, m-a asigurat că „nu se amestecă", precum

nici Carol I nu s-a amestecat între Ion Brătianu cel bătrîn şi fratele lui, Dumitru. În orice caz, vrea în noua formaţiune şi pe ţărănişti, cu cari de la întoarcere n-avusem nici o întîlnire, ei înşişi necăutînd un prilej de lămurire, poate pentru că, după primirea la Palat a lui Stere, pe care regele mi-a spus hotărît că-l crede primejdios cu planuri ascunse, şi că nu-l vrea, ei căpătaseră impresia că ar putea succeda şi singuri. Trebuia să-i aduc o listă cuprinzîndu-i şi pe dînşii.

Am căutat s-o capăt şi, pe cînd d. Maniu manevra ca să-l înlăture, fără să aibă însă aerul, dînd asigurări afectuoase şi glaciale în dreapta şi în stînga. am rugat pe d. Mihalache să mă vadă şi am ajuns, după o scurtă sfătuire cu dînsul, care în acea fază nu se credea unsul lui Dumnezeu pentru a cîrmui, cu ţerani şi pentru ţerani, ca şi cum n-ar fi decît un singur fel de ţerani. România nouă, la o deplină înţelegere. Regele voia o listă comună: să i se deie deci o listă comună, dar atît, fără a o întovărăşi de nici o explicaţie, puindu-i însă în vedere toate tulburările ce s-ar produce la alegeri dacă s-ar da puterea generalului Averescu, a cărui popularitate se împrăştiase aproape cu totul.

Dar peste o oră d. Maniu îmi venea indignat că i-am stricat socotelile: i se părea matematic sigur că puterea o va avea el, şi numai el, cu cei de aproape ai lui, pe lîngă cari ar mai fi miluit şi pe cineva din jurul meu. Fireşte, i-am lăsat, ca viitorului prim-ministru, decizia în ce priveşte condiţiile guvernării, care, credea el, îl aşteaptă negreşit. Dar ora trei, pentru care fusesem chemat la palat, se apropia, şi d. Maniu nu venea cu lista viitorilor miniştri. În ultimul moment a sosit cu dînsa: pentru locurile rezervate ţărăniştilor numele lipseau atunci cînd regele ceruse acea listă comună, acea listă complectă, de un caracter unitar, şi imediat, pentru a nu se prelungi o criză care putea să devie periculoasă.

Cu această hîrtie inoperantă m-am prezintat din nou lui Ferdinand I, care părea foarte bine dispus, şi o puteam interpreta în folosul grupării din care nominal mai făceam parte. Mie personal mi-a arătat multă bunăvoinţă şi, cînd am făcut aluzie la sfaturile pe care le-am transmis fiului său, s-a arătat mişcat şi mi-a mulţămit pentru sentimentele statornice pe care i le-am arătat. Dar lista nu-l mulţămea; acele goluri în care se putea ascunde ambiţia imensă şi intriga dibace a lui Stere îl neliniştеau; în zădar puneam în perspectivă un minister al Basarabiei nu pentru neobositul uneltitor, ci pentru meritosul şi plinul de omenie Halippa, pe nedreptul ridiculizat de spiritul de stradă şi de cafenea al Bucureştilor. Lassen sie mich übernachten[7] a fost hotărîrea sau mai bine formula prin care se ascundea lipsa de hotărîre. Deci numai mîne se va rosti hotărîrea, şi-mi luam rămas-bun de la Suveranul pe care nu era să-l mai văd curînd, în dispoziţiile cuiva care, cum adăugeam, spera să-l poată servi altă dată.

Dar peste cîteva ceasuri, în chiar seara aceea, supt influenţa lui Brătianu, care întrebuinţa pe obişnuitul său ambasador, d. Ştirbei, şi se folosea de dibăcia nesfîrşită a lui Al. Constantinescu, înţeles cu d. Goga, închipuitul şef real în noul regim, totul era terminat. Generalul Averescu căpăta, a treia

[7] „Lasă-mă să mă gîndesc peste noapte”.

oară, puterea dar, după dorința regelui, cu o colaborație ardeleană, acei doi membri ai „partidului național“ cari i se adăugeau fără a se înscrie în altă grupare – şi regele glumise cu mine asupra prezenței lor pe amîndouă listele: d. Goldiş, căzut pradă unei tîrzii dorințe de a se valorifica din nou pe banca ministerială, şi părintele Lupaş, care-şi simțea o vocație politică de conducător; d. Ioan Lapedatu, fratele, cu lungă experiență în bănci, al lui Alexandru, li se adăugea ca subsecretar de stat.

Seara, telefonul m-a chemat printr-o greşeală, căci de fapt se căuta de la Iaşi casa unuia din noii miniştri, şi am putut afla şi compunerea Cabinetului. O oarecare îndoială mai putea să rămîie totuşi; încredințat că d. Maniu va fi cel ales, trimesesem şi un articol pentru foaia mea populară, anunțînd acest Ministeriu, şi a trebuit să scap de ridicul, punîndu-l în sama unui colaborator din provincie, care se înşelase. Dar la opt ceasuri de dimineață ale zilei următoare, glasul speriat al celui care trebuia să se îmbrace în caftanul mult aşteptat mă întreba dacă am fost invitat la Cotroceni. – Nu. – Domnul general e acolo. Era acolo, de fapt, şi presta jurămîntul.

A fost atunci, după pedeapsa care atinsese atîta nehotărîre, nesinceritate, neloialitate şi atîtea rezerve mentale, la mine acasă, unde fiersese criza terminată aşa de lamentabil pentru speranțele amicilor mei, o scenă de un înalt comic, care mă face să zîmbesc de cîte ori mă gîndesc la dînsa. D. Maniu, care-şi luase şi cele din urmă măsuri, strecurîndu-mi la ureche, cînd l-am cercetat în goala-i celulă de otel: „dar Ardealul tot eu îl conduc“, se închisese în acea chilie şi nu cuteza să meargă la clubul plin de postulanți cari stăteau îmbrăcați în costumele de circumstanță, şi a căror furie a fost cumplită. D. Argetoianu venise însă, şi odaia mea de lucru era prea îngustă pentru largii paşi cu care o străbătea, plîngîndu-se aproape cu lacrimi că „i s-a înfipt un cuțit în spate”, ba chiar cruzimea mergînd pînă acolo că mareşalul palatului şi d. Ştirbei, care la vizita congresiştilor de la Buftea îmi spusese ironic că fuziunea cu noul meu amic era „bună pentru acesta”, îi dăduseră asigurări de ultimul moment, părînd, în inocența lor, foarte mirați că „a ieşit aşa”. Iar d. Potîrcă, al cărui aspect fizic e tot ce poate fi mai puțin potrivit pentru a exprima melancolia, declara formal că nu mai înțelege a lucra în cadrele unui partid care nu se pricepe la mai mult: de fapt, ca şi d. D. R. Ioanițescu, om activ şi înzestrat cu cele mai rezistente coarde vocale pe care le-am cunoscut, el şi-a descoperit îndată o vocație țărănistă, şi originile lor neted şi onest țărăneşti îndreptîndu-i după stagiul aiurea, în această direcție.

Un pronunciamento la club, participînd, în vârtejul primului moment, şi atîția dintre ardelenii cari păreau mai siguri, a decapitat pe omul despre care, cu autoritate de medic şi de antropolog, bunul său amic şi admirator d. Vaida spunea că are „cea mai mare circonferință craniană din tot Ardealul”. După consfătuiri la care a luat parte şi spiritul realist al dlui Popovici s-a luat hotărîrea de a-mi încredința numai mie soarta viitoare a unui partid care pînă atunci voise aşa de puțin să mă cunoască. D. Argetoianu a fost însărcinat să-mi aducă această veste cerîndu-mi chiar ca, printr-o scrisoare față de „fostul” şef, care desigur prin retragerea sa înțelegea să proteste contra lipsei de cuvînt a regelui, să

arăt că primesc sarcina aşa de nouă pentru mine. Am scris deci dlui Maniu, asigurîndu-l că niciodată nu voi decide ceva fără a fi luat mai întîi sfatul său. Oh, aceste tradiții boiereşti cît rău mi-au făcut totdeauna într-un mediu dispus a considera orice politeță, orice amabilitate ca o dovadă de slăbiciune!

Tîrziu după-amiazi – acestea petrecîndu-se pe la orele unsprezece – am primit vizita dlui Maniu. Dorea să ştie exact „ce a fost”, ce a spus d. Argetoianu; notele mele, pe care ştia că le iau, l-ar putea lămuri; să i le arăt! Era prea mult şi pentru omul cel mai politicos, care însă nu e deprins să se joace cu atitudinile şi hotărîrile. L-am făcut să înțeleagă că nu sînt dator să arăt totdeauna, după cerere, însemnările mele intime.”Atunci să rămîie aşa”, dar să-l las să convoace pe”Cei o sută” pentru o duioasă scenă de despărțire. – Dar ei nu există. – Nu există, dar să-i mai chem o dată. Şi mi-a explicat motivele pentru care fixează cutare dată din april, după care era să urmeze Congresul partidului şi instalarea mea la o conducere unică. Cum se poate refuza o revărsare sufletească aşa de naturală şi care trebuia să fie atît de duioasă! ...

Că ştiam ce se va petrece o dovedeşte rugămintea pe care i-am făcut-o amicului politic al meu foarte de aproape, atunci, d. Taşcă, eminent profesor de drept şi vorbitor de frunte, pe care apoi l-am pierdut în diplomație, l-am recîştigat în Cabinetul meu din 1932 şi l-am pierdut pe urmă, poate nu definitiv, din nou, de a merge la Blaj ca să verse şi din partea mea asupra despărțirii fatale o caldă lacrimă. S-a întors povestindu-mi că, în cercul celei mai stricte intimități, cu nepoții săi în frunte, d. Maniu a vorbit, a fost aplaudat, apoi rugat să rămîie şi, ca bun unchi şi prieten, ce să facă omul? a cedat. D. Taşcă fusese chiar rugat să-mi comunice că d-sa, d. Maniu, nu mă va lipsi de frățescul ajutor la o conducere în care mă va cruța de orice osteneală.

Bineînțeles, afară de aceea, care mi s-a pus îndată în spinare, – tovarăşul meu ştiind evita orice răspundere —, de a negocia cu țărăniştii asupra felului cum am participa ca opoziție unită la nişte alegeri pe care d. Goga, ministru de interne şi săltat din călcîie cu un sfert de metru măcar, trebuia să le facă aşa cum le anunțase: cu jandarmul pentru sine, cu soldatul pentru d. general. Atunci, reinstalatul neexistenților”O sută”, contînd pe singura mea generozitate, a fost atins de o gripă aşa de grozavă încît a intrat în sanatoriu, la Bucureşti însă, de unde se puteau urmări lucrurile ce se vor petrece.

Eram la țară, hotărît să nu mă mai amestec într-o viață de partid aşa de onestă, într-o viață politică aşa de civilizată, între oameni pentru cari nimic n-are valoare dacă se interpun interesele personale cele mai cinic exhibate. Un suprem dezgust mă cuprinsese, pe mine, care înțelesesem înainte de război că amestecul în viața publică nu e un mijloc de a folosi ca avere sau ca notorietate, ci îndeplinirea unei stricte şi grele datorii față de țară, fără să aştepți nici o răsplătire. Ce căutam eu în această zgomotoasă harmalaie a unor suflete atît de urîte?

Dar cîțiva din vechii mei naționalişti, printre ei şi cîte unul care, pe lîngă atîtea pretenții înghițite, îmi va face la cel dintîi prilej ca mulți alții, au venit să mă roage din partea dlui Vaida, scos

înainte de „fratele” său Iuliu de cîte ori lucrurile se îngroşau, să mă implore din partea lor, cu gîndul la situaţia ce vor avea în alegeri, ca eu să fac un ultim sacrificiu venind la Bucureşti pentru a prezida Congresul. Maşina cu care sosiseră m-a furat chiar în acea seară.

Odată ajuns, mi s-a spus cum va fi Congresul căruia trebuia să-i dau numai concursul unei simple prezenţe, dacă se poate cu totul mută. Se va ceti un „expozeu”, redactat fireşte de d. Lugoşianu, apoi se va da cuvîntul la cît se poate de puţini vorbitori, şi d. Vaida, care ştie cum se anulează o adunare înăbuşind-o în protocoale, va încheia „dezbaterile” acestui neplăcut congres care acum, după manifestarea”Celor o sută”, nu mai avea nici un rost şi de care trebuia să scăpăm cît mai răpede.

Dar, dacă lipseau mai toţi ardelenii, al căror rol se terminase prin îmbrăţişarea singurului şef pe care şi-l voiau, cei din ţara veche veniseră, şi unii din ei foarte hotărîţi, cu garda lor de ţerani împrejur, să nu plece de acolo pînă nu se va decide o legătură cît mai strînsă, o fuziune mai curînd, cu ţărăniştii, pe cînd altă aripă, a foştilor takişti, cîţi mai rămăseseră, căci alţii se îndreptaseră la liberali, nu voiau deloc această alunecare spre stînga.

Odată ce venisem, am vorbit şi am căutat să dau viaţă adunării. Problema, de care sanatoriul de la Şosea avea atîta frică, am pus-o deschis, şi ne-am ales cu mărturisirea francă a dorinţii de colaborare, şi chiar de unire.

Dar cei cari o voiau – şi, în anume condiţii, dar numai în anume condiţii, fără a primi doctrina luptei de clasă şi a o înscrie în numele însuşi al noii grupări, o voiam şi eu – nu-şi dădeau sama îndeajuns ce viitor îşi vedea d. dr. Lupu, căruia prietenii îi vorbeau de o misiune specială ca a lui Abraham Lincoln în Statele Unite, ce îngust şi îndărătnic îşi fixase drumul, în rîndul întîi pentru sine însuşi, ca viitor dictator financiar, d. Madgearu, secretar al partidului şi, în ultimul rînd, dar nu ca înverşunare egoistă, ce ranchiune seculare contra „clasei conducătoare”, ce sovietism revoluţionar hrăneşte, în decorul de operetă al costumului său pitoresc, d. Mihalache. Ţinînd samă de ce reprezintă amicii dlui Maniu în Ardeal, unde aceşti ţărănişti „regăţeni” încercaseră fără folos a-i concura pentru a-i distruge apoi în baza ideii sociale, şi gata să-i închidă momentan, pînă la cine ştie ce nouă ofensivă, în margenile provinciei lor, ei n-aveau însă decît cel mai mare despreţ şi pentru grupul de „ciocoi” al takiştilor foşti conservatori şi pentru mîna de oameni de carte care mă mai încunjura.

Fuziune, da, mai tîrziu, cu împărţirea ţerii în două, Carpaţii deosebind provincialismul unora de demagogia revoluţionară a celorlalţi, tot restul fiind strivit în această voinică îmbrăţişare: creaţiuni personale, fără vlagă, „fără program”, fără misiune, încurcă-lume. Deocamdată, alianţă electorală, şi tot pe această bază. Iar pentru a nu se pierde timpul, o hotărîre grabnică şi sigură. Oricît de brutală părea atitudinea, acolo era cel puţin o viziune netedă şi curajul de a lua o responsabilitate.

La aceia pe cari aşa de puţin îi puteam considera ca ai mei, spectacolul era deplorabil în toate privinţile. Veniţi din toate părţile, oamenii erau însufleţiţi de sentimentele şi minaţi de interesele cele mai deosebite. Takişti timizi, ca d. Mironescu, de un spirit aşa de împăciuitor, dar ştiind să-şi cîştige

cu dulceață moldovenească de la Vaslui un rol important, aprigi luptători pentru mişcarea maselor, care hotărau în spiritul lor, ca d. Davila, care ne învedera că puterea adevărată este numai la noua democrație rurală, intelectuali cu multe rezerve ca d. Taşcă, specialişti în alegeri ca d. Ioanițescu erau chemați să discute asupra lucrului care de fapt îi interesa singur pentru moment: şansele electorale în colaborația care se urmărea. Schimbul de scrisori cu d. Mihalache, necontestatul şef de dincolo, ne putuse lămuri asupra imenselor pretenții ale unui țerănism care ştie să lupte; rîndurile învățătorului muscelean nu sunau ca o prietenească propunere, ci ca o imperioasă somație: omul n-avea vreme să aştepte cînd puştile d-lui Goga se încărcau şi se alegeau lemne pentru bîtele cele mai eficace. Solii noştri, – între dînşii şi blîndul Munteanu-Rîmnic, a cărui haină de profesor sărac cu mulți copii constituia o ofensă pentru eleganta democrație a drului Lupu, care i-a şi spus-o – n-aveau nici siguranța manevratorilor de căprării, nici entuziasmul pentru o idee, înverşunarea unei pasiuni.

Priveam neputincios, mai neputincios decît d. Maniu, care avea telefon lîngă patul suferinților sale şi risca foarte mult primind delegații şi vizite, la această acțiune bolîndă, care nu se putea termina decît cu acea înfrîngere la care, din moment ce i se asigura Ardealul său şi ceva locuri pentru doi-trei takişti mai generoşi la cheltuieli, lucra tovarăşul meu însuşi. D. Ioanițescu i-a adus o formulă, distrugătoare pentru noi ceilalți şi, sigur, în candoarea sa, că eu am aprobat-o, şeful ardelean, in fața căruia stătea cu degetul la minutarele ceasornicului somația de Tudor Vladimirescu a dlui Mihalache, a iscălit. Ce mai puteam face față de un asemenea gest!

A fost o mirare că m-am ales, cu un singur tovarăş din vechii mei aderenți. Dar şi aşa era prea mult. Oneştii mei camarazi ar fi fost încîntați dacă orice acțiune a mea ar fi fost de la început împiedecată de zgomotoasa intoleranță a masivelor majorități averescane deasupra cărora şuiera, în beția stăpînirii puterii, biciul dlui Goga; intrat tîrziu acolo, numai cînd prietenul Stahl, acum şeful stenografilor Camerei, mi-a spus ce se crede: că mă tem să înfrunt adversari pătimaşi şi adesea foarte rău crescuți, am găsit însă o atmosferă care permitea manifestarea altor opinii ba, mai tîrziu, chiar, la mulți, o reală şi cu totul dezinteresată simpatie, ceea ce m-a făcut să sugerez acestora o legătură contra liberalilor pe care generalul, deprins ca militar cu singura comandă fără greş a unui singur front, o refuză, tărăgănînd, altfel decît în forma unei fuziuni, la care a izbutit, nu fără trudă, să mîne pe orfanii naționalilor ardeleni, colaboratorii din cabinetul său.

Dar, pentru a face ca orice acțiune a mea asupra minorității să dispară, s-a creat, la noi, un comitet parlamentar, în care trebuia să nu însemn nimic, nemaichemîndu-se comitetul de partid, în care jumătate? ra a fostului grup naționalist al poporului. O singură lovitură mai era ie dat, şi d. Maniu, complect restabilit, o pregătea cu metodele sale de circulație subterană: înțelegerea cu țerăniştii pentru o fuziune în orice condiții, lăsîndu-se restul pentru manevrări ulterioare şi, prin aceasta sau prin consecințile acestei fuziuni, debarcarea tuturor concurenților autocrației sale plănuite, de la aşa de „țerănistul” dr. Lupu pînă la d. Argetoianu, aşteptătorul de dictatură atît de puțin „țerănistă”, şi mai

ales pînă la mine, acela care trebuie să dispar fără urmă dintr-o viață politică în care erau atîtea din ideile mele şi atîta din însăşi munca mea.

Pe d. Maniu l-am avut odată la Vălenii de Munte (de a căror „misiune" culturală vorbise aşa de sincer, poate, măcar în acel moment, d. Argetoianu). Mi-a vorbit de ce rol mare a avut, simplu locotenent care da ordine în ministerul de război din Viena, la desfacerea monarhiei dualiste, şi de şansele pe care le-ar fi avut de a fi chiar preşedintele republicii austriece. Dar doi soli, unul țărănist, d. Madgearu însuşi, decis să curețe terenul de ultimele mele pretenții, celait, doritor de a fi cît mai răpede şi mai deplin țărănist, d. Ioanițescu, m-au cercetat acolo ca să-mi puie în față invitația, somația aproape, de a abdica de la ce era socotit că mai aveam; pentru orice propuneri, cuminți şi prevăzătoare, de împărțiri utile a rolurilor nu mai era loc: un singur partid,, un singur şef. Acela trebuie să fie, mi se spunea, d. Maniu, fiindcă-l împing ardelenii; fiindcă-l cer pe dînsul țărăniştii, mi se spunea din colțul Ardealului, poate încă mai puțin sincer decît celait.

Că au plecat fără nici un rezultat, n-avea importanță. D. Maniu,, sigur pe sine, şi încheiase acum. O scrisoare a mea, în care protestam contra arogării, aşa de insolente, a unor drepturi care nu-i aparțineau n-a avut nici un efect. Fără să admită măcar convocarea singurului for competent, Congresul, şeful înviat al Ardealului a lucrat cu de la sine putere, delicateța sa aparentă acoperind unul din sufletele cele mai brutale pe care le-am cunoscut vreodată.

Comitetul de conducere, atîta vreme neglijat, a trebuit totuşi să fie strîns pentru a da o formă convenției prin care d. Maniu înțelegea să-şi anexeze pur şi simplu ultima rezistență politică a țerii celei vechi; d. Argetoianu, care declara că „ştie singur să facă politică", era cîştigat cu speranțe care i-au fost tăiate de a doua zi, în felul cel mai necruțător; restul nu conta, amicii mei personali înşii fiind cîtva timp şovăitori.

Perfecta siguranță a rezultatului care nu putea lipsi a făcut pe învingător să cuteze şi afirmația că eu însumi m-am învoit cu ce era să se petreacă într-un act de comedie perfect aranjat. A trebuit atunci, înştiințîndu-l prealabil că, „dacă-i trebuie un măgar ca să intre în Ierusalim, să şi-l caute, căci eu nu sînt acela", să-i cetesc protestul meu, pe care omul calm față de orice s-ar putea întîmpla şi care crede că o astfel de pieliță a obrazului e o cuirasă de voinic l-a ascultat fără o tremurare din sprîncene sau o sclipire rece din ochii fără expresie. Cum obiectam că nu se poate lua o deciziune de un partid care nu-şi are încă statutul, acela al ardelenilor singur neavînd valoare, d. Argetoianu s-a pretat, necunoscîndu-şi soarta ce-l pîndea a doua zi chiar, să puie la cale în zece minute acest act, pe baza căruia s-a primit desființarea unei grupări în care ideea şi solidaritatea națională erau mai presus de preocupațiile de clasă şi de demagogia agitatoare prin care se pot ameți mințile simple ale sufragiului universal.

A doua zi, cu ce biete mijloace aveam, am reluat, păstrînd mult timp numele, acum părăsit, de „partid național", o foaie care întîi n-a mai putut să apară zilnic; de altfel Neamul românesc fusese de

mult sacrificat, în împărțirea subvenților, Patriei ardelene, mergîndu-se pînă acolo îndt s-a încercat a provoca dispariția unui organ legat de așa de lungă şi de onorabilă tradiție. Mai tîrziu numai, se va putea asigura reluarea apariției zilnice a foii, atît de iubite, căreia niciodată nu i-a lipsit colaborația mea de fiecare clipă, ba uneori şi revizia tipografică.

Pentru politică păream un om mort, dar la apelul meu au răspuns mai toți vechii prieteni, dovedind că totuşi a mai rămas ceva sănătos într-o societate deprinsă a trăi prin minciună şi trădare; cîțiva dintre prietenii dlui Argetoianu care, rămas un timp în aer, se va lăsa să cadă pe singurul teren de aterizare al liberalilor pînă ce un nou zbor i se va părea cu putință, şi cîte un ardelean ca părintele Puşcaşu şi profesorul Matieşanu au rămas în mica noastră tovărăşie devotată. Împrejurile vor dovedi fără multă zăbavă cît de folositoare țerii poate fi o asemenea rezervă de forțe.

Deocamdată vacanța acestui an aşa de tulburat îmi dăduse putința de a lucra intens la opera cea mai grea şi mai însemnată, poate şi mai riscată din scrisul meu ştiințific, aceea pe care am intitulat-o, cu oarecare îndrăzneală, Essai d'une sythèse de l'histoire de l'humanité.

Reuneam într-o singură expunere, strîns legată, tot ce de aproape douăzeci de ani stabilisem ca legături între deosebitele acte şi aspecte ale istoriei omenirii, considerată ca o singură dezvoltare, în care oameni hotărîtori, oameni reprezentativi, acțiuni de masă, influențe ale naturii şi ale trecutului se amestecă pentru a produce acel puternic curent în care toți şi toate îşi au partea lor, dar întregul, „ansamblul" e al omenirii înseşi. Pentru întîiul volum, privit mai mult ca o prefață, ca stabilirea primelor baze şi recunoaşterea primelor impulsuri, trebuisem – şi aceasta a fost un bine pentru carte, excluzînd orice influență a lucrurilor ştiute, a învățăturii după alții, a unei cugetări mai tîrzii, influențată totuşi de această învățătură —, trebuisem, zic, după hotărîrea mea de a culege din izvoarele înseşi nu numai faptele, menite a se pierde în sinteză şi neavînd decît valoarea relativă în legătură cu aceasta, clar sensul pe care li-l atribuiau contemporanii, să recurg la aceste izvoare. Am întrebuințat destul timp pentru aceasta, dar am avut puternica impresie a unui prim contact, ca şi cum ce mi se spusese sau ce cetisem înainte n-ar fi existat niciodată. Mi se ridica astfel înainte, şi aceasta poate fi, în orice caz, valoarea acestui prim volum, în locul antichității arheologice, cu compartimentele tuturor instituțiilor, în mare parte simple forme, şi filologice, cu tot felul de considerații asupra cărora se insistă mult, deşi ele sînt de fapt alăturea, fără a mai pomeni rămăşițile unei antichități de predică moralizatoare sau de prezintare a eroilor, şi în singurele momente eroice – altceva: viața cu adevărat istorică a antichității. Cea orientală şi cea clasică nu stăteau neîmbinate, ca plecînd de la principii cu totul deosebite şi cerînd fiecare altă metodă, ci rîul imens al civilizației umane trecea fără întrerupere de la una la cealaltă.

Pentru evul mediu, în care caracterul de continuare a civilizației antice, cum pe altă cale a văzut-o, afirmînd aceasta cu atîta putere şi răsunet, Dopsch, trebuia să domine începuturile, aveam rezultatele unor osteneli de patru decenii. Şi aici însă, peste fapte, cunoscute, am spus-o, de la sorgintea lor chiar şi pline deci de mireasma care pleacă numai din viața însăşi, iar nu din mijlocirea ei, oricare

ar fi aceasta, ceea ce mă interesa, ceea ce am căutat să pun în lumină mai mult au fost cîteva idei conducătoare care mi se desfăeuseră din însăşi prezintarea fără preocupații aprioristice a curentului ce-mi trecea înainte, albia fiind a formelor de unitate, adecă Biserica lui Christos, încorporată în cele două puteri care, în aparență rivale, se complectau de fapt, Papalitatea Sfîntului Petru şi Imperiul lui David uns de Samuil: rolul covîrşitor pe care-l joacă Bizanțul, aruncat de obicei, afară de strălucitorul capitol al lui Justinian, în cîteva biete pagini complementare, pline de incidente tragice, acel Bizanț care e Imperiul, tot Imperiul, față de Apusul fără coroană împărătească sau improvizînd una de simplă uzurpație, contra căreia legitimismul constantinopolitan a protestat totdeauna, regalitățile, ele înseşi fragmente ale unui imperiu nelegitim, avînd a fi considerate supt acest aspect, iar nu supt acela de creațiuni „naționale” şi, al doilea, elementul de viață care se desface de la sine, spontan, liber, capabil de orice creațiuni, din închegările originale ale acestui fecund mileniu: cetăți de sine stătătoare şi capabile de a se uni în tot felul pentru organisme mai puternice şi”Romanii“ țărăneşti pe văi, ca în Scoția, în Elveția şi la noi, dar nu numai în aceste regiuni caracteristice, care au rezultat fireşte din retragerea, rămasă definitivă, a vechiului Imperiu roman fără ca să i se substituie, în teritorii fără valoare actuală şi imediată, stăpînirea regelui barbar.

Pentru istoria modernă – căci păstram împărțirile vechi, destul de îndreptățite, în locul cărora mă întreb ce s-ar putea pune cu folos, pentru alt motiv decît acela, foarte răspîndit astăzi, de a afişa o originalitate de formă —, materia era pregătită, pusă pe linii mai puțin clare decît pentru evul mediu, dar totuşi preferabile iluziei unei aşa de îndepărtate dezvoltări naționale. Faptele au trebuit să fie multe; am căutat să fac însă aşa încît ele să nu existe singure, ci să concurgă la acea unitate fără care ele rămîn doar incidente, care se pot salva numai prin mijloacele înşelătoare ale talentului literar. Combinațiile dinastice, atunci cînd dinastiile stăpînesc umanitatea europeană despoiată de organele ei fireşti istorice, apoi influențele unificatoare de civilizație, a Antichității, formal înviată, şi a Franței stabilesc îndestul, mi se pare, indispensabilele legături. Şi aici Imperiul otoman, continuare bizantină şi exponent al vieții multor popoare, era pus la locul ce i se cuvine, aşa de mare.

Pentru vremea contemporană, pe care n-o începeam prin Revoluția franceză, care se sprijină aşa de mult pe exemplul american, avînd şi el aceeaşi bază şi care a dovedit că aşa ceva se poate face, încurajînd astfel o imitație violentă, haotică şi sîngeroasă, oricîte efecte bune ar fi putut să plece, în neştirea, de obicei, a conducătorilor, dintr-însa, am căutat să atribui fiecărei națiuni – căci națiunile, ca organisme, există acum, lucrează şi isprăvesc prin a decide —, exact ce i se datoreşte, nu ca întindere a teritoriului şi număr al populației, ci ca lucru nou pe care-l aduce şi ca influență pe care o exercită asupra mersului general al lumii.

Din acest nou sistem de prezintare, poporul românesc apărea altfel: nu în ceața evului mediu, aşa de deasă, încît s-a putut contesta pe rînd existența lui pe toate terenurile unde ar fi putut trăi, şi unde a şi trăit în adevăr, fără de care nu s-ar putea explica o vitalitate ce se constată, cînd ici, cînd

colo, înaintea anului 1200, apoi nu ca apărătorul de un moment, supt aripa Ungariei sau a Poloniei, a frontului creştin în Orient şi pentru partea modernă, ca o „provincie" oarecare a Imperiului otoman, iar pentru cea contemporană ca un element politic „liberat", împreună cu alți „supuşi" „balcanici", la o dată care e aceea a simplei afirmări şi recunoaşteri formale de către Puterile mari europene, la 1878 – deci odată cu sîrbii, muntenegrenii, bulgarii, şi mult după cîştigarea aceleiaşi libertăți de către greci – ci ca un factor original, bine determinat şi continuu activ, al vieții europene în toate domeniile: moştenitor al marii civilizații geometrice a celor mai depărtați strămoşi, tracii, şi păstrător în arta populară şi pînă astăzi al acestei prețioase eredități – Pârvan era să puie în lumină şi meritele, în protoistorie, cu luptele ei, de gîcit din hîrburi, ale teritoriului însuşi, ca şi ale rîndurilor de oameni ce s-au strecurat pe dînsul; alcătuitor al unei forme politice care ar fi putut să rămîie, alături de gali – cum o arătase aşa de bine Camille Jullian, puind pe Borebista alături de Vercingetorix —, o strecurătoare a barbarilor, dacă n-ar fi intervenit distrugătorul plan militar al lui Traian; apoi nestrămutatul păstrător, în forme rurale, şi al tradițiilor noi venite de la colonizarea şi influența romană; creatorul unei ordini de libertate țărănească pe sate, văi şi ținuturi – singura Românie care a izbutit să formeze, de la sine, fără nici o influență străină, un Stat, de teritoriu bine mărgenit şi de o singură rasă; iar, pe urmă, caz unic de perfectă autonomie, după normele bizantine, în organismul, de fapt roman, al Împărăției Sultanilor. Mă simțeam mîndru, eu care lucrez cu oameni vii, iar nu cu nisipuri „obiective", că am putut astfel situa națiunea mea în acel complex al istoriei universale din care era exclusă pînă atunci.

Va continua şi de acuma să fie exclusă, pînă ce se va ajunge, cum se observă de fapt din ce în ce mai mult, a se înțelege pe deplin adevărurile pe care am căutat să le stabilesc. Căci cartea de o aşa de lungă trudă şi de o concepție aşa de îndrăzneață care a apărut în patru volume, pînă la 1929, în editura dlui Gamber, la Paris, a întîmpinat, cum mă puteam aştepta, adesea, surprindere şi tăgăduire din partea tuturor acelor cari erau obişnuiți cu vechile sisteme în care totul era pus, metodic şi comod, dar fără o posibilitate de adevărată pricepere, în săltarele şi săltăraşele teritoriale, naționale şi mai ales strict cronologice, cu Istoria Franței, Istoria Germaniei, Istoria Italiei şi aşa mai departe, de la cutare la cutare dată, toate atingîndu-se uşor cu coatele fără să se poată simți nimic dintr-o aşa de vastă şi de intimă colaborație. Dacă, la noi, un băiețaş, cu falsul misticism care înlocuieşte religiile definite şi idealurile umane folositoare, îşi bătea joc într-o revistă studențească de cartea fără sens şi orizont, scrisă într-o proastă limbă franceză, de cineva care copie două-trei cărți ale predecesorilor – şi nicăiri n-am mai găsit un cuvînt, unul singur, în româneşte despre cea mai importantă sforțare ştiințifică a vieții mele, iar tînărului i-am continuat bursa în valută forte pe vremea cînd eram ministru —, un alt tînăr, francez acesta, d. Poquet du Haut-Jussé, mărgenit la studiul Bretaniei în secolul al XIV-lea, publica în Revue dea questions historiques o notiță de douăzeci de rînduri în care condamna cartea „de o compunere mai puțin decît embrionară», cu fraze lungi, de nedescurcat, asupra unui fond de o dubioasă autenticitate. În Revue historique colegul meu d. Halphen, care-şi publica şi el o Istorie

universală, se arăta întîi uimit de cîtă noutate, de păstrat sau de lăsat, e în primul volum prin care, în domeniul pe care-l posed mai puțin, s-ar fi deschis noi orizonturi, apoi revenea după trei ani ca să treacă uşor, cu cîteva observații de simplă formă, asupra unei cărți care n-ar fi meritat mai multă atenție. Numai un critic belgian, în Revue d'histoire et de philologie, îşi dădea sama, recomandînd călduros volumul medieval, că în ea este un alt sistem de gîndire, şi o apreciare analogă o exprima prietenul meu francez d. Jacques Ancei, în Revue d'histoire moderne, pentru cel consacrat istoriei mai nouă. Păstrez cu cea mai mare îngrijire lunga scrisoare a altui prieten din Paris, care-mi mărturisea folosul ce a tras din cetirea unei interpretări originale a istoriei omenirii, în care —vorbea tot de evul mediu – propoziție de propoziție e legată în aşa fel încît ele nu se pot desface din chinuita lor înlănțuire. De atunci însă, lucrarea şi-a făcut drumul, şi nu o dată o găsesc întrebuințată din deosebite puncte de vedere. Cineva începuse chiar a o traduce în Italia, unde teoria României am expus-o prin Rivista di storia e di filologia de o traducere românească mi-a vorbit în treacăt iscusitul traducător al Istoriei românilor şi a civilizației lor, apărută şi în limbile italiană, engleză şi germană, nuvelistul Lascarov-Moldovanu, dar cine să se îngrijească de aşa ceva la un popor care nu are o singură istorie universală in limba sa, necum, aşa cum au făcut-o toate popoarele celelalte, in sensul său!

În astfel de împrejurări mi-a fost de mare mîngîiere publicarea de – acum colegul meu pentru istoria universală la Cluj, – d. C. Marinescu, a unei culegeri de articole franceze în acest domeniu, contribuind eu însumi cu cercetări despre cruciata burgundă în secolul al XV-lea (era să retipăresc şi paginile lui Wavrin) care, arătînd la bibliografie ce dădusem istoriei universale, punea volumul în legătură cu numele meu în ajunul unei dezlănțuiri sălbatece de hulă indigenă contra a tot ce am făcut.

Anul 1927 era să aducă cele mai mari schimbări în oamenii hotărîtori, şi ele se vor traduce şi în fenomene politice pe care cu dreptate le-am numit revoluționare – şi altele cu acelaşi caracter vor urma şi pînă astăzi —, dar el a început şi s-a continuat pentru mine, pînă în luna mai, cu însemnate realizări în domeniul cunoştinților şi lucrărilor mele.

După ce lecțiile la Şcoala superioară de război dăduseră o întreagă Istorie a românilor prin călători, în trei volume, reeditată pe urmă, la Paris prezintasem, în anul trecut, pe călătorii francezi, cu totul uitați, şi unii dintre ei foarte interesanți, cu o adîncă pătrundere şi o mare seninătate de apreciere, cari străbătuseră din secolul al XIV-lea înainte regiunile din sud-estul european în curînd supuse definitiv puterii otomane. Textul stenogiafiat şi corectat al acestor schițe mi-a fost cerut de cunoscuta publicație pariziană Revue des cours et des conférences, unde, cu inevitabilele zăbăvi, nu s-a putut isprăvi pînă în 1928, scoțîndu-se şi un extras; adaug că din partea alor mei m-am învrednicit numai cu o notiță peste umăr, în care e vorba şi de incapacitatea literară a erudiților, la L'Europe orientale din Praga, din partea dlui G. Munteanu, fost elev la acea şcoală din Fontenay-aux-Roses unde o anume atitudine urîtă față de mine, creatorul şi conducătorul ei, ajunsese încă de atunci să fie o tradiție, aproape chiar o datorie. În anul următor, am luat seria cealaltă, mult mai puțin bogată,

a călătorilor orientali în Franța, ceea ce mi-a permis să înfățișez, pe lîngă turci, mai mult sau mai puțin caraghioși în momentul cînd erau puși în față cu o viață inspirată de cu totul alte principii și avînd deci și aparențe cu totul altele, și drumeți de-ai noștri, aduși la Paris de alte nevoi, în legătură cu prefacerea culturală a societății din care făceau parte: astfel cei doi Kogălniceni, Mihail și uitatul lui frate Alexandru. Publicate în revista mea franceză, și aceste conferințe au apărut în extras. Și, pe urmă, în cursul unor descoperiri întîmplătoare, la un anticar din Madrid, unde mi-a ieșit înainte un călător spaniol din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care mi-a fost o adevărată revelație prin notele, variate și vii, de viață turcească pe care le dă oricînd casa primitoare a prietenului meu Karagea, devenit consul al României la Stockholm și ținînd acolo o parte din marea sa colecție de cărți rare, între care volumele de descripție a Orientului datorite pelerinului științific suedez Björnstal, am mai adunat această informație cu privire la răsăriteni, trecînd, cum se vede, de pe singurul plan francez, potrivit pentru comunicări în Paris, la acela al universalității europene. Mai tîrziu numai, am găsit lucrări analoage pentru Franța și Spania, evident în legătură cu alți călători.

Două drumuri în Apus se adăugiră în acest timp la experiența mea despre lume. Invitat pentru întîia oară la Universitatea din Roma, de rector, învățatul jurist d. Giorgio del Vecchio, cu care mă va lega o caldă amiciție, pe un timp cînd începuse a lucra neobositul și priceputul bucovinean d. Isopescu, căruia și eu îi datorez mult, dar și mai mult țara, am vorbit acolo despre legăturile noastre de rasă, firește, despre locul nostru în latinitate, supt forma „sintezei românești” în ansamblul latin, dar și despre aspectele pitorești ale României iar, în alt cerc despre Eminescu, încercînd și o prefacere a lui în italienește, cu păstrarea măsurii, ritmului. Tot după îndemnul tînărului meu amic, reținut apoi ca profesor la Universitatea romană, m-am coborît pînă la Neapole pentru o conferință despre raporturile noastre cu acea Italie meridională și, aici, dacă am găsit o primire oficială foarte onorabilă [...] ascultarea în marea sală ce mi s-a pus la dispoziție a fost ceva mai puțin atentă. Am redactat apoi aceste conferințe, pe care le-am reunit în volumul ilustrat Conferenze italiane sulla nazione romena. Soarta lor n-a fost strălucitoare: deși le supusesem la multe revizii, și a uimitorului tînăr filolog poliglot d. Tagliavini, care vorbea românește ca și mine fără să fi fost în România, forma lor a fost criticată, și pînă și sforțările mele tipografice n-au fost prețuite de marele editor milanez Hoepli, care publicase ediția Italiană a Istoriei românilor. Pentru legăturile mele cu Italia însă, și nu fără devotata participare a dlui Isopescu, vor veni însă și zile mai bune [...].

D. Comnen, ministrul pe lîngă Vatican, mi-a vorbit de o audiență la Sfîntul Părinte, și ea mi-a fost acordată într-o săptămînă de rugăciuni, cînd audiențele sînt de obicei suspendate. Datoram această favoare excepțională studiilor mele de istorie, pe care fostul bibliotecar al Ambrosianei din Milan le cunoștea, și revistei mele franceze, pe care el arăta dorința s-o complecteze [...].

În acești doi ani ai răsturnării vieții noastre politice, care mă putea atrage din ce în ce mai puțin, nemaifiind de nici un folos în mijlocul atîtor turbate îndușmăniri, am găsit cîteva săptămîni

pentru a vedea cele două ţeri iberice către care mergeau de mult rîvnirile mele.

Un prim drum în Spania m-a adus, prin văile Pirineilor, prin harnicele oraşe basce răsărite în umbra muntelui, creaţiune a unei rase dîrze şi îndărătnice, de o stăruinţă care nu se arată numai prin vitejia cu care apără cauzele ce şi-a ales, în largile cîmpii de piatră goală, pustii, arse de soare ale Castiliei, unde centrele orăşeneşti au mai mult caracterul unor oaze sămănate de-a lungul deşertului, Madridul el însuşi fiind, tocmai în capăt, dincolo de hotarul cu lumea arabă de pe vremuri, una din aceste insule de verdeaţă şi de viaţă umană.

Multe înrîuriri se amestecă pe acest pămînt, aşa de adeseori străbătut de oamenii sudului african în luptă cu descălecătorii pe cari-i coboară văile muntelui, teren de continuu conflict între cele două concepţii atît de deosebite ale vieţii în toate aspectele ei pe care le aduce berberul de o parte, germanul sau francul romanizat, de la vitejii lui Carol cel Mare la ostaşii lui Napoleon, de alta. Am găsit aici pe un prieten din anii de după război, diplomatul şi poetul de origine bască Ramón de Basterra, care cercetase şi adăpostul meu de la Vălenii de Munte şi sărise cu mine pietrele de pe Valea Teleajenului, care-i plăcuse aşa de mult acelui ce cîntase într-o proză ritmată, plină de frumuseţi inedite. Opera lui Traian; bolnav o bucată de vreme de o apăsare nervoasă, el părea acum cu totul înzdrăvenit şi supt călăuzirea lui am văzut, nu numai atîtea colţuri din Madridul aşa de arhaic, şi aşa de american, aşa de legat de regalitatea care l-a creat şi aşa de frămîntat de necontenite porniri revoluţionare, aşa de fanatic în catolicism şi aşa de aplecat la sugestiile unui ateism luptător şi gata de profanare, aşa de solemn şi sumbru în bisericile sale ale căror trepte le suie femeile în dantele negre, cu pieptenele înfipt în cozile groase, şi aşa de vesel seara cînd, pentru a petrece pînă după miezul nopţii în răcoarea de care e complect lipsită ziua, valul popular, setos de distracţie şi gata de iubiri făţişe, se revarsă de-a lungul străzilor întortochiate. Am cercetat biblioteci puţin vizitate, şi într-una din ele, la"Centrul" de studii, invitat de un coleg cunoscut la Paris, am vorbit despre ţara mea unui public foarte restrîns; am trecut prin birouri în care pînă spre amiazi, de pe urma nopţii nedormite, nu întîlneşti pe nimeni; am dejunat prin restaurante care nu sînt de fapt decît o bucătărie în odăiţa de sus a căreia ţi se suie mîncările spaniole cu şofran şi cu piper; şi ne-am abătut chiar la unul din teatrele, pline, în care se juca o zarzuela plină de tragic sîngeros şi de spectacole populare vesele, în care refrenul voios era cîntat de sala întreagă.

Bastera m-a dus şi la Toledo, cu prăpastia leneşului rîu Tajo, cu porţile vizigotice şi casele îngrămădite în cetăţuie, cu mahalalele unde se vînd, în ţara portocalelor, fructe de mult veştede, lîngă hanurile orientale mirosind a muced şi a vin vărsat pe piatră, şi cu aleile moderne in care elevii şcolii militare, în atrăgătoare uniforme, se trudesc fără mare folos să cîştige o privire din ochii strălucitori ai fetelor care din trecutul arab ştiu încă aceea că face să te uiţi numai la cine caută nevastă. O taină pe care ca multe altele mi-a destăinuit-o fata oacheşă şi sprintenă, puţin cam tristă pentru că-i era bolnav viitorul soţ, pe care nu-i era iertat să-l vadă la dînsul, şi care, totuşi, la sfîrşitul dejunului, ne-a propus

să cînte ceva pe care ea însăşi îl compusese pentru fericitul acela.

Cu oarecare curaj, îngăimînd o spaniolă pe care n-o cunoşteam decît din cărţi, am răzbătut şi în restul acestei ţări care din ce în ce e mai puţin legată de Europa noastră rece şi formalistă, îmbumbată şi mascată, ici şi colo ne servea o recomandaţie, dar ea nu era cu totul necesară într-o lume unde după zece minute de la prima cunoştinţă poţi vorbi cu intimitate oricui, şi ca simplu ghid al oricărui străin ţi-a răsărit în cale. Aşa am trecut, în Sudul cu arborii verzi, grei de fructele de aur în luna lui februar, cu bogata vegetaţie de cactuşi graşi şi ţepoşi înfipţi în ţerna roşiatecă, la Sevilla, cu minunatele grădini ale vechiului palat, apele vii curgînd supt plăcile de ceramică arabă şi înviorind flori deplin desfăşurate ca în luna lui mai; la Cordova, aşa de musulmană cu tot castelul lui Carol Quintul, strînsă în jurul moscheii cu pădurea de coloane imitate de la antichitatea romană care a înrîurit aşa de mult şi pe trimeşii pustiului african; la Grenada, cu Alhambra, din ale cărei încăperi acoperite de toate capriciile stucului mînuit de degete dibace se părea că a plecat abia de ieri, de lîngă ţişnirile fîntînilor din mijlocul covoarelor scumpe pe care aţipesc odaliscele, ultimul rege maur, el rey chico, pierzînd moştenirea, de acum robită creştinilor profanatori, a unui aşa de lung şir de imperiali califi:

Paseaba et rey moro Por la ciudad de Granada”Ay de mi, Alhama“!

Cîntecul de durere al învinsului şi izgonitului îmi suna în urechi, pe cînd un călăuz familiar, ignorant şi netot, răspundea la întrebările mele distrase despre viaţa şi familia lui, în care nevasta n-avea voie, cu toată sărăcia, să intre în vreo fabrică – precum, în atmosfera maură, păstrată peste atîtea secole, unele femei credeau că nu trebuie să apară la teatru, corrida de toros, cu caii bălăbănindu-şi maţele după dînşii şi cu buhaiul înţepat în spate e, fireşte, altceva —, deşi o mulţime înnebunită de carnaval se acoperea, ţipînd din trîmbiţi, cu fragmente multicolore de hîrtie şi se lega din balcoane cu fîşii ca din hîrzoabe, măştile defilînd spre satisfacţia mulţimii venite pînă şi din margenea unde ţigănci te aşteaptă pe călătorul străin ca să-i arate cum se poate danţa îndelung fără să se ofilească foaia de trandafir pusă supt călcîiul săltăreţ. Cum barba şi blana mea erau lucruri cu totul neobişnuite, am putut să par întîia oară, în acest carnaval – a doua a fost cînd am guvernat cu cine am guvernat —, drept ceea ce nu sînt. Şi atunci intram fără voie în vălmăşagul măştilor, deşi nu pusesem pe mine nimic pentru a mă costuma.

Era să mă întorc însă în acel Madrid, de neuitate amintiri, pentru o conferinţă cerută de”Casa studenţilor» şi la care am adaus alta, despre politica mediteraneană a stăpînilor vechii Spânii, jertfită pentru scopuri care întreceau cu mult adevăratele ei interese. Primirea a fost deosebit de simpatică şi, data aceasta, am intrat în legătură cu cîţiva colegi, dintre cari unul a căutat să mă lumineze asupra lipsei de popularitate a regelui, care-mi era prezintat ca unul care măguleşte fără sinceritate şi cîştigă astfel pe cine intră în contact cu dînsul, şi asupra inferiorităţii regimului de dictatură al lui Primo de Rivera, ofiţer vesel, care n-avea în figură, în atitudini şi în cuvinte nimic din înfăţişarea tipizată

a „tiranului”; mi se profetiza apropiata dispariție a unui regim care, pe lîngă alte păcate, ar fi fost închinat intereselor catolice pînă într-atîta încît un colț de mînăstire iezuită putea să oprească necesara aliniare a unei străzi. Toate acestea, în ciuda dictaturii, spuse public, în mijlocul restaurantelor şi cafenelelor.

Întîiaşi dată, fusesem condus numai de consulul nostru, un bogat fost negustor, care mi-a arătat în frumoasa, încăpătoarea sa casă interesantă o colecție de artă şi de istorie. Acuma am găsit la ministrul României, d. Anton Bibescu, fină înfățişare aristocratică, distras atîta cît trebuie ca să-i şadă bine şi, cu toată unica sa modestie, un scriitor de teatru foarte prețuit în limba primei sale educații, tot ce poate da o primire oficială: în salonul legației am putut vorbi deci unui public restrîns, dar ales, între care şi Infantul, cumnat al reginei Maria, despre vechea noastră artă şi am căutat în margenea capitalei, între plantațiile de stejar-plută cu frunzele sumbre, o societate amică, în mijlocul căreia o coborîtoare a Sturzeştilor era soția unui duce spaniol. Am găsit la muzeul Prado, într-un culoar întunecos, amestecat cu picturi banale, acel tablou pe care l-am putut atribui uşor lui Franz Franken I – comparat cu un altul din Viena —, în care soția mea a recunoscut imediat, drept în mijlocul serbării lui Irod şi Herodiadei, cărora li se aduce capul sfîntului Ioan Botezătorul, pe Mihai Viteazul însuşi jucînd, cu căciula prefăcută în turban deasupra sprîncenelor negre şi a impresionanților ochi, rolul regelui Iudeii, precum în pînza vieneză el figura între curtenii lui Cresus arătîndu-şi cu mîndrie comorile; întrebuințarea figurii lui pentru acest rost se explică, de altfel, nu numai prin caracterul aşa de personal al neobişnuitelor trăsături, prin aspectul lui de luptător oriental, dar şi prin amintirea prezintării înaintea Domnului român după cucerirea Ardealului a capului lui Andrei Báthory. La o redacție de ziar madrilen am căutat informații complementare, pe lîngă desemnurile, neaşteptate, pe care le aveam din altul, pentru războiul nostru de la 1877— 1878 şi, lucrînd acolo, am avut prilejul să văd cum se făcea, de un tînăr, supțirel şi foarte amabil ofițer, cenzura foii. În margene, pe piatra seacă, în care cu sila s-au sădit copacii, am căutat scoica imensă de piatră pe care Filip al II-lea a dat-o seniorului său Dumnezeu şi odăițile de smerenie umană care i-au cuprins munca şi durerile proprii.

În palatul, aşa de credincios modei secolului al XVIII-lea, cu garda, îmbrăcată în vechi costume, care defila pe străzi în pasul de paradă al vechilor datini, am fost primit de Alfons al XIII-lea, şi am găsit pe un gentleman foarte modern, de înfățişare încă tînăr, simpatic în atitudine şi în vorbă, a cărui siguranță de judecată contrazicea cu desăvârşire ceea ce mi se spusese de duşmani cari erau să dărîme peste puțină vreme un tron al cărui rol s-a dovedit ce greu poate fi înlocuit.

De aici, cu cît mi se dase pentru conferința mea, am putut îndrăzni un drum în Portugalia, despre care-mi vorbise la Paris, vădindu-mi şi farmecul cîntecului popular portughez, soția, portugheză după tată, a unuia din fiii lui Émile Picot.

De la granița chiar a acestei lumi cu totul necunoscute, unde din fericire voi găsi la consulul român, d. Santos Bastos şi la soția sa, ea însăşi scriitoare, cea mai bună întîmpinare, am putut simți

enorma deosebire, în ciuda asămănării de limbă, care există între cele două civilizații, la baza cărora este, de altfel, şi o mare diferență, în baza etnică, iliri de o parte, celți de alta, ca şi în proporția sîngelui arab; de unde, aici o vioiciune, o cochetărie, un neastîmpăr, o bucurie de a trăi care contrastează cu gravitatea temperamentului spaniol.

Din mijlocul muntelui, sămănat numai cu aceiaşi stejari-plută, ne-am coborît în paradisul coastei oceanului, mai bogată decît a Rivierei italiene. Cățărată pe malul înalt, cu amestecul de „avenude" moderne şi de strădițe în care nu poate intra o trăsură, unind palatele pustii de regalitate, ucisă, izgonită, sfîrşită în exil, care-şi ridică fațadele din secolul al XVII-lea între palmierii purtînd smocul de frunze în vîrful gîtului de girafă, cu casele burgheze tapisate de ceramica albastră, verde, brună a arabicelor azulejos, pe cînd în margene se desface, sumbru deasupra apelor, cîte un uitat turn medieval, cu mînăstirile fără călugări, şi ele exhibînd cu mîndrie căptuşeala faianței acoperite de un întreg surogat trainic de pictură, care se fălesc de tufişul de piatră, nestrăbătut, în care tradiția gotică se leagă de belşugul de imaginație indian pentru a forma stilul „imperial" al epocei regelui Manuil, Lisabona e, desigur, în totalitatea ei, mult mai interesantă decît Madridul, creat de Bourboni. Am vorbit la societatea de geografie despre împărțirea de roluri în latinitate, dar nu cred că ascultătorii, între cari şi evrei din Rusia, să se fi interesat prea mult.

I-am văzut împrejurimile, cu vilele fermecate, cu bogăția plantelor meridionale, cu viziunea infinită a oceanului, cu pitorescul femeilor care vin la tîrg purtînd elegant pe cap greutăți supt care ai fi crezut că trebuie să se îndoaie. Am mers şi la Porto, plin de biserici care se coboară şi pînă în adîncul evului mediu, şi am simțit un sentiment de jenă cînd, într-o margene, am găsit, aşa de departe, bieți țerani basarabeni, din părțile bulgăreşti, cari, ispitiți la teribilele plantații de cafea din Brazilia, se întorseseră în aşa hal şi cu atîtea greutăți, sperînd că-şi vor putea revedea vetrele, de care cu lacrimi rîvneau femeile cu copiii în brațe. Toate intervențiile mele la întoarcere au fost însă zădarnice: nenorociții au trebuit să fie deci trimeşi de portughezi în Uganda, unde li s-a pierdut urma.

Şi din călătoria spaniolă, şi din aceasta în Portugalia, au ieşit două conferințe, foarte ascultate, la Teatrul Național, cîte o publicație românească: aceea despre Spania s-a învrednicit numai de aspra judecată „ştiințifică" a unui filolog ieşean.

Tot în 1927 s-a ținut, la Belgrad, al doilea congres de bizantinologie. Românii au fost foarte bine reprezintați, şi cu participarea dlor N. Bănescu, Balş şi C. Marinescu, a părintelui N. Popescu, a arhitectului P. Antonescu, creatorul „stilului românesc». Guvernul ne-a pus la dispoziție un vas al statului, cu care delegația a mers pe Dunăre, aşteptînd în portul Belgradului pînă la întoarcere, ceea ce ne-a îngăduit să luăm cu noi atunci şi pe prietenii dintre congresişti cărora am avut prilejul să le arătăm Severinul şi împrejurimile, mergînd pînă la mînăstioara Topolnița, ascunsă în fundul văilor: încă una din acele înfățişări ale țerii, fără pregătiri şi fără ascunsuri, care face mai mult decît orice broşură de propagandă, care poate fi totdeauna bănuită. Între acei cari nu fuseseră niciodată în

România era şi numismatul austriac Kubicek, cu soţia şi fiica, şi profesorul belgian Smets.

Congresul a fost foarte cercetat şi foarte vioi. Rivalitatea dintre naţii, participînd acum şi cei neinvitaţi, pentru motivele arătate, la Bucureşti, s-a împăcat prin aceea că s-au dat locurile de frunte reprezintantului Papei, sprintenul monsenior francez d'Herbigny, care aducea şi amintiri din recenta călătorie în Rusia [...] şi mie, ca iniţiator al acestor adunări de specialitate. Totuşi Strzygowski, marele arheolog austriac, s-a simţit jignit de nu ştiu ce atitudine şi a plecat, iar cînd, la a doua şedinţă a secţiunilor reunite, simpaticul şef al delegaţiei germane, Heisenberg, îndemnînd către reluarea legăturilor ştiinţifice, a pomenit de participarea sa personală la războiul care trebuia să se uite, aceasta a stîrnit oarecare indispoziţie la francezi. Amintirea celor de curînd petrecute era prea vie pentru ca înfrăţirea să poată fi deplină. La fiecare pas, conflicte pe şopotitele se produceau, şi trebuia tot tactul sîrbilor, iugoslavilor în general, elevi ai lui Heisenberg, formaţi la şcoala germană, ca să potolească măcar in aparenţă lucrurile. S-a făcut, astfel, de mine, propunerea de a depune o coroană pe mormîntul de pe înălţimea de la Avala al soldatului necunoscut iugoslav: chiar din delegaţia franceză unii au stat la îndoială dacă trebuie s-o facă, ajungîndu-se, înainte de a se ordona şi o coroană franceză, la adăugirea tricolorului lor la coroana noastră; nu s-a ţinut nici un discurs, ci numai monseniorul d'Herbigny a rostit o scurtă rugăciune [...].

Din parte-mi am vorbit despre chestiunea dacă există ori ba un ev mediu bizantin şi am semnalat importanţa unei povestiri pe jumătate legendare despre cucerirea Constantinopolului de turci, pe care o găsisem într-o versiune românească. Viitoarea adunare a cercetătorilor lumii bizantine a rămas să se facă la Atena, bulgarii nelipsind să ceară, de altfel foarte amabil, să li se rezerve locul după aceasta.

Ca şi pentru Congresul din Bucureşti, s-a organizat o serie de excursii, în aceleaşi condiţii comode şi plăcute. Am putut vedea astfel măcar o parte din monumentele unei vechi şi solide arte, în care influenţe apusene, venite din Italia prin Dalmaţia, învrîstează adeseori, în forme de o sinteză originală, deşi nu cu totul deplină, ţesătura bizantină care alcătuieşte baza. Am ajuns astfel la Ravaniţa, la Nagoriciani, întîlnind ici şi colo o populaţie românească, a cării aşezare era destul de veche ca să nu-şi dea sama de condiţiile în care a venit, sau oameni cari lucraseră, cari învăţaseră a ceti la noi şi cari-şi aminteau cu plăcere de o ţară unde cîştigaseră bani şi experienţă şi-şi aveau încă rude. Apoi ne-am coborît în Macedonia unde, la Skoplje, cu atîta rîvnă prefăcută, am fost întîmpinaţi de un primar, d. Sapungi, care era şi se mărturisea român, ca şi farmacistul care-şi creştea în bun spirit românesc copiii, bazarul fiind plin de negustori bogaţi vînzînd şi punguţe cu mărgele în care era ţesut tricolorul nostru (la Liplian am găsit un negustor macedonean care ţinea să-şi depuie la Bucureşti toate economiile). La întoarcere, ne-am oprit la Cruşevaţ, unde biserica din veacul al XIV-lea era originalul Coziei noastre şi unde totul părea aşa de asemenea cu viaţa de provincie de la noi. Notele luate în cursul acestui drum aşa de lung şi de folositor pentru cunoaşterea artei pur bizantine

le-am publicat apoi, cu desemnuri bune, făcute, cu o uimitoare răpeziciune, de arhitectul Comisiei Monumentelor Istorice, el însuşi român din Macedonia, d. Becu, în cărticica În Serbia de după război.

La Belgrad avusem onoarea de a fi primit de regele Alexandru, în odaia sa de lucru plină de cărți. Asupra tuturor chestiunilor la ordinea zilei, şi asupra celor care puteau părea mai delicate, suveranul iugoslav se rostea cu o informație deplină, cu o siguranță de vederi, cu o francheță de expresie care nu se întîlnesc des la stăpînitorii de țeri. Cum, atunci, relațiile cu Italia erau foarte încordate şi spiritul public arăta foarte iritat, regele mi-a mărturisit bunele sentimente pe care le hrăneşte pentru Victor-Emanuel al III-lea, o rudă prin soția sa muntenegreană [...]; dar, şef al unui stat național, se arăta hotărît a apăra toate drepturile poporului său.

Astfel, în mijlocul frămîntărilor politice de la noi, pe care le voi califica de „cazanul Satanei", în care smoala nu mai isprăveşte de fiert, cu cîți draci, de multe feluri, suflă turbat în focul de dedesubt, aveam în aceste studii, în aceste drumuri o necontenită putință de refacere şi de întărire, fără care nu ştiu dacă energia, pornirea spre înfăptuiri a unui suflet care întîlnea necontenit atît de abraşe împotriviri s-ar mai fi putut păstra.

Aveam, iarăşi, în fiecare an, mulțămirea cursurilor de vară, pe care îndată după război le reluasem, cu o mare nesiguranță dacă, după dispariția iredentismului, şi în mijlocul unei continue crize, de multe feluri, ele vor putea fi cercetate. Nu mai putea fi vorba de cultivarea sentimentelor care le animaseră în prima perioadă, de pregătire a unității naționale. Dar pentru a face ca noul stat să fie stăpînit de aceeaşi cultură, de o cultură vie, înrîurind orice acțiune a societății româneşti, mai era atîta drum de făcut – deşi neînțelegătorii, cari credeau şi Liga Culturală isprăvită, atunci cînd congresele ei, prin deosebitele centre, se țineau încă vioaie, socoteau că nu mai e nimic de lucru după trecerea cu sabia a hotarelor largi – şi modestele silinți de la Vălenii de Munte nu puteau fi deci cu totul zădarnice. Se cerea îndeplinit apoi un lucru mare şi nespus de greu: naționalități, care formau o parte aşa de importantă din populația României Mari, ne cunoşteau numai prin funcționari cari nu erau totdeauna nici cei mai destoinici, nici cei mai oneşti, prin petrecătorii uşurateci cari se abăteau vara la Braşov şi în stațiunile lor balneare, prin tot felul de aventurieri şi exploratori, printr-o frămîntare politică provocatoare de anarhie şi printr-o presă care, cu o valoare literară din ce în ce mai reală, nu făcea prea adesea decît să înteţească pasiunile ori să ațîțe instinctele rele. M-am gîndit că ar fi o faptă în adevăr de folos dacă li s-ar vădi că sîntem şi altceva: un popor primitor şi bun, gata de înțelegere, care se lipeşte uşor de inima străinului, şi că stăpînim o cultură adevărată, pe care am adunat-o, frămîntat-o şi organizat-o cu multă trudă şi cu o deosebită inteligență de-a lungul unor veacuri pline de cele mai mari primejdii şi de cele mai grele suferinți. M-am întrebat dacă o întîlnire de cîteva săptămîni cu ungurii, cu secuii, cu saşii de la noi, arătîndu-ne şi nouă ce mari calități, demne de imitație, au conlocuitorii noştri, n-ar contribui să creeze alte legături, de ordine morală, decît aceea a simplei prezențe materiale în aceeaşi ordine de stat.

Am văzut aşteptările mele îndeplinite, mai ales în primii ani, cînd pentru cele ce se puteau vedea şi dobîndi în aceste cursuri, felurite, cu o bogată participare de conferenţiari, s-a arătat recunoaştere şi recunoştinţă şi în foile minoritare din Ardeal. Cunoştinţile ce se legau între cursişti apropiau statornic suflete care pînă atunci stătuseră închise, aproape duşmane, unele în faţa celorlalte, cu desăvîrşita indiferenţă a organelor de stat în această privinţă. Făceam din partea mea tot ce era cu putinţă pentru a evita jignirile, şi foarte rare au fost cazurile în care totuşi ele s-au produs. Cutare saşi veniţi ca pentru „munte”, cu haine verzi, jambiere, cizme potcovite şi pălărie tiroleză, convinşi că se poate găsi la Vălenii de Munte numai posibilitatea unor excursii în ţinuturi sălbatece şi neumblate, cu cine ştie ce indigeni inediţi buni de fotografiat, îmi arătau după cîteva zile surprinderea plăcută că au descoperit atîtea de învăţat. La sfîrşitul lecţiilor, în seara de despărţire, uneori am văzut pe pieptul celor de altă naţie din aceeaşi ţară culorile lor naţionale înfrăţite cu tricolorul românesc, şi nu o dată un Báthory de pe la Oradea, un tînăr Hovány, fiu de profesor maghiar la Universitatea din acel îndepărtat oraş cu populaţie aşa de străină, mulţămeau, ca şi participanţii saşi, pentru primirea pe care o întîlniseră. Ce buni sînt oamenii cînd ajung a se cunoaşte bine, peste lecţiile de ură pe care le dă şcoala, ziarul şi cartea!

La această împărtăşire a minoritarilor contribuia – şi nu-mi ascundeam aceasta – şi impunerea pentru profesori de a-şi însuşi răpede limba română, şi de aceea li se făceau cursuri speciale în fiecare dimineaţă. Cînd examenele, aşteptate cu atîta frică, s-au încheiat, fireşte că şi numărul saşilor şi ungurilor, spre marea mea părere de rău, a scăzut, pe cînd în primele timpuri am avut şi din Basarabia de Jos, de unde a venit şi cîte un elveţian de limba franceză, ca simpaticul domn Laurent, un întreg grup, perfect disciplinat, de germani, cu preoţii în frunte, atît de discreţi, încît numai după cîtăva vreme am descoperit cine erau ascultătorii, bărbaţi şi femei, cari se ţineau aşa de strîns atenţi, totdeauna în acelaşi colţ.

M-am gîndit că ar fi bine ca reprezintanţii naţionalităţilor să şi vorbească la aceste cursuri, întrebuinţînd, dacă nu se poate altfel, însăşi limba lor, în care, oricum, se pot exprima mai bine şi mai deplin. Nu s-a vorbit ungureşte în sala care purta săpată în marmură lozinca primelor serii de conferinţi, „pentru românii de pretutindeni”, dar d. Arpád Bitay, profesor din Alba-Iulia, perfect cunoscător al istoriei noastre, mai ales în domeniul literar, pînă la ultimele amănunte neştiute de noi, a prezintat în fiecare an subiecte de cultură maghiară, de multe ori în cea mai strînsă legătură cu a noastră, şi era de ajuns să se privească figura grasă, roşcovană, bucuroasă a conferenţiarului ca să-şi dea sama cineva că el nu vine la noi cu războiul în inimă. Dintre saşi, au vorbit în limba lor, uneori dînd-o şi de româneşte, un Friedrich Millier, care a scris în limba germană, fără prejudecăţi naţionale, admiţînd, contra bătrînilor dintre ai săi, şi preexistenţa românilor în momentul colonizării germane, o excelentă istorie a României pentru şcoli – prima tentativă de acest fel şi reuşită – un Gustav Rösler, cea mai vioaie şi îndrăzneaţă minte dintre cei tineri, soţul unei femei de distinsă cultură, care a tradus

cartea mea franceză de Istorie a românilor, şi mai ales părintele Roth de la Sas-Sebeş, autorul unor studii adîncite asupra artei germane în Ardeal, cleric voinic şi sanguin, cu porniri de nemrod, pe care-l aducea la Vălenii de Munte şi pasiunea de vînătoare.

Nu ne-au lipsit la cursurile de vară nici oaspeți străini. Unii veneau ca să deprindă limba pe care o judecau folositoare pentru compozițiile lor sau care li se păruse interesantă şi simpatică. Ei erau, fireşte, mai ales din țerile prietene, căutînd şi astfel atingerea cu noi şi strîngerea sufletească a legăturilor la care noi nu ne gîndeam deloc. Au lipsit sîrbii, iugoslavii, dar am avut cehoslovaci veniți uneori în grupe, fie şi numai pentru cîteva zile – şi-i avem şi pînă acuma, an de an —, ba unii ştiind chiar aşa de bine româneşte, încît ne-au ținut prelegeri în limba noastră despre țara lor, şi pe cîteva le-am şi publicat; am avut, deşi în număr mai mic şi în general mai puțin pregătiți de acasă, şi poloni, unul dintre dînşii, profesorul Glixeli, de la Universitatea din Wilno, pomenit şi mai sus, care ne-a devenit răpede un aşa de bun prieten, făcîndu-ne chiar, în limba franceză, pe care o posedă aşa de bine, conferințe despre literatura poporului său. Iar din Serbia ne-a sosit, trimes oficial, autorul unei largi monografii despre poetul Hérédia, d. Ibrovaț, de la Universitatea din Belgrad, şi atît de vioaia şi inteligenta sa soție, fiica profesorului Popovici, crescută şi ea într-un mediu francez, aşa încît limba franceză îi era tot aşa de familiară ca şi a nației sale. Colegul sîrb ne-a prezintat nu numai o literatură, atît de bogată, în epoca romantică, influențată puternic de epopeea eroică a evului mediu, dar şi în cea contemporană, de un modernism cu înrîuriri franceze, păstrînd o delicată notă de misticism care-i e proprie, – şi am tradus mult, după versuri franceze, din poezia unui Rakić, unui Ducić şi a contemporanilor lor – ci şi monumentele țerii sale, pe care le-am văzut apoi la fața locului, după ce regăsisem acasă la dînşii pe aşa de simpaticii, neuitații noştri oaspeți.

Dintre cei veniți mai de departe, am avut italieni, şi ca ascultători şi ca profesori, şi de la o bucată de vreme, continua şi rodnica propagandă a dlui Isopescu a tot crescut numărul lor, simțindu-se unii față de ceilalți, din marea asămănare de temperament, de gusturi, de atitudine, ca şi cum ne-am fi cunoscut de o viață întreagă. Am avut astfel între noi pe traducătorii literaturii noastre în limba italiană, pe Nella Collini, care s-a făcut aproape româncă, stînd doi ani şi la şcoala mea de la Fontenay-aux-Roses, pe un Lupi de la Milano, care a compus un dicționar româno-italian, pe viitorul istoric al epocii războiului de independență şi al celei de după dînsul, d. Cialdea, care a şi rămas multă vreme la Bucureşti, pe drele Vera Molajoli şi Lide Bartoli, care s-au legat de şcoala de fete din Văleni, despre care va fi vorba îndată, şi care amîndouă, ca şi dra Collini, vorbesc bine româneşte, pe atîția studenți, veniți în grup ca să rămînă săptămîni întregi, ba chiar pe marele romanist de la Torino, pe care l-am cercetat şi în primitoarea lui casă, prietenul Bartoli, culegător şi codificator al acelei limbi romanice care a pierit în zilele noastre pe cutare insulă lîngă coasta Dalmației. Mare şi folositoare operă de apropiere sufletească între două nații care de la cea dintîi cunoaştere ajung a se iubi, cu atît mai folositoare, cu cît interese care nu pot fi permanente ne depărtează în politica alianțelor de

astăzi, fără să atingă, din fericire, ceea ce se află în conştiinţa intelectualilor şi în instinctul sănătos al maselor.

Vizitatori şi profesori francezi au fost mai puţini, şi din cauza marii distanţe. Dar, încă de la început, în cursul cercetărilor sale prin munţii noştri, cel mai bun cunoscător al lor şi unul dintre cei mai călduroşi prieteni ai ţerii noastre şi poporului nostru, d. de Martonne, a poposit la Vălenii de Munte cu elevii săi, dintre cari doi au rămas la noul institut francez creat în Bucureşti, păstrîndu-ne şi pînă astăzi cea mai fidelă amintire, iar o elevă care n-a putut să intre în acest aşezămînt a primit să stea în şcoala mea de fete, de unde din nenorocire prea răpede a trebuit să plece de pe urma unei vechi boli, zgîndărite de asprul frig al iernilor supt munte şi care în curînd i-a scurtat zilele. Fruntaşul geografilor francezi, care posedă foarte bine şi limba românească, a şi vorbit, foarte ascultat, la cursurile noastre, şi încă de aici am ajuns a cunoaşte ce comoară de prietenie e ascunsă supt înfăţişarea sa rezervată. A mai trecut pe la Vălenii de Munte şi profesorul Ancei care, cum am spus, a purtat un aşa de călduros interes teoriilor mele despre lumea din sud-estul Europei şi care s-a ocupat cu pricepere de noi în cartea sa de sinteză despre Balcani, făcîndu-ne un loc şi în manualul său de şcoală, aşa de îndrăzneţ ca alcătuire şi ca spirit. Ba, o dată, am avut o întreagă ceată de tineri neocatolici, pe cari-i conducea un medic din sudul francez şi abatele Botinelli. Cei doi conducători şi cîţiva dintre studenţii lor ne-au vorbit de viaţa provinciei franceze, de cîntecul popular, de noile direcţii spirituale din ţara lor, abatele făcînd o netedă deosebire între cugetătorii cari pot folosi străinilor, cei catolici, şi aceia cari pot primejdui sufletele, de la Renan pînă la Taine, ceea ce m-a făcut să-i observ, mulţămindu-i, că noi sîntem deprinşi a preţui şi a iubi"Franţa întreagă". Părintele n-a prea părut mulţămit de discreta noastră rezistenţă la oferta, făcută mai stăruitor fetelor, de a intra în legătură cu anume cercuri de propagandă catolică. La Paris, pe urmă, dacă am ascultat, la o conferinţă dată de unul din aceşti tineri, cuvinte de simpatie pentru România şi români, în schimb abatele, vorbind înaintea unor venerabile douairière foarte pioase cărora, la auzul cuvintelor lui de condamnare, le tremurau florile din pălării puţin demodate, denunţa „lipsa de religiozitate» a poporului nostru, care merge aşa de departe, spunea el, încît în Ardeal a cunoscut un preot – un preot! care era preşedintele unui casino —, de fapt nu un local unde femeile joacă goale, spre scandalul abaţilor propagandişti, ci nevinovata casină îndătinată, unde se cetesc ziarele şi se face, în acele oraşe ardelene, mica politică locală.

După îndemnul lui Murgoci, unul dintre cei mai statornici sprijinitori ai cursurilor şi mai frecvenţi vizitatori ai orăşelului meu, unde avea şi cîte una din nenumăratele lui legături sentimentale, ne-au sosit pe neaşteptate şi englezi, care au vorbit în englezeşte: unul, un tînăr matematic foarte distins, care ne-a expus teoria, atunci aşa de proaspătă, a lui Einstein şi, cu soţia sa, venerabilul lingvist Craigie, autorul marelui dicţionar englez, care nu ne-a mai pierdut din vedere şi în a cărui casă de la Chicago, unde-şi petrece luni de iarnă, lucrînd, cu elevi americani, la aceeaşi vastă şi grea operă, era să ne întîlnim peste cîţiva ani.

A strînge într-o mică localitate din podgoria munteană astfel de oameni veniți de pretutindeni, şi ca să plece, de pe urma vizitelor prin împrejurimi, cu o cunoştință reală şi simpatică a vieții adevărate a adevăratului nostru popor, nu e fără îndoială unul din lucrurile cele mai uşoare şi nici din cele mai indiferente pentru prestigiul şi bunul nume al poporului românesc.

Aceasta nu s-a băgat însă de samă, ca şi multe altele pe care am ajuns, nu totdeauna peste măsură de ajutat, a le îndeplini. Şi, de altminterea, participarea publicului românesc la aceste cursuri şi la aşezămintele adause, create din bani puțini şi ținute şi din daruri cu greu cîştigate, lăsa foarte mult de dorit. Aceasta în ciuda silințelor pe care ni le-am dat, cu ajutători aşa de devotați ca dna Popescu, soția fostului meu elev şi acum coleg la Universitate şi la Academia Română, un timp şi secretar al Patriarhiei, părintele Nicolae Popescu, şi dna Dela Baia, al cărei soț, sucevean, mutat la Cluj, la o societate de asigurare, e un delicat poet şi unul din cei mai buni traducători din limba germană, util colaborator pentru mine oriunde a putut fi de folos. Oaspeții erau găzduiți la şcolile din localitate şi, pentru a le uşura petrecerea, se întemeie şi o cantină, în curînd stăpînă pe terenul şi pe clădirile ei. Silințile unui Ardeleanu, secretarul secției din Bucureşti al Ligii, şi un timp, ale tînărului profesor Ioan Sîngiorgiu se adăugeau acestui devotament.

De la început, ceea ce a fost dureros pentru mine a fost lipsa aproape totală a ardelenilor şi bucovinenilor, cari uitaseră aşa de răpede ce cîştigaseră înaintaşii lor la Vălenii de Munte şi ce putea să le folosească şi lor. Mai ales veneau basarabeni şi mai ales basarabence, [...] aducînd cea mai lăudabilă dorință de a învăța, multe suflete încrezătoare şi calde fonmîndu-se şi prin lecțiile şi îndemnurile noastre. Din Ardeal, doar secția Ligii trimetea anual un număr de tineri, dintre cari unii au făcut apoi, prin politică, o carieră uimitor de răpede.

Odinioară, ascultătorii erau în cea mai mare parte oameni maturi, cărora li se puteau prezintă altfel problemele zilei, în legătura strînsă cu care era tot acest învățămînt al cursurilor, numite apoi, din ambiția unora dintre prietenii mei,"Universitate" şi, adăugindu-li-se, fără să mă întrebe, numele meu. Acuma, nu atît nevoile vieții, din ce în ce mai grele, dar un fel de convingere dîrză şi naivă că nu mai are nimic de învățat ținea la o parte acest public asupra căruia influența imediată poate fi mai prețioasă. Nu mai erau preoții, profesorii, militarii de pe vremuri, cu sufletele formate, cărora li se putea vorbi cu totul altfel. Doar vechile mele cunoştinți personale, legate de mine şi prin participarea la aceeaşi activitate politică, dacă mai luau, şi numai pentru puține zile, drumul Vălenilor de Munte, cîte unul, ca d. N. N. Lenguceanu, format în şcolile pariziene, soț al fiicei lui Duiliu Zamfirescu, ambii aşa de buni prieteni ai noştri. Înscriindu-se între conferențiari.

O bucată de vreme, am avut mulți învățători. Îi îndemna şi"Asociația" lor, condusă de d. Țoni, pe atunci nu încă mînat de o extraordinară ambiție, care l-a purtat şi pe la Paris, cu speranța de o situație culturală acolo, să întemeieze din aderențele membrilor şcolii primare, pe care de fapt o părăsise de mult, o armată politică pentru a-l sălta. Plecarea în 1927, supt un pretext oarecare, de

lîngă omul al cărui nume îl strigase continuu timp de peste douăzeci de ani nu fără folos pentru cariera sa politică, a însemnat şi o stăruitoare silință de a îndepărta pe aceia cari numai folos puteau să aibă venind la vechiul profesor de universitate, care avusese atîtea legături, total dezinteresate, cu dînşii. Pe de altă parte, statul, dominat de partide, făcea tot ce-l ajuta bugetul pentru ca să cheme pe învățători aiurea, la o pedagogie neînsuflețită, de pur formalism pretenţios, şi la o cultură generală făcută pe sărite, de oameni cari n-aveau nimic comun între dînşii.

Am avut, în schimb, şi aceasta cu toată smomirea tineretului spre mişcările violente pe care nu m-am obosit să le dezaprob, studenți, tot mai mulți studenți, şi mai ales dintre aceia cari mă ascultaseră la Universitate, unde cursul meu recîştigase popularitate. Elevii de curs superior, greu de supravegheat, s-au dezgustat răpede, lăsîndu-mi un auditoriu bine pregătit şi al cărui suflet curat era deschis celor mai bune sfaturi pentru viață. Ei pot constitui şi cea mai bună tovărăşie pentru străinii culți ce vin la noi.

Aproape în acelaşi timp, lîngă tipografia dusă înainte cu atîtea greutăți şi sacrificii, care a reuşit să-şi creeze un nume prin marea îngrijire, din partea unor lucrători formați în mare parte de vechiul ei conducător, C. Onciu, a unui tipar artistic şi ştiinţific la care a venit şi Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, se ridicau două aşezăminte cărora le-am dat aşa de mult din timpul meu, din munca şi din iubirea mea.

Cel dintîi a fost şcoala de fete pe care am intitulat-o: „de misionare naționale şi morale“ [...]. Cu gîndul la lipsa de educație sufletească a fetelor noastre, ieşite din şcoli cu capul năuc de o învățătură zădarnică şi împovărătoare, adevărat balast pînă dă Dumnezeu de se uită, la ținuta, pretențioasă sau umilă, fără demnitate umană şi fără unitate de caracter, a celor care au fost deprinse atîția ani de zile cu impunerea de pe catedră, cu frica de pedeapsă, cu mijloacele degradante de a evita munca, şi în dorința de a arăta ce se poate face cu un suflet tineresc atunci cînd i se îmbie părinteşte cunoştințile, fără a „scoate la lecție”, a „pune nota” şi a „trece clasa”, şi iarăşi fără preocupații de carieră, care țin sufletul la gură într-o concurență sălbatecă şi cînd elevele se găsesc ca în familie, în casa lor proprie, înțelegîndu-se şi iubindu-se ca nişte surori, ca să capete şi una de la alta, fiind din clase şi de nații deosebite, o învățătură folositoare pentru toată viața, m-am gîndit a întemeia în nişte vechi case boiereşti, puse la dispoziție pentru acest scop de”Banca Almăşanu”, căreia Cihodariu i-a clădit alături un alt sediu, o instituție care e astăzi la al doisprezecelea an, biruind încă toată duşmănia şi neînțelegerea de care a fost necontenit încunjurată.

Planul era acesta: în jurul unor lecții de istorie, cuprinzînd toată viața omenească şi ducînd astfel ele însele la toate ramurile celelalte de cunoştințe, afară doar de matematici, de fizică şi chimie, care şi acestea se pot preda într-o formă umană, cum o face un G. G. Longinescu sau un P. Sergescu, o inițiare treptată în cultură, fără nimic şcolăresc şi pedant; am luat asupră-mi, vorbind zi de zi în septembre, octombre, iunie şi jumătate din iulie, aceste lecții. La ele se adaugă altele, făcute,

nu de profesori secundari oarecari, ci de universitari, şi în special de oameni cari, ca un Moisil în numismatică, sînt creatori în materia lor, de care vorbesc astfel cu un entuziasm de care sînt incapabili compilatorii şi recitatorii de profesie. Elevele ascultă ce li se spune, fără catedră, în mijlocul lor chiar – şi, pînă n-am moştenit stalurile de la desfiinţatul Teatru Popular nu erau nici bănci —, şi-şi notează ideea ori ce li se pare mai caracteristic în formă. Aceste note şi le compară şi caută să alcătuiască astfel, dintr-o discuţie, dintr-o colaboraţie vorbită, rezumatul cel mai corespunzător cu spusele profesorului. Iar, pe lîngă aceasta, lecturi cu totul libere, şi din romane, care le sînt recomandate chiar, apoi exerciţii fizice la voia lor, fără comandă, excursii întîmplătoare, totul în mijlocul unei naturi aproape ca la ţară, în aerul bun de supt munte, între livezile bogate. Corul se formează de la sine şi, la sfîrşitul anului, ai cele mai frumoase jocuri, la care iau parte, în costumele lor sau în cele româneşti, dacă singure şi le-au vrut, minoritarele înfrăţite cu ale noastre.

Am început şcoala în noiembrie 1923, reparaţiile, foarte importante, fiind plătite dintr-o sumă pe care mi-o dăduseră la împlinirea de cincizeci de ani românii americani, ca o răsplată pentru că, mult timp, colaborasem la foaia lor, aşa de îngrijit făcută, prin articolele pe care le-am strîns apoi în volum, supt titlul Scrisori către românii din America; unde nu s-a ajuns, mi-a dat un ajutor, de la Ministerul Muncii, Mârzescu, care a păstrat pînă la sfîrşit cele mai bune legături cu mine. Astfel am putut înveli din nou clădirea cea veche, care mergea spre risipă, şi am refăcut frumoşii stîlpi care încunjură terenul. Mai tîrziu, nu ştiu cu ce bani, tot din dar, poate de la Banca Naţională, care n-a uitat niciodată aşezămintele mele, am putut adăugi clădirea cea nouă, în care sala de cursuri şi cea de mîncare sînt desigur printre cele mai întinse şi mai luminoase ale aşezămintelor şcolare din ţară; am putut adăugi şi cîte ceva din pînzele pe care le-a lăsat acel tînăr pictor, aşa de înzestrat, Horaţiu Dimitriu, care la Iaşi ilustrase ziarul meu şi pe care, apoi, la Bucureşti, am căutat să-l sprijin cît am putut, şi care ne-a lăsat prea răpede. Erau, cînd am pornit acest învăţămînt, de un alt caracter decît cel obişnuit, vreo patru fete numai, dintre care una din ţara veche, o bucovineancă, fiică de profesor, şi două basarabence, din regiunea Bolgradului: pe aceste două din urmă le-am regăsit apoi la Cluj, în şcoli de specialitate. Fără a mă gîndi la numărul mic al ascultătoarelor, la pregătirea lor desigur insuficientă, am făcut lecţiile mele de istorie ca pentru un număr însemnat de studente şi am avut plăcerea să constat că, dacă învăţămîntul oficial e aproape cu totul sterp şi nu dă adeseori, ca lucruri care rămîn, nici măcar baza solidă pe care să se poată clădi mai departe, necum un edificiu desăvîrşit şi armonios, în schimb orice expunere limpede, caldă, în care, mai ales, să vibreze umanitate şi din care să radieze o părintească bunăvoinţă, îşi atinge scopul, folosul fiind cu mult mai mare decît al unei instrucţii de pe catedră, formală, anonimă, întovărăşită de grija examinărilor şi de frica pedepselor. Ajungeam astfel inauguratorul sfios şi modest al unei pedagogii nouă, ale cărei precepte le culesesem numai din inima mea, şi mi-am putut da sama că, oricare ar fi fost valoarea cunoştinţilor însuşite, sistemul meu contribuia esenţial la formarea acelui fond moral de unde pot pleca apoi toate iniţiativele.

Aceasta se putea, şi se poate, observa uşor, după cîteva săptămîni chiar cînd, cum le spun eu elevelor, „li se deschide capul”, în chiar ținuta lor, din care a dispărut stîngăcia, jena care diformează şi pe cele mai înzestrate fiziceşte şi le dă sau o înfățişare de cerşetorie sau una de revoltă.

Numărul elevelor mele a crescut apoi an de an, avînd eu mulțămirea de a face ființe sănătoase şi vesele din atîtea epave ale unei şcoli nemiloase, inconştientă de ruinele trupeşti şi de descurajările, de oboselile permanente de care se face vinovată. Din ce în ce mai mult m-am convins că e bine ceea ce fac şi, cînd înaintea oaspeților cari-mi veneau şi ascultau cîntecele bucuroase ale fetelor sau se amestecau în conversația lor – căci se făceau lecții de limba franceză, elevele germane, printre cele mai bune, începînd cu atît de distinsa profesoară din Sighişoara, dna Siegmund, puteau transmite colegelor lor cunoştința a încă unei limbi iar, la urmă, statul italian trimetea profesoare de această frumoasă şi iubită limbă, care sînt, pentru româneşte, ele însele eleve – ori la Paris, înaintea unor profesori cu experiență, arătam care sînt înnoirile mele, căpătăm aprecieri care mă îndemnau şi mai mult.

Astfel, venerabilul rector al Academiei din Paris, Appell, de care ajunsese a mă lega deosebite sentimente, îmi spunea într-un rînd că sînt fericite țerile tinere care pot face astfel de experiențe, acelea aşa de vechi în cultură ca Franța fiind neapărat legate de glorioasele lor tradiții, care pot fi şi o piedecă.

Legătura dintre ale noastre, româncele, şi fetele naționalităților, între care, pe lîngă excelentele ascultătoare care au rămas totdeauna germanele – adăugindu-se uneori la cele din Ardeal şi cîte una din Banat, erau şi maghiare, a căror inițiare în româneşte era mai grea şi a căror preparare şcolară chiar mult mai slabă —, şi destule rusoaice din Basarabia, deosebit de doritoare de a şti, se făcea răpede şi era sinceră şi durabilă. Ar fi fost de dorit ca ea să fi continuat şi după părăsirea şcolii în care cu toatele arătaseră că se simt aşa de bine. Cum ajutam pe cele mai capabile şi mai onest ambițioase să ajungă la universitate prin examenul îngăduit de lege învățătoarelor – şi căpătasem şi admiterea, cu studii corespunzătoare, a minoritarelor – şi, pentru a le feri de un mediu tulbure şi periculos, le dădeam locuința, în vechile odăi sărace ale Institutului sud-est european, devenit astfel, cum fusese şi trecătorul sălaş al Ligii, şi un internat de fete, ele se puteau găsi şi mai departe împreună, continuînd prieteniile legate la Vălenii de Munte.

Între eleve a fost cîndva şi o elvețiană de limba franceză, de la Şaba, în Basarabia de Jos; şi domnişoara Olga Laurent, acuma învățătoare acolo, care nu ştia decît foarte puțin româneşte, pe lîngă rămăşițe de franceză amestecată cu multă rusească, a ajuns în cîteva săptămîni să poată urma lecțiile întocmai ca şi colegele ei. Ba am făcut o dată, nu în ce priveşte limba, ci cultura, o experiență pe care mi-a plăcut adesea s-o menționez, şi care-şi poate găsi locul şi aici.

Într-un sat de către munte din județul Bacău, la serviciul religios făcut cu deosebită grijă, din cauza concurenței preotului catolic din aceeaşi localitate, în care erau şi români şi unguri, am auzit

Tatăl nostru cîntat cu o deosebită evlavie de un glas fără îndoială foarte frumos. Mi s-a spus că e al unei tinere țerance, trecută de vrîsta obişnuită a măritatului, foarte săracă şi neavînd nici o cunoştință de carte. M-am gîndit că această voce ar putea fi cultivată, şi am chemat pe Paraschiva la şcoala mea. Mi-a fost adusă tîrziu, frumos gătită de săteni, în starea de spirit a mediului ei de acasă, mirîndu-se de ce mare e capitala țerii, „de n-ar şti cum să umble la apă". Am aşezat-o alături de germane, fete din burghezie, foarte bine crescute. Era ca bună-cuviință şi îngrijire trupească la acelaşi nivel, şi în curînd a început a vorbi cu o deosebită observare de sine. Asculta lecții care au ajuns să-i smulgă interesul, şi începusem acum a o pregăti pentru examenul primelor clase primare. Din cînd în cînd, cu prilejul excursiilor şcolii care, ca totdeauna, aveau un program muzical şi chiar de teatru – şi ce talent dramatic dovedeau unele din şcolărițele mele! – ea cînta înaintea unui public de care se sfia grozav, cu atîta mai mult, cu cît neprieteni îi spuseseră la plecarea din sat că am de gînd s-o pun „să cînte pe bani la iarmaroace şi la panorame", şi cîntecul popular cel adevărat, cu ochii plecați la pămînt şi fața concentrată, severă, impresiona publicul pînă la lacrimi. Mi-a pleca la Crăciun şi, din nenorocire, nu s-a mai întors, legături care-mi fuseseră ascunse reținînd-o în satul ei. Dar am făcut astfel o experiență care s-ar putea relua în mai mare, de alții, în momentul cînd se tot vorbeşte, în discursuri şi la zile mari, de"Universitățile țărăneşti ca în Danemarca".

Dacă, deci, acel dar al americanilor, apoi ideea mea veche a altei şcoli, aşa cum o schițasem demult, înaintea lui Haret, interesat, dar şi speriat puțintel, la cercul profesorilor secundari. În conferința O utopie didactică, pe care unii n-au uitat-o şi care mi-a fost amintită cu prilejul celor cincizeci de ani ai mei şi, în sfîrşit, amintirea pierderii fetițelor mele Elena şi Adriana mă îndemnaseră să întemeiez şcoala aceasta fără catedră şi fără salarii, cu un mic ajutor de la stat, dat mai mult ca o favoare personală decît ca o dovadă de înțelegere de la comandamentul suprem al cazărmilor şcolare de ambe-sexe, serbarea aniversării de şaizeci de ani a regelui Ferdinand, care arăta încă aşa de voinic, nimeni nebănuind ce boală cumplită era să cadă asupră-i, m-a făcut să creez, anume pentru găzduirea la cursurile de vară a minoritarilor, o bucată de vreme atît de numeroşi şi atît de distinşi iar, în restul anului, a fetelor de altă nație, care, pe lîngă o pregătire specială, ar urma lecțiile Şcolii de misionare, un aşezămînt deosebit.

Un sas, de mult aşezat în Vălenii de Munte, crease, pe o mică bucată de pămînt cultivată cu dragoste, o fermă-model, cu copaci de specii rare şi în mijloc cu micile lui căsuțe pitoreşti. El se gîndea să plece la Viena, după o fată măritată acolo, încheind o lungă viață de trudă, în care-şi hrănise familia din ce dăduse cu o bună îngrijire acel petec de pămînt. Mi-ar fi părut rău să ajungă în mini leneşe şi distrugătoare, şi astfel am ales această modestă proprietate pentru aşezămîntul meu, încredințînd administrația directorului şcolii de băieți din localitate, ajutat de o soră deosebit de harnică, dra Popescu, care dădea şi lecții de inițiare minoritarelor. Mai tîrziu am cumpărat un teren de complectare, tot aşa de întins.

Banii i-am căpătat dintr-o subscripție pe care a îngăduit-o Universul şi, cum ei nu erau îndestulători, m-am gîndit la suma adunată de Camera de Comerț pentru un"Aşezămînt Ferdinand". La început, cererea mea a fost admisă dar, pe urmă, politica de partid a descoperit că, statul gîndindu-se şi el la o astfel de creațiune, într-acolo ar trebui să meargă ce mi se promisese mie. A trebuit intervenția regelui însuşi pentru a mi se libera suma [...].

Iarăşi ca totdeauna, multe piedeci mi-au fost puse în cale, pînă ce am nemerit un frumos teren, pe care l-am căpătat cu 800.000 de lei şi, după planurile arhitectului prieten, care e d. Toma Socolescu, care mă ajutase gratuit şi pentru noua clădire de la Misionare, am început clădirea frumoasă care nu s-a isprăvit pînă acuma, dar pe care trag nădejde să o pot aduce, şi pe aceasta, pînă la capăt. Prințesa se interesa şi de liniile aleilor de care era să se îngrijească artistul grădinar al Cişmigiului, d. Rebhuhn [...].

Cu aceeaşi îndrăzneală am început, la Bucureşti. Palatul Ligii Culturale, a cărui plănuire are o lungă poveste. Pentru aceasta organizasem serbările dinaintea războiului la Parcul Carol şi adunasem vreo 200.000 de lei aur, cari au luat, ca multă avere românească, diurnul Moscovei, pentru a nu mai reveni. După întoarcerea din Iaşi, în odăile cu chirie, din care ocupanții luaseră totul şi din care, pe urmă, cu sentință judecătorească în toată forma, proprietarul ne-a dat afară, rămînînd ca sediul central al societății, cu cărțile şi tablourile ce mai putuseră fi salvate, să se adăpostească la dărăpănatul Institut Sud-Est European, am reluat ideea şi, cu bieți 150 000 de lei hîrtie, plus admirabilul optimism al prietenului Cihodariu, am început, pe un teren dat de Primărie şi pe care l-am fi pierdut altfel, căci se găseau destui amatori, înălțarea, după planurile arhitectului Traianescu, a unei imense clădiri de şase rînduri, care e astăzi una din podoabele Bucureştilor. A trebuit toată ingeniozitatea nesfîrşită şi continua muncă a casierului Ligii, d. Scraba, minte preocupată de multe şi înalte probleme şi în acelaşi timp cel mai dezinteresat prieten şi administratorul cel mai vigilent, pentru a se găsi mijloacele de a continua: nu o dată am crezut că ne vom opri definitiv, lăsînd ca dovadă a bunăvoinței noastre ziduri ruinate, ca ale statului şi în Bucureşti şi în atîtea alte locuri; de fapt, n-am putut întinde clădirea pe tot locul, şi pentru desăvîrşirea ei aşteptăm timpuri mai bune. O loterie rău condusă n-a adus decît foarte puțin. Guvernul Averescu ne-a îngăduit un împrumut la Casa de Depuneri, cu promisiunea că suma va fi apoi preluată de stat, ceea ce nu s-a făcut, aşa încît datoria de zece milioane ne apasă şi astăzi. O altă datorie s-a contractat la Creditul Industrial şi chiria plătită de Căile Ferate, chirie necontenit scăzută şi nu o dată amenințată, e luată întreagă de creditorii noştri, împiedecîndu-ne de a lucra, potrivit cu scopurile societății. Dar, oricum, după atîta trudă şi atîtea griji, am avut marea satisfacție de a inaugura clădirea în prezența Prințesei şi a multora din lumea oficială cari, aceştia, ne-au lăudat destul şi ne-au făgăduit atîtea, fără a se îndeplini, fireşte, nimic. Dar frumoasa zidire rămîne şi dacă nu noi, ctitorii, alții după noi, pe cari-i dorim oneşti şi lipsiți de preocupațiile de partid, pretutindeni pîngăritoare, vor putea să ajute, din bogatele ei venituri, dezvoltarea culturii populare şi naționale, de

care avem atîta nevoie.

În sfîrşit, drumurile dese la Veneția, cunoştința tezaurului pe care-l cuprinde şi cu privire la istoria românilor, dorința de a împărtăşi pe cît de mulți români de ceea ce poate da ca frumuseță, în toate domeniile, natură, artă, oameni, cetatea unică, m-au făcut să plănuiesc întemeiarea acolo a unei case de cultură românească. Mi s-a oferit întîi locuința, cu mult prea scumpă, în care stătuse atîția ani de zile prietenul meu Horațiu Brown, care se stinsese de curînd în țara lui, unde se retrăsese. Un simpatic bătrînel, care-şi petrecuse mulți ani în România ca şef de muzică militară, d. Marin, pe care-l cunoscusem întîmplător, mi-a vorbit de un apartament în palatul Correr, apoi Revedin, de pe piața Santa Fosca, împodobită cu statuia inimosului luptător Paolo Sarpi. Cele cîteva odăițe de supt coperemînt, în care era aşezată modesta familie tînără, foarte primitoare, a unui căpitan de corabie, mi-au plăcut de la prima vedere şi, cu o sumă a Institutului sud-est european, cu bani de subscripție, cu ceva ajutor de la Banca Națională, am putut peste cîteva luni să deschid acest adăpost. Apoi lucrurile au mers de la sine. Ministerul de Comerț, gîndindu-se la burse care nu s-au dat pînă astăzi, a cumpărat mezaninul, puindu-l la dispoziția noastră, adecă a Institutului, care rămînea stăpîn pe toate achizițiile, şi pe prăvălia de jos ce putea să ne creeze un oarecare venit. În sfîrşit, cum pe acelaşi palier al primului apartament se deschidea intrarea într-un şir de odăi luxoase, cu uşi de nuc vechi şi plafonul împodobit cu stuc din secolul al XVII- lea, care făceau parte din palatul vecin, m-am riscat şi la această cumpărătură. Rămînea numai un etaj, care ne-a fost deseori oferit, fără a-l putea căpăta pînă acuma, acela căruia-i aparțin marile fereşti gotice din fațadă. Cu alte jertfe am putut face, supt îngrijirea consulului prieten d. Bombardella şi cu entuziasmul elevului meu Barbu Teodorescu, şi mobilarea palatului nostru, devenit o"Casa ramena", răpede popularizată, şi pînă la ultimul hamal. Deschiderea solemnă s-a făcut în 1930, şi am avut mulțămirea de a putea găzdui în pacea elegantă de acolo – un ministru parvenit, cu gîndul la milioanele cheltuite pentru marele palat al Şcolii române din Roma, va striga însă: „ce mizerie!"—, nu numai studenți şi membri ai Şcolii de la Fontenay-aux-Roses, cari vor face frumoase lucrări de istorie, dar şi cete întregi de pelerini români, chiar şi de la cursurile de vară, cari altfel n-ar fi îndrăznit să încerce drumul la Veneția, apoi personalități culturale distinse şi alți vizitatori de la noi, ba chiar mulți străini de distincție, cari au ajuns astfel să intre în legătură cu țara noastră, şi-i păstrează o bună amintire. O chioggiotă harnică, aşezată acolo de la început, dă cercetătorilor o altă masă decît aceea, aşa de scumpă, de la restaurante.

Mă bucuram de aceste creațiuni pentru alții, pentru nația mea întreagă ca şi cum ceva s-ar fi adaus la averea casei mele. Cu multă osteneală am reuşit să-mi clădesc un adăpost de munte pe locul care de multă vreme îmi fusese vîndut de Eforie la Sinaia cînd terenuri au fost oferite funcționarilor: temeiul modestei zidiri a fost pus prin conferințe publice înaintea unui public compus în mare parte de „pleziriști" de mai multe națiuni, cari ascultau şi nu prea ascultau. Astăzi mă pot retrage uneori, la o parte şi de datoria corecturilor din fiecare seară – de vreo treizeci de ani de zile! – ale tipografiei

mele, acolo, în mijlocul codrului care-mi vorbeşte în dimineţele sîngerate deasupra muntelui şi în misterioasele amurguri fîşîitoare, cu glasuri pe care-mi pare că le cunosc de mult şi le înţeleg, venind din aceeaşi mare fiinţă care este şi în bradul care-şi mişcă acele la vînt şi în cugetarea şi simţirea mea înseşi; aici se poate căpăta acea contopire în totalitatea, cu multiple înfăţişări, a lumii din care noi facem cu atît mai rău, cu cît ne dezlipim egoist, prin mîndria noastră umană, mai mult, atunci cînd, de fapt, la o înţelegere mai adîncă, toţi şi toate sîntem totuna şi la ansamblul comun trebuie să raportăm orice. Senină şi supremă împăcare, pe care numai în astfel de locuri singuratece şi tăcute poţi să o capeţi. Sau, pe un loc luat tot împreună cu altă sărăcime intelectuală în faţa mării singuratece de la Mangalia, cele cîteva odăiţe din vîrful cărora poţi privi, pentru acelaşi simţ integral al tuturor vieţilor, marea singură, măreţ de calmă în zilele bune, cînd pescăruşii o brăzdează cu un colţ din alba lor aripă veşnic călătoare, ori furios spumegătoare, cînd o bate furtuna prinsă în cazanul malurilor închise, care muşcă lacom din înaltul mal galben căptuşit cu algele putrede.

Sînt oameni buni cari cred că pentru atîta trudă de o viaţă întreagă care, pentru sine şi pentru ai săi, şi-a interzis aproape orice distracţie – nu ştiu de cîte ori, într-o aşa de lungă petrecere la Bucureşti, am călcat cu ai mei într-un teatru şi am stat la o masă de grădină, şi în tinereţă n-am ştiut ce e un vagon de dormit ori un prînz la un restaurant de gară, mergînd pînă la Paris cu proviziile de acasă în hîrtie! —, e prea mult ceea ce numai aceste păgîne osteneli de pînă la zece ceasuri pe zi au putut să-mi deie mie, care am intrat în cariera mea cu hainele singure de pe mine. Ba chiar au socotit milioanele, o, cît de multe! pe care le-am întrebuinţat pentru „vilele” pe care nu le-am văzut niciodată, şi le-au şi găsit originea: în ce am răpit statului ca ministru de un an de zile. S-a întîmplat chiar ca, la Mangalia, unde se ştie că am îndemnat pe orice datornic, pe orice învăţător, pe care eu nu l-am plătit, să se arunce în mare, nişte suflete caritabile s-au oprit înaintea casei mele, încă necomplect plătită, şi cu glas tare înaintea copiilor mei şi-au arătat părerea că am clădit-o din banul public, pe care am avut cutezanţa să mi-l însuşesc...

XXX. MARILE SCHIMBĂRI POLITICE

În timpul cînd adunam în străinătate materiale de studii sau îndeplineam îndatoriri care tindeau să răspîndească ştiinţa românească şi ştiinţa despre români, ori lucram din toată inima la aşezămintele pe care am ţinut să le las după mine, împrejurări neprevăzute schimbau cu desăvîrşire, prin lovituri ale soartei şi prin izbucniri de fapt revoluţionare, toată înfăţişarea vieţii politice româneşti.

Generalul Averescu se credea asigurat pe mult timp de o guvernare căreia nu i-au lipsit şi succesele în ordinea legăturilor cu străinătatea, prin întregirea prieteniei italiene, şi în ordinea financiară, prin descoperirea lipsurilor lăsate de liberali, prin silinţile de a le acoperi, intrînd într-o sinceritate bugetară nepracticată pînă atunci, ca şi printr-un plan de fixare sistematică a salariilor, datorit concepţiilor noi ale dlui Manoilescu, şi chiar prin menţinerea unei ordini publice mai stricte decît atunci cînd, supt liberali, „mişcările studenţeşti" găseau o oarecare încurajare, şi bănească, la unele ministere. Şeful guvernului era foarte mîndru că „a învăţat a guverna". I se atribuiau chiar intenţii dictatoriale, pe care le cultiva, de fapt, ambiţia aprinsă a colaboratorului său de la Interne, d. Goga, invocîndu-se portul de uniformă, căpătat de la favoarea regelui, şi anume atitudini, care îngrijorau. Cum Suveranul era foarte greu bolnav, până într-atîta încît trebuise să fie rechemată din America regina Maria, doritoare de a cunoaşte o lume atît de nouă, şi o operaţie suportată cu o răbdare de martir nu dăduse rezultatele aşteptate, aşa încît, adăugindu-se o răceală, în april 1927, se putea aştepta ce e mai rău, duşmănia liberală contra acestui provizorat care arăta că vrea să se permanentizeze se făcea tot mai ascuţită. Din umbra în care-i plăcea să se retragă, încunjurîndu-se de prestigiul ei, Ion Brătianu calcula, cu metoda sa de inginer pusă în serviciul pretenţiilor incomensurabile ale unei adevărate dinastii, cea care chemase pe cealaltă, momentul exact cînd iluziile locţiitorului său vor trebui să se împrăştie.

Cunoscusem personal pe general în ultimul timp. Am găsit un om foarte socotit, observîndu-se în cele mai mici detalii, lucrînd pe cîmpul politicii ca pe acela al meseriei sale, extrem de fin şi găsind cuvinte de o tăioasă ironie, pe care le sublinia strălucirea curioasă şi temută din ochii săi de gheaţă, o fire foarte distinsă prin multele atingeri cu ce are viaţa mai înalt, mai sever şi mai plin de răspundere – altceva decît un avocat meşter în fraze şi decît un poet care se simte necontenit în vedetă şi, pe lîngă aceasta, cu toate dibăciile ce i se atribuiau şi care erau pentru dînsul detalii de „strategie" şi de „tactică", o oarecare sinceritate, lipsită în orice caz de acea pretenţie brutală, de acea atitudine dîrză şi de acea magnilocvenţă jignitoare şi ridiculă care se observă la alţii. Era desigur mai cavaler, deşi fără generozitate, decît alţii, şi cuvîntul lui însemna ceva. Ca şi pentru Take Ionescu, cînd am ajuns a-l cunoaşte, multe prejudecăţi mi s-au înlăturat de la sine, şi unele devotamente mi se lămureau tot aşa de bine ca şi unele trădări, din acelea pe care, şi nu o singură dată, am avut să le sufăr şi eu. A fost vorba cu şeful guvernului, pe care-l căutam pentru interese ale Ligei, de unele din problemele,

aşa de grele, ale zilei. Generalul avea în vedere o dispariţie a regelui şi, în lipsa moştenitorului, contra căruia nu arăta pasiunea feroce a liberalilor, el se gîndea la o regenţă care să nu fie marcată de o ambiţie personală şi să nu facă jocul nimănui de la spate, preferînd onestitatea, spiritul drept, iubirea pentru fiul său a principesei Elena, de care-i vorbeam.

Pe regele Ferdinand nu l-am mai văzut decît o dată la Academie după înscăunarea regimului Averescu. Trecînd de la un academician la altul, s-a oprit şi la mine. Cum ţineam mîna pe o carte, m-a întrebat ce este. Era un manual de istorie germană şi am explicat astfel:"E o istorie din care se vede cum strămoşii maiestăţii voastre ştiau răsplăti pe aceia cari-i serviseră cu devotament". O audienţă n-am cerut; de ce s-o fi făcut, odată ce eram aşa de puţin amestecat în politica dominată de sfătuitorii lui, cari nu erau totdeauna şi cei mai buni prieteni şi cei mai cu grijă de interesele ţerii? La ultima mea întoarcere din străinătate, am aflat că el ar fi dorit să mă vadă. Mă temeam însă că va fi ca să mă cerceteze despre relaţiile cu fiul său, pe care, în împrejurări asupra cărora e firesc să nu divulg nimic, îl îndemnasem cu toată căldura unei vechi şi sincere afecţiuni să revie în ţară, cum era evident că însuşi dorea, dar lîngă soţia şi fiul său, ceea ce era pentru mine un articol de crez pe care conştiinţa mea, nesupusă intereselor politice, mă împiedeca, şi m-a împiedecat statornic, să-l părăsesc, şi acelaşi punct de vedere l-am arătat totdeauna public, în cuvîntări care s-au însemnat. Din această cauză, şi numai din aceasta, am declarat domnului Hiotu că nu doresc să fiu primit, dar i s-a raportat regelui, a cărui stare de sănătate mă durea – şi încă din septembre al anului precedent întrebasem pe preşedintele de Consiliu de ce nu se consideră boala în toată gravitatea ei —, că eu n-aş dori să-l văd, din sentimente rele faţă de acela lîngă ale cărui suferinţi stătusem atît de adeseori, şi cu aşa de puţini din aceia cari acum se aflau în jurul celui greu bolnav.

Mă întorsesem abia de la un foarte vioi congres al Ligii la Tîrgul Murăşului, oraş ţinut admirabil de un primar secui, unde văzusem unul din cele mai frumoase conducte etnografice, cu toate datinele noastre vechi, organizat de căldurosul român şi credincios prieten politic, protopopul Cîmpeanu, cînd d. Hiotu m-a cercetat din partea regelui, despre care ştiam că e extrem de slăbit, abia putîndu-se ţinea pe picioare, pentru a-mi cere să intru într-un Ministeriu naţional căruia, vădit, voia să-i lase ţara în samă după apropiata sa dispariţie, privită de el cu un admirabil stoicism. I-am făgăduit că, oricare ar fi dorinţa Suveranului, sînt gata să contribui la îndeplinirea ei şi, pentru a pregăti publicul, a doua zi chiar am publicat în foia mea un articol în care arătam imperioasa nevoie a unirii tuturor puterilor politice. Peste cîteva ceasuri mi s-a comunicat confiscarea Neamului românesc, cum se făcuse, de altfel, şi cu alte ziare, din ordinul dlui Goga, care credea foarte serios că dictatura sa, de mult dorită, a şi început.

Am căutat fără zăbavă pe d. Hiotu pentru a-l întreba dacă în adevăr mi-a propus din ordinul regelui să intru într-un cabinet de concentrare naţională. Mi-a cerut să întrebe întîi pe Suveran ca să-mi poată da asigurarea oficială de care aveam nevoie pentru a pretinde satisfacţia ce mi se cuvenea.

A doua zi am avut răspunsul, fireşte, afirmativ. Generalul Averescu şi-a exprimat regrete la telefon şi m-a căutat acasă, pentru întâia oară, explicîndu-mi cum i s-a arătat dorința regală, pe care n-o credea că e aşa de hotărîtă şi că trebuie să aibă urmări imediate. Încă o dată preşedintele de Consiliu mi-a părut un om cu cele mai bune intenții – fără planurile de dictatură care i se atribuiau şi care influențaseră la Scrovişte pe regalul bolnav —, cu un spirit de multă chibzuială şi o inimă simțitoare la sentimentele bune care i se arată.

Îi recomandasem ca, la invitarea, pe care o avea în vedere, a şefilor de partide, să ia măsura de prudență de a-i aduna pe toți împreună şi de a le cere să puie în scris răspunsul lor la oferta de colaborare, pe care generalul, cu multă părere de rău, ajunsese a o accepta.

M-am dus la ceasul arătat, dar nu venise nimeni decît d. Cuza, foarte bucuros că se recunoaşte în sfîrşit"Liga" sa, care făcuse atîta zgomot şi cîştigase, prin metode pe care nu le pot întrebuința, oricît ar fi să pierd, aderenți numeroşi, şi cu o importantă reprezintare în Parlament – şi se înțelege uşor că nu i-o invidiam. Ceilalți, ori nu dăduseră nici un răspuns, ca Brătianu, care făcea toate sforțările pentru a grăbi ceasul unei noi dominații, acuma fără un rege de care să se lovească uneori, fie şi foarte rar, ci cu o regență în care credea că preşedintele Casației, Buzdugan, îl va urma, iar de Patriarh şi de prințul Nicolae, orice ambiție ar fi la spatele lui, credea că nu trebuie să se teamă, ori ca d. Maniu care, încremenit în „constituționalismul" pe care se vede că l-a învățat la Facultatea de Drept din Budapesta, căci altă țară nu cunoscuse decît ca ofițer cezaro-regesc, cerea garanții de neutralitate în vederea unor alegeri libere. Nici unul, nici altul nu admiteau că invitația nu era la generalul Averescu personal, ci la prezidentul Consiliului, pentru a discuta împreună asupra impasului în care boala Suveranului punea țara însăşi. Aşa de mult era stăpînit fiecare de interese înguste de partid şi de preocupații pur personale. Căci altfel ar fi înțeles cu toții că un Ministeriu național larg conceput şi onest alcătuit, cu gloria militară şi spiritul de autoritate ale generalului, însuşiri care erau o adevărată zestre comună, ar fi putut să prezideze mult mai uşor la inevitabilul care stătea să se întîmple şi ar fi putut soluționa, în sensul pe care-l arătasem la Paris – şi aceasta cu toată atitudinea cutăruia din Ministeriu, care amenințase pe exilat dacă ar cuteza să se întoarcă —, chestia, foarte vie în sufletul ofițerimii tinere şi în inima poporului, a prințului Carol.

Peste cîteva ceasuri numai, generalul Averescu putea să-mi anunțe, cu o mirare indignată pe care o împărtăşeam şi eu, numirea ca preşedinte de Consiliu a dlui Barbu Ştirbei, pe care în alte împrejurări îl avuseră în vedere şi național-țărăniştii, cu cari întreținea bune legături şi, atunci chemarea d-sale ar fi fost cu putință, reputația sa politică şi personală fiind întreagă. Mareşalul palatului se prezintase pur şi simplu la Prezidenție, unde locuia primul ministru, cu un decret de numirea înlocuitorului, cerînd obişnuita contrasemnare, pe care cu un legitim sentiment de dispreț a acordat-o imediat acela care desigur că se putea împotrivi, oricît de mult s-ar fi asigurat liberalii de garnizoana din Bucureşti. Mai tîrziu, eu, care am criticat această uşoară părăsire a puterii înaintea unor intrigi al

căror caracter se putea recunoaşte uşor, mi-am putut da sama înaintea acelei noi strangulări de serai, între două uşi ale palatului, că în asemenea împrejurări dezgustul e atît de hotărîtor pentru oricine are mîndria unor fapte îndeplinite faţă de Ţară şi Coroană, încît împiedecă orice reflecţie şi taie orice putinţă de a reacţiona la ofensa care înlocuieşte onesta şi onorabila despărţire de Suveranul pe care l-ai ajutat cu tot ce ţi-a fost prin putinţă.

A urmat o noapte agitată, în cursul căreia se vorbise totuşi de rezistenţe, de măsuri extraordinare pentru a le împiedeca. A doua zi, şef al unui Cabinet în care erau şi liberali şi ţerănişti, dar de clasa a doua – şefii stînd de pîndă —, dar şi drul Lupu, fireşte grăbit, d. Ştirbei mă întreba prin simpaticul, amabilul prefect de poliţie, generalul Nicoleanu dacă mă poate vedea. I-am răspuns, pe tonul ce se impunea, că nu-l pot primi. Carta de vizită a omului de încredere al dinastiei, care aştepta pe prag, n-a avut mai multă influenţă decît stăruinţa şefului poliţiei; servitoarea mea l-a încredinţat că în adevăr nu mă poate vedea.

Am asistat apoi la harţa de fiecare clipă între miniştri cari se urau între ei şi n-aveau nici un sentiment şi nici o stimă pentru un conducător răsărit prin surprindere, mulţămită unor uneltiri personale pe dreptate osîndite de conştiinţa publică. S-a învederat, în această formă, cea mai periculoasă şi mai imprudentă, că astfel de combinaţii, ieşite din motive oricît de lăudabile, ca dorinţa veche a regelui de a strînge pe toţi la o mare operă comună – şi ce nu se putuse face în jurul sănătăţii sale credea că s-ar putea dobîndi în jurul unui pat de agonie —, nu pot reuşi într-o societate atît de puţin solidară şi de slab dispusă la sacrificiu. Supt Carol I lucru ar fi putut izbuti, dat fiind marele prestigiu al unei regalităţi care în manevrarea partidelor nu se lăsa condusă, izolată cum era de orice legături, făţişe sau ascunse, cu oamenii, de alte consideraţii decît aceea de a menţine un solid echilibru politic între partide, excluzînd, chiar cînd era vorba de un talent, de o popularitate ca ale lui Take Ionescu, orice strecurare a grupărilor de clientelă, orice asalt al personalităţilor de sine stătătoare, sistemul vechi englez servindu-i de normă; dar bunătatea lui Ferdinand I, aplecarea spre sentimentalităţi, dispoziţia de a se lăsa necontenit influenţat de familia sa şi de prietenii familiei sale, şi nu mai puţin criticabila pornire spre intrigi şi curse contra oamenilor pe cari-i ţinea la putere, făcea ca asupra portofoliilor ministeriale să fie o continuă rîvnire pătimaşă, cu întrebuinţarea forţelor oculte de la palat, fiecare crezînd că pe alte căi decît ale luptelor politice făţişe se poate ajunge a guverna. Rezultatul combinaţiei din mai a fost deci acela care se putea aştepta: hărţuit din toate părţile, ameninţat, terorizat, omul de bun simţ şi de mare rezervă care e d. Ştirbei şi-a dat samă că a guverna astfel ar fi o greşeală mai mare decît aceea de a fi primit în astfel de împrejurări şi supt astfel de auspicii. De altminterea nescrupulosul său cumnat, Ion Brătianu, care uitase cîte îndatoriri îi făcuse trecerea la Curte a „prinţului" era gata pentru a-i prezintă, ca în vechea Romă la ceasurile de supremă desperare, sabia în care să se arunce.

Brătianu a redevenit deci, dar numai în aparenţă, chiar dacă-i rămăsese din colaboratorii dlui Ştirbei energia fără astîmpăr a drului Lupu, şi dacă oameni de la mine, avînd datorii pe care nu

voiseră să le uşureze altfel Banca Naţională sau aşteptînd de la un stăpîn bogat simbria pe care de ani de zile ar fi dorit-o de la cel veşnic fără mijloacele bugetului, trecuseră cu oarecare zgomot la dînsul, făgăduind poate unei bune credinţi, pe care pe departe n-o puteam crede aşa de naivă, că eu însumi voi urma pe fugarii ce mi-o luaseră înainte. Deci, fără ca o astfel de schimbare să găsească fie şi cea mai slabă aprobare a opiniei publice, un nou regim al liberalilor, storşi de puteri prin guvernările pe care le smulseseră una după alta de la regele aservit lor cu totul, începea întrebuinţînd, viciu care se va perpetua la dînşii, aceiaşi oameni dinainte de 1914, de la care nimeni nu putea să aştepte nimic.

Ei, cari votaseră „legile organice", pentru care se crezuseră singurii chemaţi, nu mai aveau nici un punct de program. Rostul lor era însă îndoit, şi negativ în ambele privinţi: să împiedece venirea la putere a naţional-ţerăniştilor, cari aduceau cu dînşii localism şi spirit de clasă, ambele foarte primejdioase pentru noul Stat ce abia se închega şi să menţie măsura de mult timp regretată, prin formula destăinuită apoi de generalul Averescu, pe care o luase regele împotriva moştenitorului de tron, cu ajutorul, şi spre cel mai mare folos, al lui Ion Brătianu.

Şi într-o privinţă şi în alta, atitudinea lor a fost şi mai hotărîtă după ce Ferdinand I, în iulie, a închis ochii.

O prigonire fără rezerve şi fără ascunsuri s-a îndreptat deci în alegeri contra tuturor acelor cari erau bănuiţi că au simpatii pentru prinţ şi contra rivalilor, atît de temuţi cari, din partea lor, erau hotărîţi, contînd şi pe unele legături în regenţă, să întrebuinţeze toate mijloacele pentru înlăturarea „hoţilor de urne", a „uzurpatorilor" şi a „tiranilor". De atunci înainte, timp de mai multe luni de zile, o adevărată urgie s-a dezlănţuit contra adversarilor, Ion Brătianu crezînd că în sfîrşit a venit momentul cînd nimic nu-i va mai sta în cale şi el va putea să guste stăpînirea deplină, fără nici un scop de atins, ci numai pentru voluptatea de a-şi şti toată lumea supt picioare şi de a putea să-i apese cît vrea el de greu [...]. În alegeri eram cuprins în lista oamenilor cari nu trebuiau să iasă: adăugîndu-se teribila lege electorală a lui Al. Constantinescu, n-aveam nici mijloacele băneşti necesare ca să ne asigurăm mizerabilul de doi la sută pe ţară pe care ea îl pretindea. Pentru întîia oară deci, după vechea silă cu baioneta a lui Marghiloman şi după refuzul de a candida supt ocupaţia străină, n-aveam un loc în Cameră. Am căpătat unul mai tîrziu numai, toate partidele învoindu-se să nu-mi opuie contracandidat, în cercul de la Ismail, unde se pare că oneştii bulgari de acolo şi-au dat samă pe cine votează şi mi-au păstrat simpatii pe care n-am avut prilejul să le întrebuinţez.

Mai mult decît oricînd doream acum de acel contact cu prietenii din Apus, cari mă mîngîiaseră şi mă susţinuseră continuu, faţă de cîte avusem să sufăr de la ai mei. Înainte de a mă îndrepta spre Paris în cele dintîi zile ale anului 1928 am primit, într-o aspră şi întunecată zi de decembre, cînd stam să iau trenul pentru a-mi face ca de obicei lecţia obişnuită la elevele mele din Vălenii de Munte, vestea, cu totul neaşteptată, că Ion Brătianu, bolnav de gîlci de cîteva zile, a murit de pe urma operaţiei desperate făcută în ultimul moment pentru a-i salva viaţa.

Deşi chemat înapoi la Bucureşti de regenţă, nu m-am grăbit. La ce puteam fi bun, aşa cum eram, părăsit de atîţia dintre ai mei şi despărţit şi de activitatea parlamentară iar, în afară de aceasta, aşa de profund dezgustat de ceea ce văzusem de o bucată de vreme? Vintilă Brătianu a venit să mă vadă, desolidarizîndu-se de la început de persecuţia căreia îi fusesem supus cînd nu el era acela care purta răspunderea; mi-a declarat franc că nu simte nevoia vreunui concurs, că nu de aceea a venit la mine dar, cum vorbeam de Institutul de bizantinologie pe care-l făgăduise şi pentru care nu vărsase nici un ban, mi-a strecurat ispita, pe care am răspins-o cu indignare, că multe lucruri s-ar putea face pentru instituţiile mele dacă, în chestia prinţului, măcar acuma aş fi dispus a face concesiile la care, a doua zi după moartea regelui Ferdinand, mă arătasem cu totul protivnic. [...]

Cu slabul, deşi îndărătnicul Vintilă Brătianu, a cărui stare de sănătate îl făcea nervos, naţional-ţărăniştii vor începe o luptă ca acelea care au dezonorat viaţa politică a Ungariei şi au adus însăşi distrugerea statului astfel atacat: Camera era o arenă în care şi fruntaşii opoziţiei întrebuinţau mijloace de care se pot servi numai cei mai dezmăţaţi din agenţii electorali, vechile parlamente de boieri neputînd prezintă un singur precedent. Se dădeau bătălii cu pumnii în jurul urnelor.

În acest timp căutam în străinătate clipa de odihnă pe care credeam că o merită ostenelile mele de un an întreg, unite cu tot ce poate lăsa pe suflet un an ca acela care abia se încheiase. Plecat în februar la Paris, am vorbit despre Franţa din Cipru, revenind la vechile mele studii despre această ţară de cruciată la care mă dusese cariera zbuciumată, în urmărirea aceluiaşi ideal, a lui Philippe de Mézières. Astfel de conferinţe, la care se vor adăugi, în anul următor, acelea despre Armenia Mică din Cilicia, şi aceasta o formaţiune de cruciată, pe care o stăpînea spiritul francez, formează în intenţia mea o prezintare, nouă, a Fraudei dincolo de Franţa, despre care vorbeam cîndva dlui Doumergue, pe atunci numai preşedinte al Senatului, şi vioiul, surîzătorul, foarte cultul om politic francez recunoştea că aşa ceva nu s-a făcut încă şi mă îndemna călduros s-o încerc. De acolo am trecut, în mart, prin Madrid, pentru călătoria în Portugalia, unde am regretat numai aşa de puţinele mele mijloace, pe care criza momentană a reizului, răpede încheiată însă printr-o admirabilă mişcare patriotică, le crescuse foarte puţin: pînă astăzi frumoasele mînăstiri din locuri izolate mi-au rămas necunoscute. La întoarcerea tîrzie, am trecut şi pe la Milano, vorbind la”Cercul filozofic” de acolo: în toată Italia nu e oraş unde manifestările de intelectualitate să fie cerute mai mult şi urmărite mai cu interes decît această mare şi inteligentă capitală a Lombardiei.

Mă vor ocupa în acest an şi deosebite lucrări mai grele. În 1928 a apărut, fără a se fi luat măcar o notă la bibliografie în revistele pedagogice, unele cu un caracter aproape oficial, întinsa Istorie a învăţămîntului, la a cărei alcătuire, cu toată preţioasa adunare de material a lui V. A. Urechiă, a trebuit să lucrez aşa de mult, din paginile ei reieşind continuitatea unor sforţări cu caracter de originalitate în acest domeniu. Patru conferinţi despre istoria Angliei, cerute de societatea anglo-română, au apărut în volum. Am păstrat nu numai conferinţile mele de la Paris despre „cărţile populare în sud-estul

Europei", de care mă ocupasem întîiaşi dată, scoțînd şi unele rezultate nouă, dar şi ambele cursuri de la Bucureşti: unul, continuare a seriei de Cărți reprezentative – începută de multă vreme cu Sfîntul Augustin şi scriitorii de la începutul evului mediu —, care trata despre cronicarii celei dintâi cruciate, celait, menit să arăte care e de-a lungul veacurilor sensul cel adevărat, în veşnică evoluție, al ideii de libertate (Evoluția ideii de libertate). Începeam şi cercetările cu privire la portretele domneşti, din care în curînd era să dau o bogată colecție.

În sfîrşit reveneam la Teatrul Național cu o dramă în versuri, Cleopatra, în care opuneam legendei unei ispititoare femei stricate – fermecătoarea de la Alexandria, pe care a răpus-o glacialul despreț al lui Octavian a doua zi după brutalele îmbrățişări ale lui Antoniu —, pe mîndra păstrătoare a ideii imperiului universal, aşa cum o formase şi menținuse în cîteva milenii Orientul pentru ca s-o primească geniul militar al lui Alexandru cel Mare. Pentru întîia oară nu mi s-a refuzat o caldă recunoaştere, în care doar dacă s-a amestecat cîrteala unui fabricant de piese spectaculoase, pe care totuşi în clipe grele îl ajutasem decisiv pe lîngă Take Ionescu ca să primesc asigurarea că"Albanezul moare la pragul binefăcătorului său". În traducerea italiană, supt titlul L'ultima delle dee, profesorul Ezio Levi a găsit cuvinte pe care le-am simțit adînc despre această încercare de a ridica Orientul cu tradițiile lui fără capăt de lungi în fața tinerelor improvizații ale Occidentului, şi realizînd astfel pe o idee nouă şi fecundă o operă vie. Încă o dată aveam să mulțămesc succesul piesei, însuflețită de vigurosul talent al drei Țopa, vechilor simpatii ale omului de inițiativă şi energie, revenit la direcția Teatrului Național, d. Mavrodi.

În vară, Congresul de istorie de la Oslo, întîia întîlnire a tuturora după zguduirea marelui război, m-a făcut să întîlnesc colegi germani ca d. Brandi, austrieci ca d. Dopsch. Prezidat, comandat, aş putea zice, de maniera tare, inexorabilă, pe care am regăsit-o şi la adunările anuale ale comitetului internațional, a dlui Koht, cel mai important istoric al Norvegiei, Congresul a fost foarte mult cercetat [...] Dar mai ales am cunoscut cu acest prilej o țară cuminte, aşezată, de o democrație senină, fără aparente conflicte de clasă. Era în august, cînd încă nopțille sînt transparente şi prietenoase şi marea, care se zbate între fiorduri, cu totul limpede. Ca şi la Belgrad, românii şi-au avut accidentul de automobil, din nenorocire fără urmări grave. În cursul recepțiilor, am văzut pe regele atît de „cetățean" şi pe imperioasa-i soție, o prințesă de Anglia. De acolo, cu d. Karagea am mers la Stockholm, pe care l-am putut vedea din nou, şi acuma în tot răgazul, admirîndu-i tezaurele de artă populară şi oprindu-mă cu mirare înaintea încă a unei săbii de-a lui Vodă. Brîncoveanu.

Întîmplarea a făcut să fiu ales tocmai în acest timp decan al Facultății de Litere, unde nu credeam să pot avea vreodată oarecare influență asupra unor colegi lucrînd prea adeseori după legături politice sau după capricii personale, discuțiile fiind aproape imposibile şi din cauza tonului scăzut pe care-l întrebuința cîte un Mihail Dragomirescu, descoperitorul cunoscut al unei „ştiinți a literaturii" care ori nu e nimic, ori un simplu capitol al esteticei; pentru acesta, între cereri de scuze şi oferte de

colaborare, prezintări de volume şi alte dovezi ale unei mari stime şi unei sincere afecţiuni, eram de mult, deşi sporadic, obiectul celor mai ordinare pamflete, lucru de neînţeles la un profesor deprins să umble cu lucrurile frumoase şi să cutreiere seninele regiuni superioare ale cugetării. Regulamentul mi-a impus să fiu decan provizoriu şi am constatat nu fără uimire că stăpînirea de sine şi buna creştere pot duce totuşi la bune rezultate şi într-un mediu aşa de obişnuit cu ai te procedări. De aceea n-am refuzat cînd voturile s-au îndreptat spre mine, şi am strîns chiar mîna, oferită cu o electorală francheţă, a colegului meu sus-pomenit, care pe urmă va publica despre mine şi familia mea, în inegalabilul pamflet Ordinea, articole cum nu s-au scris despre cel din urmă mizerabil.

Am încercat în acele cîteva luni de conducere lucruri îndrăzneţe care mie mi-au reuşit, dar n-am putut, din nenorocire, să le las moştenire, cînd am trecut, cum se va vedea, la rectorat, şi urmaşilor mei.

Am crezut, anume, că s-ar putea o adevărată colaborare între profesori, de unde ar fi ieşit şi o puternică influenţă asupra unei studenţimi aşa de agitate. Mese comune au fost puse la cale pentru a se întîlni şi a-şi vorbi oameni cari de multă vreme vorbeau de la aceeaşi catedră, luau parte la aceleaşi adunări şi de fapt nu se cunoşteau de ajuns ca să-şi dea sama fiecare că şi la alţii este, supt toate raporturile, ceva de găsit şi de utilizat. Mă gîndeam şi la relaţii prieteneşti între familiile profesorilor şi, la rectorat, invitîndu-i seara în birourile mele, am socotit că ajung la rezultate durabile, cele dintîi fiind pline de speranţe.

Pe de altă parte trebuia infrînat spiritul nesuferit de anarhic al elevilor noştri, între cari însă de la o vreme se desemna opoziţia la agitaţii din partea celor mai înaintaţi în studii şi cari, iubind ştiinţa, ocupaţi de lucrările lor, se gîndeau serios şi la carieră. Am convocat pe preşedinţii societăţilor şi, vorbindu-le, am găsit în inimile lor un răsunet care m-a încurajat. Cînd a venit ziua „serbării studenţeşti” – şi atunci reîncepeau de obicei turburările, provocatorii mergînd prin săli ca să împiedece cursurile, şi pînă la bruscarea profesorilor, incapabili de a-şi afirma cu energie autoritatea —, am anunţat o serbare de un alt caracter: comemorarea întemeierii de către învăţatul boier Constantin Stolnicul Cantacuzino, în domnia, începută la decembre 1679, a fratelui său Şerban-vodă, a primei şcoli superioare din Bucureşti, o Academie ca aceea de la Padova, unde învăţase el, deci, de fapt, o Facultate de litere. M-am bucurat adînc văzînd că sala era plină. La noi, la Litere, cel puţin, revirimentul către buna ordine şi ţinuta inteligentă se produsese, şi el a urmat şi mai departe în ciuda uneltitorilor interesaţi.

M-am încredinţat că drumul cel bun e totuşi acela către inimile acestor zgomotoşi războinici, cari sînt de fapt nişte copii şi, dacă te uiţi cu luare-aminte şi cu părintească iubire la dînşii, nişte copii buni.

I-am căutat şi în căminurile lor, şi am găsit acolo condiţii materiale şi morale în adevăr îngrozitoare. Cîteva numai din recunoaşterile şi constatările mele vor arăta cîtă nepăsare fusese pînă

atunci din partea acelora cari trebuiau să le poarte grija.

În cutare din aceste adăposturi am găsit o adevărată cetate, gelos păzită de agenții politicianilor, cari, cu scopuri demagogice creaseră căminul şi-l lăsau de capul lui, mulțămindu-se să verse anual o sumă de chirie sau de întreținere, adesea mult timp zăbovită. Băieți şi fete erau împreună, într-o dezgustătoare promiscuitate, care răpea studentelor orice feminitate, orice grijă de trup, orice conştiință a demnității personale. Brăilenii erau aruncați cu grămada într-o veche clădire, loja portarului fiind locuința unei fete, pe care iarna o blocau zăpezile; sala de mîncare, într-o hrubă subterană, cu scările lunecos de murdare, avea fețe de mese neschimbate cu săptămînile. Aiurea, într-o mare clădire, un fost grajd, era sala de căpetenie, cu învoirea soției divorțate a unui profesor, directoare total neascultată, şi se vedea sus cafasul vizitiului. La ploieşteni, unde am venit la zece ceasuri noaptea, am găsit o infecție a privăților care se prelungea în şirlăie prin antrete; fete şi băieți erau despărțiți numai printr-o scară. Vechea şcoală ungurească din dosul Academiei Române cuprindea un cămin obişnuit, aşa încît apariția autorității stîrnea zîmbetele ironice şi porniri spre război. Casa lui Pompiliu Eliade, închiriată pentru vin asemenea scop, nu mai era decît o ruină pîngărită, în care tinerii fără căpătîi dormeau tîrziu după amiază şi răspundeau decanului fără să-şi ridice capul de pe perină. Undeva în fundul străzii Ştirbei-vodă o locuință comună pentru amîndouă sexele era un infern de neorînduială şi de stricăciune; în subsol, unde curgea apa pe păreți, un nenorocit se trudea să-şi prepare examenul. La gorjeni am găsit etajul studenților cu totul gol: ei erau toți la colegele lor, şi ocupația era aşa de nevinovată, încît au fugit cu toții şi cu toatele la singura mea apariție [...] Iar ce am găsit la buzoieni merită să fie povestit separat.

Bineînțeles nici aici nu erau despărțite sexele. Fiecare îşi avea etajul, iar jos, femeia de serviciu dormea pe un mindir neacoperit. M-am grăbit să caut fetelor o locuință, dar secretarul Universității, bruscat de partea bărbătească a stabilimentului, a primit răspunsul că unii şi altele nu înțeleg „a se separa”. Cînd am venit însumi – şi acuma eram rector —, am găsit un front masculin comandat de cineva care-şi încrucişa brațele pe piept a sfidare; la spate stătea sexul slab, încrezîndu-se in virtuțile luptătoare ale tovarăşilor. Am făcut dintr-un gest să se lase in jos brațele napoleonic încleştate şi am pus în vedere executarea în cîteva ceasuri a hotărîrii mele. A doua zi am dus şi pe prefectul de poliție acolo pentru ca, în caz de împotrivire, căminul să fie evacuat cu forța. Rezistența a încetat, şi fetele s-au mutat într-o frumoasă locuință a familiei Chițu din aleea Regnault, un student apărînd totuşi un moment pentru control.

Am căutat să întemeiez pentru studente căminuri care să le atragă prin posibilitatea unei vieți potrivite cu delicateța, oricît de brutalizată atîta vreme prin viața împreună şi lipsa de orice îngrijire şi supraveghere, a sexului lor. În casa Chițu le-am îndemnat să-şi împodobească paturile lor, să le încunjure cu fotografii şi amintiri de familie, creîndu-şi un colțişor de pietate şi iubire, ca la Vălenii de Munte, al căror exemplu li-l scoteam înainte. Le-am dat sfatul, pe care-l puteau primi de la un om de

vrîsta mea, de a nu neglija ca pînă atunci cele mai elementare datorii față de corpul lor, şi peste cîteva zile ele aveau altă înfățişare [...] Nu pot zice că am atins tot ce doream, fiindcă peste cîteva luni unele care-şi mîntuiseră studiile voiau să-mi impună rămânerea lor şi mai departe şi un tată a pretins să se aşeze şi el acolo lîngă fiica sa, neavînd altă locuință în Bucureşti\.

Într-o frumoasă casă a primăriei în Strada Romană, pe care o refuzase unul din generalii împroprietăriți în Capitală, am aşezat un mare număr de studente, şi o străină bine crescută în vechea Rusie a ştiut să facă din acest adăpost răpede mobilat prin îngrijirile bunului şi credinciosului meu colaborator în multe lucruri, secretarul rectoratului, Ioan Farcaş, o casă plăcută acelora care, cu deplină cuviință şi bună rînduială, ajunseseră a locui într-însa.

Alegerea la rectorat, după împlinirea lungilor ani de serviciu ai lui Pangrati, a cărui veche boală progresase aşa de mult încît era aproape total orb – şi Universitatea nu se putea să nu se resimtă de infirmitatea conducătorului ei în împrejurări aşa de grele – a fost o biruință – întîia şi cea din urmă, căci s-au luat toate măsurile ca ea să nu se repete, întrebuințîndu-se metode care se vor înfățişa mai departe – contra sistemului de a face să atîrne această situație, de un mare presgiu, de luptele dintre partide, care izbutiseră să acapareze mai pe toți profesorii. Colegul meu, drul Angelescu, a avut curajul să iasă din această practică nenorocită, sprijinind o candidatură care mi-a fost aproape impusă: unii dintre aceia cari credeau că pot primi o sarcină aşa de grea s-au retras.

Nu mi-a fost uşor să prezidez o lume de oameni atît de merituoşi, dar cari erau prin conştiința firească despre propria valoare aşa de refractari față de orice autoritate, chiar aceea care ieşea din dorința şi din consimțămîntul lor. Ca şi la Academia Română, fiecare înțelegea să vorbească oricînd, oricît, de ori cîte ori şi acceptarea hotărîrii majorității li se părea un lucru deosebit de greu. Cînd era vorba de o numire, tabere de prietenie se formau care-şi stăteau aprig față în față. Niciodată n-am făcut sforțări mai mari, nu mi-am biruit mai mult nervii fără a sacrifica nimic din ce datoram situației mele decît în timpul cît am prezidat pe colegii aşa de greu de împăcat şi de unit într-o liniştită acțiune solidară. Dacă am reuşit în aceasta, o consider ca una din marile mele victorii.

Material, Universitatea era în cea mai rea stare. Ca decan la Litere, a trebuit să iau măsuri care de fapt reveneau rectorului, cînd am impus respect şi grijă de curățenie valului studențesc care se năpustea pe o singură intrare, îmbrîncind şi tîrînd cu dînşii pe nenorociții de profesori pentru ca pe urmă să se reverse pe culoare, care deveniseră un adevărat loc de întîlnire şi un fumoar, tineri ofițeri venind anume ca să însăileze o aventură „intelectuală”. Profesorii au căpătat la Facultate şi apoi la Rectorat intrare deosebită, culoarele au fost complect curățite, creînd studentelor o odaie de aşteptare – a fost şi de lectură, dar nu se cetea, şi cărțile, revistele trimese de mine erau odios mototolite – şi un mic bufet, în chiar localul seminarului meu; servitorii, îmbrăcați cuviincios, recăpătaseră trecerea la care au dreptul cînd păzesc buna orînduială.

Trebuia acum ca Universitatea să fie terminată, singure aripile de la Ştiinți şi de la Litere fiind

gata, fiecare, din nenorocire, în alt stil. La mijloc era Senatul, iar vechea Facultate de Litere fiind de ani de zile în reparație fără să se poată înjgheba ceva, rîndul de jos fusese uzurpat, de întregi decenii, de către Muzeul Arheologic, ținut în cele mai proaste condiții ca pe vremea instalării lui Tocilescu, cu descărcarea obiectelor culese de pretutindeni.

Era într-un moment cînd jena Statului se manifesta tot mai puternică şi se negocia cu greu un împrumut de stabilizare pentru care a trebuit să se facă şi ultimele concesii de autonomie financiară pînă la margenea contractului străin aşezat oficial, făţiş. Mi-au trebuit lungi intervenții foarte stăruitoare pe lîngă ministrul de Finanțe, care era, cum se va vedea, după instalarea național-țărăniştilor, un om cu care păstram foarte bune relații, d. Mihai Popovici, şi chiar pe lîngă revizorul finanțelor noastre, delegatul bancherilor împrumjutători, colegul parizian d. Rist, ginerele lui Monod şi cunoscut mie din casa dlui Bémont, pentru ca din suma destinată învățămîntului superior, ca pentru o „investire productivă", să capăt nu mai puțin de douăzeci de milioane.

Am început imediat lucrul, ajutat de o comisiune, neplătită, de arhitecți prieteni şi de neobositul zel al secretarului Farcaş. Cu mine nu se încăpeau zăbăvi: cum se încercau amînări supt pretext că nu şi-a dat învoirea delegatul Finanțelor, am spus o dată că-mi fac şi patul la minister pînă ce mi se va servi rata. Am putut astfel să termin pînă la începerea cursurilor toate lucrările în aripa începută. Şi cu ajutorul inimosului decan de la Drept, tînăr la peste şaptezeci de ani, d. N. Basilescu, am avut şi mobila rectoratului, în care s-au putut „ținea cu demnitate cele dintîi şedinți ale Senatului universitar.

Senatul am izbutit să-l mut încă de la intrarea mea în funcțiuni, puind în vedere noului preşedinte al Consiliului că, la deschiderea Universității, mă voi prezintă în fruntea studenților pentru a ne relua ce era al nostru şi ne fusese răpit ca pentru scurtă vreme pentru ca apoi această mizerabilă situație să se eternizeze.

Pentru a se face şi aici, unde s-a aşezat Facultatea de Drept, Teologia fiind instalată în noua clădire, schimbările trebuitoare, am creat un timbru universitar care a produs sume însemnate şi aveam în vedere şi alte mijloace pentru ca să ajung la isprăvirea deplină a clădirii. Odăile mucede şi pline de paraziți ale corpului de gardă al Senatului serviseră întîi, cu totul refăcute, pentru birourile rectoratului şi au primit apoi Seminarul meu de istorie, pînă ce ele i-au fost luate dăunăzi fără să fiu măcar întrebat.

Rămînea Muzeul, dar pentru a-l scoate din urîtele, întunecatele lui tainițe, trebuia să am o putere pe care mai tîrziu numai mi-au dat-o împrejurările, îngăduindu-mi astfel şi această din urmă prefaaere.

Pentru a da o idee de ce moştenisem trebuie să adaug că însăşi curtea Universității era un depozit de murdării şi că mi-au trebuit repetate intervenții personale pentru a face să se curețe ce rămăsese de la clădire şi ce se adăusese prin reaua gospodărie care ne deosebeşte în orice aproape.

Am ajuns astfel ca o lume care credea că mă batjocureşte vorbind peste umăr de „idealist" şi

de „visător” să recunoască opera îndeplinită de cineva pe care numai sărăcia statornică îl împiedecase de a face şi el ceea ce din generaţie în generaţie, pe pămîntul lor, în negoţul lor, făcuseră înaintaşii de pe urma cărora au rămas clădiri care ţin şi pînă astăzi şi urmele statornice ale unei activităţi care s-a prelungit de-a lungul vremurilor.

Cu aceasta am ajuns însă departe de acel an 1928, în care era să se petreacă marea schimbare de regim, instalîndu-se stăpînirea, bănuitoare şi egoistă, a unor oameni fanatici de idei împrumutate şi grăbiţi să le prefacă imediat, cu orice preţ şi cu orice risc, în realităţi româneşti pe care şi le închipuiau solide ca granitul a doua zi după gestul satisfăcut cu care le creaseră.

Încă din anul trecut, generalul Averescu îmi scrisese cîteva rînduri amabile care mă îndemnau la o colaborare, arătînd că, faţă de pretenţiile enorme ale aşa-numitei politice de mase – ca şi cum „masele” în ele înseşi, neînsufleţite de la sine şi conduse de oameni cari n-au destul suflet pentru dînşii chiar, ar putea să însemne ceva în dezvoltarea vieţii acelei unităţi morale care e, mai presus de toate, un popor —, grupările noastre, înţelegătoare, prevăzătoare şi moderatoare, pot încă să aibă un rost şi să aştepte o chemare. Am răspuns cu prietenia firească la această invitaţie, fără îndoială cu totul sinceră, şi în toamnă am avut mai tîrziu şi plăcerea de a primi în casa mea de la Văleni pe general. De atunci legăturile nu fuseseră însă reluate, mai mult din cauza îndelungatei mele lipse şi din vina împrejurărilor. În gîndul meu, şi pentru motive care n-aveau a face cîtuşi de puţin cu preocupaţii personale, neputîndu-mi trece prin gînd că aş putea prezida pe un om mult mai în vrîstă şi care fusese de trei ori preşedinte de Consiliu, nu putea fi vorba de o fuziune, ci numai de o onestă colaborare. L-am revăzut pe şeful Partidului Poporului numai la procesul dlui Manoilescu.

Ceea ce a împiedecat încă de atunci o înţelegere pe care o doreau mulţi dintre prietenii rămaşi în jurul meu erau şi stăruitoarele oferte ale naţional-ţărăniştilor cari, atîta timp cît aveau în faţă puternica şi temuta ameninţare a sumbrului Brătianu, despre care ştiau că nu-i iartă şi nu-i suferă, erau foarte concilianţi. În ajunul chiar al dispariţiei, atît de neaşteptate, a omului care părea încă aşa de voinic, am încercat o înţelegere între toate elementele opoziţiei şi, după prudentul meu obicei, printr-o scrisoare adresată şi generalului şi dlui Maniu. Cel dintîi era gata de o înţelegere ca aceea care, cu doi ani în urmă, adusese victoria ia alegerile comunale şi căderea regimului liberal. Rezistenţa şefului ardelean a fost însă absolută: nu se încrede în general. Ne-am oprit la acest răspuns şi n-am mai lucrat nici în partea cealaltă, de unde, de altminterea, nu mi-a venit nici o nouă ofertă. Şi în această tabără disciplina începea să fie foarte slăbită. În ce priveşte pe naţional-ţărănişti, era evident că ei nu înţeleg a-şi lua nici un angajament, siguri de cel mai important, de singurul hotărîtor dintre regenţi, Buzdugan, fostul liberal, care totuşi asigura că nu înţelege a se lega de nici un partid, şi astfel ei credeau că viitorul le e pe deplin asigurat fără nici un concurs. De numele meu se făcea însă uz la orice ocazie potrivită, şi gura păzită a dlui Maniu însuşi a lăsat să se audă la o întrunire din Iaşi în ianuarie 1928, un bine primit „trăiască Iorga“.

La întoarcere, în ultimele zile din mart, am găsit furtuna care părea că amenință să dărîme şi să ia cu dînsa orice. D. Maniu se vedea la 1848, iar liberalii i se arătau ca nişte unguri, duşmani din naştere, prigonitori de veacuri, contra cărora era dator să îndrepte o formidabilă artilerie de tunuri de cireş. Oameni cu simțul realităților, ba cîte unul, ca simpaticul avocat Mirto, capabili de ironie, erau siliți să urmeze această arheologie politică, în stare să mişte lumea în Ardealul rămas încă naiv şi încrezător, legat de o ideologie de mult perimată. Guvernul era pus „în afară de lege", orice fiind îngăduit față de uzurpatori, „legiunile" țărăneşti se vor aduna, cu „tribunii" lor, cari erau altfel, în viața obişnuită, băieți de treabă, şi se vor îndrepta spre Bucureşti, nu cu puterea locală a unui partid ca oricare altul, ci cu însăşi „națiunea română" de peste munți, care la Bucureşti va opune strînsorii de clubişti din Dealul Mitropoliei o adevărată"Adunare Națională", cu preşedinte, cu birou, cu un regulament dar, din nenorocire, fără diurnele care la nevoie se puteau lua de dincolo, de la „hoții de urne".

Era desigur în această' acțiune complect demodată, bună de spectacol istoric la Arenele Romane, cu d. Maniu călare în fruntea unor oşti de reconstituire arheologică şi, la unii, un oarecare grad de sinceritate; trebuie să se recunoască însă de oricine că la cei mai mulți, poate cu însuşi şeful, era o simplă maşină de demagogie, pentru țărănimea ardeleană şi pentru cine ar fi dispus să se sperie la Bucureşti. Ca punct final, şi absolut decisiv, al meşteşugitei înscenări era să fie – aceasta se şi apunea prin şoapte lesne-crezătorilor – coborîrea din avion a prințului Carol, întrebuințat, ca şi toți ceilalți, pentru reuşita loviturii.

Tot instinctul meu de ordine, toată iubirea mea față de o țară care nu trebuie primejduită pentru înguste scopuri de partid şi pentru satisfacerea unor trufii personale, tot simțul meu de critică şi de decență în manifestările publice se ridica împotriva acestei periculoase arlechinade. Pe de altă parte, nu înțelegeam ca atitudinea mea să ajute la consolidarea unui regim a cărui stîrpiciune, în lipsa de oameni, în goliciunea de idei, era evidentă.

Lăsînd deci regenței hotărîrea în ce priveşte o succesiune care nu putea zăbovi şi pe care, recomandînd răbdare național-țărăniştilor, Buzdugan o voia paşnică dar, în acelaşi timp făcîndu-mi datoria, îndeplinită şi la consultarea din novembre 1927, de a afirma că nu se poate trece asupra popularității, de orice origine şi de orice caracter ar fi, a supuşilor noului Avram Iancu, am făcut, odată cu nezguduitul refuz de a merge şi eu la Alba-Iulia, declarația că „recunosc partidului său dreptul de a fi valorificat într-un viitor guvern cum va înțelege regența". Răspunsul nu cuprindea nici un angajament, şi fireşte mi se întărea tot mai mult convingerea că o colaborare cu astfel de oameni nu e cu putință, rămînînd ca, dacă vreodată împrejurările o vor cere, să încerc metodele mele pentru a da țerii o guvernare cu totul deosebită ca tendințe şi înfăptuiri.

Din fericire, „masele" din Ardeal s-au mulțămit să aplaude pe oratorii extraordinar de încălziți şi să ia cu asalt, fără plată, trenuri care duceau acasă, în acelaşi timp cînd se striga cu toată

convingerea: „la Bucureşti”, şi mai aproape nu. Cînd, peste cîteva săptămîni, am mers în Ardeal pentru o manifestare culturală, n-am găsit nici cea mai mică urmă a vijeliei artificiale cu care se încercase prăbuşirea revoluţionară a regimului. Oamenii îşi căutau de nevoile lor şi lumea nu se tînguia că”Adunarea” din Bucureşti îşi închisese zgomotoasele şedinţe, pe care nimeni în lumea politică nu căutase a i le împiedeca.

La întoarcerea de la Oslo, pe sfîrşitul lui August, am regăsit frămîntarea, pe care n-o potolise nici căldurile verii. Se vorbea de o nouă încercare cu d. Ştirbei, care era puternic susţinut, din locul de unde ambiţia de a domina nu putea să se manifeste făţiş. Se încerca şi cîştigarea dlui Maniu, pe care nu-l bănuiau cît e de inexorabil în cultul de sine însuşi, pentru această formaţiune, absolut imposibilă, şi acesta era sensul darurilor făcute de regina văduvă, în numele soţului ei, şefilor ardeleni ai naţional-ţerănismului. Liberalii făceau imposibilul pentru a împiedeca această zădarnică experienţă, deschizindu-mi şi mie perspective de moştenire, la care împrejurările, atît de nouă, îmi permiteau, desigur să mă gîndesc. Alţii din clanul lor erau pentru un guvern Maniu, dar cu miniştri străini cari să garanteze pentru colegii lor şi să-i supravegheze de aproape.

Atunci generalul Averescu mi-a propus formal o înţelegere: fiecare din noi, dacă fuziunea, de care-mi vorbise din nou, nu se poate face, se va prezenta regenţei în cazul crizei de guvern, arătînd că, dacă ar fi chemat să formeze Ministeriul, e sigur de concursul moral al celuilalt, chiar dacă n-ar fi să fie o colaborare pe banca ministerială.

E sigur că, în regenţă, măcar patriarhul, care-şi păstra însă legăturile ardelene, şi prinţul Nicolae doreau acel Ministeriu naţional pe care pînă în ultimul timp al vieţii sale îl sperase regele Ferdinand. Dar hotărîrea zăbovea, şi Guvernul, căruia i s-a îngăduit prezidarea serbărilor comemorative de la Constanţa, care au dat, ca şi cele de la Chişinău, cu cîtva timp înainte, dovada bunei pregătiri a armatei şi au provocat un moment de solidarizare naţională, credea să o mai poată duce o bucată de vreme. Dar peste cîteva zile i se comunica într-o formă aproape brutală necesitatea de a se încheia o agonie prea lungă după ce prin Ion Brătianu dispăruse însuşi principiul lui de viaţă.

În momentul chiar cînd, despărţindu-mă de la masa pe care mi-o oferiseră, mie şi alor mei, ca unor colaboratori de mîne, prietenii generalului Averescu, pentru a pecetlui astfel public legătura, mergeam la Mitropolie, unde erau adunaţi pentru consultaţii membrii regenţei, am întîlnit pe unul din nepoţii cu numele de Boilă ai dlui Maniu care venea să-mi ofere ce vreau, ca locuri în Parlament şi pe banca ministerială, dacă aş fi în stare să-mi calc cuvîntul şi să-i recomand pe dînşii. Îşi poate închipui oricine care a fost răspunsul meu.

Aduceam cu mine un memoriu scris, care trebuie să fie şi în hîrtiile mele şi în arhiva regenţei, dar pe care neregăsindu-l, nu l-am publicat niciodată; după cît îmi aduc aminte, erau prevederi în ce priveşte guvernarea naţional-ţerăniştilor, cari nu formează măcar un partid în adevăratul înţeles al cuvîntului, ceea ce s-a adeverit. Prinţul Nicolae era indignat de rezistenţa dlui Maniu la orice

propunere care n-ar cuprinde dominația lui absolută fără nici o condiție şi fără nici o rezervă, ca un biruitor care nu e dispus să discute şi să facă tranzacție cu nimeni.

Cum regența era totuşi de părere că singurul regim care se impune, mai ales în vederea greutăților împrumutului de stabilizare, necontenit amînat din cauza pretențiilor draconice ale bancherilor, era unul de mai multe partide, s-a recurs la d. Titulescu, sosit anume la Bucureşti din petrecerea sa în străinătate, ca ministru la Londra, după ce fusese, despărțit de Take Ionescu, colaboratorul generalului Averescu. Omul sigur de marea misiune care-l aşteaptă în viața poporului său şi încredințat că oricine are datoria de a-l ajuta întru aceasta ca un şef impus de geniul său diplomatic şi politic, pe cînd acest răsfățat n-a fost niciodată dincolo de margenile unui avocat de talent, s-a dus la fiecare ca să-i ceară o adeziune absolută, şi fireşte unul i-a pretins una, altul alta. Cu mine, de o amabilitate forțată, s-a înțeles uşor: n-am de ce să-l ajut, n-am de ce să-l combat.

Rămînea deci inevitabilul: d. Maniu – nu național-țărăniştii ca atare, ci d. Maniu, pentru care această grupare artificială nu era decît un instrument, dar unul de care n-a ştiut să se servească la Guvern istețul uneititor de opoziție. În jurul său a strîns cît mai multă lume, pînă la douăzeci şi unu de miniştri – iar eu apucasem abia şapte cîrmuitori – numai pentru a potoli poftele şi a măguli vanitățile, dar intenția era aceea a unei tăcute şi ascunse dictaturi iacobine, umbra lui Robespierre, de care, de altfel, desigur nu auzise niciodată omul care nu ceteşte nimic, aşezîndu-se lîngă atotputernicia lui. Urletele străzii, cu tot felul de rîndaşi cari socoteau că a sosit ziua lor, salutau această înscăunare domnească şi spectacolul acesta, unit cu formidabila îmbulzire de la clubul din Calea Victoriei, de la ministerul de Interne, era de-a dreptul neliniştitor. Oricum, Capitala României nu mai văzuse niciodată un asemenea dezmăț demagogic.

În ce mă priveşte, rămîneam, după neizbînda, care nu lovea în speranțe pe care avusem grija, cunoscînd oamenii, să nu mi le fac, cu şi mai puțin decît înainte. O parte din prietenii mei, „indignați" – pînă la necuviința în propria mea casă, ipocrizia, îndelung ferită, a dlui Țoni, vădindu-se astfel cinic şi violent, în drumul spre învingătorii cari l-au lăsat „independent" —, s-au îndreptat aiurea fără să fi ajuns nicăiri la onorabila situație pe care, chiar cu merite foarte modeste, o avuseră la mine. Cu greu mi-am putut recăpăta locul în Cameră, luptînd cu urgia unei demagogii nebun dezlănțuite, cu grija de a se ascunde orice amestec oficial. Decît la mulți dintre ai mei, am găsit însă omenie la membri ai noii Adunări cari nu puteau să uite fiecare prietenia sinceră de care se împărtăşiseră atîta vreme de la mine şi partea pe care o avusem în elaborarea părții cuminți a crezului lor, ca şi în lupta grea, care nu-mi folosise la nimic, dar contribuise aşa de mult la ridicarea lor.

Astfel am plecat odată cu începutul anului 1929 la Paris, unde am început la Sorbona seria de conferințe despre Armenia Mică. Am întîmpinat acolo calda recunoştință a coloniei armeneşti, care a mers pînă acolo încît au preferat o dată ascultarea mea serbătoririi patriarhului armean unit care sosise tocmai atunci: pe lîngă calitățile înnăscute ale acestei energice rase era în aceasta şi tot ceea ce

o lungă şi grea suferință produce, întreține şi dezvoltă în sufletul omenesc, pe cînd la noi o soartă de o bucată de vreme favorabilă peste orice greşeli, fie şi cele mai mari, crease o stare de spirit în care orice e frumos şi bun e menit să se înece, permițînd cele mai zgomotoase victorii instinctelor celor mai rele.

În bănci se găseau români cari mă vorbeau de rău ca unul care pompez mijloacele de călătorie şi de la casa Blank şi de la liberali şi de la noul ministru de Instrucție, profesorul Costăchescu de la Iaşi, cu care n-avusem nimic în viață, dar în care voi recunoaşte tot mai mult un excelent gospodar, un adversar loial în politică şi un moldovean de pe vremea mea, plin de înțelegere şi de simțire.

M-am întors răpede acasă, în toiul iernii, unde, dacă n-ar fi fost nervozitatea dlui Duca, gata să provoace o neplăcută scenă cu mine, şi mai ales dîrzenia provocatoare a dlui Madgearu, care pornise cu prefacerea totală a Statului român după ideile şi iluziile sale personale, aş fi putut găsi, dacă nu o adevărată muncă roditoare, măcar liniştea impusă tuturora de cumplita oboseală a atîtor frămîntări, violente pînă la paroxism.

Locul meu nu mai era împreună cu asociații din alegeri, prieteni ai generalului Averescu. Dacă unii din ei erau dispuşi să-mi primească sfaturile, pasiunea dlui Goga pentru ieşirea la iveală a împiedecat orice acțiune concordantă. Generalului i s-a prezintat o glumă a mea din cuvîntarea la Adresă, cu privire la nesiguranța, verificată şi la aderenții săi tipăriți în regulă, a înscrierilor în orice partid, ca o răutate voită şi ca o jignire peste care nu se poate trece. Era departe acuma ziua banchetului, cînd d. Anibal Teodorescu, coleg de universitate, mă asigura că tot partidul îmi stă la dispoziție; ba era să vie chiar vremea cînd acest vorbitor obişnuit, de o deosebită distincție şi eleganță, va osîndi în Cameră lipsa de „moralitate" de care dădusem dovadă acceptînd să servesc monarhia printr-o trecătoare prezidenție de Consiliu... Nu va trece mult, şi generalul va găsi expresiile cele mai neobişnuit de insultătoare pentru a califica atitudinea mea politică. Eu însă n-aveam nimic să-mi reproşez nici față de alții, nici față de conştiința mea.

Nu era deocamdată mult de lucru în acest Parlament al cărui rol reformator fusese anunțat cu atîta emfază. O oboseală vădită cuprinsese pe toată lumea, şi în afară de incinta Adunărilor. Numai astfel se poate explica interesul cu care, cîtva timp, s-a urmărit apriga luptă a doctorului Lupu în chestia datei serbării Paştelor, schimbată cu o imprudentă grabă, care era menită să aibă pînă azi urmările triste ale unei adevărate schisme, de un Sfînt Sinod complect dominat de ardeleni. De altfel grija împrumutului preocupa pe toți, şi serbarea pentru Unirea Ardealului, care a fost încredințată dlui Sever Bocu, personaj cu exuberanțe tartarinesce, dar excelent român şi la nevoie om de ispravă, servea ca un derivativ de la atîta nepăsare, ca un stimulent față de începutul unei adevărate paralizii progresive şi, pentru ardelenii biruitori, pentru „masele" de la vechea Alba-Iulia, ea era, în Alba-Iulia cea nouă, a răsplătirilor, o încurajare şi o mare satisfacție morală. Nu o dată în mulțimea lăsată fără călăuzire am fost salutat de glasurile acelora cari-şi mai aminteau de mîngîierea ce avuseră de la mine în anii cînd le străbăteam mizeria fără orizont. Peste cîteva luni vom avea la Cluj un congres al Ligii,

destul de bine primit.

În primăvară, un drum la Veneția, unde se aduna comitetul de istorie, m-a refăcut de impresia pe care o dădea o viață politică de o trăgănare aşa de deziluzionantă pentru aceia cari, în deosebire de mine, aşteptaseră de la schimbarea de regim minunile ce nu pot veni decît de la creşterea de vitalitate a nației însăşi printr-un nou principiu moral de acțiune. Voi reveni în vară cu ascultătorii cursurilor mele şi cu fetele de la Şcoala de misionare. Prezintarea cîntecelor noastre, a dansurilor înaintea unui public numeros, la Colegiul armenesc, frumoasă veche clădire centrală, a fost primită cu un interes real, şi am avut plăcerea de a putea face pe ai mei, cu preoții cari mă întovărăşeau, şi cu episcopul de Constanța, găsit întîmplător acolo, să participe activ la serviciul divin din Biserica grecească, împărtăşită odinioară de darurile familiei lui Petru-vodă Şchiopul, ginerele acestuia fiind îngropat în cimitirul din umbra marii şi frumoasei clădiri. În toamnă voi avea prilejul să văd acea țară de muncă şi credință națională care e Catalonia, unde Expoziția, cu tendință spaniolă, deci boicotată de naționaliştii locali, aduna o lume imensă din toate colțurile regatului, dar unde mă chema un congres internațional de istoria Spaniei, care a fost vizitat însă, pe lîngă spanioli, cu deosebire din cler, de mai mulți germani, ca Finke, ocupați de acest domeniu istoric. Condus de amicul meu Puig i Cadafalch, am avut prilejul de a vedea, pînă la Taragona, toată coasta, putînd prețui colecții de artă ca acelea din Muzeul de la Vix.

În acest an am publicat în limba franceză conferințile mele de la Sinaia, în care am căutat să arăt cum arta ca şi literatura nu sînt, pentru fiecare epocă, decît manifestarea aceluiaşi spirit național. Cărticica, bine ilustrată după obiectele din Muzeul de la Bucureşti, a plăcut; s-au dat, fără ca eu să fi stăruit pentru aceasta, o frumoasă ediție italiană, cu aceleaşi clişee ale noastre, şi una olandeză, în tot aşa de bune condiții. Am tipărit şi cursul meu la Sorbona despre Caracterul comun al instituțiilor din Sud-Estul Europei, căutînd să arăt că, supt civilizațiile de aparență națională, acest caracter fiind tot mai mult exagerat de naționalismele contemporane, sînt de fapt tot transmisiunile unui vechi, foarte vechi fond, care e, în tot sud-estul Europei şi în multe părți vecine chiar, cel trac şi ilir. Asămănarea, care bate la ochi, mi-a îngăduit să dovedesc care e marea valoare, pînă astăzi trecută cu vederea în cercetările străinilor asupra acestui domeniu, a miilor de documente pe care, datorită păstrării neatinse a vieții noastre de stat, sîntem singurii cari le avem: lucrarea n-a trecut neobservată.

La"Amicii Universității" putusem prezintă, cu proiecțiuni, „cetățile apusene" de la noi, creațiuni ale genovezilor la Cetatea Albă, fundații ale Hunyadeştilor în Ardeal şi Banat, influențe mai târzii venind din apusul francez. Un alt curs parizian a fost acela care a reluat examinarea maniheismului bogomilic şi a credinților religioase româneşti, de un caracter adesea atît de arhaic şi de expresiv, pentru a le înfățişa în dezvoltarea lor, formînd astfel Creațiunea religioasă în Sud-Estul european.

În legătură cu preocupările de desăvîrşire a reformei agrare am dat cărticica, retipărită apoi la Congresul internațional de agricultură, Evoluția chestiei rurale in România: era prezintarea în

limba franceză a unei analize din ultimele volume ale Studiilor şi documentelor, de mult părăsite, pentru Revista istorică, şi întîmpinasem atunci critica răuvoitoare şi neloială a bătrînului diletant Radu Rosetti, om de o mare inteligență şi chiar de talent literar, pe care l-au împiedecat să prindă mai mult loc în ştiință şi în viața publică un aspru spirit de castă şi în timpul războiului, o urîtă atitudine.

Reluasem apoi Istoria armatei româneşti, tipărită în 1910 şi 1919, şi continuam reeditarea Istoriei literaturii româneşti. Făceam să apară în colecția"Cuvîntul" rezumatul conferinților din vară şi astfel, în 1929, am dat Problemele de istorie universală, trecute, după obicei, ca şi cum n-ar fi fost, deşi erau înăuntru puncte de vedere ce ar fi meritat să fie discutate: cam pe atunci am rămas uimit cînd am văzut că profesorul Cîndea de la Cernăuți, spirit limpede, înzestrat cu vaste cunoştinți, a descoperit după vreo douăzeci de ani cercetările mele despre Austria şi spiritul german, care datau din pribegia de la Iaşi şi s-a interesat apoi şi de lecțiile mele de istorie contemporană ținute la Academia de Comerț şi date la lumină în două mici volume; nu-mi venea să-mi cred ochilor: o carte a mea care întîmpină nu injuriile tuturor nepricepuților săltați din călcîiele fireştii lor obrăznicii, ci atenția unui om deştept şi care ştie. Se mai întîmplă astfel de minuni în România, dar foarte rar!

Consider ca un lucru care poate să fie menționat şi ediția, nu tocmai uşoară, a unui tratat al lui Nicolae Milescu, polihistorul moldovean, aşa de neaşteptat, din secolul al XVII-lea, tratat care în titlu arată că ținteşte pe musulmani, dar e un atac furios, şi pe alocurea naiv, contra bisericii catolice. Manuscriptul fusese găsit de mine la Episcopia din Roman cu vreo douăzeci de ani în urmă. De atîtea ori întrebasem despre dînsul pe stăpînitorii eparhiei, unii dintre dînşii oameni culți: răspunsul invariabil era că n-a existat niciodată; după atîta vreme, cercetînd pe episcopul Lucian, am găsit cartea exact la locul unde o lăsasem după o răpede foiletare. Curioasa polemică n-a trezit interes decît la asumpționiştii din Constantinopol, din punctul de vedere confesional\.

În sfîrşit, în legătură cu serbările ardelene, care au făcut să se cheltuiască mulți bani, creîndu-se şi acel Ordin al lui Mihai Viteazul pus apoi pe atîtea inimi care numai pentru unitatea națională n-au bătut – dar ce nu se preface la noi, în afară de orice considerație a meritului, într-un mijloc de răsplătire a serviciilor de partid! – am putut da colecția bogată a Portretelor Domnilor români, foarte prețuită în străinătate, unde revelația acestei păstrări mîndre a splendorilor Bizanțului era neişteptată; şi această publicație făcea parte în intențiile mele din seria care trebuia să arate în străinătatea total neinformată despre noi cît de onorabil e locul pe care, strîmtorați pesle măsură cum am fost, l-am putut juca totuşi ca prin minune în mersul general al civilizației umane. Tot cu acest prilej am tipărit şi o sinteză noua, total neobservată, a trecutului ardelenilor, în Faptă şi suferință în Ardeal.

Din notele culese în cursul drumurilor mele am dat, adăugind stenogramele conferinților făcute la Bucureşti despre acest subiect, volumul consacrat Norvegiei şi Suediei (Țeri scandinave: Suedia şi Norvegia), precum şi, despre țermul catalan, cărticica O mică țară latină, Catalonia şi expoziția din 1929: exemplarele destinate amicilor mei din Barcelona, cari au tipărit conferința mea ținută la

dînşii despre sensul Bizanțului, nu le-au ajuns niciodată, aşa de mult urmărea guvernul spaniol de atunci tot ce putea să contribuie la întărirea sentimentelor de separatism, pe care de altminterea ei le afişau la orice ocazie. Voi face cu privire la dînşii – între cari acel mare erudit Rubio i Llúch pe care l-am găsit acasă la dînsul cu vederile aproape pierdute, dar trecînd şi mai departe la studiul întipăriră catalane asupra răsăritului bizantin şi clasîndu-şi metodic vasta corespondență —, cercetări asupra cronicarului aşa de pitoresc al bătăioasei lor cruciate Ramon Muntaner şi asupra romanului istoric, în limba lor, al lui Iacub-celebi.

Piesele mele istorice erau din ce în ce mai bine primite la Teatrul Național, în ciuda cui îşi temea propria fabricație de eroi sunînd a gol şi de fraze trîmbițate în deşert, ofensă pentru trecutul astfel înfățişat şi caricatură a adevăratului teatru, care, orice domeniu ar atinge, trebuie să cuprindă, nu numai mişcare şi spectacol, care nu trebuie exagerate, căci se cade în spectacolul de bîlci şi în cinematograf ci, ca şi literatura, idee şi simțire, deopotrivă de adevărate. Contrar tradițiilor de rodomontadă frazeologică şi de atitudine romantică, am înfățişat, în Fratele păgîn, tragedia unuia din frații lui Radu-vodă Mihnea din legătura de harem pe vremea turcirii tatălui. Nimic din formulă nu se întîlneşte în desfăşurarea simplă a dramei. Ea s-a tradus în italieneşte, ca şi una din piesele în proză care trecuseră pe la Teatrul Popular, Fatalitate învinsă, în care atacam problema moştenirii de violență pe care numai farmecul suveran al femeii o poate birui, piesă care, tradusă în ungureşte, a fost reprezintată de două ori peste munți înaintea unui public foarte simțitor pentru conflictele pasionale, şi o a doua, Fiul cel pierdut, în care puneam față în față printr-un vechi zugrav credincios şi prin fiul său, mutat şi în Apus, dar ajungînd la capătul pocăinților să ducă mai departe opera tatălui său, chestiunea conflictului între generațiile care se urmează şi totuşi, chiar contra voinții lor, se şi continuă. Frumoasa fără trup, dramatizarea unui subiect de poveste cunoscut şi de Eminescu, n-a fost reprezintată decît mai tîrziu la Chişinău, fără nici un răsunet [...].

Viața politică mă reținea tot mai puțin, cu toată lupta furioasă dată în vară în jurul unei reforme administrative, creată şi apoi repudiată de cugetătorul tăinuit şi ocult al național-țărăniştilor, care ducea supt noul regim furia neglijării sale, creatorul de doctrină atît de dispreţuitor față de celait candidat la această funcțiune inspiratoare, d. Madgearu, otrăvitul revoluționar răspins de cîtă conştiință publică mai există la noi, Constantin Stere; mi-am arătat vechea credință despre necesitatea celulei organice şi istorice în legătură cu acest proiect care, pe lîngă o restaurare a satului, incapabilă de a reuşi, în atmosfera politicianismului conrupător, cuprindea multe măsuri imposibile şi unele absurde, ca dublarea prefecților, meniți să se ciocnească în capete. Aprobarea aceasta din parte-mi, a principiului unei vieți administrative pornind de la sat – dar de la satul real, întreg, solidar, cum a fost pe vremuri, iar nu de la singurul club de sat – a stîrnit mirare la membrii unei opoziții care nu admitea conlucrarea nici atunci cînd guvernul, oricare ar fi el, încearcă a realiza idei la care ții, şi de multă vreme. Se spera, din cauza împotrivirii regenței la o prefacere aşa de revoluționară, care

înlocuia principiul de autoritate prin acela electiv, într-o răsturnare a național-țărăniștilor, și se pare că n-a lipsit mult pentru ca aceasta să se și întîmple.

În acest moment de amenințătoare criză ca și în toate celelalte, șeful guvernului, totdeauna foarte vizibil, era complect inoperant, taumaturgul dovedindu-se nedestoinic de a face una singură din minunile cu a căror revărsare se lăudase așa de mult; înfășurat într-un prestigiu de jachetă și de guler, impozanta fantoșă, instalată în palatul, închiriat, al Cantacuzinilor, singurul care, după refuzarea mai modestei case Crețulescu, i se părea că-i poate da cadrul cuvenit unei vane exhibiții cotidiane, el figura, „prezida”, făgăduia și se admira pe sine însuși, haosul continuînd cu miniștri, între cari lipsea nu numai orice simț de colaborare, dar orice prietenie, mai mult chiar: orice politeță.

O știam, cu toate amabilitățile personale, care-mi ascundeau cu îngrijire informația asupra situației actuale, asupra intențiilor ce se urmăreau; o va ști toată lumea atunci cînd neprevăzuta moarte a lui Buzdugan, ceea ce însemna de fapt desființarea regenței, a pus în față, cu dorința de a domina a reginei Maria, ajutată de fiul ei, grava întrebare a complectării surogatului de regalitate.

D. Maniu, îmbătat de iluzia că pînă ce regența nu va fi în trei, ea nu ființează și deci regele e d-sa, se zbuciuma în aparență ca să găsească a treia persoană din Treime, care trebuia să fie, ceea ce n-a băgat de samă, însuși Sfîntul Duh, Tatăl fiind firește părintele patriarh, iar tînărul prinț Nicolae Fiul. După un zbucium compromițător pentru autoritatea supremă s-a ajuns, prin surprindere față de neinițiați și spre marea indignare a cercului de la Cotroceni, unde marele sfătuitor ajunsese a fi însuși Stere, la persoana bunului, blîndului și corectului magistrat Constantin Sărățeanu, pe care această demnitate necerută părea a-l strivi și fizicește. Din acel moment, la elementele țărăniste, care credeau că, în tovărășia așa de puțin închegată, „frații” ardeleni își fac un loc prea larg, a început – pretinzîndu-se deocamdată înlăturarea dlui Mihai Popovici, cumnatul noului regent —, o luptă de fiecare moment, în fruntea căreia se afla delicata ființă a dlui Iunian, avocatul gorjean în fața căruia trecea fantoma solidă a lui Tudor Vladimirescu și care, nereușind în Bucureștii dlui Maniu, a știut găsi drumul la Parisul unde prințul Carol, deși greu lovit prin divorțul impus de liberali, cu toate silințile mele de a-l împiedeca, principesei Elena – dar sînt sentimente omenești care nu pot fi forțate —, arăta tot mai mult dorința de a reveni, unii din prietenii săi cei mai indiscreți comițînd chiar greșeala de a încerca o candidatură, total nepregătită și deci compromițătoare, la locul rămas liber în regență, și astfel între mamă și fiu a izbucnit din nou unul din acele conflicte care numai prielnice dinastiilor, chiar celor mai vechi decît a noastră, nu pot să fie.

Astfel lăsam țara – căreia îi vorbisem de posibilitatea unei forme de alcătuire mai corespunzătoare cu imperioasele nevoi ale momentului, înlocuind vaga reprezintare individuală a ambițiilor de club cu o adunare de exponenți ai muncii naționale în deosebitele ramuri, ca în Italia – pentru a-mi face obișnuitul curs la Paris. Am vorbit acolo despre interesanta formațiune romanică, de autonomie orășănească, a Ragusei, auditorii mei, dîrji unii în fața celorlalți și cîntărindu-mi fiecare

cuvînt, fiind de o parte italienii, de alta iugoslavii, cu fratele marelui poet raguzan Voinovic în frunte şi, alături, în legătură cu istoria noastră, am înfăţişat pe călătorii orientali, deci şi români, în Franţa.

Dar acuma lipsa mea trebuia să fie mai lungă şi călătoria să mă ducă foarte departe. Invitat de românii din America, nu fără o legătură şi cu Oficiul american pentru profesorii străini, m-am îmbarcat, la mijlocul lui ianuar 1930, pe frumosul vas italian Roma, care, încunjurînd pe la Gibraltar sudul european, se îndrepta, pentru un drum de nu mai puţin de unsprezece zile, spre New York.

Despre Statele Unite, unde-şi găsiseră de lucru atîţia harnici ţerani ai noştri din Ardeal, uneori şi din Bucovina, deşi bucovinenii se îndreptau de obicei spre vastele pămînturi fără stăpîn ale Canadei, pe lîngă epave din oraşele vechii Românii, n-aveam decît ideile vage şi în mare parte false ale europenilor. Cald primit de la coborîrea din vas de vechiul amic politic d. Davila, acum ministru al României acolo, de români şi cetăţeni români, evrei cari păstrau cultul ţerii lor celei vechi şi nu se săturau să întrebe de dînsa, dorind în fundul inimii să se îngroape lîngă oasele înaintaşilor, am avut de la început, supt grija de fiecare clipă a dlui Nicolae Benchea, devenit managerul meu, toate posibilităţile de a vedea în toate locurile, în toate domeniile şi la toate îndeletnicirile, cum n-o pot face obişnuiţii călători literari, această imensă şi admirabilă societate care înfăţişează de fapt, cu o cutezătoare încredere, un alt fel de a trăi, de a gindi, şi de a simţi chiar, lucrînd la crearea unei rase nouă.

În curs de aproape două luni, biruind orice oboseală pentru a vedea cît mai răpede, cît mai mult, am străbătut o foarte largă parte a Americii de Nord, călăuzit tot de d. Benchea şi, mai tîrziu, de secretarul de legaţie Boncescu, care avea cele mai multe şi mai bune legături în multe cercuri. De la New York, unde am stat mai multă vreme fără să am iluzia că o întreagă lume, aşa de variată, şi totuşi mişcată de un singur resort: cîştigul prin muncă, prin cea mai reală şi mai încordată muncă, se rezumă la uriaşa cetate de „zgîrie-nori" înfipţi în stînca tare, dar îngustă de la Manhattan, şi unde m-am întors pe urmă, am stat, găzduit de d. Davila, în Washingtonul plin de negri şi deci fără drepturi politice, un fel de Hagă nobilă şi tradiţională a unei ţeri care-şi are adevăratele centre aiurea; am cercetat uriaşa improvizaţie de la Chicago, pe malul lacurilor prinse de ger în încreţită mişcare a undelor trezite de vînt, i-am cercetat suburbiile locuite de muncitorii români şi am beneficiat de pompoasa ospitalitate a cetăţenilor, cu muzici, defilări, procesiune la primărie, încredinţarea cheii minuscule a oraşului, cu banchetul plin de solemnitate, de spontaneitate, şi din partea autorităţilor, şi de multă demagogie faţă de numeroasa colonie românească, purtîndu-mă de la Indiana Harbour, la Gairy şi aiurea, aşezări de lemn şi de piatră, răsărite în jurul vieţii industriale subit ţîşnite; am putut vedea apoi ce au fost în stare să facă în corectul şi liniştitul Cleveland cei cîţiva intelectuali români din mijlocul acestei harnice muncitorimi, şi în jur am atins localităţile unde ai noştri s-au strîns mai mult: Youngstown, puternic şi posomorît, Campbell, Newcastle, Warren, unde am văzut minunile realizate din profitul oţelăriilor, care mănîncă vlaga alor noştri, puşi la cea mai grea muncă, am trecut la Pittsburgh, şi m-am abătut

la noul Canton.

Dar curiozitatea mea nu s-a oprit aici. Peste cîteva zile eram la Detroit, în margenea lacurilor de către Canada, unde am aruncat o privire, cunoscînd o lume cu totul alta, de liniştită provincie engleză, învrîstată aici cu atîta francezism. Tocmai în sud-vestul Statelor Unite, prin regiunea unde rîul „colorat" se strecoară printre păreţii colosali ai „canioanelor", pe malurile Pacificului, care se pare în adevăr un sfîrşit de lume, am intrat în domeniul unor amintiri spaniole care nu se pot dezrădăcina stăpînind pînă azi, în ciuda skyscraper-urilor care răsar şi acolo şi a dispariţiei limbii originare, toată arhitectura, în mare parte gospodăria de cîmp, destul din viaţa socială şi din caracterul oamenilor, la cari se adaugă necontenit imigraţia mexicană. De la San Francisco la „oraşul îngerilor", Los Angeles, prin Claremont, am ajuns, pe la San Diego, la hotarul Mexicului, pe care l-am trecut, cufundîndu-mă deodată într-un mediu cu totul deosebit, cu dubla moştenire umană a indienilor şi a colonizatorilor spanioli, cu neliniştea politică şi încetineala la lucru, dar cu iubirea priveliştilor strălucitoare, a hainelor luxoase, a cîntecelor şi dansurilor.

La întoarcere, trecînd pe lîngă imensele mori de la Kansas City şi prin Chicago, m-am găsit pe cîmpul de bătălie dintre Nord şi Sud, pentru libertatea umană potrivit Evangheliei, la Gettysburgh, plin de monumentele împăciuitoare ale celor două tabere care au sîngerat. Şi am călcat iarăşi pe terenul din care a crescut la sfîrşitul secolului al XVIII- lea independenţa, la vechi cuiburi de ideologie şi credinţă peste care a trecut zborul demonilor materialismului contemporan: Baltimore, Philadelphia, cu numele grecesc aşa de sentimental, Boston, cu amintiri de învăţătură protestantă atît de riguroasă odinioară şi de cerc închis al intelectualilor, mai mult teologi.

Declarasem, de la început, unuia din jurnaliştii, aşa de numeroşi, bărbaţi, femei, fetiţe tinere, studente, eleve de liceu, cari apar, întovărăşiţi adesea de fotograf, fără a cărui vizită un străin apare dezonorat, deci unuia din aceşti reporteri cari-şi iau manuscrisul şi încearcă să-l vîndă unui ziar pentru a-şi cîştiga astfel pînea, că n-am venit să mă speriu de clădirile cu pînă la şaizeci de rînduri ridicate cu cîteva maşini, din fier încheiat, şi ciment de umplutură, în vreo şaizeci de zile, clădiri care se văd numai pînă la un anume punct, şi strada mărgenită de ele fiind prea îngustă pentru a le contempla avîntul către cer, nici fabricile care mănincă atîta pădure, atîtea măruntaie ale pămîntului, atîta viaţă de om, puind la muncă puterile apelor iuţi, ci oamenii lor; de aici s-a răspîndit de la o gazetă la alta că vine omul ciudat care nu vrea să vadă maşinile, ci să cunoască suflete omeneşti.

Şi, de fapt, maşinile nu le-am văzut, afară numai de fabrica în care am fost poftit cu insistenţă de un inteligent şi norocos evreu de la noi, care primea în creaţiunea sa, făcută din nimic, trunchiul voinic furat codrilor depărtaţi şi depunea la celait capăt tot felul de practice mobile pentru copii, specialitatea lui, aproape unică, ajungînd astfel în contact cu muncitori de toate aspectele şi de toate provenienţele: de la cehoslovacul blond cu înfăţişarea de muzicant visător la negrul imbecilizat de o muncă veşnic aceeaşi, de un gest infinit repetat, şi la negroaicele vioaie ca nişte maimuţe şi

neruşinate ca şi dînsele, trăgînd continuu cu ochii la orice bărbat intra, şi la coreligionarii patronului, cari împachetau obiectele ori le treceau sama în registre.

Încolo, numai acei oameni, al căror suflet căutam să-l gîcesc. În primul rînd, ai noştri, aşa de bucuroşi să vadă pe unul de la ei de acasă, mai ales că nu le spunea, ca un aprig politician de la noi, că în țară el se bate de la egal la egal cu regele Ferdinand („ascultă, rege» etc.) şi nu le arăta dorința de a fi ajutat din banii lor, aşa de greu cîştigați. Împovărați în general de ocupațiile care „rup oasele» şi despărțiți mai tot timpul de societatea femeilor, rămase cu copiii în acele înjghebări de lemn vechi, lipsiți de cetire şi prea adeseori de conducere, cu o preoțime, mai ales ortodoxă, prea de multe ori improvizată, din oricine, cu diplome de la vlădici ruşi făcînd comerț din aceasta, ei erau ctitori de biserici, adesea largi, frumoase, bine împodobite, pe care le-ar fi lăsat bucuroşi odraslelor desnaționalizate însă pe încetul, de o şcoală dibace, şi pierduți în masa americană, de multe izvoare; întemeietori de societăți prospere, unii dintre ei erau proprietari mîndri de case cu lux mai mult decît cu gust mobilate, negustoraşi cu clientelă, antreprenori îndrăzneți, avocați, oameni de afaceri; se adunau, în costume scumpe, rareori şi în acele de acasă, la banchete unde se consumă conservata carne vînătă şi alte dezgustătoare feluri, singurele lucruri în adevăr de mîncat în America pripită fiind fructele în compot şi admirabilul lapte în vase pecetluite dar, prin locuri mai sărace ni se prezintau la mese improvizate bunele sarmale ardeleneşti, gătite de gospodine care nu-şi uitaseră de vechile lor îndeletniciri. La conferințile pe care mă trudeam să le fac cît de pe înțeles, stăteau ca la biserica unde serviciul, chiar incompetent, era făcut cu atîta grijă şi respect, unindu-se corul glasurilor dureroase, în care vibra un dor mergînd pînă la Dumnezeu şi, pe cînd fălcile mestecau odioasa gumă care a asigurat descoperitorului şi fabricantului acestui mijloc de tîmpenie o adevărată suveranitate de insulă pe coastele singuratece ale Pacificului, unii ochi jucau în lacrimi. Prin casele lor erai întîmpinat ca un sol al Cerului şi ți se arătau cu mîndrie ceva cărți româneşti, pe lîngă cele engleze din care se făcea învățătura, fatal transformatoare, a băieților meniți să ia alte drumuri, a fetelor pe care, de fragede încă, le ispitea prietenia cu cîte un străin. Nemulțămire, cîrtire față de țară, lăudăroşie pentru noua situație, care atîrna de un joc de bursă, de o închidere de fabrică, întîlneai numai la sufletele pierdute din vechea Românie, între care, trebuie s-o spun, n-am găsit un singur om simpatic. Unii se dădeau drept prinți şi conți Popescu şi cîştigau soții bogate, care-i părăseau îndată ce ajungeau a-i cunoaşte. Pînă în California am găsit însă bătrîni din România neliberă, cu copiii lor, al căror vis era corabia de îmbarcare.

Evreii mi-au fost o surprindere. Informațiile de „pogromuri” de la noi, care li se serveau mai în fiecare săptămână, nu ajungeau să-i facă a uita tîrguşorul moldovean, dughenița părinților, pietrele drepte care înnegreau în cimitirul lor. Bogați şi săraci, ei pomeneau țara, se informau de dînsa, o apărau față de ceilalți americani, şi unii aveau situații universitare care le dădeau autoritatea trebuitoare pentru aceasta. Se apropiau de românii de sînge, îi ajutau cu bani, în condiții pe care nu

le-ar fi găsit aiurea, şi aceştia nu le arătau prin nimic un despreț care n-ar fi fost meritat. Foştii soldați luau poziție înaintea drapelului şi la sunetele unui imn care avea răsunet în sufletele lor.

Nu lipseau prieteni, de diferite nații, cari fuseseră la noi: consulul Morris, fost ministru american, pe vremea războiului, în Suedia, d. Wopicka, pe aceeaşi vreme ministru la Bucureşti, care apărase cu atîta energie populația românească supusă capriciilor brutale şi lacome ale ocupanților, d. Andrews, fostul secretar al Legației americane la Iaşi, [...] acum profesor universitar într-un mare centru, d. şi dna Craigie, în al căror popas plin de cărți ne aminteam de întîlnirea de la Vălenii de Munte; ba pînă şi învățatul şi inteligentul fost reprezintant al Bulgariei la Bucureşti, d. Radev, care reprezintă acuma țara sa la Washington, preocupat şi aici de lucrări istorice şi arătînd față de România alte sentimente decît acele pe care ne obişnuisem a i le presupune.

Cu negustori şi financiari n-am avut a face, neatribuindu-mi nici un rol în frămîntările de afaceri ale lumii; ce am ştiut, mi-a fost comunicat de experiența şi pătrunderea dlui Boncescu. Dar la o conferință făcută în chiar salonul legației noastre şi la recepțiile date cu prestigiu de d. Davila, la unele prînzuri oferite mie de americani am putut cunoaşte o societate bogată, uneori fabulos de bogată, în care bărbatul muncea pînă la complecta istovire şi agonia de sanatoriu pe cînd idolul feminin nu ştia îndestul cum să-şi piardă o vreme al cării prisos putea să ducă şi la frecventele alunecări, pe care cu o publicitate neruşinată, întovărăşită de ilustrații, le popularizau îndată ziarele, care-şi aveau informatori invizibili. Toaletele pariziene se înfrățeau cu neprețuite giuvaere, împodobind figuri adeseori uimitor de frumoase, dar uneori şi odioase măşti de oboseală şi de dezgust. Colecții de o artă amestecată şl dubioasă se exhibau cu trufie.

Conversația era lîncedă, cu toată curiozitatea, aşa de vie, ca a unor copii. Cei de altă rasă decît cea anglo-saxonă erau foarte bucuroşi cînd se întrebuința limba lor de acasă. Undeva o bătrînă doamnă, auzindu-mă vorbind franțuzeşte, a alergat la mine, pomenindu-mi, mişcată, de Noul Orléans al originilor sale, unde rămăşițile francezilor se apără în ultimul lor refugiu de valul cuceritor care-i încunjură, nesățios să-i înghită.

La Oficiul universitar mi s-a spus că am fost anunțat prea tîrziu, dar totuşi recomandații oficiale mi-au îngăduit să pot vorbi în multe locuri, de la New York şi Washington la Claremont şi Los Angeles, prin universități, prin şcoli înalte, la adunări doritoare de a cunoaşte în zece minute cîte una din chestiunile la ordinea zilei, la capătul unei mese date de colegi.

Auditoriul era totdeauna sincer şi activ, urmînd, peste insuficiențele de pronunție pe care în aşa de scurt timp nu le puteam birui – arareori am vorbit în limba franceză [...] în vasta sală, plină de lumea cea mai aleasă a Universității Georgetown —, orice idee, orice dezvoltare de subiect, orice informație nouă, cîte unul venind din fund şi cerînd să vorbesc mai tare iar, la urmă, mînile càre se tot mişcau întinzîndu-se lacome ca pentru a prinde concluzia. Într-o Universitate din Vest, cum toate orele erau prinse, am vorbit într-o elegantă odaie de primire, înaintea cîtorva din tinerii cari ajută pe

profesori, despre ceea ce credeam că am adaus ca explicații în domeniul istoriei universale. Aiurea am fost introdus în chiar clasa profesorului de limbi romanice, tratînd despre latinitatea noastră, în franțuzeşte, pînă în momentul cînd zgomotul de la uşă m-a înştiințat că trebuie să isprăvesc – o întîrziere peste termenul de zece minute înainte de oră te poate face să pierzi, cum am pățit-o cu biata mea primă conferință la Universitatea din Washington, tot auditoriul studențesc. Şi aiurea, pînă la marea Universitate Columbia din New York, am vorbit de la catedra obişnuită a profesorilor, la Georgetown purtînd şi costumul docenților locali.

Viața studențească însăşi putea să intereseze în cel mai înalt grad pe străin. Murgoci, care fusese pe acolo, mi-o prezintase ca intolerabil de neorînduită şi de arogantă. N-am găsit-o aşa: un respect de sine însuşi era pretutindeni vizibil; şi apoi nu era vorba doar de copii, cari pot face şi multe prostii ci, în bună parte, de oameni cari-şi aveau o profesiune, cari se îngrijeau de o întreprindere şi reveneau din cînd în cînd pentru a-şi continua studiile. Mulți făceau pe urmă donații importante şcolii unde învățaseră; părinți lăsau biblioteci splendide universității la care trimeseseră pe fiul lor, menit unei morți premature. Am văzut tineri lucrînd greu la probe care li se cer pentru anumite termene, şi li se îngăduia să cetească în biblioteca însăşi, ajutîndu-se singuri. Studenți, studente servesc în restaurante, fetele fiind foarte respectate. Ce se spune prin unele cărți franceze şi chiar prin romane din America despre conrupția între aceşti tineri mi s-a dovedit fals.”Din cauza simțului de demnitate şi de onoare”, mi-a spus un profesor; „din cauza prostiei băieților”, mi-a explicat o studentă.

Încă din gimnaziu sînt deprinse ambele sexe să stea împreună, şi o rubrică specială îi notează pentru atitudinea sexuală, care nu trebuie ignorată, ci constatată şi supravegheată. Apoi timpul lipseşte pentru aventuri, şi o formidabilă educație fizică tîmpeşte asemenea apetituri. Căminuri comune nu sînt, şi acela al fetelor de la Scripp’s College samănă cu o mînăstire de cea mai srictă regulă, ca şi de cea mai frumoasă înfățişare. În ce priveşte instalarea, mijloacele de lucru, bibliotecile de seminar, adaosul religios, terenurile de sport la dispoziție, aceste aşezăminte universitare nu-şi au părechea în lume. Iar cine vorbeşte de inferioritatea în domeniul literar a producției ştiințifice americane, n-a cetit acele teze pentru care studentul are la dispoziție toate cărțile care-i trebuie, din bogatele dotații particulare care susțin cele mai multe din aceste şcoli, şi tot răgazul trebuitor pentru a da opere în adevăr definitive.

În ce priveşte pe profesori, am întîlnit la dînşii o iubire dezinteresată pentru ştiință, o pasiune de a descoperi, un sentiment părintesc față de studenți, cu cari locuiesc adesea împreună sau cărora le fac un loc in propria lor casă, o prietenie largă, sinceră, spontană față de colegul străin, ale cărui lucrări le cunosc atît de bine prin acele mărețe biblioteci – la aceea a”Congresului“ din Washington, al cării catalog se întîlneşte în toate universitățile din toate statele, am găsit nu mai puțin de şaizeci lucrări de ale mele, şi din cele româneşti – care le fac cea mai mare onoare. Pe lîngă aceia pe cari-i văzusem în Europa, ca pe d. Muzzie ori pe profesorul cehoslovac de la Universitatea din San Francisco, am

găsit pe altul de aceeaşi origine, d. Roucek, care a venit apoi în România, cu soția sa, şi a străbătut satele noastre, culegînd ştiri directe, personale pentru o bună carte despre România, pe d. Healey de la Georgetown, de o aşa de largă prietenie pentru mine, care a creat pe numele meu şi un premiu de istorie a românilor pentru elevii săi şi mai ales pe d. Maro Jones de la Claremont, care avea o mică bibliotecă de cărți româneşti studiate pînă în amănunte şi al cărui vis, adesea mărturisit prin scrisori, e şi pînă acuma acela de a ne cerceta acasă la noi. Am văzut în viața mea multe țeri, dar nicăiri n-am întîmpinat, pe lîngă însuşiri aşa de înalte ale sufletului în adevăr consacrat ştiinții, atîta simpatie pentru România şi români; cine fusese pe la noi ne păstra o deosebită stimă şi o afecțiune sinceră.

Muzeele americane, pentru care s-au dăruit averi de cei cari şi le cîştigaseră cu o muncă grea, sînt cele mai larg şi mai luxos instalate din lumea întreagă şi, în acelaşi timp ca şi bibliotecile, unde se întrebuințează tinere femei pline de toată bunăvoința, cele mai la îndemînă şi spre ajutorul publicului, pînă la clasele cele mai puțin împărtăşite de cultură, şi cele mai deschise pentru şcoli, care găsesc aici complinirea necesară a învățămîntului de catedră. Venisem nu numai cu foarte multe cărți de dăruit, dar şi cu covoare alese printre cele mai bune. Am răspîndit vreo şaizeci prin deosebitele muzee; ele erau primite numai după o serioasă cercetare a valorii lor, şi pe alocurea am găsit secțiuni speciale, conduse mai mult de femei, care aveau în săltare specimene ale artei teatrului în toate țerile şi timpurile perfect clasate şi etichetate, arta noastră fiind şi ea reprezintată.

Cu această prețioasă experiență mă întorceam din America, în mart 1930, prin Italia, vorbind la Turin, cu ajutorul învățatului şi prietenosului coleg Bartoli, în aceeaşi zi cu un propagandist ungur, căruia i-am furat publicul – am văzut pentru prima oară castelul de acasă al lui Toma de Saluzzo – ca să găsesc la noi aceleaşi vechi intrigi politice, la care se adăugeau două chestiuni deosebit de mari: marea jenă a bugetului, necomprimat după putințile Statului, alături de nemulțămirea unor basarabeni pentru aruncarea peste bord a vechiului cadavru politic al lui Stere, şi bătaia studenților cu armata în chestia prințului Caro!

În april am fost chemat în Anglia, unde cele două venerabile capitale universitare, Oxford şi Cambridge, îşi împărțeau onoarea de a găzdui pe membrii comitetului internațional de istorie, acordînd în acelaşi timp gradul de doctor onorar cîtorva din personalitățile reprezintate.

La Cambridge, unde s-au ținut întîi şedințile la început, am văzut întîia oară o viață studențească pe care n-o cunoscusem în prima mea trecere la Oxford, pentru cîteva ceasuri numai, atîta cît îmi trebuise ca să caut şi să cetesc scrisoarea de îndemn către pace a lui Philippe de Mézières către tînărul rege englez, pe atunci de mari speranțe, Richard al II-lea, iar o doua oară, după Congresul din 1913, petrecusem o singură noapte în turnul medieval al găzduirii mele. Vechi clădiri în care după putință nu se schimba nimic: cămăruțe pentru studenți, vechi holuri gotice pentru examene şi solemnități, pajişti întinse pentru jocuri care nu sînt un împrumut de aiurea realizat astăzi, ci tradiția veacurilor care n-aveau încătuşările noastre şi formalismul în care putem trăi, lîngă oraşul creat de universitate

şi oarecum vasal al ei, prin ale cărui străzi lunecă toată ziua velocipedele ducînd băieți şi fete în severul costum negru cu cocheta pălăriuță colțurată sau profesori cari, mergînd la curs, şi-au aruncat pe umeri indispensabila pelerină de aceeaşi coloare. Am fost găzduit la istoricul cel mai pătrunzător şi mai liber de prejudecăți, de orice fel, al lui Napoleon, d. Holland Rose, care lucra atunci la istoria coloniilor engleze în marea operă istorică pentru totdeauna legată de numele acestui centru de studii.

La Oxford, care mi-a reapărut, a treia oară, cu fațadele roase, fărîmițate de invizibilul dinte mărunt al secolelor, primit pentru cîteva ceasuri într-o foarte tînără familie universitară, am început cercînd pentru ceremonia ce era să se desfăşure îndată toga roşie cu lampasuri cenuşii şi căciulița doctorală pe care a dat apoi să mi-o copieze şi mi-a dăruit-o ministrul României în Anglia, d. Titulescu care, aşa genial cum este, după mărturisirea mai multor continente, cobora un moment privirile sale asupra puținătății unui biet profesor şi, circumstanță agravantă față de d-sa, totuşi profesor de imemorială absență, care îşi ține cursurile. După-amiazi, împreună cu trei colegi, un austriac, d. Dopsch, un spaniol, impozantul Rafael de Altamira, creatorul istoriei patriei sale cu jertfa legendelor trecutului, şi un polon, atît de amabilul conte Dembinski, eram dus din capela unde nu ne rugasem decît poate în gînd şi, oricum, după alte rituri, în holul solemnităților, între uşieri cu bastonul de argint, ca să auzim în latineşte lauda meritelor pe care le-am fi putut avea şi, închinîndu-ne înaintea reprezintantului Facultății, aşezat în vîrful scărilor, să luăm locul pe bănci în aplauzele amicilor şi conaționalilor. Adînc impresionantă scenă, pe care nu voi putea-o uita niciodată şi care răsplătea cu prisos studii îndelungate, în mare parte necunoscute din cauza limbii noastre, dar din care unele, ca acelea despre secolul al XIV-lea franco-englez, mă apropiaseră de preocupațiile principale de aici. În frumosul costum care mă acoperea am dat apoi o raită la anticari ale căror prețuri erau la nivelul unor studenți şi profesori cari nu sînt totdeauna dintre cei mai bogați oameni ai Angliei. [...].

Aici un incident care poate arăta seriozitatea şi caracterul unui anume tineret „intelectual" de la noi. Era acolo în jurul Legației un tînăr care informa şi ziarele noastre. De la dînsul a plecat o curioasă şi ridiculă telegramă în care se spunea că ajunge apariția mea în comitet pentru ca toată lumea, unii oameni şi mai bătrîni şi mai meritoşi decît mine, să se ridice în picioare şi să aplaude. L-am tras la răspundere,"Nu e adevărat", mi-a spus ziaristul diplomatic, „dar în presă prinde bine"."Dar, dle, pe d-ta te poți face ridicul, însă îți interzic să mă faci şi pe mine." Peste cîtva timp îmi va trimete biografia sa, cu o ofertă matrimonială, ca să se plîngă apoi că l-am nenorocit, neacordîndu-i un loc la care rîvnea şi să isprăvească făcîndu-mă continuu ținta unor injurii aşa de nepotrivite şi, ca să vorbim englezeşte: last, but not least, cu creşterea pe care desigur că a primit-o. Dar aceste atitudini succesive nu m-au mirat: e felul cum mă vede şi mă descrie o lume care-şi are ochii făcuți aşa – şi sufletul deopotrivă. Le privesc ca o simplă traducere a rostului meu în limbajul intelectual român, comun şi delicaților poeți filozofici, deveniți „ziarişti de temperament", a căror intrare în publicitate am ajutat-o aşa de mult şi a căror literatură nu s-a coborît în prețuirea mea pînă la nivelul la care trebuie să le aşez.

valoarea etică.

Întors acasă, abia au trecut cîteva săptămîni şi, după cîteva conversații cu persoane inițiate, care aveau cum să prevadă evenimentele unui prea mic complot pentru un prea mare act politic şi istoric, care fără îndoială trebuia săvîrşit în forme legale şi la lumina zilei, pe acest solid pămînt al nostru, dd. Cădere şi Puiu Dumitrescu mi-au bătut în geam odată cu ziua ca să-mi anunțe că prințul Carol e la Cotroceni şi doreşte să mă vadă.

Fără a jigni pe nimeni, la un ceas cînd se poate vedea ce bune au fost sfaturile mele, pot spune că, la întoarcerea din America, după ce multă vreme nu văzusem pe exilat, căruia îi fusesem înfățişat ca un rău prieten, capabil de a fi şi maltratat în scris, am întîlnit pe devotatul lui tînăr secretar şi prieten, care mi-a înmînat o scrisoare în care mi se arăta, în termini călduroşi, dorința unei reluări a legăturilor. E ciudat că în noaptea de ceață groasă în care la fiecare moment imensul vas care mă aducea din America mă trezea cu neliniştitorul sunet al sirenei de înştiințare, visasem pe prinț în uniformă şi cu decorațiile pe piept, venind către mine; dau acest fapt, exact, pentru aceia cari studiază transmisiunea la distanță a unei voinți omeneşti peste măsură de încordate. Am răspuns că nu e bine nici pentru prinț, nici pentru mine să ne vedem atunci. Dar, cum domnul Dumitrescu venise la gara plecării mele spre țară, i-am spus, i-am dictat, sfatul meu: întoarcerea în țară printr-o declarație că prințul vine la familia sa ca să susție tronul fiului, aşteptînd voința legală a țerii; dacă i se interzice la hotar intrarea, un mare proces va fi deschis înaintea lumii întregi. S-a luat o altă cale, iar sufletul meu de ordine n-a putut crede că e cea mai bună şi cea care lasă apoi mai liber un suveran.

În acea dimineață a trebuit să declar că, rector al Universității, legat prin jurămînt de tronul copilului Mihai I, trebuie să ştiu, înainte de a merge unde m-au chemat, care e sensul actului, desigur revoluționar şi plin de grele răspunderi, care se îndeplineşte.

Cei doi tineri n-au mai reapărut. Era atîta de făcut acolo! Din parte-mi, printr-un articol în ziarul meu am dorit ca acela care se întorcea să fie „vechiul prinț Carol”, aşa cum îl cunoscusem, iar pe lîngă prințesa Elena, al cării nobil suflet îl cunoscusem în tot timpul cel mai greu pentru dînsa, stăruiam să se uite un dureros trecut [...].

Am arătat aiurea ce am dorit atunci, ce firesc scrupul m-a împiedecat să ajut a ridica un tron prin altceva decît voința chibzuită a reprezintanților nației, cari singuri îşi pot lua răspunderea anulării actelor de bază ale unei domnii şi revenirea la punctul de plecare: dispariția regelui Ferdinand, orice ar fi hotărît, supt anume influențe, acesta. Nu înțelegeam altfel regalitatea cea nouă, pe care o impuneau, mai mult şi decît un drept incontestabil, împrejurările, care cereau ca, peste vălmăşagul luptei de partide şi viermuirea ambițiilor, să fie o reală suveranitate, de o imparțialitate absolută, nu opera unor prieteni, militari şi civili, față de cari apoi, cu scăderea prestigiului ei, să rămîie pentru totdeauna îndatorită.

M-am ferit din parte-mi, cu cea mai mare grijă, de orice ar fi putut să pară o recomandare a

mea, a amicilor mei, a politicei mele faţă de această regalitate pe care singură conştiinţa chemării şi datoriilor sale trebuiau s-o îndrepte. N-am revenit nici asupra delicatei probleme a legăturilor dintre acele două suflete pe care o hotărîre a justiţiei capabilă de a fi desfiinţată dintr-un gest, le despărţise de cîteva luni de zile [...] —, am menţinut invitaţia mea către aceea căreia i se dăduse titlul, curios, de maiestate fără nimic din baza lui, de a deschide ea, ca şi înainte, aceste cursuri. Dacă am aflat, odată cu cinstirea mea prin decoraţii pe care le merita doar numai neclintita stăruinţă lîngă dureri ale ţerii pe care alţii, prin străinătăţi, le priveau cu ochii uscaţi, că regele se gîndeşte, în urmărirea ideii guvernului peste partide, deşi nu contra partidelor, nu numai la generalul, devenit mareşalul, Prezan, pe care l-am recomandat şi susţinut din toată inima, şi la fragila dibăcie stearpă a domnului Titulescu, ci şi la mine, aceasta nu mi-a inspirat vreo ambiţie – şi, poate, după atîtea decenii de trudă şi împodobit de toate onorurile pe care le poate da ştiinţa internaţională, nici una nu mai putea să mă ispitească, orice ar crede oamenii cari fără o situaţie politică nu sînt nimic şi sînt ceva numai cît o au şi pentru că o au.

Afirmînd numai, şi înaintea suveranului, la acea şedinţă regală a cursurilor în care s-a indicat din gura sa un program înainte de toate cultural şi deci nu aşa de străin de mine, ba ajuns apoi să-mi fie chiar duşman mie, cu colaborarea multor non-valori şi negaţiuni ale moralei publice şi private —, necesitatea pentru România, [...], şi după tradiţia stăpînă pe cugetarea mea, de a avea un „nou curs“, un „ritm nou“, cuprinzînd de la sine politica aşa cum o anunţasem şi o scrisesem eu, nu m-a văzut nimeni la curte decît atunci cînd am fost chemat, n-am vorbit decît numai de ce am fost întrebat, n-am arătat prin nimic că mi se cuvine vreun rost în guvernarea ţerii, răspunzînd generalului Prezan, cînd, însărcinat a forma guvernul, mă întreba, oferindu-mi şi viceprezidenţia, ce loc vreau: „acela pe care toţi ceilalţi îl vor refuza“.

Am văzut astfel, fără altă emoţie decît aceea pe care o poate provoca o primă decepţie, crezînd-o însă în stare să fie îndreptată, revenirea domnului Maniu, a cărui oblăduire, de preşedinte al unei republici, solemn şi inoperant, era posibilă numai cît nu se afla suveranul, şi am înţeles o retragere mai tîrzie, provocată şi de neexistenţa unei solide baze de partid, cu cîtă lume se adunase în acelaşi timp supt cămaşa invoaltă a expresivului domn Mihalache şi, în larga umbră a înaltului guler de budapestană eleganţă, sub evanghelia doctrinară a marelui preot al conglomeratului, domnul Madgearu. Am înţeles şi eu cît de recomandabilă e prezenţa la cîrmă, atîta timp cît nimic nu trebuie să se schimbe, dar totul să rămîie perfect convenabil, a blajinului meu coleg Mironescu.

Continuam lucrul meu ştiinţific pe care nici o cîrtire a neinteligenţei unite cu nerecunoştinţa, de care m-am împărtăşit aşa de larg la bătrîneţe cu prisosinţă ocărîte, nu-l putea încetini prin nimic, atîta vreme cît mi se păstrează neatinse puterile. Am tipărit cartea despre America, în care sînt şi conferinţe foarte ascultate, şi mi-a părut rău numai de aceea că subita catastrofă economică a Statelor Unite a împiedecat pe românii de acolo de a-mi ceti cuvintele de laudă şi gratitudine pentru dînşii.

Am dat la tipar conferinţile, pe care le ţinusem la Berna, despre asămănările în luptele de libertate dintre ţerănimea noastră şi cea sviţeriană şi despre felul cum înţeleg eu problema minorităţilor. M-am bucurat văzînd cum în Italia, pe lîngă cîteva drame ale mele, se redau articolele despre această iubită ţară în L'Italia vista da un Romeno, recunoscîndu-mi-se o iniţiare adevărată în realităţile ei. Teatrului i-am dat un Sfînt Francisc, şi acesta apoi tradus în italieneşte, în care am încercat să cobor ce are mai curat sentimentul uman întins asupra întregii creaţiuni. La 1931 îi va urma o Casandră, în care voi introduce, ca explicaţie a atitudinii nenorocitei fiice clarvăzătoare a lui Priam, antagonismul dintre vechii zei-părinţi şi aceia, nesiguri şi pierzători, împrumutaţi de la Grecia duşmană.

O înseninare mi-a adus vizita în Grecia, pe care n-o cunoşteam deloc. Mă chema acolo al treilea Congres de studii bizantine, primit cu atîta ospitalitate şi care a adus întîia înţelegere adevărată şi prietenoasă între ştiinţa franceză şi cea germană, reprezintată cu atîta prestigiu, dar şi cu atîta zîmbitoare amabilitate de Heisenberg, pe care era să-l pierdem în curînd.

Sălaşul zeilor pe care în fundul sufletelor noastre îl simţim şi astăzi mi-a vorbit, în Atena însăşi, încă dominată, peste frumosul, vioiul oraş modern, de ce se şopteşte de sus din Acropole şi trăieşte singur în calmele nopţi senine, şi tot aşa în cursul unei călătorii care m-a dus şi în jos, pe la Corint, la Argos, la Sparta săracă supt catapeteasma franceză a Mistrei, la Delfi, unde ploaia cădea mucedă peste ofranda rechemată la lumină a tuturor cetăţilor supuse aceleiaşi armonii a zeului clar, apoi în acel Nord, pe lîngă banalul tîrg al Tebei, pînă la graniţa dintre lumea mediteraneană, de oraşe, şi cea balcanică, a satelor. Aerul însuşi era o poezie, şi sus, norii păreau încă locuinţa lui Zeus şi a odraslelor lui.

Am cunoscut şi poporul grecesc de astăzi, aşa de vioi, pînă la neastîmpăr şi la subitele schimbări de atitudine, dar de o strălucitoare inteligenţă şi de o iubire de neam fără păreche, care a creat într-un singur secol o întreagă viaţă de solidaritate şi frumuseţă care se rezumă în mîndra capitală modernă aşternută la picioarele zeiţei de sus, şi am putut preţui, în acelaşi timp cu prietenia primirilor, un necontenit avînt de cultură pe care-l susţin material şi membrii răzleţi ai neamului, totdeauna cu gîndul la patria lor. Şi, străbătînd şi Serbia, care lucrează înfrigurată la întărirea bazei noului stat, am trebuit să fac reflecţii dureroase faţă de amorţeala în care e aruncat un popor aşa de vrednic ca al nostru, de o frămîntare politică nestăpînită de sus, cum nu poate fi controlată de jos.

Am găsit pe d. Mironescu la cîrmă, bun păzitor al vasului care nu se clinteşte din portul cu apele putrede. La o adunare a prietenilor mei am vorbit de posibilităţile care ni se deschid încă: o cuminte rezolvire, de la loc la loc, de la om la om, de la caz la caz a problemei datoriilor ţărăneşti, ajunsă pe mîna demagogilor de jos şi a celor de sus, a ciocoilor „iubitori de ţerani”, mai periculoşi cu mult decît ceilalţi, o împuţinare a funcţionarilor, cu acomodarea statului la nevoile societăţii, o restabilire a simţului de autoritate, contra căruia se ridicaseră conspiratorii şi contra căruia vor demonstra îndată revoluţionarii în cămăşi colorate, mergînd în coloane de atac şi pe autocamioane,

contrafacere maimuţărească a unor fenomene apusene iar, mai presus de toate, reforma morală, reînsufleţirea unui organism naţional cu totul descurajat.

Mi se spusese de mulţi şi mai ales de d. Argetoianu, răsărit pe pragul căsuţii mele din Sinaia, cu sentimente renovate, pe care le va exprima public într-o conferinţă la teatru despre trecutul meu politic, că suveranul restaurat e într-o stare trupească şi morală care trebuie să ne facă a căuta aiurea. O întrevedere cu tînărul care păstra calitatea de secretar particular al regelui nu mă liniştise cu totul. Aveam impresia că se petrec lucruri care nu sînt bune şi mai ales pe care le ştie prea multă lume, atunci cînd acolo trebuia să fie linişte, rînduială, exemplu pentru o lume stricată. Mahalaua dinăuntru vorbea toată ziua cu mahalaua de afară, iar nouă, la ceasul cînd trebuia să începem o convalescenţă morală, nu ne trebuia nici una, nici alta.

Pentru a vedea eu însumi ce este, am fost cerut o audienţă. Din fericire am găsit cu totul altceva decît pe un merovingian de decadenţă, adormit în cearşafuri mol, ori pe Saul liniştit numai de harpa cine ştie cărui David. Un tînăr sănătos şi vesel, liber la vorbă, plin de informaţie în mare parte dreaptă şi avînd în toate chestiunile vederi personale pe care se arăta hotărît să le prefacă în realităţi. La anume învinuiri de risipă ale unei domnii care desigur căuta prea mult fastul exterior, puţind degenera în decor de operetă, mi s-au dat imediat răspunsuri mulţămitoare. Cum n-aveam nimic de propus, nimic de cerut – şi am subliniat-o cît se poate de tare, ca să nu fie nici o neînţelegere la mijloc, cu atît mai mult, cu cît aflasem de nu ştiu ce scrisoare în care era vorba şi de un Iorga capabil de a fi asfixiat supt decoraţii, şi pe care eu nu-l cunosc —, nu-mi trebuia nimic mai mult. De aici înainte nu eram decît un spectator, pînă la care însă, cu toată discreţia iacobină de care se încunjura guvernul, pătrundeau ştiri îngrijorătoare despre lipsa de bani, despre expedientele cu care se menţinea o aparenţă de ordine în finanţele publice. Cîte un ministru mai tînăr, ca d. Manoilescu, care credea că se apropie o eră a sa, rupînd cu trecutul, era printre aceia de la cari se putea afla ceva chiar fără a pune întrebarea: relaţiile sale cu colegii erau aşa de şubrede, încît îi dădeau toate drepturile.

XXXI. O ÎNCERCARE NEÎNȚELEASĂ ŞI NESPRIJINITĂ

Mi se anunțase neapărat pentru april 1931 o nouă criză, care trebuia să fie absolut decisivă, instaurîndu-se noua eră. D. Manoilescu, duşmănit de o parte din parlamentari, a provocat-o, dîndu-şi toată aparența că are o misiune de îndeplinit – şi cît de mult erau să se schimbe, supt influența dlui Argetoianu care nu fusese nici „restaurator" nici prieten al regelui, nici decorat cu crucea exilului, raporturile între suveran şi acela care făcuse închisoarea pentru"Craiul nou" şi a trebuit totuşi să plece şi de la minister şi de la Banca Națională! Omul spre care se îndreptaseră de atîtea ori şi privirile regelui Ferdinand, dar pe care Carol I l-ar fi judecat de la înălțimea principiilor şi a unui standard de seriozitate politică, luptătorul obişnuit a se prezintă la ceasul cînd prada începe pe cîmpul unde n-a sacrificat nimic, alintatul tuturora, începînd cu el însuşi, şi răspînditorul generos al mijloacelor țerii, d. Titulescu a apărut, cu toate infinitele sale meşteşuguri, pentru ca el, care ajutase plecarea silită a prințului Carol din Anglia, să înlăture pe acuzatul din 1929 şi să facă în sfîrşit guvernul tuturora, adecă al celor ce au muncit şi au suferit în luptele de partid, supt prezidenția sa, a reprezintantului străinătății, care-l aprecia aşa de mult, după perspectivele pe care le putea deschide, aşa încît apărea ca un guvernator în numele acelei Societăți a Națiunilor unde grațiile sale dubioase îi cîştigaseră una din acele prezidenții naționale pe unde a trecut multă lume eteroclită.

Fusesem chemat şi eu ca şef de grupare ca să-mi dau părerea, şi am publicat notele luate îndată după o audiență în comun, care a învederat, ca şi convocarea de odinioară a generalului Averescu, că e zădarnic să se aştepte de la corifeii politicei noastre o declarație francă. Venisem de la țară, nu numai dezgustat de tot acest joc sterp al ambițiilor, dar hotărît să las puținilor mei amici tot dreptul de a-şi căuta o carieră unde vreau, dacă numai pentru carieră trăiesc; scrisoarea o păstrează încă amicul meu Munteanu-Rîmnic. Dar, cum regele cerea neapărat să i se dea concurs dlui Titulescu, am răspuns că mă pun la dispoziția lui Carol al II-lea fără a avea ceva de discutat cu viitorul şef al guvernului, față de care, întors la Vălenii de Munte, m-am îngrijit, cunoscînd omul, să-mi iau toate măsurile de precauțiune. Primind portofoliul Instrucției de la acela care, voindu-mă şi vicepreşedinte, ar fi dorit să nu iau un departament, aşteptam acasă să fiu chemat pentru depunerea jurămîntului.

Ce s-a petrecut pe urmă am reprodus-o în notele mele care au început să apară atunci, am repetat-o şi în Parlament, de două ori, fără să mi se poată opune vreo tăgăduire: obiecția de dăunăzi, în Senat, a fostului viitor prim-ministru de atîtea ori că, nedorit de şefii de partid, m-am bucurat luîndu-i locul e tot aşa de ridiculă ca şi aplauzele de turmă brutală şi interesată cu care această nerozie a cui nu înțelege şi nu poate înțelege o viață ca a mea a fost subliniată. Am asistat, scîrbit, ceasuri întregi la comedia de refuz pe care o juca expertul diplomat față de regele pe care-l duşmănise odată şi pe care printr-o presă străină asupra căreia avea o explicabilă şi bine nutrită influență va căuta să-l compromită, pentru ca la urmă să mi se ofere, să mi se impuie mie moştenirea guvernului de competențe

– formulă pe care eu o propusesem dlui Titulescu acasă la mine, asigurîndu-l că nu-şi va putea aservi pe şefii partidelor şi nici pe înlocuitorii lor —, a cărui listă era pe carta ce mi-a întins-o regele. Aceia sau oricari alții îmi erau indiferenți: suveranul, care se afla numai într-un impas al combinațiilor în care se amestecase prea multă lume, pînă la ultima ambiție de aventurier sau de tînăr necopt, nu mi se adresase mie aşa cum îi spusesem cu cîteva luni în urmă, şi credeam că am fost înțeles, pentru ce valoare aş putea să am ca persoană, pentru ce amici am în jurul meu, pentru ce idei am manifestat, ca duşman al partidelor de simplă clientelă, o viață întreagă. Îmi cerea, într-o stare care nu putea să nu mă mişte adine, să îndeplinesc o funcțiune trecătoare; cuvintele cu care am cedat:"Maiestatea voastră îmi cere cel mai mare sacrificiu", căci era vorba de o situație financiară desperată fără să am nici o experiență, nici legăturile necesare – şi de aceea mi se adăugea d. Argetoianu, în ale cărui mijloace regele punea cele mai mari speranțe —, corespundeau unei cîntărite realități.

Am crezut totuşi, cîteva săptămîni, că se poate face ceva, cîştigînd şi pe tînărul suveran pentru acel „ritm nou" pe care şi azi îl cred singurul mijloc de a îndrepta lucrurile. În acest sens am vorbit țerii, străbătind-o săptămîni de zile, fără să primesc nimic din onorurile pentru care atîția doresc o asemenea situație, şi am întîlnit pretutindeni atîta înțelegere cîtă să-mi asigure fără presiuni – căci prefecții noştri, luați din multe clanuri, au fost aşa de puțin deprinşi cu meşteşugul electoral —, fără alianțe cu alții decît saşii, şi aceasta fiindcă ei au cerut-o formal, o mai mare majoritate decît a guvernului de partid popular, cu legături internaționale dezastruoase, care mi-a succedat. Era vădit că țara vrea lucruri nouă, şi mulți credeau că-mi va fi dat să le realizez. Măsuri de guvernămînt, ca înlăturarea prefectului al doilea, nu erau criticate, fiindcă se credea că ele contribuie la această purificare. Mi se cereau procese contra conrupților, şi am încercat cîteva, pentru ca să mă conving îndată că am a face cu oameni cari şi-au luat măsurile aşa de bine încît nimeni nu-i poate atinge. Organelfe de lucru, ruginite prin ticăloşiile trecute, nu prezintau oțelul clar şi tare de care aveam nevoie. Iar, în ce priveşte legătura electorală cu liberalii dlui Duca, pe care o voisem, ba chiar o smulsesem regelui pentru ca un nesucces în alegeri să nu puie Coroana într-o situaţie delicată – cu atît mai mult, cu. cît căderea regelui Spaniei şi avertismentele presei dlui Titulescu, cu atît mai înverşunat, cu cîte refuzasem propunerea regală de a face un ministru de externe din acela pe care-l putusem aprecia din duelul cu suveranul, impresionase —, concursul a fost lipsit pretutindeni aproape de sinceritate; mulți membri ai partidului aliat pentru acest singur scop preferau să voteze cele trei bețe (bunicul, tatăl şi d-sa însuşi) ale tînărului şi foarte distinsului istoric Gheorghe Brătianu.

Întors din truda acestei lungi călătorii de propagandă, în care mă ținusem cu pînea şi brînza din automobil, am văzut prin chiar afişul de recomandare al ziarului Dimineața că d. Argetoianu, ministru de Înterne provizoriu, care s-a voit apoi definitiv – şi întrebînd pe suveran, mi s-a cerut s-o admit, —, consideră Ministeriul ca aparținîndu-i măcar pe jumătate. Rezervam Parlamentului o precizare, care n-a lipsit, majoritatea rămînînd strîns legată de mine şi în ceasurile cele mai grele, iar

opoziția fără deosebire, căreia-i arătam o lipsă de prejudecăți şi de interes personal neobişnuită la noi, îmi acorda o atitudine de politeță civilizată pentru care, şi în întregimea ei – chiar dacă, în vederea partidului, nu putea să nu se facă unele demonstrații, față de care fireşte am refuzat o luptă nesinceră —, nu-i pot fi deajuns de recunoscător.

Dorisem un Parlament cu caracter profesional. Sfînta prostie națională a făcut mare haz de propunerile făcute unor asociații, şi mai modeste, care n-aveau fireşte prestigiul cîrdăşiilor pentru putere. Nu mi-a părut rău decît de faptul că nu toți aceşti breslaşi, oameni cu ocupație, trăind din munca lor, m-au înțeles pe deplin, şi că atîția nu erau liberi de angajamente politice. Cei cari au intrat însă, meseriaşi, preoți, profesori, mi-au fost de mare folos, păstrînd pînă la capăt o ținută onestă şi loială. Cu acest Parlament, din care n-a lipsit nimeni, acceptîndu-se şi reprezintanții celei mai exagerate stînge, şi dînd dlui Cuza tot ce se cuvenea culturii, talentului, patriotismului şi perfectei sale onestități personale, s-ar fi putut lucra şi patru ani de zile, îndeplinindu-se lucruri care cu nici un alt Parlament nu se vor putea îndeplini, căci împrejurările s-au îndrumat tot mai mult spre acele veleități de dictatură pe care nu le-am avut eu nici pe ascuns, pe care nu le-am permis ambiției dlui Argetoianu şi pe care alții astăzi le răcnesc pe toate cărările în fruntea cămăşarilor lor.

Făcîndu-se tăieri curajoase în bugetul curent, în aşteptarea unor economii fără păreche la acela pentru anul următor, am încheiat, şi cu măsuri în învățămînt – care tindeau la simplificarea, umanizarea, libertatea, pe care nu voiau s-o primească unele capete obtuze şi unele mentalități de tulburători născuți, de speța unui Țoni, cel mai neloial om pe care l-am cunoscut, unui Forțu, în suferință de nervi, unui Nisiipeanu, ale cărui dedicații de devotat partizan le păstrez încă după cîți stropi de noroi mi-a aruncat în față —, am încheiat, zic, o primă sesiune parlamentară, care va rămînea ca un veşnic model de bună-cuviință şi de bună înțelegere, de muncă împreună între toate grupările şi nuanțele politice.

După ce izgonisem de la Instrucție toată banda solicitatorilor politici şi toată gloata confuză a cutreierătorilor de birouri, impunînd oricui munca şi răsplătind-o şi prin daruri de vacanță, aşa încît ministerul devenea astfel un loc curat şi respectat – şi ce era să fie după mine cu Hermes trismegistos al celor trei miniştri unul în altul sau unul peste altul! —, credeam că pentru lucrul meu ştiințific şi pentru un trup de sexagenar, peste care, pentru întîia oară, din exces de muncă, se vor abate infirmitățile, am dreptul la cîteva luni de linişte, în odăițile de la Mangalia.

Ce nu s-a uneltit în urma mea! Un întreg Fanar era la lucru, şi n-aveam decît să privesc în ochii principalului meu colaborator ca să înțeleg la ce mă pot aştepta. Veniseră la mine acolo cîțiva proprietari rurali foarte împovărați, cari-mi cereau moratoriu sau alte măsuri care ar fi lovit greu în creditul țerii. Le-am refuzat. Ofeream în schimb recomandații către organele fiscale pentru păsuiri indicate de situație. Din dos, un glas a țîşnit:”Dar noi sîntem desperați”. I-am răspuns că, deoarece de o parte e casa mea, de alta marea, dacă ar fi desperați, s-ar fi aruncat în mare în loc să-mi vie

în casă. La o observație că se protestă polițele, am obiectat că astăzi aceasta n-are gravitatea din timpurile normale. Am fost denunțat îndată, de o presă cumpărată, că am recomandat aruncarea în mare a debitorilor – va veni vremea de li se va spune şi învățătorilor că le-am dat şi lor acelaşi sfat – şi că am indicat ca mijloc de salvare neplata datoriilor, eu însumi prezentîndu-mă ca exemplu. În acelaşi timp, cum hotărîsem începerea şcolilor, ca în copilăria mea, la întîi septembre, aceasta a servit bandei ţoniste ca mijloc de agitație. Spiritul bucureştean se distra şi pe socoteala măsurilor -de bună ținută impuse la ministerul meu şi, cum spusesem că pentru picioarele desculțe ale şcolarilor din sate s-ar putea face saboți, ca în Olanda, în Franța, în Austria, ce se mai stricau de rîs toți deştepții de la gazetele hrănite din distribuțiile unui minister care devenise cartierul general al intrigilor contra mea – şi aveam dovezile în scris!

La ministerul de Finanțe se lucra pe sama proprie, neglijîndu-se plățile, mai ales la corpul didactic, căruia-i eram înfățişat ca răspunzător, şi aducîndu-mi-se spre iscălire portofolii putrede, mai ales de la Craiova şi din Oltenia – între altele şi ale fostului meu ucenic, d. Şaban Făgețel —, care trebuiau să istovească fondul rezervat în ultimul împrumut pentru altceva decît pentru faliții dispuşi să intre în clubul unui nou partid politic; banca Blank, ruinată după moartea bătrînului ei şef, prin tot felul de capricii grandomane şi aventuri romantice, ca şi prin salarizarea politicianilor cu milioanele, era salvată, fără a-mi cere părerea, cu două miliarde, supt cuvînt că se împiedecă astfel un crah al întregului organism bancar, pe care era să-l provoace tocmai conversiunea. Ea a fost inițiată în lipsa mea la Paris, unde plecasem pentru cursul meu şi pentru lămurirea unei prese ațîțate contra mea – călătoria făcîndu-se numai cu leafa mea de director la Fontenay-aux-Roses, unde am şi locuit, iar milioanele rezervîndu-se pentru altă călătorie, a unui coleg care mă va înfățişa acolo ca păpuşa culturală provizorie în fruntea unui Ministeriu care e al său – şi condusă, în foiala intereselor condamnabile, cu totul în afară de mine.

Primit de suveran ca de un judecător de instrucție pentru „declarațiile” de la Mangalia, prezintasem o demisie pe care o voi înnoi cînd ministrul de Finanțe a vrut să treacă salariile învățătorilor la comune şi cînd, în ianuar 1932, a reînceput, după ce se părăsise ideea Ministeriului Argetoianu, jocul de-a Titulescu – omul picînd din cer, ca în poveste, la fiecare „criză“ ministerială pe care i-o provocau acoliții. Era, în atitudinea cui sta lîngă mine, în aceea a unei prese căreia pînă la sfîrşit nu i-am sacrificat un ban, reducînd bugetul Prezidenției la patru milioane şi publicînd în Monitoriu distribuția lor, ca şi a fondurilor, de bacalaureat şi de cărți poştale, creat la Instrucție, în insultele triviale şi pentru copiii mei, adăugindu-se, din fonduri cunoscute mie, broşuri infame, care se vindeau la uşa Universității, în tăgăduirile oarbe de patimă a oricărui merit în chiar ştiința mea, în faptul că, atunci cînd prostul scria, isteți interesați rînjeau, fără ca un glas de protestare să se ridice din miile mele de elevi, iubiți şi ajutați, era în toate acestea, ca şi în atitudinea săracilor cu duhul cari cred totul, şi despre oameni cari au dreptul mai mult să fie respectați, o astfel de ticăloşie încît biruia

desprețul ce se produsese în mine prin toate mizeriile unei vieți de neînțelegere şi prigonire.

Ce m-a susținut pînă la acel Consiliu din mai, prezidat de regele. Consiliu în care, după vădirea insuficienței conducătorului Finanțelor, nu ştiu ce răspundere pare că a căzut asupra mea – şi n-am ştiut cum să acopăr mai răpede în cabinetul suveranului foaia unei demisii de indignare şi dezgust, —, au fost două lucruri.

Întîi asentimentul continuu al Parlamentului. În chestia zahărului, punîndu-mi-se piedeci pe care le-am evitat, ca să nu se mai vorbească apoi nimic din partea acelora chiar cari o stîrniseră, apoi în aceea a salarizării învățătorilor, în care a trebuit să apăr intențiile, dezaprobate de mine, ale dlui Argetoianu, pentru ca tot d-sa să apară în ultimul moment printr-o lovitură de teatru ca salvatorul lor, el a stat lîngă intențiile mele bune şi m-a ajutat să birui intrigile fără a mai vorbi de proiectele mele de învățămînt, votate aproape unanim. Cînd, în april, mă despărțisem de aceşti colaboratori fără deosebire de partid, mulțămindu-le călduros, era cea mai deplină sinceritate şi în cuvintele mele şi în aplauzele care nu erau numai ale unor prieteni politici. În special drul Angelescu mi-a fost pentru legile şcolare un bun şi prietenesc sfătuitor.

Apoi, ştiind bine că-mi sînt numărate zilele, era dorința de a introduce în şcoală ceva măcar din ideile nutrite o viață întreagă. Idei despre şcoala primară, din care am vrut să fac sufletul satului, cu directori aleşi de colegi, cu revizori ieşiți prin concurs, cu înaintări, nu după buchea învățată, ci după munca depusă în mijlocul sătenilor, cu ateliere de lucru, cu cariera deschisă învățătorilor şi în alte domenii de învățămînt. Mi s-a răspuns cu urletele unor bande electorale conduse de meşterul agitator, totdeauna... duios şi sincer, care e învățătorul veşnic dezertor de la catedră Țoni. Apoi idei despre şcoala secundară, căreia-i dădeam libertate şi inițiativă, cu profesori ieşiți din concurs, cu directori voiți de colegi, cu inspectori de la Universitate, cu desființarea jocului orelor şi restabilirea catedrelor întregi, cu înlăturarea alipirii de manual şi superstiției orelor, cu reunirea şcolilor prin impunerea cîtorva lecții aiurea decît unde e catedra proprie iar, pentru şcolari, cu desființarea examenelor la sfîrşitul anului, cu vacanța de la întîi iunie, cu desființarea drămăluirii notelor, cu educatorul, „democraticul" lucru manual şi cu expozițiile produselor acestei îndeletniciri. În fine, idei despre Universitate, cu desfacerea de tirania miniştrilor de partid, cu guvernarea prin statute alcătuite de dinsa însăşi, cu Consilii interuniversitare, de legătură, cu ideea unui buget global, pe care singură şi l-ar administra. Cream şi în fiecare localitate marele Consiliu cultural al tuturor membrilor corpului didactic, de la cel mai mărunt învățător la rectorul universitar.

Păcate grele... Un congres al acestui corp s-a adunat în mai ca să arunce injurii nemaiauzite asupra tiranului flămînzitor al colegilor săi. Ce ipocrizie şi ce decădere!

Am ieşit din această osîndă fără un cuvînt de mulțămită pentru cît servisem, fără un semn de atenție pentru cît mă jertfisem. Iar, în alegerile făcute de țerăniştii urgisiți în 1931 şi de rege şi de popor, d. Argetoianu, om popular, a putut să intre în Cameră, iar eu, de la care venise tot răul, fiind,

cum a scris în glumă un ziarist prieten, „cel mai prost om din România", şi adaug: cel mai rău şi cel mai răpareţ, ba chiar designat şi instanţelor judiciare pentru zecile de milioane ce mi le-am însuşit, rămînea să mă folosesc de articolul din Constituţie care-mi dădea un loc în Senat, unde cînd am ridicat, într-un tîrziu, glasul, nu mi s-a cruţat nici o injurie, iar în Cameră s-a cerut, de un V. V. Haneş, anularea printr-un articol unic a tot ce făcusem pentru şcoală.

Suferinţile morale mi le-am arătat în Trei ani de la restaurare; în Isprava am învederat ce s-a pus în locul incapacităţii mele, iar în Supt trei regi, care nu e decît continuarea obiectivă, cu cît de puţin amestec al persoanei şi operei mele, a Istoriei românilor în limba germană, am arătat, ca istoric, ce a vrut să facă o generaţie pe care lipsa de solidaritate, determinată în mare parte de livide invidii, a împiedecat-o de a crea, peste atîtea ruine şi atîtea lacrimi, o adevărată Românie Nouă, – singura care poate trăi. Mulţi s-au supărat, nimeni n-a îndrăznit să proteste.

Ce să mai vorbesc de ce am făcut, de ce am ţinut să fac şi după aceea!

Şi aşa stau, la şaizeci şi doi de ani ai mei, sigur şi tare, mîndru, drept înaintea conştiinţii mele şi a judecăţii vremurilor.

Vălenii de Munte 25 septembre 1933.

N. IORGA

ADDENDA

DOI ANI DE RESTAURAȚIE

CE A FOST, CE AM VRUT, CE AM PUTUT.

I. RESTAURAREA. PRIMA CRIZĂ DE GUVERN

Cînd acum doi ani mi s-a anunțat în faptul zilei sosirea prințului Carol, am întrebat în ce calitate şi cu ce gînd vine.

Față de situația creată, față de jurămîntul luat de armată şi de funcționari copilului regal, credeam că o atitudine se impune: aceea ca tatăl să intre în regență pentru a apăra tronul fiului său.

Inştiințătorii mei, oamenii de încredere ai prințului, mă părăsesc. Dar peste două ceasuri aflu că guvernul nu opune rezistență, că unii oameni politici s-au grăbit să recunoască noua stare de lucruri: Îndreptarea anunță că generalul Averescu a fost primit îndată. Numai liberalii iau o atitudine hotărîtă împotrivă.

A doua zi Camera se populează încet. Vin partizanii vechi ai prințului: dd. Manoilescu, Nae Ionescu, Cornescu, generalul Racoviță. Ei vor hotărît pe regele cel nou; cine discută în interesul țerii, sînt şi trecuți între trădători. Miniştrii sînt în luptă între dînşii: şedința se amînă deci pe a doua zi.

Pe stradă studenți, ofițeri de rezervă demonstrează. Apar cîteva steaguri. Armata, publicul, foarte călduros, cer soluția deplină şi imediată.

A doua zi la Cameră nu mai poate fi discuție. Nația a vrut. D. Manoilescu propune pentru acel care a fost Mihai I titlul de”Voievod de Alba-Iulia”, a cărui lipsă de sens: un cuvînt slavon şi încă un compliment la adresa romantismului ardelean încerc a o arăta.

Se fac formele, a căror alcătuire a fost încredințată dlui Iunian. Fiecare din şefii de partide, generalul Averescu trecînd, prudent, cuvîntul dlui Goga, îşi dă aprobarea. Şi reprezintanții naționalităților se adaugă. Recomandînd, de două ori, cu toată puterea, restaurarea, care din punctul de vedere al dreptății şi al eficienței era inevitabilă, am adăugit dorința ca noul regim, pe care-l deschideam în acea zi de 5 iunie 1930, să nu fie nici al armatei, care nu trebuie să facă şi să desfacă regii, nici al amicilor personali, cari nu pot susținea, ci numai compromite, nici al partidelor pe mîna cărora a fost lăsată prea mult țara\.

Însăşi înfățişarea viguroasă a regelui proclamat astfel, apoi cuvîntarea lui sinceră, plină de o poezie care se hrănea din izvoarele, cunoscute din copilărie, ale literaturii noastre, cuvîntare duioasă pe alocuri la amintirea trecutului, în sfîrşit aluzia la intelectualii pe cari înțelege să se sprijine au

produs cel mai bun efect. În puternicele aplauze era desigur o iubire adevărată, la mulți o adîncă părere de rău pentru ce a fost – un singur vot fusese contra —, o promisiune de solidaritate națională supt o domnie care se anunță bine intenționată şi energică. Calculele de politiciani erau: se vedeau primele îmbulziri, sprijinite pe calcule vechi şi nouă, dar impresia era în adevăr aceea, înălțătoare, a zilelor mari ale neamului. Se schițau, de unii curagios, şi speranțe de împăcări care treceau dincolo de cercul oamenilor cari „fac politică", sau pe cari politica i-a atras la sine.

Am văzut pe Carol al II-lea atunci chiar şi i-am auzit cuvintele bune, la care am răspuns prin urarea de om încercat şi deprins cu vicisitudinile lumii:"Să dea Dumnezeu să fie bine". Iar, în audiența pe care am avut-o îndată după aceea, i-am văzut dorința: Ministeriul de concentrare în frunte cu cineva care să nu fie un şef de partid. Cînd s-a rostit numele dlui Mihalache, am rămas surprins: nu făcusem oare cu toții aşa de mult din odinioară aşa de modestul învățător, cu ambiția satisfăcută de un frumos discurs ori de premiarea la un concurs de porturi populare, oricît ar fi adaus la vechea sa pregătire, aşa de neîndestulătoare, sforțările onorabile de a-şi adăuga cultura modernă prin învățarea limbilor străine şi cetirea celor mai nouă cărți de tehnică sociologică, economică şi financiară?

Pentru o domnie nouă, venind după dispariția, aproape totală, a puterii supreme, supt regență, în care Buzdugan, o personalitate impunătoare, era totuşi strîns legat de un singur partid, cel țerănesc, un regim ministerial în care să nu poruncească interesul de club era fără îndoială o mare necesitate. De fapt, în bună parte şi pentru aceea se formase în afară de Camere curentul atotputernic al unei țeri deprinse din veac î-n veac să fie domnită. Crearea unui instrument de guvernare sprijinit pe merit – nu pe devotament – era întîia şi cea mai mare necesitate pentru stăpînirea, aşa de călduros primită, a lui Carol al II-lea.

Aceasta ar fi fost cu atît mai indicat, cu cît lumea era sătulă de jocul de-a teoria, pe care, după cărțile cetite mai recent de nemăsurat de ambițiosul regent al țerănismului, d. Madgearu, îl practica, dărîmînd mai mult decît întemeindu-şi şubredele creațiuni ideologice, guvernarea aşa-zisă național-țerănistă, în care domneau trei concepții de stat: cea ardeleană, de un dogmatism libertär răsuflat, cea „tachistă", de un oportunism gata de orice, şi cea primar sau fanatic revoluționară – după cum biruia crudul impuls sterist al basarabenilor ori dulcea naivitate învățătorească – a „țerăniştilor" din Vechiul Regat.

Pentru a se avea Ministeriul Național pe care-l voia noul suveran, care se dorise chemat de toată lumea şi isprăvise prin riscul suprem al unei călătorii în avion fără să ştie ce va găsi la coborîrea într-o țară unde se minte şi se trădează aşa de mult —, trebuia un om de o mare autoritate, fără slăbiciuni personale peste un mare trecut, fără legături din acelea care împiedecă după ce compromit, fără nici un fel de păcate care să i se scoată înainte de la întîia clipă cînd va înfrunta grupe de interese coalizate pentru exploatarea puterii. Cu atît mai mult, cu cît în fața lui Carol al II-lea stătea neteda tăgăduire a moştenitorilor aceluia care-l exilase pentru că prevedea că nu-l va putea domina şi folosi: liberalii,

al căror şef, Vintilă Brătianu, era în stare să deie luptei fără frîu tot prestigiul unui mare nume, unei devotate puteri de muncă fără exemplu, unor convingeri neobişnuite a ceda şi unei onestități în adevăr antice. Uşoara revoltă pentru Coroană a tînărului Gheorghe Brătianu, pe care din răsputeri încercam să-l scot înainte pentru o curagioasă hotărîre, n-avea importanță, cu toată împărtăşirea la numele glorios şi cu toată înalta cultură a unui istoric de solidă informație şi formă literară îngrijită, format la şcoala Apusului, dar fără prestanță personală, cu toată dureroasa silință către gestul patern, fără elocvență şi la dispoziția tuturor intriganților, abili în a-i măguli vanitatea tinerească.

Am propus pe generalul Prezan. Sîngele său francez îi dăde'a instinctul de ordine pe care nu-l au decît în măsură mică ai noştri. Se dovedise nesimțitor la curentele populare care avuseră atîta influență asupra celuilalt mare general al războiului, Averescu. Acțiunea sa de străbatere în Ardeal fusese eficace şi se menținuse şi după catastrofa din Muntenia. Ajuns conducător al defensivei din Moldova, arătase sînge rece, dreaptă măsură, atîta optimism cît trebuie pentru a domina dezorientarea şi demoralizarea şi pentru a fi oricînd gata de hotărîrile reparatoare ale revanşei. Ieşise complect curat, numai cu moşioara sa din Roman, dintr-o situație, în care atîția au făcut avere. Întors la Bucureşti, trăise absolut retras, străin de orice intrigă şi rebel la orice îndemn oare ar fi vrut să-l întrebuințeze. Avuse o singură dorință: de a putea să reorganizeze fără servituți de partid armata pe care o condusese cu atîta demnitate fără a voi să facă dintr-însa un sprijin pentru un nesănătos vis de bătrîneță. Propus regent la locul vacant în care clubul național-țerănesc, mai ales partea ardeleană, izbuti a aşeza pe onorabilul fost magistrat, delicatul bibliofil, dar fără mijloacele prin care se cîştigă şi se afirmă un astfel de rost, Constantin Sărățeanu, generalul nu arătase graba de a primi şi, cînd maşina majoritară a Parlamentului l-a înlăturat, n-a dovedit prin nimic, deşi se pare că se aşteptase, de la recunoştința națională, la alt rezultat, nici cea mai mică părere de rău.

Regele ascultă propunerea fără să exprime o aprobare. În prințul pe care-l cunoşteam s-a produs o însemnată schimbare. Ține samă de multe motive şi îşi rezervă a le cîntări. Rasa a biruit pornirile tinereței. Cum lumea aşteaptă şi hotărîrile generoase care ar putea aduce pacea, buna armonie în familia regală, crud sfîşiată prin intrigile cele mai urîte – sora suveranului, Elisabeta, fratele lucrează vădit în sensul refacerii situației de odinioară —, se aclamă lung apariția domnitorului lîngă acea soră pe care publicul o schimbă cu foasta soție, a cării atitudine se menține perfectă, pentru că, spune ea, „iubeşte țara“, şi, înainte de orice, copilul ei.

Un bun, foarte bun început pentru o eră pe care toți, peste toate calculele şi uneltirile, care au şi început, o vor nouă, cu desăvîrşire nouă.

Dar opoziția liberală continuă, fără nici o cruțare. Fiul lui Ionel Brătianu, refuzînd să se supuie, fusese pur şi simplu exclus din partid. Succesorul prezumptiv al lui Vintilă Brătianu declarase că mai bine să i se taie mîna decît să recunoască schimbarea îndeplinită. Dar, din fericire pentru liniştea țerii, această atitudine, de o dîrză stîngăcie, nu află absolut nici un ecou. Armata îşi aclamă şeful, populația

aşteaptă lucrul nou, prefacerea radicală, minunea: minune de cinste, de ordine, de inițiativă, care să scoată, cu cine-o fi şi în orice formă a statului, țara din haos şi din mizerie. Căci, după ştiri pe care mi le dă un tînăr de la Finanțe, încasările merg slab şi „e pericol de neacoperire a cheltuielilor”.

Deşi regele a vorbit lui Prezan, a cărui discreție se sfieşte şi a cărui neexperiență în rosturile politice se teme, situația rămîne nehotărîtă. Defilează preşedinții Parlamentului, şeful guvernului, care-şi face noi socoteli pentru noua stare de lucruri în care nu poate să mai păstreze rolul de preşedinte al acțiunilor ministeriale divergente peste care se întindea dictatura financiară a dlui Madgearu, apoi generalul Averescu, despre care nu se vorbeşte în noile combinații, ba chiar neastîmpăratul dr. Lupu, care continuă a hrăni speranța nu ştiu cării dictaturi populare.

Cînd, la 10 iunie, sînt, din nou, chemat la regele, care-mi dă cordonul Ordinului Carol I, subliniind că e pentru meritele culturale, hotărîrea e, în sfîrşit, luată. Nu mai e vorba de Ministeriul Național avînd în frunte pe cineva care să nu fie şef de partid – îi vorbisem, în această concepție, şi de preşedintele Camerei, ca atare, care-mi va spune că pentru acest rol „n-are umeri destul de largi“ —, ci de confirmarea dlui Maniu. Ministeriul cel mare, cu Prezan, Titulescu sau, la nevoie, şi cu mine, acela rămîne pentru mai tîrziu.”În politică porneşti cu o idee şi eşti silit să ajungi la alta.”

Seara, la 9, se cunoaşte dezamăgirea. Acela care nu invitase pe prințul exilat şi cafe-l întîmpinase cu toate rezervele, putînd merge pînă la arestare, e din nou stăpînul situației, fără să fi arătat că o doreşte.

Dar nu trec cîteva ceasuri şi lipsa de unitate a partidului zădărniceşte formarea Ministeriului. Cum, în chestia dinastică, țerăniştii din Vechiul Regat, cu d. Iunian în frunte, dar fără aprobarea dlui Madgearu, fuseseră pentru rege, iar ardelenii contra, luptele de persoane găsesc o bază în această deosebire de atitudine.

Aşa fiind, soluția Prezan se impune. Generalul e chemat din liniştea sa de la țară. Cînd mă vede, pentru a-mi propune viceprezidenția, şi eu îi răspund că primesc numai”Ministerul pe care nu-l va voi nimeni”, pare sigur de național-țerănişti, are speranțe din partea generalului Averescu, dar nu va face nimic fără asentimentul, care se pare imposibil, al lui Vintilă Brătianu.

În seara zilei de 23 se aflǎ că, rău primit de şeful liberalilor, d. Prezan şi-a depus mandatul, fără a întreba pe nimeni din aceia, cu cari înțelesese a colabora. De altfel, d. Maniu îi ceruse cît nu putea da, iar dr. Lupu două ministere, cîteva subsecretariate şi patruzeci de locuri în Cameră.

Data aceasta, d. Maniu izbuteşte a-şi face un Ministeriu, din care, punînd la Finanțe pe d. M. Popovici, continuul adversar al dlui Madgearu, la alt departament pe d. Voicu Nițescu, care, fără calități politice, a jucat un rol în organizarea şi conducerea prizonierilor ardeleni din Rusia, iar la un subsecretariat, al Sănătății, pe paşnicul avocat Valeriu Moldovan, se înlătură trei țerănişti regățeni: dd. Răducanu, Mirto şi Ioanițescu. Regele poate impune pe amicii săi, dd. Iunian, un supraveghetor, şi Potîrcă. E vechea dorință, nemărturisită decît în anume momente, cînd şi omul cel mai închis şi

mai supravegheat de sine însuşi nu-şi poate înfrîna sufletul: partidul regnicolar, întrebuinţînd praful celor din Vechiul Regat, distruse, tachişti, ţerănişti, naţionalişti pentru a impune dictatura unui grup de politicieni din Ardeal, necunoscători ai României libere şi fără dorinţa de a o cunoaşte, lipsiţi de competinţă şi de orizont şi foarte mîndri de rasa pură, faţă de ţiganii şi fanarioţii din „regat", şi de caracterul occidental, care, foarte discutabil în Ungaria sub-germanică, vine de la întipărirea pe frunte, cu fierul roşu al sclăviei, a stăpînilor, austrieci şi maghiari.

Din partea lor, liberalii au o revenire pe care o provoacă acţiunea de concentrare a „intelectualilor" – foştii mei elevi de la Fontenay-aux- Roses – supt titlul, evident uzurpat, de „partid naţional-liberal", care se proclamă şi în Cameră, fără prea mari protestări, căci se aşteaptă întoarcerea, cîndva, a „fiului pierdut", cu zestrea „intelectualilor" cîştigaţi. D. Duca declară că de acum înainte se află pe o nouă linie, deosebită de a şefului său: „expectativa binevoitoare şi patriotică".

II. CÎTEVA LUNI DE OPORTUNISM

Regimul de pînă la 5 iunie s-a reinstalat. E o singură deosebire faţă de trecut."Regnicolarii" au izbutit a-şi face un loc mai larg în dauna auxiliarilor din armata dlui Mihalache: pînă şi vechii tachişti sînt strînşi într-un colţ. Dreptul politicianismului ardelean s-a impus întreg.

Dar aceşti oameni n-au nici o vedere de ansamblu, nici un plan la departamentele lor. Au voit atîta: puterea, şi o au, se bucură de dînsa. În Palatul Prezidenţiei d. Maniu imită, sprijinit pe clasicul său guler înalt, modelul de la Pesta, Ştefan Tisza. Doar dlui Madgearu, mutat contra voinţii sale – regele ştiindu-i atitudinea în noaptea în care nimeni nu se mai observa şi toate ieşeau pe faţă – la Agricultură, i se permit jucăriile obişnuite cu planuri ideologice şi conferinţi internaţionale, care să menţie la suprafaţă pe secretarul partidului naţional-ţerănesc.

Deocamdată însă vechiul marasm s-a întins peste apele politice. Nimic nu s-a schimbat, nimic nu se va schimba. Doar ambiţia crud jignită a dlui Ioaniţescu aduce o notă vie în votul molcom al unor proiecte de legi fără importanţă sau fără putinţă de realizare. Afacerile continuă: se primeşte contractul dlui Madgearu cu Casa Stewart din Londra, care e gata să facă şosele, dar nu are capital, cu Compania americană a telefoanelor, care se va instala ca stăpînă. Influentul deputat Angelescu, cu legături în Dobrogea nouă, face a se vota o lege a proprietăţii în această regiune, care avantajează pe alegătorii săi bulgari. Şi lumea s-a potolit: resignarea orientală dă o înfăţişare de bună-cuviinţă deziluziei.

La capătul acestor isprăvi, inspirate exclusiv cu grija pe care o are unul şi altul de interesele sale personale sau electorale şi cu cel mai complect despreţ faţă de o opinie publică paralizată de decepţie, Camerele se închid cu un discurs în care preşedintele Consiliului aduce laude pentru cele săvîrşite şi petrecute.

Atmosfera grea o simte, de altfel, şi regele, care, viind la cursurile de la Văleni, pentru a delimita neted sfera acţiunii mele – şi cu acest prilej îşi arată dorinţa de a înnoi zilele de artă, literatură

şi ştiinţă ale Brîncoveanului —, arată foarte obosit, fără nimic din atît de simpaticul avînt încrezător, doritor de lucruri nouă, cu care, abia acum două luni, îşi începuse domnia. Şi presa franceză, continuu înteţită contra schimbării dinastice, pare a contribui la această stare de spirit, care mă îngrijorează şi mă umple de tristeţă.

Cum, în cuvîntarea mea de la Văleni, am arătat necesitatea acelei direcţii ardonat revoluţionare pe care o doreşte orice conştiinţă patrotică, orice spirit clar, am pentru întîia oară onoarea unui atac concentric al întregii prese de partid, care bănuieşte că din legăturile mele personale cu Suveranul ar putea să iasă ceva care ar atinge drepturile imprescriptibile ale clientelelor de partide de a-şi transmite o guvernare plină de satisfacţiile vanităţii şi uneori de avantagiile materiale ale puterii. Pentru Viitorul sînt un pur bolşevic; bătrînul ziarist C. Bacalbaşa înştiinţează pe rege să se „păzească“ de mine. Îndreptarea generalului Averescu adauge glasul său îndîrjit, iar L'Indépendance Roumaine maschează o nouă atitudine a partidului „expectativei binevoitoare şi patriotice», propuind dlui Maniu un pact prin care, la retragerea lui, partidul liberal, şi mai „binevoitor», fireşte, şi mai „patriotic», ar lua succesiunea. Un non varietur capabil de a strînge într-o sacră ligă de exploatare succesivă cele două mari armate ale cluburilor.

În acest timp d. N. Titulescu şi-a făcut o scurtă apariţie la Bucureşti, unde a fost chemat mai ales ca să rezolve o tristă situaţie de familie, în care opinia publică, mişcată, n-a aflat ascultare. Ministrul nostru la Londra, prieten al tuturor marilor conducători de popoare, cu cari întreţine abile legături de camarad, oaspetele binevenit la Geneva, unde toate durerile popoarelor capătă discursuri şi soluţii mai mult sau mai puţin realizabile şi garantate, este un intelectual rafinat, care curteneşte pentru a fi şi mai mult curtenit, care urmăreşte, înainte de toate, un huzur unit cu toate avantagiile rămînerii în scenă, care ar vrea să fie cel dintîi în România cu condiţia ca toţi să-l servească şi nimeni să nu-i ceară nimic. Alintat şi alintîndu-se, distrîndu-se însuşi cu spectacolul plin de surprize pe care şi-l regizează admirabil, al doilea „european”, ca succesor al lui Take Ionescu, pe care l-a utilizat cu o perfectă dezinvoltură, pare a fi pentru suveran omul împrumuturilor sigure, şi al unui prestigiu superior, capabil de a impune tăcere şi unei prese pe care desigur numai farmecul său personal i-o păstrează de o credinţă nezguduită.

A venit pentru o schimbare politică? Nu atît. Momentul pare încă depărtat pentru a scăpa Coroana de tutela Maniu, lipsită de graţie şi de amabilitate. D. Titulescu are o singură dorinţă: aceea de a fi văzut din cînd în cînd, la descinderea din”Europa“ pe acest pămînt de mizerie şi prostie, ca omul care, dacă ar vrea, ar putea face ceva de care nu sînt capabili oamenii obişnuiţi, cari aduc numai meritele vulgare ale muncii şi titlurile fără valoare ale riscului. Presa de la noi urmează pe cea din străinătate în omagiile aduse competinţei care se afirmă destul ca să nu mai fie nevoie de control. Curentul dlui Pamfil Şeicaru crede că, împreună cu ceilalţi „şefi de partide”, am suferit greu de pe urma unei vizite care nu mi-a luat şi nu mi-ar fi putut lua nimic.

Planuri de refacere economică i s-au cerut şi dlui C. Argetoianu, căruia prinţul de Coroană îi rezervase cîndva rolul lui Mussolini, pe care-l vizitase în Italia. Perfect iniţiat în ce se petrece şi se spune la Curte, fostul meu camarad de luptă politică n-are, în ce priveşte viitorul, speranţe prea mari. Impresia produsă de două audienţe nu-l încurajează la nimic. Omul acesta, de mari calităţi, care ambiţionează, fireşte, rolul care se potriveşte cu temperamentul său şi e tare pe un crez pur materialist, în serviciul căruia pune abilităţi neobişnuite de vechi diplomat, caută sus o bază pe care încă n-a găsit-o, şi-l doare.

Doritor şi el de dictatură, dr. Lupu mi se plînge că într-un palat dominat de ofiţeri uşile îi rămîn închise.

Dorinţa reginei Maria de a continua un rol în care numai pe vremea războiului a putut aduce ţerii servicii neuitate, adauge la neliniştea de supt suprafaţa unei acalmii ministeriale perfecte. Cum nici în această parte nu s-au găsit siguranţele dorite, amărăciunea se manifestă, cu sinceritate, faţă de oricine.

În armata însăşi apar nemulţămiri, care mi se comunică şi mie. Ca de obicei, trimet pe ofiţeri la datoria lor, care, cu tot concursul dat Restauraţiei, nu e aceea de a judeca situaţii politice şi de a-şi atribui un rol, care nu poate fi decît periculos pentru ţară.

În sfîrşit, cum, în Cuvîntul, condus cu o puternică dialectică şi o îndrăcită vervă de filozoful Nae Ionescu, un revoluţionar mistic, se continuă propaganda pentru dreptul de „stăpîn” al regelui, o protestare se produce în ziarul Epoca, de mult timp reprezintantul opoziţiei faţă de regimul partidelor, în faţa cărora ridică umbra cruntă a lui Vlad Ţepeş, mort pentru ca să nu poată învia niciodată.

În Bucovina, un om politic de urît trecut, d. Dori Popovici, caută să canalizeze nemulţămirile pentru o Ligă economică.

La acestea toate, regele, pe care nu l-am mai văzut, răspunde prin interviewul, foarte înţelept, pe care-l publică un ziar englez. Sigur că boala României e numai de ordine economică – şi aici, ca toţi materialiştii, e în greşeală —, el cheamă la o solidaritate de soluţii în acest domeniu. Spune răspicat că nu vrea dictatură, a cării intenţie i-o atribuie cu o neobosită înverşunare presa franceză, ci o colaborare pentru soluţii de o anumită ordine, şi numai de aceea.

În aceste dispoziţii, vrea să mă vadă. Îl aflu în cea mai bună stare de sănătate şi în excelentă dispoziţie. Arătîndu-i că „n-am cerut audienţă, ca să nu se creadă că urmăresc un avantagiu, că nu mă umilesc nici înaintea lui Dumnezeu şi nu cer nimănui nimic“, iar, „dacă vreodată aş vrea să-l servesc, vreau să nu se poată spune că, eu cerînd, trebuie să execut ce mi se spune, ci vreau să fiu chemat pentru ideile mele, liber a le realiza”, fixez neted atitudinea mea faţă de Coroana din ce în ce mai mult atacată pe furiş, şi-i arăt de cine şi cu ce mijloace.

Din parte-i, regele, care stăruie că nu m-a dorit ca să mă „consulte”, se arată îngrijorat numai de situaţia economică: „agricultura, compromisă prin demagogie şi ignoranţă, trebuie restaurată, căci

din ea se hrăneşte ţara“; cooperaţia ar putea să ajute pe ţeranul nebunit de teorii, ruinat prin cheltuieli nespornice, ca şi, de altfel, marele proprietar. O cuvîntare clară şi caldă, care face plăcere.

Înainte de a merge la Sinaia, am avut o întrunire, cercetată, a amicilor miei, în care am tratat şi chestia relei stări materiale a ţerii. Ea nu poate fi îndreptată decît de pe urma unor cercetări atente la faţa locului, ţeranul dintr-o parte a ţerii sămănînd prea puţin cu acela din alta. Cu leacuri mici se tămăduiesc adeseori bolile grele. Oricum, teoria, neverificată asupra faptelor, nu poate face decît rău. O guvernare a mea ar avea această direcţie: de cercetare atentă a realităţilor, din care apoi, de la caz la caz, fără abuzuri ideologice, să se poată lua îndreptarea.

Pentru a doua oară toată presa, afară de ***Curentul*** – deci şi ***Cuvîntul,*** care, admiţînd numai o posibilă guvernare a mea de cîteva luni, după obicei, predică întemeiarea noului „stat românesc”, chiar cu preţul unei revoluţii —, se aruncă plină de ură asupra intrusului care ar putea deranja o lume aşa de fericită pe căile îndătinate.

III. A DOUA CRIZĂ

Cu toată atitudinea calmă a regelui, care se fereşte să judece pe oamenii politici, e evidentă nemulţămirea cu un regim care caută a-i anula cu totul dorinţa de a influenţa viaţa statului. Un cuvînt de simpatie i-a scăpat pentru d. Mironescu. Un intim al guvernanţilor, nemulţămit că a fost, ca atiţia alţii, înşelat, îmi dă, încă de la 5 octombrie, asigurarea că vom avea în curînd un Ministeriu Mironescu.

Om cult şi bogat, de maniere moldoveneşti alese, profesor la Facultatea de Drept din Bucureşti fără să fie prea mult legat de Universitate, fostul amic al lui Take Ionescu, venit prin fuziune la d. Maniu şi rămas, la desfacerea de mine, în lotul, mai promiţător, al acestuia, e un om de resurse încă nebănuite; fără pretenţii, ştie să lucreze cu acel instinct al realităţilor, care nu se pot ignora şi nu trebuie bruscate, natural la acest urmaş de răzeşi vasluieni, care ştie mult mai multe decît „şeful“ său ardelean şi se poate strecura acolo unde acesta, nemeşul bihorean, se loveşte de piatră cu o frunte, adevărat mai tare şi decît piatra. Un zîmbet, mai mult sau mai puţin sincer, al aceluia pe care regele îl numeşte „cuconul Jorj” reuşeşte mult mai mult decît un lung şirag de silogisme juridice de „doctor” transilvan ale dlui Maniu. E un om de intimitate, şi genul acesta nu pare că displace Suveranului.

Trei zile după ce mi se vorbise de criză, ea s-a produs. Data aceasta, nu mai sînt intrigile dintre cele două fracţiuni sau, mai curînd, facţiuni ale guvernamentalilor, ci o ciocnire între voinţa regelui şi aceea, care nu cunoaşte margeni, a preşedintelui de Consiliu.

Cum noul Ministeriu Maniu, de o aşa de scurtă durată, era o izbîndă făţişă a ardelenilor, acum ţeräniştii „regăţeni” îşi voiesc revanşa. D. Mihalache trebuie aşezat în scaunul unde a stat Mihail Kogălniceanu, Lascar Catargiu, Ioan Brătianu, Petre Carp, Ioan I. Brătianu, Maiorescu, dar aceasta pe vremea, fireşte nenorocită, a „boierilor”. Ajunge să nu fii „boier” deloc ca să ai dreptul de a le succeda. Şi, ori în ce loc, dar d. Madgearu trebuie să figureze în noua formaţie.

La Atena, unde eram pentru Congresul de bizantinologie, aflu ce era de aşteptat. Democraţii extremi n-au izbutit şi tachismul, reprezintat aşa de convenabil prin d. Mironescu, a folosit din lupta între cele două tabere. Noul preşedinte de Consiliu reuşeşte să asigure fiecăruia un loc în care să nu se simtă prea umilit; faţă de opoziţie, va găsi atitudini care sînt străine de firea, ofensătoare fără să vrea chiar, a dlui Maniu. Amicul personal al regelui, d. Manoilescu, om talentat, se află în faţa dlui Madgearu şi un ardelean socotit sigur, d. Emil Haţiegan, profesor universitar, dar şi agitator de forţă, e introdus şi el ca garanţie în Ministeriu; aceeaşi politică de precauţiune, care face mai mulţi duşmani decît a găsi prieteni.

Dar un lucru nu-l poate face nici d. Mironescu, nici acela care continuă să păstreze portofoliul Finanţelor, d. Mihai Popovici. Şeful guvernului însuşi îmi mărturiseşte că pe octombre încasările sînt pe jumătate din prevederi. Era firesc cînd, contra doctrinei, predicate de mine, a reducerii funcţionarilor, a despovărării statului, se păstrează o sarcină strivitoare pentru o ţară sărăcită prin deprecierea produselor ei. Şi se mai adaugă condiţiile draconiane, unite şi cu un rău sistem de manipulare a banilor, pe care, la împrumutul de stabilizare, discutat cu lunile de tinereţa dlui Lugoşianu, l-au impus bancherii străini ai împrumutului stabilizării. Uşurarea statului, astăzi strivitor, ajutarea ţeranilor prin verificarea creanţelor la faţa locului, n-am altă soluţie, şi nu poate fi alta. Dar ea nu este strălucitoare şi barbarii au fost totdeauna amatori de sticlă colorată!

Din parte-i, la 5 novembre, d. Mihai Popovici se plînge de risipa ce se face la organizaţiile autonome, creaţiunea dlui Madgearu. Cifrează golul bugetar la nu mai puţin de douăsprezece miliarde, pentru acoperirea cărora trebuie „tăieturi eroice". Îngrijorarea lui merge pînă acolo încît „mă întreabă dacă nu s-ar putea să fac cu actualul Parlament un Ministeriu de naţional-ţerănişti şi alte elemente", ceea ce nu mi se pare imposibil.

Două mii de şomeri au defilat în ajunul sesiunii parlamentare.

IV. A TREIA"CRIZĂ" FĂRĂ REZULTAT

Camerele se deschid în această stare a lucrurilor, a spiritelor. Mesagiul regal la redeschiderea lor, cu un mare fast, la care se adaugă curiozitatea pentru noile uniforme, cuprinde, împreună cu promisiuni ministeriale, într-un stil mediocru, pasagii pe care vădit le-a impus regele, ca acela în care se vorbeşte de lucrul împreună şi de o uniune „frăţească". Liberalii, cari îmi vorbiseră, cu o lună înainte, de cazul cînd din nou Coroana ar fi vacantă, sînt de faţă şi iau, fireşte, aluzia şi pentru dînşii. Nu lipsesc nici aderenţii generalului Averescu, înălţat mareşal, care pare a se ţinea încă într-o rezervă plină de vizibile aşteptări, deşi mi se vorbeşte de propuneri pe care le-ar fi făcut contra menţinerii Restaurării.

Discursul la adresă al dlui Duca, înfăşurat în emfaza obişnuită, arată, alături de amărîta retragere de fapt a lui Vintilă Brătianu, o complectă adaptare la noua stare de lucruri: abia dacă se cere, în mijlocul rîsetelor, cărora le vor succeda aplauzele pentru declaraţia celorlalţi liberali, dizolvarea

Parlamentului, ceea ce nu înseamnă alta decît cererea chemării la putere de către rege, în sfîrşit admis.

Vintilă Brătianu ceruse o audienţă: ea a fost însă atît de mult amînată, încît, atunci cînd s-a acordat, şeful liberalilor a declarat că la o asemenea dată ea nu mai poate să aibă obiect. Se apreciază favorabil acest gest de demnitate, pe care un altul nu l-ar fi îndrăznit. În acelaşi timp, la Chişinău, mareşalul Averescu anunţă intenţia sa de a începe o luptă – în contra cui? – în fruntea „poporului".

A doua zi după ce, în Universul, d. Argetoianu, arătînd că, în convingerea sa, divorţul regal e iremisibil, schiţa un mare program economic şi financiar personal, sînt invitat la dejun de regele, căruia-i spun că, dintre toţi oamenii politici de la noi, a căror situaţie se discută, „unul singur e neutilizabil: eu, pentru că aş servi pe Maiestatea Voastră numai cu ideile în care cred". De altfel sfaturile unui om de şaizeci de ani, şi în domeniul privat, ar trebui culese cu îngrijire, „ca fructele tîrzii de toamnă, care sînt rare". Părerile Suveranului se ţin pe acelaşi teren de realism, dominate, nu de perimata „democraţie", ci de consideraţii de o ordine mai curajoasă: astfel este pentru notarul numit şi contra prefectului ales.

Situaţia se menţine însă nesigură, din cauza ambiţiilor personale neiertătoare, cînd e evident că ţara merge la dezastrul financiar. Pe cînd d. Manoilescu anunţă o apropiată „lovitură", d. Iunian demisionează, d. Mirto se ridică împotriva uzurpaţiei dlui Voicu Niţescu. În faţa foştilor săi amici, şi trădătorul Stere, urmărit cu atenţie din tribunele pline, îşi ţine, în decembre, marele discurs cu încă un plan economic. Un prînz la generalul Prezan e denunţat de liberali ca o nouă pregătire a dictaturii, de care toată lumea se teme.

Regele, foarte binevoitor faţă de mine, dăruindu-mi fotografia sa, cu însemnarea: „iubitului şi bunului său profesor din partea aceluia care-i păstrează o afectuoasă prietenie", pare că nu apreciază încă marile greutăţi ale situaţiei.

În acest timp, Camerele se descomplectează de parlamentari. Bugetul se votează abia la 23 decembre la miezul nopţii, deputaţii fiind aduşi de poliţie cu automobilele. Regimul este evident muribund, dar, pentru motive pe care nu le înţeleg, el e lăsat să-şi prelungească agonia. Se ia vacanţa de Crăciun supt impresia morţii subite, trăsnit de apoplexie, în retragerea lui de la Mihăeşti, a omului de caracter care a fost Vintilă Brătianu; pînă şi nepotul revoltat se uneşte la părerea de rău generală pentru dispariţia unui om care prin onestitatea şi patriotismul său, ori cu cîţi ţepi şi-ar fi ascuns o duioasă sensibilitate, a onorat viaţa publică a României.

A fi servit de un astfel de „duşman" e mai bine pentru un suveran, mai ales pentru unul tînăr, decît a fi încunjurat de o sută de „prieteni" de calitatea care se cunoaşte. Şi anul Restaurării se mîntuie în sărăcie, tristeţă şi lipsă de încredere în viitor. Ele nu puteau fi înlăturate decît printr-o hotărîtă lovitură de vîslă, din partea unei popularităţi regale neatinse, în mijlocul înduioşării pentru refacerea vieţii de familie, în iunie 1930.

V. SFÎRŞITUL AGONIEI DE REGIM

La întoarcerea din străinătate găsesc în lume aceeaşi dureroasă agitaţie spre mai bine. La Timişoara sînt întîmpinat de un public amical căruia trebuie să-i spun adevăruri dureroase. Un singur lucru ne poate salva: viaţa morală din noi, pe care din nenorocire n-o avem şi care singură poate da muncă şi creaţiune, prin care se ţin societăţile omeneşti din ţerile civilizate. [...]

îndată, la 3 februar 1931, aflu prin d. Manoilescu că va fi o „lichidare". După încercarea unei concentrări, regele va voi. Un guvern de concentrare îl vrea şi drul Angelescu, care a fost la Palat, pentru o alacere de la Buzău, şi a fost primit foarte rece. Îi arăt că în iunie trecut, atunci şi numai atunci, se putea. Astăzi doar scrisori personale din partea regelui de ar încerca minunea. Şi apoi e marea greutate a şefului: el n-ar trebui impus, ci ales de colaboratori. Şi din mica tabără steristă, prin profesorul Andrei, mi se fac astfel de întrebări pentru a se căpăta acelaşi răspuns. D. Mihalache însuşi, vorbind în Cameră la 14 februar 1931, subliniază greutatea situaţiei şi cere să-l ajute şi adversarii. În schimb tînărul deputat Gafencu, un ministeriabil, se ridică împotriva soluţiei „personalităţilor". Ales şef al liberalilor, d. Duca dejunează la Palat.

Acuzat că sabotează guvernul, în chestia acestui împrumut despre care se aud cele mai proaste veşti, guvernul revocă pe guvernatorul Băncii Naţionale, averescanul domn Burileanu, şi-l înlocuieşte cu un om devotat, subsecretarul de stat Angelescu: aceasta va provoca o furtună în Cameră.

În acest moment situaţia financiară era următoarea: două treimi din fondul de rulment mîncate, 300 de milioane luate de la Căile Ferate. D. Manoilescu îmi punea în perspectivă, la 21 mart, imposibilitatea de a se plăti salariile. Se va ajunge acolo încît, cum mă asigura d. Eftimie Antonescu, guvernul va încerca mici împrumuturi la băncile interne.

Totodată se continuau la Paris discuţiile cu privire la împrumutul de stabilizare, a cărui monstruozitate se învederează tuturora, dar de a cărui realizare se leagă soarta guvernului, care a găsit astfel mijlocul de a se menţinea. Şi legea administrativă, de o descentralizare sovietică, pornită din mintea fanatică a omului de la Soroca, întîmpină tot mai multe piedici; d. Mihalache însuşi se loveşte de anume prescripţii pe care se întreabă, într-o convorbire cu mine, cum le-ar putea schimba. Aceeaşi îngrijorare i-o provoacă şi proiectul morilor pe care le-a iscodit mania reformatoare a colegului său de la Agricultură. Legea cametei nu-şi va produce efectul. Recunoaşte încasările rele, deşi în ianuar s-ar fi cules cît şi în anul trecut. Ţeranii nu plătesc datoriile către particulari. Curba care atinge salariile face pe ofiţerii din provincie să ridice glasul. Armata, de altfel, se lasă greu, ca la Rădăuţi, cînd e vorba de a se opri scandalurile publice."Aş vrea", spune conducătorul ţerăniştilor regăţeni, „un guvern de oameni muncitori". E silit la aceasta, de altfel, şi de lupta între ţerănişti şi naţionalii dlui Maniu, care se deschide în Cameră la începutul lui mart.

În aceste condiţii se profilează din nou la orizont figura dlui Titulescu, chemat „pentru interese de serviciu". Dlui J. Th. Florescu regele i-a vorbit de concentrarea de partide care se va încerca la

timpul său, ca să nu se recurgă la alte metode, impuse de patria în pericol.

Venind la mine, ministrul României la Londra vorbeşte şi el de necesitatea Ministeriului de concentrare, pe care nu crede însă că-l va putea faee, deşi situația nu se poate îndrepta printr-un împrumut care ar fi să aibă valoare doar pe doi ani şi ale cărui condiții vin în chip firesc din toate greşelile acumulate după război. Va pleca, la 25 mart, fără rezultat, dar cu eternele sale speranțe.

Astfel se votează la mart, după un feroce discurs al drului Lupu, Intre injurii şi îmbrînceli, mult aşteptatul împrumut, care ne leagă pe multă vreme în cătuşele de fier ale finanței universale, lucrînd ca pentru nişte insolvabili dovediți. Şi legea, neaplicabilă, pentru valorificarea cerealelor, noul copil al fertilului domn Madgearu, se admite în aceeaşi atmosferă înăbuşitoare. La 23, cînd se discută încă o făptură a aceluiaşi, îi atrag atenția că, dată fiind starea de azi a țeranimii, se legiferează în vînt.

La 23 mart, d. Mironescu mi-a făcut plăcerea de a mă vizita. Situația era aşa cum urmează, după înseşi cuvintele d-sale, pe care le-am notat fidel:"Recunoaşte că guvernul său n-are autoritate, că miniştrii fac de capul lor, vînturîndu-şi abstracțiile; cînd cei doi economişti nu se înțeleg mai merge; e grozav cînd cad de acord. Se încasează lunar abia 30 000 000, pe cînd se prevăzuse de trei ori pe atîta (arăt că se impun deci licențieri de funcționari, plata parțială în bonuri de stat). Armata e în lipsă de hrană; se dă drumul soldaților“ (ceea ce o confirmă ministrul general Condiescu)."Eu adaug: Pentru a putea lucra, se cere orizont: măcar de un an. Dacă d. Mironescu nu vrea să se compromită pentru rosturi de gloriolă, are datoria de a cere regelui o deciziune clară.

El ar putea să formeze mai bine decît altul care ar fi să se aleagă de acuma un Ministeriu de coaliție, pe care l-aş susținea şi eu... Dar nu cred să aibă atîta curaj.” În acest moment supraveghetorul din partea creditorilor, d. Auboin, cere la Palat noi reduceri, căci, altfel, cu siguranță se merge la faliment.

Astfel se ajunge la închiderea Camerelor, a căror bunăvoință a satisfăcut toată foamea de reforme a ideologilor cu ochii închişi asupra celor două necesități stringente: despovărarea statului şi refacerea vieții morale, singurul izvor al tuturor creațiunilor.

Abia trecuseră citeva zile şi, de pe urma răspingerii de Cameră a proiectului Manoilescu pentru gazul metan, se produce „lovitura”. Ministrul demisionează şi nu vrea să revie. La 4 april seara, d. Mironéscu îmi arată că, „după sfatul meu», şi-a prezintat demisia şi regele a repetat vechea sa dorință a Ministeriului de coaliție, pentru care a rechemat de d. N. Titulescu.

VI. A PATRA"CRIZĂ" ŞI FORMAREA MINISTERIULUI DE SPECIALIŞTI

Eram la Galați, unde, evocînd figura omului de întemeieri, a ctitorului care a fost Mihai-Vodă Sturdza, arătam la o conferință foarte cercetată, că ni trebuie atîta: o echipă de hamali, cînd negocierile pentru Ministeriul de concentrare începură la Bucureşti. La data de 6 april găsesc scris:"N-am cea mai mică dispoziție de a servi ambiția nemăsurată a dlui Titulescu; plec la Văleni“. Şi la 9 april:"Regele mă cheamă la Bucureşti. Răspund că am expus într-un memoriu punctul meu de

vedere – tăgăduind putința Ministeriului de şefi ai partidelor, a Ministeriului partidelor fără şefi şi recomandînd nişte modeşti oameni de specialitate; totuşi mi se comunică necesitatea unor explicații verbale". La 10 april după-amiază voi avea audiența, dar, la orele două, d. Titulescu îmi arată că e însărcinat a face un"Ministeriu Național". Îi arăt că nu pot concepe o asemenea formațiune de interese rivale, pe care nimeni nu le-ar putea armoniza. El întreabă dacă refuzul meu de „a-l ajuta" vine din cauza persoanei lui; răspund că nu; dar desigur că un om care nu face politică şi nu are o personalitate pronunțată, un „omtip", ca generalul Prezan, ar reuşi mai uşor într-o asemenea misiune. Refuzul mareşalului nu înseamnă că nu s-ar găsi alți reprezintanți ai aceluiaşi tip. Pentru a încheia aceste explicații dezagreabile, îi spun dlui Titulescu că am un memoriu pentru rege. – Vreai să ți-l cetesc? – Da. Îi dau cetire...

Cum d. Titulescu se plînge că „l-am ras" în ambele ipoteze, deşi e vorba numai de prima, observ că memoriul e din primul moment al crizei şi că sînt gata să adaug, ceea ce şi fac, un post-scriptum în care declar că oricine s-ar simți onorat să lucreze cu d-sa ca preşedinte al unui Ministeriu „de tehnicieni şi specialişti". Nu vreau să ascult „expuneri de program" şi „mijloace de luptă", care atîrnă de împrejurări. Dar ține „să-mi spuie că vrea un Parlament al său, care să-l susție mult timp şi, pentru alegerea lui, o listă comună". Observ că această listă ar fi votată mai puțin decît una care ar veni în numele Ministeriului de funcționari. După ce i-am amintit că d-sa nu poate beneficia, ca unul care a avut legături cu Take Ionescu, cu generalul Averescu, de calitatea de om nou, îl asigur la plecare că nu va reuşi cu Ministeriul Național, că acei cari i-ar fi făcut promisiuni l-au mințit, pe cînd eu i-am vorbit sincer. El pleacă spuind: ici est la vérité. Venise pentru a-mi oferi viceprezidenția guvernului sau prezidenția Camerei. —"A unei Camere pe care n-o cunosc? Şi numit de guvern dinainte?".

Regele mă întîmpină la patru jumătate cu cuvinte despre Ministeriul Național, care trece înaintea altui gînd, pe mai tîrziu; ca „şef de partid", ar trebui să intru în el. Răspund că, deoarece amicii mei se arătau partizani ai Ministeriului Național, i-am dezlegat de credința față de mine. Explic de ce nu cred în coaliția şefilor, pe cari de altminterea şi Suveranul îi cunoaşte ca şi mine. Dar, cum regele cere ajutorul ca pentru Coroană, îl promit oricum altfel decît în colaborarea propusă. Lista comună nu se poate face, lipsind criteriul, căci rezultatul alegerilor precedente nu mai contează. De altfel, asupra partidelor ca atare, Suveranul îşi face iluzii. Arăt apoi că n-am discutat programul. În ce priveşte persoana dlui Titulescu, lăudat de Suveran pentru prestigiul în străinătate, nu mă pot învoi cu această apreciare. Regele atribuindu-i un rost de „deparazitare", n-aş crede că i se poate încredința. Întrebat cu privire la Parlament, sînt pentru menținerea lui ca să nu se înlesnească prin alegeri biruința partidelor extreme şi succese ale celor înlocuiți sau indezirabili; de altfel, acum d. Titulescu ar putea căpăta votul de încredere. Fără mare convingere de necesitatea operei unui Parlament, cred că el ajută a se rosti aspirații care altfel pot fi periculoase. Cum regele-şi exprimase părerea că „nu putem sta închişi în casă, menținînd mizeria de azi", mă declar hotărît contra împrumuturilor, investițiile

singure fiind admisibile („numai pînă la oarecare margeni”, observă Suveranul). În toată această încercare e şi puţin „ţerănism”. Plec spuind:”Bunele intenţii ale Maiestăţii voastre nu vor reuşi”. De altfel „m-aş înţelege cu un prim-ministru ca Maiestatea voastră, dar nu pot să mă înţeleg cu un Suveran ca d. Titulescu”. La ieşire aflu pe mareşalul Averescu, care ar fi fost foarte indignat că n-am întins mîna cui mă calificase de curînd de „mercenar”.

Îndată după aceasta, neavînd nici un interes, nici o aspiraţie, pentru a demonstra că doresc numai să fiu lăsat în pace, plec la Vălenii de Munte.

Acolo aflu că, după multe discuţii, deciziunea a fost amînată pe mai multe zile: ziarele arată că fiecare din negociatori cere aşa de mult pentru ai săi încît „marea concentrare“ e de fapt căzută.

La 14 april sînt chemat din nou la Bucureşti, unde aflu că e vorba de audienţa colectivă a „şefilor“, între cari totuşi regele binevoieşte să mă numere. Neuitată şedinţă, de un irezistibil comic, în mijlocul tragediei unei ţeri căreia presa-i anunţase, de la sosirea dlui Titulescu, că i se pregăteşte salvarea din toate năcazurile.

Sus, conversaţii între Suveran şi viitorul său şef de guvern continuă pînă la orele şase.

Atunci, în sala care ţine loc de a tronului, Carol al II-lea apare şi dă cetire unei invitaţii la colaborare în stil cominatoriu. Cine, în astfel de împrejurări, nu se supune apelului nu e un bun patriot şi el, regele, îşi va aduce aminte de aceasta. Răspunsul trebuie să vie neapărat pînă joi dimineaţa.

Nu răspunde nimeni. E aşa de greu să fie cineva, în politica românească, sincer şi clar! Iau cuvîntul, deşi – o spun – nu-s nici cel mai bătrîn, nici cel mai tare, pentru a declara că la asemenea ordine nu se poate răspunde decît prin supunere. Dar, în ce mă priveşte, n-am de pus condiţii. Ce am refuzat „viitorului preşedinte al Consiliului”, regelui trebuie să i-o dau. Neaparţinînd vechiului regim, n-am de discutat combinaţii electorale. Necrezînd în program, n-am de examinat nici unul. Dar, ca şi la 4 ianuar, eu am dorit, şi doresc încă, o eră nouă. De la Palat merg deci la ţară, ca unul care datoria mi-am făcut-o.

Violent aproape, dr. Lupu întreabă de programul economic, care nu i s-a lămurit, şi el trebuie să explice alor săi de ce e vorba.”Dacă uşa aceasta văpsită roşu”, răspunde regele, „nu se potriveşte, n-am dreptul s-o văpsesc altfel? Sînt sătul de programele rigide“. Intrebînd eu ce mi se cere anume, primesc răspunsul:”Te-am voit tocmai ca elementul împăciuitor. N-am decît o singură dorinţă: participarea şefilor de partid“. Cum mareşalul Averescu începea o conversaţie particulară cu Suveranul şi noi eram acolo pentru audienţa comună, am reţinut pe dd. Lupu şi Gheorghe Brătianu pînă ce această încercare s-a încheiat.

D. Titulescu mă rugase să nu dau în public cele petrecute; seara, toată lumea le afla la radio. Se tipăreşte şi discursul, scris, al regelui. Afară, delegaţii de club aşteptau pe fiecare ca să manifesteze pentru dînsul şi contra celorlalţi, – ca în preziua unui Ministeriu Naţional.

La Vălenii de Munte, trebuie să repet dlui Titulescu, recomandîndu-i, după cerere, pe amicul

meu Munteanu-Rîmnic că, hotărît. nu discut, ca unul ce m-am supus, pur şi simplu, unui ordin al regelui. El pare a se îndoi că primesc a intra în Ministeriu şi, a doua zi, la 16 april, că aş înțelege să iau un departament. În aceeaşi zi, aflu că au căzut formulele întîia şi a doua şi că regele s-a oprit la a treia: a tehnicianilor prezidați de d. Titulescu.”Nu visam măcar să am un astfel de colaborator”, îmi răspunde acesta. Ar fi bine să vin a doua zi la Bucureşti.

O fac, crezînd că totul s-a mîntuit şi mă aşteaptă doar formalitatea jurămîntului. D. Titulescu mă caută întîiul, ca să-mi spuie că, neputînd reuni pe dd. Maniu şi Duca, va mai încerca totuşi, „ca să nu aibă greutăți electorale”. Lista ar cuprinde pe dd. Ghika, Zăuceanu, Savel Rădulescu, Garoflid sau Cămărăşescu.”Ar vrea pe d. Argetoianu, dar se teme, din cauza răsunetului în opinia publică, să-l puie la interne; deci – la Finanțe”8. Propun să mergem împreună la regele, care mă aşteaptă la douăsprezece şi jumătate.

Aflu pe regele în dispoziție schimbată. S-a gîndit mai bine. Vrea „lucrul nou”.”Îi mărturisesc că-mi vine greu să combat păreri care au fost ale mele o viață întreagă.” O spune regele şi dlui Titulescu, care nu crede că ar putea face o încercare cu corpul electoral, şi aceasta ar fi riscant pentru Coroană. Acest risc suveranul îl primeşte, judecînd aspru Parlamentul, pe care eu l-aş dori să fie păstrat pentru vacanță. Regele, amintindu-şi că i-am făgăduit, la Paris, ajutorul în ceasuri grele, mi-a mulțămit că „i-am dat tot sufletul”. D. Titulescu rămîne la altă părere în privința posibilităților. Îl înştiințez că, dacă nu se face nimic pînă mîne la ceasurile unsprezece, va trebui să plec.

Seara, la 9, formula „tehnicienilor” fiind comunicată prin presă, d. Titulescu îmi face cunoscut refuzul dlui Maniu, căruia-i ceruse concurs parlamentar, de a susținea un Ministeriu în care, după dorința regelui, ar intra şi d. Argetoianu, care ar fi semnul „dictaturii”. Totuşi speră, „ca să nu aibă pe toată lumea contra sa”, să cîştige pe dd. Maniu, Duca şi chiar Gheorghe Brătianu. Renunță la numirea la Interne a dlui Angelescu. Mîne la şase, vom presta jurămîntul.

A doua zi însă, jurămîntul e amînat. Regele ne cheamă, pe d. Titulescu şi pe mine, la Palat, pentru a ni anunța că d. Argetoianu va intra în guvern, care va face alegerile, şi imediat. Cum d. Titulescu spune că d. Maniu nu „primeşte” pe d. Argetoianu, se amînă discuția pînă la amiazi.

M-am oferit să văd pe şeful partidului național-țărănesc, pe care-l aflu în plin consiliu, foarte zgomotos. Îmi descrie pe d. Argetoianu „ca pe omul schimbărilor şi sfidărilor“, cu care nu se poate lucra; el, Maniu, vrea să formeze caractere şi să dea lecții de moralitate, pe care eu, ca profesor, „le pot înțelege“. De altfel şi azi partidul său ar putea guverna. E ascuțit şi aruncă săgeți. Văzută în față, figura lată, osoasă, cu ochii palizi, e de o îndărătnicie care impune.

Fac un raport către rege. Singur cu d. Argetoianu, nu-mi ascund primejdia; „alegerile nu le pot admite silnice, cu consecinți catastrofale pentru Coroană, ca acelea din Spania. Mai e necesar să vin?”

---

[8] D. Radian venise să-mi ceară a interveni pentru ca d. Argetoianu, care nu era considerat ca „şef de partid», să fie chemat şi d-sa la Palat. Am fost foarte bucuros că-i pot face acest mic serviciu.

Sînt rechemat la regele, care „a renunțat la ideea sa: să vie Titulescu pentru a o afla“.

Reproduc textual notele mele:”Acesta apare cu totul altul. Supărat, nervos, gata a găsi prilej de ofensă, întrerupînd pe rege, care, jumătate de ceas, îl roagă să rămîie. Trebuie să spun:”Se poate întîmpla ca un rege să aibă nevoie a se ruga de noi, dar nu trebuie s-o îngăduim». Regele îmi cere să-i las, aşteptînd jos, cinci minute.

Cele cinci minute durează. peste o jumătate de ceas. Vorbesc cu Argetoianu...

Regele mă cheamă... Îmi cere să formez Ministeriul. Nefiind altă soluție, trebuie să primesc.”E cel mai mare sacrificiu pe care mi l-a cerut Maiestatea voastră».”

Adaug la lista pe care o găsesc făcută, cu dd. Cămărăşescu, Manoilescu, Amza, Vîlcovici, dr. Cantacuzino, pe Hamangiu şi pe d. Ionescu-Siseşti. D. Argetoianu va fi, deocamdată, la Finanțe. Primeşte. Regele-mi va propune subsecretariatul minorităților, la care voi adăugi un referent şcolar sas, d. Rosier, şi unul maghiar, profesorul Bitay. Mi se vor pune în perspectivă figuri reprezentative ale Ardealului, unde n-am dreptul să aleg: dd. dr. Iuliu Hațiegan, Tillea.

Dlui Cămărăşescu, desemnat ca ministru de interne – era aceasta: „dictatură“? – îi explic că nu e vorba de o dizolvare a Parlamentului şi, oricum, nu din duşmănie. Prefecții se vor numi în Consiliu. Cei din Ardeal nu se vor schimba.”Nu m-aş atinge, afară de cazuri de incorectitudine, de Consiliile comunale şi județene.“ Va raporta şefului.

VII. SACRIFICIUL”: PÎNĂ LA DESCHIDEREA NOULUI PARLAMENT

Înțelegeam misiunea mea, pe baza unor concepții pe care Suveranul le cunoştea bine: a societății concepute ca un tot organic, nu ca un material de experiențe pentru ideologii abstracte, o înțelegeam ca una care ar continua gîndul regal de a se lucra cu toată lumea, după ce se dovedise totuşi că în guvern aceasta nu se poate. Numit cînd şi cum fusesem numit, la capătul experienței cu altul, ca o scîndură de refugiu după naufragiu, trebuia să țin samă, însă, în „sacrificiul” meu, de toate modalitățile care se impuneau de aceea. Nu mai era vorba, ca într-un guvern al meu, cu oamenii mei, cari să mă cunoască, să mă stimeze şi să mă iubească, de a avea inițiativa în toate ministerele, ci numai de a încerca sfaturi prieteneşti, pe care le primeşte cine vrea.

O situație a cării greutate şi ale cării primejdii nu mi le ascundeam. Dar a părăsi puterea, de la vădirea lor, care nu putea să întîrzie, ar fi fost să arăt o greşeală a Coroanei, şi, pentru prestigiul ei, la care țin, din motive personale ca şi din experiența mea de istoric, nu puteam s-o fac.

A fost interesantă vizita la şefii de partide, pe cari aveam datoria de a-i face să accepte, după aşteptările ce nutriseră, noua situație. D. Maniu mi-a făcut un discurs de pare că ar fi fost tată-meu. A fost ironic şi jignitor şi am trebuit să-i răspund tot aşa. Neapărat că m-a întrebat de program şi s-a scandalizat cînd i-am spus că legile rele nu le voi aplica. D. Duca, de care mă despărțea un vehement şi nedrept atac al său în Cameră, a fost amabil. Pe mareşalul Averescu nu-l găsesc; scrisorii mele, plină de cuviință, i se răspunde cu una plină de rezerve. Drul Lupu povesteşte ce explicații violente a avut

cu d. Titulescu şi cum a căzut ideea unui guvern al partidelor mici. Cu d. Gheorghe Brătianu, dominat de „partidul” său, înțelegerea a fost imposibilă.

Aşa am început a guverna, eu luînd interimatul Internelor, după zăbăvi ale dlui Cămărăşescu, legat de partidul său, aşa de lungi încît echivalau cu un refuz; în orice caz, nu se putea aştepta indefinit. Clubul național-țerănist n-a îngăduit nici unui membru al său să colaboreze. Cînd totuşi a intrat d. Hațieganu, a fost imediat exclus. O atitudine de ură pe care a crescut-o din ce în ce limbajul desfrînat, de o violență care nici supt regimul unguresc nu se întrebuința, al Patriei din Cluj, monitorul separatismului.

Am numit prefecți dintre cari unii ni erau cunoscuți numai prin bunele lor antecedente. Am păstrat o mare parte din Consiliile județene şi comunale şi, în toate acuzațiile ce i s-au adus, am lăsat la lucrul său plin. de inițiativă pe primarul central al Bucureştilor, d. Dobrescu, fără a-i cere măcar să renunțe la activitatea sa de om de partid. Am cercetat pretutindeni de aproape gestiunile, regretînd că legile noastre nu îngăduie sancțiuni imediate. La Lucrările Publice ministrul Vîlcovici a cerut membrilor organizațiilor autonome să restituie sumele la care n-aveau dreptul.

Pentru menținerea ordinii s-au luat măsuri care pretutindeni şi-au produs efectul. În fruntea jandarmeriei rurale a fost pus un om, generalul Dumitrescu, care în cîteva luni de zile a reorganizat complect acest corp: tîlhăriile la drumul mare au încetat cu totul.

În ce priveşte Finanțele, d. Argetoianu şi-a arătat încrederea că le-ar putea asana prin măsuri care să nu ne silească a bate la uşa creditorilor străini, cari ne puseseră aşa de dure condiții. Cea dintîi socoteală, contestată de d. Madgearu, e însă de zece, unsprezece miliarde deficit.

Între condițiile cu care luasem puterea era dizolvarea Camerelor, care de fapt erau compromise în opinia publică şi care-şi terminaseră a treia sesiune cu un imens scandal. Ele au fost convocate pentru a asculta explicații care cuprindeau în ele însăşi rațiunea de a fi a noului regim. Evitîndu-se orice jignire a persoanelor, amintindu-se bunele relații pe care le avusem cu membrii lor, puneam în față concepția lor, de fapt liberală, şi credința în eficacitatea legislațiilor abstracte cu concepția mea, în care considerația organismului social şi respectul pentru tradiția istorică erau elementele de direcție.

Dizolvarea are loc la 30 april. Declarația e primită favorabil, uneori cu aplauze, pentru ca, îndată ce se simte dizolvarea, strigătele să pornească, sălbatece, din rîndurile majorității, care nu se aştepta, se pare, la această măsură. Decretul îl cetesc numai cu greutate, dominînd cu glasul acest tumult.

La clubul național-țerănesc izbucnesc pasiunile. Se mobilizează partidul: la Timişoara, unde întovărăşesc pe rege, primirea e bună, dar nu entuziastă, față de Suveran; cuviincioasă, dar rece pentru mine.

Guvernul va merge singur în alegeri? Ştiam bine cît de tari sînt legăturile de club, cît de hotărîtoare interesele personale, cît de mare influența ziarelor, care-mi erau, mie, duşmane de la

început, fără să voiesc a întrebuința nici unul din mijloacele prin care se poate suprima sau îndulci această dușmănie, după rețeta tuturor regimurilor. O știam, mai ales, din experiența a treizeci-patruzeci de ani de muncă izolată și nerăsplătită, care-mi arătaseră doar destul de dureros cît de greu mă fac înțeles de oamenii în mijlocul cărora trăiesc și pe cari am căutat cu iubire să-i servesc. Chiar de la Timișoara am putut băga de samă cît de mult supără critica, și atunci cînd e, – ca față de risipa generală, oarbă, scandaloasă —, cu totul îndreptățită.

În discursul său de la primărie regele căuta vădit simpatiile bănățenilor și ardelenilor, ceea ce pe un biet „regățean" ca mine, și mai ales cu o reputație dictatorială, nu putea decît să mă aducă în oarecare perplexitate.

Trebuia, pe însăși a mea răspundere, să mă gîndesc la un cartel. Acela cu elementul german, care nu căuta decît atîta, era indicat. Cu ungurii nici n-am vrut să vorbesc; tot atît de puțin cu așa-numitul partid evreiesc. Din Bucovina se ofereau și rușii și ucrainienii, apoi și polonii. Dar era de făcut alegerea între partidele românești, și eram înștiințat că nu se dorește aceea cu vechii liberali, totuși formațiunea cea mai solidă și mai sigură, care, amenințată de amicii dlui Gheorghe Brătianu, era gata de înțelegere.

Cum, la 6 mai, d. Argetoianu cerea, a doua oară, neapărat și imediat, Internele, pe care după dorința regelui, i le dau în aceeași zi, misiunea înțelegerii îi revine d-sale, care, de altminterea, abia s-a despărțit de liberali și păstrează cele mai strînse legături cu conducătorii, mai ales cu d. Duca, pe care regele îl decorează cu"Ordinul Ferdinand".

Nu lipsesc însă ofertele din alte părți. D. Gheorghe Brătianu amintește, stăruitor, și legăturile sale cu istoricul mai în vîrstă de la care, cum îi place a o recunoaște, a avut totdeauna, sfat și sprijin; drul Lupu îmi vorbește de avantajul ce aș avea din sprijinul unui „puternic partid", alianța putîndu-se continua printr-o colaborare și la guvern, el luînd chiar Internele. Dar drul cere cîte mandate nu-i pot da, iar d. Gheorghe Brătianu, care a aflat de pactul cu aceia pe cari-i numește „duciști", vrea să aibă măcar atîția parlamentari cît adversarul pe care-l urmărește cu înverșunare.

Neînțelegîndu-ne deci, imediat raporturile noastre sînt mutate pe „deosebirea de program". Singura opoziție ireductibilă e a mareșalului Averescu, care, într-un interview, mă califică de „cinic" călcător al Constituției și de conrupător. La Academie, d. Goga îmi explică motivul: „demnitatea" partidului. După alegere, mareșalul îmi va adresa și o scrisoare publică de ofense.

Gîndul meu fusese ca Parlamentul să aibă mai mult caracterul reprezentativ al grupelor de interese naturale, iar nu exclusiv al asociațiilor de club."Liga" dlui Filipescu merge în"Uniunea Națională" a noastră. Se oferă tot felul de grupări și e o mare greutate de a se face triajul și de a se stabili locurile. Se ajunge la mult mai puțin decît ceea ce voisem.

Alegerile ar fi fost imposibile dacă se păstra, potrivit cu legea administrativă, prefectul ales, care și începuse a face agentură pentru candidații regimului căzut. De altfel și acei cari votaseră legea

își dădeau samă de cheltuielile pe care acest post le reclamă şi de conflicte cu celait prefect, numit de guvern, le provoacă. Era neadmisibil ca acest război, pornit încă de la aplicarea, parțială, a legii, de neaplicat în ansamblu, să dureze mai departe. Ministrul de Interne ceru deci şi căpătă decretul pentru suprimarea acestei costisitoare şi periculoase dublări (12 mai).

În cercetarea țerii, pe care o fac zi de zi, de la un capăt pînă la altul, lumea se arată bine dispusă. Vorbesc în Prefecturi, pentru a nu continua sistemul de a se cere voturile de către miniştri, cari, de cînd au intrat în funcțiune, reprezintă nu partidul, ci pe Suveran. Nicăiri nu mi se aduc obiecțiuni. Se pare că în adevăr un spirit nou s-a trezit, şi aceasta mă îndeamnă a anunța o întreagă operă de reforme radicale, de schimbare a moravurilor, care ar cere patru ani încheiați. Credeam că numai de la țară aş avea să-i cer: felul cum am fost invitat să primesc puterea era o asigurare, în aparență îndestulătoare, din cealaltă parte.

Şi episcopii ortodocşi, nedreptățiți de guvernul trecut la împărțirea subvenției de stat, se prezintă, făgăduind sprijinul lor. D. Manoilescu se arată încîntat de buna primire de la Timişoara, unde candidează: ca ministru național-țerănist nu i s-a manifestat atîta simpatie.

La capătul peregrinărilor mele, în cursul cărora am găsit numai ordine şi linişte, aflu rezultatul alegerilor la Cameră, făcute la 1 iunie. Am luat cele patruzeci la sută, care, după legea liberală, ne dau dreptul la şaizeci; dintre principalii noştri adversari se aleg vreo treizeci. Celelalte grupări sînt reprezentate slab. La Senat rezultatele sînt şi mai favorabile. Ceea ce aduce o dezlănțuire de insulte cum nu s-a mai pomenit la noi:"Aventura" trebuia, fireşte, să cadă în alegeri, care sînt pentru d. Maniu „un scandal european". A doua zi după săvîrşirea lor liberalii îşi iau, fireşte, cum ne era angajamentul, întreaga libertate de acțiune. Profesorul Hațieganu, pretextînd boala, declară că se retrage, recomandînd ca subsecretari de stat reprezintînd Ardealul pe părintele Şt. Meteş şi profesorul Stanciu; dar stăruințile regelui îl fac să mai rămîie. La atacurile contra Guvernului se adaugă campania contra Suveranului, a cării origine o cunoşteam bine, dar nu puteam face nimic pentru ca s-o oprim. Anume domenii vor continua să-mi rămîie închise.

Se va adăugi, după aceeaşi înaltă dorință, şi, pentru Basarabia, generalul Răşcanu. Refuz pentru moment un subsecretariat al presei pentru d. Pangal. La ministerul meu, deşi dublu, n-am nici unul.

VIII. SESIUNEA PARLAMENTULUI DIN IUNIE

Parlamentul se deschide la 16 iunie, cu un Mesaj în care se anunță multe legi, dar ele nu sînt, în mare parte, decît răspunsul la acelea plecate dintr-un punct de vedere care nu e al nostru şi pe care țara nu le-a înțeles şi nu le-a primit. Supt buna prezidare, plină de o uimitoare tinerețǎ, a dlui Cuza 2;). [...]

În fruntea Corpurilor Legiuitoare stau oameni de autoritatea dlor Pompei şi M. Sadoveanu.

La 23 iunie, înainte de a începe o operă legislativă grea, dar necesară, d. Maniu recurge la un nou plan de luptă. Părăseşte, demisionînd şi din Cameră, locul său de conducător al național-

țărăniștilor, trecînd puterile asupra dlui Mihalache. Apoi se convoacă la Cluj pe ziua de 4 iulie o adunare pentru ca, atacînd pe rege, să se ceară revenirea „exilatului“.

Dar Parlamentul, care va primi cel dintîi budget rectificativ, cu foarte importante reduceri, începe o operă în care pentru întîia oară legi importante, ca aceea a bacalaureatului și a autonomiei universitare, cu care se începe reforma învățămîntului, vor fi discutate obiectiv de toate partidele și votate aproape cu unanimitate. Se schimbă legea învățămîntului secundar și a organizației Ministerului de Instrucție. Trece și legea sanitară a drului Cantacuzino și aceea a dlui Ionescu-Sisești prin care se ridică printr-o primă de stat prețul cerealelor. Și adversarii trebuie să recunoască în reorganizarea totală a arhaicei instrucții publice ideea, regeneratoare, în adevăr nouă, de a introduce în vechea cazarmă, oarbă, mucedă, stăpînită de teroarea catedrei și de anonimatul birourilor ministeriale, o atmosferă de libertate și de răspundere, de inițiativă la profesorul care nu stă cu ochii îndreptați către stăpîn.

Și budgetul, atît de amputat, cu durerea că mă atingeam, la Instrucție, de creațiuni școlare vechi, la care era o zestre adunată și în care trăia un suflet, trece, în ciuda criticelor de amănunte și relelor prevestiri de viitor. Toată lumea, care poate lucra acum împreună supt o conducere care evită orice recriminații zădarnice și orice jigniri personale, își dă samă că o astfel de ușurare a sarcinilor statului nu se putea face supt un guvern de partid, dt de bun, care trebuie, dacă nu e condus de un indiferent față de asemenea interese, ca bătrînul Sturdza, să-și menajeze clientela, ținînd samă și de spiritul public.

Dar o parte din această opoziție, care se arată în Parlament așa de înțelegătoare pentru nevoile țerii și pentru bunele noastre intenții, unite cu oarecare pricepere la departamentele noastre, agită aiurea, acolo unde, odată ce s-a numit un Ministeriu, ușa pîrilor ar trebui să fie închisă. Dacă d. Duca se mulțămește cu cîte un discurs răsunător, menit să arăte că partidul său e liber de orice legături, dacă mareșalul Averescu, acum în străinătate, lasă să se anunțe că vine la putere pe ziua de 6 august precis, național-țărăniștii, cari tună și fulgeră la Cluj, lovind în suveranul care a lucrat „neconstituțional” cînd a chemat un guvern fără caracter de partid, găsesc răpede cheia la ușa de din dos a Palatului, pe care, de altfel, supt regență, o cunoșteau așa de bine.

Regele e convins că trebuie rectificată fraza din Mesaj, scrisă de mine, în care e vorba de „popoarele” din România în fruntea cărora stă al nostru și altă parte în care se spune că Ardealul n-a dat tot ce se aștepta de la dînsul: vorbește deci de meritele Ardealului și de caracterul unitar al statului. Un regim se poate însă înlătura, cînd nu place, dar criticarea, dojenirea lui, punerea la punct îl slăbesc în dauna Coroanei însăși, care, într-un regim constituțional, nu poate să lucreze direct. Și, în aceeași vreme cînd Patria tratează pe miniștri ca pe cei din urmă bandiți, și totuși oprim în loc sancțiunile, ni se recomandă să crutăm pe național-țărăniști, cari s-au plîns că sînt cei mai prigoniți.

Și de aiurea, nu departe de mine, se urmează o acțiune asămănătoare asupra suveranului, a

cărui tinereță poate fi influențată și de criticele unei prese cu meșteșug asmuțate asupra mea. Încep a căpăta în ochii regelui înfățișarea unui visător aproape netrebnic: mi se recomandă să înlocuiesc pe secretarul general de la Instrucție, prof. Fortunescu, om foarte cult, onest și blînd, dar în luptă cu nu știu cine de la Craiova, ceea ce lămurește campania contra lui, printr-un om energic, căci – mi se observă indulgent față de defectele mele firești – nu e bine, fiind și el „visător", să fim la ministeriu doi.

Sînt adus, la 13 iulie, să rog pe suveran, față de care am și alte sentimente decît acelea cu care e dator un ministru, ca, păstrînd legăturile cu; opoziția, la care ține, să arăte în public guvernului acea încredere fără care el nu putea lucra; ceea ce s-a făcut prin telegrama la deschiderea cursurilor de la Văleni[9].

Am primit fără nici un amestec personal trecerea la Banca Națională a dlui Manoilescu, în locul dlui Angelescu, al cărui proces cu înaintașul său se pierduse; noul ministru de Comerț e rectorul Politehnicei din București, d. Vasilescu Karpen. Profesorul Hațieganu n-a mai putut fi oprit de a demisiona și, la plecare, refuză înlocuirea lui cu d. Sextil Pușcariu. Ardealul va fi reprezintat în Ministeriu prin d. Vaier Pop, pe care abia-l cunoșteam și ale cărui mari calități, de talent și de măsură, eram departe de a le bănui în acel moment.

În aceste împrejurări se închid Camerele, după o sesiune plină de un lucru spornic, pe care nu-l întrerup decît rareori luptele între partide și pe care izbutește a-l stăpîni și conduce vădita dezinteresare a unor oameni cari n-au în vedere decît binele țerii.

IX. O VARĂ DE PÎRI, CALOMNII ȘI INTRIGI

De la noul budget se aștepta o îndreptare a situației financiare. Ea nu mi-a fost înfățișată ca periculoasă. Am găsit numai greutăți în satisfacerea nevoilor armatei, ministrul Amza, în Consiliul de la 9 iulie, prezidat de rege, arătînd nevoia de a avea cele două miliarde angajate și de a nu face la Geneva, unde se discuta chestia dezarmării, o declarație camuflată. Fusese vorba de un impozit pe desfacerea vinului, de o taxă pe sentințele judecătorești. S-a deplorat scăderea prețului grînelo.

Dar la punerea în aplicare a convenției cu Germania, care putea să cumpere orzul nostru, nu s-a ajuns. Delegații germani, cari trebuiau să negocieze la București, chemați prea răpede de însărcinatul de afaceri al Reich-ului, d. Kirchholtes, sosiseră, în mai, tocmai cînd era conferința Micii înțelegeri. Ministrul de Externe i-a reținut deci la Cernăuți, ceea ce a adus supărare și declarația că, dacă se reiau discuțiile, nu poate fi decît la Berlin. Ele s-au și reluat, dar se dorea neîncheiarea la un loc și într-un moment care, tot vînturîndu-se chestia Anschluss-ului, ne-ar fi dat aerul că am primit o

---

[9] „Din tot sufletul vă mulțămesc pentru frumoasele gînduri ce mi le adresați cu prilejul deschiderii cursurilor de vară de la Văleni, opera atît de frumoasă, de adîncă însemnătate națională și patriotică, ce ați întreprins acum aproape douăzeci de ani. Aveți astăzi prilejul s-o desăvlrțiți împreună cu întreg guvernul spre mai marele bine al patriei ți spre complecta mea mulțămire".

demonstrație, la care nu se putea învoi, oricare ar fi fost avantajele, loialitatea noastră față de Franța. S-a întrebat deci la Paris, apoi convenția s-a încheiat cu învoirea puternicii noastre aliate, dar, fiindcă totuşi bănuiam că şi în învoirea aceasta este o rezervă şi o bănuială, cum ne-o dovedea o parte din presa pariziană, continuu duşmană guvernului, am zăbovit aplicarea.

La un împrumut, consecvent cu toată politica mea de vechi gospodar moldovean, nu voiam să mă plec. În Consiliul prezidat de rege, am vorbit neted:"La începerea negocierilor mă duc la mine acasă". De altfel o anume atitudine a finanței creditoare a isprăvit prin a indigna şi pe colegul meu de la Finanțe, care îmi mărturisea, în ziua de 7 iulie, că, la capătul unei întrevederi nervoase, a spus interlocutorilor săi aceste cuvinte:"Am fost supt turci, am suferit ocupația germană; acuma sîntem supuşi bancherilor apuseni: o primim, dar cu eît ne-ați cumpărat?" I s-a răspuns cu o adevărată înfruntare de nerecunoştință.

După închiderea Camerelor, urmată de un banchet [al] dlui Argetoianu, la a cărui lăudare adăugeam glasul meu sincer, ocupațiile mele culturale, la Vălenii de Munte, de care n-am înțeles să mă despart, cum nici, pînă atunci, de lecțiile mele la Universitate şi la Academia de Comerț, dădeau şi mai mari posibilități intrigilor, pe care le prevedeam, – fără a voi să le opun nici banul țerii, nici, prea des, contra-otrava dezmințirilor —, acelor intrigi nemernice şi neruşinate, inedite şi în conrupția politicei noastre, care au fost armata principală contra unui Ministeriu menit a dispărea fără să fi dovedit tot ce putea în alte împrejurări, fără fricțiuni interne şi fără necontenite înfrînări în acțiunea lui.

Chestia raporturilor suveranului cu opoziția național-țerănistă, care n-a scăzut o clipă tonul ferocelor atacuri contra guvernului, ca şi cum n-ar fi fost abia trei luni de la o guvernare isprăvită prin uzarea totală şi compromiterea recunoscută şi de rege, s-a pus din nou cu prilejul serbărilor nunții la Sinaia a principesei Ileana.

Transcriu din notele mele:"23 iulie. Regelui i-am cerut la prezintarea darului să nu fie prea îmbelşugat în amabilități față de Maniu şi ai lui. Nu pentru mine, care sînt în „serviciu comandat» şi gata oricînd să plec, ci „ca să nu se creadă că regele a capitulat înaintea celui mai îndrăzneț». Regele-mi răspunde că va păstra măsura; el ține numai ca partidele, trimese la refacere, să nu rămîie în rele raporturi cu Coroana, care va trebui cîndva să aibă din nou nevoie de serviciile lor. I-am spus că schimbări de guvern odată la trei luni ar face țara ridiculă."

Şefii partidului național-țerănesc veniseră pentru negocierile de pace, lăsîndu-se greu la amabilități pe care le calculau în minute („douăzeci de minute" pentru d. Maniu, care poartă „de silă" colanul Ordinului Ferdinand). D. Goga e ofensat de atențiile evidente, pe care mi le semnalează, de altfel, cu ironie, Curtea. D-sa, îmi spune:"Ardelenii (aceştia) trebuie stăpîniți cu forța. Cu acestălalt sistem, unde ajungem? Dacă regele ține samă numai de aceia de ale căror sentimente nu e sigur, atunci ce să facă el: să arunce în suflet îndoiala şi falşele speranțe?". La sfîrşit"Regele-mi spune că Maniu s-a

explicat. Doreşte să fie primit în audienţă pentru a da mai întinse lămuriri; de aceea va mai rămînea la Sinaia cîteva zile după nuntă“.

Nu mă las liniştit de ce-mi comunică d. Munteanu-Rîmnic despre o audienţă la suveran, în care „s-ar fi spus că mă bucur de toată încrederea, cu toate relaţiile reluate cu ardelenii: acest guvern şi acest Parlament îşi vor face opera potrivit şi cu intenţiile lui însuşi, ale regelui, timp de patru ani“. Audienţa dlui Maniu ar fi cuprins mai mult plîngeri pentru că ţărăniştii şi „chemăriştii“ în opoziţia faţă de dînsul sînt încurajaţi de la Curte. Şi de la colegul meu Argetoianu aflu totuşi lămuriri corespunzătoare: plîngerile au privit „camarila”, „trădătorii Ardealului” şi pe d. Iunian, şi declaraţia că, fără această piedecă, ar sta „la dispoziţia Coroanei”. O nouă audienţă, la 8 august, îmi arată că, dacă d. Maniu n-a cîştigat partida, d. Vaida e un om cu care, la Palat, se poate vorbi.

X. SFÎRŞIT DE VACANŢE ÎNTRE ALTE INTRIGI ŞI INSULTE

Puterea sufletească de care are nevoie un guvern chemat la o operă în adevăr revoluţionară – şi pentru aceasta mă pregătisem în cursul unei aşteptări de patru decenii —, era, din acel moment chiar, zdrobită. Dacă am continuat să girez afacerile, era din două motive: unul, pentru a desăvîrşi o operă şcolară la care de mult mă gîndeam. Şi, pentru al doilea motiv, las să urmeze notele mele:”28 iulie... Spun generalului Popovici care-mi aduce preţioase memorii cu privire la Basarabia, că, de fapt, nu eu guvernez şi că din planurile mele de la început puţin a rămas. Dacă nu plec înaintea curtenirii naţional-ţerăniştilor şi a autonomiei complecte a trei ministere, e ca să nu fie după mine şi mai rău. N-am nici un amestec dincolo de margenile stricte ale ministerului meu”.

În acel moment se dezlănţuieşte o campanie, vădit înteţită, a unor pretinşi reprezintanţi exclusivi ai corpului didactic contra ministrului care, fireşte de plăcerea lui, distruge şcoli, dintre care unele erau total inutile, deşi scăpaseră la prima operaţie de uşurare, făcută de predecesorul meu la Instrucţie. Cu amestecul cuiva care, ani de zile, fusese unul dintre cei mai călduroşi aderenţi ai mei, care plecase şi se oferise dlui Mihalache şi, răspins la Galaţi, devenise acum exponentul învăţătorilor, dintre cari, după lege, la capătul unor nesfîrşite concedii, făcea parte tot aşa de puţin ca şi d. Mihalache însuşi, această campanie de insinuări şi de insulte va continua toată vara. Se va vedea un gest de duşmănie faţă de învăţători din prevederea noii legi, făcută fără consultarea lor, care le dă inspectori din corpul secundar. Se vor lua în rîs, de presa partidelor şi de cea „independentă”, măsuri ca redeschiderea şcolilor la 1 septembre, se va face din mine tiranul ridicul care vreau să încalţ cu saboţi pe copii. Dar mai ales mi se va cere vehement, mie, plata salariilor întîrziate.

Ziarele dau cea mai largă publicitate manifestaţiilor necuviincioase ale dlui Ţoni, care e şi deputat ales pe lista”Uniunii Naţionale”. Un om de superioritatea intelectuală a dlui C. R. Motru, acum membru al partidului naţional-ţerănesc, designat pentru Instrucţie, se adaugă la această campanie. Scrisorile anonime de injurii, cu care nu eram deprins, încep a sosi, şi ele nu vor mai conteni, zilnic, abjecte, vădind o profundă decădere morală la cărturari. Cea mai complectă lipsă de recunoştinţă

față de omul de cultură se va uni, la un grup de băieți obraznici, cu lipsa complectă de respect pentru autoritate.

Sînt prezintat şi ca un profitor, care din banii statului mi-am făcut vilele de la Sinaia şi Mangalia. Şi toate acestea se vor aduce necontenit înaintea suveranului, care m-a şi întrebat ce e cu „desființarea şcolilor". Cum nu mă pot duce la serbările de la Constanța, se face, de anume persoane, din aceasta un nou prilej de intrigă față de regele.

Şi totuşi, la primele plîngeri, eu luasem măsuri, întrebînd foarte serios pe subsecretarul de stat de la Finanțe, d. Brătescu, care-mi mărturisea la 13 august că „încasărilie sînt mai proaste ca anul trecut şi lunile „bune» n-au dat nici un spor", li dau mai multe sfaturi de bun-simț cu privire la plata corpului didactic şi a preoților. Arată că a luat, discret, măsuri pentru plata lor. E vorba de a se da perceptorilor sarcina administratorilor financiari.

În mijlocul acestor îngrijorări întemeiate, în momentul cînd în Bucovina, după mărturisirea deputatului Popovici Taşcă, era teamă de o explozie la sate, urmărite de execuții pentru cămătari şi copleşite de taxe —, ministrul de Finanțe, din motive de credit, nu era pentru o lege a homestead-ului, care ar fi asigurat țeranului dator casa şi un hectar de teren —, se produce, la Bucureşti, catastrofa băncilor mari. Banca Bercovici cade întâi.

Părerea ministrului de Finanțe, împărtăşită şi de suveran, pe care-l impresionau cazuri analoage din străinătate, mai ales din Germania, silită a întrebuința măsuri extreme, era că, în interesul miilor de mici deponenți, statul trebuia să intervie. Grăbit de împrejurări, d. Argetoianu nu poate lua contact cu mine, care continuam să fiu la țară, şi creează un sindicat al marilor bănci, lucrînd cu un depozit la Banca Națională. Într-un Consiliu ținut la Sinaia – alegerea acestui loc provoacă o nouă serie de atacuri contra ministrului indolent, care nu lucrează la biroul său, ca şi cum aş fi avut, ca predecesorii mei, datoria de a aranja acolo afacerile partizanilor, – d. Argetoianu face o clară expunere a situației şi a măsurilor menite să garanteze, nu pe bancheri ca atari, ci cele „douăzeci şi cinci de miliarde economii" care li s-au încredințat. Statul a pus bani la dispoziție, dar sînt probabilități că prin garanția pe care a oferit-o nu va pierde, – în orice caz, nu mai mult ca un miliard. Banca Românească, neatinsă de criză, s-a grăbit să sprijine instituțiile amenințate.

După osteneala primirii dlui Venizelos şi întovărăşirii lui pînă la Constanța, îmi dau dreptul unei săptămîni la Mangalia. Se profită de depărtarea mea pentru a se monta cea mai stupidă din intrigi.

Reproduc notele mele pentru „cazul" de la Mangalia:"25 august. Delegație de agricultori. Se plîng de legea lui Siseşti: vreau prima pe hectar. Cer ajutor ca să nu fie împliniți pentru datorii, ori să se stabilească un minimum de valoare a averii urmărite. Le răspund că, pentru datorii, se vor înnoi ordinele de păsuire, aprobate şi de Argetoianu. Pentru legea lui Siseşti, să mai continue experiența. Îi îndemn să se constituie în sindicat – aveau unul, dar cu alte scopuri, – şi, din partea noastră, am sili

băncile, ajutate de stat, să stea de vorbă cu dînşii. Dar îi întreb de ce, atunci cînd se prăda ţara, n-au zis nimic. – Fiindcă am fost buni şi proşti. Au lacrimile în ochi."

Atît. Dar, cum se plîngeau că li se protestă poliţele, le-am spus că vremurile sînt aşa încît şi cel mai bun gospodar poate să aibă o astfel de neplăcere, fără a se socoti dezonorat: şi mie mi s-au protestat poliţi pe care le neglijasem, şi le-am plătit. Iar, cum un om mai simplu strigase, la capătul lămuririlor mele, că „el e desperat", i-am spus, glumind:"Nu; fiindcă aici e casa mea, colo e marea: dacă erai în adevăr desperat, la mare te duceai". Prefectul de Constanţa era martur, şi a putut adeveri\.

Îndată un pamflet constănţean, Dobrogea nouă, anunţă că am recomandat neplata poliţelor, dîndu-mă ca exemplu pe mine însumi, şi am trimes pe vizitatorii mei să se arunce în mare. Ministrului de Finanţe i se spune că am dezaprobat măsurile lui privitoare la bănci, şi e nevoie să dăm împreună comunicatul care afirmă unitatea noastră de vederi.

Şi, astfel, se urmăreşte vechea intrigă a neînţelegerilor dintre noi, eu fiind numai paravanul în dosul căruia guvernează cum crede, d. Argetoianu. Şi Epoca se uneşte la campania nedreaptă. Voi fi prezintat ca fraudator al ministeriului meu, ca acela care prin crearea de biblioteci, muzee şi arhive vreau să sărăcesc statul. Articolele, rare, care-mi iau apărarea, mă jignesc prin patronajul pe care-l acordă greşelilor mele.

D. Manoilescu care e şi el la Mangalia, şi-mi dă lămuriri cu privire la preluările de portofolii de către stat, măsură contractuală, dar care mă supără prin aplicarea ei, îmi arată pentru această luptă furioasă o origine pe care refuz s-o admit. Sînt însă indicii care mă neliniştesc. Are cineva interes la venirea liberalilor dlui Duca? Atîta ar mai rămînea după situaţia cîştigată la Curte de naţional-ţerănişti. Oricum să fie, şi situaţiile cele mai grele şi mai neplăcute se rezolvă mai bine prin puţină sinceritate.

Că s-a lucrat în lipsa mea şi la Sinaia, aceasta o văd în audienţa mea de la 5 septembre, după examenul de sfîrşit de an al moştenitorului tronului. Întrebarea regelui:"Ce a fost cu declaraţiile de la Mangalia" mă pune oarecum în situaţia unui prevenit, care trebuie să asculte şi sfatul de „a fi mai precaut, ca să evit asemenea interpretări". Cum, la Mangalia, arătasem unui ziarist că Ministeriul l-am primit de la suveran, afară de cei doi designaţi de mine, o altă dojană-mi vine pentru deosebirea ce aş fi făcut între „miniştrii regelui" şi „miniştrii mei". Proiectul lui Hamangiu de unificare a codurilor e răspins cu supărare. Iar, cînd întreb de data redeschiderii Corpurilor legiuitoare, răspunsul e:"1 novembre poate, fiindcă Argetoianu are nevoie de Camere pentru budget". Cum trebuie să merg la Paris pentru primirea supremei distincţii care e doctoratul de onoare, propun ziua de 5, şi al doilea răspuns îmi pare evaziv.

Deprins în toată viaţa mea a ajuta, dar nu a servi, în sensul obişnuit şi brutal al cuvîntului, spun la ieşire dlui Manoilescu, care se pregătea să intre, – iarăşi citez din notele mele:"Puterea mea de lucru e zdrobită. Bănuielile pe care, de altfel, toată lumea mi le sugerează, mi se întăresc. Se lucrează,

vădit, contra mea. Aşa fiind, să mi se vorbească limpede şi voi primi răspunsul fără supărare”.”Venit ca prim-ministru, sînt gata să plec ca profesorul Iorga, şi nu mă voi simți scăzut cu nimic.””Pe cine aş putea pune în loc?”, e răspunsul adus de d. Manoilescu. Cum cer o dovadă publică de încredere, mi se fixează o audiență de asigurare.

Astfel, la 6 septembre am prilejul de a expune suveranului, prevenit contra mea, ceea ce urmează:”N-am putut face ce doream, pentru că nu s-a mai păstrat atitudinea de la sfîrşitul lui april: de luptă contra politicei trecutului. S-a adaus campania de calomnii în care am fost lăsat cu totul singur şi neamestecul meu în chestia băncilor“. Înțeleg temperamente deosebite de al meu, dar nu pot admite ca de pe urma lor să sufăr pe nedrept.

Asigurările sînt repetate şi calde, dar reapare „visătorul nemetodic” care aş fi eu. Ieşind, nu mă pot hotărî la repetarea demisiei, dar încă o dată simt ce falşă e poziția cuiva silit să lucreze fără sprijin, în prețuirea de sus ca şi în acea înțelegere de jos care mi-a lipsit totdeauna. Față de ce ar însemna însă întoarcerea la ce a fost sau venirea la un regim liberal, în care din prima clipă regele ar sta de pază, conştiința mea îmi impune să-mi duc mai departe crucea, care se face tot mai grea.

O nouă audiență, la 12 septembre, mă face să simt că se continuă campania contra mea: a ajuns la regele şi păcatul meu de a deschide şcolile la 1 septembre, pe care trebuie să-l justific.

Şi totuşi, la congresul Ligii Culturale în Focşani, o nouă telegramă regală vorbeşte de munca pe care guvernul are a o depune pentru țară, ceea ce deschide perspective pentru viitor.

Opoziția se încurajează în această vacanță în care nu i se poate răspunde în față, ca la Parlament. Drul Lupu vede o „prăpastie” către care duc țara; d. Madgearu, care n-a cercetat pentru a-mi spune că Franța, în toate intimitățile căreia ar fi pătruns, nu va îngădui, din cauza trecutului său, pe d. Argetoianu, caracterizează formația ministerială ca „abracadabrantă”, iar d. Mihalache, un om modest, declară că tolerează „baraca” noastră, pe care ar putea-o da jos dintr-o „lovitură de picior”. Universul mă prezintă din nou ca adversar al Franței, unde stau să mă duc, şi trebuie să-i adresez o scrisoare, pe care Le Temps o va reproduce. Şi Congresul interparlamentar îmi dă prilejul unor precizări pe care le puteam crede definitive. În străinătate se cîştigă contra noastră şi Seton Watson, totuşi un prieten pereonal, care, în L'Esprit International, califică alegerile noastre ca „o prostituire a metodelor electorale”, care a dat România, „în puterea unei coterii cinice şi iresponsabile”.

XI. NOILE GREUTĂȚI BUDGETARE

Situația financiară se făcea tot mai rea. O nouă şi adîncă tăietură în budget, care, cu cealaltă din iunie, l-ar reduce de la 40 de miliarde la 25, se arată ca absolut necesară. În marea nevoie de a găsi bani fără acel împrumut de care nu vreau să aud, chiar dacă ar fi posibil, ministrul de Finanțe, care plănuieşte şi o unificare a salariilor, se gîndeşte a trece o parte din budgetul şcolilor la prefecturi, unde mai sînt fonduri, şi la comune; învățătorii cari sînt directori de bancă n-ar mai fi plătiți.

Peste cîteva zile, la 10 octombre, d. Argetoianu îmi cere oficial, în scris, „suprimarea claselor

puţin frecventate, a şcolilor de comerţ de la sate şi lăsarea în sama comunelor a unei jumătăţi din budgetul şcolilor primare, restul avînd a fi vărsat de stat tot comunelor”.

E o măsură la care nu mă pot învoi şi, de a doua zi, adresez regelui acest memoriu:

”Maiestate,

Ministeriul Maiestăţii voastre e preocupat să găsească mijloacele trebuitoare pentru a acomoda sarcinile statului cu ceea ce-i poate pune la dispoziţie o societate greu lovită economic prin criza mondială şi de mult incapabilă de a susţinea în adevăr din sărăcia ei o clădire politică atît de grea.

Pentru aceasta colegul meu ministrul de Finanţe mi-a prezintat un program de reduceri cari ar trebui adus la îndeplinire imediat.

Cred că el rezultă din consfătuirile sale cu Maiestatea Voastră şi de aceea îmi permit a expune şi Maiestăţii Voastre punctul meu de vedere, verificat asupra realităţilor înseşi ale ţerii.

Suprimarea pentru a treia oară a unor şcoli socotite superflue va fi o grea lovitură atîtor familii pe care măsura le-ar arunca în mizerie şi desperare, nerămînîndu-le alta decît perspectiva sinuciderii sau a morţii de foame. Cu inima împovărată şi la această extremă măsură încă aş consimţi, îngăduindu-mi-se anume menajamente.

Dar este una care, aşa cum mi se prezintă, e impracticabilă şi a cării răspundere n-aş putea-o lua:

Colegul meu îmi vorbise de trecerea unei părţi din budgetul învăţămîntului primar la comune şi la judeţe. Am întrebat dacă acestea, mai ales comunele, pot suporta această sarcină, şi am fost asigurat că judeţele o pot. Acuma însă mi se cere ca jumătate din budgetul acestor şcoli să treacă la comune singure, partea statului trebuind să le fie vărsată tot lor.

Dar cele mai multe comune rurale au budgete ridicul de mici şi plata prin primărie ar pune pe învăţător la dispoziţia primarului incult şi aservit politicii.

În loc de aceasta s-ar putea ca anumite venituri ale comunelor şi judeţelor să treacă la stat, pentru ca acesta să-şi poată plăti învăţătorii.

Altfel ar fi să se distrugă învăţămîntul de bază, pe care Maiestatea Voastră a declarat că-l socoate principalul, şi nu eu aş fi ministrul care să prezidez la această operă de distrugere.

Dar orice sacrificiu la şcoli trebuie acceptat numai cînd celelalte ministere ar face reduceri corespunzătoare.

Legaţii împovărate cu funcţionari inutili, birourile cu superfluităţi birocratice, creaţiunile făcute cu atîta îmbelşugare la Ministeriul Muncii supt regimul trecut, subsecretariatele inutile trebuie să sufere ceea ce se cere departamentului meu.

O discuţie în adevăr folositoare nu se poate face decît într-un Consiliu de miniştri prezidat de Maiestatea Voastră, care şi-a arătat, la orice prilej, dorinţa ca, faţă de un Ministeriu care n-a fost impus de luptele de partid, să aibă cuvîntul hotărîtor.

Îmi permit deci a solicita de la Maiestatea Voastră prezidarea unui Consiliu de miniştri în cea mai mare grabă, dacă se poate chiar marți, pentru ca deriziunile luate de noi să-mi arăte dacă mai pot purta cu conştiința liniştită sarcina cu care Maiestatea Voastră a binevoit a mă onora, iar eu am primit-o la anii mei destul de înaintați ca un sacrificiu greu, pe care-l datoresc Maiestății Voastre personal, pentru care am avut în zile rele şi în zile bune atîta iubire, şi țerii, față de care ca şi față de Maiestatea Voastră răspund.

Al Maiestății Voastre prea-supus şi plecat servitor.

Ministrul Instrucției şi Cultelor, preşedinte al Consiliului de miniştri.

Vălenii de Munte, 11 octombre 1931."

Comunicîndu-i ministrului de Finanțe aceste observații, întîmpin o nervozitate pe care o scuzează grelele griji care apasă asupra lui, dar care, fireşte, nu mă face a părăsi punctul meu de vedere: că plata de către comune se poate face, în parte, numai prin organele de stat. El este aprobat şi de rege.

În audiența aceasta de la 12 octombre revin asupra situației guvernului, care nu are a se teme de Parlament, nici de opinia publică sănătoasă, nici de străinătatea informată, ci numai de intrigile care necontenit se strecoară şi care trebuie tăiate odată ca să putem lucra cu inima întreagă."Regele trebuie să na atîrne de nimeni, să fie liber. Nici să nu se amestece în viața partidelor, asupra cărora păstrez vechile păreri, dar înțeleg ca el să aibă legături cu ele, trebuind să ajungă cîndva şi la un guvern de partid, însă la vremea lui. Pînă atunci e necesar să susție guvernul său, măsurînd ce se dă adversarilor lui... Un guvern de patru ani ar dovedi că hotărîrile regelui nu se schimbă continuu. Şi slabul guvern de patru ani al lui I. I. Brătianu a fost un mijloc de consolidare a țerii. Patru guverne bune, dar scurte, nu fac cît unul singur guvern rău. O spun principial. Astfel, cum n-am cerut, nu mă importă plecarea. Dar, rugat, am alte drepturi decît un şef de guvern obişnuit."

Din partea sa, regele, hotărît a nu interveni în lupta pentru şefie din partidul național-țerănesc, pe care vădit îl urmăreşte în toate acțiunile lui, a aflat de intenția dlui Iunian de a aşeza în frunte pe d. Titulescu: părerile asupra acestuia, reținut zece zile după numirea mea, acoperit de atenții, propus ca ministru de Externe (şi n-am putut primi), apoi considerat ca inspiratorul campaniei contra Coroanei pînă într-atîta încît s-a pus chestia înlocuirii lui, care, lăsînd locul de la Londra tînărului Tillea, ar fi fost însărcinat cu conducerea generală a politicei româneşti, s-au schimbat cu totul, pentru interese de oportunitate. Cum fusese vorba de schimbări de persoane în Ministeriu şi d. Argetoianu credea că s-ar putea face printr-o demisie şi numire a mea din nou, arăt că, orice s-ar avea contra unor miniştri, eu nu pot primi sistemul: „am avea aerul unor pomanagii reconfirmați".

Situația i se pare însă regelui astfel încît, de ziua naşterii sale, răspunde felicitărilor guvernului în aceşti termeni, care sînt cei în adevăr culeşi de colonelul Stoicescu:"Domnule Preşedinte, am fost foarte viu şi adînc mişcat de cuvintele calde rostite din tot sufletul şi cu toată convingerea. Pentru

mine e o mîngîiere în aceste zile de grea cumpănă, pentru întreaga omenire, ca şi pentru ţara noastră, de a vă fi găsit pe d-voastră, cari aţi priceput că a guverna nu înseamnă a vă face reclamă.

Ar trebui să fie şi ţara fericită de a fi găsit astfel de oameni, cari înţeleg sacrificiul ce au de făcut în împrejurări atît de grele.

Încrederea pusă în voi, unii n-o pot pricepe; istoria nepărtenitoare însă o va judeca. Şi sînt fericit că în fruntea guvernului stă istoricul erudit, care a scris istoria lumii, acela menit să scrie o pagină de scăpare a acestei ţeri."

Nu ştiu de ce, peste cîteva ceasuri, se comunică presei altă redactare, aceasta:"Am fost adînc mişcat de cuvintele calde, rostite din tot sufletul domniei voastre şi din toată convingerea d-voastre. Pentru mine este o mare mîngîiere în aceste zile de grea cumpănă, pentru întreaga omenire şi deci şi pentru ţara noastră, de a vă fi găsit pe domniile voastre, cari aţi priceput aşa de bine că a guverna nu înseamnă a se lăuda, ci că este operă de sacrificiu pe care noi toţi o am întreprins pentru binele ţerii. Încrederea ce am pus-o în voi nu este împărtăşită de toţi, dar puteţi avea mîngîierea că, dacă astăzi unii nu pricep munca ce o depune guvernul, staţi în faţa istoriei, care va şti să judece eforturile şi faptele domniilor voastre.

D-ta, care eşti capul acestui guvern, eşti unul a cărui menire a fost şi este de a scrie şi tălmăci istoria; astăzi aveţi cinstea de a fi unul dintre acei cari făuriţi istoria în zile deosebit de grele."

Am arătat că, fiind vorba de plecarea mea la Paris, „aş dori cuvîntul regelui că nimic nu s-ar schimba în lipsa mea". Regele mă asigură că, orice schimbare s-ar face, ea nu poate fi decît cu voia mea.

De mult nu avusem o zi aşa de bună.

Un consiliu de miniştri e convocat pentru stabilirea noului budget. El cade în momentul cînd Banca Blank, hrănitoarea atîtor politiciani, cărora nu le cerea împrumutul îndărăt, la rîndul ei nu poate să-şi satisfacă deponenţii şi Banca Naţională n-o poate ajuta. Încercarea ministrului de Finanţe de a împiedeca dezastrul se opreşte la acest refuz. Peste socrificiul de două miliarde pentru salvarea băncilor mari nu se poate merge desigur. O sută de milioane s-au cufundat în zădar. Consultat, la Văleni, de fratele guvernatorului Băncii Naţionale, răspunsul meu e scurt:" Avînd să aleg între deponenţi şi funcţionari, aleg pe aceştia din urmă".

Cu acest prilej îmi aduc aminte de articolul meu din vară, aşa de criticat, în care puneam în perspectivă asemenea rezultate ale jocului nebun cu banul anonim. Şi, la 21 octombre, găsesc în notele mele:"Ce drepte erau prevederile mele din vară, pentru care presa aservită băncilor a montat o odioasă campanie!"

De altfel şi un membru distins al majorităţii, cunoscător în chestiunile economice, a arătat, în Argus, că nu se mai poate sacrifica mai departe budgetul peutru „asanarea" băncilor. Ministrul de Finanţe însuşi îmi declară, la 24 octombre, că banca Blank nu mai e de salvat, şi regretă numai că

băncile nu s-au solidarizat după dorința lui.

În aceeaşi zi cînd se termină, în strigătele revoluționare ale dlui Țoni, congresul de două zile al învățătorilor, cărora în zădar le-am predicat cuminţenie, şi, a doua zi după ce mareşalul Averescu, care totuşi văzuse pe rege şi se pusese şi el, la dispoziția lui, a vorbit la întrunirea partidului său de"Caligula" şi a făcut gestul de a demisiona pentru ca apoi, în absența dlui Goga, care era vizat, să i se facă plăcerea de a i se vota supunere necondiționată, avem Consiliul prezidat de rege pentru budget (26 octombre).

El e prezintat de ministrul de Finanțe ca unul de „paralizie generală", pe care-l impun lipsurile încasărilor."S-a încasat un miliard şi ceva la începutul anului; două şi ceva pe urmă: trebuiau peste trei. Avem un deficit vechi de şase miliarde, pe care speră a-l putea reduce la trei." Dar va trebui să puie în „budgetul extraordinar", cu venituri extraordinare, rămăşițile şi cheltuielile neprevăzute. Formidabilele amputări, „armonizarea lefilor", trecerea la comune şi județe a unei jumătăți a salariilor învățătoreşti, „curba" pe ale funcționarilor particulari sînt avute în vedere. Propunerea mea ca într-o familie să fie o singură leafă e înlăturată de regele. Ministrul Armatei a mers pînă la o reducere de cinzeci la sută.

În aşteptarea deschiderii Camerelor, fac drumul la Paris unde m-au precedat dd. Duca, dr. Angelescu şi alții, cari, conduşi de ministrul României, vizitează pe oamenii politici, desigur în calitatea de moştenitori prezumptivi ai Guvernului, față de care, în țară, continuă a se menținea într-o prudentă rezervă. Explicațiile pe care le dau cu privire la condițiile venirii mele la putere şi la convenția, încă neaplicată, cu Germania satisfac. Şi presa e deosebit de prietenoasă, din moment ce acțiunea uneltitorilor național-țărănişti nu se poate exercita fără a fi răspinsă. Preşedintele Republicii asistă pentru întîia oară la o promoție de doctori de onoare. Primul ministru Laval, d. Tardieu se arată foarte prevenitori. Mi se făgăduieşte a se ajuta exportul nostru de cereale. Au fost de ajuns cîteva zile de limbaj sincer şi ferm pentru a sparge tot painjenişul vast de minciuni şi calomnii pe care l-au țesut emisarii cluburilor.

XII. A DOUA SESIUNE A CAMEREI

La 15 novembre, regele fiind încă bolnav de amigdalită, la Sinaia, cetesc Camerelor Mesagiul Tronului, în care se înseamnă numai, pe scurt, măsurile de realizare imediată. Atmosfera e aceeaşi ca în iulie. Despărțită în atîtea grupuri, majoritatea se va regăsi întreagă la vot, iar opoziția, compusă din partide care ne privesc cu bănuială în vederea unei succesiuni pe care unii o socotesc apropiată, va păstra calma atitudine de discuție obiectivă pe care a avut-o în sesiunea extraordinară. Injuriile ziarelor au scăzut: e în aer o oarecare acalmie, care nu strică nimănui.

În Mesagiu s-a anunțat „uşurarea claselor agricole".

De mai mult timp, prin articole ale dlor Madgearu şi Manoilescu, în conflict de aprecieri şi de soluții, ca totdeauna, se agitase chestiunea datoriilor țerănimii, pe care firea aprinsă a drului Lupu

o vînturase apoi, nu fără scopuri strîmte de partid, în toată țara. Supt guvernul meu, din Bucovina veneau ştiri rele, cum s-a arătat şi mai sus. După o călătorie în Ardeal, d. Vaier Pop adusese şi el impresia că anume măsuri trebuiesc luate. Regele însuşi pusese în legătură încă de la 12 septembre rostul Guvernului şi redeschiderea acestei chestiuni prea mult timp zăbovite. La întoarcerea din Paris, ziarele anunțau, ca o „lovitură» a ministrului de Finanțe, mult aşteptata „conversiune». Bine că nu era făgăduita „iertare a datoriilor»!

Pasagiul privitor la acest proiect e salutat cu lungi aplauze, la care se unesc şi membri ai opoziției, singură"Liga" dlui Filipescu, pe cale să se transforme în „partid conservator", făcîndu-şi rezerve pe care le crede datorite titlului viitor şi tendințelor fireşti ale unei asemenea grupări. Şefii țerăniştilor sînt absenți, ca şi drul Lupu, d. Gheorghe Brătianu şi aderenții mareşalului Averescu, mai pregătiți decît oricînd de luptă contra regelui, personal. Neplăcuta afacere a căsătoriei secrete a prințului Nicolae ar avea un substrat în care unii descopăr un complot liberal contra suveranului, care cu nici un chip nu arată a voi să „ierte" opoziția din iunie 1930.

De fapt în Parlament băncile liberale arată o mare dorință de harță. D, Tătărăscu va ataca violent guvernul incapabil, producător de anarhie, autor de legi fără rost, descoperitor al Coroanei. Se cunoaşte efectul vizitei la Paris, unde, de altfel, imediat va apărea rivalul d. Gh. Brătianu. Marelui discurs de sfidare al dlui Duca, la 3 decembre, în prezența statului major al partidului adunat în tribune, prefer să nu-i răspund. De ce i-aş fi răspuns? Forma o făcuse, şi atîta.

Cum era vorba de a se lua față de prinț măsuri pe care eu le judecam intempestive, venisem la micul sfat de la Sinaia cu demisia în buzunar. La plecare, ascultîndu-mi-se cuvîntul, am întrebat pe regele ce fac cu dînsa. A spus, zîmbind, că",mai bine s-o rup".

Greutatea financiară se menține. Sînt interpelat de la început cu privire la restanțele învățătorilor, la „curba" aplicată salariilor preoțimii ardelene, la universitățile în lipsă de bani. Funcționarii comerciali agită contra unui impozit al cărui insucces se prezice: deputăției lor ajung a-i spune că, la nevoie, vom plăti numai armata şi poliția, dar acestora trebuie să li se asigure bune condiții de trai.

Întrebînd din nou, la 20 novembre, pe d. Brătescu asupra motivelor acestor zăbăvi de plată, el îmi răspunde, aproape textual, aşa:"Lefile se plătesc greu pentru că înlocuitorii dlui Auboin opresc, pentru sumele cheltuite în ianuar-mart, două miliarde. Ar fi necesară degajarea lor, ca şi a sumelor reținute pentru Căile Ferate, care zac poprite fără dobîndă."Propun o adunare săptămînală a secretarilor de ministere. Vorbim şi de alte mijloace pentru a ajuta clasa funcționarilor: aşa, de exploatarea ca ansamblu, după acelaşi plan, a pămînturilor şcolare."

Peste şase zile, altă întrevedere cu d. Brătescu în chestia restanțelor de lefi şi pensii."Lui şi dlui Argetoianu le-am scris în chestia pensionarilor şi profesorilor, cari încep a deveni agresivi, ca unii cari mor de foame. Ministrul de Finanțe s-a declarat de părerea mea că e mai bine a se da aconturi la

toți. D. Brătescu lucrează cu comisia pe care a format-o şi-mi promite a întrebuința de acum înainte „mandate mici».”

Un moment situația e îngreuiată şi de conflictul dintre ministrul de Finanțe şi d. Manoilescu, care nici aiurea nu se mai bucură de simpatii. Toate silințile mele pentru a înlătura o ciocnire sînt zădarnice. Guvernatorul Băncii Naționale, acuzat de sobotaj, refuză să demisioneze şi e înlocuit cu d. Angelescu. Campania anunțată contra Coroanei, nu se produce însă, cum fusesem înştiințat.

Cu toate aceste măsuri de administrație, ministrul de Finanțe îmi pune în vedere altele, pe care se temea să nu i le saboteze fostul guvernator al Băncii Naționale: „mijloace pentru ca Banca Națională să poată emite hîrtie pentru mai mult de un miliard, cu angajamente de plată în doi ani, punerea la dispoziție a 200 de milioane de la Monopoluri, folosirea redevențelor de la petrol”. El îmi vorbeşte de marele fi nanciar Mannheimer, de curînd venit în țară, care ar fi constatat că”România formează, cu Franța, Olanda şi Elveția, cele patru oaze de siguranță financiară», şi, dacă se menține aşa pînă în mai, el ar fi dispus să ofere un împrumut cu 5%, care nu mă seduce deloc.

În campania național-țărăniştilor se fixează tot mai tare o deosebire. Ea continuă a fi violentă din partea grupului de la Cluj, care nici nu participă la şedințele Parlamentului, încasînd mai mult sau mai puțin diurna, şi între a țărăniştilor, vechi cunoscuți, prieteni chiar, cu cari colaborarea e rodnică şi nu odată chiar plăcută. La 5 decembre „i-am spus dlui Mirto că liberalii dlui Duca nu pot succeda şi nici nematuritatea dlui Gh. Brătianu, că mareşalul Averescu” – care pregăteşte în Senat un mare atac contra trecutului ministrului de Finanțe – „e imposibil. De ce nu se împacă ei, țărăniştii, cu un stagiu de doi ani în opoziție, ca să revie apoi pentru patru? Ideea şefiei dlui Titulescu nu se poate realiza”.

La 18 decembre vorbesc în acelaşi sens fostului subsecretar de la Interne, Armand Călinescu, un pasionat luptător politic, dar şi un om de omenie. Îi spun că „s-ar putea evita o criză de succesiune, național-țărăniştii intrînd în Ministeriu pe rînd pentru ca la urmă să rămîie un guvern de partid”.

La Palat situația Ministeriului pare neclintită, dar legată de conversiune. Adresei Camerei regale i-a răspuns, la 10 decembre, cerind lucrul împreună pentru binele țerii, mai presus de partide şi persoane, şi votul acestei legi. Din nenorocire, căutîndu-se tocmai asentimentul general, proiectul, alcătuit de subsecretarul de stat Radian, e supus unor interminabile discuții, care-i strică armonia interioară, cîtă este, şi dau prilej ca fiecare să introducă nuanța care-i convine. Şi senatorilor li se vorbeşte tot aşa.

În dorința unei cît mai mari asigurări a legii conversiunii, în jurul căreia s-a făcut ca totul să se învîrte, se zăbovesc alte legi, ca lunga, dar buna lege a drumurilor, prezintată de d. Vîlcovici, o lege agrară, legi militare, de o urgentă necesitate, şi se fac concesii care scad autoritatea guvernului. Astfel la legea plății învățătorilor se dau şi promisiuni irealizabile. Cînd, la 11 decembre, opoziția e adusă pentru a da solidar o lovitură guvernului şi izbutesc a demasca motivul pentru care se dă lupta, înştiințînd pe liberali că nu-şi pregătesc o succesiune a lor şi că vor avea surprinderi, ministrul de

Finanțe declară, în absența mea momentană, că admite a se căuta de o comisiune din toate partidele fondul care poate înlocui baza comunală şi județeană a salariilor. Aceasta permite dlor Mihalache şi Lupu să-şi atribuie un merit, care consistă numai într-aceea că s-au luat 300 de milioane de ia suma alocată drului Cantacuzino, acesta fiind trimis la acel izvor al tuturor despăgubirilor imposibile: budgetul extraordinar. Şi Bisericii unite i se făgăduieşte tot aşa fără nici o garanție suma de 30 de milioane, fără a uita o mîngîiere de aceeaşi valoare pentru ortodocşi.

Serbătorile Crăciunului se apropie însă şi, cu supapa unui moratoriu de două luni, pînă la 15 februar, pentru toate datoriile agricole, continuarea discuțiilor privitoare la conversiune se amînă după vacanță. Marii proprietari reuniți în Congres au căpătat asigurarea că şi ei vor veni la rînd cu țeranii şi, din nenorocire, mulți alții, cari numai pentru îmbunătățiri agricole nu şi-au contractat datoriile. Chestia zahărului, ridicată, cu mult talent tînăr, de d. A. C. Cuza, cu veche experiență în acest domeniu, pentru a se ajunge la o reducere de preț, ceea ce aduce protestările violente ale capitaliştilor străini interesați, aşa încît trebuie să se introducă, la Senat, frîul unei contingentări a importului printr-un jurnal al Consiliului de miniştri, e primită cu nemulțămire, cu enervare chiar, de toți aceia cari văd în conversiune singura rațiune de a fi, singurul folos al guvernului. Aceeaşi soartă o are şi legea învățămîntului superior votată de Universități, amendată de Senat, reamendată la Cameră, şi în care toți caută să menajeze interese mai mult sau mai puțin legitime.

Dar a ne închide în conversiune, aceasta avea o îndoită primejdie: se atribuia unui Ministeriu de mari prefaceri în toate domeniile o misiune, oricît de importantă, dar limitată, dincolo de care aşteptau, fireşte, toate competițiunile, şi se răpea mult din atenția de fiecare clipă care trebuia cheltuită pentru a face ca noul budget să dea putința de a se plăti lefile întîrziate, din care se va hrăni, suflînd partidele interesate, prin oamenii lor de încredere, furtuna de răsturnare. Nu ajungea votarea unor impozite fiscale, de un „rendement" aleatoriu, ca acela al patentelor, al modificării legii petrolului şi legea, foarte combătută, a alcoolului.

Călătoria ministrului de Finanțe la Neapole, la Roma, la Paris şi la Londra va lăsa şi mai mult cîmpul deschis pentru intrigi, şi ministeriul de Finanțe, lipsit de un şef de o aşa de mare autoritate, va lucra insuficient în lunile acelea de iarnă cînd încasările se fac cu mai multă greutate. Dar d. Argetoianu întreprindea această lungă şi obositoare călătorie pentru a găsi noi mijloace de a sprijini o situație deficitară, deşi nu în măsura în care era să se vădească în curînd. La 24 decembre el îmi arată un plan, care mi s-a părut realizabil, nefiind vorba de un împrumut, imposibil."Un ajutor dat de Banca Franței Băncii Naționale, o liberare a Casei Monopolurilor pentru o jumătate de miliard, un depozit de aur pentru anume eventualități şi poate, la capăt, cum în Franța s-a îngrămădit atîta aur, servirea de Banca Franței a cuponului, în schimbul unei rate anuale, – acestea toate liberînd două miliarde pe an."

Se va întîlni, fireşte, şi cu d. Titulescu dar în numele acestuia Agenția"Sud-Est" dă o declarație „autorizată", „din cercuri inițiate", în care se spune că d-sa nu va căuta pe ministru de Finanțe, care

„îl va putea găsi” la Londra, dacă d. Titulescu nu va fi dus la Lausanne, unde-l cheamă declarațiile lui Brüning. Dar nu e dispus să-şi „acorde“ prezidenția unui Ministeriu de concentrare „sprijinit“ de d. Argetoianu, ci menține integral „condițiile“ puse în april 1931. Trebuie să fie cineva orb ca să nu vadă ce fierbe în dosul guvernului, amenințat din prima clipă. Un comunicat oficial arată deci că „ministrul la Londra“ n-a putut da această declarație.”Nimeni nu i-a putut face oferte, guvernul bucurîndu-se de încrederea regelui şi de sprijinul tuturor acelor din Parlament cari-şi dau samă de situație”, iar acel care a fost desemnat ca vicepreşedinte al guvernului Titulescu poate spune că n-a cunoscut zisele „condiții”, regelui avînd a i se prezintă numai „opinii şi dorinți”. Cu un articol al lui Pertinax încep în presa franceză atacurile contra dlui Argetoianu.

De Anul Nou regele, răspunzînd, la Mitropolie, Patriarhului şi guvernului, vorbeşte de nevoia în care ne aflăm de a recurge numai la puterile poporului nostru: dacă nu putem schimba cele din afară, pe cele dinăuntru sîntem stăpîni. În cuvîntarea mea, plină de tristeță, arătasem că înțelegem **a** fi pentru Coroană un ajutor, nu o **povară.** Aşteptam la aceasta un răspuns care, poate printr-o scăpare de vedere, n-a venit.

XIII. PREGĂTIREA SUCCESIUNII PARTIDULUI NAȚIONAL-ȚERĂNESC

într-o convorbire cu un amic al regelui, îi arăt că guvernului nu-i poate veni o lovitură decît de acolo de unde în astfel de împrejurări trebuie necontenit să se ție sus prestigiul unui guvern contra căruia se țes atîtea intrigi. Eu nu pot pleca aşa cum pleacă oamenii cari s-au impus voinții suveranului.”Dacă guvernul ar ținea patru ani, eu singur aş face loc unui Ministeriu de alegeri, compus din magistrați. Atunci partidele ar fi în aşa stare încît s-ar impune regrupări asupra cărora regele ar avea o mare influență şi deci nu i s-ar putea impune guverne de partid.” Aceasta, bineînțeles, o propuneam în cazul cînd nu s-ar fi voit succesiunea propusă țărăniştilor din Regat, oameni cu cari lucrasem împreună şi cu cari, în afară de urîtul caracter de clasă al grupării lor, aveam atîtea puncte comune.

Dar, la dejunul din ziua de 4 ianuar, la Sinaia, nu se atinge nici un subiect politic. Pentru moment e la ordinea zilei stăruința Franței şi a Poloniei ca să încheiem un nou pact de neagresiune cu Sovietele [...].

Şi, în cursul aceloraşi vacanțe, Hamangiu e luat de o lovitură năprasnică; dintre cei propuşi pentru a-l înlocui, regele alege pe d. Vaier Pop, care desemnează ca subsecretar de stat pe avocatul Tătaru. După stăruința parlamentarilor basarabeni, uniți într-un „bloc“, cari vreau să aibă un reprezintant în guvern, şi după intervenția chiar a generalului Răşcanu, se numeşte d. Christi, reprezintantul păturii boiereşti din Basarabia, şi ca subsecretar de stat poetul I. Buzdugan, excelent român, dovedit ca secretar al Sfatului Țerii. Insultele nu-i vor cruța de a doua zi: aş fi recomandat pe Buzdugan pentru a-l căsători cu una din fetele mele!

Niciodată presa românească nu s-a coborît atît de jos. Îmi trebuie o extraordinară rezistență ca

să mă menţin, cu atîta murdărie, pe care legi făcute pentru astfel de societăţi o ocrotesc. Aceleaşi ziare strigă că numirile făcute prin mine sînt o provocare pentru colegul meu absent în străinătate. Din Paris îmi vine numărul din l'Europe Nouvelle în care sînt prezintat ca un biet „animator» nepolitic, un orator parlamentar şi un om prins în multe părţi, „elementul pur politic" fiind reprezintat de d. Argetoianu.

Din partea lor, ardelenii de la Patria atacă pe d. Vaier Pop, anunţă o luptă pe viaţă şi pe moarte în Parlament chiar, pentru ca să aflăm îndată de duelul între dd. Madgearu şi Ioaniţescu, de încăierări la club şi de apeluri la d. Maniu contra dlui Mihalache, neacceptat în Ardeal. E tocmai ce trebuie pentru succesiunea cerută.

Ceea ce nu împiedecă marea recepţie, neştiută de mine pînă la primirea invitaţiei, de la 27 ianuar la Palat a celor decoraţi cu Ordinul Ferdinand. E repetarea scenei de la Sinaia cu prilejul căsătoriei prinţesei Ileana. Ziarele, totdeauna bine informate în ce priveşte intrigile, îmi aduc la cunoştinţă că se va produce din partea regelui un nou „îndemn la unire", din care va rezulta Ministeriul Naţional". Nu lipsesc ardelenii compromişi: dd. Sever Bocu şi Romul Boilă. Mareşalul Averescu lipseşte: ar fi fost şi greu după ce a declarat că se va pune în fruntea poporului care „va intra violent în drepturile sale" şi a prezintat pe suveran ca pe noul Nabuchodonosor, care a putut ceti pe zidurile sale ameninţătorul"Mane, Techel, Fares". Opoziţia, venită ca să triumfe, aştepta mai mult decît cuvintele regelui prin care îndemna toate „fracţiunile politice" – calificativul nu place – să se adune în jurul tronului. D. Goga, care a refuzat să se fotografieze cu ceilalţi ardeleni, se întreba ce sens are această întîlnire, cuvîntarea regală avînd numai fraze de ocazie. Reproduc cuvintele schimbate între regele şi primul său colaborator, în această „soirée des dupes", – oricum, nu cea mai plăcută pentru mine:"Regelui i-am spus că nu înţeleg această lume care nu-şi dă samă că a fi în opoziţie nu e o ruşine şi că, şi în acea situaţie, se poate influenţa, cum am făcut-o şi eu atîta vreme, asupra politicii ţerii. Regele răspunde că, între oameni şi partide, oricare ar fi situaţia lor momentană, este, şi trebuie să fie, o continuă colaboraţie".

Presa denaturează a doua zi toate ce s-au petrecut în sara tristelor aşteptări, iar cafenelele răspîndesc o listă ministerială cu dd. Duca,. Argetoianu, Tătărăscu şi generalul Moruzi."Obosit şi bolnav, mă hotărăsc a cere regelui să-mi reînnoiască încrederea sau să-mi primească demisia." Singure puternicele stăruinţi ale colegilor mei mă opresc de la acest pas, dar numai pentru moment. În audienţa de la 27, aflu că d. Maniu, amintind legăturile sale cu Carol I şi Ferdinand I, s-a pus la dispoziţia Coroanei.

În această atmosferă e o bucurie pentru mine să aflu de la d. Argetoianu, întors la 28, că a reuşit în cele trei puncte ale călătoriei sale: convenţia între cele două bănci, înţelegerea cu Casa Monopolurilor, redevenţa de petrol; se aşteaptă numai semnarea pentru a se avea plata restanţelor şi a lefilor, a pensiilor curente. Vom aştepta mult timp această semnare. Ministrul de Finanţe vede

şi posibilitatea de a contribui la realizarea unui pact financiar Kellogh, universal, a cării idee a comunicat-o dlui Tardieu. E foarte satisfăcut de întîlnirea cu d. Titulescu, despre care s-a convins că are în Europa o „situație enormă”.

XIV. REDESCHIDEREA PARLAMENTULUI

Camerele se deschid la 14 februar în protestările dlui Oteteleşanu, amic al mareşalului Averescu, că am zăbovit „dictatorial“ atît de mult deschiderea lor. La întrebarea cu privire la doleanțele pensionarilor, cari s-au coborît şi în stradă, contra unui jurnal al Consiliului de miniştri care le-ar fi atacat drepturile, d. Argetoianu trebuie să declare că încasările la contribuțiunile indirecte sînt foarte slabe: e un efect firesc al sărăcirii societății.

Totuşi se lucrează la legea învățămîntului superior, la legea drumurilor, la legile prezintate de noul ministru al Justiției, la legea chiriilor. Se menține aceeaşi bună dispoziție de lucru împreună. [...] Născocirea unui conflict al meu cu Universitatea din Bucureşti pentru că n-am izgonit, fără drept, pe decanul de la Drept, Basilescu, şi n-am permis celui de la Ştiințe să vocifereze în cabinetul ministerial, altă intrigă, menită a cîştiga pentru liberali campania la rectorat, al cărui termin s-a isprăvit pentru mine, dă bandei de la ziare un nou prilej de minciuni şi necuviințe, fără să poată agita o opinie publică mult mai cuminte decît pretinşii ei îndrumători.

Nu va trece mult însă şi, pentru articole rău înțelese din legea învățămîntului superior, care continuă a se discuta, studenții de la Politehnică, apoi şi cei de la Universitate vor fi scoşi în stradă, unde află tovărăşia, care se putea aştepta, a şomerilor şi comuniştilor: se va întrebuința, cu părere de rău, poliția pentru a împiedeca mişcările anarhice şi, dacă bunul-simț n-ar fi înviat în sufletele unor tineri rătăciți, cari începuseră să atace trupa, aceasta, cu sau fără ordinele pe care nu le puteam refuza, şi-ar fi făcut datoria. Un ziar de intelectuali, Calendarul, care făcea apologia răscoalei, a trebuit să fie oprit de ministrul de Interne. A îngădui ca, din nou, Capitala României, să fie în prada cetelor anarhice era un lucru pe care mentalitatea de ordine a membrilor guvernului n-o putea tolera. Cînd însă aceiaşi studenți cari insultaseră şi loviseră forța publică au fost îngăduiți să manifeste înaintea Palatului, chiar dacă pe urmă suveranul a mustrat pe conducătorii lor, ridiculi într-un rol odios, credința noastră că avem datoria de a menținea buna rînduială cu orice preț şi împotriva oricui a trebuit să fie dureros zguduită.

Şi contra legii învățămîntului s-au încercat intrigi pe lîngă regele,, căruia i-a fost înfățişată ca neacceptabilă şi pentru profesori şi pentru studenți, pentru ca suveranul să-mi ceară retragerea ei, în locul căreia am oferit retragerea mea. Şi această slăbire de autoritate se petrecea cînd invalizii, într-un moment de grozavă criză a Tezaurului, erau aruncați în Dealul Mitropoliei, unde două zile, în amintirea rănilor lor glorioase, a trebuit să-i îngăduim a tăbărî.

Cum proiectul conversiunii întîmpină dificultăți, mai ales în ce priveşte finanțarea – se vorbeşte de obligații de stat, impuse, un adevărat „împrumut național”, – întreb, la 10 februar, pe regele: ce

ar fi dacă proiectul ar cădea, ce situație s-ar crea ministrului care-l apără şi şefului de guvern care-l aprobă.”Atîrnă de condițiile căderii, dar trebuie votată conversiunea.” În ce priveşte noile zvonuri de criză, suveranul îşi afirmă încă o dată dreptul de a „lucra şi cu opoziția”, dar „nu poate fi vorba de nimic azi. Viitorul nu atîrnă însă de mine, ci de împrejurări. Se poate să mă despart de oameni cari-mi plac şi să primesc pe alții pentru cari n-am nici o simpatie. Dar ce continuu să doresc e un Ministeriu de coaliție... Pentru moment n-am pe nimeni în vedere. E crezul meu, d-le profesor” (aşa i se va vorbi si dlui Valer Pop).

Şi eu doresc Ministeriul de coaliție, în care declar că nu cred, dar nu pentru dînsul, ci pentru recăpătarea libertății mele, care se înăbuşă, siguranței mele de drum, care s-a pierdut. Cer atîta: să plec în condițiile potrivite cu vrîsta, demnitatea şi serviciile mele, cu ce s-ar mai putea aştepta de la mine. Că legea administrativă, care „ar putea produce nemulțămiri”, e trimeasă la”Ministeriul de concentrare”, e destulă indicație pentru mine. Cum deci sîntem pentru conversiune, numai pentru dînsa, rog să se treacă Prezidenția de Consiliu asupra dlui Argetoianu, căruia i s-ar creşte astfel autoritatea; dar regele n-o admite.

XV. O NOUĂ”CRIZĂ” INUTILĂ

A doua zi Curentul aduce darea de samă a audienței mele, cu însăşi reproducerea cuvintelor regale, şi se anunță apropiata sosire a dlui Titulescu. Ceea ce aduce demisia mea, pînă acuma cu atîta greutate de suflet zăbovită. Deşi d. Argetoianu e însuşi atins de veşnicele audiențe de oameni politici, cari fac să se acrediteze părerea că este o continuă criză, el stăruie să amîn o zi prezintarea demisiei; ceea ce nu pot să-i acord. Dar regele o restituie.

Din nou, pentru a treia oară, deci, e nevoie de o întărire pentru un Ministeriu căruia atît de des i se sună clopotele după ce i se încredințase o misiune aşa de mare şi aşa de grea. Numai, sara, într-un discurs la serbarea Societății de radiofonie, cîteva cuvinte pentru mine, care nu sînt tocmai garantarea unei politice atît de amenințate. Şi aceste frămîntări inutile – d. Titulescu, care n-a întrebat de altfel pe nimene, n-ar fi fost chemat, ci ar fi cerut el o audiență – în momentul cînd mareşalul Averescu publică un articol, cu aluzii transparente, despre căderea lui Cuza-Vodă şi altul despre sfîrşitul regelui Ludovic al Bavariei.

În vizita sa la mine, d. Titulescu îşi arată adînca nemulțămire pentru politica externă a României, în chestia armamentelor, a Sovietelor, a conferințelor europene. Soluții nu dă: „să le afle cine a încurcat”. Nu se poate zice că o asemenea conversație e lipsită de franchețǎ. În audiența de la 16 februar aud din gura regelui aceleaşi critice.

Trebuie să aduc deci din nou înainte toată situația.”Spun că am trecut peste faza de dezgust de acum cîteva zile. În Ministeriul de concentrare nu cred. Oamenii nu pot lucra împreună. S-ar pierde baza de acum pentru a nu o mai putea relua, şi s-ar ajunge la un nou eşec. Nu se pot plasa mai multe clientele: una singură, a dlui Argetoianu, care a făcut, face şi va face politică, ne cauzează destule

neplăceri, cu numiri nepotrivite de prefecți și risipă.”Șefii» nu sînt șefi, ci unelte ale clientelelor respective.” Arăt toate motivele de plîngere ce am contra dlui Titulescu. Camerele de acum pot da supt conducerea mea încă lucru bun.”De dizolvare să ferească Dumnezeu Coroana! Cine ar prezida „alegerile libere»? Ar ieși numai extremiști, de stînga și de dreapta.””Tratat, de luni de zile, „ca un cîne turbat», s-ar putea să nu-mi aleg tovarășii, și față de noul guvern voi fi fără cruțare.”

Cu țărăniștii, în anume condiții, s-ar putea lucra, dar nu cu d. Maniu, „născut președinte de republică”.”Nu e un conflict între un om politic și rege, ci între doi șefi de stat, dintre cari unul n-a putut reuși. E tot numai reminiscențe revoluționare și idei abstracte ungurești”.

Regele isprăvește prin a constata că „pentru moment n-are ce pune în loc”. Și d. Argetoianu ajunge a dori o lămurire față de atitudinea dlui Titulescu. I se dă același răspuns ca și mie: „nu e alt guvern la îndemînă“. Cerînd, ca și mine, o întărire, i s-a propus un Consiliu de miniștri prezidat de rege, care să-i aprobe politica în chestia conversiunii.

Consiliul se ține la 19 februar. Ministrul de Finanțe declară că renunță la împrumutul forțat, pentru care s-au declarat numai două mici grupări; finanțarea rămîne deci pe decembre, cînd va fi poate negociabil un împrumut sau se va ridica prețul cerealelor. Pînă atunci se vor prelungi cambiile. Rezervîndu-mi a vorbi la urmă, declar însă din capul locului că „orice măsură a ministrului de Finanțe, aprobată de regele, va fi sprijinită de mine, oricare mi-ar fi părerile, cu toate mijloacele mele și cu toată influența ce o am asupra unei mari părți din membrii Parlamentului”. Unii miniștri fac observații de detaliu, d. Sisești propuind moratoriul, pe care d. Argetoianu-l găsește periculos. Generalul Amza, care vorbește și ca vechi agricultor, afirmă că s-a mers prea departe, căci și clasa mijlocie e demnă de interes.

Luînd cuvîntul, observ întîi că zăbovirea finanțării scade guvernul. Cum unii colegi au vorbit de posibilitatea altui guvern la acea dată de decembre, accentuez că, dacă noi sîntem un simplu intermezzo între guverne de partid, nu trebuie să ni se îngăduie a ridica o astfel de problemă, dar, dacă ni s-a îngăduit, să ni se lase orizont. Zăbovindu-se finanțarea, chestia în sine e rezolvită, și pentru partea a doua se pot face cercetările care au lipsit, cum au lipsit acelea privitoare la împroprietărire. Fac istoricul chestiunii, de la polemicile prin ziare între dd. Madgearu și Manoilescu, doritori fiecare de succes personal. Statisticile de bază nefiind aceleași, nu se putea ajunge la nici un rezultat. În septembre 1930 mi-am arătat public părerea. Cercetarea la fața locului. Unde sînt cămătari, ca în Bucovina, în Moldova-de-Sus, în Maramurăș, mai puțin în Basarabia de nord, apoi în Gorj și, dacă se vrea, și în Dolj, în Romanați, ajutorul e indispensabil. Trebuie lovită apoi falșa bancă populară, nu tipul Raffeisen, pe care-l recomanda răposatul om politic bucovinean Gheorghe Popovici și pe care sașii îl au. Pentru băncile adevărate, depinzînd de cele mari și influențînd creditul țerii, e altceva. Aici trebuie o discriminare atentă, printr-o comisie cu drept de arbitraj, la care pot participa administrația și justiția. Ministrul de justiție, care cunoaște așa de bine Ardealul, să înceapă a lucra acolo. Multe

creanțe vor cădea şi finanțarea va fi uşurată.

Observ că de conversiune nu s-a vorbit pînă în octombre trecut. Spusesem într-un interview dat, la Paris, ziarului Le Figaro că, statul fiind stîngaci, trebuie lăsat şi organismului să-şi închidă rănile, ajutîndu-l numai, în loc de a-şi pune degetul între cele două margeni. La întoarcere, am găsit proiectul gata făcut.

Total neconsultat, l-am lăsat în seama ministrului de resort şi a comisiunii pe care o formase. El a crezut bine să se sprijine în această măsură pe partide, dar ele nu înseamnă decît un număr mic de oameni fără legături adevărate cu țara, uneori populari printr-o demagogie ale cării rosturi sînt încheiate azi, cînd nu mai au ce oferi. D. Argetoianu le-a crezut sincere, pe cînd, de fapt, a fost un continuu amestec de intrigi şi de demagogie. Acum îşi poate da sama că era nevoie de o acțiune răpede şi cu autoritate.

Retragerea financierii va aduce atacuri din partea ziarelor.”Orice ați face”, zice regele. Dar nu-mi pasă, ca unul care, după ce, în tinerețã, Delavrancea îmi recomandase carapacea, mi-am făcut una de pot trece azi camioane peste dînsa.”Aşa vorbeşte omul cel mai prost, în aceste chestiuni, din Țara- Românească, dovedind că poate fi şi el util.”

Un al doilea Consiliu, prezidat de rege, se adună la 22 februar pentru a discuta nevoile armatei; rezultatul e cel care se putea aştepta: ne lipsesc mijloacele şi nu le putem măcar prevedea.

Şi, în acest timp, presa, fixînd data cînd se va forma Ministeriu] Titulescu, răspîndeşte zvonuri în ce priveşte nu ştiu ce primejdii care amenință România şi pe care numai instalarea acestuia le-ar putea înlătura. Sînt fideli ziariştii cu oamenii amabili! Numai plecarea, la 22, a salvatorului pune capăt acestei agitații zădarnice, ce se adaugă la frigurile conversiunii – ambele venite fără ştirea mea —, care mişcă isteric o țară în momentul cînd se înrăutățeşte zi de zi situația financiară, cu salariile neplătite, mai ales la corpul didactic şi la cler, care, socotit că poate trăi singur, amenință, în Munții Apuseni, cu o duhovnicească grevă.

Enervarea național-țărăniştilor la discuția contractului suedez pentru şosele este aşa de mare, încît fostul ministru M. Popovici apucă de gît şi loveşte, în plină Cameră, pe acuzatorul său. E un articol senzațional, care înlocuieşte pe acela al întrevederilor de toată ziua şi de toată noaptea ale dlui Titulescu, interesantul om de societate despre care Keynes ar fi spus: He talks too much („vorbeşte prea mult”).

Cineva din apropierea regelui îmi arată lungul şir de pretendenți la prezidenția Consiliului cari şi-au şi prezintat titlurile regelui. Eu mențin, față de d. Sever Dan, venit la mine, în ziua de 3 mart, pentru afaceri particulare, ofertele mele: succesiunea mea, la vremea ei, poate fi luată numai aşa, odată ce regele nu vrea, hotărît, pe liberali, în chip normal şi liniştit. Aceasta mă va face să apăr în Senat pe d. Vaida față de acuzațiile părintelui Lupaş că ar fi fost unul din ultimii sprijinitori ai Austriei muribunde; recunoştința, fireşte, va lipsi. Vom ajunge să cruțăm după putință în discuția din Cameră

pe domnul nepot Boilă.

Tot aşa am vorbit, în aceeaşi lună mart, şi dlui Potîrcă. D. Argetoianu, bănuind un „pact” cu dînşii, vorbeşte de demisie.

Dar atenția publică e solicitată acum de d. Goga, aproape dezlipit de mareşalul Averescu, pe tema credinții față de rege – o, cînd era la putere partidul şi prințul n-avea voie să apară la graniță! – şi care în curînd va rupe punțile şi, neputînd avea cu dînsul pe toți cei rămaşi în jurul titulaturii de Partid al Poporului, va crea, el, intelectualul rafinat, duşman din temperament a ceea ce se cheamă „popor“, amatorul de dictatură, care nu e de talia sa ca om politic, un partid național-agrar. Mulți se aruncă în această corabie, care anunță că soseşte cea dintîi.

Cumintele liberal Al. Lăpedatu, odată un prieten politic al meu, pînă l-a cucerit personalitatea lui Ion Brătianu, îmi spune, la Academie:”Un Ministeriu de capriciu ar fi un dezastru. Nimeni nu l-ar suferi. Iar alegerile ar pune țara în primejdie. Pentru Coroană d. Goga era mai util lîngă mareşalul Averescu, pe care-l putea influența. Acuma, d. Averescu, cu sau fără veleităţi republicane, va concentra toate nemulțămirile”.

Regele a felicitat pe noul şef de partid. Ba mai e vorba şi de un Ministeriu prezidat de generalul Cihoski, care a demisionat de curînd, luîndu-şi locul de senator de drept.”Un ziarist american îmi spune că atîta intrigă e contra noastră, încît el, care a fost de patru ori la noi şi ne poartă simpatie, nu poate strecura o notiță care să ne fie favorabilă. I se pare şi lui că prea se scaldă fiecare om politic român în apele străinătății.”

Toți aceşti oameni, împovărați de o clientelă numeroasă, care se cere hrănită, şi lipsiți de orice soluție, deşi fiecare pretinde că o are – poetul Goga, în primul rînd, una mare şi misterioasă —, se îngrămădesc la o situație pe care o arată în toată cruzimea ei declarația tristă pe care mi-o face, la 11 mart, d. Argetoianu:”Încasările merg aşa de slab încît abia am putut găsi azi 200 000 de lei“. Îmi spune peste patru zile că, şi față de zvonul unui guvern țerănist, după conversiune, zvon care sperie pe d. Duca, bine informat, va cere un Consiliu prezidat de rege ca să arate gravitatea situației financiare şi să propuie un plan de prezintat dlui Tardieu, de care e sigur.

Iar ziarele se ocupă pe larg, cerind guvernului o deriziune pe care a şi găsit-o, în ajunul primei plecări în străinătate, d. Mihalache, de planul dlui Tardieu, care, pentru a opri Austria, ruinată, de la Anschluss şi pentru a cîştiga Ungaria fără a-i satisface poftele teritoriale, propune o Uniune Dunăreană în care am fi doi faliți declarați, un stat care cu orice preț, neplătindu-şi funcționarii, rămîne loial față de creditorii săi, şi Cehoslovacia, bogată prin toată moştenirea industrială a vechii Austrii şi printr-o administrație model. Cum ideea n-a fost primită decît cu un sentiment de mîndrie națională jignită, iată încă un motiv pentru a fi prezintat ca duşmanul ireductibil al Franței, deşi se aşteaptă de acolo un ajutor, indispensabil în concepțiile ministrului de Finanțe, care, om de concepții largi şi de vederi optimiste, priveşte peste planul modest al reducerii statului la putințile societății,

singurul pe care-l am, singurul pe care în conştiinţa mea îl judec bun.

Mă lămuresc asupra noii acţiuni începute, cu perspective care se cred favorabile, din audienţa pe care o am la regele în ziua de 16 mart, cu d. Argetoianu. Acesta „a arătat la ce se reduc încasările, care sînt dezastruoase": jumătate din ce au fost anul trecut. Trebuie făcut ceva, dar ministrul de Finanţe nu crede că se poate ataca budgetul fără dezorganizarea serviciilor; nu se poate tăia nici de la armată, şi regele întrerupe pentru a spune: „neplata ofiţerilor nu e încă periculoasă, dar poate fi". Expunerea dlui Argetoianu continuă:"Rămîne datoria publică: o treime din budget. Cum Ungaria, Grecia au făcut reprezintaţii la Paris şi Bulgaria e pe cale să le facă, el crede că s-ar putea amîna amortizările, poate şi plata cuponului. Dar înainte de aceasta s-ar cere Franţei să aibă faţă de noi, din bogatele ei depozite, atitudinea avută faţă de Iugoslavia. S-ar putea încerca, pentru aceasta, şi la Societatea Naţiunilor, pentru verificarea situaţiei noastre." Regele primeşte, dar pune condiţia, grea de acceptat, ca, atunci cînd va fi vorba de măsuri, să se consulte şi şefii partidelor, a căror influenţă asupra sa devine deci din ce în ce mai mare, ca o obsesie, ceea ce ne taie orice putinţă de a lucra cu curaj. Chemînd din nou pe d. Brătescu pentru lămuriri, el dă ştiri mult mai optimiste decît ministrul său:"Avem numai un deficit de peste un miliard; în ultimul timp ar fi mai bine". Dar aceasta nu mă linişteşte. Corespondenţa mea, pe care o cetesc răbdător şi dureros, îmi arată ce infern e în lumea salariaţilor fără plată, infern din care pleacă împotriva mea şi a familiei mele blăstăme pe care nici într-un chip nu le merit. Ce-ar fi dacă pe lîngă toate, am avea de hrănit şi o bogată clientelă de club?

La 21 mart merg deci la regele, care nu vrea o criză ministerială„ cu ministrul Armatei."Arătăm starea hranei soldaţilor; furnizorii sînt neplătiţi. Regele aprobă rechiziţiile, dar cu socoteală şi cu plata în rentă măcar a acelor furnizori. Mă înţeleg cu generalul Amza pentru adăugirea pe lîngă administraţiile financiare a unui Consiliu reprezintînd armata, magistratura, şcoala.

În faţa acestei situaţii aproape desperate, căci planul ministrului de Finanţe nu are altă bază decît impresia unei simpatii personale din partea preşedintelui de Consiliu francez, el însuşi ameninţat, la alegerile apropiate, de puternicul curent de stînga, şi în vuietul de pietre şi ciomege al studenţilor puşi la cale – unii, grupaţi în"Cetatea Universitară", se vor oferi dlui Goga, – se votează la Cameră în ziua de 23 mart, cu învoirea tuturor partidelor, afară de conservatori, chiar a celor cari, ca liberalii dlui Duca, trataseră guvernul de „incapabili", conversiunea. Pentru ministrul de Finanţe, care a făcut din ea baza viitoarei sale politici – va întemeia, după cădere, o Uniune Agrară —, e o ultimă mare mîngîiere.

În această dispoziţie momentan optimistă, d. Argetoianu îmi declară, a doua zi chiar după succesul proiectului atît de mult dezbătut şi atît de esenţial – şi de rău – schimbat, că „e contra rechiziţiilor, pe care nu le îngăduie legile, dar va găsi banii trebuitori pentru trupă".

Pentru moment e vorba de prelungirea sesiunii parlamentare, de schimbarea legii electorale cu părăsirea primei, ceea ce nu mulţămeşte pe toată lumea şi mai ales cercurile hotărîtoare. Toate acestea cad

pentru mine pe planul al doilea față de chestia, urgentă, a lefilor. La 29 mart rog pe ministrul Armatei să vie la mine.”El îmi spune că s-au trimes de două ori cîteva milioane la Cernăuți, unde știam că situația e rea. Generalul Partenie, secretarul general, se ocupă de aceasta. Situația nu e așa de desperată.“ Chemat și el, d. Brătescu „asigură că se vor face cele de nevoie. E adevărat că pentru cupon s-au pus deoparte sume foarte însemnate, care poate vor trebui atacate. Se pregătește și un proiect de ușurare în domeniul funcționarilor. Îl rog să treacă pe la d. Argetoianu pentru a-mi aduce mai multe lămuriri.

Acesta însuși vine pentru a-mi spune că pînă la jumătatea lui april armata va avea și hrana și lefile, oprindu-se deocamdată alte plăți”. Iar d. Iunian, dizidentul național-țărăniștilor, face un discurs în care recomandă, ca și d. Nae Ionescu, în Cuvîntul, neplata cuponului, dar, firește, și un guvern de coaliție. Originea acestor două idei se descopere prea lesne. Alt simptom e că, în aceeași zi, la Cluj, d. Vaida își adună partizanii pentru a fi uns „șef al Ardealului și Banatului”, supt conducerea dlui Maniu, șef suprem, dar e dulce față de regele, iar pe d. Goga îl atacă, dar fără violență.”Totuși, la 30 mart, suveranul, fără a fi sondat din nou în această privință, mă asigură că „a moștenit de la tatăl său să nu schimbe pe nimeni care-și face datoria, pe miniștri ca și pe ceilalți».”

Încă din acest moment sînt înștiințat la Cameră că „se gătește o manifestație a învățătorilor asemenea cu a studenților”. Deocamdată aceștia, cari vor fi strînși prin pericolul de a-și pierde anul, sînt puși să manifesteze pentru reapariția ziarului Calendarul. Se aduc pentru revendicări imposibile și cei de la Electrotehnică. Agitația se întinde asupra ipotecaților, cari cer să fie liberați și ei ca și agricultorii. Invalizii au și venit la rînd. Și se va vedea cazul, unic, al unui ministru care va îndemna pe rege să intervie pentru a se opri legea învățămîntului superior, „neplăcută și profesorilor și studenților”. La cererea de a o opri, trebuie să răspund, la 4 april:”Începe a-mi fi greu. Partid nu am. Am numai prestigiul meu personal, și acesta e singurul lucru pe care nu-l pot jertfi Maiestății Voastre”. Peste două zile însă obiecțiile vor reveni, într-o formă și mai dură. E vorba chiar de un refuz de promulgare.”E ceva mai ușor: să caute Maiestatea Voastră un ministru mai inteligent.“ Dar, la capătul atâtor schimbări, va veni guvernul care va face din regele care-și arăta puterea și voința, cum l-am dorit, regele strict constituțional, care „domnește și nu guvernează“. Ideea de a veni cu o lege, pe care mi-o cere Sinodul, pentru învățămîntul religios, e amînată. În notele mele cetesc:”E sigur că se pregătește o lovitură” (d. Argetoianu-mi va vorbi a doua zi de remaniere); și alte influențe vor fi mobilizate pentru aceasta.”Și mă simt așa de scăzut în situația cui servește...”

D. Duca pare să aibă din nou speranțe. De aceea, la 8 april, vine la Cameră ca să-mi „arunce o mănușă“ pe care declar că n-am de ce o primi. Dacă nu mai vrea să fie „occidental“ față de guvern, aceasta-l privește; sîntem pe banca ministerială ca să vedem lucruri de tot felul. Retragerea concursului, care mi se anunță, n-are sens pentru că n-am cerut acest concurs niciodată.

E începutul unei vehemente campanii liberale în tot largul țerii, dar acei cari au decretat-o nu-și dau samă că lucrează pentru „regele Prusiei”.

XVI. UN ULTIM MOMENT DE OPTIMISM

Deocamdată revenirea tristei chestiuni a prinţului Nicolae, pe care o potolisem odată, şi o potolesc şi acum, cu discreţie, pune din nou pe suveran faţă de Ministeriul său într-o situaţie care nu îngăduie schimbările imediate, oricît ar fi fost de dorite. Aflu la 10 april, din gură autorizată, că au căzut toate trei planurile: guvern Duca, guvern Maniu, „aventura”. Ni se va cere o remaniere, adecă înlăturarea subsecretarilor de stat inutili – rămîn, ca utili, amicii dlui Argetoianu – şi a noului ministru basarabean. Mă voi pleca înaintea acestei dorinţi, ca înaintea multor altora. Vom face să se voteze şi legea Consiliului economic, şi aceea a subsecretariatului aviaţiei, şi aceea a decoraţiilor. Dar invitaţiile la dejun, audienţele şefilor opoziţiei continuă.

În această nouă situaţie, ministrul de Finanţe e mai optimist decît oricînd. La 17 april el îmi spune că „are veşti bune din Paris. O comisiune cu d. Rist va veni să cerceteze finanţele noastre în vederea unor amînări de plăţi. Atmosfera în cercurile franceze continuă a fi favorabilă. Se va vedea dacă e cazul de a se aduce păsuirea în faţa Societăţii Naţiunilor“.

D. Rist, o veche cunoştinţă, de care sînt legat şi prin amintirea socrului său, iubitul meu iniţiator în studiile istorice, Gabriel Monod, mă cercetează la 25 april.”Cînd îi fac aluzie la alt fel de a ieşi din grozavele dificultăţi financiare, el ridică ochii în tavan şi face discrete semne de denegaţie. Nu se poate cere necontenit de la „bas de laine» francez. Îşi înţelege misiunea numai în ce priveşte scăderea cheltuielilor, unită cu o mai bună percepere a impozitelor. Faţă de anul trecut, avem numai 800 de milioane mai puţin la încasări. Datoria publică, e doar 18—20% din budget. Am sta mai bine decît înainte de război! Se plînge că datorii mari au fost trecute, de formă, la budgetul extraordinar. Cînd îi vorbesc de funcţionarii neplătiţi, îmi face socoteală de cît datorim profesorilor francezi. Cei ce nu plătesc vor vedea urmările. Răspund că orice e mai bine pentru creditori decît să-şi omoare clientul.”

Deocamdată îndeplinim cererea de a opri intrarea valutelor străine, ca să se împiedice nebuna sete de aur străin.

Comunicîndu-i această conversaţie dlui Argetoianu, d-sa îşi menţine optimismul.”Se va putea trece întru cîtva de acest punct de vedere. De altfel e mai bine şi presiunea creditorilor pentru reducerile budgetare.

Vom avea control, dar şi acesta ne-ar putea folosi la ceva.” Desigur, dacă vine la putere în Franţa stînga, cu un Caillaux la Finanţe, situaţia noastră ar fi mai grea, dar el se sprijină pe prietenia dlui Piétri, dacă acesta ar lua departamentul. Necesitatea controlului, care mă umileşte adînc, o recunoaşte ziarul Cuvintul şi d. Gafencu, fost subsecretar de stat naţional-ţerănesc în Argus. Toate ziarele de opoziţie sînt la picioarele creditorilor.

Dar pînă atunci îmi sosesc necontenit plângeri de neplată ale învăţătorilor, mai ales din judeţele Severin, Odorhei. La Deva a fost asediată Prefectura. La Braşov se agită funcţionarii. Ceea ce se

trimete prefecturilor e cu totul neîndestulător. Scrisorile de insulte ale acelora cari nici nu cunosc situația, nici nu pot împărți răspunderile, se fac tot mai dese.

În timpul tristelor Paşti găsesc la Sinaia pe colegul meu de la Finanțe scriindu-şi raportul către d. Tardieu. D. Argetoianu observă cu dreptate că pe d. Rist îl interesează numai o parte din această dramă: creditorii, bancherii. Ce se va face cu grelele rămăşițe ale noastre din 1931 nu-l priveşte. Vrea plata integrală a cuponului. Pe cînd ministrul român speră acoperirea acelor datorii printr-un cont pe care ni l-ar face Franța în sarcina veniturilor viitoare. Dar îl preocupă mult şi chestia remanierii, care pentru mine nu prezintă interes. Se gîndeşte că Externele ar putea fi reunite cu Finanțele, ele înseşi legate, poate nu fără dezavantaje, cu Internele.

O rază de bucurie şi de încredere o aduce, în această gheenă întunecată, pe care o străbat fulgerele unei demagogii care, prezintînd „salvatorul", „ultima rezervă a țerii", vorbeşte de cucerirea Bucureştilor, de „adîncurile pămîntului" şi alte exagerări romantice, reuşita serbării de Zece Mai. Mareşalul Palatului îmi aduce un portret al regelui cu aceste rînduri:"Iubitului meu preşedinte al Consiliului, după un an de guvernare în zile grele".

XVII. ULTIMELE CONSTATĂRI BUDGETARE ŞI GESTUL DE OM ONEST AL PLECĂRII

Cîteva zile după arest ceas de bucurie, la vederea unei armate refăcute de suveran şi însuflețite de cea mai deplină ascultare şi de eel mai cald devotament față de dînsul, d. Argetoianu, în dubla sa calitate ministerială, adună, în prezența mea, pe prefecți pentru a-i îndemna să activeze încasările."Le arată cum am asigurat cuponul chiar şl pentru viitor. Se vor căuta posibilități de a trece la comune ca primari şi perceptori pe învățătorii prisoselnici. Din partea mea li spun că ei, depinzînd de toate ministerele şi reprezintînd statul integral, au prestigiul lui de păstrat cu orice preț şi le cer să-mi dea informații locale despre şcoli şi corpul învățătoresc." A doua zi arăt regelui intenția mea de a nu se mai numi noi învățători în acest an.

Dar evenimentele îşi urmează acuma cursul, pe care nici o bunăvoință nu-l poate împiedeca. Nici o bunăvoință, declt, În lipsa înțelegerii din partea acelora cari vorbesc țerii şi în numele ei, acea încredere deplină a suveranului, care, mie personal, îmi lipseşte de prea multă vreme şi fără „are nu se poate domina o astfel de situație.

Raportul dlui Rist, care critică toate gestiunile financiare de la stabilizare încoace şi, refuzîndu-ne orice concurs, ne trimete la tehnicienii de la Geneva pentru sfaturi de reorganizare, e urmat de declarația dlui Tardieu, transmisă prin ministrul nostru la Paris, – şi nu numai guvernului —, că trebuie să ne refacem o reputație „compromisă" prin adevărate „aventuri" (conversiunea). Prevederile dlui Argetoianu nu se adeveriseră.

Cînd, la 21 mai, cu prilejul serbării de la regimentul de pionieri, înireb pe regele unde se duce pentru vară şi la ce dată, răspunsul este că aceasta „e în legătură cu situația politică". Nu era greu să se

interpreteze şi faţă de situaţia internă această mărturisire. În notele mele însemn la această dată:"Ce bucuros aş fi de linişte!".

Serbările de la Sulina, unde se inaugurează, la 23 mai, lucrările recente ale Comisiei Dunărene, pun chestia guvernării între margeni precise, dincolo de care nu mai înţeleg, cu nici un preţ, a trece. Pe vapor „arăt suveranului că, după informaţiile ce mi s-au dat chiar acum de ofiţeri, armata nu e plătită cu lunile, ofiţerii avînd datorii de peste 100 000 de lei fiecare. Declar: „aşa nu mai pot. În acelaşi timp însă schiţez un program care cuprinde: imediata plată integrală a armatei, reducerea lefilor pe jumătate (potrivit cu costul redus al vieţii), înlăturarea funcţionarilor de prisos. Regele aprobă", rămînînd că măsuri în acest sens să fie luate. La Ministeriul de Finanţe, pe care-l recunoaşte că a fost pînă acum total autonom, „dictatorial" (exemplul îl dăduseră dd. Madgearu şi M. Popovici), se va lucra de azi înainte după indicaţiile mele.

Îndată ce mă întorc şi consult pe dd. Amza şi Brătescu, fac regelui un memoriu în şapte puncte, care cuprinde şi alte măsuri, ca plata în ordinea averii şi greutăţilor de familie, revizia pensiilor şi stabilirea unei singure lefi de familie. Dar, la primirea în gară a suveranului, care se întorcea de pe Dunăre, ministrul de Finanţe, căruia-i comunic dorinţele mele, tăgăduieşte că aceasta ar fi situaţia; ofiţerii sînt plătiţi, doar furnizorii nu. Generalului Amza îi spune că totul e opera unor nemulţămiţi pentru anume mişcări în oaste. Se arată de un optimism care respinge toate realităţile, chiar acelea pe care mi le Va striga, într-un „congres" cu nemaipomenite acuzări şi insulte, cu îndemnuri contra regelui şi cu îndreptări către comunism, un număr de energumeni din învăţămînt, exaltaţi de ambiţii fără frîu.

La 26 mai, ne prezintăm regelui, eu şi ministrul de Finanţe."Regele, cu hotărîre în glas, declară că nu admite, mai ales, neplata armatei, pe care din nou d. Argetoianu o tăgăduieşte. El [Regele] aminteşte ce i-a spus colonelul din Tulcea, care a dat din banii săi; aşa i s-a confirmat şi de aiurea. După întrebarea ministrului Armatei, regele adauge că, în orice caz, ordinele ministrului nu se execută la Finanţe ori acreditivele nu sînt respectate de administratorii financiari cari iau mită." Cetind programul meu, rămas la Palat, regele-l acceptă ca „bază de discuţie"."După ce-i arătasem că, după cîtă popularitate am jertfit, sînt gata să-i arunc supt picioare şi restul, el declară că nu numai în trei se pot hotărî lucruri atît de grave." Va fi deci un Consiliu de miniştri regal în cîteva zile. Înainte de plecare declar că, dacă e vorba „de un împrumut la Liga Naţiunilor, el s-ar încheia supt alt Ministeriu". Jos, ministrul Armatei îmi vorbeşte de cele patrusprezece miliarde care-i sînt neapărat de nevoie.

Peste cîteva ceasuri glasul de asigurare al dlui Argetoianu se aude din nou. S-a recunoscut la Ministerul Armatei că au rămas doar 60 de milioane neplătite şi nemulţămirea ce se arată are motive personale şi politice. Dar generalul Amza, menţinîndu-şi afirmaţiile, anunţă că „va chema pe comandanţii de corp şi-i va prezintă regelui".

La 30 mai, cum, în legătură cu saturnalele demagogice de la congresul corpului didactic,

în care se votează o moțiune care aruncă în fața ministrului disprețul celor adunați – profesorul universitar Bănescu, fost elev al meu, mă trimite la Fanar, iar inocentul filozof Marin Ştefănescu apare ca Isus —, presa vorbeşte de o audiență a agitatorilor la rege, declar în scris că primirea lor ar aduce demisia mea. Mi se răspunde că audiența n-a fost cerută şi că ea nu s-ar acorda fără consultarea mea.

La 31 mai, după ce pregătisem din partea mea, cu consilierii ministerului, un întreg program, care mai reducea un miliard şi jumătate de la Instrucție, dînd şcolii rurale o bază financiară autonomă prin buna exploatare a terenurilor şcolare şi prin monopolul rechizitelor în folosul învățătorilor, prin trecerea asupra lor a salariilor primarilor rurali, – Consiliul hotărîtor.”Regele îl deschide, arătînd după un discurs scris că, precum vechii Voievozi chemau, la vremuri grele, Divanul, aşa îşi cheamă sfetnicii azi pentru a găsi soluția care să permită plata lefurilor şi pensiilor şi îndeplinirea datoriilor statului care a contractat angajamente precise față de funcționarii săi.

Declar că, oprit pînă acum de a cunoaşte situația reală a Finanțelor, n-aş putea merge fără ca acest sistem să se schimbe. Regele obiectează că „în decretul de numire însuşi mi se acorda acest drept care este şi o datorie». Trebuie să opun însă că se cunosc condițiile în care am primit puterea. Atunci, din parte-i, suveranul aminteşte garanția recentă pe care mi-a dat-o.”

După discuția între ministrul Armatei şi acela al Finanțelor cu privire la lefi, iau cuvîntul, arătînd ce reduceri aduc la departamentul meu, rezum programul de reforme pe care l-am prezintat în scris, şi colegilor, cari se raliază la vederile mele, şi promit reduceri analoage, cum o face şi d. Argetoianu. Ministrul de Finanțe adauge însă şi alte resurse: şi aceea de la baterea unei monede de aur, dar recunoaşte că trebuie învoirea creditorilor. Aşa s-ar putea acoperi datorii pe care le cifrează la patru miliarde.

Regele vrea însă plata şi a restanțelor, şi imediat. El consideră discuțiile de azi ca preliminarii; după opt zile i se va aduce ceva în mînă.

Se decide publicarea raportului dlui Rist. Mi se cere să fac rezumatul celorlalte hotărîri.

Regele, care a aprobat forma, „îmi face semn să trec la dînsul. Îmi cere scuze că a fost atît de tare. Nehotărîrea, părerea de rău, dorința de a spune ceva îi sînt scrise pe față. Deschid vorba, întrebîndu-l dacă, lucrînd la raportul cerut, am avea încrederea lui pentru viitor, orizontul”. Cum n-am un răspuns imediat, „adaug atunci că, decît a tîrî o astfel de situație încă o săptămînă, prefer o demisie imediată, dacă regele are o soluție. Ezită s-o spuie. Pronunț numele dlui Titulescu. Mărturiseşte că la dînsul s-a gîndit; un guvern nou, cu popularitate neatinsă, ar putea încerca mai bine. Pe d. Titulescu îl vor sprijini național-țărăniştii. – Şi Maiestatea Voastră crede posibile alegeri generale? – Se va vedea. Oricum, nu imediat, ci în toamnă. Îl întreb dacă i s-a părut vreodată că am o ambiție, că vreau ceva, dacă şi-a dat seama cît i-am respectat imensa confiență pusă în conducerea ministerului de Finanțe, care, întrerupe regele, a fost supt aşteptări. Ca răspuns, cu lacrimi în ochi mă sărută, scuzîndu-se de

aceea că m-a amestecat într-o astfel do încercare. Îl sfătuiesc să nu facă a dura prea mult criza. – Am vrut o concentrare mare; mă voi mulțămi cu una mai mică. După ce l-am pus în gardă față de ambițiile mari ale partidelor mici, scriu la masa regelui aceste rînduri:”Maiestate,

În fața greutăților budgetare pe care nu văd cum le-ar putea rezolvi deplin şi imediat un guvern care nu se razimă pe un puternic partid, rog pe Maiestatea Voastră să primească demisia Cabinetului pe care am avut, un an de zile şi mai bine, dureroasa sarcină de a-l prezida.

Rog pe Maiestatea Voastră să mă creadă şi mai departe al Maiestății Voastre prea-supus şi plecat servitor, N. Iorga.

31 mai 1932.”

Iar la plecare spun ziariştilor că mă duc şi pentru că nu cred în folosul unui împrumut.

În noaptea de 2 iunie omul crizelor insolubile soseşte de la Geneva, dar, din primul moment, în loc de a se vedea, peste încercarea lui, menită fatal să dea greş, în neputința de a se înțelege a „marilor partide”, succesiunea, firească, a dlui Duca, apare ideea unui „guvern de tranziție”, pe care l-ar prezida imparțialul domn Vaida, cel care suflase mai mult la Cluj în flacăra urii împotriva noastră şi a întregului”Vechi Regat”. De altfel, refuzul liberalilor de a accepta o periculoasă tovărăşie vine imediat şi hotărît, supt influența elementului tradițional, reprezintat de d. Dinu Brătianu.

Vizita, de politeță, a dlui Titulescu la mine n-are nici o importanță. Ar fi putut avea una audiența mea la suveran, din care redau o parte după textul notelor mele, încheind acest volum de explicații, necesare pentru priceperea ca şi pentru onoarea mea.”4 iunie. Regele mă întreabă ce atitudine iau. —Față de ce? —De o formațiune național-țerănistă. – Cu d. Titulescu? – Nu ştiu încă. – Voi fi contra ei.“ Cum mi se obiectează că odată o preferam uneia liberale, notez deosebirea de moment, de metodă a venirii la putere, de situație în partidul însuşi. Şi era vorba, mai ales, de continuarea Parlamentului. —”La noi e obicei ca odată cu guvernul să plece şi Parlamentul...“,„Amintesc că eu n-am dizolvat pe cel țerănesc fără a fi îndemnat. – Dar dacă se face o coaliție? – Şi contra ei voi lupta, contra a orice are aerul de partid, căci la noi partidul e banda de exploatare. De unde să se hrănească? – În coaliție, – idealul meu, cum ştii —, va fi mai uşor. – Crede Maiestatea Voastră, care e tînăr; eu îi cunosc mai bine. De fapt, dacă Maiestatea Voastră ține a fi „constituțional“, cum n-a fost... —Eu am vrut să am un regim provizoriu pînă la coaliție.

—.. .De ce nu se adresează Maiestatea Voastră la liberali? ... Ei sînt un adevărat partid, cu tradiții. —Şi merite față de țară. —Desigur. Şi acolo este măcar un om, Dinu Brătianu. E adevărat că ar fi înlocuirea dinastiei Maiestății Voastre cu dinastia Brătianu.

Amintesc că în timpul guvernării mele mi-au fost închise Internele, Finanțele, Siguranța, Poliția, Sănătatea, Legația de la Paris. S-a constatat unde era greşala, dar marți nu s-a luat măsura, uşoară, prin care ea se putea îndrepta. Aşa însă Maiestatea Voastră e într-o mare încurcătură, apucă pe o cale greşită şi se va vedea în cîteva luni. Căci oamenii la cari se gîndeşte Maiestatea Voastră nu pot

da nimic. Nu se poate împrumut. Rămîne deci numai programul meu. La național-țărăniști, pe cine-l are Maiestatea Voastră? Maniu e un şef de republică născut. Mihalache a rămas omul simplu, rîzgîiat de soartă: nu se face din el un om politic. Toți minderwertige Leute... Aşteaptă jos Mihalache, şi nu vreau să-i iau dreptul. Dar omul zilelor rele, cum am spus-o odată Maiestății Voastre la Fontenay-aux-Roses, tot eu sînt.”

La 5 iunie d. Titulescu şi-a depus mandatul, mulțămind în dreapta şi în stînga, şi regele a făcut din d. Vaida singur-singurel, căci nici acuma d. Gheorghe Brătianu n-a putut fi satisfăcut, ca unul care voia patru ministere şi o sută de scaune în Parlament, preşedintele unui „guvern de alegeri“, „imparțial“. A doua zi la amiazi, cumplitul luptător contra”Vechiului Regat“, duşmanul Bucureştilor cari ar merita distrugerea, presta jurămîntul. Intrigile şi luptele pentru complectarea echipei continuă pînă la 10 iunie. Abia la 14 se dizolvă Parlamentul cel mai capabil de muncă națională solidară.

Repet sfîrşind, ce spuneam la 4 iunie 1930, cînd Carol al II-lea îşi începea domnia plină de speranțe:”Să dea Dumnezeu să fie bine”.

Din partea mea am făcut pentru aceasta ce am putut.

Şi cît am putut!

N. IORGA

DUPĂ ÎNTOARCEREA LA REGIMUL DE PARTID. ISPRAVA

I. INSTALAREA NOULUI REGIM

Cele cîteva zile pe care le-am mai petrecut la Bucureşti, cetind zilnic scrisori de insulte şi de ameninţări, în care mi se punea în sarcină totul, de la „interviewul de la Mangalia" pînă la neplata învăţătorilor pe cari eu, dintr-o ură patologică, aş fi căutat să-i aduc la moartea de foame, mi-au îngăduit să fiu martur la instalarea succesorilor.

Niciodată o transformare mai complectă nu s-a petrecut la un partid politic, mai ales în ce priveşte ramura ardeleană. Patria de la Cluj şi-a schimbat subit tonul. Aluziile la suveran au fost înlocuite cu laudele cele mai plate la adresa lui, ceea ce se explică, dată fiind posibilitatea de a regula atîtea conturi uitate. Iar şeful guvernului inaugura faţă de rege o atitudine servilă în care m-aş fi crezut, dacă aş fi adoptat-o, mai jos decît cel din urmă dintre lachei.

Văd încă scena de la inaugurarea frumoasei căzărmi a sergenţilor de stradă, ridicată gospodăreşte de unul dintre cei mai credincioşi şi personal mai oneşti dintre „amicii regelui", de cari, de altfel, aş fi nedrept dacă aş spune că am avut să mă plîng, colonelul Gabriel Marinescu, prefect de poliţie. Supt soarele dogoritor, d. Vaida Voievod, albit şi îngreuiat de retragerea alimentată cu ura din fiecare zi, aştepta îndelung, cu capul gol, în tovărăşia colaboratorului meu de pînă ieri, d. Argetoianu, venirea stăpînului. Cînd Carol al II-lea a sosit, mi s-a părut că prind în căutarea pe care a aruncat-o fereştilor goale ale casei mele din faţă şi altceva decît curiozitatea.

Nu se poate zice că formarea Ministeriului a mulţămit ramura „regăţeană" a marelui partid. Intre dînsa şi grupul de la Cluj, despre care se credea că deţine simpatiile aproape exclusive ale ţerănimii ardelene, era de multă vreme o continuă luptă, ţerăniştii din ţara veche ei înşişi deosebindu-se între ei fundamental şi pasionat în ce priveşte nuanţa opoziţiei faţă de d. Maniu şi cei de aproape ai săi, pentru cari o mînă de tachişti a fost totdeauna, prin adeziunea lor absolută de la început, preferabilă forţei reale pe care o putea reprezintă o formaţiune ieşită din mijlocul chiar al satelor, mai ales în Muntenia. La ţerăniştii de dincoace erau, de alminterea, cum nu-i lega nici „doctrina" perimată a cugetătorului sorocean, nici dezvoltările pe teme berlineze ale dlui Madgearu, al doilea teoretician, duşmănii înverşunate pentru motive personale, de popularitate: se vor face şi la întruniri politice demonstraţii ţerăneşti menite să arăte dacă Ilfovul merge cu ciudosul şi îndărătnicul secretar al partidului, devenit supusul auxiliar al dlui Maniu, sau cu adversarul său permanent, amicul de odinioară al dlui Argetoianu, generosul în discursuri şi harnicul la cercetat orice probleme domn Ioaniţescu, acesta, desigur, prin origine şi făptură, prin fire, ceva mai „ţeran" decît fiul marelui negustor din Galaţi.

Era caracteristică repulsia oricui se simțea ceva de a intra într-un Ministeriu care se intitula „de alegeri" şi în fruntea căruia era obişnuitul supleant, considerat în partid ca un om de a doua mînă, al dlui Maniu. Toți erau încredințați că, misiunea acestui guvern fiind strict definită în facerea alegerilor, cu tot ce pot aduce indispensabila demagogie şi violențele la care, fireşte, cu toată „popularitatea", va trebui să recurgă, ar fi păcat să rişte cineva care prețuieşte viitorul său într-o formațiune pornită din neputința de a avea ceva mai bun şi menită să isprăvească în ridicul şi în odiu. Viitorul era să arăte dacă dintre cele două grupe de jucători nu avuseră mai multă prevedere aceia cari văzuseră în d. Vaida Voievod [pe] cineva dispus să îmbrace la bătrîneță o personalitate pe care pînă atunci o sacrificase „fratelui Iuliu", în care, ca medic, era deprins să respecte „circonferența craniană cea mai largă din Ardeal".

De alminterea şi aiurea s-a putut să se facă o greşeală, în sensul celait. S-a crezut probabil că, pentru a slăbi partidele față de Coroană, care totuşi n-avuse curajul de a săvîrşi un număr de mari reforme, pe care nici un partid din înseşi condițiile alcătuirii sale, nu ar fi în stare a le da, prin „mîna de oameni", jertfită fără părere de rău pentru acest singur scop, ar fi să se încerce la național-țărănişti ceva asemănător cu inventarea dlui Gheorghe Brătianu ca şef al unui alt partid liberal. Chipos, sfătos, bătăios, tare în sprinceni şi în mustață, d. Vaida Voievod părea potrivit pentru acest rol: cine ştie dacă aparenta sa generozitate, căldura retoricei sale de cenaclu vienez pe cale de a reforma Împărăția, calități arătoase, nu s-ar putea opune glacialei înțepeniri cu ochii imobili şi ficşi, cu zîmbetul de vrajă hiperboreană a „şefului său stimat şi iubit" (aceştia sînt termenii obişnuiți în partid față de şefi, chiar dacă d. Maniu, cît se crede, vorbeşte de d. Mihalache, cît îl prețuieşte în fond)! Dar sfătuitorii, cari vor fi fiind, nu-şi dădeau samă de ce înseamnă două lucruri: a merge o viață întreagă cu un om, în care recunoşti superioritatea cui îți observă greşelile şi ți le spune ori ştie să ți le îndrepte, cu calculul precis al unei minți nesupuse zvîcnirilor temperamentului, şi, al doilea, a avea în față un cerc de judecători cari, acolo în Ardeal, supt magia de meduză îngrijit pieptănată a dlui Maniu, n-ar permite nimănui să se aşeze altfel decît pe margenea tronului, chiar dacă acesta ar fi vacant şi ocupantul de drept ar fi declarat că nu l-ar reocupa niciodată altfel decît, fireşte, dacă ar fi aşa de mult rugat încît să se vadă că e în adevăr o voință națională aceea care-l aduce la locul de onoare şi de răspundere. Şi, iarăşi, creatorii diversiunii Vaida nu puteau să prevadă marile calități dramatice de care vor da dovadă, în grațiosul menuet pentru prezidenția Consiliului, aceia cari vor oferi admirabilul spectacol al întrevederii fecunde de la Valea Seacă.

Era o mare greutate şi cu dozarea în Ministeriu a celor două nuanțe care stau gata de luptă. Nu s-a mai repetat scena de acum cinci ani, cînd d. Sever Bocu, masivul exponent bănățean, cel mai decebalic dintre ostaşii partidului, se închidea la Capsa şi nu vroia să presteze jurămîntul. Dar trebui să se recurgă la toate finețele spiritului de îndatorire şi de tragere pe sfoară pentru a face ca fiecare ardelean, stăpînul adevărat al situației, să fie dublat de un țărănist şi fiecare țărănist, puțintel

indispus, să aibă căptuşeala unui ardelean autentic, născut, alăptat şi înțărcat, nutrit şi îmbogățit de provincia sa natală. Era cu atît mai necesar, cu cît de la început şeful din culise, mireasa încă nenuntită a partidului, invitase provinciile, considerate după a sa părere ca nişte simple colonii, să se unească împotriva"Vechiului Regat", uzurpator şi acaparator al pămîntului ardelenesc mai ales, în care cîteva mii de morți uzurpă în adevăr şi acaparează de multă vreme pămîntul unde au picat luptînd pentru Ardeal. Niciodată blăstămata invidie dintre fiii aceluiaşi neam nu s-a manifestat cu un cinism atît de sfidător şi criminal.

În jocul acesta de-a miniştrii, nimeni neputîndu-se considera ca definitiv decît după nu ştiu cîte verificări şi corecturi, d. Periețeanu, delicatul traducător al unei poezii franceze pe care fără aceasta, şi cu toată plecarea la Nisa, şeful său n-ar fi putut-o gusta îndeajuns, a fost astfel un ministru de Instrucție pentru ceva mai mult de douăzeci şi patru de ceasuri ca să fie trecut poate la Domenii, pentru care, în ultimul moment, i s-ar fi descoperit aplecări necunoscute de d-sa însuşi, şi a eşua, ceea ce era natural după o astfel de călătorie, la Comunicații. Pentru a învedera însă oricărui ministru de Agricultură cîtă şcoală mai are de făcut ca să deosebească grîul de săcară şi să nu confunde un cal cu un taur, s-au pus doi specialişti ca subsecretari de stat: d. Ghelmegeanu, tenorul cel mai în vază al discuțiilor parlamentare de supt ultimul regim, avocat oltean care nu va fi sămănat în viața sa un pogon, şi doctorul de fabrică germană al partidului, d. Mihail Şerban autentic transilvan, aşezat încă de mult în regatul tuturor stricăciunilor şi, dacă-mi aduc bine aminte, glorios soldat al dezrobirii naționale. Cum s-or fi înțelegînd acolo intrusul politic, doctorul sămănăturilor abstracte şi juristul de la Craiova putea şti numai d. Mihalache, care era ocupat să dea la Instrucție, unde figurează ca institutor bucureştean pensionat fără o oră de curs, un secretar pedagogic şi muscelean excelentului sociolog fără partid care e noul ministru, d. D. Gusti. Acestui vechi coleş şi prieten, care vine să-mi ofere automobil – a doua zi petrescul său secretar confisca pe al Comisiei Monumentelor Istorice, ca nu cumva să-l pot întrebuința, iar pentru drumul la Văleni, unul singur, Dreptatea denunța ca abuziv pe preşedintele Comisiunii care face şi ultima corectură la Buletinul ei – îi prevesteam că „va fi silit la capitulații de conştiință sau va pleca înainte de alegeri“. Nu vor trece cîteva zile şi ministeriul unde introdusesem o disciplină de mînăstire a fost invadat de tînguitori, stăruitori şi speculanți şi, revenindu-se asupra măsurilor mele de orice ordine, se vor disloca revizori ieşiți prin concurs, se vor distribui delegații pentru a scăpa de lege şi regulamente, se vor căuta mijloace rafinate pentru a îndestula cereri de direcție, pînă ce profesorul de Universitate, membrul Academiei Române, decanul şi directorul Casei Monopolurilor, situații pe care face bine că nu le înlătură, va merge să se închine pretențiilor primare ale „şefului învățătorimii" la Braşov, meritînd omagiile revoltaților din mai, cari vorbesc în termini ditirambici de smeritul ministru al iubirii după mîndrul ministru al „urii".

Într-o audiență la rege, devotatul sprijinitor ardelean al Coroanei, d. Vaier Pop, spuind că Ministeriul nu şi-a atins nici unul din scopurile pentru care a fost numit, ca să audă că totuşi „a

pacificat Ardealul”, a cerut măcar un lucru: ca la Interne să fie cineva a cărui nepărtenire şi spirit de legalitate să nu se poată bănui. Eu însumi, ale cărui legături cu suveranul s-au încheiat, fireşte, pentru un timp indefinit, fiindcă n-aş consimți niciodată să pîrăsc zi de zi pe aceia în cari regele, odată ce-i menține, continuă a-şi pune încrederea, am încercat pe cale de scrisoare să dau sfatul, fie şi necerut, de a se numi la acest post de comandant în mijlocul furtunii urilor de partid un om de absolută încredere a Coroanei, un general, al cărui nume nu vreau să-l dau pentru a nu se înteți paza polițienească la care, într-o altă situație, este supus. Nu ştiu dacă rîndurile mele i-au ajuns regelui, ba nu ştiu măcar, fiecăruia fiindu-i frică să le dea, în ce mîni se află astăzi.

Deocamdată guvernul căuta să arăte suveranului ce răsunet are în țară chemarea ca neutri a uneia din cele mai învierşunate grupări de luptători politici. S-au dus însă zilele cînd, după impunerea guvernului Maniu, unei regențe fricoase, strada urla de aclamații şi servitorii ardeleni ieşeau cu florile partidului la piept. Nici un cuvînt din inimă nu salută pe restabilitorii constituționalismului. Ziua întoarcerii regelui trecu aproape neobservată, şi marele spectacol pregătit la Arenele Romane arătă de la început, prin numărul redus şi dispoziția răcoroasă a publicului, de o calitate inferioară, greşeala care s-a făcut.

În sfîrşit echipa era gata; mai ales ardeleană, afară de folositorul domn Mironescu, singura minte limpede şi singura experiență, dar „ardelean” raliat, de d. Ioanițescu, numit de frică, de d. Gusti, care se declara neînregimentat şi chemat la departamentul său de regele care se va sili să-l menție, de d. Periețeanu, şi, fireşte, de ministrul de Război, atacat pînă ieri în onoarea sa de ziarul-pamflet pe care-l plăteşte unul din conducătorii partidului.

Se strigase violent, atîta vreme, contra subsecretarilor de stat, dintre cari eu am făcut să se numească unul singur, la Interne. Acuma ei apar pretutindeni. La Finanțe, ministrul fiind regățean, se adauge d. Crişan, cunoscutul financiar ardelean; la agricultură doi îşi stau față în față, cordial opuşi; la Sănătate s-a făcut gluma de a trimete ***pe*** părintele Coltor, viitorul mitropolit la Blaj, a cărui prezență, nici medicală, nici farmaceutică, are o singură explicație: trecerea pe acolo a reverendului fost protopop ortodox Lupaş, recomandabil şi ca istoric, cunoscător al tuturor pestilențelor: Biserica unită nu putea să nu-şi capete satisfacția[10].

II. SITUAȚIA FINANCIARĂ

Motivul înlocuirii guvernului trecut era neplata lefilor, pensiilor, restanțelor şi furniturilor. D. Vaida Voievod declarase că se simte în stare a birui toate greutățile, moştenite de mine, împreună cu o lege de organizare făcută ca pentru Franța de d. Titulescu şi cu o administrație de partid plină de sabotori, de părtenitori, de nepricepuți şi de şperțari. Şi aceasta pentru ca apoi să declare drului Lupu,

---

[10] La Război se va numi un al doilea secretar general, ardelean de origine.

aprig luptător şi voluptos revelator al secretelor cu-i vrea să-l înşele, că da, a spus regelui că poate, dar nu are nici un program şi n-a luat în vedere nici una din măsurile care se impun.

A primi programul meu, de revizuiri şi de reduceri, de considerare, nu a funcționarului abstract şi anonim, ci a omului funcționar, cu avere sau fără avere, cu nevastă sau fără nevastă, cu copii sau fără copii, se părea prea simplu pentru un Ministeriu de salvare publică, înaintea căruia s-au oprit toate manifestațiile care ni se făceau nouă: şi ale învățătorilor, şi ale profesorilor, şi ale pensionarilor, şi ale ipotecaților, şi ale invalizilor, şi ale văduvelor, ceea ce arată care era unul din motivele principale ale acestor înscenări. S-ar fi putut oare ca un”Ministeriu de alegeri” să proclame şi el adevărul elementar care, pe zi ce trece, se va impune: sau statul românesc va merge la faliment, la cel mai ruşinos din toate: falimentul ascuns, strecurat în rate, pentru ca, la urmă, să se lase altora sarcina de a face adițiunea şi de a striga: nu mai plătim, adevărul acela că nu putem sprijini nici aceste lefi, nici atîția funcționari, ci unei societăți patriarhale, înşelată mult timp că e la nivelul celor evoluate economic, un singur regim i se potriveşte, unul neted şi hotărît patriarhal, care nu împiedecă nici sănătatea rasei, nici dezvoltarea minții, prea mult împiedecată prin politica difuză în toate straturile de a dovedi ce poate.

Deci, de la început, pentru a cuceri voturile, s-a promis plata salariilor şi pensiilor, lăsîndu-se restanțele în sama”Guvernului viitor”, a celui definitiv, dar strecurîndu-se că, oricum, cu provizoriu sau cu definitiv, se va face numai ce se poate, ca şi cum aceasta ar fi o idee nouă-nouță, neştiută de nimeni şi capabilă de a sprijini un regim.

Om onest, dar silit îndată la măsuri care nu se potrivesc cu trecutul său de gospodar acasă, dator a fi gospodar tot aşa şi pentru țară, d. Mironescu declara încă înainte de jumătatea lui iunie, în intimitate, că „dacă ar fi ştiut situația, nu primea”.

Dar partidul cere să i se facă de la Finanțe pregătirea electorală. Pe de-o parte să se găsească miliardul pentru alegeri, pe de alta să se plătească pe o lună, două, înaintea scadenței politice, funcționarii înfuriați, cari, fără a-şi da samă de nevoile țerii şi supuindu-se numai unei îndreptățite desperări casnice, îşi cer plata.

Pentru a se atinge prima țintă, Banca Națională, – în care n-am înțeles niciodată ce drepturi are, față de acționari, față de Consiliu şi, de o bucată de vreme, față de creditorii nebunului împrumut, cari lucrează prin ea şi cu garanția ei, guvernatorul, un om de partid —, se arată largă peste litera statutelor sale. Se vor da deci banii pentru transporturile magistraților, soldaților şi puțintel şi conştiințelor.

Lucrul nu se poate ascunde: proveniența banilor, ilegală şi primejdioasă, iese la iveală. Şi, pentru ca să nu se păstreze iluzii asupra viitorului, d. Auboin, a cărui situație exactă se caută la noi, dar pe care îl înțelegem ca supraveghetorul în numele bancherilor, trimete o scrisoare, răpede divulgată, în care arată că suma înaintată e un împrumut şi împrumutul se plăteşte.

Cînd? Cu ce?

Pentru plata salariilor s-a recurs la un mijloc tot aşa de criticabil şi din punctul de vedere financiar şi din cel moral şi chiar dintr-un punct de vedere al cuviinții, asupra căruia s-a căpătat prea uşor învoirea însăşi a Coroanei, care n-a putut înțelege, cînd s-a despărțit de Ministeriul meu, o soluție de această categorie şi de această valoare. Anume s-a recurs la o patentă inflație, de adaus la dosarul Rist, repuindu-se în circulație ca bani buni moneda depreciată – şi netopită din cauza lipsei de valoare reală – care poartă pe dînsa numele lui Mihai I rege.

Cei uşurați aparent şi momentan prin larga distribuire a acestui ban la care statul renunțase odată pentru totdeauna l-au primit, în anume locuri, în condiții care acopereau operația, urîtă în ea însăşi, şi de un perfect ridicul. La ministeriul de Externe funcționarii au fost trimeşi, ni se spune de cine n-are nici un interes să inventeze, de la casier la servitorul de jos, care avea înaintea sa banița satisfacerii nevoilor funcționărimii. Ca pe vremea cînd turcii constatau astfel dacă haraciul de aspri al Țerii-Româneşti şi al Moldovei este deplin, făcîndu-şi socoteala în „poveri", un cîntar indica suma care se cuvenea fiecăruia. Pentru transportul cantității de gologani ruginiți se ofereau grațios pungi care purtau firma unei cunoscute fabrici de bere bucureştene. Iar fericitul care-şi ducea astfel greoaia agonisită putea să constate în cîteva minute de drum două lucruri: că la casele de bancă nu se schimba în hîrtie decît o parte, ca un serviciu personal – pînă să se trimeată înapoi întregi transporturi, prezintate pentru schimb, – şi că la cîntar, dintr-un motiv sau din altul, se făcuse o mică greşeală.

De vreo plată a restanțelor nici vorbă. Numai cît anume interesați au făcut să tacă gurile care, înainte, strigau de dimineață pînă seara, văzînd o lipsă de voință, o cîinoasă prigonire acolo unde nu era decît constatarea imposibilității patente de a acoperi aceste rămăşiți, aşternute în straturi groase de lipsa de îngrijire a mai multor regimuri.

Dar, şi în ce priveşte plata salariilor, s-au ivit protestări, care n-au putut fi oprite cu totul de a ieşi la iveală. Un ziar semnala că şi în armată, de exemplu la Sibiu, s-a împiedecat numai prin răpedea trimetere acasă a unui grup militar vădirea în fața regelui a neplății lefilor. Iar pensionarii au putut să-şi dea sama că minunea care să umple deodată un tezaur sărăcit nu s-a îndeplinit încă de partidul „popularității".

Politicianismul ştie însă multe drumuri. Dacă nu se poate tăgădui o grijă a încasărilor care a lipsit poate înainte, fără a se putea stabili exact şi cu deplină dreptate a cui e vina, dacă s-a putut aduce cu bucurie – fiindcă e vremea tranzacțiilor, dar să aşteptăm lunile grele de toamnă, de iarnă şi de primăvară – vestea că de curînd s-a încasat peste un miliard pe lună, s-a recurs la şicane pentru a întîrzia cît mai mult plățile. Astfel s-a cerut aducătorilor de mandate să dovedească plata integrală a contribuțiilor. Dar acei cari nu erau plătiți de mult şt n-aveau o avere personală ar fi trebuit să primească întîi plata de la stat pentru a-şi face datoria față de dînsul. Pînă la descurcarea însă a acestei chestiuni aşa de voit complicate se cîştiga timp şi se putea ajunge la"Ministeriul definitiv", care acela ştie şi poate totul.

S-a pus în aplicare legea cumulului, pe care, nu din a mea inițiativă, o zăbovisem, fiindcă îndreptări esențiale se impuneau. La votarea ei am observat că, pornită din invidie democratică şi din dorința de a-şi plasa partizanii încă necăpătuiți, iar nu din preocupații de moralitate şi de justiție socială, ea nu-şi poate atinge scopul. De fapt, se loveşte în dreptul oricui de a-şi vedea apreciată şi plătită o muncă pe care altul n-o poate da decît în condiții inferioare. Ea stabileşte la stat norme care nu se pot impune la înțelegerile particulare, în care omul de ispravă are posibilitatea de a primi cît este în stare să cuprindă. Din punct de vedere financiar, ea nu prezintă nici o uşurare, ci dimpotrivă: cine mai are o leafă poate primi ca un adaus o alta supt valoarea serviciului făcut, perind trebuie altă cheltuială cu acela care face din leafa unică baza însăşi a vieții sale şi a familiei sale. Nu cumulul în sine e reprobabil în împrejurările de la noi, ci altceva, care se poate împiedeca pe altă cale şi pedepsi: anume neîndeplinirea reală a funcțiunii pe care ai solicitat-o şi de care-ți bați joc, ori de e una singură ori de mai ai şi altele pe lîngă dînsa. Dar aceasta n-o poate face un guvern de partid, care e silit, ca să nu mai piardă, şi cît vor dovedi alegerile că are, pe partizanii săi, să tolereze lipsa de grijă a funcționarilor cari sînt şi să puie cît mai multe locuri la dispoziția producției nouă de candidați.

Deocamdată, prin aplicarea legii rău cugetate şi rău alcătuite, pe lîngă că e viciată în chiar principiul ei, s-au realizat „economii" de acelaşi preț, material şi moral, ca şi cele de la mandatele refuzate pentru neplata integrală a contribuțiilor. Şi, cum un articol pentru care stăruisem, ca să nu treacă locuri importante din învățămînt pe mîna nedibace a începătorilor, permitea ieşirea din lege a valorilor recunoscute din corpul didactic, nu s-a pus nici o grabă în formarea comisiunii care e chemată să decidă dacă este sau ba cazul unei excepții. Nu iese mult, dar totuşi se mai pişcă puțintel în sistemul nou al guvernului „proaspăt şi de popularitate", cum se exprima la sfîrşitul lui mai suveranul.

Cerusem pe vremuri ca statul să primească la ghişeurile sale hîrtia dată de dînsul în loc de plată. Deci, în ce priveşte hotărîrea care a admis-o, rămîne a se vedea la ce rezultate se va ajunge în practică, fiecare administrator financiar ştiind că se pune în evidență trimețînd cît mai mulți bani. Dar, pe lîngă aceasta, era de rezolvat chestia, de mult urgentă, desperată, – aducîndu-ne delegații peste delegații, punîndu-ne în vedere falimente de vechi case, cu trecut onorabil, adevărate creațiuni româneşti, care, dispărînd, ar fi aruncat pe stradă mii de muncitori, sortiți bolii şi morții, sau instrumente de tulburare, gata de orice risc —, a datoriilor statului la furnizori.

Mă gîndisem la anumite mijloace, a căror încercare, nu din vina mea, a rămas baltă, fără a mai pomeni legea de păsuire a dlui Vaier Pop, pe care acum creditorii străini vor s-o desființeze. Mă învoisem cu exponenții fabricilor să se alcătuiască o comisiune, cu delegați ai Camerelor de Comerț şi ai Sfaturilor negustoreşti, cari să cerceteze de la caz la caz ce s-ar putea face, măsură care prezintă şi marele avantaj național de a avea în sfîrşit o selecțiune între vechea industrie meritoasă – şi acelaşi lucru în ce priveşte comerțul – şi între aventurierii de toate neamurile cari ne-au năpădit după război. Într-o astfel de comisiune centrală şi în sucursalele din fiecare județ s-ar fi făcut ceea ce se făcea

odinioară în mijlocul breslelor serioase şi „frăţeşti”, în care se fixa deosebire între cine şi-a meritat soarta şi între cine scapătă numai din răutatea vremilor. Era, iarăşi, aplicarea sistemului organic, care ţine samă de om şi de împrejurări, în locul ghilotinei abstracte a practicei franceze şi a teoriilor berlineze de economie politică, aşa de rigide încît – să mi se permită o amintire —, cînd, acum vreo douăzeci de ani, examinam pe d. Virgil Madgearu, candidat la o catedră de la Academia de Comerţ, pe care i-a luat-o răposatul I. N. Anghelescu, şi-l întrebam asupra breslelor la noi, mi-a prezintat teoria germană şi, la obiecţia mea dacă ea a fost verificată şi asupra realităţilor de la noi, i s-a părut că aceasta n-are nici o importanţă, odată ce s-a stabilit principiul.

Ar fi fost desigur o soluţie care nu cere vreo bătaie de cap: plata în bonuri. Singur numele acesta al bonurilor trezeşte cele mai urîte amintiri. Abia, după o imensă trudă, scăpasem, nu de povara lor, care s-a adaus la datoria publică, dar de nesiguranţa în care bonurile aruncaseră întreaga situaţie financiară a ţerii. La bonuri de tezaur ne-am gîndit într-un singur moment – înainte ca un geniu popular şi agrar să fi propus îmbogăţirea vistieriei cu nu ştiu cîte miliarde rupîndu-se hîrtia monedă în două —, atunci cînd eram de părere – şi nu s-a crezut că e bine – ca funcţionarii să primească o parte din salariul lor în astfel de hîrtii, a se plăti atunci cînd starea tezaurului o va permite. În loc de aceasta guvernul Vaida Voievod a făcut o împărţire, sacrificînd pe pielari şi pe ceilalţi în folosul postăvarilor, cărora li se pun în vedere – văd soluţia anunţată în ziarele favorabile regimului – 250 de milioane în bonuri, care s-ar plăti în... decembre. Pe ce disponibilităţi iernatece se contează pentru aceasta o ştie „guvernul definitiv“ şi mai ales Dumnezeu, care e mai definitiv decît noi toţi.

De la începutul guvernării mele m-am ridicat cu toată energia unui om care s-a deprins să aibă milă de ţara lui, chiar dacă aceasta e permanent nedreaptă şi nerecunoscătoare faţă de dînsul, contra leftenului refugiu al împrumuturilor, a căror acumulare necugetată ne-a adus unde sîntem astăzi. Cuvîntul însuşi de împrumut mă îngrozea, şi, din orice buze l-am auzit, am răspuns cu aceeaşi indignată răspingere. Cînd mi s-a pomenit de plasări productive ale capitalului străin în vreo întreprindere românească – silozuri olandeze, punere în valoare a terenurilor inundabile, pescuirea în deltă sau orice alta —, am păstrat scepticismul pe care-l impune situaţia generală, care împiedecă orice risc şi e duşmană chiar a oricării inovaţii. N-am crezut un singur moment că simpatiile care vin largi către d. Titulescu cînd dă o masă bună sau promite mirifice avantaje în România s-ar putea păstra şi atunci cînd valoarea d-sale europeană ar face apel la o pungă închisă cu zece noduri. Totuşi ziarele au anunţat că un necunoscut domn Naum, din regala suită a ministrului nostru la Londra şi la Lido, a plecat cu misiune specială pentru a face să reuşească la Geneva un plan titulescian şi european de a cărui izbîndă ar atîrna fericirea României, care va avea tot ce vrea fără a-şi lua nici o îndatorire. Ce bine e cînd într-o ţară strîmtorată se mai păstrează colţuri de o atît de perfectă simplicitate!

Căci nu poate fi decît o simplicitate apostolică şi eremitică a se proiecta în viitor, ca o scăpare din toate releie, geniul „guvernului definitiv” şi însuşirea de a căpăta oricînd oricîţi bani de la

salvatoarea Genevă a dlui Nicolae Titulescu.

III. ALEGERILE

Popular cum îl credea suveranul, partidul național-țerănesc, despre care un ziarist italian anume invitat spunea că n-are decît să spuie”Maniu” pentru ca îndată orice țeran din Ardeal să se ridice şi să ducă mîna la căciulă, a simțit oarecare îngrijorări.

În Bucureşti întîi. E adevărat că pentru orice politician al Ardealului care n-a ieşit din găoacea sa, Capitala României, oraşul a vreo sută de domni, centrul activității intelectuale a tuturor românilor, locul de unde s-au proclamat cele mai înalte idealuri şi s-a dat impulsul pentru servirea, pînă la moarte, a celor mai nobile cauze, e un centru de conrupție care trebuie desființat. Aici orice bărbat e un hoț, chiar dacă n-a avut încă putința de a se manifesta, orice femeie poate fi acostată pe stradă pentru a-i cere o clipă de dragoste, orice avere este suspectă, deşi bucureştenii n-au pretins niciodată că la Chitila au mine de aur. Patria, ziarul patriei celei mici, în care nu sînt numai români, ceruse pur si simplu desființarea acestei adunături de briganzi şi de cocote în care orice român e plămădit din legătura spurcată dintre un grec ortodox şi o țigancă fără religie. Aşa e, dar Bucureştii au 800 000 de locuitori – numai adunături, fără un pic din sîngele drăguțului de Traian, continuat astăzi prin înțelepciunea dlui profesor Casiu Maniu de la Universitatea din Cluj, – şi între aceştia sînt vreo cîteva zeci de mii de oameni cari votează. Şi măcar partea țerănistă a partidului crede că este nevoie şi de învietorii Sodomei.

Pentru a cîştiga pe bucureşteni se crede că trebuie întruniri publice, la Dacia, la Eforie, oriunde se pot strînge reprezintanții autentici ai „cetățenilor Capitalei”, chiar dacă e să-i aducă în opinci din fața Turtucaii sau de la Vadul Oilor. Deci bucureştenii, cari n-o meritau, şi-au căpătat discursurile de întrunire publică, la care s-a manifestat politic pentru întîia oară d. ministru Gusti.

Întrunirea cea mare a fost impozantă. Rostul ei real era însă altul: să arate cine, dintre dd. Madgearu şi Ioanițescu, poate să adune mai mulți din țeranii meniți să exprime cea mai autentică, mai burgheză şi mai intelectuală opinie a Bucureştilor. Au vorbit rînd pe rînd fruntaşii, cari, lovind în adversarii fireşti, liberalii, şi făgăduind ce n-a vrut să primească țara, n-au ştiut nici ce să critice în trecut, nici ce să puie înainte în viitor.

Adunarea mai avea încă un scop: să prezinte Bucureştilor săi „iubiți“ – şi probabil şi „stimați“, cele două calificative mergînd împreună la d. Maniu pentru aceia pe cari nu-i poate suferi de fapt – pe omul providențial care e chemat să facă, la ceasul pe care-l va crede potrivit, pentru sine şi pentru România, pentru poporul românesc,”Ministeriul definitiv“ de la care au să plece toate binefacerile. Scena a fost impunătoare şi duioasă. Aceluia care se considera numai ca un „umil gregariu“, cu sentimente de adevărat schimnic al politicii, urmărind pe moşia sa, la vizita vreunui gazetar

bucureştean, cuiburi de potîrnichi sau de prepeliţe, i s-a impus, de glasul vladimirescian al „şefului" său (stimat şi iubit"), d. Mihalache, să revie la conducerea partidului, ceea ce pentru un moment n-a crezut că poate să promită, dînd în schimb unul din acele discursuri de fluenţă vagă şi nulă în care plutesc ca bucăţile de carne într-o ciorbă de cazarmă neplătită idei care ar fi făcut succesul unui licean de la 1890.

Un partid popular nu se poate mulţămi însă numai cu aceasta: trebuie şi manifestaţia de stradă.

Ar fi să arăt puţină stimă faţă de cetitor dacă aş lămuri ce înseamnă această cea mai ieftenă din armele unei demagogii răsuflate. În treizeci de ani de viaţă politică am văzut de atîtea ori pe oamenii placardelor de injurii şi de cereri nerealizabile. Ovreiaşi din prăvăliile de prin Lipscani, liceeni fugiţi de la şcoală, aşteptînd voluptatea spargerilor de geamuri, ţerani veniţi pentru „un pol" (acuma suta de lei) şi o pîne. Ştie doară oricine că, aşa discreţi cum ne-a făcut Dumnezeu, nu putem, oricît am voi, oricît ni s-ar cere, oricît am crede în anume idei şi în anume oameni, să ne înfăţişăm, cu gesturi şi strigăte, care nu se potrivesc cu firea noastră, pe Calea Victoriei, pentru ca, răzbătînd cu luptă, după lovituri în poliţie şi în armata care, înţepenită, asudă şi scrîşneşte din dinţi că e expusă la toate insultele, să speriem pe rege la Palat, dovedindu-i că partidul poate scoate în luptă zeci de mii de „cetăţeni".

Totuşi scena ridiculă s-a produs. Legiunile ilfovene, vlăşcene, poate şi baraganice ale amatorilor de ministere bune s-au înşiruit, au apucat prăjinile placardelor şi, fireşte, fără nici o opunere a forţei publice, din care anume elemente se găseau poate chiar între manifestanţi, au mers pînă la Palat. Respectuos faţă de papularitatea de care vorbise la schimbarea Ministeriului, Carol al II-lea a crezut, cum credea în Franţa Ludovic-Filip înainte de 1848, că datoreşte poporului să apară în balcon pentru a primi cele mai inteligente şi mai sincere din aclamaţii. Fără să aşteptăm gestul cui şi-a permis să invite pe regele României la demonstraţia în pregătire, pe altă duminecă de spectacol, a Partidului Poporului, am simţit o adîncă durere cînd m-am gîndit că glorioasa regalitate a României se poate pleca, încîntată şi recunoscătoare, înaintea acestui vulgar dezmăţ, acestui act de comedie suburbioară.

Dar scopul ce se urmărea era atins: acela de a se arăta că suveranul, care a voit acest guvern, deşi nu era nici o indicaţie, constituţională sau morală, pentru dînsul, ţine ca el să biruie în alegeri şi, cu"Ministeriul definitiv", să ducă ţara la un liman de mîntuire pe care cîrmaci mai puţin experţi nu l-ar fi putut nemeri.

Demonstraţia pusă la cale cu atît de abundentă sudoare de om gras şi bun de către d. Trancu-Iaşi, vechi tribun, a şi avut loc, fireşte fără prezenţa suveranului invitat. Dar, pentru a strica efectul primei apariţii, harnicii aderenţi, devotaţi şi convinşi, ai dlui mareşal Averescu, ostaşi glorioşi ai şomajului bucureştean, au izbutit să facă, la rîndul lor, ca regele României să omagieze prin apariţia sa aceastălaltă manifestare a aceluiaşi „popor".

Aici însă s-a produs un incident pe care analele populare ale Capitalei noastre nu-l cunoşteau

încă. O domnişoară făgărăşeancă a avut eroicul curaj de a se opune cu succes mijloacelor bogate ale dlui Trancu- Iaşi. Cîştigînd prin singurele sale argumente politice un număr de onorabili servitori ai caselor bogate din Bucureşti, a putut scoate în fața aceluiaşi Palat un număr aproape egal de apărători ai tronului. În ceea ce priveşte calitatea, ei ar putea fi considerați chiar ca superiori prin tot ce un țeran poate să capete în contact cu bucătăriile boiereşti, iar, ca alimentare, aceşti bine hrăniți ai ziselor bucătării ar fi fost în stare să facă praf pe bieții jigăriți ai şomajului fără termin.

Astfel de scene jenează mai tîrziu pe toți aceia cari, în căldurile electorale, au participat la ele. Dar ele rămîn în paginile ziarelor, în fotografiile luate de amatorii cărora le place să facă haz, şi ele se înscriu pe latura comică a istoriei contemporane. Se înscriu cînd? : atunci cînd o nație amărîtă, stoarsă pînă la măduvă de luptele fără sens şi fără folos ale asociațiilor de căpătuială supt nobile forme de împrumut occidental şi-a pus toate nădejdile într-o tînără căpetenie regală, pe care n-a chemat-o cu toată puterea devotamentului pentru ca fruntea regală să se plece înaintea bandelor mabilizate de un guvern care întrebuințează Coroana în vederea unor vulgare succese electorale.

Dar, deşi în Basarabia, în Ardeal s-au cerut voturile pentru oamenii regelui, ai „împăratului", cari n-ar fi, ferească Dumnezeu, cunoscuții oameni de partid, trebuiau căutate aiurea garanții mai puternice ale unei reuşite încă foarte problematice.

Aparatul administrativ a fost chemat atunci în ajutor fără o şovăire, brutal, imediat, de la un capăt al țerii la altul.

Dreptul de a-l schimba în ajunul alegerilor îl poate reclama şi exercita un regim care s-ar prezintă în alte condiții decît acela, cu mască de „guvern electoral", al partidului național-țerănesc. Anume acel regim fără caracter de partid care găseşte în fața sa o administrație politicianistă, despre care se ştie că va merge, nu după ordinele ministrului neinteresat, pentru a împiedeca doar revărsarea injuriilor, spargerea capetelor şi falsificarea rezultatelor electorale, ci după al şefilor politici şi, apoi, acel regim sau oricare altul n-a avut niciodată pretenția că e de ajuns să apară în fața țerii pentru ca fanatice aclamații să-i salute măreţul răsărit.

Dar partidul național-țerănesc venise numai din cauza presupusei sale popularități, mai ales în ce priveşte Ardealul – „am pacificat Ardealul“, zisese regele. Şi în fața lui nu se găseau în administrație oamenii puşi de un partid puternic, avînd cu ce să umple şi ultimul loc, ci funcționari de carieră, de cari nu se gîndise a se atinge nimeni – n-am numit pe nimeni pentru că era aderent al nostru – şi, în ce priveşte comisiunile interimare, am lăsat de cele mai multe ori ce am găsit, ori ne-am adresat la oameni pe cari nu i-am întrebat dacă se duc la cutare sau la cutare club sau dacă sînt obişnuiți să voteze pe unul sau pe altul. Cea mai mare parte mi-au rămas absolut necunoscuți.

Totuşi, din Jimbolia pînă la Cetatea-Albă, a fost o hecatombă de destituiri şi de strămutări după indicațiile şefului local, care pe alocurea îşi atribuise astfel de puteri încît „primea" sau „nu primea" pe acela care era recomandat sau, uneori, numai tolerat de ministrul său. Cînd i se învedera,

cu iscăliturile fruntaşilor locali, dlui adevărat ministru de interne Armand Călinescu valoarea celor izgoniți, el se mulțămea să promită că după adegeri va încerca să-i restituie.

Ce s-a întîmplat în toate județele o arată declarația fostului prefect de Gorj, profesorul Miron Constantinescu, un om de o perfectă onestitate, într-o scrisoare care nu era menită să fie publicată, deci nu poate fi socotită că urmărea un efect: „în douăzeci şi patru de ore au schimbat Consiliile interimare, în trei zile au mutat notarii dintr-un loc în altul, au dat afară şi au suspendat pe perceptori, agenții de percepție, secretari, casieri. La Prefectură, directorul, pretorii şi funcționarii au fost parte suspendați, parte înlocuiți. Comandantul de jandarmi a fost înlocuit în două zile. Comisari, subcomisari scoşi, şi numiți alții cu duiumul". Aceste rînduri, elocvente prin simplicitatea şi sinceritatea lor, se pot aplica oricărui județ. În Prahova, revizorul ieşit prin concurs a căpătat o delegație de inspector pentru ca în locul lui să fie numit altul spre a face funcțiune electorală.

Pentru propagandă s-au întrebuințat tocmai acele elemente care nu trebuie să se amestece în uriciunea pătimaşă şi venală a acestor operații aşa cum se practică la noi. Discuțiile la validări în Cameră au învederat pînă unde coboară acest detestabil sistem pe învățători şi pe preoți, pe cari, ca ministru al Instrucției, în mai 1931, îi îndemnasem, punîndu-le în vedere aspre pedepse, să nu înjosească misiunea ce au şi „haina pe care o poartă. D. M. Negură, liberal, a prezintat pe preotul din cutare sat vasluian, care „împreună cu alți bătăuşi, a început să joace şi să cînte în jurul» unui sătean înjunghiat pentru că voise să voteze contra guvernului. D. G. A. Cuza pe „preotul Vasile Popa, din acel județ, care a scos pistolul de la brîu şi a ucis pe un liberal georgist».

D. Mitache pe „preotul de la Stelineşti, care, cu afaceri în curs de judecată", îşi îndeplinise pentru ispăşire funcțiunea de agent electoral. D. Petru Andrei a schițat pe „învățătorul Adam Vasile, care, împreună cu un fierar, a bătut pe alt învățător în chiar casa lui". Mi-i scîrbă să mai continuu.

Studenții n-au fost uitați. Pe cînd unii făceau antisemitism, agitînd satele, iar alții se jucau de-a pistolul în serviciul celor doi Codreni, cari şi în Comera nouă vor amenința cu împuşcarea, pe cînd"Cetatea Universitară" trecea, din profundă convingere şi cu o matură chibzuire a împrejurărilor, de la dictatura mussolinică a dlui Goga la nutritorul cazan democratic al cinstitei cîrmuiri, alții, fără să mai fi făcut vreun stagiu de facsimil idealist, mergeau la Ministeriul de Interne şi luați de acolo, împreună cu merindele de drum, recomandația către prefectul local, care avea să se îngrijească de rest. După ce oamenii de treabă cari se luptau pentru conducerea României făcuseră ca studenții rătăciți să pumnească pe rector, să dea cu praf de ardei în ochii soldaților şi să ardă în fața Senatului cu geamurile sparte un camion al poştei, acuma se creştea tineretul în practica violențelor şi murdăriilor unor alegeri pătate. [...]

Alegerile au fost pătate, dar în aparență libere. Jandarmii n-au intervenit, dar pretutindeni oamenii partidului – să zicem şi: partidelor, fiindcă la toate le-a dat drumul salvatoarea deriziune regală de la 31 mai – îşi pregăteau armata electorală. Inaugurînd o tactică nouă, se lucra înainte

de ziua alegerii, care aceasta trebuia să fie albă, curată ca o mireasă fără prihană, prezintîndu-se certificatul regelui, care e presupus că nu ştie nimic decît ce i se spune de interesaţi. La Buzău bandele s-au întîinit, s-a tras cu revolverul şi rănitul, un măcelar, susţinător al guvernului, şi-a strîns maţele cu mîna, s-a răpezit acasă pentru a-şi lua arma, a sărit peste scările tribunalului şi a regretat, ucizînd în grămadă, că n-a putut să-şi plătească mai bogat încă moartea iminentă. Morţi, răniţi au fost mai pretutindeni, pe cînd în alegerile trecute nu s-a vărsat o picătură de sînge. Iar, unde nu se ajungea aşa de departe, funcţiona bîta. A fost bătut generalul Negrei, fostul prefect Bastache, atîţia alţii. Cine a fost cuminte şi-a dat samă de situaţie şi a rămas la dînsul acasă.

Dar lupta electorală a unui partid popular, chemat la putere de suveran fiindcă e popular, şi anume ca să cruţe banul public, neîmpărţindu-l la agenţi şi bătăuşi, are şi părţile ei dulci. S-au prezintat în Cameră hîrtii de cinci sute de lei rupte transversal în două: era vorba de opozanţi; din partea cealaltă s-ar fi putut prezintă alte dovezi asemenea. Carăle cu rachiu s-au oprit la porţile tuturor satelor ardelene. Pe alocurea oamenii veneau aşa de beţi încît şi-ar fi pus pecetea, cu care băteau toate paginile caieţelului candidaţilor, şi pe nasul lor propriu sau pe fruntea dlui magistrat preşedinte. Oamenii s-au deprins aşa de mult să cîntărească buzunările candidaţilor, încît şi aceia dintre dînşii cari-şi păzesc obrazul şi detestează astfel de metode au trebuit „să puie la bătaie” pînă la o sută de mii de lei în cele mai mici judeţe. A te prezintă altfel a ajuns a fi o naivitate. Alegerile democraţiei române de sufragiu universal sînt exact la nivelul celor engleze de pe vremea Georgilor, cînd oratorul vorbea pe butoi, iar alegătorii operau la cep. Orice valoare reprezintativă a unor astfel de manifestări populare se înlătură de la sine. E o luptă a pumnilor şi o luptă a pungilor. Făgăduielile de a se da păduri – că atîta a mai rămas —, de a se cumpăra vaci, de a înmulţi banii, de a ridica preţul grînelor şi vitelor trec numai în al doilea rînd: omul vrea să vadă ce are în palmă, ca să voteze alandala ori să înjure din toată puterea bojocilor pe acela căruia i-a dat, ca om „onest”, votul prealabil plătit.

Mă tem chiar că şi aşa am spus prea mult admiţînd că jandarmeria n-a operat. Căci ziarul Ţara Noastră (XI, 96) prezintă telegrame de la judecători prezidenţi de birouri electorale basarabene în care se arată că „autorităţile“ au minţit satele anunţînd o falşă amînare şi că jandarmii, cu şeful în frunte, călări, opreau sate întregi, care nici n-au votat.

Nici aşa, cu scoaterea suveranului în balcon, cu aruncarea banului public, împrumutat ori falsificat, cu înhăitarea beţivilor şi epilepticilor pentru a apăra „programul partidului” – ce pricep ei dintr-însul cînd nu l-au priceput nici acei cari l-au făcut! —, cu tocmirea studenţilor, „floarea de tineret a ţerii“, cărora li se plăteau ratele întîrziate ale pantalonilor, „popularii“, „imparţialii“, electoralii“ nu erau încă siguri; ei au căutat alianţe.

De două feluri: alianţe româneşti care nu se pot mărturisi, dozînd participarea opoziţiei în Parlament pentru ca să poată întrebuinţa pe unii contra altora, şi alianţe străine.

Partidul german a uitat tot binele care i s-a făcut de guvernul care cutezase a numi un

subsecretar de stat al naționalităților în persoana unui vrednic sas şi a vorbi de „națiuni" în sens istoric şi organic în țara unde Constituția nu tolerează decît cuvîntul de români. Prin voința şefilor săi, inclusiv d. Brandsch, care nu mi-a făcut o vizită, nu mi-a lăsat un rînd la despărțire, aceşti alegători au fost „trecuți" pur şi simplu la încă un guvern, şi s-au supus. Cînd un coleg din Germania mi-a scris dăunăzi, mulțămindu-mi pentru ce am dat alor lui din Ardeal, i-am răspuns că deplor un singur lucru: acest sistem e foarte practic pentru ca un Konnerth sau altul să fie veşnic deputat, dar dezastruos pentru viața morală a unui neam care trebuie să ție sama în viața publică şi de altceva decît de asemenea conveniențe personale. În Sibiul Mitropoliei româneşti ortodoxe, al Asociației, al intelectualității săseşti, singurul om politic drept, generos, risipitor față de minoritari a avut ceva mai mult de o sută de voturi.

Evreii s-au arătat pretențioşi, şi au fost lăsați în sama Gărzii de fier, desființată de noi ca o asociație care răspîndeşte o periculoasă sentimentalitate pseudo-religioasă, de speța inochentismului basarabean sau a duhoborților, speculînd mistica naivitate a țeranilor şi cultivînd sistematic crima. S-a îngăduit acestor energumeni să placardeze afişuri electorale, de un desăvîrşit comic, în care alegătorilor li se „ordona" să li voteze candidații. Şi, ştiindu-se că guvernul tolerează, dacă nu sprijină chiar pe ascuns – pe cînd noi la Tutova dezaprobasem pe prefectul Tutoveanu, care, împins de un fiu „gardist“, li acordase frățescul sprijin —, s-au înscris în „gardă“, îndeplinind tot ritualul „pămîntului de la Mărăşti şi Mărăşeşti", „calului alb" şi adorației şefului, un biet băietan neisprăvit, deprins a se juca de-a pistolul, profesori de universitate de la treizeci pînă la aproape optzeci de ani.

Cu ungurii s-a inaugurat un nou sistem. Contra magnaților, din ce în ce mai porniți pe război, cu gîndul ascuns, de altfel firesc, de a reface monarhia apostolică a Sfîntului Ştefan, se ridicase o democrație maghiară, care, cît e slabă, pretinde a dori conlucrarea anestă, devotată chiar, cu românii. Şi eu am primit la Cameră o deputăție de-a lor, oameni cu fața deschisă şi cu mînile tari şi aspre, cari nu erau socialişti, dar, înainte de orice, sociali. Această mînă, guvernul a strîns-o cu căldură, mai mult decît atîta: cu o deosebită recunoştință. Se va vedea mai tîrziu dacă, în loc să dezbinăm o nație care nu are de ce să ne iubească prea mult, nu e mai cuminte s-o lăsăm în grija ei proprie, ea avînd să-şi poarte procesele şi să-şi culeagă roadele fără ca noi să intervenim pentru ca, stabilind situații şi fixînd proporții, să sprijinim devotamente care se şterg şi să ațîțăm şi mai mult uri care rămîn.

Nu mai vorbim de vechea zestre bulgărească din Cadrilater, unde din nou românii colonizați acolo vor întîlni altceva decît o caldă inimă frățească.

Astfel s-a ajuns, după ce, uneori, o cifră se proclamase la fața locului şi alta se înscrisese la Bucureşti, la un rezultat care abia ajungea pînă la 40% şi dădea dreptul la o primă de care partidul declarase, prin gurile dlor Mirto şi Mihalache, în fosta Cameră, că n-are nevoie, că nu poate să aibă nevoie niciodată.

Mi s-a obiectat că guvernul de atunci n-a voit să înlăture prima. Declarația mea a fost de la

început netedă. Duşman al legii strecurate de guvernul lui I. I. Brătianu la un sfîrşit de martie din anul al patrulea al guvernării, supt inspirația unui Al. Constantinescu, eu, care cred că un om cuminte poate guverna şi cu adversarii, iar un prost se îneacă – precum vor dovedi în curînd împrejurările – şi între cei mai ascultători prieteni, cari nu ştiu dacă şi data aceasta au dat la partid demisiile în alb, eu am spus de la locul meu că „vreau să fiu ultimul care să profit de primă“.

Eu însă nu eram acolo singur şi dincolo de margenile Camerelor am întîmpinat o împotrivire care nu se putea birui. Şi azi, într-un ziar legat de Coroană, se consideră suprimarea unei favorizări care violează aritmetica drept o adevărată crimă politică, drept primejduirea oricării ordine politice. Aşa e cînd Coroana vrea să se poată lăsa pe sama unei majorități răpede alcătuite şi cu caracter de permanență. Aşa e cînd ea – şi vom discuta situația regalității în România şi ca în România – consimte a abdica în folosul succesiunii tiraniilor de partid, care se rezolvă mai la urmă în tiraniile în subordine ale regilor neîncoronați de felul lui I. I. Brătianu, al mareşalului Averescu, al dlui Maniu, un Kossuth al nației sale, cu oarecare cruțări momentane față de Burgul de la Bucureşti. Dar, cînd Coroana are în vedere dreptul său de a alege între oameni, rămîind apoi, bineînțeles, fidelă simpatiilor chibzuite, cînd ea voieşte să nu se consacre unei vieți private agrementate de călătorii şi de vînători, ci să aibă necontenit influența folositoare, necesară țerii, pe care i-o dă Constituția, cînd ea voieşte să fie activă şi mai ales vigilentă, n-are de ce să sprijine o falsificație al cării rezultat isprăveşte prin a o anula.

S-a ajuns astfel la rezultatul asupra căruia imparțialele maşini de calcul au trebuit să se oprească îndelung pentru a face o distribuție care, aşa cum e, ni arată ce „ispravă” s-a făcut şi în acest domeniu.

O majoritate care abia atinge cele două treimi fără care anume măsuri nici nu s-ar putea pune la vot. Dintr-însa fac parte mai multe fracțiuni, şi, anume, începînd cu aceia cari din prima zi înțeleg să domine şi să impuie: ardeleni din generația matură, deprinşi cu oarecare omenie şi păstrînd, cu tot strimtul regionalism – şi „religioarism” unit al celor mai iubiți şi mai influenți dintre dînşii —, ceva din amintirile nobilei lupte pentru eliberare şi a temnițelor cu care se plătea în vechea Ungarie aderența față de neamul lor; ardeleni chemărişti, deprinşi cu manifestațiile studențeşti şi aducînd cu dînşii o plăcere de geamuri sparte ca la cafeneaua New York; primii recruți tachişti ai dlui Maniu, iubiți îndeosebi de d-sa, dar crunt duşmăniți de ceilalți „regățeni“; amatori de situații, luați din vasta lume a avocaților şi a profesorilor din vechea țară liberă; şi, în măsură aproape dispărută, adevărați învățători şi preoți – de țerani de dincoace nici vorbă – dintre acei cari au ajutat la întemeiarea țerănismului de odinioară: aceştia sînt înlocuiți pe alte bănci prin ițarii de paradă ai dăscălimii lupiste şi ai gardiştilor cu cămaşa ca buruiana şi cu ilicul de gimnaziu sucevean al lui Zelea I.

În față, o opoziție bună numai de ceartă între sine, afară de momentele cînd spiritul de harță al dlui Vaida Voievod grămădeşte supt aceleaşi lovituri şi insulte, strigate cu teatralul glas spart şi întovărăşite de gesturi care înnebuneau o cafenea vieneză, pe adversarii de toate tagmele. Liberalii

vechi, cari nu vor ierta nici o clipă un partid pe care-l consideră ca format din adunături exploatatoare ale unei situații tulbure pentru a le răpi o situație la care cred că au în chip permanent dreptul; tineret ambițios al tînărului Brătianu, care-şi atribuie o mare misiune reformatoare, pentru care, începînd cu încă aşa de plăpîndul şef, lipsesc oamenii; rămăşițe averescane cu vechiul sau noul conducător; lupismul de eternă avangardă, Stosstruppe a unei excesive democrații de steag care nu va ajunge niciodată; amici ai dlui Cuza, readuşi la o cale aproape de mijloc prin blăstămățiile ramurii rebele a Codrenilor, cari continuă să amenințe cu un revolver ce nu mai poate să facă victime; doi, trei oameni de treabă cu totul speriați de lumea în care au căzut. Şi, – venind sau ba la şedință, întrebunțîndu-şi situația ca să apere interese locale şi personale, parlamentari de birouri ministeriale sau spectatori maghiari amuzați, cari în mijlocul urletelor şi injuriilor se pot crede în vechea lor Budapestă, – minoritarii.

O majoritate cu care se poate face prea puțin şi o minoritate cu care, aşa cum este, nu se poate face nimic.

Pentru aceasta s-a frămîntat o țară întreagă de cumplite uri, pentru aceasta statul sărac a vărsat un miliard, pentru aceasta candidații s-au vîndut cu tot ce au la cine s-a îndurat să-i împrumute, pentru aceasta morții zac supt pămînt şi răniții gem în spitale, pentru aceasta Carol al II-lea, regele speranțelor româneşti, va apărea, între aplauze de greoaie gratitudine, ca să asigure din buze regale că această Adunare a fost relevată la început de adversarii liberali, deşi, după obiceiul țerii, de a doua zi chiar, acuzațiile, aşa de grave, au fost lăsate să cadă.

Pînă şi legalitatea acestui Parlament poate fi pusă la îndoială. Ea a fost relevată la început de adversarii liberali, deşi, după obiceiul țerii, de a doua zi chiar, acuzațiile, aşa de grave, au fost lăsate să cadă.

În adevăr, ca să se ajungă la cei patruzeci la sută cu cari se capătă prima, s-au răşluit, înainte de a se fi făcut socoteala cu privire la această primă însăşi, voturile partidelor, grupărilor şi improvizațiilor care n-au reuşit să aibă doi la sută şi care deci nu capătă nici un loc. În sine chiar, e o mare nedreptate ca aceste voturi, care pot fi socotite ca sterpe, căzute, risipite, să se adauge la soooteala unui partid pentru care cei cu voturile stricate n-au înțeles să se rostească.

Încă mai gravă e situația legală a Senatului. Cum legea prevede reprezintanți ai Consiliilor comunale şi județene, cum acestea au fost dizolvate, în forme admise de lege, cum comisiunile interimare nu pot îndeplini funcțiunea de a delega senatori, nu era decît o soluție, pe care un partid popular trebuia s-o prindă cu o nerăbdătoare bucurie: să se facă, economisindu-se astfel şi o nouă cheltuială de milioane pentru aparatul electoral, alegeri la comună şi județ în toată țara pentru ca de a doua zi aceşti aleşi să poată face şi ei alegerea pentru Senat. În loc de aceasta s-au rechemat în funcțiune Consiliile dizolvate, ca păstrătoare ale unui drept care n-a trecut încă la alții. Pentru cel mai urîcios dintre partide această scolastică de barou ar fi fost compromițătoare. Çe se poate spune

însă despre o grupare sprijinită, nu pe talente, pe reputații, pe servicii aduse țerii, ci pe un fel de misterioasă legătură cu instinctul politic, încă nelămurit prin conştiință, al acestei țeri?

IV. PARLAMENTUL

Cu cîteva zile înainte de clipa cînd Parlamentul, aşa cum a fost ales şi aşa cum este, trebuia să-şi înceapă şedințele am prezis în Neamul românesc că va fi o adunare incapabilă de a găsi în ea însăşi disciplina sa şi că banca ministerială, cum e alcătuită, nu e în stare să impuie această disciplină pe care deputații şi senatorii n-ar fi găsit-o de la sine.

La Senat, membrii de drept, prin însăşi prezența lor, care aminteşte mari servicii, militare şi politice, aduse țerii sau o lungă simpatie a corpului electoral, pot ținea oarecum în frîu insuficiențele de educație, nedeprinderea cu lumea, lipsa de simț pentru misiunea care a fost încredințată de un corp electoral mai chibzuit. Pe de altă parte, aici guvernul nu întîlneşte, afară de protipendada invidiată, dar respectată, a celor din prima categorie, nici o adevărată opoziție. Deci, dincolo de o uşoară ciocnire la discuția alegerii de la Universitate, noul regim nu şi-a dat nota. Ba încă, din partea senatorului liberal N. N. Botez, s-a încercat, după un discurs complect nepolitic al primului ministru, o punte de legătură între cele două partide care, cum se va vedea, îşi luaseră, cîndva, măsurile ca să guverneze alternativ printr-o succesiune de bună înțelegere țara, interzisă oricăror intruşi. În sfîrşit alegerea ca preşedinte a unui nemulțămit, d. Costăchescu, căruia nu i s-a dat ministeriul de Instrucție unde a funcționat doi ani şi jumătate şi i s-a refuzat şi succesiunea eventuală a d-lui Gusti, a provocat din partea sa o declarație de independență a acestui Corp legiuitor, care se declară gata să dea mai multe ministere, pe care să le cerce pe rînd.

Altfel la Cameră. Aici scandalul, imens, fără exemplu, s-a produs dira cea dintîi dintre şedințele destinate validărilor.

Un obicei de mulți ani, nu prea îndreptățit şi cu totul nefolositor, e să se facă declarații scrise, ori dacă e vorba de alegeri ori dacă a murit un om de samă din țară sau din străinătate. Cu două, trei partide, cum era odată, încă mai mergea; dar ce poate fi cu necontenita înmulțire a grupărilor, care face ca o şedință întreagă să fie ocupată numai cu defilarea şefilor sau delegaților în numele lor şi cu prezintarea unor declarații de cele mai multe ori absolut nule? Acuma trebuiau să treacă ambele formațiuni liberale şi toți ceilalți de altă culoare, pînă la teribilii „gardişti”, cari întrebuințează orice ocazie pentru a condamna şi a profera amenințări.

Atîta postav roşu înaintea vechiului taur de arenă care e d. Vaida nu putea să-l lase nesimțitor chiar la albele bătrîneți. Ajungea un banderillero ca drul Lupu, cu bogatul său material de folclor, pe care-l întrebuințează cu o vehemență de atitudine perfect stilată, pentru ca elocvența clocotită şi opărită a dlui Vaida Voievod să ajungă la paroxism.

Şi a ajuns. Ce n-a spus aprigul luptător care cere o moară de vînt la fiecare colț de stradă al carierei sale politice! Că Ardealul a fost totdeauna liber, ceea ce i-a permis să şi facă România Mare, că între liberii de acolo d-sa a fost cel dintîi, că de acolo a pornit o idee românească, desperată că nu află aici la noi decît pseudo-români liberali şi o „săracă şi puțină" conştiință românească îmbrăcată în Mihail Cantacuzino şi d. Mihalache Ioan.

Apoi a venit, cu ajutorul şefilor liberalismului tînăr între bătrîni, dd. Tătărăscu şi Franasovici, d. Duca țiindu-se în rezerva impusă de amintirea lui I. I. Brătianu, seria destăinuirilor. Din ele prind afirmația, îndrăzneață, de pe acele bănci liberale, că „mîna de sus" i-a îndemnat la acea colaborare cu mine pe care o regretă profund, dar puțin cam tîrziu, şi aceea că, în luna mai, neoficios, d. Tătărăscu a fost la Cluj cu misiunea de a încheia pe ziua de 28 frontul comun țerănisto-liberal pentru a înlătura catastrofala guvernare a „tehnicienilor". La Cluj s-a găsit multă bunăvoință în adevăr pentru această acțiune cetățenească, de cel mai evident spirit național, dar d. Vaida Voievod a avut francheța să declare că în partidul său era un perfect „haos", de n-aveai cu cine te înțelege.

Prețioase lămuriri, care se potrivesc cu ceea ce mi-a revenit apoi pe altă cale. Căci, cu două luni înaintea retragerii guvernului fără caracter de partid, un deputat muscelean propuind dlui Mihalache schimbarea prin bună înțelegere a nu ştiu cărui Consiliu, care nu prea era cum trebuie, i s-a răspuns că e inutil, de vreme ce pînă la sfîrşitul lui mai va fi o schimbare de regim. Iar o corespondență din Cluj a Adevărului vorbise de înțelegerea la vînătoarea regală înainte de adunarea cavalerilor ordinului Ferdinand.

N-a fost pe urmă şedință fără acelaşi spectacol, pe care, după plecarea prezidenției simpatice şi spirituale, nu fără o remarcabilă energie, a dlui A. C. Cuza, nu un Şt. C. Pop, cu ce mai pot aduce anii săi grei şi anchilozarea sa politică desăvârşită, îl va putea stăpîni, educînd o lume care aduce atîta de multă sentimentalitate înăcrită şi atît de puțină minte ponderatoare.

În altă parte voi arăta ce operă legislativă a putut face această Adunare de sperietori şi de speriați.

V. „ŞEFUL"

Încă din primul moment al guvernării improvizate problema şefului care avea să dirigă noul regim de „constituționalism" se impunea de un „constituționalism" opus puterii regale, dreptului suveranului, totuşi înscris în Constituție, drept de care ne vom ocupa în ultima parte a acestei schițe.

Regele are, desigur, putința, incontestabilă, de a se adresa oricui pentru a face un Ministeriu – chiar şi mie, care reprezint aşa de puțin în viața țerii, nebunii trecînd totdeauna pe lîngă mine ca să meargă la alții, iar proştii încă mai mult. Dar, cînd suveranul vrea politică de partid, cînd se adresează unui partid, acel care trebuie consultat e şeful.

L-am văzut la Palat pe d. Mihalache foarte grav, în ciuda costumului său şi pe faţă, mi s-a părut, cu melancolia frumoasei jachete cu care a călătorit în Apus. Mi-am închipuit – căci aşa-i şi era toată înfăţişarea – că vine pentru sine. Să fi recomandat d-sa pe d. Vaida Voievod, în loc să roage pe suveran să amîne hotărîrea pînă va întreba pe şeful abdicat, e cu putinţă, dar nu-mi prea vine a crede. Aşa încît chemarea dlui Vaida Voievod şi îmbrăcarea d-sale în costum de Mare Elector fără caracter politic, imparţial şi armonizator, mi se arată ca un gest regal şi, nu mai e nevoie s-o mai spun, din cele mai puţin fericite.

Între doi prieteni aşa de vechi, între doi „fraţi" ca dd. Vaida Voievod şi Iuliu Maniu nu e bine să se strecoare o profană privire de indiscreţie. Dar o cugetare critică va trebui să conchidă că, şi data aceasta, d. Maniu va fi bucuros că sarcina unor alegeri urîte şi riscate, a unui Parlament inguvernabil, a primelor împroşcături, natural violente, revine amicului său („iubit şi stimat"). Iar d. Vaida Voievod, care şi altă dată a avut conducerea unui guvern fără viitor, s-a putut resigna că, în schimb pentru atîta primejdie pe care o înfruntă uşor jactanţa sa naivă, are încă odată suprema onoare politică.

Alegerile odată făcute, trebuia să vie – şi intimii o şi anunţau, schiţînd scena şi în cele mai mici amănunte, – ceremonia instalării regelui de partid, care guvernează alături de impasibilul rege de coroană care „domneşte“ numai. Cîteva implorări, genuflexiuni repetate, apel la iubirea de ţară – pe care desigur o şi „stimează“ —, şi rezultatul va fi atins. Pe Acropolea ţărănistă se va ridica din nou, păzitoare şi apărătoare, statuia zeului patron.

Dar iată că felul cum s-au făcut alegerile, învinuirile pe care le ridică, situaţia neclară în Parlament îngîndurează pe omul care nu vine bucuros la greul acela în care se strică linia perfectă a unor pantaloni cu prea multă îngrijire călcaţi.

De aici înainte va începe marea comedie, de stil înalt, a unui guvern popular fără popularitate, reformator fără program şi de mînă tare fără şef.

S-au inventat, după întrevederea care a adus Bădăcinul la Valea Seacă – lucru simptomatic pentru cine ştie să vadă, – discuţiile de la Sinaia, unde, pentru motive politice, regele era absent. Şedinţele şefilor naţional-ţerănişti în Sinaia fără rege pentru a instala pe stăpînul pe patru ani – termin fixat de însuşi acest stăpîn la o ocazie solemnă —, iată încă unul din lucrurile care spun aşa de mult asupra viitorului. Nu s-a uitat să se cheme presa şi, la invitaţia dlui Tillea, care se înţelege astfel şef al biroului – şi al restaurantului – presei, simpaticii reporteri cari mă zugrăveau cu condeiul muiat în fierea unui cîne turbat s-au grăbit să alerge pentru a asista la una din acele ceremonii de întronare din care iese viitorul unei naţiuni.

Ceas de ceas buletinul dispoziţiilor domnului Maniu a fost dat cu cea mai mare preciziune unei lumi care, nu e nici o îndoială, era tulburată, înainte de toate, de această chinuitoare impacienţă. Rezultatul final a rămas încă nesigur, regele însuşi trebuia să stăruie, să se roage, căci d. Titulescu, care, cu toată gloria sa, nu e şeful unui mare partid, se bucurase totuşi pe larg de această regală atenţie.

O invitație la dejun a fost refuzată: nu mai e timp să se ajungă la Bucureşti. Ea a fost repetată: nu e nimic; cel mai puțin ce poate face un rege constituțional pentru un bărbat de talia dlui Maniu e să lase a i se arde bucatele.

D. Maniu, care e discret ca o poiană de la Bădăcin, nu va spune niciodată ce s-a petrecut în conversația în care, fireşte, în schimb pentru onoarea pe care ar face-o lui Carol al II-lea primind a-i fi preşedinte de Consiliu, el nu putea cere altceva decît o pocăință complectă pentru ieşirea din Constituție şi promisiunea că toate puterile vor trece, chiar dacă e vorba de menținerea unui ministru la Paris sau numirea unuia la Lisabona, asupra d-sale. Dacă nu-i place Maiestății sale, are libera alegere: dd. Vaida Voievod, Mihalache, Mironescu, Iunian, oricare, dar aşa de mult ca d. Maniu, nu!

Dar d. Mihalache părăsise solemn şefia provizorie. Partidul era prin aceasta a doua oară decapitat, ceea ce e natural la o formațiune aşa de dublă. Necesitatea imperioasă a alegerii şefului se impunea. Dacă se va opune mai multă vreme d. Maniu, oricît ar fi făcut încă unele rezerve timide regalitatea, învățată cu un prim-ministru ca mine, el va fi condamnat la şefie şi întemnițat în Sovietul partidului, de care, în ultima instanță, nu scapă nimeni, oricine ar fi el.

D. Maniu are însă voluptatea reținerilor, care fac pe parteneri să sufere. Ceva lipsea satisfacției supreme la care rîvnise în dulcile seri de vară, în asprele nopți de iarnă, acolo, în pustietatea, plină numai de potîrnichi pribege, a Bădăcinului. Voia să aibă un lucru la care nu se gîndise încă nimeni: admirația pentru caracterul său de oțel, care, orice ar fi, nu cedează.

Această recunoaştere a avut-o. I-a dat-o d. Grigore Filipescu, destul de crud ca să mi-l prefere vechilor noastre legături şi i-a dat-o, cu toată importanța care decurge din situația de şef liberal, însuşi d. Duca.

— Roma n-a pierit cu totul; avem oameni cari nu se îndoaie (că altfel se rup, dat fiind materialul): iată Maniu!

Dar ultima zi din iulie, copleşitoare de căldură, a muiat ceara bronzului. Cu un discurs din acela care-i cîştigă mai multă prietenie decît admirație, d. Maniu şi-a părăsit pe jumătate rolul. Din nou, la 31 iulie, după rugăciune de zi şi de noapte, cu clopote trase de la Episcopia Bihorului pînă la hotarul de către Orient al Ghimeşului, d-sa s-a îndurat. A recapitulat situația: a arătat cum suferise țara pe vremea călăului Iorga, un grec, de religie ortodoxă şi de origine ciocoiască, foarte crunt, a glorificat virtuțile de „mare om de stat" ale dlui Mihalache, care cu atîta modestie – ce deosebire de ținută! i-a păstrat locul cald, şi n-a uitat durerea cu care s-a „jertfit"„fratele" Alexandru. Părea o rugăciune pe buze de sfînt. De piatră să fi fost, şi ai fi plîns: emoția în partid trebuie să fi fost generală şi profundă.

Revenirea la conducerea partidului, da. Insă mai e ceva de hotărît pe lîngă ascultarea deplină, fără murmur, fără crîcneală, fără mîrîială, – moclis! – pe care toți o vor da, cu d. Iunian în frunte, şefului, pe care, în nesfîrşitele discursuri de vreo douăzeci de ani ale tuturor Consiliilor, începînd cu

cel de o sută, îl făcuseră atîta să sufere. Rămînea regularea raporturilor cu regele; şi o cuvîntare ca pentru prieteni, dar îngrijit stenografiată şi fidel reprodusă de Curentul, confiscat pentru aceasta, arăta motivul adevărat al retragerii unui om care se prezintă mîndru de sănătatea sa viguroasă: conflictul cu Coroana din cauza unor apucături continuu neconstituționale.

Scenele de la Sinaia s-au repetat apoi, cu acelaşi sadism al refuzului din partea omului care nu mai ştie cît de sus ar putea ținti: quo non ascendam, şi cu aceeaşi docilitate o presă de clientelă a notat fiecare moment al gîdilirilor de vanitate şi al refuzurilor de încăpățînare.

Pînă unde se va ajunge cu această cerere a plenipotenței politice pentru d. Iuliu Maniu, pe patru ani încheiați, contract formal, parafat, chezăşluit, urma va să arate. Deocamdată, fiindcă de sus nimic nu se adăugea la satisfacția, acum uitată, a dejunului, alte metode trebuiau găsite.

Anume partidul, prin Sfatul său suprem, să elaboreze un program. Programul pentru guvernare, cu lucruri care se pot şi lucruri care nu se pot, cu lucruri care se spun şi nu se fac, cu lucruri care, şi dacă se fac, tot nu e nimic, ca în ce priveşte faimosul „control al averilor”.

Program de „stat țerănesc”, într-o lume în care țeranul, de bine, de rău, există, are pămîntul țerii şi votul țerii, dar nu există toți ceilalți, cu cari toți numai, se poate face o societate complectă, durabilă, de viitor, iar nu o pătură lipită de ogor, care poate trăi şi chiar prospera – dovadă țeranii din Ardeal şi Basarabia – supt o stăpînire străină.

Odată programul gata, el se va încredința preşedinților celor două Adunări. Provizoriul electoral se retrage, şi aceştia se consultă. Se consultă de fapt, nu ca atunci cînd regele Ferdinand mă întreba de formă ca preşedinte al Camerei şi generalul Averescu aştepta în biblioteca Palatului să depuie jurămîntul, ori cînd dd. Pompei şi Sadoveanu erau întrebați de regele Carol cu privire la starea lor de sănătate şi alte chestiuni aşa de importante încît nici unul, nici altul n-au avut să-mi comunice nimic. Sfînta Constituție țerănistă, se va aduce regelui în Arca Alianței, în jurul căreia vor sălta şefii ca în Biblie. Şi regele va trebui s-o primească. Şi va trebui să puie pe unul singur executor al prescripțiilor ei: pe d. Maniu, venit astfel la guvern.

Dar această comedie, cu scenariu] anunțat prin ziare, e plină de surprinderi, şi cea din urmă era să se petreacă îndată, la 10—11 august.

Va primi sau nu va primi şeful? , aceasta era acum marea întrebare, al cării răspuns trebuia să preceadă, cu toate încetinelele sistemului blăjean, pînă şi rezultatul, aşteptat de toți flămînzii şi nesăturații, al negocierilor din Elveția pentru marele succes financiar al unei operații prin care finanța de acolo va pune la dispoziția unei Vistierii de simple învîrteli şi de învîrteli simple biete două miliarde de restituit în şase luni.

S-a vorbit întîi de o a doua concesie a excelentului dictator instalat de prevederea suveranului: acceptarea unei demnități pe care nu puteau decît s-o purifice şi s-o înalțe talente şi merite a căror notorietate e națională şi chiar universală. Cine ar putea să refuze a lucra supt un astfel de şef, a cărui

cerbicoasă voință e şi fecundă în creațiuni? Nici chiar d. Titulescu, despre a cărui colaborație ca ministru de Externe vorbea de atîta vreme o întreagă presă care nu ştie la ce înălțime sînt pretențiile celui mai european dintre cei născuți indigeni ai României.

Totuşi începea să se întrevadă un lucru: acela că dlui Maniu nu-i trebuiau deocamdată amindouă situațiile, ci una singură: şefia partidului, oferită în genunchi de toți rebelii, pînă la „omul de stat“ care îndrăznise a suplini pe căpitanul său suprem. Din această situație se poate face pe urmă restul. Pînă atunci omul care nu pune niciodată cel dintîi piciorul în apă va lăsa pe alții să încerce dacă regele – cum aş zice? – a apucat pe altă cale decît aceea care a tulburat raporturile dintre „factorul constituțional“ şi factorul național.

Aşa fiind, preşedinții au venit la Palat. Au venit, vai! , fără program, căci cum oare era să se alcătuiască programul cînd unii sînt pentru conversiune, alții contra, unii pentru inflațiune, alții pentru menținerea stabilizării, unii pentru plata cuponului, alții pentru refuzul lui, cum s-a vădit în cîntecul pe două partițiuni pe care l-a servit supțirilor urechi ale Camerei duetul Madgearu—Iunian? Cu mina goală s-au prezintat deci, contra planului stabilit de organul suprem, „biroul partidului”, fericit moştenitor al Consiliului de o sută, cei doi preşedinți, unul ardelan, altul „regățean”, atît de deosebiți şi la făptură şi la cugetare. Ei au recomandat pe d. Maniu fără program.

Dar d. Maniu fără program e tot atît de imposibil ca şi programul național-țerănesc fără d. Maniu. Deci, invitat, poate şi călduros rugat, de suveran, şeful partidului n-a putut accepta. Personalitatea acestui bărbat de stat ajunge pentru a impresiona pe regele, numai programul însă îl poate încătuşa pe suveran. Şi programul acesta umblă încă năuc prin multe minți luminate şi încrezute.

Ponosul Prezidenției de Consiliu ar fi revenit dlui Mihalache. D-sa l-a refuzat. Cum n-a putut-o face dintr-o modestie pe care succesele sale imense şi neverosimile l-au făcut s-o dezbrace de mult, nu ştiu care ceas din istoria românilor şi-l rezervă şi acest conducător de nație. Deci a rămas d. Vaida Voievod, care se numise pe sine homo regius – amintire din vremea lui Khuen Hedervâry – şi care consimțea să fie continuat în funcțiuni care-i permit a face un bucluc pe zi, ca acela, răpede exploatat de presa ungurească, prin care asigura că lupta românilor din Ungaria a fost plătită de guvernele din Bucureşti.

D. Vaida Voievod a primit, păstrîndu-şi Cabinetul aproape cum era, cu acei domni, de pe ambele coame ale Carpaților, cari, data aceasta, cuprinzînd şi [pe] d. Guşti însuşi, se vădeau a fi național-țerănişti de aceeaşi apă. Doar ministrul de Război, trecut printr-o guvernare nefastă, a fost înlocuit cu şeful Statului Major, iar dd. Periețeanu, Lugoşianu şi Potîrcă se sacrificau – d. Halippa fiind redus la o umbră rătăcitoare – pentru ca guvernul să se complecteze cu dd. Madgearu. Mirto şi Mihai Popovici, care, ca fost student în drept la Viena, lua Justiția. Iar speranța partidului pentru Instrucție, tînărul domn Andrei, se adăugea doar ca al unsprezecelea subsecretar de stat, ceea ce mă face să mă gîndesc la necontenitele îndemnuri regale ca să reducem pe ai noştri, pe jumătate la număr 4.

Definitiv aşa ceva? , ce glumă! D. Maniu, om spiritual la ceasurile sale, de un humor popular răutăcios, va fi fost cel dintîi care să -rîdă după ce în zădar se luminaseră ferestile Palatului în sara de 10 august, după ce preotul de la biserica Stejarul revenise în zădar a doua zi la amiază, după ce, după-amiază, în fine, jurămîntul a fost din nou depus de luptătorii storşi printr-o teribilă luptă a ambiţiilor exasperate. Rîzînd, şeful partidului se pregătea pentru actele următoare ale unei comedii care cere timp, – şi coroana ca şi ţara, buna ţară, i-l dau.

Cuvintele cu care suveranul, care nu părea prea întristat de lipsa de lîngă dînsul a dlui Maniu, a salutat noua „mînă de oameni", au fost deosebit de călduroase. Considerînd ca „guvern constituit" (şi constituţional repetă ecoul Maniu), „definitiv" şi „bine stabilit" fabricaţia de la „biroul partidului", în care nu putuse păstra nici pe credinciosul său ministru de Război – d. Gusti însuşi datorind locul său mai mult înscrierii în partidul cel mai sociologic din România decît favoarei arătate pînă atunci numai de rege —, Carol al II-lea recomanda o muncă fără „interesul personal" pe care componenţii Ministeriului l-au ignorat tot aşa de puţin ca şi hotărîtorul interes de partid. Maiestatea sa a cîntărit un „partid puternic", care, unit cu puterea dlui Brandsch, a luat supt patruzeci la sută din voturi, şi a constatat că are a face cu „oameni cari şi pînă acum au ştiut să arăte ceea ce au putut face", adecă fericirea de care s-a bucurat ţara pînă la april 1931. Nu se putea să nu se exprime şi „speranţa" că „definitivii" vor rezista „multă vreme" la dovezile de vrednicie care nu vor lipsi.

Asupra acestui strălucit rezultat al bîzîielilor de atîtea săptămîni în viespariul partidului, Camera, şi ea satisfăcută, a luat o vacanţă de primă digestiune. În această călduroasă întîmpinare un singur membru de frază trezeşte oarecare îndoială sau, cum zice d. Maniu, „dubietate" în ce priveşte siguranţa raporturilor dintre suveran şi guvernul care i s-a impus de domnul de la spate.

Anume regele, oferind tocmai acea „colaborare" pe care d. Maniu n-o voieşte, şi calificînd-o de „sinceră", a adăugit: „precum sinceritate cer şi eu de la d-voastră".

În frazele de veche retorică budapestană prin care d. Vaida Voievod şi-a arătat bucuria, prezintîndu-se ca un călător pe Marea furtunoasă", „binecuvîntat" de suveran şi supt „ochiul său", această „colaborare" n-a fost pomenită cu nici un singur cuvînt.

Căci altfel guvernul pentru care s-au cheltuit cele mai lăudătoare expresii ar fi pierdut cealaltă „colaborare", fără care riscă să sară în aer.

VI. REGELE ŞI ROSTUL LUI

Da, însă acest sistem de guvernare, la care în singurătatea sa se va fi gîndit mult timp nemărgenita ambiţie a dlui Maniu, nu se poate admite. Nu se poate admite chiar dacă regele, căruia un ziarist francez, plin de simpatie pentru calităţile Maiestăţii sale, îi deneagă aceea a curajului de a înfrunta orice risc, ar admite părăsirea drepturilor sale, pe care, în acest caz, şi dacă liberalii de

ambele nuanțe şi ce a rămas averescan de alte ambe nuanțe i le-ar contesta, toți oamenii de bine. cu grijă de țară, trebuie să i le recîştige: să i le recîştige – şi-mi permit a adăugi: pentru o mai bună întrebuințare.”Regele domneşte şi nu guvernează” e o formulă pe care d. Maniu şi alți domni, şi țerănişti şi liberali şi averescani, o vor fi găsit nu ştiu unde şi nu ştiu de a cîtea mînă, prin cărți de istorie şi politică făcute aşa încît ce a fost la început apare cu totul, dar cu totul denaturat. Nici un rege în nici o țară n-a admis-o. Nici un text constituțional n-a consacrat-o. Nici un tratat de drept nu i-a putut da o valoare principială şi generală.

De fapt e un motto de luptă. În focul combaterii regalității franceze cu prea multe urme de trecut, ea a fost creată pe vremea lui Ludovic-Filip, atunci cînd erau de ajuns două aplauze în stradă pentru ca regele burghez, proclamat de o revoluție şi tolerat de a clasă de îmbogățiți şi de intelectuali, guverna totuşi, dar în felul cel mai mizerabil: ascunzîndu-se şi înşelînd pentru ca, la urmă, el fiind cel mai dibaci, am zice chiar: cel mai şiret, voința lui să i se îndeplinească.

Dar noi n-am făcut nici una din acele mişcări revoluționare, din acele cataclisme politice care rup cu un întreg trecut şi inaugurează o dominație sprijinită pe noi principii abstracte. Noi nu creăm ca d. Maniu – aici e greşeala d-sale – o Românie teoretică absolut nouă după învățăturile unor ideologi trăind în casă. Noi nu amestecăm dreptul lui Verböczy, amintirile lui Kossuth Lájos, tradiții de drept roman rău înțeles cu acea datină a țerii noastre care singură trăieşte în conştiința românilor cari n-au plecat niciodată steagul şi chiar a celor cari n-au uitat, nici peste sute de ani, acelaşi steag care plutea şi asupra lor.

Aceasta a fost o țară domnită. Permanent şi de fapt domnită.

Popular da, cît de popular vreți. Sfat de clerici şi de boieri în fiecare zi; uşa deschisă oricărui țeran; Domnia mergînd din loc în loc ca să fie la îndemîna oricui. Domnia pentru toți, nu pentru cei de casă; Domnia nepărtinitoare şi miloasă, înțelegătoare pentru orice nevoie şi simțitoare numai pentru orice merit. Domnia mîndră şi bună, căreia nu i se bate din picior. Domnia cu atîta mistic înțeles într-însa încît, atunci cînd se ungea cu mirul ei fie şi un boier mărgenit, incult şi cepeleag ca Ioan-Vodă Sturza, el ştia să se ridice în fața unor anumite impertinențe, cu demnitatea moştenită de la Ştefan cel Mare.

Mutați la noi, Hohenzollernii de la Rin n-au înțeles cu desăvîrşire această lecție de istorie, care nu se poate prinde decît de cine ştie foarte bine, cu multă osteneală, trecutul nostru întreg. De aici a venit că un Carol I, din mare neam occidental, învingător în lupte şi încoronat cu coroana regilor, a fost mai puțin domn decît Alexandru Isan Cuza. Marelui rege i se putea impune un guvern şi, odată aşezat, acesta putea guverna fără regele, care-şi rezerva cu greutate oarecare domenii de politică externă. Iar Ferdinand I s-a lăsat dominat şi înlocuit de un om care, cu fiecare jignire a suveranului, devenea mai puternic şi căruia a izbutit să-i smulgă fiul şi, mai mult decît atîta, să caute a-l dezonora.

Să ne înțelegem. Eu nu cred – şi n-am crezut – în regii din mila lui Dumnezeu. La teoria,

susținută cu atîta talent, dar nu şi azi, de d. Nae Ionescu am dat din umeri. La noi puterea, ca s-o primim, trebuie să ştie a fi grațioasă. Ne putem sacrifica ei cînd nu e aşa, dar n-o mai putem iubi. Nu ştie cineva ce mîndri sîntem fiecare din noi în adîncul simțitor al inimilor noastre. Cu militarism prusian şi parade de Curte nu se face nici o ispravă între români.

Dar insolențele ministeriale ale despoților de partid, pe acestea le pălmuieşte pe amîndoi obrajii aceeaşi mîndrie aristocratică, nedeprinsă cu ieşirea din fire a cui şi-a putut strînge o zestre electorală. Unui astfel de şef, oricît ni l-ar prezintă regele, nu ne supunem. Pentru atîta lucru ieşim şi noi în stradă şi facem, orice ar fi, revoluție. Nu odată am cerut „capul lui Moțoc”, şi l-am avut.

Regele e singura continuitate posibilă într-o societate care nu ştie ce e opinia publică şi ale cării aşezăminte publice toate, de la Biserică pînă la Banca Națională, se pleacă înaintea capriciilor stăpînirii în subordine (n-a dat, mai ieri, Consiliul de miniştri dreptul de a acorda licență unei şcoli secundare din Blaj, şi Universitatea tace?. Fără ca el să fie în adevăr rege, ce s-ar face cu o țară căreia fiecare regim i-ar aduce altă Magna Charta, pe care urmaşii, neapărat, s-ar grăbi să o desființeze? Nici un stat nu poate trăi în această continuă zguduire a ideologiilor care se succedă şi a intereselor care se lovesc.

Coroana are cu ce se apăra singură. Numai contra greşelilor proprii ea nu are cum să se apere; dar urmările lor vin destul de răpede pentru a-şi produce învățătura. Dacă însă Coroana părăseşte ce este al ei, nația care i-a dat aceste drepturi le smulge din mîna cui le uzurpă şi i le dă înapoi regelui.

Nu, desigur, cu îndatoriri față de cine ajunge a îndeplini această datorie, dar cu tot ce trebuie pentru ca această alunecare de drepturi să nu se mai poată petrece niciodată.